

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

Մ. Ե. ԱՄԱՏՐՅԱՆ

**ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՀԱՅՈՑ ԼԵՁՈՒ
ՁԵՎԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ**

ԶՈՐՐՈՐԴ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՐԵՎԱՆԻ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՐԵՎԱՆ - 2004

ՀՏԴ 809.198.1 (07)

ԳՄԴ 81.2 Հ ց 73

Ա 732

Ասատրյան, Մ. Ե.

Ա 732 Ժամանակակից հայոց լեզու: Ձևաբանություն: Ուս. ձեռնարկ հայկ բանասիր. ֆակ. համար /Երևանի պետ. համալս., 4-րդ հրատ.: Եր.: Երևանի համալս. հրատ., 2004. 432 էջ:

Ձեռնարկն ընդգրկում է «Ժամանակակից հայոց լեզու» դասընթացի ձևաբանության բաժնի բոլոր հարցերը: Ավանդական հայերենագիտության և արդյ լեզվաբանության նվաճումների հիման վրա քննվում և ներկայացվում է ձևաբանության տեսությունը և արևելահայ գրական լեզվի խոսքի մասերը համակարգը:

Ա 4602020100
704(02) 2004 թ.

ԳՄԴ 81.2 Հ ց 73

ԵՊՀ Գրադարան

SU0013747

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

ՔԵՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՐԿԱՆ.— Յուրաքանչյուր լեզու ունի իրեք բաղադրիչ տարրեր՝ հնչյունական համակարգ, բառաուղարար և քերականական կառուցվածք: Լեզվի հնչյունական համակարգի ուսումնասիրությամբ զբաղվում է հնչյունաբանությունը, բառաուղարարի ուսումնասիրությամբ՝ բառագիտությունը, իսկ քերականական կառուցվածքի ուսումնասիրությամբ՝ քերականությունը:

Քերականությունն ունի երկու բաժին՝ ձևաբանություն և շարահյուսություն: Ձևաբանությունն ուսումնասիրում է խոսքի մասերը և դրանց քերականական հատկանիշները. բառի ձևերն ու քերականական իմաստները: Շարահյուսությունն ուսումնասիրում է բառերի կապակցության և նախադասության կազմության օրենքները: Ձևաբանության ելակետը բառն է, իսկ շարահյուսության ելակետը՝ նախադասությունը:

Չնայած ձևաբանությունն ու շարահյուսությունը ունեն իրենց հետազոտության ինքնուրույն ստարկանելը, բայց իրարից կտրված չեն, փոխադարձաբար լրացնում են միմյանց՝ դառնալով միասնական ու ամբողջական ուսմունք լեզվի քերականական կառուցվածքի մասին: Շատ դեպքերում դրանք ուսումնասիրում են միևնույն լեզվական իրավունքները, բայց տարբեր մոտեցումներով: Այսպես, օրինակ՝ հոլովի կարգն ուսումնասիրվում է և՛ ձևաբանության, և՛ շարահյուսության մեջ, սակայն հոլովների ուսումնասիրության ձևաբանական և շարահյուսական ելակետերը տարբեր են: Այս հարցում ձևաբանության բուն խընդիրը հոլովական ձևերի կազմության օրենքներն են: Ըստ այդմ, ձևաբանական տեսակետից կարևոր է, որ տարբեր բառեր սեռական-տրականում տարբեր վերջավորություններ են ստանում, ինչպես՝ գիրք-գրքի, ռսկի-ռսկու, բույր-բուր, շաւժում-շաւժման, օր-օրվա և այլն, մինչդեռ շարահյուսական տեսակետից դա նշանակություն չունի, որովհետև այդ տարբեր ձևերը զբաղեցնում են միևնույն քերականական իմաստը և պայմանավորում են այլ բառերի հետ ունեցած միևնույն հարաբերությունը: Շարահյուսական տեսակետից կառուցվածքն է ստանում այն, թե սե-

ռական-տրականի ձևը (անկախ նրա կազմությունից) ի՞նչ իմաստներ կարող է արտահայտել և, ըստ այդմ, տարբեր բառերի հետ ունեցած ի՞նչ հարաբերություններ կարող է պայմանավորել (պատկանելության, օրինակ՝ գյուղացու ձին, ենթակայական, օրինակ՝ քամու բերած-հողմի տարած, ռուսկայական, օրինակ՝ երևխայի խնամքը, որական, օրինակ. սարի ծաղիկ, դաշտի ծաղիկ և այլն), որ ձևաբանական տեսակետից էական նշանակություն չունի:

Նույն ձևով՝ հոգնակի թվի կարգին անդրադառնում են և՛ ձևաբանությունը, և՛ շարահյուսությունը: Ձևաբանությունն արձանագրում է, որ ժամանակակից հայերենում գոյականների հոգնակի թիվը կազմվում է ՆՐ, ՆԵՐ, Ք, ԻԿ և այլ մասնիկներով, օրինակ՝ ծառեր, փողոցներ, զյուղացիներ, գյուղացիք, մարդիկ: Բայց շարահյուսությունը չի անդրադառնում ձևաբանական տեսակետից կարևոր՝ հոգնակիների այդ տարբեր կազմությանը, որովհետև նրանք բոլորն էլ, անկախ իրենց ձևերի տարբերությունից, նույն իմաստն ունեն և պայմանավորում են այլ բառերի հետ ունեցած նույն հարաբերությունը՝ պահանջելով հոգնակի ստորոգյալ: Շարահյուսական տեսակետից ոչ մի տարբերություն չկա «Գյուղացիները գնացին» և «Գյուղացիք գնացին» ձևերի միջև. իսկ ձևաբանական տեսակետից կա, բանի որ մի դեպքում գոյականի հոգնակի թիվը կազմված է ՆԻՐ, իսկ մյուս դեպքում՝ Ք մասնիկով:

Քերականական գիտության խնդիրը լեզվում գործող օրենքների ճշգրիտ բացահայտումն ու արտացոլումն է, և դա հաջողվում է այնքանով, որքանով այդ թույլ է տալիս գիտության, մասնավորապես լեզվաբանության զարգացման տվյալ մակտրդակը: Հենց այս պատճառով էլ լեզվի օրենքների բացահայտումը յուրաքանչյուր տվյալ փուլում ունի ոչ թե բացարձակ, այլ հարաբերական ճշտություն միայն:

ՁԵՆԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՈՐՊԵՍ ՔԵՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ՈՒՍՍՈՒՄԻՔ ԲԱՌԻ ՄԼՈՒՄԻՆ.— Ձևաբանության ուսումնասիրության առարկան, նրա ելակետն ու վախճանակետը բառն է, նրա սահմանած օրենքներն ու օրինաչափությունները վերաբերում են բառին ու նրա ձևերին: Լկս նշանակում է, որ ձևաբանությունը բերականական ուսմունք է բառի մասին:

Լեզվի բառերի ուսումնասիրությամբ զբաղվում է նաև բառագիտությունը: Սակայն ձևաբանությունը և բառագիտությունը լեզվի բառերի ուսումնասիրությանը մոտենում են բոլորովին տարբեր սկզբունքներով:

Քննելով լեզվի բառային կազմը՝ բառագիտությունը նպատակ ունի պարզելու, թե բառերի ի՞նչ պաշարով է օժտված լեզուն, բառերը ի՞նչ կոնկրետ իմաստներ են արտահայտում, լեզվի ո՞ր ոճերում են գործածվում, ի՞նչ աղբյուրներից են դալիս, բնի՞կ են, թե՞ փոխառյալ և այլն:

Ուսումնասիրելով լեզվի բառային կազմը՝ ձևաբանությունը նպատակ ունի պարզելու, թե ի՞նչ քերականական կառուցվածք ունի լեզուն, լեզվի բառապաշարը իմաստաբանական ինչպիսի՞ր ընդհանուր խմբերի

է բաժանվում, խմբերից յուրաքանչյուրը ի՞նչ բերականական հատկանիշներով է օժտված, ինչպիսի՞ ձևեր է կազմում և այլն:

Որպես օրինակ վերցնենք սպիտակ րաուր և դրա վրա ցույց տանք բառի ուսումնասիրության այդ երկու ելակետերի տարբերությունները:

Բառագիտության համար էական է այն, որ սպիտակ րաուր կոնկրետ գույնի անվանում է, գործածվում է գրական լեզվի բոլոր ոճերում, ունի իր համապատասխան համանիշը՝ ճեմակ և հականիշը՝ սե: Պատմական բառագիտության համար կարևոր է նաև այն, որ սպիտակ րաուր ոչ թե ընդհանուր, այլ պարսկական փոխառություն է, գործածվել է մեր լեզվի բոլոր փուլերում (գրաբար, միջին հայերեն, աշխարհաբար) և այլն:

Ձևաբանական ուսումնասիրության համար թվարկված բոլոր հարցերը կարևորություն չեն ներկայացնում: Ձևաբանության համար կարեւոր է այն, որ սպիտակ րաուր հատկանիշ է արտահայտում, մտնում է որական անվանների խմբի մեջ, ունի իր համեմատության ստատիստիկաները՝ ավելի սպիտակ, ամենափայլուն, կարող է դրվել առարկա ցույց տվող բառերի՝ գոյականների վրա և դառնալ որոշիչ՝ սպիտակ պատ սպիտակ դուռ և այլն, կարող է հոգ ստանալ ու հղումվել և այդ դեպքում կարտահայտի ոչ միայն հատկանիշի, այլև ուսարկայի գաղափար, օրինակ՝ սպիտակը, սպիտակի, սպիտակից և այլն:

Ամեն մի բառ եզակի, մասնավոր, միայն իրեն հատուկ իմաստի հետ միասին անպայմանորեն և անխուսափելիորեն արտահայտում է նաև ընդհանուր իմաստ (կամ իմաստներ), որ հատուկ է ոչ միայն տրվյալ բառին, այլև բառերի մի ամբողջ խմբի հստակ, լին. ճառ, ծառ, գիրք, փողոց, սեղան բառերը օբյեկտիվ աշխարհի բոլորովին տարբեր առարկաներ են անվանում: Սա նշանակում է, որ այս բառերի արտահայտած եզակի, մասնավոր իմաստները միանգամայն տարբեր են: Սակայն առանձնանալով իրենց արտահայտած կոնկրետ իմաստներով՝ բերված բոլոր բառերը միավորվում են մի խմբի մեջ իրենց արտահայտած ընդհանուր իմաստների նույնությամբ, այն է՝ բոլորն էլ արտահայտում են առարկայական հասկացություն (ի տարբերություն այլ խմբի բառերի, որոնք, ասենք, արտահայտում են հատկանիշի հասկացություն, օրինակ՝ մեծ, կարմիր և այլն), ուղղական հղումով են դրված (որոնց հակադրվում են համապատասխան թիժ հղումաձևերը՝ լճի, հողի, ծառի. լճից, հողից, ծառից և այլն), բոլորն էլ եզակի թիվ ունեն (որոնց հակադրվում են համապատասխան հոգնակիները՝ լճեր, հողեր, ծառեր և այլն), անորոշ առումով են գործածված (որոնց հակադրվում են համապատասխան որոշյալները՝ լիճը, հողը, ծառը և այլն):

Նույն ձևով էլ՝ գրեցին, կառաբեցին, ջարդեցին. հավաքեցին բառերը բոլորովին տարբեր գործողություններ են անվանում, ուրեմն և այդ բառերի մասնավոր, եզակի իմաստները բոլորովին տարբեր են: Բայց

միաժամանակ նրանք ունեն ընդհանուր իմաստների նույնություն, այն է՝ ցույց են տալիս գործողություն, այսինքն բայեր են, ունեն ներգործական սեռ, գործածված են սահմանական եղանակի անցյալ կատարյալ ժամանակի հոգնակի երրորդ դեմքով: Իրենց արտահայտած ընդհանուր իմաստների նույնությամբ էլ բերված բառերը միավորվում են մի խմբի մեջ:

Այսպես, ուրեմն՝ բառի մեջ միշտ առկա է երկու կողմ՝ մասնավոր, եզակի, որով նա տարրերվում է բառապաշարի մեջ մտնող մյուս բառերից և ընդհանուր, որով նա միավորվում է բառերի այս կամ այն խմբին:

Բառի մասնավոր, եզակի, միայն տվյալ բառին հատուկ իմաստը (կամ իմաստները) կոչվում է բառային իմաստ և օւսումնասիրվում է բառագիտության կողմից:

Բառի ընդհանուր իմաստը (կամ իմաստները), որ հատուկ է ոչ միայն տվյալ բառին, այլև բառերի մի ամբողջ խմբի ևս. կոչվում է ֆե-րականական իմաստ և օւսումնասիրվում է ձևաբանության կողմից:

Բառի քերականական իմաստները սովորաբար արտահայտվում են նույն բառի տարբեր ձևերի միջոցով: Այդ դեպքում բառի նյութական կոնկրետ նշանակությունը, բառիմաստը մնում է անփոփոխ, և նույն բառիմաստի սահմաններում արտահայտում են տարբեր քերականական իմաստներ, օրինակ՝ փար-փարի-փարից-փարով. գրեմ-գրես-գրի. գրեցի-գրեցիր-գրեց և այլն:

Այս տեսակետից էլ ձևաբանությունը, նեղ իմաստով վերցրած, ուսմունք է բառի ձևերի ու նրանց արտահայտած քերականական իմաստների մասին: Սակայն ձևաբանությունը չի սահմանափակվում սոսկ բառաձևերի և նրանց արտահայտած քերականական իմաստների ուսումնասիրությամբ: Ձևաբանության մեջ մտնում են նաև խոսքի մասերի ուսմունքը և առանձին խոսքի մասերի բառակազմական կաղապարների քննությունը, որովհետև կան բառակազմության որոշ տիպեր, որ հատուկ են միայն այս կամ այն խոսքի մասին, կան ածանցներ, որոնք որոշակի խոսքի մասեր են կազմում և այլն:

Այսպիսով՝ ձևաբանությունը ռամունք է բառի, նրա ձևերի և այդ ձևերի արտահայտած ֆերականական իմաստների մասին, խօսքի մասերի և նրանց հատուկ բառակազմական օրինաչափությունների մասին:

ՔԵՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԻՄԱՍՏ ե՛վ Ձե՛վ. — Բառի արտահայտած եզակի, մասնավոր և ընդհանուր իմաստների նարարելությունը ափելի ցայտուն ցույց տալու համար վերցնենք հետևյալ «նախադասությունը». Լարզական դարգոմիները զաշուրեն զանդեցին սիբացող սանգիշներին Իհարկե, այսպիսի բառեր ո՛չ հայերենում. ո՛չ էլ որևէ այլ լեզվում չկան: Բայց և այնպես, այս «նախադասության» ընդհանուր իմաստը ամեն մի հայախոս մաբդա համար պարզ է. ինչ-որ հատկանիշ ունեցող մեկից

ալէլի իգական սեռի արարածներ ինչ-որ ձևով անցյալում ինչ-որ գործողութիւն են կատարել (բառ որում, այդ գործողութեանը խոսողը ականատես է եղել) ինչ-որ հատկանիշ ունեցող էակաների նկատմամբ: Այս «նախադասութեան» մեջ ոչ մի եզակի, մասնավոր, այսինքն՝ բառային իմաստ չի արտահայտված, այլ արտահայտված են ընդհանուր, այսինքրն՝ քերականական իմաստներ, այն է՝ հատկանիշի (լարգական), գոյականի, իգական սեռի, ուղղական հոլովի, հոգնակի թվի, որոշյալ առման (դարգուհները), բայի, անցյալ կատարյալ ժամանակի, հոգնակի թվի, երրորդ դեմքի (գանդեցին) և այլն: Մենք կարող ենք անգամ այս «նախադասութիւնը» ձևաբանական ու շարահյուսական վերլուծութեան ենթարկել, ինչպես՝ լարգական—հարարերական ածական, որոշիչ. դարգուհները—գոյական անուն, հոգնակի թիւ, ուղղական հոլով, որոշյալ առում, ենթակա. զաշտեն—ձևի մակբայ, ձևի պարագա. գանդեցին—բայ, սահմանական եղանակի անցյալ կատարյալ ժամանակի հոգնակի թվի երրորդ դեմք, ստորոգյալ և այլն:

Քերականական իմաստները նույնքան անհրաժեշտ են լեզվին, ինչքան, ասենք, բառերը, որովհետև դրանց միջոցով է արտահայտվում կապը բառերի միջև: Մարդկային մտածողութիւնն իրականանում է նախադասութիւնների մեջ, որոնցում բառերն անխուսափելիորեն և անհրաժեշտորեն հանդես են գալիս որպէս քերականական իմաստների կրողներ: Եթէ վերցնենք «Որսորդներն սպանեցին արջին» նախադասութիւնը, ապա կտեսնենք, որ երեք բառից բաղկացած այս փոքրիկ նախադասութեան մեջ արտահայտված են բազմաթիւ քերականական նշանակութիւններ: Որսորդները ձևի մեջ արտահայտված են գոյական անվան, ուղղական հոլովի (ենթակայի), հոգնակի թվի, որոշյալ առման քերականական իմաստները. սպանեցին ձևի մեջ արտահայտված են բայի (ստորոգյալի). ներգործական սեռի, սահմանական եղանակի, անցյալ կատարյալ ժամանակի, հոգնակի թվի, երրորդ դեմքի քերականական իմաստները. արջին ձևի մեջ արտահայտված են գոյական անվան, տրական հոլովի (ուղիղ խնդրի), եզակի թվի, շնչավորի առման, որոշյալի քերականական իմաստները:

Ինչպես անմիջաբար նկատվում է, քերականական իմաստները, որպէս կանոն, արտահայտվում են հատուկ մասնիկների միջոցով: Այսպէս՝ որսորդները ձևի մեջ հոգնակի թիւն արտահայտված է ՆՆՐ, իսկ որոշյալ առումը՝ Ը մասնիկով. սպանեցին ձևի մեջ անցյալ կատարյալ ժամանակը, երրորդ դեմքն ու հոգնակի թիւն արտահայտված են ԾՅ և ին մասնիկներով. արջին ձևի մեջ տրական հոլովն ու շնչավորի առումն արտահայտված են Ի, իսկ որոշյալ առումը՝ Ն մասնիկով: Այսպէս և՛ գործիական հոլովի քերականական իմաստն արտահայտվում է ՈՎ կամ Բ մասնիկներով (կատարումով\կատարմամբ), բացառականինը՝ ԻՅ կամ ՈՒՅ (գրքից, այգուց), ներգոյականինը՝ ՈՒՄ (սարում) մասնիկով և այլն:

ՔԵՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԿԱՐԳԵՐ.— Քերականական իմաստները և դրանց արտահայտման ձևերը գտնվում են անխզելի կապերի մեջ, և առանց մեկի մյուսը չկա: Երբ խոսում ենք քերականական ձևի մասին, ապա այդ ձևին կառչած է որոշակի քերականական իմաստ, իսկ երբ խոսում ենք քերականական իմաստի մասին, ապա այդ իմաստը արտահայտվում է որոշակի ձևով: Ահա քերականական իմաստների և ձևերի անխզելի կապը լեզվի մեջ պայմանավորել է քերականական կարգերի առաջացումը:

Հանդես գալով որպես լեզվի ձևաբանական կառուցվածքի ամենաէական ու կարևոր առանձնահատկությունները որոշող ու արտացոլող միավորներ՝ քերականական կարգերն ունեն իրենց որոշակի իմաստներն ու արտահայտության ձևերը:

Իմաստային տեսակետից քերականական կարգը համադրո և հակադրության մեջ գտնվող քերականական իմաստների ամբողջությունն է, ինչպես՝ եզակի թիվ—հոգնակի թիվ, որոշյալ առում—անորոշ առում, ուղղակա՛ն հոլով—սեռական-տրական հոլով, բացառական հոլով—գործիական հոլով, ներգոյական հոլով, ներկա ժամանակ—անցյալ ժամանակ—ապառնի ժամանակ, 1-ին դեմք—2-րդ դեմք—3-րդ դեմք և այլն:

Ձևային տեսակետից քերականական կարգը համադրո և հակադրության մեջ գտնվող քերականական իմաստներ արտահայտող ձևերի ամբողջությունն է: Այսպես օրինակ՝ բար—բարձր, ծառ—ծառեր, ուսանող—ուսանողներ, աշակերտ—աշակերտներ՝ ձևերի հակադրությամբ արտահայտվում է ժամանակակից հայերենի գոյականի թվի կարգը, բար—բարի—բարի՜ց—բարով—բարովի՛ւ, ոսկի—ոսկովի—ոսկովի՜ց—ոսկովի՛ւ և այլ ձևերի հակադրությամբ՝ հոլովի կարգը, գնացի—գնացի՛ր—գնաց—գնացի՛նք—գնացի՛ք—գնացի՛ն, բարձրացկ—բարձրացկ՛ւ—բարձրացկ—բարձրացկ՛ւք—բարձրացկ՛ւն և այլ ձևերի հակադրությամբ՝ բայի դեմքի ու թվի կարգերը և այլն:

Նշելով, որ քերականական կարգերը միշտ որոշվում են համադրո քերականական ձևերի իմաստային հակադրությունների ամբողջությամբ, Գ. Զահուկյանը տալիս է քերականական կարգի հետևյալ սահմանումը. «Քերականական կարգը ուրիշ կարգի շահագեցվող, բովանդակության պլանում մեկ կամ ավելի հատկանիշներով հակադրվող և ձևաբանական կամ շարահյուսական միջոցներով արտահայտվող հրկու կամ ավելի քերականույթների ամբողջությունն է»¹:

Քերականական կարգերի բնորոշ առանձնահատկությունն այն է, որ նրանք միշտ արտահայտում են ընդհանուր իմաստներ, որոնք տարածվում են բառերի որոշակի խմբերի վրա՝ անկախ նրանց բառային-նյութական նշանակությունից: Այսպես, օրինակ՝ թվի կարգը ընդհանուր է, տարածվում է համարյա բոլոր գոյականների վրա, և խոսքի մեջ յուրա-

քանչյուր գոյական գործածվում է կամ եզակի, կամ հոգնակի թվով, ինչպես՝ սար-սարեր, սեղան-սեղաններ, ծառ-ծառեր, փաղոց-փաղոցներ և այլն։ Հոլովի կարգը համապարփակ է բոլոր գոյականների համար, և ամեն մի գոյական, անկախ իր բառային կոնկրետ իմաստից, կարող է ստանալ ուղղական, սեռական-տրական, բացառական, գործիական հոլովների ձև՝ արտահայտելով այդ հոլովների իմաստը, օրինակ՝ ֆար-ֆարի-ֆարից-ֆարով, ուսանող-ուսանողի-ուսանողից-ուսանողով, ջութակ-ջութակի-ջութակից-ջութակով և այլն։

Ժամանակի կարգն ընդգրկում է բոլոր բայերը. հազարավոր բայեր, անկախ բառիմաստից, կարող են գործածվել ներկա, անցյալ անկատար, վաղակատար, անցյալ կատարյալ և այլ ժամանակներով։ Ամեն մի բայ կարող է գործածվել սահմանական, ըզձական, ենթադրական և այլ եղանակներով, առաջին, երկրորդ կամ երրորդ դեմքերով, եզակի կամ հոգնակի թվերով և այլն։

Ինչպես նշված է արդեն, Բերականական կարգերը միշտ որոշվում են ձևերի հակադրությամբ. եթե չկա ձևերի հակադրություն, ուրեմն և չկա քերականական կարգ։ Այսպես՝ հայերենում մենք խոսում ենք եզակի թվի մասին (գիրք), որովհետև կա դրա հակադրությունը՝ հոգնակի թվը (գրքեր)։ խոսում ենք անորոշ առման մասին (գիրք, գրքեր), որովհետև կա դրա հակադրությունը՝ որոշյալ առումը (գիրքը, գրքերը)։

Իվ որովհետև քերականական կարգերը որոշվում են ձևերի հակադրությամբ, սրանից ինքնին բխում է, որ Բերականական կարգի անդամները երկուսից պակաս լինել չեն կարող։ Այսինքն՝ եթե մի լեզու ունի միայն մեկ հոլովական ձև, ուրեմն հոլով չունի ընդհանրապես. եթե ունի միայն մեկ ժամանակային ձև, նշանակում է ժամանակի քերականական կարգ չունի ընդհանրապես և այլն։

ՔԵՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԻՄԱՍՏՆԵՐԻ ԵՎ ՁԵՎՆՐԻ ՓՈՆԶԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ. ԼՐԱՅՈՒԻՑԻ ԲԱՇԽՄԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ ԳՏԻՎՈՂ ՁԵՎԻՐ ԵՎ ՔԵՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ՀԱՄԱՆՈՒՆԻՐ. — Քերականական իմաստների և նրանց արտահայտման ձևերի փոխհարաբերություններն ուսումնասիրելիս իր վրա ուշադրություն է գրավում այն հանգամանքը, որ նույն քերականական իմաստը կարող է տարբեր ձևերի միջոցով արտահայտվել։ Այսպիսի ձևերը կոչվում են լրացուցիչ բաշխման հարաբերության մեջ գտնվող ձևվեր։

Այսպես՝ ժամանակակից հայոց լեզվում սեռական-տրականի իմաստն արտահայտվում է Ի, ՈՒ, Ան, ՎԱ, ՈՋ և այլ մասնիկներով, օրինակ՝ ֆարի, մարդու, ծագման, օրվա, ընկերոջ, գործիականի իմաստը՝ ՈՎ և Բ մասնիկներով. օրինակ՝ մատիսով, ծագմամբ, բացառականի իմաստը՝ ԻՅ և ՈՒՅ մասնիկներով՝ ֆարից, ոսկուց։ Ուրեմն՝ սեռական-տրականի Ի, ՈՒ, Ան, ՎԱ, ՈՋ և այլ մասնիկները, գործիականի ՈՎ և Բ մասնիկները, բացառականի ԻՅ և ՈՒՅ մասնիկները գտնվում են լրացու-

ցիշ Բաշխման հարաբերության մեջ: Ի տարբերություն սրանց՝ ներգոյականի իմաստն, օրինակ, ձևաբանական մակարդակում լրացուցիչ բաշխում շունի և արտահայտվում է սոսկ ՈՒՄ մասնիկով՝ դաշտում, ծովում: Շարահյուսական մակարդակում դրանց հավասարազոր են սեռական-տրականի և մեջ կապով արտահայտված ձևերը. օրինակ՝ Կաշտի մեջ, ծովի մեջ:

Նույն բառն էլ հաճախ տվյալ քերականական իմաստն արտահայտելու համար կարող է տարբեր ձևավորում ստանալ: Այսպես՝ ձյուն, սյուն, աբյուն, կատարում, ցասում, ընկեր և բազմաթիվ այլ բառերի սեռական-տրականի համար կան զույգ ձևեր՝ ձյան||ձյունի, սյան||սյունի, աբյան||աբյունի, կատարման||կատարումի, ցասման||ցասումի, ընկերոջ||ընկերի: Կամ՝ ՈՒՄ ածանցով կազմված գոյականների գործիական հոլովի համար կան զույգ ձևեր՝ Բ և ՈՎ մասնիկներով, օրինակ՝ կատարմամբ||կատարումով, ծագմամբ||ծագումով, ցասմամբ||ցասումով և այլն:

Այսպեսի զուգաձևեր կան նաև բայական համակարգում, ինչպես՝ բերի, բերիւ, բերեց, բերինք, բերիք, բերի||բերեցի, բերեցիւ, բերեց, բերեցինք, բերեցիք, բերեցին: Նույն ձևով նաև՝ դրի||դրեցի, տվի||տվեցի:

Հնգվի մեջ նկատվում է նաև հակառակ երևույթը, երբ նույն ձևն ունեցող մասնիկը տարբեր իմաստներ է արտահայտում և, այսպիսով, հանդես է գալիս որպես տարբեր քերականական կարգերի արտահայտիչ: Այսպիսի ձևերը կոչվում են փերականական համաճեմներ: Այսպես, ՈՒՄ մասնիկը կազմում է ներգոյական հոլովաձևեր, օրինակ՝ փողոցում, դաշտում, փաղաում, սարում, անկատար դերբայներ, օրինակ՝ զգում եմ, ասում եմ, խոսում եմ, մտածում եմ և միաժամանակ հանդես է գալիս որպես գոյականակերտ ածանց, ինչպես՝ ցասում, զարգացում, հեռացում, զոհացում և այլն:

Քերականական համանունությունը կարելի է ցույց տալ նաև իմասնիկի օրինակով: Այս մասնիկն անորոշ դերբայներ է կազմում, ինչպես՝ ծիծաղել. կատարել, վազել, գրել, ասել, բայց միաժամանակ կազմում է նաև վաղակատար դերբայներ, ինչպես՝ ծիծաղել է, կատարել է, վազել է, գրել է, ասել է և այլն: Այսպիսով, առաջադի է համանուն ձևերի մի ամբողջ շարք. Ե խոնարհման պարզ բայերի անորոշ և վաղակատար դերբայները ձևաբանորեն տարբերակված չեն: Սակայն Ե խոնարհման սոսկածացանկոր ու պատճառական, ինչպես նաև Ա խոնարհման բոլոր բայերի անորոշ ու վաղակատար դերբայները ձևաբանորեն տարբերակված են, օրինակ՝ անորոշ դերբայ—գտնել, փախչել, բարձրացնել, հավատալ, բարձրանալ, վաղակատար դերբայ—գտել, փախել, բարձրացրել, հավատացել, բարձրացել: Ուրեմն՝ անորոշ և վաղակատար դերբայները համանուններ են ոչ թե բոլոր, այլ որոշակի կազմության բայերի ղեկավարում միայն: Այսպիսի համանունները կոչվում են փերականական մասնակի համանուններ:

լեզվում, թեև ոչ հաճախ, հստակում են նաև քերականական լիակատար համանուններ: Դրանք այն ձևերն են, որոնք քերականական և ոչ մի շարքում տարբերակված չեն: Այսպես են, օրինակ, ժամանակակից հայերենի անորոշ գերբայի սեռական հոլովաձևերը և ապառնի գերբայները, որոնք լիակատար նույն ձևն ունեն և բայաշարքերի և ոչ մի խումբում տարբերակված չեն, ինչպիսի՝ անորոշ դերբայների սեռական հոլովաձևերը—կատարելու, գտնելու, փախչելու, բարձրացնելու, հավատալու, բարձրանալու, ապառնի դերբայներ—կատարելու, գտնելու, փախչելու, բարձրացնելու, հավատալու, բարձրանալու: Ուրեմն՝ ժամանակակից հայերենի անորոշ դերբայի սեռական հոլովաձևը և ապառնի դերբայը քերականական լիակատար համանուններ են:

Լեզվում քերականական համանուններն առաջանում են կամ այն բանի հետևանքով, որ տարբեր մասնիկները լեզվի պատմական զարգացման ընթացքում հնչյունափոխվելով նույն ձևն են ստանում, կամ այն պատճառով, որ նույն մասնիկը, պահպանելով իր նախնական իմաստը, ձևեր է բերում մի նոր, լրացուցիչ քերականական իմաստ:

Այս երևույթները կարելի է ցույց տալ վերևում բերված օրինակներով: Գրաբարում բայերի անցյալ դերբայը կազմվում էր ԵԱԼ մասնիկով, օրինակ՝ անորոշ դերբայ— գրել, կատարել, բուրբոխել, շարժել. անցյալ գրբայ—գրեալ, կատարեալ, բուրբախեալ, շարժեալ: Այս նշանակում է, որ գրաբարում անորոշ և վաղակատար դերբայները ձևաբանորեն տարբերակված էին: Բայց ԵԱ > Ե հնչյունափոխության հետևանքով գրաբարյան գրեալ, կատարեալ, բուրբախեալ, շարժեալ և այլ ձևերը դարձան գրել, կատարել, բուրբոխել, շարժել, այսինքն՝ անցյալ դերբայի ԵԱԼ ձևը վերածվեց ԵԼ-ի՝ նույնանալով անորոշի ձևին:

Գոյականակերտ ՈՒՄ ածանցը ևս նույնացել է ներգոյականի և անկատար դերբայի ՈՒՄ մասնիկին հնչյունական փոփոխության պատճառով: Կատարում, շարժում, տապալում, ծագում և այլ գոյականների հին ձևերն են՝ կատարումն, շարժումն, տապալումն, ծագումն, այսինքն՝ հընում բայերից գոյականներ էին կազմվում ՈՒՄն ածանցով: Վերջնահնչյուն Ն-ի անկմամբ ՈՒՄն ածանցն ստացավ ՈՒՄ ձևը՝ այսպիսով նույնանալով ներգոյականի և անկատարի ձևին:

Համանունության առաջացման երկրորդ երևույթը, այսինքն՝ նույն ձևի իմաստային ծավալումը, կարելի է ցույց տալ քննարկված ՈՒՄ մասնիկի օրինակով: Դիտականորեն ապացուցված պետք է համարել, որ անկատար դերբայի ՈՒՄ մասնիկը ծագմամբ նույնանում է ներգոյական հոլովի ՈՒՄ վերջավորության հետ: Իսկ սա էլ իր հերթին նշանակում է, որ ներգոյական հոլովի ՈՒՄ մասնիկը իմաստային ծավալման շնորհիվ ձևեր է բերել դերբայական իմաստ, ընթացքի մեջ գտնվող գործողության արտահայտման իմաստ:

Այս երևույթը կարելի է ցույց տալ նաև տրականի ձևի օրինակով:

ժամանակակից հայերենում և արեւելահայ բարբառներում տրափանի ձևը իմաստի ընդարձակմամբ ստանձնել է անձի առման ուղիղ խնդրի պաշտոն ևս, այսպիսով դստնայով շարահյուսական երկու տարբեր կարգերի արտահայտիչ, ուսանողին, բժշկին, բանվորին, ուսուցչին և այլ ձևերի միջոցով արտահայտվում են և՛ հանգման առարկան, և՛ ներգործվող առարկան:

ԲԱՏԱՍԱԿԱՆ ԿԱՄ՝ ԶՐՈ ՁԵՎ.— Փերականական իմաստները հաճախ կարող են արտահայտվել առանց ձևականորեն առկա որևէ մասնիկի: Այսպես՝ զբֆե, ծառե, աշակերտներ, գյուղացիներ բառերի մեջ հոգնակի թվի իմաստն արտահայտված է հատուկ ձևերով՝ եր և ներ մասնիկների միջոցով, իսկ եզակի թվի իմաստը գիր, ծառ, աշակերտ, գյուղացի բառերի մեջ արտահայտված է առանց հատուկ մասնիկների, առանց հատուկ ձևերի: Կամ՝ սեռական-տրական, բացառական, դործիական ներգոյական հոլովներն արտահայտվում են հատուկ մասնիկներով, իսկ ուղղական շոյովը՝ առանց մասնիկների. ինչպես՝ Լաւ-Լաւի-Լաւից-Լաւով-Լաւում, ձով-ծովի-ծովից-ծովով-ծովում, փողոց-փողոցի-փողոցից-փողոցով-փողոցում և այլն: Նույն ձևով նաև՝ որոշյալ առումն արտահայտվում է Ը և Ն մասնիկներով, օրինակ՝ ծառը, կինը, Լեւիսան, ծերունին, իսկ անորոշ առումն արտահայտվում է առանց մասնիկների՝ ծառ, կին, Լեւիսա, ծերունի:

Այսպես, ուրեմն՝ քերականական իմաստները երբեմն կարող են արտահայտվել նաև առանց հատուկ մասնիկների: Այսպիսի դեպքերում սովորաբար ստում են, որ քերականական իմաստն արտահայտված է զրո կամ բացասական ձևով:

Բացասական կամ զրո ձևը բերականական իմաստի արտահայտիչ է դառնում միայն հաւաքականից ձևերի համակարգում. Այսպիսի դեպքերում մասնիկի բացակայությունը յուրահատուկ մի ձև է և հսկայական մասնիկներ ունեցող մյուս ձևերին:

Վերլուծություններից կարելի է եզրակացնել, որ զրո ձևը բազմիմաստ է, և բառ աշխարհի, թե ինչ ձևերի հետ է հարաբերակցություն մեջ մտնում, կարող է արտահայտել ամենատարբեր քերականական իմաստներ: Այսպես՝ սաւ-սաւը հարաբերակցության մեջ զրո ձևն արտահայտում է անորոշ սոման իմաստ, սաւ-սաւեւ հարաբերակցության մեջ՝ եզակի թվի իմաստ, սաւ-սաւի-սաւից և այլ հարաբերակցության մեջ՝ ուղղական շոյովի իմաստ, իսկ, ասենք, գրեցի-գրեցիւ-գրեց, կարդացի-կարդացիւ-կարդաց և այլ հարաբերակցության մեջ՝ անորոշ կատարյալի եզակի երրորդ դեմքի իմաստ և այլն:

ԿՅԱԿԱՆ ՈՒ ԹԵՔԱԿԱՆ ԵՎ ՎԵՐԼՈՒԾԱԿԱՆ, ՈՒ ՀԱՄԱԴՐԱԿԱՆ ՁԵՎԻՐ — Բառի մեջ յուրաքանչյուր քերականական իմաստ կարող է արտահայտվել ստանձին մասնիկի միջոցով, և, ընդհանրապես, մի քերականական ձևի մեջ կարող են խաչավորվել մի շարք քերականական նշանակու-

թյուններ, այսինքն՝ մի մասնիկը կարող է հանդես գալ որպես մի քանի քերականական իմաստների կրող, Այսպես, օրինակ՝ դպրոցներին, շեն-
ֆերին, կամուրջներին բառերի մեջ քերականական մասնիկներն են ՈՐ
կամ ՆԵՐ, Ի և Ն։ Դրանցից առաջիններն արտահայտում են հոգնակի թվի,
երկրորդը՝ տրական հոլովի, իսկ երրորդը՝ որոշյալ առման կարգը։ Ու-
սանողներին, բանվորներին, ուսուցիչներին, բառերի մեջ ՆՈՐ մաս-
նիկն արտահայտում է հոգնակի թվի, ԻՅ մասնիկը, բացառական հոլովի,
իսկ Ս մասնիկը՝ ստացականություն կարգը։ Այս օրինակների մեջ յուրա-
քանչյուր քերականական կարգ արտահայտվում է առանձին մասնիկի
միջոցով։ ամեն մի մասնիկ արտահայտում է մեկ և միայն մեկ քերակա-
նական իմաստ։

Քերականական իմաստների դրսևորման այսպիսի եղանակը, երբ
բառը բաղադրվում է նրա վրա դրված մի շարք մասնիկներից, ժողովրդի
յուրաքանչյուրը հանդես է գալիս որպես մի քերականական իմաստի
կրող, լեզուների կցական տիպի ամենաբնորոշ առանձնահատկություն-
ներից մեկն է։

Ժամանակակից հայերենի հոլովական համակարգում, ինչպես օրի-
նակներն են ցույց տալիս, բացարձակորեն գերիշխում է կցական տիպը։

Այժմ վերցնենք գրի՛ր, ծիծաղի՛ր, գործի՛ր, սիրի՛ր բառերը։ Այս բա-
ռերի մեջ ԻՐ մասնիկն արտահայտում է մի շարք քերականական իմաստ-
ներ, այն է՝ ա) բայական խոսքիմասային իմաստ, բ) հրամայական ե-
ղանակ, գ) եզակի թիվ, դ) երկրորդ դեմք։ Կամ՝ գլեմ, ծիծաղեմ, գոր-
ծեմ, սիրեմ բառերի մեջ ՆՄ մասնիկը դրսևորում է բայական խոսքիմա-
սային իմաստ, որդական եղանակ, ապառնի ժամանակ, եզակի թիվ, ա-
ռաջին դեմք։

Այս օրինակներում բազմաթիվ քերականական իմաստները բառի
մեջ արտահայտվում են մեկ մասնիկի միջոցով։

Քերականական իմաստների դրսևորման այսպիսի եղանակը, երբ
բառի մեջ մեկ մասնիկը կարող է հանդես գալ որպես մի քանի քերակա-
նական իմաստների կրող, լեզուների քեֆակսուն տիպի բնորոշ առանձ-
նահատկություններից մեկն է։

Քերականական իմաստների արտահայտման թեքական տիպը այս
կամ այն չափով դրսևորվում է արդի հայերենի բայական համակարգում
(անցյալ կատարյալ ժամանակ, ըղձական և հրամայական եղանակներ)։

Քննարկվող հարցի հետ կապված պետք է անդրադառնալ նաև քե-
րականական իմաստների արտահայտման համադրական (սինթետիկ) և
վերլուծական (անալիտիկ) տիպերին։

Քերականական իմաստների արտահայտման համադրական միջոց-
ները փոխում են բառի ձևաբանական կազմը։ Դրանք կարող են լինել
արտաքին, երբ մասնիկներն ավելանում են առանց բառի արմատը փո-
խելու, ինչպես՝ փա-փառի-փառից, սառ-սառի-սառից և այլն, և ներքին,

որն արտահայտվում է արմատի հնչյունական փոփոխության միջոցով-ինչպես՝ տուն-տան, շուն-շան, հայր-հոր, մայր-մոր և այլն, ժամանակակից հայերենի քերականական համակարգում բացարձակորեն գերիշխում է արտաբնական թվերում, իսկ ներքին թվերում լայն տարածում չունի և էական դեր չի խաղում:

Համադրական ձևերում բառային ու քերականական նշանակությունները ձուլված են մի բառի մեջ և միայն տարրալուծման միջոցով կարելի է անջատել այն մասերը, որոնք հանդես են գալիս որպես բառային կամ քերականական իմաստների արտահայտիչ, օրինակ՝ փառ-եր-ից, գր-եց-ի. կարդ-ամ և այլն: Իսկ երբ քերականական իմաստն արտահայտված է ներքին թվերում, այսպիսի տարրալուծումը հնարավոր չէ, օրինակ՝ եղբոր, հոր, ձյան, առյան, սյան և այլն:

Քերականական իմաստների արտահայտման վերլուծական միջոցները օժանդակ բառերն են, որոնք զրկված լինելով նյութական-բառային իմաստներից՝ հանդես են գալիս որպես քերականական իմաստների կրորդներ: Այսպես, օրինակ՝ սահմանական եղանակի բոլոր ժամանակները, բացի անցյալ կատարյալից, կազմվում են վերլուծական ձևով՝ դեր-բայներով և օժանդակ բայով, ինչպես՝ հավատում եմ, հավատում էի, հավատալու եմ, հավատալու էի, հավատացել եմ, հավատացել էի: Այս ձևերի մեջ գերբայներն արտահայտում են բառի նյութական իմաստն ու գործողության կերպը (կատարվող, կատարելի, կատարված գործողություն), իսկ օժանդակ բայն արտահայտում է սոսկ քերականական իմաստներ՝ զեմք, թիվ և ժամանակ: Կամ՝ պիտի գնամ, պիտի գնայի. պիտի գրեմ. պիտի գրեի և այլ ձևերի մեջ պիտի օժանդակ բառն արտահայտում է սոսկ հարկադրական եղանակի քերականական իմաստ:

Վերլուծական ձևերում, ինչպես օրինակներն են ցույց տալիս, բառի բաղադրիչները ձևավորվում են առանձին. դեռ ավելին՝ նրանք կարող են իրարից անջատվել՝ ընդմիջվելով այլ բառերով, օրինակ՝ «Ես եմ այդ մասին այսօր զեկուցելու», «Դո՛ւ պիտի նրանց առաջ ամեն ինչ խոստովանեիր» և այլն: Չնայած այսպիսի առանձնահատկություններին՝ վերլուծական կառուցվածքի մասերը տալիս են մի ձև՝ բառային ու քերականական միասնական նշանակությամբ:

Քերականական իմաստների արտահայտման վերլուծական եղանակը բավականին մեծ դեր ու կշիռ ունի արդի հայերենի բայական համակարգում: Վերլուծական ձևով են կազմվում սահմանական եղանակի բոլոր ժամանակները, բացի անցյալ կատարյալից (գնում եմ, գնում էի, գնացել եմ, գնացել էի և այլն), հարկադրական եղանակը (պիտի գնամ, պիտի գնայի), երկրորդական բաղադրյալ ժամանակները (գնալիս եմ լինում, գնացած եմ լինում, գնալիս եմ եղել, գնալիս եղա և այլն):

Վերլուծական ձևով կա նաև պատճառականի հատուկ կազմություն, ինչպես՝ գրել եմ տալիս. գրել եմ տալու. գրել եմ տվել, գրել տվեցի,

գրել կտամ և այլն, որոնց մեջ բայն իր անորոշ դերբայի ձևով արտահայտում է բառային իմաստը, իսկ տալ օժանդակ բառը քերականական իմաստները՝ եղանակ, ժամանակ, դեմք, թիվ:

ՏԱՐԱՐՄԱՏ (SUPPLETIV) ՁԵՎԵՐ.— Երբեմն նույն բառի քերականական տարբեր ձևերը կարող են տարբեր արմատներից կազմվել կամ տարբեր արմատներով արտահայտվել, օրինակ՝ զամ-եկա, լինեմ-եղա, ասեմ-կերա, ես-իմ-ինձ, դու-քո-քեզ, մենք-մեր-մեզ, դուք-ձեր-ձեզ: Սրանք կոչվում են տարարմատ ձևեր և, որպես կանոն, գալիս են լեզվի հնագույն շրջաններից: Տարարմատ կազմությունները համարվում են նույն բառի ձևեր, որովհետև ունեն նույն նյութական բառային նշանակությունը և իրարից տարբերվում են միայն քերականական իմաստով:

ԲԱՌԻ ՏԱՐԱՆԱԼՈՒԾՈՒՄԸ, ՁԵՎՈՒՅԹՆԵՐ ԵՎ ԲԱՌԵՐԻ ՔՐԵԱԿԱՆԱԿԱՆ ՈՒ ԲԱՌԱԿԱՋՄԱԿԱՆ ԽՄԲԵՐԸ.— Քերականության խնդիրներից մեկը բառի ձևաբանական կառուցվածքի ուսումնասիրությունն է:

Բառը նշանակության կողմից հաճախ պարզ միավոր չէ: Շատ դեպքերում բառային իմաստի հետ մեկտեղ նա արտահայտում է մեկ կամ մի քանի լրացուցիչ նշանակություններ, և, այսպիսով, շատ բառեր վերածվում են մասերի, որոնք հանգես են գալիս որպես այս կամ այն իմաստի կրող:

Վերցնենք «Զինվորները ազատվեցին պարապմունքից» նախադասությունը: Այս նախադասությունը կազմող բառերը ըստ նշանակության վերածվում են հետևյալ այլևս անբաժանելի մասերին. զին-վոր-ներ-ը, ազատ-վ-եց-ին, պարապ-մունք-ից. Ահա բառի՝ իմաստային տեսակետից այլևս անբաժանելի այսպիսի տարրերը. որոնք հանդես են գալիս որպես այս կամ այն նշանակության կրող, կոչվում են ձևային: Ձևայինները բնորոշվում են ոչ միայն իմաստի, այլև ձևի տեսակետից, որովհետև յուրաքանչյուր իմաստ անպայմանորեն և անհրաժեշտորեն արտահայտվում է այս կամ այն ձևի միջոցով, այսինքն՝ հնչյունի կամ հնչյունախմբի միջոցով: Ձևայինները լեզվի ձևաիմաստային նվազագույն միավորներն են, ունեն իրենց ձևն ու բովանդակությունը, որոնք անխզելիորեն կապված են իրար, և առանց մեկի մյուսը չկա: Ձևային ձևը այն հնչյունն է կամ հնչյունախումբը, որ արտահայտում է այս կամ այն իմաստը, իսկ բովանդակությունը այն իմաստն է, որ դրսևորվում է այս կամ այն հնչյունի կամ հնչյունախմբի միջոցով:

Բառի՝ ձևայինների տարրալուծման հիմնական պայմանն այն է, որ լեզուն ունի միևնույն կազմության բառերի մի ամբողջ շարք, որոնց մեջ նույն ձևը, այսինքն՝ հնչյունը կամ հնչյունախումբը, հանդես է գալիս որպես որոշակի իմաստի կրող: Այսպես՝ նկարիչ բառի մեջ նկար և իչ ձև-վայինների անջատումը պայմանավորված է նրանով, որ մի կողմից ունենք նկար, նկար-ել, նկար-ող, նկար-ած, նկար-եց և այլ խումբը, իսկ մյուս կողմից՝ երգ-իչ, փրկ-իչ, մատն-իչ, քնն-իչ, գործ-իչ և այլ խում-

բը, որոնց մեջ նկար է իշ ձևերը հանդես են գալիս որպես որոշակի նշանակութունների արտահայտիչներ:

Վերևի նախադասության մեջ զին-վոր-ներ-ը ազատ-վ-եց-ին պարապ-մունք-ից ձևայինների անջատումը պայմանավորված է հարաբերակցությունների հետևյալ շարքերով:

ԶԻՆ	ՎՈՐ	ՆԵՐ	Ը
զին-վել	բան-վոր	այգի-ներ	թար-ը
զին-ված	կալ-վոր	փողոց-ներ	ծառ-ը
զին-ում	սայլ-վոր	սեղան-ներ	սար-ը
զին-եց	վիր-ա-վոր	բաղաթ-ներ	մարդ-ը
զին-իր ևն	աղեղն-ա-վոր ևն	աղջիկ-ներ ևն	աչք-ը ևն
ԱԶԱՏ	Վ	ԵՏ	ԻՆ
ազատ-ել	գր-վ-ել	կատար-եց-ի	բեր-ին
ազատ-ող	աս-վ-ել	վազ-եց	դր-ին
ազատ-եմ	հարգ-վ-եց	խաբ-եց-ին	սով-ին
ազատ-իր	գր-վ-ած	ծիծաղ-եց-եր	աս-աց-ին
ազատ-եց ևն	բեր-վ-ող ևն	գատ-եց-իր ևն	սիր-եց-ին ևն
ՊԱՐԱՊ	ՄՈՒՆԹ	ԻՑ	
պարապ-ել	մտած-մունք	սեղան-ից	
պարապ-ող	սխալ-մունք	փողոց-ից	
պարապ-եց	աւ-մունք	աշակերտ-ից	
պարապ-եմ	հարց-մունք	գրք-ից	
պարապ-իր ևն	վար-մունք ևն	սար-ից ևն	

Ինչպես տեսնում ենք, անջատված ձևայինների համար լեզվում կան տարբեր բառերի շարքեր, որոնց մեջ անջատված ձևայինները հանդես են գալիս միևնույն իմաստով: Այսպես, վերևում բերված այգիներ, փողոցներ և այլ ձևերի մեջ ՆԵՐ ձևայինը նույն իմաստն ունի և արտահայտում է հոգնակիություն. փառ, ծառը և այլ ձևերի մեջ Ը ձևայինը միևնույն իմաստն ունի և արտահայտում է բառերի որոշյալ առումը: Այսպես են նաև անջատված մյուս ձևայինները:

Բառերի վերլուծման հիմքը լեզվի բառային կազմն է: Նույն ձևայինների գործածությունը տարբեր բառերի մեջ հնարավորություն է տալիս բառը տարրալուծել բաղադրիչների և նույն կաղապարով կազմել նոր բառեր կամ բառաձևեր: Այսպես, օրինակ՝ լեզվում կա փառ-անալ, ածխ-անալ, մեծ-անալ, սև-անալ և այլ կաղապարը: Դրա նմանակությամբ կարող ենք կազմել, ասենք, հողանալ, տախտականալ, վազանալ և այլ բառերը: Դրանց իմաստն անմիջապես հասկացվում է, որովհետև բառի բաղադրիչ ձևայինների իմաստը պարզ է ու հասկանալի:

Այս վերլուծություններն ինքնին ցույց են տալիս, որ երբ գործ ունենք ձևույթների վերածվող բառի հետ, ապա հաստատ կարող ենք ասել, որ նրա ձևաբանական կազմը, նրա բաղադրիչները հատուկ են ոչ միայն տվյալ բառին, այլև մի շարք ուրիշ բառերի հետ:

Այս բանը ավելի ցայտուն կարելի է ցույց տալ լեզվում կազմվող նոր բառերի օրինակով: Վերջերս մեր լեզվում կազմվեց ու գործածության մեջ մտավ տիեզերանավ բառը: Բայց այս բառը լեզվի համար նոր է միայն իր բառային իմաստով: Այս բառը կազմող բաղադրիչները՝ տիեզեր, ա, նավ, լեզվում արդեն կային և հանդես էին գալիս բազմաթիվ այլ բառերի մեջ, օրինակ՝ տիեզեր-ք, տիեզեր-ական, տիեզեր-ականություն և այլն, հեռ-ա-գիր, անձրև-ա-ջուր, զոր ա-հանդես և այլն, ռազմ-ա-նավ, առագաստ-ա-նավ, զբոս-ա-նավ և այլն: Մյուս կողմից՝ տիեզերանավ բառի կազմության տիպը միայն իրեն հատուկ չէ: Բարդ բառերի կազմության գոյականական արմատ + ա(հոդակապ) + գոյականական արմատ տիպը լեզվում սովորական է, օրինակ՝ անձրև-ա-ջուր, սեղան-ա-տուն, երկր-ա-գունդ և այլն: Սա նշանակում է, որ տիեզերանավ բառը կազմության իր ձևով միայնակ չի մտնում և մտնում է այս բառերի խմբի մեջ: Միաժամանակ տիեզերանավ բառը միայնակ չի մտնում իր թերականական նշանակությամբ: Արտահայտելով առարկայական իմաստ՝ տիեզերանավ բառը մտնում է ինֆնաթիո, զնացի, նավ, չոգեֆարշ և հազարավոր այլ բառերի խմբի մեջ: Ահա այս է պատճառը, որ տիեզերանավ բառը կազմելուց հետո անմիջաբար կարող ենք հոլովել՝ տիեզերանավ-տիեզերանավի-տիեզերանավից-տիեզերանավով-տիեզերանավում, կազմել դրա հոգնակի թիվը՝ տիեզերանավեր և հոլովել նաև հոգնակի թիվով՝ տիեզերանավերի-տիեզերանավերից և այլն:

Այս նույն ձևով ահա լեզվի մեջ ոչ մի բառ առանձին չի մտնում և իր արտահայտած թերականական նշանակությամբ կամ կազմության տիպով մտնում է այս կամ այն խմբի մեջ: Այսպես, բոլոր գոյականների եզակի ձևերը՝ ֆառ, սառ, ծառ, գիրք, մի խումբ են կազմում, իսկ հոգնակիները՝ ֆառեր, սառեր, ծառեր, գրքեր, մի այլ խումբ բոլոր բայերի անորոշ դերբայները՝ գրել, ասել, կատարել, մի խումբ են կազմում, իսկ հարակատար դերբայները՝ գրած, ասած, կատարած, մի այլ խումբ: Այսպես և՛ վձանցով կազմված բայերը՝ սիրվել, հարգվել, ուղտրվել, կատարվել և այլն, մի խմբի մեջ են մտնում, իսկ ՅՆ ածանցով կազմվածները՝ վազեցնել, մեծացնել, հեռացնել, հագցնել և այլն՝ մի այլ խմբի մեջ:

Այսպիսով, լեզուն իրենից ներկայացնում է ոչ թե ձևերի մի պատահական հավաքածու, այլ կուռ և ամբողջական համակարգ:

ՀԻՄՆԱԿԱՆ ԵՎ ԵՐԿՐՈՐԴԱԿԱՆ ՁԵՎՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ.— «Ձինվորները ազատվեցին պարապմունքից» նախադասությունը կազմող բառերի մեջ, ել-

նելով այլ բառերի հետ ունեցած հարաբերակցություններից, անչափակեցիկ զին, վոր, ներ, ր, ագատ, վ, եց, ին, պարապ, մունք, ից ձևայինները՝ քննենք զրանք իրենց իմաստի և լեզվի մեջ ունեցած դերի ու գործածության տեսակետից:

Առաջին իսկ վերլուծությունից պարզ է դառնում, որ զին, ագատ, պարապ ձևայինները նյութական նշանակություն են արտահայտում, իսկ մյուս ձևայինները՝ վոր, ներ, ր, վ և այլն, գուրկ են նյութական իմաստից և հանդես են գալիս որպես վերացական իմաստների կրողներ: Այս հիմունքով էլ ձևայիններն ստորաբաժանվում են երկու խմբի. 1) նիմնական կամ նյութական իմաստ արտահայտող ձևայիններ և 2) երկրորդական կամ փերականական իմաստ արտահայտող ձևայիններ:

1) Հիմնական կամ նյութական ձևայիններն արտահայտում են օբյեկտիվ աշխարհի առարկաներն ու երևույթները, գործողություններն ու հատկանիշները, սակայն ընդհանուր կերպով, առանց կոնկրետացնելու: Այսպես է, օրինակ, զին ձևայինը, որ ցույց է տալիս զենք հասկացության հետ կապված ընդհանուր գաղափար, առանց մասնավորապես նրանից՝ դա առարկա՞ է, թե՞ գործողություն: Այս պատճառով էլ նա լեզվում ինքնուրույն բառային գործածություն չունի և բառ է դառնում միայն այլ ձևայինների հետ միանալով, օրինակ՝ զինվոր, զինել, զինում, զինված և այլն: Ագատ և պարապ հիմնական ձևայինները զին ձևայինից տարբերվում են նրանով, որ կոնկրետ իմաստ են արտահայտում, առանց այլ ձևայինների հետ միանալու կարող են ինքնուրույն գործածություն ունենալ և այս պատճառով էլ սոսկ ձևայիններ չեն, այլև բառեր:

Ինքնուրույն, անկախ գործածություն ունեցող հիմնական ձևայինը կոչվում է արմատական բառ: Ագատ և պարապ հիմնական ձևայիններն, ուրեմն, արմատական բառեր են:

2) Երկրորդական կամ քերականական ձևայինները արտահայտում են ոչ թե նյութական, այլ վերացական նշանակություններ: Դրանք հիմնական ձևայիններից բառ են կազմում, ինչպես՝ զին ձևայինից զինվոր, կամ լեզվում արգեն եղած բառերից նոր բառեր են կազմում, ինչպես՝ պարապ բառից պարապմունք բառը, կամ էլ ցույց են տալիս բառերի հարաբերությունը նախադասության մեջ՝ կազմելով բառաձևեր, ինչպես՝ պարապմունք-պարապմունքից:

Ըստ այդմ, երկրորդական ձևայիններն ստորաբաժանվում են երկու խմբի՝ ա) բառաստեղծական կամ բառակազմական ձևայիններ, որոնք հիմնական ձևայիններից բառ են կազմում կամ եղած բառերից նոր բառեր են կազմում (վոր, մունք). բ) ձևակազմական կամ բառահարաբերական ձևայիններ, որոնք կազմում են բառի ձևերը՝ ցույց տալով նրա հարաբերությունը այլ բառերի հետ (ներ, ր, եց, ից և այլն): Այլ կերպ ասած՝ երկրորդական ձևայինների առաջին խմբի մեջ մտնում են ածանցները, իսկ երկրորդ խմբի մեջ՝ վերջավորությունները (թեքություններ):

Երկրորդական ձևույթների երկրորդ խմբի մեջ են մտնում նաև կապերն ու շաղկապները, որովհետև գրանք ևս բառային նյութական նշանակութունից զուրկ են և կոչված են արտահայտելու բառերի և նախադասութունների հարաբերությունները, օրինակ՝ Գնաց դեպի այգին. հոսում էին պատերազմի մասին. Ծա և դու ասացինք. հոստացավ, բայց չկատարեց: Բերված օրինակներում դեպի և մասին կապերն արտահայտում են ալզի, պատերազմ բառերի՝ ստորոգյալների նկատմամբ ունեցած հարաբերությունը. և շաղկապն արտահայտում է ես և դու բառերի միասնության, իսկ բայց շաղկապը՝ խոստացավ և չկատարեց բառերի հակադրական հարաբերությունը:

Վերջապես, կան ձևույթներ էլ, որոնք «իմաստազուրկ» են և սոսկ քերականական կապի դեր են կատարում: Այսպես է Ա հոգակապը իսկական բարդությունների մեջ, օրինակ՝ դասկամատյան, ջրԱտաւ, սևԱւիրտ և այլն. Ե և Ա ձայնավորները անորոշ դերբայի, անցյալ կատարյալի, ըղձական հղանակի և այլ ձևերի մեջ, ինչպես՝ գրել. կարդԱլ, գր-րից, կարդԱց. գրեմ, կարդԱմ և այլն: Սակայն որովհետև բայական ձևվերում հանգես եկող Ե և Ա ձևույթները ինքնին իմաստ չեն արտահայտում, այդ պատճառով սովորաբար դրանք առանձին ձևույթներ չեն համարվում, և, ասենք, գրել. կարդալ, գրեմ, կարդամ բառերը տարրալուծվում են միայն գր-ել, կարդ-ալ, գր-եմ, կարդ-ամ ձևույթների:

ԲԱՌԻ ԵՎ ԲԱՌԱԶԵՎ.— Ձևակազմական և բառակազմական ձևույթները տարբերակվում են այն բանի հիման վրա, որ առաջինները սոսկ բերականական նշանակություն են արտահայտում՝ չփոխելով բառի կոնկրետ բառային իմաստը, իսկ երկրորդները փոխում են բառիմաստը (հաճախ նաև քերականական իմաստը)՝ արտահայտելով մտքի մի նոր առարկա, երևույթ, գործողություն և այլն: Վերջենք երգ-երգիչ, գիր-գիրք զույգերը՝ մի կողմից և երգ-երգից, գիր-գրով զույգերը՝ մյուս կողմից: Երգ-երգիչ, գիր-գիրք չամապատասխան զույգերի մեջ մտնող բառերից յուրաքանչյուրը իր բառիմաստով, կոնկրետ նյութական նշանակությամբ տարբերվում է մյուսից երգ բառը մտքի մի առարկա է ցույց տալիս, իսկ երգիչ բառը՝ մի այլ առարկա: Նույն ձևով էլ՝ մի բառիմաստ ունի փիւ ձևը, մի այլ բառիմաստ՝ գիրք ձևը: Հենց այսքանով էլ ԻԶ և Ք ձևույթները բառակազմական ձևույթներ են, որովհետև կազմում են նոր իմաստ ունեցող նոր բառեր:

Այսպես չէ սակայն երգ-երգից, փիւ-գրով ձևերի հարաբերակցությունը: Համապատասխան զույգերի մեջ մտնող ձևերը բառիմաստային տարբերություն ամենևին չունեն: ԵՎ ԻԶ, և՛ երգից ձևերը ցույց են տալիս մտքի և դատողության միևնույն առարկան: Այսպես հենաև փիւ և գրով ձևերը: Համապատասխան զույգերի մեջ մտնող ձևերը շտաբերվելով բառիմաստով, նյութական նշանակությամբ, տարբերվում են միայն քերականական-վերաբերական իմաստով: Հենց այսքանով էլ ԻԶ և

II-վ ձևությոները պատկանում են ձևակազմական, բառափոխական ձևությո-
նների խմբին:

Ձևակազմական ձևությոների արտահայտած իմաստների այս յուրա-
հատկության վրա է հիմնված բառի ձևեր հասկացության բմբոնումը:

Բառի ձևեր են կոչվում այն ձևերը, որոնք միավորված լինելով հույն
բառիմաստի տակ, շտարբերվելով կոնկրետ նյութական նշանակությամբ,
իրարից տարբերվում են սոսկ մերականական-վերաբերական իմաստով:
Այսպես, օրինակ՝ քառ-քառի-քառից-քառով-քառում-քառեր-քառերի-քա-
ռերից-քառերով-քառերում նույն քառ տարբեր ձևերն են, որով-
հետև ունեն բառիմաստի նույնություն և տարբերվում են սոսկ քերա-
կանական իմաստներով: Այսպես և՛ գրում եմ, գրում էի, գրելու եմ, գրե-
լու էի, գրել եմ, գրել էի, գրեցի, գրեմ, գրեի և այլ ձևերը նույն գրել քա-
յի տարբեր ձևերն են, քանի որ նույն բառիմաստն ունեն և տարբերվում
են միայն քերականական նշանակությամբ:

Բայց բոլոր դեպքերում չէ, որ բառ ու բառ՝ ձև հասկացությունները
այսպես հստակորեն սահմանազատվում են իրարից: Առանձին դեպքե-
րում շատ դժվար է որոշել տվյալ ձևերը քերականակա՞ն, թե՞ բառային
հարաբերակցությունների մեջ են գտնվում:

Այսպես՝ կարող է վիճարկվել գրել, գրած, գրող, գրելիս ձևերի, այ-
սինքն՝ անորոշ, հարակատար, ենթակայական, անկատար II դերբայ-
ների բառ կամ բառաձև լինելու հարցը: Այս դերբայները, այսպես կոչ-
ված, անկախ դերբայներ են և մյուս դերբայական ձևերից տարբերվում
են նրանով, որ ինքնուրույն բառային գործածություն ունեն, ինչպես՝
Գրել չի կարելի, գրած նամակ, գրող աշակերտ, Գրելիս տեսա և այլն: Մի-
նչդեռ մյուս դերբայական ձևերը, այն է՝ անկատար—գրում, ապառ-
նի—գրելու, վաղակատար—գրել (եմ), ժխտման—գրի, բառային անկա-
խություն չունեն, միշտ հանդես են գալիս սծանդակ բայի հետ միասին՝
կազմելով բաղադրյալ ժամանակներ, ինչպես՝ գրում եմ, գրում էի, գրե-
լու եմ, գրելու էի, գրել եմ, գրել էի, չեմ գրի, չլի գրի:

Ժամանակակից քերականությունների մեջ բոլոր դերբայները, ան-
կախ իրենց գործածությունների տարբերությունից, համարվում են բա-
յն և դիտարկվում են որպես բառաձևեր: Սակայն Մ. Աբեղյանը անո-
րոշ, հարակատար, ենթակայական և անկատար II դերբայները ոչ մի-
այն տարբեր բառեր էր համարում, այլև տեղաբաշխում էր տարբեր խոս-
քի մասերի մեջ՝ անորոշ դերբայները (գրել, ասել, գնալ) համարելով
գոյական, հարակատար և ենթակայական դերբայները (գրած, ասած,
գնացած. գրող, ասող, գնացող)՝ ածական, իսկ ԻՄ-ով անկատար դեր-
բայները (գրելիս, ասելիս, գնալիս)՝ մակբայ:

Հարցի այս տարբեր լուծումները, համենայն դեպս, խոսում են այն
մասին, որ առանձին դեպքերում բառ և բառաձև հասկացությունները
հստակորեն ու որոշակիորեն չեն սահմանազատվում:

Այս հարցը քննելիս պետք է նկատի ունենալ նաև այն, որ միևնույն ձևը կարող է դիտարկվել որպես անկախ ու ինքնուրույն բառ՝ մի հարաբերակցության մեջ և բառաձև՝ մի այլ հարաբերակցության մեջ: Այս, պես, գրել, սուլ, հավատալ ձևերը անկախ ու ինքնուրույն բառեր են գիր, սուր, հավատ բառերի նկատմամբ ռունեցած հարաբերության տեսակետից, սակայն բառաձևեր կարող են համարվել գրած, սրած, հավատացած, գրող, սրող, հավատացող և այլ ձևերի հետ ունեցած հարաբերակցության տեսակետից:

Բառը իր փոփոխված բոլոր ձևերով կազմում է մի բառույթ (лексема):

ՁԵՎՈՒԹՅՆԵՐԻ ԳՈՐԾԱՍՈՒԹՅԱՆ ՈՒՈՐՏՆԵՐԸ ԿԵՆՍՈՒՆԱԿ (ԿԵՆԴԱՆԻ) ԵՎ ՈՉ ԿԵՆՍՈՒՆԱԿ (ՔՐԱՆՅԱՆ) ՁԵՎՈՒՅԹՆԵՐ.— Բառակազմական

ձևակազմական ձևույթներից յուրաքանչյուրը ունի իր կիրառության հատուկ ոլորտը, որի շրջանակներում գործածվում է՝ կազմելով նոր բառեր կամ բառու ձևեր: Ընդհանրապես պետք է նկատել, որ բառափոխական ձևույթների ոլորտը սովորաբար շատ լայն է լինում: Այսպես՝ ժամանակակից հայերենում առեն մի հյուսվող բառ գործիական հոլովում կարող է ստանալ ՈՎ վերջավորությունը, իսկ բացառականում ԻՅ կամ ՈՒՅ վերջավորությունները՝ Կա՞մ՝ ե՞ր, Նե՞ր հոգնակերտ մասնիկները տարածվում են գոյականների բացարձակ մեծամասնության և բոլոր ածականների վրա, հիմն նրանք գործածվում են գոյականաբար: Այսպես և՛ հայերենի համարյա բոլոր բայերը, բացառությամբ զալ, լալ, տալ բայերի, կարող են ստանալ ՈՒՄ մասնիկը և կաղմել անկատար դերբայ, օրինակ՝ վազել-վազում, ասել-ասում, հավատալ-հավատում, զգալ-զգալում և այլն: Իսկ ԻՄ մասնիկը, առանց բացառության, տարածվում է հայերենի բոլոր բայերի վրա: Ամեն մի բայ կարող է ստանալ այս մասնիկը և կաղմել անկատար II-ը, ինչպես՝ ասել-ասելիս, հավատալ-հավատալիս, զգալ-զգալիս, հեռանալ-հեռանալիս և այլն:

Բառափոխական ձևույթների գործածության ոլորտների այսպիսի ռեգարժանկությունը բացատրվում է նրանով, որ ընդհանրական իմաստները ոմաքուր՝ վերացություններ են և կապված են բառերի ոչ թե նյութական, այլ, որպես կանոն, ընդհանուր (խոսքիմասային) նշանակության հետ:

Բառակազմական ձևույթների գործածության ոլորտները այս կամ այն չափով սահմանափակված են բառերի կոնկրետ նյութական նշանակությամբ: Այսպես՝ մեր լեզվում այնքան տարածված ՈՒԹՅՈՒՆ ածանցը, որը վերացական գոյականներ է կազմում գրականներից, ածականներից, բայարմասներից, օրինակ՝ դարբնություն, իշխանություն, կառմություն, բառմություն, սպանություն, օգնություն և այլն, բոլոր գոյականների, ածականների և բայարմատների վրա չէ, որ կարող է դրվել: Կամ՝ ժամանակակից հայերենում այնքան տարածված ԻԳ ածանցը, որ

ածականներ ու գոյականներ է կազմում բայրամատներից, օրինակ՝ կե-
ղեքիչ, համոզիչ, հրապուրիչ, նսկիչ, սքիչ, ցրիչ և այլն, բոլոր բայար-
մատների հետ չէ, որ կարող է գործածվել:

Սակայն մի կողմ թողած այն, որ բառափոխական ձևույթների տա-
րածման ոլորտը, բառակազմական ձևույթների հետ համեմատած, սովոր-
աբար ավելի ընդարձակ է լինում, պետք է նշել, որ անկախ բառափո-
խական կամ բառակազմական լինելու հանգամանքից, կան ձևույթներ,
որոնք լայն տարածում ունեն և գործածվում են բազմաթիվ բառերի մեջ,
իսկ կան ձևույթներ էլ, որոնք լայնորեն տարածված չեն և հանդես են
գալիս սակավաթիվ բառերի մեջ: Առաջին խմբի ձևույթները կոչվում են
գործուն, կենսունակ (կամ կենդանի), իսկ երկրորդ խմբի ձևույթները՝
ոչ գործուն, ոչ կենսունակ (կամ քարացած, մեռած):

Որպես օրինակ վերցնենք սեռական-տրական հոլովի Ի և ՈՁ ձև-
վույթները: Սեռական-տրականի Ի վերջավորությունը գործուն է ու կեն-
սունակ, որովհետև այս վերջավորությունն են ստանում բազմաթիվ բա-
ռեր, դրանց թվում նաև նորակազմ բառեր, օրինակ՝ տիեզերագնաց-տիե-
զերագնացի, հեռուստացույց-հեռուստացուցի, զբոսաշրջիկ-զբոսաշրջիկի
և այլն: Հնդհակառկն, սեռական-տրականի ՈՁ վերջավորությունը գոր-
ծուն ու կենսունակ չէ, որովհետև գործածվում է մի քանի՝ Բույր, կին,
ընկեր, տեր և հաճախ նաև՝ տալ, սկեսուր, անեք բառերի մեջ: Կամ՝ հոգ-
նակերտ ծՐ և ՆԾՐ ձևույթները գործուն են, Ք-ն գործուն չէ, իսկ ԻԿ. ը
բոլորովին գործուն չէ, քանի որ գործածվում է միայն մի բառի մեջ՝
մաքդ-մաքդիկ (նաև այն բառերում, որոնց վերջին բաղադրիչը մաքդ
բառն է, օրինակ՝ նախամաքդիկ):

Այս երևույթը կարելի է ցույց տալ նաև բառակազմական ձևույթ-
ների օրինակով: Կան ածանցներ, որոնք գործածվում են բազմաթիվ բա-
ռերի մեջ, և այդ բառերը հնարավոր էլ չէ թվարկել, որովհետև կազմու-
թյան տվյալ կաղապարը կենդանի է ու գործուն, և դրա օրինակով ըստ
հարկի կարող են նորանոր բառեր կազմվել: Ժամանակակից հայերենի
կենսունակ այսպիսի ածանցներից են՝ ԱկԱն (բանվորական, երեսայա-
կան), ԱնՔ (հարգանք, մեղադրանք), ՈՒԹՅՈՒՆ (երիտասարդություն,
յավույթյուն), ՈՒՀԻ (բանվորուհի, գեղեցկուհի), ՎՈՐ (թունավոր, վիրա-
վոր), ԲԱՐ (ընկերաբար, հերոսաբար) և այլն: Սակայն կան ածանցներ
էլ, որոնք գործածվում են մեկ կամ մի քանի բառերի մեջ: Այսպես են,
օրինակ, ԱՆԴԻ (միայն վառաճեղի բառի մեջ), ԱՍՏԻ (միայն նավաստի
բառի մեջ), ԱՐԻՄ, ԵՐԻՄ (միայն հավատարիմ, ռիսերիմ, մտերիմ բա-
ռերի մեջ), ԻԼ (միայն տեսիլ և կաթիլ բառերի մեջ), ԻՍՏ (միայն հաճ-
գիստ բառի մեջ): Դրանք ոչ գործուն, քարացած ածանցներ են: Կան
ածանցներ էլ, որոնք, ճիշտ է, համեմատաբար շատ բառերի մեջ են գոր-
ծածվում, բայց որովհետև այդ բառերի նմանակությամբ այդևս նոր բա-
ռեր չեն կարող կազմվել, ուրեմն դրանք ևս ոչ գործուն, քարացած ա-

ծանցներ ձեռն Այսպես են, օրինակ, անվանական ՆՍՏ (գովեստ, զգեստ, պահեստ և այլն), բայական ն (գտնել, մտնել, տեսնել և այլն), Զ (փախ-
չել, ուռչել, կաշնել և այլն), Նն (մոտենալ, մերձենալ, գիտենալ և այլն) ածանցները, որոնցով նոր բառեր չեն կազմվում: Բերված բայական ա-
ծանցներին հակադրվում է Ան ածանցը, որը կենդանի է ու գործուն, և
ըստ հարկի դրանով կազմվել ու կազմվում են բազմաթիվ բայեր (էլեկ-
տրավանանալ, ակտիվանալ, պասսիվանալ, ռուսաճալ և այլն):

Այն էլ պետք է նկատի ունենալ, որ ածանցը իր մի իմաստով կա-
րող է կենդանի ու գործուն լինել, իսկ մի երկրորդ իմաստով՝ ոչ: Այս-
պես է, օրինակ, Անի ածանցը, որ մի բան ունեցողի նշանակությամբ
(Երեխան, շուրջանի, յոթգլխանի և այլն) կենդանի է ու գործուն,
իսկ հավաքական գոյականների կազմելու նշանակությամբ (ավագանի,
ընտրանի, նամականի)՝ ոչ:

ԱՐՄԱՏ ՆՎ ԶԵՎՈՒՅԹԻ ՏԱՐԲԵՐԱԿՆԵՐ.— Բառի նյութական իմաստն
առտահայտող ձևական ձևությամբ կոչվում է արմատ: Օրինակ՝ նավակ,
տնակ, դաշտային, պատմական, բարձրանալ, հավատալ, հիանալ, զրու-
նել բառերի նյութական, բառային իմաստն արտահայտող ձևությամբ
են՝ նավ, տն-, դաշտ, պատմ-, բարձր, հավատ, հի-, զտ- մասերը. զր-
րանք էլ հենց այդ բառերի արմատներն են: Բառը կարող է բաղադրված
լինել ոչ միայն մեկ, այլև մեկից ավելի արմատներից: Այսպես՝ հեռա-
խոս, հեռագիր բառերը բաղկացած են երկու, իսկ հեռախոսավարձ, հե-
ռագրատուն բառերը՝ երեք արմատից: Դրանք բարդ բառեր են:

Ինչպես օրինակներն են ցույց տալիս, արմատների մի մասը կոնկ-
րետ, ավարտված-վերջավորված իմաստ է արտահայտում, որի հետե-
վանքով էլ ինքնուրույն բառային գործածություն ունի: Այսպես են, օրի-
նակ, նավ, դաշտ, բարձր, հավատ արմատները: Արմատների մի մասն
էլ միայն ընդհանուր նյութական իմաստ է արտահայտում, որի պատ-
ճառով էլ ինքնուրույն բառային գործածություն չունի և հանդես է գալիս
միշտ ուրիշ ձևությամբի հետ միասին: Այսպես են, օրինակ, տն-, պատմ-,
հի-, զտ-, հեռ-, խոս- արմատները:

Ինքնուրույն ու անկախ գործածություն ունեցող հիմնական ձևությա-
ները կոչվում են արմատական բառեր: Նավ, նավատ, դաշտ, բարձր ձև-
վությամբ, ուրեմն, արմատական բառեր են, իսկ տն-, պատմ-, հի-,
զտ-, հեռ-, խոս- ձևությամբը սոսկ արմատներ են:

Հայերենում մի շարք արմատներ բառերի մեջ կարող են հնչյունա-
փոխության ենթարկվել, և, այսպիսով, նույն արմատի համար ունենում
ենք զույգ ձևեր: Այսպես, օրինակ՝ անտուն, մեծատուն, վաճառատուն
բառերի մեջ տուն արմատը հանդես է գալիս իր սովորական անհնչյու-
նափոխ ձևով, իսկ տնային, տնական, տնվոր բառերի մեջ շեշտակոորույս
լինելով՝ վերածվում է տրն- ձևին (գրության մեջ է հնչյունը չի նշվում):
Արմատական զուգաձևեր են նաև՝ ջուր||ջր (վաղքաջուր||ջրվոր), պատում||

Այստեղ (հրաշապատում՝ ապամեծ), սիրտ՝ սրտ (անսիրտ՝ սրտոտ), գետ՝ գետ (ամենագետ՝ գիտություն), հույս՝ հուս (լիաճույս՝ ճուշատու) և այլն:

Հնչյունափոխական տարբերակներ կարող են ունենալ նաև ածանցները, օրինակ՝ այլին՝ ալն (շրթնային՝ շրթնայնական), իշլի (նկարիչ՝ նկարչական), ուկկ (գեղեցկ՝ գեղչական), ունկ (գգայուն՝ գգայնություն), սեղկ (ք)նդ (ծնունդ՝ ծննդյան) և այլն:

Հնչյունափոխության ենթարկված ձևույթները (արմատներն ու ածանցները) կոչվում են ձևույթի տարբերակներ: Այսպիսով, տե-, տր-, հուս-, ձևերը տուն, սիրտ, հույս արմատների, իսկ այն. չ, և ձևերը այլին, իշ, ուն ածանցների տարբերակներն են:

Հայերենում սովորաբար տարբերակներ ունեն այն արմատներն ու ածանցները, որոնց վերջին վանկում կան Ի, ՈՒ, Ծ (հին՝ է) ձայնավորները և ՈՒՅ (երբեմն նաև ՅԻ) հրկհնչյունը:

Ձևույթների տարբերակների հալսքը քննելիս պիտի հաշվի առնել նաև այն, որ արդի հայերենում կան մի շարք արմատներ, որոնք հանդես են գալիս ն ով և առանց ն-ի հարաբերակից ձևերով, ինչպես՝ գառկ (գառնարած), կողմկ (կողմնայույց), մասկ (մասնակից), հարսկ (հարսնացու) և այլն: Այս երևույթի պատճառն այն է, որ գրարարյան բաղաձայնահաջորդ ն վերջնահնչյունը աշխարհագրորում ընկնում է, ինչպես՝ գառն-գառ, կողմն-կողմ, մասն-մաս, հարսն-հարս, ձուկն-ձուկ, մուկն-մուկ և այլն, բայց բաղադրությունների մեջ կրկին կարող է վերականգնվել, ինչպես՝ գառնաբաժ, կողմնացույց, մասնակից, նախնացու, ձկնուց, մկնկեղ:

Արմատական այս զույգ ձևերից յուրաքանչյուրն ունի իր գործածության հատուկ ոլորտը: Հոլովման ժամանակ այս արմատները, որպես կանոն, հանդես են գալիս առանց ն-ի. ինչպես՝ բեռ-բեռից, գառ-գառից, եզ-եզից, թոռ-թոռից, ձուկ-ձկից և այլն, իսկ բառակազմության ժամանակ ն-ով, ինչպես՝ բեռնել, գառնաբաժ, եզնաբաժ, թոռնատեղ, ձկնկուլ և այլն: Հոգնակիի կազմության ժամանակ արմատների մի մասը հանդես է գալիս ն-ով, իսկ մի մասն էլ առանց ն-ի. ինչպես՝ բեռ-բեռներ, գառ-գառներ, եզ-եզներ, թոռ-թոռներ, լեռ-լեռներ և այլն, բայց՝ անձ (գրք. անձն)-անձներ, կողմ (գրք. կողմն)-կողմեր, մաս (գրք. մասն)-մասեր, ուղ (գրք. ուղն)-ուղեր, սերմ (գրք. սերմն)-սերմեր և այլն:

ԲԱՆԻՒ ՀԻՄՔԸ ԵՎ ՊԱՐՁ ՈՒ ԲԱՂԱԴՐՅԱԼ ՀԻՄՔԸ.— Հիմքը բառի այն մասն է, որին ավելանում են վերջավորությունները՝ տվյալ բառի մաստի այս կամ այն քերականական նշանակությունն արտահայտելու համար: Այսպես, օրինակ՝ «Աշակերտները եկան դպրոցից» նախադասությունը կազմող բառերի հիմքերն են՝ աշակերտ-, եկ-, դպրոց-, իսկ վերջավորություններն են՝ ներ, բ, ան, ից: Ուրեմն՝ ամեն անգամ բառից անշատելով վերջավորությունները՝ ստանում ենք նրա հիմքը:

Հիմքերը բաժանվում են երկու խմբի՝ ա) պարզ հիմքեր, բ) բաղադրյալ հիմքեր: Պարզ են կոչվում այն հիմքերը, որոնք այլևս ձևայինների տարրալուծվել չեն կարող: Այսպես են անջատված աշակերտ- և եկ-հիմքերը. Այս նշանակում է, որ պարզ հիմք և բառի արմատ հասկացությունները նույնանում են: Բաղադրյալ են կոչվում այն հիմքերը, որոնք ձևայինների են տարրալուծվում: Այսպես է անջատված դպրոց հիմքը, որ տարրալուծվում է դպր և ոց ձևայինների:

Բառի բաղադրյալ հիմքն անպայմանորեն ենթադրում է համապատասխան պարզ հիմքի գոյությունը: Եթե որևէ պատճառով համապատասխան պարզ հիմքը լեզվից դուրս է բնկնում, ապա պատմականորեն բաղադրյալ հիմքը վերածվում է պարզի: Այսպես, հետոյ ժամանակակից լեզվի տեսակետից պարզ հիմք է, որովհետև հն (անհնչյունափոխ ձևով հուն, որ գրաբարում նշանակում էր կրակ) մասը առանձին կամ այլ ձևայինների հետ միացած արդի հայերենում գոյություն չունի:

Բաղադրյալ հիմքերը կարող են բաղկացած լինել մի հիմնական և մեկ կամ մեկից ավելի երկրորդական ձևայիններից (ածանցներից), օրինակ՝ գնդակ, զինվոր, պատմիչ, նախապատմություն (սրանք պարզ ածանցավոր բառեր են) և երկու (առանձին դեպքերում երկուսից ավելի) հիմնական ձևայիններից ու մեկ կամ մեկից ավելի երկրորդական ձևայիններից, օրինակ՝ զբաղեւ, պատմագիր, մարդասպան, հեռախոսավարձ, զբաղիտություն, անգրագիտություն և այլն (սրանք բարդ կամ բարդ ածանցավոր բառերն են):

Նույն բառի տարբեր ձևեր կարող են տարբեր հիմքերից կազմվել: Այսպես, ընկեր բառի սեռական-տրական հոլովը կազմվում է ընկեր հիմքից՝ ընկերոջ, իսկ բացառական և գործիական հոլովները կազմվում են ընկերոջ հիմքից՝ ընկերոջից, ընկերոջով: Այս նշանակում է, որ ընկեր բառի համար ունենում ենք երկու հիմք՝ ընկեր և ընկերոջ: Նույն ձևով էլ՝ օր բառի սեռական-տրականը կազմվում է օր հիմքից՝ օրվա, իսկ բացառականը կարող է կազմվել և այդ հիմքից՝ օրից, և օրվան հիմքից՝ օրվանից: Գործիականը ստվորաբար կազմվում է առաջին հիմքից՝ օրով: Այսպես և՛ տարբեր հիմքերով ունենք՝ աշուն-աշնան-աշնանից, զարուն-զարնանից:

Սակայն բոլոր բառերը չեն, որ հոլովման ժամանակ տարբեր հիմքեր են հանդես բերում: Դեռ ավելին. բառերի բացարձակ մեծամասնությունը հոլովական ձևերը կազմում է միևնույն հիմքից, օրինակ՝ ֆաղափ-ֆաղափից-ֆաղափով-ֆաղափում, գետակ-գետակի-գետակից-գետակով-գետակում, հարգանք-հարգանքի-հարգանքից-հարգանքով և այլն:

Միևնույն բառի տարբեր ձևերի տարահիմք կազմությունները ավելի շեշտված և հետևողականորեն դրսևորվում են հայերենի բայական համակարգում: Այսպես՝ բարձրանալ բայի անորոշ, անկատար I ու ժխտման դերբայները և ըղձական եղանակի ձևերը կազմվում են բարձ-

րան հիմքից՝ բարձրան-ալ, բարձրան-ում, չեմ բարձրան-ա, բարձրան-ամ, բարձրան-այի (այս հիմքը կոչվում է անկատարի հիմք)։ Վաղակատար, հարակատար, ենթակայական դերբայները և անցյալ կատարյալ ժամանակն ու հրամայականը կազմվում են բարձրաց հիմքից՝ բարձրաց-ել, բարձրաց-ած, բարձրաց-ող, բարձրաց-ա, բարձրաց-իր, բարձրաց-ծք (այս հիմքը կոչվում է կատարյալի հիմք)։ ապառնի I ու II դերբայները և անկատար II-ը կազմվում են բարձրանալ հիմքից՝ բարձրանալ-ու, բարձրանալ-իք, բարձրանալ-իս (այս հիմքը կոչվում է դերբայական հիմք)։

Այս եռահիմք հակադրությունը դրսևորվում է հայերենի բոլոր բայերի մեջ, ինչպես՝ գր-ել, գրեց-ի, գրել-ու, փախ-ել, փախ-ա, փախչել-ու, գտն-ել, գտ-ա, գտնել-ու, զգ-ալ, զգաց-ի, զգալ-ու, բարձրացն-ել, բարձրացր-ի, բարձրացնել-ու և այլն։

Պետք է նկատի ունենալ, որ հիմք հասկացությունը բացարձակ չէ և միշտ որոշվում է կոնկրետորեն, որովհետև միևնույն ձևում տարբեր բառաշարքերի հետ ունեցած հարաբերակցությունների մեջ տարբեր հիմքեր կարող են անջատվել։ Այսպես, գրել ձևում գրում, գրած, գրող և այլ ձևերի հետ ունեցած հարաբերակցության մեջ անջատվում է գր հիմքը, իսկ գրելու-գրելուց-գրելով և այլ ձևերի հարաբերակցության մեջ՝ գրել հիմքը, որն էլ կարող է բաղադրությունների մեջ մտնել, օրինակ՝ գրել-լացավ։ Այսպես և՛ հոգնած, հոգնել, հոգնող և այլ հարաբերակցության մեջ հոգնած ձևում անջատվում է հոգն հիմքը, իսկ հոգնած, հոգնածի, հոգնածից և այլ հարաբերակցության մեջ՝ հոգնած հիմքը, որը և կարող է բաղադրությունների մեջ մտնել, օրինակ՝ հոգնածությամբ։

ԽՈՍՔԻ ՄԱՍԵՐ

ԽՈՍՔԻ ՄԱՍԵՐԻ ՈՐՈՇՄԱՆ ՀԻՄՈՒՆՔՆԵՐԸ.— Լեզվի բառապաշարը ըստ նրա մեջ մտնող բառերի ամենաընդհանուր իմաստների և ձևաբանական ու շարահյուսական առանձնահատկությունների բաժանվում է որոշակի խմբերի, որոնք կոչվում են խոսքի մասեր:

Խոսքիմասային իմաստը բառի ամենաընդհանուր քերականական իմաստն է և մյուս քերականական իմաստներից տարբերվում է իր մեծ ընդգրկումով և առավել ընդհանրականությամբ:

Տվյալ լեզվի խոսքի մասերը և կոնկրետ բառերի խոսքիմասային պատկանելությունը ճիշտ որոշելու համար պետք է հաշվի առնել՝ ա) բառի ընդհանուր իմաստը, բ) բառի ձևավորումն ու ձևաբանական առանձնահատկությունները, գ) բառի շարահյուսական կիրառությունները:

ա) Բառերի խոսքիմասային կարգերը որոշելիս առաջին հերթին պետք է հաշվի առնել նրանց ընդհանուր իմաստը: Այսպես, առնելով, գիրք, փամփ, լին, ծառ և այլ բառերը, չնայած բառիմաստային տարբերություններին, իրենց արտահայտած ընդհանուր իմաստով մի խումբ են կազմում և միավորվում են մի կարգի տակ՝ գոյական անվան կարգի տակ, որպես առարկայական հասկացություն արտահայտող բառեր, իսկ վազել, զնալ, սկսել, գտնել, մտնել և այլ բառերը, կրկին ըստ ընդհանուր իմաստի, մի խումբ են կազմում և միավորվում են մի ուրիշ կարգի՝ բայի կարգի տակ, որպես գործողություն ցույց տվող բառեր: Կամ՝ կարմիր, մեծ, սպիտակ, լուրջ, խիզախ և այլ բառերը միավորվում են անձական անվան կարգի տակ որպես հատկանիշ ցույց տվող բառեր և այլն:

Խոսքի մասերի որոշման իմաստարանական հիմունքը որպես գիտական տեսություն հայ քերականագիտության մեջ առաջ է քաշվել Գ. Սևակի կողմից: Նա իր «Խոսքի մասերի ուսմունքը»² աշխատության մեջ հետևողականորեն այն միտքն է զարգացնում, որ խոսքի մասերը պետք է որոշել մի միասնական շահանիշով՝ ընդհանուր իմաստով, անտեսելով բառերի ձևաբանական, բառակազմական, շարահյուսական և այլ առանձնահատկությունները: Իհարկե, խոսքի մասերի որոշման ժամա-

¹ Մեր քերականություններում տեղ գտած՝ հայերենի խոսքի մասերի դասակարգման սկզբունքների մասին ընդարձակ տե՛ս Գ. Ջահուկյանի «Ժամանակակից հայոց լեզվի տեսությունը հիմունքները» (Երևան, 1974 թ.) գրքում:

² Երևանի պետական համալսարանի «Կիտակաճ աշխատություններ», 1939, հ. 11:

նակ առաջին հերթին պետք է հաշվի առնել բառերի ընդհանուր իմաստը, բայց բառերի մյուս հատկանիշների անտեսումը ճիշտ համարվել չի կարող:

Յուրաքանչյուր խոսքի մասի մեջ կարող են միավորվել ամենատարբեր բառային իմաստ արտահայտող բառեր: Այսպես, օրինակ՝ գոյականի խոսքիմասային կարգի մեջ մտնում են ոչ միայն կոնկրետ իրերի ու անձերի անունները, ինչպես՝ գետ, ծառ, կամուրջ, ուսուցիչ, բանվոր, աշակերտ և այլն, այլև առարկայացված գործողությունների ու հատկանիշների անունները, օրինակ՝ ծագում, հանդիպում, ընթերցանություն, վազք, կարմուրյուն, քարմություն և այլն: Կամ՝ ածականի խոսքիմասային կարգի մեջ մտնում են ոչ միայն հատկանիշների անունները, ինչպես՝ մեծ, սև, փայլ, բարի և այլն, այլև այնպիսի բառեր, որոնք իրենց արմատային իմաստով ցույց են տալիս առարկա կամ գործողություն, օրինակ՝ լեռնային, ծովային, փայտե, երկաթե, փոշոտ, բրդոտ, ալպաշակա՛ն, հիացական և այլն: Ինչպես այս օրինակները, այնպես էլ հետևյալները՝ աղաչել (բայ)-աղաչանք (գոյական)-աղաչական (ածական), գիտենալ-գիտություն-գիտական, նիանալ-նիացք-նիացական և այլն կարող են այն տպավորությունն ստեղծել, թե խոսքիմասային իմաստները բառերի արմատային իմաստների հետ կապ չունեն, քանի որ նույն արմատներից տարբեր խոսքի մասերի պատկանող բառեր կարող են կազմվել: Սակայն եթե հաշվի առնենք այն հանգամանքը, որ գոյական անվան կամ ածական անվան կարգերը լեզվում կազմավորվում են այն բանի շնորհիվ, որ դրանց մեջ մտնում են բառեր, որոնք իրենց հետ արմատային իմաստով ցույց են տալիս առարկաներ կամ հատկանիշներ, օրինակ՝ տուն, փառ, ծառ և այլն՝ մի կողմից և լավ, վատ, մեծ, փոքր և այլն՝ մյուս կողմից, ապա պարզ կդառնա, որ ինչպես քոլոր քերականական կարգերի, այնպես էլ խոսքի մասերի ռեալ հիմքը առարկայական իրականությունն է: Այն բանից հետո, երբ իրականության մեջ եղած առարկաների և հատկանիշների հողի վրա կազմավորվում են, ասենք, գոյականի և ածականի քերականական կարգերը, մարդկային ուղեղը ունենալով արդեն առարկայի և հատկանիշի գաղափարը՝ ամեն ինչ կարող է մտածել առարկայաբար, ինչպես՝ աշխատանք, տանջանք, ծագում, հանդիպում, սլացք, վազք, մեծություն, սևություն, դառնություն և այլն, կամ մտածել որպես հատկանիշ, ինչպես՝ լեռնային, հյուսիսային, փոշոտ, բրդոտ, զգայուն, մեալուն, վազան, կծան և այլն:

Իհարկե, բառի խոսքիմասային իմաստը ավելի որոշակի ու ճիշտությամբ ձևով է դրսևորվում, երբ համընկնում է արմատի խոսքիմասային իմաստի հետ:

բ) Խոսքի մասերի դասակարգման ժամանակ պետք է հաշվի առնել նաև բառերի ձևավորումը և ձևաբանական հատկանիշները:

Նախ բառերի ձևավորման մասին:

Ընդհանրապես պիտք է նկատի ունենալ, որ հայերենում խոսքի-մասսի իմաստները հատուկ մասնիկների միջոցով չեն արտահայտվում, և բառերը, առանց հատուկ ձևավորման, ըստ իրենց ընդհանուր իմաստի և ձևաբանական ու շարահյուսական հատկանիշների, մտնում են այս կամ այն խոսքի մասի մեջ, օրինակ՝ նբիւր (գոյական), կարմիւր (ածական), կարագ (գոյական), արագ (մակբայ), ուրս (գոյական), շուրս (թվական) և այլն: Դեռ ավելին. հաճախ նույն ածանցներով կազմվում են տարբեր խոսքի մասերի պատկանող բառեր Այսպես՝ ԱկԱն, ԻՉ, ՈՒն, ՎՈՐ ածանցներով կազմվում են և՛ ածականներ, և՛ գոյականներ:

ԱՍԱԿԱՆ

ԱԿԱՆ

պատմական

դժայական

հրամայական

հեգնական

վերացական

ԳՈՅԱԿԱՆ

ազգական

գիտնական

ուրվական

վկայական

շինական

ԻՉ

կիզիչ

խորտակիչ

թովիչ

գրավիչ

մխիթարիչ

երգիչ

նկարիչ

գործիչ

վարիչ

գրիչ

ՈՒՆ

շարժուն

խոսուն

թուլուն

սողուն

ՎՈՐ

լուսավոր

հեռավոր

գունավոր

հռչակավոր

զինվոր

բանվոր

ձիավոր

ճգնավոր

Պիտք է նկատի ունենալ նաև այն, որ այդ ածանցներով կազմված բառերը հաճախ կարող են իրենց մեջ համատեղել և՛ գոյականի, և՛ ածականի խոսքիմասային իմաստները Այսպես՝ գոյականի և ածականի նշանակութամբ ունենք՝ դպրոցական (Դպրոցականները եկան, դպրոցական կարգապահություն), առևտրական (Առևտրականը խիղճ չունի, առևտրական հարաբերություններ), հանրապետական (Հանրապետական-

ները հաղթեցին. հանրապետական կարգեր), իմաստուն (իմաստունների հետ սեղան նստեց, իմաստուն խոսքեր), աշխատավար (Հողի աշխատավարը, աշխատավոր մարդկութունը) և այլն: Այսպես նաև՝ օրոշ ենթակայական դերբայների մեջ բայական իմաստին զուգահեռ զարգացել է նաև առարկայական նշանակություն, և, այսպիսով, կան ՈՂ ածանցով կազմված գոյականներ և ենթակայական դերբայներ, օրինակ՝ աշխատող, ընթերցող, ծնող, ասանող, գրող, ծառայող, քննադատ և այլն:

Սակայն խոսքի մասերի ձևավորման հարցը քննելիս չպետք է անտեսել այն հանգամանքը, որ որոշ դեպքերում խոսքիմասային պատկանելությունը որոշվում է հենց բառի ձևով:

Նախ՝ հայերենում հատուկ ձևավորում ունի բայը: Բոլոր բայերի անորոշ դերբայները արդի հայերենում կազմվում են Ե՛լ և Ա՛լ մասնիկներով, օրինակ՝ կատարել, խոսել, զգալ, մնալ և այլն, ուրեմն և այդ մասնիկներն էլ անորոշ դերբայում հանդես են գալիս որպես բայի խոսքիմասային իմաստի կրողներ: Այլ ձևերում որպես բայական խոսքիմասային ցուցիչ հանդես են գալիս այլ մասնիկներ, օրինակ՝ ՈՒՄ (գրում), ԱՄ (գրած), ԵՅ (գրեց), ԻՐ (գրիք), ԵՄ (գրեմ) և այլն: Հատուկ ձևավորում ունեցող միակ խոսքի մասը հայերենում բայն է:

Մյուս կողմից՝ շնայած վերևում տեսանք, որ նույն ածանցներով կարող են կազմվել տարբեր խոսքի մասերի պատկանող բառեր, բայց պետք է նկատի ունենալ, որ կան ածանցներ, որոնք հատուկ են այս կամ այն խոսքի մասին, և միայն ածանցով արդեն որոշվում է այս կամ այն բառի խոսքիմասային պատկանելությունը: Որպես օրինակ վերցնենք հայերենում այնքան զործուն ՈՒԹՅՈՒՆ ածանցը: Սա կազմում է միայն ու միայն գոյականներ, օրինակ՝ դարբնություն, օւտօցչություն, մեծություն, լավություն, սպանություն, օգնություն և այլն: ՈՒԹՅՈՒՆ ածանցով կազմված բառերի հսկայական բազմության մեջ հնարավոր չէ գրտնել մի բառ, որ այլ խոսքիմասային իմաստ արտահայտի: Այսպես և՛ գոյականներ են կազմում ԱՆՔ (տանջանք), ՄՈՒՆՔ (բուրմունք), ՅՈՒՆ (դոփյուն), ՊԱՆ (դոնապան), ՍՏԱՆ (Հայաստան), ՌՆՔ (հիմունք), ՈՒՀԻ (բանվորուհի), ՈՒՄ (ծագում) և այլ ածանցները: Ածականներ են կազմում ԱՎԵՏ (ծաղկավետ), ԵՂ (համեղ), ՈՏ (կեղտոտ), ԵՎԱ (փայտեփայտյա), ԳՈՒՅՆ (լավագուն), ՎՈՒՆ (մեծավուն) և այլ ածանցները: Մակբայներ են կազմում ԲԱՐ (հայրաբար), ՊԵՍ (մեծապես), ՈՐԷՆ (մեծամտորեն), ՈՒԼՆ (հիմնովին) ածանցները և այլն:

Այնուհետև, բառերի տարբեր խմբեր տարբեր ձևաբանական առանձնահատկություններ են դրսևորում: Այսպես, օրինակ՝ գոյականի խոսքիմասային կարգի մեջ մտնող բառերը հղովվում են, բայերը խոնարհվում են, մակբայները և այլ խոսքի մասեր չունեն թեքման ձևեր և այլն:

Եթե լեզվում կան խոսքի մասեր, որոնք հատուկ ձևավորում ունեն, կան ածանցներ, որոնք հատուկ են որոշակի խոսքի մասերի, կան տար-

բեր ձևաբանական առանձնահատկություններ դրսևորող բառախմբեր,— նշանակում է խոսքի մասերի դասակարգման ու որոշման ժամանակ պետք է հաշվի առնել նաև բառերի ձևավորումն ու ձևաբանական առանձնահատկությունները:

գ) Վերջապես՝ բառերի խոսքիմասային կառգերը որոշելիս պետք է նկատի ունենալ նաև նրանց շարահյուսական հատկանիշները, Բանի օրփաստերն ակնհայտորեն ցույց են տալիս, որ բառերի տարբեր խմբեր տարբեր կիրառական, շարահյուսական առանձնահատկություններ են երևան հանում: Այսպես՝ բայն իր խոնարհված ձևերով նախադասության մեջ, որպես կանոն, հանդես է գալիս որպես ստորոգյալ, գոյականը սովորաբար հանդես է գալիս ենթակայի ու խնդրի, ածականը՝ որոշչի, մակրայը՝ պարագայի պաշտոնով, իսկ կապերն ու շաղկապները սոսկ կապակցական դեր են կատարում և նախադասության ինքնուրույն անկամ շն կարող դառնալ և այլն: Չնայած անառարկելի ճշմարտություն է այն, որ բառը որպես լեզվական միավոր գոյություն ունի նաև խոսքից, նախադասությունից դուրս, բայց նույնքան անառարկելի ճշմարտություն է նաև այն, որ բառը լիարժեք կյանքով ապրում է միայն խոսքի ու նախադասության մեջ, և, հետևաբար, բառերի խոսքիմասային կառգերը որոշելիս դրանք չպետք է կտրել իրենց իրական հողից՝ խոսքի մեջ ունեցած կոնկրետ կիրառություններից:

Այն էլ պետք է նշել, որ բառի ընդհանուր իմաստն ու շարահյուսական կիրառությունները փաստորեն նույն երևույթի տարբեր կողմերն են և փոխադարձաբար պայմանավորված են իրարով: Այսպես՝ բառի շարահյուսական կիրառությունները, որպես կանոն, բխում են նրա ընդհանուր իմաստից, իսկ բառի ընդհանուր իմաստն իր հերթին մշակվում ու բյուրեղանում է նրա շարահյուսական կիրառությունների մեջ և շարահյուսական կիրառությունների միջոցով:

Ինչևիցե. քննելով մեր լեզվի իրական փաստերը՝ տեսնում ենք, որ հայերենում շատ ածականներ ու գոյականներ ձևով տարբերակված չեն: Հաճախ անկախ բառը իր ձևով ու իմաստով կարող է լինել և՛ ածական, և՛ գոյական, ինչպես՝ «Կարգավան կարգապահություն» և «Մի դպրոցական էր անցնում փողոցով»: Հասկանալի է, որ այս իմաստները որոշվում են շարահյուսորեն: Ածականի և գոյականի իմաստ արտահայտող մի շարք ածանցավոր բառերի օրինակներ բերված են վերևում: Կան նաև՝ այսպիսի պարզ բառեր, օրինակ՝ աղբատ, հաբուտ, ժլատ, ցուրտ, մութ. խենթ և այլն:

Ուշադրություն պետք է դարձնել նաև այն հանգամանքի վրա, որ հայերենում ածականը հաճախ անփոփոխ ձևով իբրև մակրայ է կիրառվում. ինչպես՝ բարձր պատ, բարձր խոսել. երկար պատմություն, երկար պատմել. վստահ խոսք, վստահ խոսել. հիանալի գիրք, հիանալի գրել. նոր շուր, նոր գրել և այլն: Սա նշանակում է, որ հայերենում շատ դեպ-

քերում ածականը և մակբայը ձևաբանորեն տարբերակված չեն, և մի շարք բառերի խոսքիմասային պատկանելությունը կարող է որոշվել միայն շարահյուսական կապակցության մեջ:

Այսպես, ուրեմն, խոսքիմասային կարգերը որոշելիս բառերի ընդհանուր իմաստի և ձևավորման ու ձևաբանական առանձնահատկությունների հետ միաժամանակ պետք է հաշվի առնել նաև նրանց շարահյուսական կիրառությունները: Միայն այսպիսի բազմակողմանի մոտեցման գնալով կարելի է ճշտորեն որոշել տվյալ լեզվում իրոք գոյություն ունեցող խոսքի մասերը՝ մի կողմից և կոնկրետ բառերի խոսքիմասային պատկանելությունը՝ մյուս կողմից:

ԽՈՍՔԻ ՄԱՍԵՐԸ ՀԱՅԵՐԵՆՈՒՄ.— Հայ քերականագիտության մեջ ներկայումս ճանաչում գտած խոսքի մասերն են՝ գոյական անուն, ածական անուն, բվական անուն, դերանուն. բայ, մակբայ, կտպ, շաղկապ, եղանակավորող բառեր և ծայնակություն:

Սակայն լեզվաբանական գրականության մեջ վաղուց է նկատված, որ լեզվի համակարգում խոսքի մասերը նույն դերն ու կշիռը չունեն, ուստի և սահմանել, թե հայերենն ունի 10 խոսքի մաս և 7-րար հետևից թվարկել դրանք, նշանակում է դեռ շատ քիչ բան ասել խոսքի մասերի իսկական էության մասին: Ահա այս է պատճառը, որ նոր և նորագույն լեզվաբանական աշխատություններում խոսքի մասերին մոտենալով նրանց իմաստի և խոսքի մեջ ունեցած գործածության ու դերի տեսակետից՝ խոսքի մասերի ներում սովորաբար անջատում են հետևյալ ոչ հավասարազոր խմբերը:

Նյութական իմաստ արտահայտող կամ հիմնական խոսքի մասեր, որոնք են՝ գոյական անուն, ածական անուն, բվական անուն, դերանուն, բայ և մակբայ: Այս խոսքի մասերն արտահայտում են առարկայական աշխարհն իր իրերով ու երևույթներով, հատկանիշներով ու գործողություններով, այսինքն՝ ունեն անվանողական ֆունկցիա:

Գոյականը ցույց է տալիս առարկա կամ առարկայացված հասկացություն, օրինակ՝ ծառ, ճեղ, մարդ, բանվոր, մեծություն, լավություն, ծագում, ընթացք և այլն:

Ածականը ցույց է տալիս առարկայի որակային հատկանիշ, օրինակ՝ մեծ, բարի, լեռնային, փայտե և այլն:

Թվականը ցույց է տալիս առարկայի թվային հատկանիշ, օրինակ՝ մեկ, երկու, երեք, չորս, առաջին, երկրորդ, երրորդ, չորրորդ և այլն:

Բայը ցույց է տալիս գործողություն, շարժում, օրինակ՝ գրել, գրելու, գրում եմ, գրեցի, գրեմ և այլն:

Մակբայը ցույց է տալիս գործողության հստականիշ, օրինակ՝ առագվազել, դանդաղ գրել, հեռուստաբաղ կովել, կամ հատկանիշի հատկանիշ, օրինակ՝ լալտ կարմիր, խիստ տգեղ. միշտ երջանիկ, հավերժ պայծառ և այլն:

Նյութական իմաստ ունեցող խոսքի մասերի մեջ յուրահատուկ դիրք է գրավում դերանունը, որն իրեն առանձին խոսքի մաս է անշատվում իր հատուկ իմաստի շնորհիվ:

Դերանունները ցույց են տալիս կամ առարկա՝ սա, դա, նա, կամ հատկանիշ՝ այսպիսի, այդպիսի. այնպիսի, կամ թիվ՝ այսման, այդման, այնման, կամ հատկանիշի հատկանիշ՝ այսպես, այդպես, այնպես, բայց շտաբբերակված, ընդհանուր ձևով՝ ի տարբերություն գոյականների, ֆակականների, թվականների և մակբայների, որոնք տարբերակված առարկաների ու հատկանիշների անվանումներ են: Ահա այս պատճառով էլ դերանունների իմաստը սովորաբար որոշակի է դառնում խոսքի մեջ, քանի որ, ասենք, սա դերանվամբ կարելի է նշել ամեն մի առարկա (գիրքը, ծառը, բանվորը և այլն), այսպիսի դերանվամբ՝ ամեն մի որակային հատկանիշ (լավ, մեծ, դաշտային, հասարակական և այլն): Սա ինքնին նշանակում է, որ դերանունները, ի տարբերություն մյուս խոսքի մասերի, փոփոխվող բառային իմաստ ունեն:

Հիմնական խոսքի մասերը, շնորհիվ իրենց անվանողական ֆունկցիայի, խոսքի մեջ կատարում են նախադասության անդամների պաշտոն:

Նյութական խոսքի մասերից գոյականը, դերանունը և բայը ձևաբանական տեսակետից բնորոշվում են նրանով, որ ունեն թեքման ձևեր, այն է՝ գոյականն ու դերանունը (առարկայական իմաստ արտահայտող դերանունները) յուրմովում են, իսկ բայը խոնարհվում է: Ժամանակակից հայերենում իրենց հիմնական գործածության ժամանակ թեքման ձևերից զուրկ են ածականն ու թվականը, սակայն սրանք լիզվում հաճախ են հանդես գալիս գոյականական կիրառությամբ և այդ դեպքում հարմարվում են. օրինակ՝ մեծը-մեծի-մեծից, երեխ-երեխի-երեխից, երկ-րորդը-երկրորդի-երկրորդից և այլն: Մակբայն ընդհանրապես թեքման ձևեր չունի:

Ձևական, բեռականական իմաստ արտահայտող կամ երկրորդական խոսքի մասեր, որոնք են կապերն ու շաղկապները: Դրանք անվանողական ֆունկցիա չունեն և կոչված են արտահայտելու բառերի և նախադասությունների հարաբերությունները:

Կապերն արտահայտում են կախման զանազան հարաբերություններ՝ ստորադասվող բառերը որպես խնդիր կամ պարագա կապելով պարագա բառերի հետ, օրինակ՝ խոսում էին պատերազմի մասին. Կովեցին թշնամիների դեմ. Նստել էր ծառի տակ. Գնում էր դեպի տուն. Դառնեցին ըստ օրենքի և այլն:

Շաղկապներն իրար հետ միացնում, կապում են նախադասություն համազոր անդամները կամ նախադասությունները, օրինակ՝ Ուսումը և դուքն աշխատում. Քամին դադարեց, և սկսվեց տեղատարափ անձրևը. Նա ուզում էր ասել ամեն ինչ, բայց ուժերը դավաճանում էին. Անիծվես, եթե վերջին կամքս չես կատարի և այլն:

Քանի որ կապերն ու շաղկապներն արտահայտում են ոչ թե նյութական, այլ քերականական իմաստ, այդ իսկ պատճառով էլ նրանք նախադասության անդամ չեն դառնում:

Ձևաբանական տեսակետից կապերն ու շաղկապները բնորոշվում են նրանով, որ սովորաբար զուրկ են թեքման ձևից:

Վերաբերմունքային խոսքի մասեր, որոնք են Լեզանկավորող բառերը և ձայնարկությունները:

Խղանկավորող բառերն արտահայտում են խոսողի դատողական վերաբերմունքը և մեծ մասամբ վերաբերելով ամբողջ նախադասությանը կամ նրա առանձին մի անդամին՝ զանազան երանդներ են հաղորդում դրանց, օրինակ՝ Տունը, հարկավ, սեփական էր. Որդիներն, անշուշտ, օգնում են նրան. Գուցե նա արդեն վերադարձել է. Վաճե՛ս այդ մարդուն մի անգամ արդեն տեսել եմ և այլն:

Սովորաբար նշում են, որ եղանակավորող բառերը նյութական իմաստ չունեն և նախադասության անդամ չեն դառնում: Եղանակավորող բառերը զուրկ են թեքման ձևերից:

Ձայնարկություններն արտահայտում են խոսողի զգացական վերաբերմունքը, օրինակ՝ Վա՛հ. քեզ հետ ինչ է պատահել. Ա՛խ, կվերադառնա՞ նա՞ օտար երկրներից. Վա՛յ, ի՛նչ պատասխան պիտի տանք նրան և այլն:

Ձայնարկությունները նյութական իմաստ չունեն, նախադասության անդամ չեն դառնում և զուրկ են թեքման ձևերից:

Խոսքի մասերի այսպիսի խմբավորումն օգնում է ավելի խորը թափանցելու նրանց էության մեջ և հստակորեն պատկերացնելու տարբեր խոսքի մասերի դերն ու կշիռը լեզվում:

Այսուհանդերձ չի կարելի աչքաթող անել հետևյալ հանգամանքը: Նորագույն լեզվաբանական աշխատություններում իրավացիորեն նշվում է, որ ավանդական քերականության մեջ անջատվող խոսքի մասերը հավասարազոր ու հարաբերակից կարգեր չեն, և այդ տեսակետից էլ, ասենք, բայն ու կապը, գոյականն ու շաղկապը կամ ածականն ու ձայնարկությունը և այլն չեն կարող հակադրվել որպես նույն քերականական կարգի, այն է՝ խոսքիմասային կարգի տարբեր անդամներ: Մի հարց է նյութական իմաստ արտահայտող խոսքի մասերի, ասենք, բայի և գոյականի հարաբերակցությունը, մի այլ հարց է քերականական իմաստ արտահայտող խոսքի մասերի՝ կապի և շաղկապի հարաբերակցությունը և բոլորովին մի այլ հարց՝ նյութական և քերականական խոսքի մասերի հարաբերակցությունն ընդհանրապես: Բոլորովին առանձին են մնում եղանակավորող բառերն ու ձայնարկությունները, որոնք ևս չեն կարող

¹ Տե՛ս Ս. Աբրահամյան, 2թեքվող խոսքի մասերը և նրանց բառական ու քերականական հատկանիշների փոխհարաբերությունը ժամանակակից հայերենում. Երևան, 1985:

հակադրվել իրար որպես նույն քերականական կարգի տարբեր անդամներ:

Սակայն ինչպես էլ որ մոտենանք այս հարցերի լուծմանը, մի բան պարզ է ու որոշակի. բոլոր խոսքի մասերին չի կարելի նույն չափանիշով մոտենալ, տարբեր խոսքիմասային խմբերի մեջ մտնող բառերը տարբեր, ոչ հարաբերակից առանձնահատկություններ են երևան հանում: Այս պատճառով, ահա, ավանդական քերականության խոսքի մասերի ուսմունքը նորագույն լեզվաբանական աշխատություններում խիստ քրննադատության է ենթարկվում այն բանի համար, որ շուտի տրամաբանական հետևողականություն և շատ դեպքերում հակասական է:

Սակայն պետք է նկատի ունենալ, որ խոսքի մասերի հարցն ընդհանրապես և դրանց դասակարգման հարցը մասնավորապես եղել և մընում է լեզվաբանության ամենաբարդ պրոբլեմներից մեկը, որը մինչև այսօր էլ դեռևս իր բավարար լուսաբանությունն ու լուծումը չի ստացել: Նորագույն լեզվաբանությունը, քննադատելով դասական լեզվաբանության խոսքի մասերի ուսմունքը, ինքն ավելի ընդունելի ու տրամաբանական և հակասություններից զերծ համակարգ չի մշակել¹, նլնելով սրանից՝ սույն աշխատության մեջ խոսքի մասերը ներկայացվում են հայերենի ավանդական քերականության մշակած սկզբունքներով:

ԽՈՍՔԻ ՄԱՍԵՐԻ ՓՈԽԱՆՑՈՒՄԸ.— Բառերն ըստ իրենց ընդհանուր իմաստի և ձևաբանական ու շարահյուսական հատկանիշների մտնում են այս կամ այն խոսքի մասի մեջ: Սակայն բառերի խոսքիմասային կարգերը մեկրնգմիշտ տրված և քարացած կարգեր չեն, լնզվի պատմական զարգացման ընթացքում բառը մի խոսքի մասից կարող է անցնել մյուսին: Այս երևույթը կոչվում է խոսքի մասերի փոխանցում:

Բառերի խոսքիմասային փոխանցումները տեղի են ունենում նրանց շարահյուսական կիրառության հիմքի վրա: Գործածվելով մի այլ խոսքի մասի կիրառությամբ՝ բառը աստիճանաբար ձեռք է բերում մի նոր ընդհանուր իմաստ. և, այսպիսով, բառի խոսքիմասային իմաստը երկ փեղկվում է: Հետագա զարգացումը կարող է հասցնել նրան, որ բառն այլևս չգործածվի իր հին խոսքիմասային իմաստով. այս կնշանակի, որ խոսքիմասային անցումը լրիվ ու լիակատար է: Պետք է նկատի ունենալ, որ այսպիսի անցումը տեղի է ունենում ոչ թե միանգամից, այլ պատմական նրկարատն զարգացման ընթացքում:

Մի խոսքի մասից անցնելով մյուսին՝ բառը ձեռք է բերում տվյալ

¹ Հայերենի խոսքի մասերի ուսմունքի մասին մանրամասնորեն տե՛ս Հ. Բարսեղյանի «Հայերենի խոսքի մասերի ուսմունքը» գրքում, իսկ խոսքի մասերի նորագույն դասակարգումների մասին մասնակիորեն տե՛ս Ս. Արքառամյանի «Զեղչվող խոսքի մասերը և նրանց բառական ու քերականական հատկանիշների փոխարարբոտությունը» (մանրակնակիլ հայերենում» գրքում:

խոսքի մասին հատուկ իմաստային, ձևարանական ու շարահյուսական առանձնահատկությունները:

Խոսքի մասերի փոխանցումները որոշակի ուղղութիւններով են գործում: Այսպես, նկատվում է, օրինակ, դերբայների փոխանցում գոյականների կամ ածականների, բայց չի նկատվում հակառակ երևույթը՝ գոյականների ու ածականների փոխանցում դերբայների. կամ սովորական է գոյականների ու մակբայների փոխանցումը կապերի, իսկ հակառակ երևույթը անսովոր է և այլն:

Հայերենում սովորական են խոսքի մասերի հետևյալ փոխանցումները:

Ածական և գոյական.— Հայոց լեզվում ածականների գոյականական կիրառությունը հնագույն շրջաններից ի վեր սովորական էր: Վուլթ էր Բովական է, որ ածականը գործածվի անկախաբար, հոգ ստանա, հոլովվի կամ գործածվի հոգնակի թվով, այդ դեպքում նա արտահայտում է ոչ միայն հատկանիշի, այլև առարկայի գաղափար, օրինակ՝ մեծը (մեծ ծառը, փողոցը, երեխան), խելովից (խելոք երեխայից, մարդուց և այլն). գեղեցիկները (գեղեցիկ երեխաները, աղջիկները և այլն): Այս ձևով հաճախակի գործածվելով գոյականաբար՝ որոշ ածականների մեջ զարգանում է նաև առարկայական նշանակություն: Մյուս կողմից՝ երբ գոյականները գործածվում են որոշչի կամ ստորոգելիական վերադրի պաշտոններով, հաճախ նրանք կորցնում են իրենց առարկայական նշանակությունը և արտահայտում են հատկանիշի գաղափար: Այսպես, երբ գործածում ենք «ազվես մարդ» կամ «նա ազվես է», «խոզ մարդ» կամ «նա խոզ է» կապակցությունները, այստեղ ազվես և խոզ գոյականների բուն առարկայական նշանակությունը նկատի չունենք, այլ դրանց միայն մի հատկանիշը (առաջին դեպքում խորամանկությունը, իսկ երկրորդ դեպքում կեղտոտությունը կամ անմարդամտությունը): Նրբ դասարանի գործածությունները շատ են կրկնվում ու հաճախակի դառնում, որոշ գոյականների մեջ զարգանում է նաև հատկանշային նշանակություն:

Օրինակներից կարելի է եզրակացնել, որ երբեմն ածականները և գոյականները իմաստային ու կիրառական շփման եզրեր են հանդես բերում, և, այսպիսով, նրանց հիմնական տարբերությունը վերանում է:

Ահա այս երևույթն է պատճառը, որ հնուց ավանդված կան մի շարք բառեր, որոնք հավասարապես դրսևորում են և՛ ածականի, և՛ գոյականի իմաստներ և ունեն այս խոսքի մասերին հատուկ ձևարանական հատկանիշներն ու շարահյուսական կիրառությունները: Այսպես են, օրինակ, աղբատ և հարուստ բառերը, որոնք, դիցուք, «Մի աղբատ ուսանող մի հարուստ մարդուց պարտք վերցրեց» նախադասության մեջ ածականներ են, իսկ «Մի աղբատ մի հարուստից պարտք վերցրեց» նախադասության մեջ՝ գոյականներ:

Ածականի և գոյականի խոսքիմասային իմաստով կարող են հանդիլ զալ և՛ պարզ, և՛ ածանցավոր, և՛ բարդ բառեր։ Այսպիսի բառեր են. ա) աղբատ, անդորր, ապստամբ, քարբառս, գիծ, գերի, բշվառ, ժյատ, խավժուր, խենթ, ուր, խոպան, խալ, ծանօթ, ծուռ, ֆաշ, կույր, ներսս, հարուստ, հով, մութ, սխալ, սրիկա, սուտ, սուրբ, ցուրտ, երիտասարդ, կենդանի, ճամբ, ագապ, լիբ, ծակ, կաղ, հիվանդ, խորթ, սուր. փակ, բ) ազգայնական, առաջադիմական, անտարակաճ, բողոքական, զվարճիական, դպրոցական, զինվորական, հեղափոխական, ճանապարհական, միապետական, պանպանդական. բանակային, երկաթուղային. հետեւական, շփուր, վիրավոր, գ) հաւցագործ, հրշէջ, շատախոս, շատակեր, պարզամիտ, բթամիտ, սուտառան և այլն։

Հարցր քննելով ծագման տեսակետից՝ պարզ բառերի մասին դժվար է ասել՝ դրանք նախապես ածականնե՞ր են եղել, որ գոյականաբար գործածվելով ձեռք են բերել նաև առարկայական նշանակութիւն, թե՞ գոյականներ, որ ածականաբար գործածվելով՝ ձեռք են բերել նաև հատկանշային նշանակութիւն։ Յուրաքանչյուր բառի նկատմամբ պետք է կատարել կոնկրետ քննութիւն. սակայն որպէս ընդհանուր դրույթ կարելի է ընդունել, որ բերված բառերի մեծ մասը ածականներ են եղել, որովհետև հայերենում սովորական է ածականների փոխանցումը գոյականների և ոչ թե ընդհակառակը։ Ածանցավոր բառերի մասին կարելի է ասել, որ դրանք նախապես ածականներ են եղել, որովհետև ԱՎԱՆ, ԱՅԻՆ, ՎՈՐ ածանցները, որոնցով կազմված են այս բառերը, որպէս կանոն, ածականակերտ ածանցներ են։ Իսկ ինչ վերաբերում է բարդ բառերին, ապա դրանք որպէս գործողի տնուններ (սուտասան = սուտ ասող, շատակեր = շատ ուտող) հավասարապես իրենց մեջ համատեղում են և՛ հատկանիշի, և՛ առարկայի գաղափար, ինչպէս ճնթականական դերբայները, որոնց և՛ ածականական, և՛ գոյականական կիրառութիւնը լեզվում սովորական երևույթ է։

Դ ե Ր Բ ա յ Ն Ե Ր ի փ ո խ ա ն ց ու մ ա ծ ա կ ա ն Ե Ր ի և գ ո յ ա կ ա ն Ե Ր ի.— Հայերենի դերբայների մի մասը առարկայի հատկանիշ, վիճակ է ցույց տալիս կամ իր մեջ ներառնում է նաև առարկայական նշանակութիւն և այդ իսկ պատճառով էլ ազատ գործածվում է ածականաբար կամ գոյականաբար։ Այսպիսի գործածութիւնը հասցնում է նրան, որ լեզվի պատմական զարգացման ընթացքում դերբայները վերածվում են ածականների կամ գոյականների։ Այսպէս՝ գրաբարյան Ի-ով վերջավորվող ապառնի դերբայը ժամանակակից հայերենում վերածվել է ածականի, օրինակ՝ սիրելի, զովելի. ընդունելի, զարմուռելի, զարմանալի, զգալի. նկատելի. շոշափելի, տեսանելի, օտաճանելի, խոտելի և այլն։ Կան նաև այս ձևով կազմված որոշ գոյականներ՝ ածելի. բանալի, հայելի. օւնելի. որոնք հենց զրաբարում էլ գոյականներ են եղել։ Այսպէս և՛ զրաբարյան ԻՉ-ով կազմված ենթականական դերբայները,

որոնք գործողի անուն են ցույց տալիս, վերածվել են ածականների կամ գոյականների, օրինակ՝ կիզիչ, կեղեփիչ, համոզիչ, ապականիչ, բուծիչ, արաբիչ, կառավարիչ, ներքիչ, գրիչ, քարգմանիչ, բնակիչ, ուսուցիչ, մատնիչ, փրկիչ և այլն։ Այս նույն ձևով գրարարյան անցյալ դերբայը փոխանցվել է ածականի կամ գոյականի, ինչպես՝ սառուցյալ, մեռյալ, ուռյալ, տվյալ, վերոհիշյալ, հանգուցյալ, բանտարկյալ, լքյալ, անցյալ, ննջեցյալ, դատապարտյալ, ամբաստանյալ, մեղադրյալ և այլն։ Ուրեմն՝ զարգացումը հասցրել է նրան, որ երբեմնի դերբայական ի, իՉ, ՅԱԼ (<ՆԱԼ) ածանցները վերածվել են անվանական ածանցների, որոնցով արդի լեզվում կազմվում են ածականներ և գոյականներ։

Այսպիսի երևույթներ գործում են նաև ժամանակակից հայերենում։ Այսպես, շատ հարակատար դերբայների մեջ հատկանշային նշանակությունը փաստորեն գերիշխող է դարձել, որի հետևանքով էլ նրանք ազատորեն համեմատության աստիճաններ են կազմում, ինչպես՝ վարգացած-ավելի վարգացած-ամենավարգացած, կրթված-ավելի կրթված-ամենակրթված, կարդացած-ավելի կարդացած-ամենակարդացած, հոգնած-ավելի հոգնած-ամենահոգնած և այլն։ Եթե ընդունենք, որ այսպիսի ձևերը նաև ածականներ են, ապա ԱՄ ձևով կազմված ածականները մի պատկանելի թիվ կկազմեն։ Կան նաև ԱՄ ձևով կազմված գոյականներ։ Այսպես են՝ Նշանած ժհարսնացու, կին», սիրած «սիրած կին կամ տղամարդ», խորոված «խորոված միս» և այլն։ Իսկ ինչ վերաբերում է ենթակայական դերբային, ապա նրա փոխանցումը գոյականի սովորական է. օրինակ՝ ծնող, գրող, աշխատող, ուսանող, ընթերցող և այլն։

Գոյականների փոխանցում կապերի.— Կապերը, որպես կանոն, առաջանում են նյութական իմաստ արտահայտող խոսքի մասերից՝ վերջիններիս նյութական նշանակության լրիվ կամ մասնակի կորստի հիման վրա։ Ժամանակակից հայերենի կապերի մի զգալի մասը առաջացել է գոյականներից։ Կան մի շարք բառեր, որոնք արդի լեզվում գոյականներ ու կապեր են հավասարապես, օրինակ՝ ժամանակ, շափ, տակ, տեղ և այլն։ Մյուս կողմից՝ որոշ բառերի թեք հոլովական ձևեր առանձին կապակցությունների մեջ ղրկվելով նյութական իմաստից՝ սոսկ կապակցական բառերի դեր են կատարում, օրինակ՝ միջոցին (նա ներս մտավ այս խոսակցության միջոցին), երեսից (նրա երեսից տուժեցի)։ Կողմից (Այդ առաջարկությունը մտցվել էր մեր պատվիրակության կողմից)։ ձևերից (նրա ձևերից ինչե՛ր քաշեց)։ նպատակով (Սովորելու նպատակով մեկնեց քաղաք)։ պատճառով (Հիվանդության պատճառով աշխատանքի չէր եկել) և այլն։ Արդի հայերենի կապերի մի զգալի մասն էլ ծագում է գրարարյան քարացած հոլովաձևերից, օրինակ՝ առթիվ, դիտմամբ, նկատմամբ. շնորհիվ, վերաբերմամբ, դիմաց, հանձին, հսկուն, մասին։

Առանձին դեպքերում նկատվում է նաև ածականների և դերբայների փոխանցում կապերի (հման, չնայած և այլն):

Մ ա կ ր ա յ և կ ա վ.— Հայերենում հարաբերակցություններ են նկատվում նաև մակբայների և կապերի միջև: Կան բառեր, որոնք ըստ գործածության մակբայներ և կապեր են հավասարապես, օրինակ՝ հետո (հետո կգնաս— մակբայ, գնալուց հետո— կապ), դուրս (դուրս գնաց և քաղաքից դուրս), մեջ (մեջ ընկնել և դաշտի մեջ), վրա (վրա տալ և քեղահի վրա), առաջ (առաջ գնալ և սեղանի առաջ) և այլն:

Հասկանալի է, որ այս բառերի կապային կիրառություններն առաջացել են մակբայական հիմքի վրա և ոչ թե ընդհակառակն:

Գ ո յ ա կ ա ն և մ ա կ ր ա յ.— Երբ գոյականների առարկայական նշանակությունն սկսում է խամբել կամ ուղղակի խամբում է, նրանք կարող են վերածվել մակբայների կամ հանվել դեպի մակբայները: Այսպիսի բառեր են՝ առաջ, վերև, ներքև, դուրս, երեկ, վաղը և այլն:

Ա ծ ա կ ա ն և մ ա կ ր ա յ.— Արդեն նշված է, որ շատ որակական ածականներ կարող են ունենալ նաև մակբայական կիրառություն, աջսինքն՝ դրվել գործողություն կամ հատկանիշ ցույց տվող բառերի վրա, օրինակ՝ լավ գին, խոսել, պատմել. հիսնալի զգալ, սովորել, տեսնել և այլն: Ուրեմն՝ հայերենում ածականն ու մակբայը շատ դեպքերում ձևաբանորեն տարբերակված չեն:

Փ Ո Ւ Ս Ա Ն Ո Ւ Ն Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն.— Խոսքի մասերի փոխանցումների մեջ առանձին դեր ու կշիռ ունի ոչ գոյական խոսքի մասերի գոյականի առում ստանալը և գոյականական կիրառությունը: Այս երևույթը քերականության մեջ կոչվում է փոխանունություն:

Փոխանունության քերականական էությունն այն է, որ «որոշիչ + օրոշյալ» կապակցությունները խոսքի շղթայում կարող են արտահայտվել մի քառով, որն այս դեպքում արտահայտում է և՛ հատկանիշի, և՛ առարկայի գաղափար, օրինակ՝ սև (սև մատիտը, գիրքը, թուղթը և այլն), սևից (սև մատիտից, գրքից, թղթից և այլն), երեմով (երեք զինվորով, աշակերտով), երկուսից (երկուրդ աշակերտը, կրակոցը, դասարանը), քացվածները (քացված վարդերը, ղոները, ծրարները և այլն):

Սովորաբան որակա փոխանուն են հանդես գալիս ածականը, թվականը, հարակատար ու ենթակայական դերբայները, այսինքն՝ այն բառերը, որոնք խոսքի մեջ կիրառվում են որոշիչ ֆունկցիայով: Ահա՝ համապատասխան օրինակներ նախադասությունների մեջ:

«Դու ինձ կարմիր ու սպիտակ վարդեր նվիրեցիր: Կամփրները դեռ թարմ են ու բուրում են, իսկ սպիտակները թառամել են»։ «Այո՛, կան լավ և վատ մարդիկ: Պետք է հետևել լավերին և խուսափել վատերից»։ «Այսօր քսան ուսանող է քննել: Չորսը գծրազանց են ստացել, օրը՝ լավ, վեցը՝ բավարար, իսկ երկուսը՝ անբավարար»։ «Մեր դպրոցի ութ-

րորդ դասարանում սովորում են քսանհինգ, իննեւորդում՝ երեսուն, իսկ տասնեւորդում՝ երեսունհինգ աշակերտներ»։ «Ձեր խմբում քանի՞ ուսանողներ են թոշակ ստանում։ Թոշակ ստացողներն են շատ, թե՛ շրտացողներ»։ «Զինվորներից մեկը քնած էր, իսկ մյուս երկուսը թուղթ էին խաղում։ Արթնացրին նաև ֆեաթին և երեւով շարունակեցին խաղը»։

Բերված բառերի փոխանվանական կիրառություններից կարելի է եզրակացնել, որ փոխանունությունն ունի նաև ոճական արժեք։ Պրամիլոցով խոսողը կամ գրողը խուսափում է ավելորդ կրկնություններից ու երկարաբանությունից։

Ինչպես օրինակներն են ցույց տալիս, որպես փոխանուն գործածված ածականը, թվականը, դերբայները հոգ են ստանում ու հղովվում և կազմում են հոգնակի թիվ։ Այս հատկանիշները պայմանավորված են նրանով, որ փոխանվան մեջ առկա է առարկայի ընդհանուր գաղափար։

Երբ ասում ենք, որ փոխանվանաբար գործածված բառի մեջ կա առարկայի ընդհանուր գաղափար, ընդհանրապես նկատի հնք ունենում փոխանունը նախադասությունից, խոսքից դուրս, ինչպես մեծը (որևէ մեծ բան), լավը (որևէ լավ բան), տգեղը (որևէ տգեղ բան) և այլն։ Կապակցված խոսքի մեջ, ինչպես վերևի օրինակներն են ցույց տալիս, սովորաբար փոխանվանաբար գործածված բառի առարկայական նշանակությունը պարզ է և որոշակի։

Հաճախ ածականների փոխանվանական կիրառությունը հանգեցնում է նրան, որ ածականների մեջ զարգանում է նաև առարկայական նշանակություն, և փաստորեն որոշ ածականների հոգավոր ձևերը վերածվել են առանձի բառերի, որոնք ունեն հատկանիշի և առարկայական ընդհանուր նշանակություն։ Այսպիսի բառեր են՝ բաբին, շաբը (Ի՞նչ է բարին, ի՞նչ է չարը), վեներ, ծիծաղելի (Վեհից ծիծաղելին մի քայլ է միայն), գեղեցիկը (Գեղեցիկը կյանքն է), ողբերգականը, կոմիկականը (Այս ստեղծագործության մեջ ողբերգականը և կոմիկականը գիրկնդխանում են ընթանում) և այլն։

Որպես փոխանուն կարող է հանդես գալ նաև սեռական-տրական հոլովաձևը, որն այդ դեպքում բաղաձայնով վերջավորվելիս մի հոգ է ստանում, իսկ ձայնավորով վերջավորվելիս՝ երկու հոգ և իր մեջ ներառնում է նաև հատկացյալի գաղափարը։ Փոխանուն սեռական-տրականի բերականական էությունն այն է, որեմն, որ մի բառով կարող են արտահայտվել «հատկացուցիչ + հատկացյալ» կապակցությունները։ Դրանով ևս խուսափում ենք երկարաբանությունից ու կրկնությունից, և խոսքը այսպիսով դառնում է ավելի հակիրճ ու հավաք։ Փոխանակ ասելու կամ գրելու՝ «Իմ հրեխան խելոք է, իսկ հաբեանի երեխան շաբ», ուղղակի ասում կամ գրում ենք՝ «Իմ հրեխան խելոք է, իսկ հաբեանիին՝ շար»։ Կամ եթե խոսքի նախորդ ընթացքից պարզ է, որ խոսքը Լրեխայի

մասին է, ուղղակի ասում կամ գրում ենք՝ «Իմը խելոք է, իսկ հարեանիներ՝ չար»:

Այսպես կարող է հանդես գալ սեռական-տրական հոլովածևով արտահայտված ամեն մի բառ, օրինակ՝ համալսարանի գրադարանը— համալսարանիներ, շինարարի խոսքը— շինարարիներ, երկրորդի ձայնը— երկրորդիներ, պատուվածի (գրքի) կազմը— պատուվածիներ, հավատացողի աղոթքը— հավատացողիներ, իմ գիրքը— իմը, քո մայրը— քոնը, նրա հայացքը— նրանը, մեր ուրախությունը— մերը, ձեր տրտմությունը— ձերը և այլն:

Փոխանուն սեռական-տրականները որպես բառի ուղիղ ձևեր կարող են կրկնակի հոլովման ենթարկվել, ինչպես՝ ուսանողիներ-ուսանողիների-ուսանողիներից. կազմել հոգնակի թիվը և հոլովվել նաև հոգնակի թիվով, ինչպես՝ ուսանողներին-ուսանողների-ուսանողներից-ուսանողներով և այլն:

Գոյականացման երևույթի կապակցությամբ պետք է նկատի ունենալ նաև հետևյալը:

Բառերը հանդես են գալիս որպես օբյեկտիվ իրականության առարկաների, երևույթների, հատկանիշների ու գործողությունների անուններ կամ նշանային փոխարինիչներ, ինչպես՝ ծառ, տուն, գարուն, գիշեր, մեծ, սև, գրել, վագել և այլն, այսինքն՝ բառերն անվանողական ֆունկցիա ունեն:

Սովորաբար ասում ենք, որ քերականական ու վերաբերմունքային խոսքի մասերը՝ կապն ու շաղկապը և եղանակավորող բառերն ու ձայնարկությունը, անվանողական ֆունկցիա չունեն: Բայց այս դրույթը միայն վերապահությամբ կարելի է ընդունել, իսկ խիստ ասած՝ ուղղակի սխալ է: Քերականական և վերաբերմունքային խոսքի մասերը, չանվանելով հանդերձ նյութական հասկացություններ, անվանողական ֆունկցիա ունեն այնքանով, որքանով որ քերականական խոսքի մասերը հարաբերություններ են անվանում, ինչպես՝ «Գնաց դեպի տուն», «Պատմում էր եղբոր մասին», «Հայրը և մայրը», «Նքե տեսնեմ, կասեմ» և այլն, իսկ վերաբերմունքային խոսքի մասերը վերաբերմունքներ են անվանում, ինչպես՝ «Թեհն գա», «Ի՞նչ կգա», «Վա՛հ, դո՛ւ ես», «Ա՛խ, արդյոք նորից կտեսնե՞մ նրան» և այլն: Այս առումով, ահա, բոլոր խոսքի մասերի մեջ մտնող բառերը անվանում են որևէ բան՝ առարկա, հատկանիշ, գործողություն, հարաբերություն, վերաբերմունք:

Բայց անվանողական ֆունկցիայից բացի, բոլոր բառերն ունեն նաև ինքնանվանողական ֆունկցիա, այսինքն՝ հանդես են գալիս որպես հենց իրենց անուն, օրինակ՝ «Գիրք՝ Թանձրացական, իսկ ընթերցանությամբ՝ վերացական գոյական է»։ «Կարմիր՝ պարզ, իսկ կարմրավուն՝ բազադրյալ ածական է»։ «Այս, այդ այն-ը ածականային և գոյականական կիրառություններ ունեն»։ «Հարգել-ը ներգործական, իսկ ճարգվել-ը կրա-

վորական սեռ ունի»։ «Աւագ, դանդաղ մակբայներ են, դեպի, մասին, համար՝ կապիր. և, ու, բայց, որովհետև՝ շողկալներ»։ «Գուցե-ն, Եւեի-ն, Խեհս-ը երկբայական վերաբերմունք են արտահայտում» և այլն։

Ինչպիսի օրինակներից կարելի է եզրակացնել, այսպիսի գործածությունների ժամանակ բառերի իմաստը, այսինքն թե նրանք ինչ առարկաներ, գործողություններ և այլն են ցույց տալիս, բոլորովին նկատի չի առնվում, այլ նկատի են առնվում բառերը որպես այդպիսիք, որպես լեզվական միավորներ, որպես հենց իրենց անուններ։ Այս պատճառով, ահա, ինքնանվանողական ֆունկցիայի ղեպքում բառերի խոսքիմասային տարբերությունները վերանում են, և բոլոր խոսքի մասերի մեջ մտնող բառերը, որպես իրենց անուն, փաստորեն գոյականներ են, որոնք ընդհանուր իմաստով, ձևաբանական ու շարահյուսական առանձնահատկություններով ոչնչով չեն տարբերվում իրարից, օրինակ՝ «Տուն-ը, մեկ-ը, մեծ-ը, սա-ն, տալ-ը, դեռ-ը միավանկ, իսկ փողոց-ը, կաւմիր-ը, Եւեի-ը, սրանի-ը, վազկ-ը, աւագ-ը երկվանկ բառեր են»։ «Գրիր՝ տուն, մեծ, մեկ, սա, տալ, դեռ», «Տուն-ը բուքով անջատիր մեծ-ից, իսկ մեկ-ը՝ սա-ից»։ «Շեշտ դիր վազեի-ի, աւագ-ի վրա» և այլն։

Ինքնանվանողական ֆունկցիա ունեն ոչ միայն բառերը, այլև կարգ են ունենալ լեզվական միավորներն ընդհանրապես, այն է՝ հնչյունները, վերջավորությունները, ածանցները, բառաձևերը, բառերի կապակցությունները, ամբողջական նախադասությունները, մի խոսքով ամեն ինչ, որ կարող է արտաբերել մարդկային լեզուն։ Ահա այսպիսի օրինակներ։

«Կե, գե, քե կապակցությունների մեջ քմային Կ, Գ, Ք արտասանելիս կարծես ձգտում ենք միաժամանակ Խ արտասանելու, բայց չենք արտասանում, այլ Ե ձայնավորն ենք արտասանում»։ «Պես-ով, բաւ-ով կազմվում են ձևի մակբայներ»։ «Քաւից-ը, զինուց-ը բացառականի, Դաւով-ը, զինով-ը գործիականի հոլովաձևեր են»։ «Հասնելով գետի ափին-ը անորոշի գործիականով կազմված դարձված է»։ «Մթնեց-ը, լուսացավ-ը, անձեռնում է-ն անենթակա նախադասության ձևեր են»։ «ԿՈՒՄ-ն ուսերենում իգական սեռի է, СТОЛ-ը՝ արական, իսկ ОЗЕРО-ն չեզոք» և այլն։

Լեզվական միավորների գործածությունն ինքնանվանողական ֆունկցիայով տարածված է գիտական, մասնավորապես լեզվաբանական գրականության մեջ, որովհետև գիտության հենց այս ճյուղն է, որ զբաղվում է լեզվական միավորների՝ հնչյունների, ձևույթների, բառերի, բառաձևերի և այլնի ուսումնասիրությամբ, բայց հանդիպում է նաև խոսակցական լեզվում և գեղարվեստական գրականության մեջ, ինչպես՝ «Նա ուրեմն շատ է գործածում»։ «Քո երեխեից լպրծանք»։ «Նրա կռիւմը շարագույժ հնչեց»։ «Պատեհագմ բառը բերանից բերան էր անց-

նում»։ «Ինձ հետ ոչ թե դուք-ով, այլ դու-ով է խոսում»։ «Ռոպեն մեկ կգնամ, կգնամ ես ասում, դե գնա՛, էլի՛»։

Այս հատվածում շոշափված հարցերը կարելի է ամփոփել հետևյալ կետերում։

1. Փոխանուկության քերականական էությունն այն է, որ «որոշիչ + որոշյալ» և «հատկացուցիչ + հատկացյալ» կապակցությունները կարող են արտահայտվել մի բառով, որն առաջին դեպքում կարտահայտի որոշչի իմաստ և որոշյալի (առարկայի) ընդհանուր գաղափար, օրինակ՝ «սև մատիտը = սևը», իսկ երկրորդ դեպքում՝ հատկացուցչի իմաստ և հատկացյալի (առարկայի) ընդհանուր գաղափար, օրինակ՝ «աշակերտի գիրքը = աշակերտինը»։ Փոխանունները, արտահայտելով առարկայի ընդհանուր գաղափար, հոլովվում են, կազմում են հոգնակի թիվ և հոլովվում են նաև հոգնակի թվով, ինչպես՝ սևը-սևի-սևից, սևերը-սևերի-սևերից և այլն։

2. Բառերը, ինչպես և լեզվական միավորներն ընդհանրապես, բացի նրանից, որ նշանակում են առարկա, հատկանիշ, գործողություն, հարաբերություն և այլն, միևնույն ժամանակ հանդես են գալիս հենց որպես իրենց անուն, այսինքն՝ գործածվում են ինքնանվանողական ֆունկցիայով, և այս առումով ամեն ինչ, որ արտասանում է ժարդկալին լեզուն, որպես իր անուն, գոյական է։

ԳՈՅԱԿԱՆ ԱՆՈՒՆ

ԳՈՅԱԿԱՆԸ ՈՐՊԵՍ ԽՈՍՔԻ ՄԱՍ.— Գոյական անվան խոսքիմասային կարգի մեջ մտնող բառերը ցույց են տալիս առարկայի նասկացություն: Իմաստային տեսակետից գոյական անունները շափազանց բազմազան են, ինչպես՝ սեղան, լին, մարդ, գինվոր, կենդանի, առյուծ, գառուն, անձրեւ, մեծություն, ծագում, արհամարհում, վազ և այլն: Բայց բոլորովին տարբեր իմաստ արտահայտող այս բառերը մեր գիտակցության մեջ միավորվում են մի կարգի տակ իրենց արտահայտած ընդհանուր, այն է՝ առարկայական նշանակությամբ:

Ըստ այդմ, գոյականների մեջ մտնում են անձ, կենդանի, իր ցույց տվող բառերը, որոնք գոյականների սկզբնական կորիզն են կազմում, օրինակ՝ մարդ, կին, կով, գառ, առյուծ, տուն, փայտ, կրակ, արծաթ, եղջերու և այլն, բնության երևույթներ ցույց տվող բառերը՝ գառուն, առյուծ, ամառ, ձմեռ, փամփ, փոքորիկ, գիշեր, ցերեկ, լույս, խավար և այլն, և զանազան վերացական հասկացություններ ցույց տվող բառերը, ինչպես՝ սեր, զուր, վախ, հավատ, զգացմունք, մեծություն, լավություն, սեւություն, ուրախություն, ծագում, հուզում, տանքանք, ընթերցանություն, թոխչ, վազ և այլն:

Կարելի է ասել, որ վերջին կարգի բառերի մեջ՝ մեծություն, սեւություն, ուրախություն, վազ, թոխչ, հիացում, ծագում, ընթերցանություն և այլն, գոյական անվան կարգը «մաքուր», «անխառն» ձևով չի պահպանվում, քանի որ դրանք գոյական են միայն իրենց թերականական նշանակությամբ, իսկ արմատական իմաստներով ածական կամ բայ են: Բայց դա էական չէ, քանի որ թերականական նշանակությամբ լինելով գոյականներ, այսինքն՝ արտահայտելով առարկայական իմաստ՝ մեծություն, ծագում, վազ և նման բառերը միավորվում են, ասենք, լին, անտառ, տուն և այլ բառերի, այսինքն՝ Թանձրացական նշանակություն ունեցող գոյականների հետ, որոնք, ինչպես նշեցինք, գոյականների սկզբնական հիմքն են կազմում: Ե՛վ Թանձրացական նշանակություն ունեցող գոյականները, օրինակ՝ լին, անտառ, դաշտ, գիրք և այլն, և՛ վերացական նշանակություն ունեցող գոյականները, օրինակ՝ սեւություն, ուրախություն, ծագում, ցասում, ընթերցանություն, արհամարհանք, թռչիչ, վազ և այլն, հավասարապես պատասխանելով ինչ հարցին, ըստ

իրենց առարկայական նշանակության հոլովում են՝ նախադասության մեջ գլխավորապես հանդես գալով ենթակայի և խնդրի պաշտոններով:

Եթե հաշվի առնենք նաև փոխառություններ, այլև այն, որ յուրաքանչյուր բառ, յուրաքանչյուր լեզվական միավոր, որպես իր անուն, փաստորեն գոյական է (այս երևույթների վերլուծությունը տե՛ս նախորդ հատվածում), ապա վստահ կարող ենք ասել, որ խոսքի մասերից և ոչ մեկի ընդգրկման ոլորտը չի կարող համեմատվել գոյականի ընդգրկման ոլորտների հետ:

Այսպես, ուրեմն՝ իմաստային տեսակետից գոյական անվան խառփիմասային կարգի մեջ մտնող բառերը բնորոշվում են նրանով, որ արտահայտում են առարկայական հասկացություն:

Որպես առարկայական հասկացություն արտահայտող բառերի կարգ՝ գոյական անունը ձևաբանորեն բնորոշվում է թվի, հոլովի, որոշյալի ու անորոշի և անձի ու իրի (շնչավորի ու անշունչի) բերականական կարգերով:

Ամեն մի գոյական խոսքի մեջ հանդես է գալիս կամ եզակի, կամ հոգնակի թվի ձևով, օրինակ՝ աշակերտ-աշակերտներ, բանվոր-բանվորներ, ծառ-ծառեր, այգի-այգիներ, գիրք-գրքեր, սենյակ-սենյակներ և այլն:

Գոյականները գործածվում են այս կամ այն հոլովով, որոշյալ կամ անորոշ առումով, օրինակ՝ «Աշակերտը եկավ» — ուղղ. հոլով, որոշյալ առում. «Մի աշակերտ եկավ» — ուղղ. հոլով, անորոշ առում. «Օգնեցի իմ ուսանողին» — տր. հոլով, որոշյալ առում. «Օգնեցի մի ուսանողի» — տր. հոլով, անորոշ առում և այլն:

Եվ վերջապես՝ գոյականները խոսքի մեջ հանդես են գալիս կամ անձի, կամ իրի (շնչավորի կամ անշունչի) առումով, որն իր արտահայտությունն է ստանում ուղիղ խնդրի ձևավորման մեջ, օրինակ՝ «Նա սիրում է իր ուսուցչին», բայց «Նա սիրում է իր աշխատանքը»:

Շարահյուսական տեսակետից գոյական անունը բնորոշվում է նրա նշանով, որ, իր առարկայական նշանակության համեմատ, խոսքի մեջ մեծ մասամբ գործածվում է ենթակայի ու խնդրի և հասկացությունի՜ն պաշտոններով, օրինակ՝ «Արդեն լույսն սկսել էր բացվել, բայց լամպերը դեռ վառ էին: Պապաշան իջեցրեց լուսամուտների վարագույրները և սպասավորներին հրամայեց հեռանալ: Նրա առաժի՜նության ու տառապանքների զգացումը վիրավորվում էր ծառաների ներկայությունից» (Նիրվանադադ):

Գոյական անունները խոսքի մեջ հաճախ հանդես են գալիս որոշյալ պաշտոնում, օրինակ՝ «տուն օր», «գլուխացի մարկ», «բար սիրտ», «իշխան ձուկ» և այլն, և զանազան պարագաների պաշտոններում, ինչպես՝ «Գնաց տուն»։ «Նստած է գետինին»։ «Գլուխից է գալիս»։ «Մաքրեով ու դաշտերով է սլանում»։ «Գրադարանում է պարապում»։ «Աշնանը գոր-

ծր կվերջացնի»։ «Ձմռանից հիվանդ է»։ «Նրկու շաբաթով տեղ է գնացել»։ «Աշխատանքը մի ամսում հազիվ ավարտի»։ «Գնաց ջրի»։ «Անփութունից աչքերը կարմրել էին»։ «Ընկերներով եկավ մեր տուն»։ «Համբերությամբ լսում էր մեզ» և այլն։ Ժիշտ է, որոշիչ և պարագաների պաշտոններում ևս, ինչպես օրինակներն են ցույց տալիս, դոյական անունների առարկայական նշանակությունը չի մարում, բայց, համենայն դեպս, վառ կերպով չի դրսևորվում, այս կամ այն շափով թուլանում է ու խամրում։ Իսկ սա էլ իր հերթին նշանակում է, որ որոշիչ ու պարագայական ֆունկցիաները գոյականի համար հիմնական ու բնորոշիչ չեն։ Դրանից առաջինը բնորոշիչ է ածականի, իսկ երկրորդը՝ մակբայի համար։

Գոյականի համար հիմնականն ու բնորոշիչը, ինչպես նշված է արդեն, ենթակայի ու խնդրի (նաև հատկացուցի) ֆունկցիաներն են։ Մյուս խոսքի մասերը այդ պաշտոնները կարող են կատարել միայն գոյականի առում ստանալուց հետո, օրինակ՝ «Մեծը քնել է, փոքրը խաղում է»։ «Կանգնածները հազիվ էին ոտքի վրա մնում, իսկ նստածները իրենց լավ էին զգում»։ Բացառություն են կազմում առարկայական իմաստ արտահայտող դերանունները (ես, դու, նա, սա, դա և այլն) և անորոշ ու ենթակայական դերբայները, որոնք ենթակայի ու խնդրի պաշտոն կարող են կատարել հենց ինքնին, օրինակ՝ «Դու մոռացել ես նրան»։ «Գոռոզաճալը և մեծամտաճալը լավ հատկություններ չեն»։ «Մեր գործին հավատացողը դժվարություններից չպետք է վախենա» և այլն։ Բայց սա նշանակում է միայն մի բան, այն է՝ առարկայական իմաստ արտահայտող դերանունները և անորոշ ու ենթակայական դերբայները իմաստային տեսակետից չփման եզրեր ունեն գոյականների հետ։

Գոյականի ցայտուն դրսևորված շարահյուսական առանձնահատկություններից մեկն էլ այն է, որ անկախ նրանից, թե նախադասության ի՛նչ անդամների պաշտոններով է հանդես գալիս, գոյական անունները կարող են ածականներով, թվականներով, դերանուններով և դերբայներով արտահայտված որոշիչներ ունենալ, օրինակ՝ ուժեղ տղամարդ, երկու զինվոր, առաջին լսաբանը, այսպիսի ճամբարակալություն, հոգնած բանվորը, ծաղկած ծառերը, գրեհող ջոկատը և այլն։ Որպես կանոն, մյուս խոսքի մասերի մեջ մտնող բառերը որոշիչ լրացում ունենալ չեն կարող։

ԳՈՅԱԿԱՆՆԵՐԻ ԻՄԱՍՏԱՅԻՆ-ՔԵՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԽՄԲՈՐԸ.— Հստ իմաստային այս կամ այն ընդհանրության՝ գոյական անունները կարելի է բաժանել բազմաթիվ խմբերի, իմաստային հիմունքով կարող ենք անջատել, օրինակ, գործիքի անուններ (դանակ, մկրատ, խարտոց, մուրճ, ունելի և այլն), մեքենայի անուններ (տանձ, խնձոր, ծիրան, դեղձ և այլն), տեղի անուններ (քաղաք, գյուղ, սենյակ, բնակարան) և այլն։ Բայց գոյականների՝ սոսկ իմաստի վրա հիմնված նման խմբավորումը քերա-

կանական արժեք չունի այնքանով, որքանով որ առանձնացված խմբերը չեն կարող բնորոշվել քերականական հատկանիշների յուրահատկությամբ:

Քերականական տեսակետից արժեք կարող է ունենալ գոյականների իմաստային այնպիսի խմբավորումը, որի կազմի մեջ մտնող անդամները այս կամ այն քերականական հատկանիշներով կամ հատկանիշների յուրահատկությամբ տարբերվում են իրարից:

Ըստ բառիմաստային ընդհանրությունների և փերականական յուրահատկությունների՝ գոյականները բաժանվում են հետևյալ խմբերի. ա) հասարակ և հատուկ գոյականներ, բ) թանձրացական և վերացական գոյականներ, գ) անձ և ոչ անձ ցույց տվող գոյականներ, դ) շնչավոր և անշունչ գոյականներ, ե) նյութ ցույց տվող գոյականներ, զ) հավաքական գոյականներ, է) գերդաստան, տոհմ, խմբակցություն ցույց տվող գոյականներ:

Ստորև տրվում են այս խմբերի վերլուծությունները:

Հասարակ և հատուկ գոյականներ.— Իմաստային տեսակետից գոյականները նախ և առաջ լինում են հասարակ և հատուկ: Հասարակ գոյականներն արտահայտում են միատեսակ առարկաների ընդհանրացված հասկացություններ, ինչպես՝ մարդ, ուսուցիչ, բանվոր, առյուծ, ծիծեռնակ, լեռ, գետ, ֆաղաֆ, երկիր, գիրք և այլն: Հատուկ գոյականներն անվանում են եզակի առարկաներ՝ դրանք տարբերելով նույն տեսակի այլ առարկաներից. ինչպես՝ Արամ, Գուրգեն, Ռուզան, Աշխեն, Արագած, Մասիս, Հրազդան, Երևան և այլն: Կարող ենք ասել, որ հասարակ գոյականները ցույց են տալիս ընդհանուրը, իսկ հատուկները՝ եզակին:

Տարբերվելով իմաստաբանորեն՝ հասարակ և հատուկ գոյականները մասնակիորեն տարբերվում են նաև քերականորեն: Հասարակ գոյականների հսկայական մեծամասնությունը ազատ գործածվում է և՛ եզակի, և՛ հոգնակի թվերով, ինչպես՝ ֆաղաֆ-ֆաղափներ, գետ-գետեր, աշակերտ-աշակերտներ, ուսուցիչ-ուսուցիչներ և այլն: Հատուկ գոյականները, որպես կանոն, ունեն միայն եզակի թվի ձև և սովորաբար հոգնակի թվով չեն գործածվում, ինչպես՝ Երևան, էշմիածին, Սևան, Վառաձով, Սուրեն, Գուրգեն, Մովսես Խոբենացի, Հրաչյա Անադյան և այլն:

Չնայած հասարակ ու հատուկ գոյականների իմաստային տարբերությունը, պետք է նկատի ունենալ, որ գոյականների այդ խմբերը ոչ միայն անջրպետված չեն իրարից, այլև դրանց սահմանները շարժուն են ու խաչաձևվում են՝ հատուկ անունները դառնալով հասարակ, իսկ հասարակ անունները՝ հատուկ: Հայերենում հատկապես տարածված է հասարակ անունների անցումը հատուկներին:

Գործածվելով որպես եզակի առարկաների անուններ՝ հասարակ գոյականները վերածվում են հատուկների: Այսպես են, օրինակ, Մարտիկ,

Հրաշյա, Նվեր, Վրեծ, Անդրանիկ, Նորայր, Կորյուն, Անքառամ, Հառ-
միկ, Վարդ, Մաղիկ, Քնճուշ, Համեստ, Քաղունի, Գոճար, Աղավնի, Սի-
րուն, Արշալույս, Լուսերես և այլն, որոնք անձնանուններ են, Սարալանջ,
Մաղկաձուր, Գետափ, Նարաշեն, Գետաշեն, Աչաջուր, Զրառատ, Զամա-
ֆաբերդ, Վարդաբլուր, Ուռուտ, Խնձորուտ և այլն, որոնք աշխարհա-
գրական անուններ են:

Այս ձևով լեզվում առաջացել և առաջանում են բազմաթիվ համա-
նուններ, օրինակ՝ Ժաղիկ-Մաղիկ, մանիշակ-Մանիշակ, շուշան-Շուշան,
մարտիկ-Մարտիկ, Նվեր-Նվեր, ափափ-Ափափ, ափետիթ-Ափետիֆ, գյուտ-
Գյուտ, թռնիկ-Թռնիկ, իշխան-Իշխան, հարություն-Հարություն, մա-
նուկ-Մանուկ, գալուստ-Գալուստ, չրառատ-Ջրառատ, գետափ-Գետափ,
արգավանդ-Արգավանդ, չրվեծ-Ջրվեծ, ափան-Ափան և այլն, և այլն:

Այն հատուկ անունները, որոնք հայերենով չեն ստուգաբանվում,
որպես կանոն գալիս են օտար լեզուներից և այնտեղ ունեն իրենց բա-
ցատրությունը: Այսպես են, օրինակ, Անահիտ (պարս. անարատ), Ա-
նաստաս (հուն. հարություն), Առշակ (պարս. աբշուկ), Արսեն (հուն.
այր), Բարսեղ (հուն. թագավոր), Գևորգ (հուն. երկրագործ), Գուրգեն
(պարս. գալլ), Գրիգոր (հուն. արթուն), Դավիթ (եբր. սիրելի), Դվա
(եբր. կյանք), Դվզինե (հուն. բարեծնունդ), Թամամ (արաբ. կատար-
յալ), Լևոն (հուն. առյուծ), Կիրակոս (հուն. տիրունի), Մարիամ (եբր.
լուսավորյալ), Մարտիրոս (հուն. նահատակ), Մուրադ (արաբ. փափագ),
Հովհաննես (հուն. աստվածաշնորհ), Շահեն (պարս. բազե), Պետրոս
(հուն. քար), Պողոս (լատ. փոքրիկ), Ստեփանոս (հուն. պսակ), Փիլի-
պոս (հուն. ձիասեր) և այլն¹:

Նկատվում է նաև հակառակ երևույթը՝ հատուկ անունների անցում
հասարակ անվան: Գործածվելով՝ որպես միատեսակ առարկաների ան-
վանում և հետևաբար արտահայտելով ընդհանուր նշանակություն՝ հա-
տուկ գոյականները վերածվում են հասարակ անվան: Հատուկ անուն-
ներից առաջացած հասարակ անուններ են՝ կայսր, օգոստոս, մեկեմնառ,
մաուգեր, ռենտգեն, վոլտ, ամպեր, բոստոն, օմի, խեբես և այլն:

Այսպես և՛ պատմական նշանավոր անձերի, գեղարվեստական նշա-
նավոր երկերի հերոսների անունները նրանց համար բնորոշ այս կամ
այն հատկանիշի ընդհանրացմամբ կարող են գործածվել որպես հասա-
րակ անուններ, օրինակ՝ «Հայ ժողովուրդն այժմ էլ Վարդանե՛ր ունի»
(այսինքն՝ հայրենիքին նվիրված, անձնուրաց. բաշ գավակներ ունի).
«Զիմզիմովների (= խարդախների, խաբեբանների) դարը դեռ չի վերջա-
ցել» («Նա մի նոր Զարեհ է») (= մեծ, հուժկու բանաստեղծ է):

Հասարակ և հատուկ անունների իմաստալիք-բերականական տար-
բերությունը գրավոր լեզվում ամրապնդված է նրանով, որ հատուկ գո-

¹ Տե՛ս Հ. Աճառյան, Հայոց աճԱնանունների բառարան, ԲՑ. 1—5:

յականները հայերենում (ինչպես և մի քանի այլ լեզուներում՝ ուսան-
րեն, ֆրանսերեն, անգլերեն և այլն) գրվում են մեծատառով, իսկ հա-
սարակները՝ փոքրատառով:

Թ ա ն ճ ր ա ց ա կ ա ն և վ ե ռ ա ց ա կ ա ն գ ո յ ա կ ա ն ն ե Ր.— Բո-
լոր գոյականները, ըստ այն բանի, ցույց են տալիս իրական առարկա-
նե՞ր, թե՞ վերացական հասկացություններ, բաժանվում են երկու խմբի՝
թանձրացական (կոնկրետ) և վերացական:

Թանձրացական գոյականները մարդկանց, կենդանիների, իրերի,
նյութերի, բույսերի, բնության երևույթների և այլն, այսինքն՝ իրական
առարկաների անվանումներն են, ինչպես՝ վառդ, աչակերտ, բնվոր,
գլուխ, տղա, աղջիկ, վագր, գայլ, ձուկ, առագիլ, գիրք, սեղան, գրիչ,
դուռ, լուսամուտ, բուր, գինի. երկաթ, ոսկի, քանաֆ, ծառ, վառդ, ուռու-
նի, ձյուն, անձրև, կարկուտ և այլն: Թանձրացականները գոյականների
ամենաբնորոշ խումբն են կազմում:

Վերացական գոյականները ցույց են տալիս ոչ նյութական հասկա-
ցություններ, այն է՝ հատկություն, գործողություն, դրություն, մարդու
հոգեկան կամ մտավոր գործունեություն, որոնք ընկալվում կամ ըմբռն-
վում են առարկայաբար, օրինակ՝ ազահուրություն, ազատություն, աղի-
տություն, առագորություն, դատարկություն, զվարթություն, տխրություն,
խիզախություն, փառություն, ճանդիմանություն, ծագում, շարժում, ժըխ-
տում, սերում, բամաճրանք, գրկանք, սլացք, ընթացք, փախուստ, կո-
րուստ, զալուստ, վախ, սեր, մահ, խանդ, գութ և այլն: Վերացական գո-
յականները, ինչպես օրինակներն են ցույց տալիս, մեծ մասամբ կազմը-
վում են հատուկ ածանցների միջոցով (ՈՒԹՅՈՒՆ, ՈՒՄ, Ք և այլն) և
շատ մեծ թիվ են կազմում՝ թանձրացականների նման անընդհատ հա-
մալրվելով նորանոր բառերով:

Վերացական գոյականների քերականական տարբերությունը թանձ-
րացականներից ընդհանրապես այն է, որ վերացականները, իրենց ար-
տահայտած իմաստի համեմատ, սովորաբար չեն կարող քանակական
թվականներով լրացվել և գործածվել հոգնակի թվով: Այսպես՝ չենք ա-
սում մեկ աղիտություն, երկու աղիտություն, երեք աղիտություն
կամ աղիտություններ, մեկ ծագում, երկու ծագում, երեք ծագում կամ
ծագումներ, հինգ տխրություն, չորս զվարթություն և այլն:

Սակայն շատ վերացական գոյականների մեջ կենդանի լեզվագոր-
ծածության ընթացքում զարգանում է նաև թանձրացական նշանակու-
թյուն, որ աստիճանաբար կարող է գերիշխող դառնալ: Այսպիսի դեպ-
քերում վերանում է թանձրացականների ու վերացականների տարբե-
րությունը, և վերջիններս, առաջինների նման, կարող են քանակական
թվականներով լրացվել ու գործածվել հոգնակի թվով: Այսպես, շառ-
ժում, որպես վերացական գոյական, զուրկ է հոգնակի թվի կարգից,
ինչպես, ասենք, ծագում գոյականը: Սակայն շառժում բառը ձեռք է բե-

րել նաև թանձրացական նշանակութիւնն և այդ իմաստով կարող է գործածվել հոգնակի թվով. օրինակ՝ «նրա ձեռքի շարժումից ամեն ինչ հասկացա» և «նրա ձեռքի շարժումներից ամեն ինչ հասկացա», «Շոգենավի թափանիվի շարժումները դանդաղեցին» և այլն: Սազում գոյականը այսպիսի թանձրացական նշանակութիւնն չունի, որի պատճառով էլ, որպես կանոն, հոգնակի թվով գործածվել չի կարող:

Թանձրացական նշանակութեամբ կարող են գործածվել շատ վերացական գոյականներ, օրինակ՝ «նրա ձգտումները լիրականացան». «Շիրվանզադեն իր ճիշդութիւններում մեծ սիրով է խոսել Բաֆֆու մասին». «Արդեն մի զգուշացում ու երկու նկատողութիւն է ստացել». «Մի՞թե քեզ չեն գրավում բնութեան գեղեցկութիւնները». «Մեր տառապանքներն ու տանջանքները վերջ ունենալու են, թե՛ ոչ». «նրա աշխատանք բարձր գնահատականի արժանացավ». «Մահեւ եմ տեսել». «Թող օրհնելի չուրը, բոլոր կյանքերին կյանք տվող այս աստվածային հեղուկ» և այլն: Ընդհանրապես պետք է նկատի ունենալ, որ հոգնակի թվում վերացականները թանձրացական նշանակութիւնն են ստանում:

Ա ն ձ և ո չ ա ն ձ ց ու յ ց տ վ ո ղ գ ո յ ա կ ա ն ն ե Ր.— Բոլոր գոյականները՝ ինչպես հասարակ, այնպես էլ հատուկ, բաժանվում են երկու խմբի՝ անձ ցույց տվող և ոչ անձ ցույց տվող գոյականների: Հայերենում այս տարբերակումն արտահայտվում է ոչ միայն իմաստաբանորեն, այլև որոշ շափով քերականորեն՝ ըստ հարցական դերանունների հետ ունեցած հարաբերակցութեան, այն է՝ անձ ցույց տվող գոյականները պատասխանում են ով հարցին, օրինակ՝ ո՞վ—մարդը, ուսուցիչը, տղան, աղջիկը, բանվորը, զինվորը, ուսանողը և այլն, իսկ ոչ անձ ցույց տվող գոյականները, այդ թվում նաև կենդանիների անունները, պատասխանում են ինչ հարցին, օրինակ՝ ի՞նչը—եզր, առյուծը, աղվեսը, զայլը, կռուկը, էամին, տուներ, հոզը, ծառը, սաւրը, գիւժը և այլն:

Անձի և ոչ անձի՝ հարցական դերանունների միջոցով դրսևորվող այս տարբերությունը արտահայտվում է նաև թեք հոլովներում, ինչպես՝ ո՞ւմ—մարդուն, ուսուցչին, տղային, աղջկան, ինչի՞ն—աղվեսին, առյուծին, ծառին, զբին, ումի՞ց— մարդուց, ուսուցչից, տղայից, աղջկանից, ինչի՞ց— աղվեսից, առյուծից, ծառից, զբից, ումո՞վ— մարդով, ուսուցչով, տղայով, աղջկանով, ինչո՞վ— աղվեսով, առյուծով, ծառով, զբով:

Այսպիսի տարբերությունը որոշ իմաստով քերականական կարելի է համարել՝ նկատի ունենալով դերանունների կարգային (կատեգորիալ) արժեքը:

Շ ն չ ա վ ո Ր և ա ն շ ու ն չ գ ո յ ա կ ա ն ն ե Ր.— Ժամանակակից հայերենում տարբերակվում են նաև շնչավոր և անշունչ գոյականները: Շնչավոր գոյականները մարդկանց և կենդանիների հասարակ ու հա-

տուկ անուններն են (բժիշկ, բանաստեղծ, Հասմիկ, Գուրգեն, կենդանի, աղավնի, արծիվ, ձի և այլն): Անշունչներին են պատկանում մյուս բոլոր գոյականները, որոնք արտահայտում են անշունչ առարկաների, երևույթների հասկացություններ (տուն, լիճ, գետ, անտառ, աշխատանք, Երևան, Սևան և այլն):

Հասկանալի է, որ շնչավոր և անշունչ առարկաների տարբերությունը ամենից առաջ իմաստային տարբերություն է: Սակայն հայոց լեզուն շնչավոր և անշունչ առարկաները տարբերում է նաև քերականորեն, որը երևում է ուղիղ խնդրի ձևավորման մեջ, Շնչավոր առարկաների ուղիղ խնդիրը, որպես կանոն, կարող է ունենալ երկու ձև՝ տրականի և ուղղականի ձև, օրինակ՝ «Ոչ մի ուսանողի չեմ տեսել» և «Ոչ մի ուսանող չեմ տեսել», «Որսորդն սպանեց այդ արջին» և «Որսորդը արջ սպանեց», իսկ անշունչ առարկաների ուղիղ խնդիրը սովորաբար ունենում է մեկ ձև՝ ուղղականի ձև, ինչպես՝ «Ոչ մի ծով չեմ տեսել»: Ընդդէմ է, առանձին դեպքերում իրենք կարող են շնչավորվել և այդ դեպքում կարող են գործածվել տրականաձև, ինչպես՝ «Նա իր նվազով ֆաբերին էր լացացնում», «սակայն այդ տեղի է ունենում բանաստեղծական լեզվում և ոճական հատուկ նպատակներով:

Շնչավորի ու անշունչի կարգի դրսևորումները բարդանում են ոչ միայն նշվածով, այլև որոշյալ և անորոշ առման միջամտությամբ:

Նյութ ցույց տվող գոյականն էր. — Թանձրացական գոյականների մեջ առանձին խումբ են կազմում նյութ, զանգված ցույց տվող գոյականները, օրինակ՝ պողպատ, ոսկի, արծաթ, արճիճ, պղինձ, ծծումբ, ալյուր, օդ, ջրածին, քվածին, ազոտ, ջուր, գինի, քանաֆ, մեղր, կաթ, մածուկ և այլն:

Նյութ ցույց տվող գոյականները թվարկվել, հատերի բաժանվել չեն կարող. նրանք կարող են բաժանվել մասերի, և մասը կրկին կունենա ամբողջի հատկությունը:

Իրենց իմաստին համապատասխան՝ նյութ, զանգված ցույց տվող գոյականները կարող են ստանալ շատ և քիչ որոշիչները (շատ ալյուր, քիչ ալյուր), բայց քանակական թվականների հետ կապակցվել և հոգնակի թիվ կազմել սովորաբար չեն կարող: Եթե առանձին դեպքերում դրանք գործածվում են հոգնակի թվով, ապա, որպես կանոն, ցույց են տալիս նույն նյութի տարբեր տեսակները, օրինակ՝ գինիներ (սպիրտակ, վարդապույն, քաղցր, կիսաքաղցր, սեղանի և այլն), քանաֆներ (կապույտ, կանաչ, մանիշակագույն, քիմիական, ինքնահոսի և այլն), երշիկներ (բժշկական, ուկրաինական, որսորդական և այլն):

Հասկանալի է, որ նյութ ցույց տվող գոյականները որոշ չափերով չափվում են. դրանք արդեն կապակցվում են քանակական թվականների հետ, օրինակ՝ երկու լիտր կաթ. հինգ շիշ օդի. երեք տակառ գինի,

երկու բեռ ցորեն, հինգ պարկ ալյուր, Բսան տոննա պողպատ, շոքս կիլոգրամ արհիւն, տասը կիլոգրամ մեղր և այլն:

Հ ա վ ա ֆ ա կ ա ն զ օ յ ա կ ա ն ն ե ր .— Սովորաբար հավաքական են կոչվում այն գոյականները, որոնք ցույց են տալիս միատեսակ առարկաների անբաժանելի ամբողջություն, օրինակ՝ վաշտ, զունգ, բանակ, ազգ, ժողովուրդ, հօտ, երամակ, նախիր, վտառ և այլն: Սակայն այսպիսի բառերը քերականական տարբերակիչ առանձնահատկություններ չունեն, սովորական բառերի նման հոգնակի թիվ են կազմում, ինչպես՝ վաշտ-վաշտեր, բանակ-բանակներ, ազգ-ազգեր, ժողովուրդ-ժողովուրդներ և այլն, և, հետևաբար, դրանց առանձնացումը քերականական արժեք չունի:

Բուն հավաքական գոյականները նրանք են, որոնք եզակի ձևով արտահայտում են հոգնակի թվի իմաստ և հենց հոգնակի ձևով էլ կարող են փոխարինվել: Այսպես են, օրինակ, ուսանողություն||ուսանողներ (ուսանողությունը հոգնած էր||ուսանողները հոգնած էին), գյուղացիություն||գյուղացիներ (Գյուղացիությունը տառապում էր||Գյուղացիները տառապում էին), բանվորություն||բանվորներ, ուսուցչություն||ուսուցիչներ, աշակերտություն||աշակերտներ, ազնվականություն||ազնվականներ, մտավորականություն||մտավորականներ երիտասարդություն||երիտասարդներ, հոգևորականություն||հոգևորականներ և այլն:

Ջուգահեռ ձևերից անմիջաբար պարզ է դառնում, որ հավաքական գոյականները եզակի ձևով հոգնակիության գաղափար են արտահայտում: Սակայն հավաքականների հոգնակիությունը և բուն հոգնակիությունը նույնանիշներ չեն, և դրանց միջև հավասարության նշան դնել չի կարելի:

Հոգնակի գոյականները ցույց են տալիս հոգնակիության մեջ մտնող առարկաներն առանձին, անդատ. ինչպես՝ ուսանողներ, գյուղացիներ, բանվորներ, իսկ հավաքական գոյականներն արտահայտում են հոգնակիության մեջ մտնող առարկաները որպես մի միասնություն, ամբողջություն, ինչպես՝ ուսանողություն, գյուղացիություն, բանվորություն: Իմաստային այս տարբերությունն արտահայտվում է նաև բայ-ստորոգյալի հետ ունեցած համաձայնության մեջ: Հոգնակի գոյականները հոգնակի, իսկ հավաքական գոյականները եզակի թվով արտահայտված ստորոգյալներ են պահանջում, օրինակ՝ «ուսանողները հանձնեցին թրնությունները», «ուսանողությունը հանձնեց թնությունները». «Բանվորներն անցան հնգօրյա աշխատանքային շաբաթի», «Բանվորությունն անցավ հնգօրյա աշխատանքային շաբաթի» և այլն:

Եթե հավաքականության հարցին մոտենում ենք բացատրված տեսանկյունից, ապա պարզ է դառնում, որ ժամանակակից հայերենի բուն հավաքական գոյականները ՈՒԹՅՈՒՆ ածանցով կազմված այն բառերն են, որոնք հավասարազոր են հոգնակի թվի ձևերին:

Հավաքական իմաստ են արտահայտում նաև իշխան Թեոֆիլ Կազմոված գոյականները, օրինակ՝ ռուսները, իսկոնները, կաթոլիկները, բանասերները, խմորները և այլն, սակայն դրանց մեջ հավաքականությունը անխառն չի դրսևորվում և ուղեկցվում է այլ նշանակություններով: Այսպես, օրինակ՝ ռուսները ոչ թե նշանակում է «ռուսներ», այլ «ռուսաց պատրաստած իրեր»: Ուրեմն՝ սրանք բուն հավաքական գոյականների շարքը դասվել չեն կարող:

Հավաքական նշանակություն են արտահայտում նաև որոշակի ածանցներով կազմված մի քանի այլ բառեր, օրինակ՝ ավագանի, բնագործ, նամակագիր, առածագիր, ղեկավար, արտավար, փորձագետ և այլն: Բայց այս բառերի մեջ ևս, բացի հավաքականությունից, դրսևորվում են նաև այլ իմաստներ:

Գ Ե Ի Դ Ա Ս Տ Ա Ն, Ս Ո Ւ Մ, Խ Մ Բ Ա Կ Գ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն Գ Ո Ւ Կ Գ Ո Յ Ա Կ Ա Ն Ն Ե Ր.— Անձի անունների մեջ հատուկ խումբ են կազմում տոհմ, գերդաստան, խմբակցություն ցույց տվող գոյականները, որոնք, որպես կանոն, կազմվում են ենթ, առանձին դեպքերում ՈՒՄ, սակավադեպ նաև ՈՒՆ, ԱՆՔ ածանցներով, ինչպես՝ Գրիգորենց, Արմենենց, Արամենց, Գուրգենենց, Սուրենենց, Գրգունց, պապունց, տատունց, Վարդանենց, Վանդունց և այլն: Այս և նման բոլոր բառերը ժողովրդական-խոսակցական երանգ ունեն և գրական լեզվին են անցել բարբառներից, որտեղ նրանք լայն տարածում ունեն:

Միավորված լինելով նույն իմաստի տակ՝ այս բառերը միաժամանակ ունեն բնորոշություն բերականական առանձնահատկություններ:

1. Հոգնակի իմաստ ու ձև ունեն և եզակի թվով գործածվել չեն կարող, այսինքն՝ անեզական են:

2. Ուղղական հոլովում ունեն հատուկ վերջավորություն՝ Ք:

3. Անուական-տրական հոլովը կազմում են Ք/Յ հերթագայությամբ (Գրիգորենք-Գրիգորենց, Արամենք-Արամենց):

Կան նաև ՈՒՔ ձևով կազմված բառեր դերանունների սեռական հոլովաձևերից, օրինակ՝ մեհունց, նեհունց: Ժողովրդական-բարբառային են իմունց, ֆոնունց և այլ ձևերը:

ԳՈՅԱԿԱՆԻ ԹՎԻ ՔԵՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԿԱՐԳԸ

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԴԻՏՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ.— Գոյական անուններն ունեն երկու թիվ՝ եզակի և հոգնակի:

Եզակի թիվը ցույց է տալիս եզակի, մասնավոր առարկա կամ արվյալ տեսակի առարկան բնոճանդապես: Այսպես՝ ծառ, տուն, աշակերտ, ուսանող ասելով կարող ենք հասկանալ տվյալ մասնավոր ծառը, տունը, աշակերտը, ուսանողը և առարկաների տվյալ տեսակներն ընդհանրապես:

Հոգնակի թիվը ցույց է տալիս նույն տեսակի մեկից ավելի առարկաներ (երկուսից սկսած մինչև անսահմանություն), օրինակ՝ ծառեր, տներ, աշակերտներ, ուսանողներ:

Թվի տեսակներից բոլոր գոյականները կարելի է բաժանել երեք խմբի.

ա) Գոյականներ, որոնք ունեն և՛ եզակի, և՛ հոգնակի թվի ձևեր:

բ) Գոյականներ, որոնք ունեն միայն եզակի թվի ձև և հոգնակի թվով սովորաբար չեն գործածվում: Դրանք կոչվում են անհոգնական բառեր (լատ. singularia tantum).

գ) Գոյականներ, որոնք ունեն միայն հոգնակի թվի ձև և, որպես կանոն, եզակի թվով գործածվել չեն կարող: Դրանք կոչվում են անեզակական բառեր (լատ. pluralia tantum):

Սակայն շնայած այսպիսի բաժանմանը՝ այս երեք խմբերը հավասարազոր չեն: Դրանցից հիմնականը առաջին խումբն է, և, ինչպես ստորև կտեսնենք, անհոգնական ու անեզակական բառերի կարգերը արդի հայերենի համար բնորոշ չեն:

ՂՈԳՆԱԿԻ ԹՎԻ ԿԱԶՄՈՒԹՅՈՒՆԸ.— Խրդի հայերենում գոյականների հոգնակի թիվը կազմվում է ԵՐ, ՆԵՐ, Ք և ԻՎ մասնիկներով: Դրանցից ամենագործածականը ԵՐ և ՆԵՐ մասնիկներն են:

ԵՐ և ՆԵՐ մասնիկների բաշխումը, որպես կանոն, պայմանավորված է բառերի վանկերի քանակով: Հոգնակիի կազմության ժամանակ ԵՐ մասնիկն են ստանում միավանկ բառերը, օրինակ՝ սառ-սառեր, լառ-լառեր, ծառ-ծառեր, գիրք-գրքեր, միտք-մտքեր և այլն: ՆԵՐ մասնիկն են ստանում բազմավանկ բառերը, օրինակ՝ զինվոր-զինվորներ, ուսանող-ուսանողներ, ուսուցիչ-ուսուցիչներ, երիտասարդ-երիտասարդներ և այլն:

Հոգնակիի կազմության այս ընդհանուր օրինաչափության հետ պետք է հաշվի առնել հետևյալները:

ա) Գրաբարյան բաղաձայնահաջորդ Ն վերջնահնչյունը աշխարհաբարում ընկել է, ինչպես՝ գրք. գառն, մուկն, ձուկն— աշխ. գառ, մուկ, ձուկ: Այսպիսի բառերի մի մասը հոգնակիի կազմության ժամանակ գրաբարյան կորած Ն վերջնահնչյունը վերականգնում է, ինչպես՝ աղակներ, բեռ-բեռներ, գառ-գառներ, դուռ-դռներ, եզ-եզներ, բոռ-բռներ, ծոռ-ծոռներ, լեռ-լեռներ, ծունկ-ծնկներ, կուռ-կռներ, հառս-հառսներ, ձուկ-ծկներ, մատ-մատներ, մուկ-մկներ, նուռ-նռներ, ձեռ-ձեռներ, առ-առներ: Վերջին ձևերը ավելի հասուկ են ժողովրդական լեզվին: Գրականում գործածվում են ձեռք, ոտք, որոնց հոգնակին կանոնավոր է՝ ձեռքեր, ոտքեր:

Մի քանի բառեր հոգնակիի կազմության ժամանակ գրաբարյան Ն վերջնահնչյունը չեն վերականգնում, իսկ բառակազմության ժամանակ

վերականգնում են, ինչպես՝ մաս-մասեր (բայց՝ մասնակից), կողմ-կողմեր (բայց՝ կողմնացույց), սերմ-սերմեր (բայց՝ սերմնացան) և այլն:

բ) Առանձին պետք է խոսել գաղտնավանկ ունեցող բառերի մասին, ինչպես՝ բծիշկ, գրող, ազդր, արկղ: Այսպիսի բառերը բաժանվում են երկու խմբի: Առաջին խմբի մեջ են մտնում բծիշկ, գրող և նման բառերը, որտեղ գաղտնավանկը նախորդում է լիարժեք վանկին, իսկ երկրորդ խմբի մեջ են մտնում ազդր, արկղ և նման բառերը, որտեղ գաղտնավանկը հաջորդում է լիարժեք վանկին:

Նախորդող գաղտնավանկ ունեցող բառերը հոգնակի են կազմում բազմավանկ բառերի նման, նժմ մասնիկով, ինչպես՝ բծիշկ-բծիշկներ, գրող-գրողներ, դպրաց-դպրոցներ, սրբիչ-սրբիչներ, ժպիտ-ժպիտներ, խրհիթ-խրհիթներ. կղզի-կղզիներ, կոճիվ-կոճիվներ, շրջան-շրջաններ, սկյուռ-սկյուռներ, ստիճ-ստիճներ. ստոր-ստորներ, վրձին-վրձիներ, վրան-վրաններ և այլն, և այլն: Բացառություն չկա: Այս նշանակում է, որ բծիշկ, գրող, դպրոց և այլ բառերը, այսինքն՝ նախորդող գաղտնավանկ ունեցող բառերը լիարժեք երկվանկ բառեր են:

Հաջորդող գաղտնավանկ ունեցող բառերը ավելի հակված են հոգնակի կազմելու միավանկ բառերի նման, այսինքն՝ ծմ մասնիկով, ինչպես՝ ազդր-ազդրեր, արկղ-արկղեր, դուստր-դուստրեր, Լզր-Լզրեր, սանր-սանրեր, կայսր-կայսրեր, ոսկր-ոսկրեր, վագր-վագրեր, տետր-տետրեր, գամփո-գամփոներ («Մտերիմ գամփոներ կրծում են կապանք» — Հ. Հովհաննիսյան) և այլն: Այս ձևով կազմված հոգնակիները երկվանկ արտասանություն ունեն, որովհետև վերջին բաղաձայնը վանկ է կազմում ՆՐ մասնիկի հետ, օրինակ՝ ազդ-րեր, դուստ-րեր, արկ-ղեր, սան-րեր և այլն:

Սակայն հաջորդ գաղտնավանկ ունեցող բառերի գոնե մի մասը ազատ կերպով հոգնակի կարող է կազմել նաև նժմ մասնիկով, ինչպես՝ անզղ-անզղներ (ՀՇՔՀ, 113), արկղ-արկղներ (ԱՔԻ, 189), գամփո-գամփոներ (ՍԽՔ, 48), ոսկր-ոսկրեր և այլն: Այս ձևով կազմված հոգնակիները եռավանկ արտասանություն ունեն, ինչպես՝ ար-կղ-ներ, գամփո-ներ, ան-զղ-ներ:

Այս նշանակում է, որ անզղ, արկղ, կայսր և այլ բառերը, այսինքն՝ հաջորդող գաղտնավանկ ունեցող բառերը ո՛չ լիարժեք միավանկ են, ո՛չ լիարժեք երկվանկ. և դրանց «մեկ ու կես վանկանի» անվանումը պայմանականորեն ճիշտ կարելի է համարել:

գ) Հոգնակիի կազմության հատուկ օրինաչափության են ենթարկվում այն բարդ բառերը, որոնց վերջին բաղադրիչը միավանկ է, օրինակ՝ սառալանջ, անձրևաջուր, Բուկնդիր, բանասեր: Այսպիսի բարդ բառերի հոգնակին կարող է կազմվել և՛ ծմ, և՛ նժմ մասնիկներով:

Բարդ բառերը ծմ մասնիկն են ստանում այն գեպքում, երբ բառի երկրորդ միավանկ բաղադրիչը պահպանում է իր հիմնական նշանակու-

թյունը, օրինակ՝ սարալանջ նշանակում է սարի լանջ, անձրևաչուր՝ անձրևի ջուր, այս իսկ պատճառով էլ այս բառերը հոգնակի են կազմում *եմ մասնիկով*՝ սարալանջեր, անձրևաջրեր։ Այսպես էլ՝ ածխահանք-ածխահանքներ, ածխահոր-ածխահորեր, աղբակույտ-աղբակույտեր, ավազաքմբեր, ավառողողեր, արևելահայեր, արտավայրեր, բանավեներ, բահաձներ, բռնանավեր, գինեղներ, մեծատառեր, դաշտավայրեր, դոսազբեր, զորագնդեր, զորամասեր, խաղաթղթեր, խոզաբներ, ծովախորշեր, հողատերեր, հորափայրեր, ձեռնափայտեր, մեղրահաններ, ճշանաձողեր, շաքաթաթերթեր, շիրմաբեր, պայմանագրեր, սրբավայրեր, վարելահողեր, տեղաշարեր, փաստաթղթեր և այլն։

Իսկ երբ վերջին բաղադրիչը իր բուն հիմնական իմաստը չի պահպանում, և, այսպիսով, նոր նշանակությամբ մի նոր բառ է կազմվում՝ ամբողջ բարդութունը դիտվում է իբրև բազմավանկ և հոգնակիի կազմության ժամանակ ստանում է նեմ մասնիկը։ Այսպես՝ ազգասեր, պատմագիր բառերի մեջ սեր նշանակում է սիրող. իսկ գիր նշանակում է գրող, այս իսկ պատճառով էլ այս բառերն ստանում են նեմ մասնիկը՝ ազգասերներ. պատմագիրներ։ Այս նույն ձևով նաև՝ ունկնդիրներ, ակնատեսներ, բանասերներ, բանքերներ, բանտապահներ, բարեկամներ, բեռնակիրներ, բրամիտներ, գնդագետներ, գնդացիներ, գրագիրներ, դասալիներ, Լսասերներ, խաչակիրներ, կաթնակերներ. կաթնասուններ, հայասերներ, հաշվապահներ, հիմնադիրներ, հրացաններ, հրքիոներ, հրջեղներ, ձրիակերներ, մանկավարժներ, մեղալակիրներ, նյութապաշտներ, նորածիններ, շատախոսներ, շատակերներ, որմնադիրներ, շարամիթներ, չրկիրներ, չրմուղներ, ստախոսներ, փայտահատներ և այլն։

Բացի վերահիշյալից՝ կարելի է սահմանել նաև հետևյալ ընդհանուր կանոնը. երբ բառի վերջին միավանկ բաղադրիչը բայական արմատ է կամ ընկալվում է որպես այդպիսին, և բարդ բառն արտահայտում է մի բան անողի կամ մի բան ունեցողի նշանակություն, ապա հոգնակիի կազմության ժամանակ ստանում է նեմ մասնիկը, իսկ երբ անվանական արմատ է կամ ընկալվում է որպես այդպիսին, և բարդ բառը չի արտահայտում մի բան ունեցողի կամ մի բան անողի նշանակություն, ապա հոգնակիի կազմության ժամանակ ուտանում է եմ մասնիկը։

Այս բանը ցայտուն կարելի է ցույց տալ նույնարմատ բաղադրիչ ունեցող բարդ բառերի օրինակով։ Այսպես՝ մեծատուն նշանակում է մեծ տուն ունեցող (հարուստ) և այդ իսկ պատճառով էլ հոգնակիի կազմության ժամանակ ստանում է նեմ մասնիկը՝ մեծատուներ, իսկ վերնատուն նշանակում է վերին տուն և այդ իսկ պատճառով էլ ստանում է եմ մասնիկը՝ վերնատներ։ Պատմագիր նշանակում է պատմություն գրող և հոգնակի է կազմում նեմ մասնիկը՝ պատմագիրներ, իսկ հեռագիր նշանակում է հեռվից եկած գիր և հոգնակի է կազմում եմ մասնիկը՝ հեռա-

գրեւ Սյսպես և՛ մարգարտաճատ բառը էթի նշանակի մարգարիտ նա-
առդ, հոգնակի կկազմի նժԻ-ով՝ մարգարտաճատներ, իսկ էթի նշանակի
մարգարտի ճատ, հոգնակի կկազմի ՆԻ-ով՝ մարգարտաճատեր:

Ժամանակակից հայերենում գոյականների հոգնակի թիվը կազմը-
վում է նաև Ք մասնիկով: Ք-ով հոգնակի կարող են կազմել ՅԻ (ԱՅԻ,
ԵՅԻ) ածանցով վերջավորվող բառերը, օրինակ՝ գյուղացի-գյուղացիք,
բաղաճացի-բաղաճացիք, գերմանացի-գերմանացիք, լոռեցի-լոռեցիք,
մեղրեցի-մեղրեցիք, երևանցի-երևանցիք, քիֆլիսցի-քիֆլիսցիք և այլն:
Սրանք ունեն զուգահեռ նժԻ-ով կազմված հոգնակիներ՝ գյուղացիներ,
բաղաճացիներ, գերմանացիներ, որոնք գրական լեզվի համար ավելի
կանոնական են: Առաջինները հատուկ են ժողովրդական խոսքին:

Հայ դասական և ժամանակակից գրականության մեջ հանդիպում ենք նաև Ի-ով
վերջավորվող բառերից Ք մասնիկով հոգնակի կազմությունների, ինչպես՝ ոսկի-ոսկիք,
գինի-գինիք, որդի-որդիք, պատումի-պատանիք և այլն, որոնք բարբառային կամ գրա-
բարբառ երանգ ունեն: Լրիվ րարբառային ու մերժելի են Ք-ով կազմված հոգնակի-
ները Ա-ով վերջավորվող բառերից, օրինակ՝ ճամփա-ճամփիք (< ճամփայք), փեսա-
փեսք, բալա-բալք, սատանա-սատանք և այլն: Ժողովրդական-բարբառային երանգ
ունեն աղբերք, աղջկերք ձևերը, որտեղ հանդես է գալիս ԵՐՔ հոգնակերտը:

ԻԿ մասիկով հոգնակի է կազմում միայն մաքուր բառը և այն, բաղա-
դրյալ բառերը, որոնց վերջին բաղադրիչը մաքուր բառն է, ինչպես՝ մաքուր-
մաքուրիկ, տղամաքուր-տղամաքուրիկ, նախամաքուր-նախամաքուրիկ և այլն:

Կին բառի հոգնակին գրաբարած է՝ կանայք: ԱՅՔ ձևով կարող է
կազմվել նաև տիկին բառի հոգնակին՝ տիկկայք, սակայն ավելի գոր-
ծածական է այս բառի նժԻ-ով կազմվող հոգնակին՝ տիկիկներ: Բարձր
ոճում ԱՅՔ ձևով է կազմվում պարոն բառի հոգնակին՝ պարոնայք: Այս
բառի սովորական հոգնակին նժԻ-ով է՝ պարոններ:

ԱՆՀՈԳՆԱԿԱՆ ԳՈՅԱԿԱՆՆԵՐ.— Հոգնակիի կազմության տեսակե-
տից արդի հայերենում գոյականները ձևային սահմանափակումներ չու-
նեն, և ձևականորեն ամեն մի բառ կարող է ստանալ ՆԻ կամ ՆժԻ մաս-
նիկները ու կազմել հոգնակի թիվ: Բայց հոգնակի թվի կազմության մեջ
զգալի դեր է խաղում նաև բառերի իմաստային կողմը: Կան բառերի
մի շարք խմբեր, որոնք իրենց արտահայտած հատուկ իմաստների պատ-
ճառով սովորաբար կամ միշտ գործածվում են եզակի թվով, որպես կա-
նոն հոգնակի թվի ձևեր չեն ունենում կամ հոգնակի են կազմում միայն
հազվագեպ: Այսպիսի բառերը սովորաբար կոչվում են անհոգնականներ:

Արդի հայերենում սովորաբար միայն եզակի թվով են գործածվում.

ա) ՈՒԹՅՈՒՆ ածանցով կազմված հավաքական գոյականները՝ ա-
շակերտություն, ուսանողություն, երիտասարդություն, ուսուցչություն,
գյուղացիություն, օստիկանություն և այլն:

Որպես կանոն, հոգնակի թվով չեն գործածվում նաև ԵՂԵՆ ածանցով
կազմված հավաքականները՝ կանաչեղեն, բաճարեղեն, երկաթեղեն, օս-
կեղեն և այլն:

բ) Գործողությունների, հատկությունների անունների մի մասը, որ գործածվում է միայն վերացական նշանակությամբ, օրինակ՝ ծագում, տապալում, ուտում, մանկություն, խոնարհություն, ծերություն, աղբատություն, գերություն, ստրկություն, հպարտություն, պանդխտություն, ներմակություն և այլն: Իսկ ՈՒՄ և ՈՒԹՅՈՒՆ ածանցներով կազմված գոյականների մի մասը, որ ունի նաև թանձրացական նշանակություն, ազատ գործածվում է նաև հոգեակի թվով, օրինակ՝ շարժամներ, հանդիպումներ, նուգումներ, կառուցումներ, զեկուցումներ, գիտություններ, հիմարություններ, լավություններ, հիշողություններ, նարպություններ, սրբություններ, ցանկություններ և այլն:

գ) Ուսմունք, ուղղություն. հասարակական կառուցվածքի ձև ցույց տվող բառերը, որոնք կազմվում են հայերեն ՈՒԹՅՈՒՆ կամ օտար իջՄ ածանցներով, օրինակ՝ բիստոնություն, մանմեղականություն, բուդդայականություն, պլատոնականություն, կանտականություն. մարմոխիզմ, լենինիզմ, դարվինիզմ, ռամանտիզմ, ավատականություն, ֆեոդալիզմ, կապիտալիզմ, սոցիալիզմ, կոմունիզմ և այլն:

գ) Հատուկ անունները, որոնք եթե հազվադեպ գործածվում են հոգեակի թվով, ապա արտահայտում են անհատական հատուկ նշանակություններ՝ ցույց տալով՝ 1. տարբեր անձեր կամ տեղանուններ, որոնք նույն անուն ունեն, օրինակ՝ «Համալսարանում բազմաթիվ Արմեններ, Արամներ, Կարիններ, Ռուզաններ կան», «Հայաստանում շատ Արզապետներ, Նուրաշեններ, Մտախներ, Արազածներ կան». 2. նույն բնականից կամ գերդաստանի անդամներ, ամուսիններ, բնականից, օրինակ՝ «Ալիմյանները վշտի մեջ էին», «Արամյանները վերադարձան ճանապարհորդությունից». 3. տվյալ հատուկ անվանը բնորոշ բնականուր տիպական նշանակություն՝ ինչպես բացասական, այնպես էլ դրական իմաստով, օրինակ՝ «ՄԼՐ հասարակության մեջ Զիմզիմովներ և Զամբախովներ չեն կարող գոյություն ունենալ», «Հայ ժողովուրդը Վարդան Մամիկոնյաններ շատ է ծնել» և այլն:

դ) Նյութերի անունները՝ կաթ, մածուն, երկաթ. պողպատ, գինի, օղի, օդ, արհիմ, պղինձ, սեր, մեղր և այլն, որոնք հոգեակի թվով կարող են գործածվել միայն այն ժամանակ, երբ ցույց են տալիս նույն նյութի տարբեր տեսակները:

ԱՆԵԶԱԿԱՆ ԲԱՌԵՐ.— Անեզական են կոչվում այն բառերը, որոնք սովորաբար կամ միշտ գործածվում են հոգեակի թվով և եզակի թվի ձև չունեն: Անեզական բառերը չափազանց շատ էին գրաբարում: Մեր հին լեզվում Ք ածանցով կազմված բառերը, որոնք հսկայական թիվ էին կազմում, անեզական էին, օրինակ՝ աչք, խելք, հոնք, միտք, կառք, մեղադրանք, տանջանք, անարգանք, Հայք, Վիրք, Ուշաունիք և այլն: Այս բառերը արդի հայերենում ըմբռնվում են որպես եզակի, և սրանց հոգեակին կազմվում է սովորական ԵՐ և ՆԻՐ մասնիկներով, օրինակ՝ աչք-

աշխե, միտմամբ, մեղադրանք-մեղադրանքներ, տանջանք-տանջանքներ և այլն: Սա էլ իր հերթին նշանակում է, թե անեղականության կարգը ժամանակակից հայերենին հատուկ կարգ չէ:

Սակայն կան բառերի երկու խմբեր, որոնք գործածվում են միայն հոգնակի թվով: Դրանք են.

ա) ենթ, Անթ, Ոնթ, Ռնթ ածանցներով կազմված բառերը, որոնք, ինչպես նշված է արդեն, ցույց են տալիս գերգաստան, ընտանիք, խումբակցություն, օրինակ՝ Արամենք, Դերգոտենք. Վարդանանք, Գոգոնք, Վանդունք:

բ) Եր, ՆԵՐ մասնիկներն ունեցող աշխարհագրական հատուկ անունները, որոնք համապատասխանում են օտար լեզուների անեղական աշխարհագրական անուններին, ինչպես՝ Ալպեր, Կարպատներ, Արդեններ, Ապալաչներ, Պամպասներ և այլն:

ԳՈՅԱԿԱՆԻ ՀՈՒՈՎԻ ՔԵՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԿԱՐԳԸ

ՀՈՒՈՎՆԵՐԻ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ ԱՐԴԻ ՀԱՅԵՐԵՆՈՒՄ

ՀԱՐՑԻ ՊԼԱՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ.— Արևելահայ աշխարհաբարի քերականության հիմնադիր Մ. Պալասանյանը 7 հոլով է ընդունում՝ ուղղական, հայցական, սեռական, տրական, բացառական, գործիական և ներգոյական¹: Այս համակարգը մնում է մինչև դարասկիզբը, մինչև Մ. Աբեղյանի քերականությունները: Վերջինս իր «Աշխարհաբարի քերականություն» և «Աշխարհաբարի հոլովները» աշխատություններում 5 հոլով է ընդունում՝ ուղղական, տրական, բացառական, գործիական և ներգոյական²:

«Աշխարհաբարի հոլովները» գրքում Մ. Աբեղյանը իրավացիորեն գրում է. որ աշխարհաբարի հայցական ասածը իր առանձին ձևը չունի, նա միշտ հանդես է գալիս կամ ուղղականի, կամ տրականի ձևով և, հետևաբար, առանձին հոլով կոչվելու իրավունք չունի:

Նա տեսական այն ճիշտ դրույթն է զարգացնում, որ առանց հատուկ ձևի առանձին հոլով լինել չի կարող: Ըստ այդմ, նա գտնում է, որ ինչպես գրաբարի այսպես կոչված պատմական, պարառական, կոչական հոլովները աստիճանաբար դուրս ձգվեցին քերականություններից, այնպես էլ պետք է հրաժարվել հայցական հոլովից, որովհետև դա աշխարհաբարում հատուկ ձև չունի:

Նրանով հոլովների որոշման նույն ձևաբանական սկզբունքից՝ Մ. Աբեղյանը մերժում է սեռական և տրական հոլովների անկախ գոյությունը: Լեզվի պատմական զարգացման ընթացքում սեռական և տրա-

¹ Տե՛ս Մ. Պալասանյան, Քերականություն մայրենի լեզուի, Տփլիս, 1894:

² Տե՛ս Մ. Աբեղյան, Աշխարհաբարի քերականություն, Վաղարշապատ, 1906. Աշխարհաբարի հոլովներ, Վաղարշապատ, 1909:

կան հոլովների ձևային տարբերակումը վերացել է, և ստեղծվել է մի ընդհանուր ձև, ուստի և այդ ընդհանուր ձևի համար պետք է դնել մի հոլով՝ հատկապես տրական հոլով, իսկ սեռականը նրա գործածություններից մեկը համարել:

Մ. Արեղյանը ճիշտ կերպով նշում է, որ սեռական և տրական հոլովների ձևային նույնացումը, որ առկա էր արդեն գրաբարում, աշխարհաբարում փաստորեն կատարյալ է դարձել: Միայն անձնական դերանունները և մի քանի ցուցական դերանուններ (ընդամենը ութ բառ) սեռականի ու տրականի համար առանձին ձևեր ունեն: Դրանք են՝ ես-իմ-իմն, դու-քո-քեզ, իմք-իք-իքեք, մեք-մեք-մեք, դուք-ձեք-ձեք, սա-սա-սա, սաք-սաք-սաք, դա-դա-դաք, ես-ես-եսք: Սրանցից էլ անձնական դերանունների սեռականները ըստ Մ. Արեղյանի ոչ թե հոլովական ձևեր են, այլ ստացական դերանուններ:

Մ. Արեղյանի տեսության դեմ և ի պաշտպանություն հայցական հոլովի՝ հանդես եկավ Ստ. Մալխասյանցը՝ Ընդունելով հանդերձ, որ «արևելահայոց գրական լեզուն շունի հատուկ ձև հայցականի համար», Ստ. Մալխասյանցը քննադատում է Արեղյանին այն բանի համար, որ վերջինս հոլովները որոշում է սոսկ ձևով՝ անտես առնելով հոլովական ձևերի նշանակությունները, մինչդեռ քանի որ հոլովական ձևից անբաժան է նրա նշանակությունը, ուստի և հոլովները սոսկ ձևով որոշվել չեն կարող: Եվ եթե հոլովական ձևը և նշանակությունը վերցվել են անխզելի միասնության մեջ, ապա «Արեղյանը պետք է ընդուներ և հայցական հոլով, որովհետև հայցական հոլովը որքան էլ ձևով նման լինի ուղղականին կամ տրականին, ունի բոլորովին տարբեր ֆունկցիա, և ոչ միայն բոլորովին տարբեր. այլ ուղղակի հակադիր ֆունկցիա, օրինակ՝ Մի օրսուդ սպանեց մի ազվես. Երեխան գնաց պարտեզը»:

Սակայն զգալով, որ միայն նշանակությամբ առանձին հոլով ընդունել հնարավոր չէ, Մալխասյանցը կրկին անդրադառնում է հայցականի ձևին և գտնում, որ հայցականը աշխարհաբարում թեպետ շունի սեփական ձև, բայց ունի կիրառության հատուկ ձև, որով զանազանվում է թե՛ ուղղականից, թե՛ տրականից: Ստ. Մալխասյանցը ի վերջո գալիս է այն եզրակացության, որ, իբր թե, «Հայցականը ձևով ո՛չ ուղղական է, ո՛չ տրական, այլ առանձին տեսակ խառնուրդ երկու ձևերի, ուստի և այս առանձնահատկության շնորհիվ պետք է առանձնապես հիշվի քերականության մեջ»:

Ստ. Մալխասյանցի հոգվածին Մ. Արեղյանը պատասխանեց մի գրքույկով՝ «Հայցական հոլովը մեր աշխարհաբարում» (Վաղարշապատ, 1908), որտեղ նա կրկին գալիս է այն անժխտելի եզրակացությանը, որ աշխարհաբարում առանձին հայցական հոլով չկա, որովհետև դրա հա-

⁴ Տե՛ս Ստ. Մալխասյանց, Հայցական հոլովը աշխարհաբարի մեջ (արտատպություն «Նոր դպրոց» ամսագրից. Թիֆլիս, 1910):

մար հատուկ ձև չկա, Մեր հին լեզվի՝ գրաբարի հայցական հոլովը մեռել է, և աշխարհաբարում նրա տեղ անցել են ուղղականն ու տրականը, ուստի այդպես էլ պետք է ներկայացնել քերականության մեջ:

Իր հետագա աշխատություններում ևս Մ. Արեղյանը այն տեսակետին էր զարգացնում, որ արևելյան աշխարհաբարը ձևականորեն (= ձևավառորեն) միայն 5 հոլով ունի: Նա իր «Աշխարհաբարի շարահյուսության» մեջ գրում է. «Արևելյան աշխարհաբարը ձևականորեն միայն հինգ հոլով է զանազանում՝ ուղղական, տրական, բացառական, գործիական և ներգոյական»⁵, բայց նա միաժամանակ գտնում է, որ ըստ նշանակության առանձին հոլով պետք է համարել նաև կոչական, հայցական ու սեռական հոլովները: Հետագա շարադրանքից պարզ է դառնում, որ Մ. Արեղյանը կոչական, հայցական ու սեռական բառերը պահում է իրրև շարահյուսական տերմիններ: Նա գրում է. «Թեպետ և մեր աշխարհաբարն իսկապես չունի կոչական, հայցական և սեռական հոլովներ, այսինքն այդ հոլովներն այլևս ոչ թե բառի առանձին ձևերով են որոշվում, այլ միայն գրության կամ կիրառության, բայց և այնպես՝ կոչական, հայցական և սեռական անունները իրրև շարահյուսական հարաբերությունների արտահայտիչներ ոչ միայն ընդունելի, այլև նույնիսկ անհրաժեշտ են, ի նկատի ունենալով, որ մեր քերականության ուսումը լինում է միշտ զուգընթաց գրաբարի և օտար լեզուների քերականության ուսման հետ»⁶:

Նույնը նա գրել է մոտ 20 տարի անց «Հայոց լեզվի տեսություն» գրքում. «Հայցականի հոլովական ձևը լեզվից դուրս է ընկնում, նրա նշանակությունները մասամբ ուղղականին են անցնում, մասամբ՝ տրականին»⁷: Սեռական և տրական հոլովների ձևական տարբերությունը, որ դեռ կա հին լեզվի մեջ որոշ թվով բառերի համար, աշխարհաբարում բոլորովին վերացել է, և առաջ է եկել մի ընդհանուր հոլով՝ սեռական-տրական, իսկապես մի տրական հոլով, որի կիրառությունն ընդարձակված է սեռականի ֆունկցիայով, այսինքն՝ գործածվում է առանց հոգի նաև իրրև սեռական վերադիր, ինչպես որ մյուս հոլովներն էլ (գործիական, բացառական) անհոգ իրրև վերադիր են գործածվում»⁸:

Մ. Արեղյանի՝ հինգ հոլովի տեսության երկրորդ փնադատությունն սկսվեց երեսնական թվականներին Ա. Ղարիբյանի և Գ. Սևակի կողմից: Այդ քննադատությունն ամփոփված է Գ. Սևակի «Հայոց լեզվի տեսություն» (գիրք Ա, 1939) աշխատության մեջ, որը երկրորդ հրատարակությանը լույս տեսավ 1955 թվին «Ժամանակակից հայոց լեզվի դասընթաց» վերնագրով:

⁵ Մ. Արեղյան, Հայոց լեզվի տեսություն, էջ 399:

⁶ Աճդ:

⁷ Աճդ, էջ 338:

⁸ Աճդ, էջ 340:

Գ. Սեակը չի ընդունում հոլովների որոշման ձևային կամ ձևաբանական սկզբունքը: Ելնելով այն գրույթից, որ հոլովական ձևը և իմաստը հակադրամիասնությունն են կազմում, և այդ հակադրամիասնության մեջ առաջնությունը պատկանում է բովանդակությանը, այսինքն՝ հոլովի իմաստին. Գ. Սեակը գտնում է, որ սեռականը և հայցականը անկախ հոլովներ են, և, հետևաբար, ժամանակակից հայերենը, լեզպես ընդունում է ավանդական քերականությունը, ունի յոթ հոլով՝:

Իհարկե, ձևի և բովանդակության փոխհարաբերության մեջ ընդհանրապես առաջնությունը պատկանում է բովանդակությանը, բայց դրանից բոլորովին էլ չի բխում, թե որն է լեզվի հոլովները որոշելիս պետք է առաջնությունը տալ հոլովական իմաստին. բառահարաբերությանը, որովհետև լեզվաբանները վաղուց են նկատել, որ հարաբերությունները շատ-շատ են, բազմազան ու բազմապիսի, և էթե հոլովները որոշելիս ելնելիք դրանցից, ապա կունենայինք ոչ թե մի քանի, այլ բազում հոլովներ: Իսկ ինչ վերաբերում է հոլովները որոշելիս ձևի և իմաստի հակադրամիասնության մեջ առաջնությունը իմաստին տալու գրույթին, ապա դա հետևողականորեն չի կիրառվում անգամ ? հոլով ընդունող լեզվաբանների կողմից: Այսպես՝ բացառական, գործիական և ներգոյական հոլովները որոշելիս ձևի ու իմաստի հակադրամիասնության մեջ իմաստի առաջնության մասին խոսք լինել չի կարող, որովհետև այդ հոլովները որոշվում են ձևով, և ի՞նչ (ծովից), ՈՎ (ծովով), ՈՒՄ (ծովում) վերջավորություն ունեցող բառաձևերը, անկախ նրանց բազմաթիվ ու բազմապիսի հարաբերություններից, համարվում են բացառական, գործիական ու ներգոյական հոլով: Իսկ երբ հարկավոր է որոշել ՋՐՈ (ծով) և Ի (ծովի) վերջավորություն ունեցող բառաձևերի հոլովները, ձևը մղում են երկրորդական գծի վրա, առաջնակարգ են դարձնում ձևի ցույց տված հարաբերությունը և մի միասնություն կազմող ՋՐՈ և Ի ձևերից յուրաքանչյուրը բաժանում են երկուական ձևի, այսպիսով երկու ձևից. երկու հոլովից ստանալով չորսը: Բայց բոլորովին էլ պարզ չէ, թե ինչու ՋՐՈ և Ի ձևերից յուրաքանչյուրը հատկապես բաժանվում է երկու ձևի, երկու հոլովի. չէ՞ որ այս ձևերից յուրաքանչյուրը արտահայտում է ոչ թե երկու. այլ, համեմատյալ դեպս, երկուսից ավելի հարաբերություն: Ինչիցն. հասկանալի է, որ այսպիսի բաժանումը հակասում է գիտական դասակարգման սկզբունքներին: Հոլովները որոշելիս պետք է ելնել մի միասնական սկզբունքին՝ կա՞մ իմաստից, որ գործնականորեն աննպատակահարմար ու անգործադրելի է, կա՞մ ձևից, որ և կիրառվում է մեզ ծանոթ բոլոր լեզուների քերականությունների մեջ:

Չնայած որ յոթ հոլովի տեսությունը ներքնապես հակասական էր.

* Տե՛ս Գ. Սեակ. Ժամանակակից հայոց լեզվի դասընթաց. Երևան, 1955, էջ

որովհետև կենդանի լեզվի օրինաչափությունները մի զգալի չափով վերածնվում էին զրաբարի քերականության կաղապարներով, այնուամենայնիվ, հրեանական թվականներին այն արմատավորվեց միջնակարգ ու բարձրագույն դպրոցներում և մինչև վաթսուներկան թվականների սկզբները միակ իշխող տեսակետն էր, Սակայն վերջին տարիներս մոտիկ անցյալի հայ քերականագիտական ժառանգության գնահատման և առանձնապես լեզվաբանական նորագույն դպրոցների ու հոսանքների առաջ քաշած հարցերի ու դրույթների հետ կապված՝ կրկին առաջացավ այն խնդիրը, թե արդյոք ժամանակակից հայերենի հոլովների հարցը ճիշտ է լուծված: Այսպիսով սկսվեց վեճերի ու տարակարծությունների երոտը շրջանը, որ շարունակվում է մինչև այսօր:

Այժմ այս հարցի մասին եղած կարծիքներն ու դրույթները բաժանվում են երեք խմբի: Լեզվաբանների մի մասը պաշտպանում է յոթ հոլովի ավանդական տեսությունը, մի ավելի ստվար մասը գտնում է, թե ժամանակի չից հայերենում կա միայն հինգ հոլով, իսկ մի քանի լեզվաբաններ էլ լուծելով միջին դիրք և ժխտելով հայցականը՝ գտնում են, որ սեռականը անկախ հոլով է, և, հետևաբար, հոլովների թիվը վեց է:

Այս երեք տեսակետներն արտացոլված են վերջին տարիներս լույս տեսած լեզվաբանական մի շարք աշխատությունների ու հոդվածների մեջ¹⁰,

ՀՈԼՈՎԱԿԱՆ ՁԵՎ, ԻՄԱՍՏ ԵՎ ՊԱՇՏՈՆ.— Ժամանակակից հայերենի քերականություններում հիշատակվող հայցական հոլովը լուսի ուղղականից ու տրականից տարբեր, իսկ սեռականն էլ տրականից տարբեր բավարար ձևաբանական հատկանիշ, և, հետևաբար, ժամանակակից հայերենն ունի հինգ հոլով՝ ուղղական, սեռական-տրական (կամ ուղղակի տրական), բացառական, գործիական և ներգոյական: Սեռական և տրական հոլովները, ինչպես նշված է արդեն, ձևաբանորեն տարբերակված են միայն ութ զերանունների մեջ՝ ես-իմ-ինձ, դու-քո-քեզ, ինք-իր-իրեն, մենք-մեր-մեզ, դուք-ձեր-ձեզ, սա-սրա-սրան, դա-դրա-

¹⁰ Տե՛ս Է. Աղայան, Ժամանակակից հայերենի հոլովումը և խոնարհումը, Երևան, 1967, Մ. Ասատրյան, Հին և նոր բանավեճեր ժամանակակից հայերենի հոլովական համակարգի շուրջը («Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1969, 2), Հ. Բաքսեղյան, Մ. Աթեյանի հինգ հոլովի տեսությունը և նրա հին ու նոր ինքնադատությունները, Երևան, 1968, Ա. Արիթյան, Հայոց լեզվի քերականության ավանդույթային հարցերի մասին («Պատմա-բանասիրական հանդես», 1967, 1), Պ. Շարափյանյան, Է. Պիվազյան, Արդի հայերենի հոլովների մասին («Պատմա-բանասիրական հանդես», 1967, 4), Պ. Պողոսյան, Սեռական հոլովը ժամանակակից հայերենում («Պատմա-բանասիրական հանդես», 1968, 3), Գ. Զահուկյան, Ժամանակակից հայերենի հոլովական համակարգը, Երևան, 1967, Ա. Պապոյան, Տեղաշարժեր հայերենի հոլովական հարաբերությունում («Պատմա-բանասիրական հանդես», 1968, 4), Ռ. Իշխանյան, Ժամանակակից հայերենի հոլովումը և խոնարհումը, Երևան, 1972 և այլն:

դրան և նա-նրա-նրան. Հայերենի մյուս բոլոր բառերը սեռական և տրական հոլովների համար ունեն մի ընդհանուր ձև, որ կարելի է կոչել սեռական-տրական կամ ուղղակի տրական. դա արդեն տերմինաբանության հարց է:

Այդ հինգ հոլովներից յուրաքանչյուրը ունի իր հատուկ ձևը կամ ձևերը. որոնց բնորոշ պատկերը հետևյալն է. ուղղական 0 (քաղաք + 0), սեռական-տրական—Ի (քաղաք + Ի), բացառական—ԻՅ (քաղաք + Ից). գործիական—ՈՎ (քաղաք + ով), ներգոյական—ՈՒՄ (քաղաք + ՈՒՄ): Արդ, ինչպե՞ս կարելի է բնորոշել հայերենի հոլովական ձևերի արտահայտած իմաստները:

Ավանդական քերականությունը սովորաբար հոլովներիև շարահյուսական բնորոշում է տալիս, ինչպես՝ ուղղականը ցույց է տալիս նախադասության ենթական, բացառականը՝ անշատման, գործիականը՝ միջոցի խնդիրը. նույն ձևով նաև՝ սեռականը հատկացուցչի հոլովն է, հայցականը՝ ուղիղ խնդրի և այլն: Այսպիսով, հոլովների բնորոշումը սրբվում է ըստ այն բանի, թե տվյալ հոլովի համար շարահյուսական ո՞ր պաշտոնն է գլխավոր համարվում:

Հոլովների շարահյուսական ըմբռնումն ու բնորոշումը նորագույն քերականական աշխատություններում իրավացիորեն քննադատության է ենթարկվում և չի ընդունվում¹¹:

Եվ իրոք, յուրաքանչյուր հոլով արտահայտում է ոչ թե մեկ, այլ մի քանի, երբեմն և շատ շարահյուսական հարաբերություններ, և առանձին դեպքերում անհնար է որոշել, թե այդ հարաբերություններից հատկապես որը պետք է գլխավոր համարել: Սրանից ինքնին բխում է, որ հոլովական իմաստը չի կարելի նույնացնել հոլովի արտահայտած կոնկրետ հարաբերության, շարահյուսական պաշտոնի, ֆունկցիայի հետ: Այսպես՝ «Աշակերտը պարգևատրվեց դիրեկտորից»։ «Նա գլուխից է եկել»։ «Քաղկուքունից կասկարմիր էր կտրել»։ «Աշնանից հիվանդ է»։ «Նախադասությունների մեջ բացառական հոլովով դրված բառաձևերը տարրեր շարահյուսական հարաբերություններ են արտահայտում՝ հանգեցնելով ներգործող խնդրի և տեղի, պատճառի ու ժամանակի պարագաների պաշտոններով, նույն հոլովի գործածությունը շարահյուսական տարրեր պաշտոններով պայմանավորված է երկու հանգամանքով՝ տվյալ հոլովի հետ հարաբերության մեջ մտնող բառերով և տվյալ հոլովով գործածված բառի իմաստով: Թե ինչու վերևի նախադասության մեջ դիրեկտորից բառաձևը հատկապես ցույց է տալիս ներգործող խնդիրը, պայմանավորված է ոչ թե սոսկ այդ բառաձևով, այլև պարզեցվածությամբ բայի ունեով, և էթել այդ բայը փոխարինելով մի ուրիշով, առենք հետևյալ բայով՝ «Աշակերտը հեռացավ դիրեկտորից», ապա դի-

¹¹ Տե՛ս Է. Աղաջան, Ժամանակակից հայերենի հոլովումը և խոսքագրությունը, Գ. Զատեկյան, Ժամանակակից Պարսկերենի հոլովումը համեմատաբար:

բեկտստից բառաձևը, այդ բայի բառիմաստով պայմանավորված, մի նոր հարաբերություն կարտահայտի (անջատման խնդիր)։ Մյուս կողմից՝ թե ինչու գյուլից բառաձևը սովորաբար հանդես կգա տեղի, իսկ աշանից բառաձևը ժամանակի պարագայի պաշտոնով, պայմանավորված է նրանով, որ գյուլ տեղի իմաստ է արտահայտում, տեղ ցույց տվող գոյական է, իսկ աշուն ժամանակի իմաստ է արտահայտում, ժամանակ ցույց տվող գոյական է։

Ինչքան էլ -որ վերևում բերված դիֆերենցից, գլուխից, աշանից, բարկությունից բառաձևերը տարբեր շարահյուսական հարաբերություններ են արտահայտում, բայց և այնպես նրանց մեջ կա իմաստային ընդհանրություն, որ պայմանավորված է իՅ ձևույթի իմաստով։ Այսպես և՛ մուրճով, կամուրջով, քնկերոջով, ամսով և նման բառաձևերը ինչպիսի տարբեր շարահյուսական հարաբերություններ էլ որ արտահայտեն, համենայն դեպս դրանց մեջ կա մի ընդհանրություն, որ բխում է ՈՎ ձևույթի իմաստից։ Այսպիսով, պարզ է դառնում, որ բնույթը ճշգրտության իմաստները՝ նշանակում է բնորոշել ճշգրտված կազմով ձևույթների իմաստները։ Սակայն պետք է նկատել, որ հոլովական ձևերը աշխարհի վերացական ու ընդհանուր իմաստներ են արտահայտում, որ հնարավոր չէ դրանց սույլ մասնամատկական ճշգրտություն ունեցող բնորոշումներ։

Մյուս կողմից՝ յուրաքանչյուր հոլովի ընդհանուր իմաստը բնորոշելուց առաջ գոնե պետք է ներկայացնել տվյալ հոլովի գլխավոր նշանակություններն ու շարահյուսական կիրառությունները, որոնց մասնավոր հատկանիշներն անտեսելով և միայն ընդհանրությունները հաշվի առնելով՝ կստանանք տվյալ հոլովի ձևաբանական իմաստը։

Ուղղական և անկողնավոր (զբոճե)։— Ուղղականը ձևով հակադրվում է մյուս բոլոր հոլովներին նրանով, որ հատուկ վերջավորություն չունի. սա ելակետային ձև է և կոչվում է անղիղ հոլով՝ ի հակադրություն մյուս հոլովների, որոնք կոչվում են թե՛ հոլովներ։ Մի շարք լեզուներում (օրինակ՝ ռուսերեն, գերմաներեն) ուղղականը շարահյուսական պաշտոններով հակադրվում է մյուս հոլովներին նրանով, որ եթե սրբանք արտահայտում են գոյականի կախյալ դրությունը, ապա ուղղականն արտահայտում է գոյականի անկախ դրությունը։ Սակայն արդի հայերենում ուղղականի և թե՛ հոլովների միջև այսպիսի հակադրություն չկա, և ուղղականն արտահայտում է գոյականի ինչպես անկախ գրությունը (օրինակ՝ ուղղականը որպես ենթակա՝ «Մի աշակերտ եկավ»), այնպես էլ կախյալ դրությունը (օրինակ՝ ուղղականը որպես ուղիղ խնդիր՝ «Մի աշակերտ տեսա»)։

Ժամանակակից հայերենում ուղղականի հակադրությունը մյուս հոլովներին և գերիշխող դիրքը նրանց նկատմամբ արտահայտվում է նրանով, որ ուղղականի ձևով են անվանվում առարկաներն ու երևույթները։

ները, ինչպես՝ ծառ, տուն, մարդ, ուսանող, աշխատանք, գրասենյակ և այլն:

Ուղղական հոլովով արտահայտվում են. ենթական, օրինակ՝ «Եվ ահա այսօր մեռնում է անվանի փառապաշտ, խելացի մարդը, տոկուն վաճառականը» (Շիրվ.). անվանական անդամ նախադասության գլխավոր անդամը, օրինակ՝ «Դարուկ դաշտեր, մերկ անտառ... — Մահացողի տխուր կյանք... Անձրև, փամփ, սև կամար... — Սրտակտուր հեկեկանք» (Տեր.). ստորոգելիական վերադիրը, օրինակ՝ «Առաջին ձիավորը ճանաչեց ինքն ինք, իսկ երկրորդը՝ նկարիչ» (Բակ.). գոյական որոշիչը, օրինակ՝ «Առանց հոգսերի ու առանց վշտի հաղում էինք մենք էն երազ հովտում» (Թում.). կոչականը, օրինակ՝ «Հրաշք-աղբիկ. գիշերների քաղաքի, Ճառագայթող քո աչքերով դու եկար» (Տեր.). իրերի կամ իրի առում ունեցող բաների ուղիղ խնդիրը, օրինակ՝ «Երբ ամպերը ծածկում են փառ ու պարիսպ, մանուշակը թերվում է, գլուխը հենում քարին»։ «Բացումներում միեմի էր որսում, արտերի մոտ կամավ ու լուր» (Բակ.). գործողության վախճանական տեղի պարագան, օրինակ՝ «Եկավ տուն, պառկեց անկողին ու այլևս չկարողացավ վեր կենալ» (Շիրվ.). ժամանակի պարագան՝ գործողության կատարման ժամանակի կամ ժամանակի տևողության չափ ու քանակի իմաստով, օրինակ՝ «Հյուսիսի անտառներից մեկում նա իր կնոջն էր սպանել որսի մի գիշեր» (Բակ.). չափ ու քանակի պարագան, օրինակ՝ «Երեք օրում գրոսաշրջիկներն անցան 700 կիլոմետր»:

Բացի նշվածներից, ուղղականն արտահայտում է նաև այլ մասնակի նշանակություններ:

Առաջին հայացքից անբացատրելի է թվում, որ իրարից այնքան տարբեր կամ իրար «հակասող» այնպիսի նշանակություններ, ինչպիսիք են, ասենք, ենթական և ուղիղ խնդրի ու վախճանական տեղի պարագայի նշանակությունները, օրինակ՝ «Տունը գեղեցիկ է»։ «Տունը նրանք են կառուցել»։ «Գնացինք այդ հյուրընկալ տունը», արտահայտվում են միևնույն ձևի միջոցով՝ Սակայն այդ բանը հնարավոր է դառնում միայն այն պատճառով. որ ուղղականը հատուկ վերջավորությամբ չունի. ֆեռականոթն ազատ, չսահմանափակված, բացարձակ ձև է: Իսկ հայտնի է, որ վերջավորության առկայությունը այս կամ այն չափով սահմանափակում է բառակերպի գործածության ոլորտները:

Իհնեղով քերականական ապացույց է ուղղական հոլովը ցույց է տալիս բառիմաստն իր ամբողջ ծավալով, բացարձակ ձևով, առանց լրացուցիչ նշանակությունների: Լրացուցիչ նշանակություններ նա ստանում է միայն բառակապակցությունների մեջ՝ արտահայտելով զանազան իմաստներ և հանդես գալով նախադասության ամենատարբեր անդամների պաշտոններով, Սակայն ինչպիսի նշանակություններ ու շարահյուսական հարաբերություններ էլ որ արտահայտեն ուղղական հոլովով

դրված բառաձևերը, նրանք բոլորը միավորվում են մի հոլովական իմաստի տակ նրանով, որ ցույց էն տալիս բառիմաստն իր ամբողջ ծավալով, առանց որևէ սահմանափակման, ինչպես՝ «Քաղաքը զարթնեց գիշերային թից»։ «Սիրելի՛ քաղաք, նորից քո մայրական գրկում եմ»։ «Նրանք նորակառույց քաղաք է»։ «Նա տեսել է այդ հեթաթային փառք»։ «Կրկին գնաց իր սիրելի քաղաքը» և այլն։

Սեռական-տրական հոլովի համար պետք է տարբերել երկու հիմնական կիրառություն՝ սեռական-տրականը որպես գոյականի կամ գոյականաբար գործածված բառի վերադիր (սեռական) և սեռական-տրականը որպես բայի, բայանվան կամ ածականի խնդիր (տրական)։

Մ. Արեղյանը, սահմանելով սեռականը, այսինքն՝ իբրև վերադիր կիրառվող տրական հոլովը, գրում է. «Սեռականը ցույց է տալիս այն առարկան, որին վերաբերում է մի ուրիշ առարկա, իսկ թե ինչ տեսակի է այս վերաբերությունն ամեն առանձին դեպքում, պետք է խոսքի կապակցությունից հասկացվի. օրինակ՝ Տիգրանի պատկերը կարող է հասկացվել՝ Տիգրանին պատկանած պատկերը (որ Տիգրանն ունի իբրև ուփականառություն ստացվածք). Տիգրանին ներկայացնող պատկերը (որ պատկերահանը Տիգրանից է քաշել), Տիգրանի նկարած պատկերը (որ Տիգրանն իբրև պատկերահան ուրիշից է քաշել), Տիգրանի ձեռքին բռնած պատկերը, Տիգրանի ուղարկած պատկերը և այլն»¹²։

Բառակապակցությունների մեջ արտահայտված կոնկրետ իմաստները որոշ խմբավորման ու մասնակի ընդհանրացման ենթարկելով՝ Մ. Արեղյանը տարբերում է սաացական (գյուղացու ձին), ծագման (կատվի ձագը), ենթակայական (ամպի գոռալը), առարկայական (շենքի կառուցումը), մասնական (թշնամիների մի խումբ), նյութի (ծագրիկների փունջ), պարունակության (պատերազմի դաշտ), տեղի և մասնակի (ներա մատի մատանին. այսօրվա գործը), զննի և արժեքի (հինգ ուսուցիչներ), որակական (գործի մարդ, որսի շուն), բացահայտող (Հրեաստանի աշխարհ՝ փխ Հրեաստան աշխարհ) սեռականներ¹³, վ. Առաքելյանը այդ խմբերի վրա ավելացնում է նորերը՝ գերազուցյան (քաղերի քաղը), պատմական (աշխատանքի երգ = երգ աշխատանքի մասին), միջոցի (քամու ջրաղաց) սեռականներ¹⁴։

Իհարկե, հաշվի առնելով բառակապակցությունների ավելի մասնակի խմբերը՝ նորանոր ավելի մասնակի նշանակություններ կարելի էր անջատել, բայց դա հարցի էությունը չէր փոխի, և ընդհանուր սահմանումը կմնար նույնը՝ սեռական-տրականը վերադրի ֆունկցիայով

¹² Մ. Արեղյան, Հայոց լեզվի տեսություն, էջ 418—420։

Աճղ, էջ 420—423.

¹⁴ Տե՛ս վ. Առաքելյան, Ժամանակակից հայերենի հոլովների և հոլովական կապակցությունների իմաստային ստուգանքը, Երևան, 1957. էջք 80, 85, 89.

ցույց է տալիս առարկան, որի հետ վերաբերություն ունի մի այլ առարկա. իսկ այդ վերաբերության կոնկրետ նշանակությունները որոշվում են միայն բառակապակցություններով:

Սեռական-տրականը որպես բայից, բայանունից կամ անակաճից կախված ձև ցույց է տալիս. հաճախ կամ մատուցման խնդիրը, օրինակ՝ «Հարսը փափուկ քայլերով մոտեցավ ննձանին» (Բակ.). «Արհեստավորներին պատվերներ տալիս մարմնի մեջ զգաց անսովոր ցուրտ» (Շիրվ.). անձերի կամ անձի առում ունեցող բառերի ուղիղ խնդիրը, օրինակ՝ «Գուհի ու կողոպտել է խնդներին, նա նույնիսկ թունավորել է իր մի ընկերոջը (Շիրվ.). «Հասոն փառերին էր դողացնում... զեփյուռն ողբացնում» (Փափ.). նպատակի պարագան, օրինակ՝ «Գյուղն էին իջել հովիվ պատանիք՝ Աղջիկ տեսնելու, պարի ու կոխի» (Թում.). տեղի պարագան, օրինակ՝ «Փերիները սարի գլխին Հավաքվեցին գիշերով» (Թում.). ժամանակի պարագան, օրինակ՝ «Լուսաբացին նա բարձրացավ կախաղան» (Տեր.):

Սեռական-տրական հոլովն արտահայտում է նաև այլ մասնակի նշանակություններ:

Այսբանից հետո ինչպե՞ս կարելի է բերողել սեռական-տրական հոլովը:

Եթե մամեարնդետնուր ձևով սահմանվի սեռական-տրականի իմաստը, ապա դա պետք է համարվի հաճախ իմաստը, որը սեռական-տրականի՝ վերադրի պաշտոնում հանդես է գալիս որպես առարկայական հանգում (վերաբերություն, ստացականություն), իսկ ոչ վերադրի պաշտոնում՝ որպես գործողության հանգում (ուղղվածություն դեպի առարկան), իր այս նշանակությամբ սեռական-տրական հոլովը անմիջապա հակադրվում է բացառականին, որը ցույց է տալիս գործողության ելակետը կամ սկզբնականոր, օրինակ՝ յմոտենալ, տալ, միանալ մեկին, մի բանի», բայց՝ «հեռանալ, վերցնել, անջատվել մեկից, մի բանից»:

Բացառական հոլով (իՅ և ՈՒՅ ձևեր).— Բացառական հոլովը խոսքի մեջ արտահայտում է զանազան շարահյուսական հարաբերություններ՝ հանդես գալով տարբեր խնդիրների ու պարագաների պաշտոններով:

Բացառական հոլովով արտահայտվում են. անշտման խնդիրը, օրինակ՝ «Կայծակից ու որոտից էիր փախցնում ինձ՝ բո վերդին զավակին» (Անան.). ներգործող խնդիրը (կրավորական սեռի բայերի հետ), օրինակ՝ «Սամվելը շատ սիրված էր ժողովրդից» (Րաֆֆի). վերաբերության խնդիրը, օրինակ՝ «Ինչպե՞ս եք ապրում, դու ձեզնից պատմի, Ձեր օր ու կյանքից, ձեր ցավ ու դադից» (Թում.). մասնական խնդիրը, օրինակ՝ «Յարս էլ խմե՞ց էդ ջրից» (Թում.). ելման տեղի պարագան, օրինակ՝ «Հետո թե՛ր շարդված հավքի պես Սոնան դուրս թռավ ննձա-

նից» (Բակ.). սկզբնակետի ժամանակի պարագան, օրինակ՝ «Մենք ա-
մենքս հյուր ենք կյանքում Մեր ծննդյան փուլ օրից» (Թում.). պատճառի
պարագան, օրինակ՝ «Յավից նրա դեմքը կծկվում էր» (Բակ.). համե-
մատության խնդիրը, օրինակ՝ «Մա՛յր, քո սիրտը Ալազյազիցն էլ է
բարձր, Արտուից էլ ու Տիգրիսի ձորից էլ խորն է ու անտակ» (Անան.):

Բացառականն արտահայտում է նաև այլ մասնակի իմաստներ:

Բացառականի ընդհանուր հոլովական իմաստը ելակետի համ սկզբ-
նակետի, հեռացման կամ անջատման ձևաբանական իմաստն է. որը
շարանյութական տարբեր կապակցությունների մեջ տարբեր մասնակի
դրսեորումներն ու իմաստային երանգներ է ունենում:

Գ ո Ր Ժ ի ա կ ա ն հ ո լ ո Վ (ՈՎ և Բ ձեեր).— Գործիական հոլովով
արտահայտվում են. միջոցի խնդիրը, օրինակ՝ «Քո արյունով կհանգցը-
նեմ» (Րաֆֆի). տեղի պարագան՝ պատասխանելով ուտնդով հարցին,
օրինակ՝ «Նորն աշունքին լոռու սարերով անց կհնայիս մի գլուզում
մութը վրա հասավ» (Թում.). ժամանակի պարագան, օրինակ՝ «Փերի-
ները սարի գլխին հավաքվեցին գիշերով» (Թում.). ձևի պարագան, օ-
րինակ՝ «Ամբողջ կյանքն անց է կացրել անդու գործունեությամբ»
(Շիրվ.). միասնության պարագան, օրինակ՝ «Սամվելը դուրս եկավ Ո-
ղական ամրոցից 300 ձիավորով» (Րաֆֆի). պատճառի և հիմունքի պա-
րագան, օրինակ՝ «Ներսես Մեծը նույն կայսրի հրամանով աքսորված էր
Պատմոս անբնակ կղզին» (Րաֆֆի):

Գործիական հոլովն արտահայտում է նաև հատկանշային, սահմա-
նափակման և այլ հարաբերություններ:

Բերված բոլոր կապակցությունների մեջ գործիականը ցույց է տա-
լիս այն առարկան, որի միջոցով, օգնությամբ կամ միասնությամբ ու
ուղեկցությամբ կատարվում է գործողությունը¹⁵, ուրեմն հենց դա էլ
գործիականի ամենաընդհանուր հոլովական իմաստն է:

Ն ե Ր Գ ա յ ա կ ա ն հ ո լ ո Վ (ՈՒՄ ձև).— Ներգոյական հոլովը ցույց
է տալիս տեղը, որի մեջ կամ սահմաններում կատարվում է գործողու-
թյունը՝ հանդես գալով տեղի պարագայի պաշտոնով, օրինակ՝ «Լուրը
նույն ժամին տարածվեց ամբողջ քաղաքում» (Շիրվ.). ժամանակը, որի
մեջ կամ ընթացքում կատարվում է գործողությունը՝ հանդես գալով
ժամանակի պարագայի պաշտոնով, օրինակ՝ «Քառասուն տարում «ախ»
էր քաշել դեռ նա իրեն օրում» (Թում.):

Ներգոյականը առանձին դեպքերում գործածվում է նաև սահմանա-
փակման նշանակությամբ, օրինակ՝ «Ամեն բանում հմուտ», «Ուտել-
խմելում հավասարը չունեցող» և այլն: Սրանք սովորաբար արտահայտ-
վում են մեջ կապով:

¹⁵ Հմտ. Մ. Արեղյան, Հայոց լեզվի տեսություն, Փ. Ջաֆուկյան, Ժամանակա-
կի: հայոց լեզվի հոլովման համակարգը:

ներգոյականը ժամանակակից հայերենի միակ հոլովն է, որ գործածվում է միայն պարագայական նշանակութամբ՝ ցույց տալով, ինչպես նշեցինք, տեղը, որի մեջ կամ սահմաններում կա կամ լինում է մի բան, և ժամանակը, որի մեջ կամ ընթացքում կա կամ լինում է մի բան:

Ուրեմն՝ ներգոյականի ընդհանուր հոլովական իմաստը կարելի է համարել պարսկական իմաստը, որը տեղի իմաստ ունեցող բառերի հետ հանդես է գալիս որպես տեղային պարունակություն, իսկ ժամանակի իմաստ ունեցող բառերի հետ՝ ժամանակային պարունակություն:

Ներգոյականը մյուս հոլովներից տարբերվում է ոչ միայն իմաստային, այլև կիրառական-ծավալային սահմանափակությամբ: Ժամանակակից հայաց լեզուն ընդհանրապես չ'հոլովվող բառեր չճանաչելով՝ հանդերձ՝ ունի բառերի մի շարք խմբեր, որոնք ներգոյական հոլով չեն կազմում կամ որոնց ներգոյականը սովորական չէ: Այսպես են, օրինակ, մարզկանց ու կենդանիների հատուկ ու հասարակ անունները և բազմաթիվ սովորական բառեր:

Բոլոր դեպքերում, երբ անհրաժեշտ է լինում արտահայտել այսպիսի բառերի ներգոյականի իմաստը, կիրառվում է սեռական-արականը մեջ կապի հետ, օրինակ՝ Գուրգինի մեջ, բանվորի մեջ, իմացուքյան մեջ, զարնան մեջ և այլն: Մեջ կապը դրվում է նաև բուն ներգոյական ունեցող բառերի վրա, օրինակ՝ Բաղաճում, Բաղաճի մեջ, Զրում, Զրի մեջ, Կամուսկամսկա մեջ, Կամուսկամսկա մեջ և այլն: Սրանք համանշանակ են՝ իմաստային և սեռական կիրառության տարբերություններով:

ՀՈԼՈՎՈՒՄ

ՀԱՌԱՆԵՐԻ ԿԱԶՄՈՒԹՅՈՒՆԸ

ՀԱՅՈՎԻԶՆԵՐ ԵՎ ԱՐՏԱՔԻՆ ՈՒ ՆԵՄՔԻՆ ԹԵՔՈՒՄ.— Բոլոր բառերը միատեսակ չեն հոլովվում: Բառերի տարբեր խմբեր, կապված դրանց ձևային, իմաստային և պատմական առանձնահատկությունների հետ, հոլովահան ձևերի կազմության ինչ-ինչ առանձնահատկություններ են ձևան ընդունում: Այդ տարբերությունները ցայտուն հանդես են գալիս սեռական արական հոլովում օրինակ՝ հաց-հացի, զարի-զարի, ասուն-ասն, ձուկ-ձկն, օր-օրվա, փուր-փուր, հայր-հոր, Գրիգորեն-Գրիգորեն: Ըստ սեռական-արական հոլովի ձևավորման էլ ժամանակագրիկ հայերենում տարբերում են Ի, ՈՒ, Ա Աձ, ՎԱ, ՈՁ, Ո, Յ հոլովում են: Կան նաև մասնակի այլ հոլովումներ, որոնք նույնպես են կամ գործածվում են խիստ սակավաթիվ բառերի օրինակ՝ դաստ-դաստի, հանգիստ-հանգիստի և այլն: Սեռական արականի այդ տարբերակի:

նշանները կոչվում են հոլովիչներ Դրանք երբեմն պահպանվում են նաև մյուս թեք հոլովների մեջ, բայց ավելի հաճախ չեն պահպանվում:

Հայերենի հոլովական ձևերը կազմվում են երեք կերպով¹⁶.

ա) Բառի վրա հոլովական վերջավորությունների ավելացմամբ, օրինակ՝ Բար-բար + Ի, Երգել-Երգել + ՈՒ, օր-օր + ՎԱ, Ընկեր-Ընկեր + ՈՋ:

բ) Բառի վերջնահնչյունն ձայնավորի կամ բաղաձայնի փոփոխությամբ, օրինակ՝ ոսկի-ոսկնՈՒ, (ԽՈՒ), ԴրիզորենՔ-ԴրիզորենՅ (Ք/Յ):

Այս երկու տիպերը միասին կոչվում են արտաֆին քեֆում:

գ) Բառամիջի ձայնավորի կամ երկհնչյունի փոփոխությամբ, օրինակ՝ տՈՒՆ-տԱՆ (ՈՒ/Ա), հԱՅՐ-հՈՐ, (ԱՅ/Ո): Այս տիպը կոչվում է ներֆին քեֆում:

Հոլովման ժամանակ ձայնավորների, երկհնչյունների և բաղաձայնների փոփոխությունները, որոնք ունեն ձևաբանական արժեք, կոչվում են հերթափոխություններ:

Հայերենում բացարձակորեն գերակշռում է արտաքին թեքումը, իսկ ներքին թեքումը քիչ թե շատ լայն տարածում չունի: Մյուս կողմից՝ հայերենում մաքուր ներքին թեքում գոյություն չունի, քանի որ սեռական-տրականությամբ ներքին թեքում ունեցող բառերը մյուս թեք հոլովներում ստանում են արտաքին թեքման սովորական ԻՅ, ՈՎ, ՈՒՄ վերջավորությունները, օրինակ՝ մԱՅՐ-մՈՐ-մՈՐԻՅ-մՈՐՈՎ, հԱՅՐ-հՈՐ-հՈՐԻՅ-հՈՐՈՎ՝ այսպիսով հնթարկվելով արտաքին թեքման:

Պետք է նկատի ունենալ նաև այն, որ արտաքին ու ներքին թեքում հասկացությունները հաճախ խառնվում են և կարող են որոշվել լեզվի պատմական տվյալները հաշվի առնելով: Այսպես՝ լեռ-լեռան, մուկ-մկան, ծագում-ծագման, ցասում-ցասման և այլ տիպի դեպքում ժամանակակից լեզվի տեսակետից գործ ունենք արտաքին թեքման հետ, բայց երբ հաշվի ենք առնում, որ այս բառերը զրաբարում ունեցել են ն վերջնահնչյունը, որը ժամանակակից լեզվում վերականգնվում է հոգնակիի և բառակազմության ժամանակ (լեռ-լեռներ-լեռնապար, մուկ-մկներ, մկնդեղ, ծագում-ծագումնաբանական ցասում-ցասումնալից), կարող ենք խոսել այս բառերի ներքին թեքման մասին:

Նպաստակահարմար է ժամանակակից հայերենի հոլովների կազմությունը ներկայացնել ըստ եզակի և հոգնակի հոլովմանների:

ԵԶԼԱԿԻ ՀՈԼՈՎՈՒՄ.— Ժամանակակից հայերենում բառերի հոլովման տարբերությունները փաստորեն հանդես են գալիս միայն եզակիում, իսկ հոգնակի թվում, ինչպես ստորև կտեսնենք, լեզուն հասել է հոլովական ձևերի կազմության միօրինակության:

ՈՂՂԱԿԱՆ ԵՂՈՎ — Հայերենում եզակի ուղղականը որևէ վերջավորություն չի ստանում կամ որ նույնն է՝ ունի զրո վերջավորություն,

¹⁶ Տե՛ս Գ. Ջահուկյան. Ժամանակակից հայերենի հոլովման փոփոխությունները:

ինչպես բանվոր + 0, ժառոց + 0, ծառ + 0, տուն + 0, հայր + 0 և այլն։ Սակայն կա այն տեսակետը, թե ուղղականի ի վերջահանչյունը, ինչպես՝ ոսկի, գաւի, ալգի, տաւի և այլն, պետք է դիտել որպէս վերջավորութիւնների։ Այս դրույթը պատճառաբանվում է նրանով, որ ուղղականի ի վերջահանչյունը թեք հոլովներում փոխարինվում է կամ կարող է փոխարինվել հարադրույցային վերջավորութիւններով, ինչպես՝ ոսկի-ոսկի, ոսկի-ոսկի, ոսկի-ոսկի, ոսկի-ոսկի։ Բայց բառավերջի որևէ հնչույթ կամ հնչույթախումբ վերջավորութիւն համարվելու համար բավական չէ, որ տվյալ հնչույթ կամ հնչույթախումբ փոխարինվի հարադրույցային վերջավորութիւններով, որտեղ համար անհրաժեշտ է նաև երկրորդ պայմանը, այն, որ տվյալ հնչույթ կամ հնչույթախումբը ձևաբանական իմաստ արտահայտի և այսպիսով հնարավորութիւն ստեղծի բառը տարբերակելու հիմքի և վերջավորութիւն։ Այս տեսակետից զինի, այրի, տաւի, գաւի, ուղիւնի և այլ բառերի մեջ ի հնչույթը ձևաբանական իմաստ չունի։ Երբ պատճառով էլ այս բառերը չեն կարող տարբարւել զինի + ի, այր + ի, տաւ + ի և այլն մասերի։ Սրանից էլ ինքնին բխում է, որ ի հնչույթը ուղղականի վերջավորութիւն համարվել չի կարող։ Մեր գիտակցութեան մեջ ի-ով վերջավորվող արմատական բառերը, ինչպես՝ զինի, այրի, գաւի, տաւի և այլն, իրենց կազմութեամբ ոչնչով չեն տարբերվում մյուս ձայնավորներով վերջացող արմատական բառերից, ինչպես՝ երկիւս, աւիւ, չիւս, բաւ, աւու, կաւու և այլն։

Այսպէս, ուրեմն՝ եզակի ուղղական հոլովը բառի ուղիղ ձևն է, հոլովական հատուկ վերջավորութիւն չունի կամ, այլ կերպ ասած, նրա վերջավորութիւնը գրւելով բառերի համար։

Անոսկան-տարական հոլով.— Սեռական-տարական հոլովը, ինչպէս նաև նաև արգան, փաշմում է երկու կերպ՝ արաբերէն և ներքին թերմամբ։ Վերջինից գրանք առանձին-առանձին։

Առարկայի ինքնին հոլովումը

Ի հոլովում — Սեռական-տարական ի վերջավորութիւնն են տեսնում հարկերի գոյականների մեջ ուղղականութիւնը, առէ գոյականները գործածվող բառերը, ի հոլովումը հարկերի մյուս բառերը հոլովումներից առարկայում է երեւում, որ այս հոլովումն ենթարկվող բառերը ոչ ձևաբանական, ոչ էլ իմաստաբանական առարկայական չեն։ Այս սլոգ է պատճառը, որ արգան էլ այս հոլովումն գործածութեան ուղղութիւն ու թիւ գործածւում առ բացասական իմաստով։ Եւ հոլովումն ենթարկվում են այն բառերը բառերը, որոնք չեն մտնում ինքնին հոլով-

ման կատեգորիայի մեջ¹⁶, Բայց այսքան ընդարձակ այս բնորոշումը ևս թերի է, որովհետև մյուս հոլովումների մեջ մտնող բառերի մի ըզգալի մասը կարող է հոլովվել նաև ի հոլովմամբ, ինչպես՝ ծագում-ծագումալլծագումի (այս ձևով նաև ՈՒՄ ածանցով կազմված բոլոր գոյականները), ձյուն-ձյանլլձյունի, ամիս-ամսվալլամսի, ընկեր-բնկերոջլլընկերի, Գորկի-ԳորկուլլԳորկիի և այլն:

Ի հոլովումը ժամանակակից հայերենի ամենակենսունակ հոլովումն է և կոչվում է ընդհանրական կամ հասարակ հոլովում:

ՈՒ հ ո լ Վ ու մ .— Ու հոլովումն ունի երկու տարբերակ՝ ԻՈՒ—ոսկի-ոսկո՛ւ, այսինքն՝ սեռական-տրականի կազմություն ԻՈՒ հերթագայություն և ՕՈՒ—գրել-գրելո՛ւ, այսինքն՝ սեռական-տրականի կազմություն սոսկ վերջավորության կցումով:

ա) ԻՈՒ հերթագայությամբ սեռական-տրական հոլով են կազմում Ի-ով վերջավորվող բառերը (ի՛ն՛ն՛ն պարզ, թե բաղադրյալ), ինչպես՝ հոգի, ողի, ապակի, գինի, գարի, քչնամի, պատանի, ոսկի, աղավնի, մուրթի, զոտի, բանվորուհի, ուսուցչուհի, ուսանողուհի, ֆաղաֆաղի, դաշտեցի, երևանցի, օւունի, տանձնի, խնձորենի, ճայելի և այլն: Այսպես և՛ Ի-ով վերջավորվող հայ և օտարազգի հասուկ անունները, օրինակ՝ լոռի-լոռու, Մեղրի-Մեղրու, Շամախի-Շամախու, Ռշտունի-Ռշտունու, Բաֆֆի-Բաֆֆու, Գորկի-Գորկու, Օստրովսկի-Օստրովսկու, Գաբիբալդի-Գաբիբալդու, Տոլյատի-Տոլյատու և այլն:

Սակայն Ի-ով վերջավորվող օտարազգի հասուկ անունները կարող են հոլովվել նաև ի հոլովմամբ՝ միտում ունենալով պահելու բառի ուղիղ ձևի պատկերը, ինչպես՝ Գորի-Գորիի, Սոչի-Սոչիի, Քենեդի-Քենեդիի, Տոլյատի-Տոլյատիի. Զի բացառված նաև Ի-ով վերջավորվող հայերեն բառերի ի հոլովումը, օրինակ՝ Մեղրի-Մեղրիի, Անի-Անիի, այրի-այրիի և այլն:

բ) ՈՒ վերջավորության կցումով սեռական-տրական հոլով են կազմում.

I. Բոլոր բայերի անորոշ դերբայները, ինչպես՝ գրել-գրելու, վազել-վազելու, խաղալ-խաղալու, դողալ-դողալու, զգալ-զգալու, բարձրանալ-բարձրանալու և այլն:

II. Ամուսին (ամուսնու), անկողին (անկողնու), մուրդ (մարդու), տստված (աստծու), երբեմն նաև դար (դարու) բառը:

III. Ի վերջնահնչյուն ունեցող միավանկ ձի բառը:

Ա ն հ ո լ Վ ու մ .— Սեռական-տրականում Ան վերջավորությունն են ստանում.

1. ՈՒՄ (գրբ. ՈՒՄս) ածացով կազմված բայանունները՝ կատարում-

¹⁶ Փ. Մեակ, Ժամանակակից Բայոց լեզվի դասընթաց, էջ 265:

ենք՝ «նա կեսգիշերին եկավ»։ «Կեսօրին տեղ հասավ»։ «Նշանակված ժամին դայրոցում էր»։ «Գործը վերջացրեց ժամանակին» և այլն Բայց գործածական չեն՝ «նա կեսգիշերվանը եկավ»։ «Կեսօրվանը տեղ հասավ» և այլն։

Այս բոլորը ցույց են տալիս, որ ՎԱ հոլովման ունի գործածության ոլորտի որոշակի սահմանափակումներ, շնայած որ ժամանակի իմաստը նրա մեջ շատ ուժեղ է դրսևորված և այլ իմաստ ունեցող գոյականներին կարող է տալ ժամանակային իմաստ։

ՈՋ հոլովում.— Այս հոլովման սեռական-տրականը կազմվում է ՈՋ վերջավորությամբ, օրինակ՝ կին-կնՈՋ։ ՈՋ հոլովման են պատկանում սակավաթիվ բառեր՝ փույր, կին, լեկեր, տեւ, այլն այն բաղադրյալ բառերը, որոնց վերջին բաղադրիչները սրանք են, օրինակ՝ մօրափույր, տիկին, տանակին, դասրեկեր, հաղատեւ և այլն։

Հաճախ ՈՋ հոլովման են ենթարկվում նաև աներ (աներոջ), սկեսուր-կկեսուր (սկեսուրոջ-կեսուրոջ), տեգր (տեգրոջ) և տալ (տալոյ) բառերը։

Ս ե ա կ ա ն-տ ր ա կ ա ն ի ր ա տ ա ֆ ի ն թ է ֆ մ ա ն ա յ յ ձ ե ե ր.— Արտաքին թեքման Ո հոլովման է ենթարկվում սեր բառը՝ սիրՈ։ Սրա հոգավոր ձևը լինում է սիրույն կամ սիրուն (այս ձևերն առաջացել են հնչյունափոխությամբ՝ գրբ. սէր-սիրոյ-սիրոյն, աշխ սիրու-սիրույն-սիրուն)։ Երբեմն, սեռական-տրականում Ո վերջավորությունն են ստանում հույս-հուսո, լույս-լուսո, սուգ-սոգո, պատիվ-պատվո- հուր-հրո բառերը, բայց այս ձևերը սոսկ հնաբանությունների արժեք ունեն, և դրանց կենդանի ու կանոնավոր հոլովական ձևերն են՝ հույսի, լույսի, սգի, պատվի, հրի։

ՎԱն հոլովման է ենթարկվում ման բառը՝ մահՎԱն։

Արտաքին Ա հոլովման է ենթարկվում աղջիկ բառը՝ աղջկԱ։ Սրա բացառական հոլովը լինում է աղջկանից, իսկ գործիականը՝ աղջկանով։

Ա ձևով կարող է արտահայտվել նաև առանձին տեղանունների սեռական-տրական հոլովը, ինչպես՝ ՄյանԱ (լին), ՎանԱ (ծով) և այլն։ Սակայն դրանք ժամանակակից հայերենում կենդանի հոլովական ձևեր չեն և գալիս են գրաբարից։ Ժողովրդական բարբառներում սեռական-տրականի կազմությունը Ա վերջավորությամբ, որպես գրաբարյան Ա հոլովման շարունակություն, օրինաչափական է, օրինակ՝ Երկվան-Երևանա (խաղողը), Էջմիածին-Էջմիածնա (շոգը), Աշտարակ-Աշտարակա (ջուրը), Թիֆլիս-Թիֆլիսա (աղբիկները) և այլն։ Սրանք Թիվածանակ արտահայտում են նաև բացատրականի իմաստ։ Տեղանունների՝ Ա վերջավորությամբ կազմված սեռական-տրականի ձևերը արդի հայերենում հնաբանություններ կամ բարբառաբանություններ են, ուստի դրանց այլևս չենք անդրադառնալու։

Ժամանակակից հայերենում սեռական-տրական հոլովը կարող է կազմվել նաև ՅԱն վերջավորությամբ, ինչպես՝ գալուստ-գալստՅԱն, փախուստ-փախստՅԱն, ծնունդ-ծննդՅԱն, կորուստ-կորստՅԱն, հաճ-

գրեալ նախագիծն Եւրպիոյ Հաշումը փոխառութեան է դարձորէց, եւ արդի Հայերենի Համար այս բառերի կենդանի հաշուական ձեւերը Ի-ով կազմվածելուն են (զատից) զալուստի, փախստի փախուստի, ծըննդի՝ ծննդի, կորստի թկորուստի, Հանգստի)։

ՆԱԽԴՆ ԵՆԴՈՒՆ ԲԱՆԴԱՐԱՆՆԵՐ

ԻԻ/Պ. Ե ռ | ռ վ ռ լ մ . — Ներքին թեքման ՈՒՄԱ հոլովման Էն պատ-
կանում

1 ՈՒԹՅՈՒՆ ածանցով կազմված գոյականները՝ լավություն-լավու-
յուն, սևություն-սևություն, պետություն, Ֆեծություն, գիտություն, բան-
գորություն, միություն և այլն, որոնք շատ մեծ թիվ են կազմում:

II ՈՒՆ վերջնաճեղույնն ունեցող շուն-շԱՆ, տուն-տԱՆ, սյուն-սյԱՆ.
 Խյուն-ԽյԱՆ, անկյուն-անկյԱՆ, արշուն-արշյԱՆ Բառերը, որոնք, բացի ա-
 ռարին երկուսից, հոյովվում են նաև Ի-ով:

Անտոն Բադրը եւ Էնթարկվում է Ա հերթին Հոլովման՝ անուն-անուն Ան ձեռքով: Չափազորից առաջ ՈՒՇՎ Հնչյունափոխությամբ այս բառի սե-
ռական տրականի համար առաջացել է անվան ձևը: Այս բառի մեջ առ-
կա է ոչ թե ՈՒ/Ա, այլ Օ/Ա հերթագայութիւնը:

ԱՅՈՒ ՌՈՎՈՒՄ. Այս հերթագայությանը սեռական-տրական էն հազմում միայն ԱՄՅ-հՈՐ, ՄԱՅ-մՈՐ, ԵզրԱՅ-ԵզրՈՐ բառերը, այլև այն բազադրալ բառերը, որոնց վերջին բազադրիչները սրանք են, ինչպես՝ ճախանայր, լանանայր, կնխանայր, ճախամայր, ճորեզբայր, մորեզբայր և այլն:

Սեռական-տրական ճեղքի բեման այլ ձևեր.—
 Խոսակցական լեզվում երբեմն ներքին թեքման Ո հոլովմամբ ունենում
 ենք աներ անոր, սկեսոր||կեսուր.—սկեսոր||կեսուր, տեգր—տեգրի ձևերը,
 Թառչին գեպքում Դանդես է գալիս Ծ/Ո, երկրորդ դեպքում՝ ՈԻ/Ո, իսկ
 երրորդ գեպքում Ը՛Ո հերթագայությանը, Սակայն ազելի տարածված
 են այս բառերի արտաքին ՈԶ և Ի հոլովումները:

Գրաբարի ձեռք է՛ն հերթագայությանը սեռական-տրական կարող
 ֆն կազմել դուստր-զստրն է կայսր-կայսրն բառերը, սակայն դրանց
 համար տարաձվածը ի հոյովումն է՝ դուստրի, կայսրի:

[illegible]

Քաջառական հիշվել կազմվում է ուղղականից կամ սեռական-տղթականից, օրինակ՝ բանվոր-բանվորիՅ, բնկե-բնկերոջ-բնկերոջիՅ.

Բացառականը ուղղականից է կազմվում Ի, Ան, Ու/Ա, Ու և Ի/Ու հոլովումների ժամանակ, միայն վերջին դեպքում ուղղականի Ի վերջնահնչյունն ընկնում է Օրինակներ. քանվոր-քանվորից, ծագում-ծագում-մից, պետություն-պետությունից, գրել-գրելից, գինի-գինիից:

Ան հոլովման միավանկներից դուռ բառը գրաբարյան ն վերջնահնչյունը վերականգնում է, և, այսպիսով, ստացվում է դռնից ձևը, Ան հոլովման պատկանող մյուս միավանկ բառերի ն-ով ձևերը՝ բռնից, ձկնից, մկնից և այլն, որ երբեմն հանդիպում են առավելագույն նախախորհրդային շրջանի գրականության մեջ. հնարանություններ են:

Բացառականը սեռական-տրականից է կազմվում ՈՋ և ԱՅ/Ո հոլովումների ժամանակ. օրինակ՝ ընկեր-ընկերոջ-ընկերոջից, փույր-փուր-փուրից, հայր-հոր-հորից, մայր-մոր-մորից և այլն: Փարուն, աշուն, ամառ, ձմեռ բառերի բացառականը ևս կազմվում է տրականից, երբ դրանք հոլովվում են Ան ձևով, ինչպես՝ զարուն-զարնան-զարնանից, ամառ-աշնան-աշնանից, ամառ-ամառն-ամառնից, ձմեռ-ձմառն-ձմառնից: Սեռական-տրականի ձևից է կազմվում նաև աղբիկ բառի բացառականը՝ աղբիկ-աղբկա(ն)-աղբկանից:

Ժամանակ ցույց տվող բառերը բացառական կարող են կազմել և՛ ուղղականից, և՛ սեռական-տրականից, օրինակ՝ օր-օրից՝ օրվանից, ժամանակ-ժամանակից՝ ժամանակվանից, ամիս-ամսից՝ ամսվանից, Հիմքերի այս զանազանությունը բացատրվում է նրանով, որ ժամանակ ցույց տվող բառերի մի մասը կարող է հոլովվել նաև Ի հոլովմամբ: Ենթևոր սրանից՝ կարելի է ասել, որ երբ ժամանակ ցույց տվող բառերի բացառականը կազմվում է ուղղականի ձևից, ուրեմն գործ ունենք Ի հոլովման հետ, իսկ երբ կազմվում է տրականի ձևից, ուրեմն գործ ունենք ՎԱ(ն) հոլովման հետ: Սրա լավագույն ապացույցն այն է, որ ժամանակ ցույց տվող այն բառերը, որոնք սեռական-տրական հոլովը կազմում են միայն ՎԱ(ն) ձևով և Ի վերջավորություն ունենալ չեն կարող, բացառականը կազմում են միայն սեռական-տրականից, ինչպես՝ ամառ-ամառվա(ն)-ամառվանից, այսօր-այսօրվա(ն)-այսօրվանից, երեկ-երեկվա(ն)-երեկվանից և այլն:

Գ օ ւ թ ի ա կ ա ն հ ո լ Վ ը Վ .— Գործիական հոլովը կազմվում է ՈՎ և Բ վերջավորություններով: Գործիականը Բ վերջավորությամբ են կազմում Ա ներքին հոլովման ՈւԹՅՈւն ածանցով կազմված և Ան արտաքին հոլովման ՈւԹ ածանցով կազմված բառերը, ինչպես՝ լավություն-լավությամբ, պետություն-պետությամբ, ծագում-ծագմամբ, ցասում-ցասմամբ: Բայց ՈւԹՅՈւն ածանց ունեցող բառերը երբեմն ժողովրդական-խոսակցական լեզվում, իսկ ՈւԹ ածանց ունեցող բառերը գրական լեզվի բոլոր ոճերում օրինաչափ կերպով գործիական հոլով են կազմում նաև ՈՎ վերջավորությամբ, ինչպես՝ լավությունով, վատությունով, ծագումով, ցասումով, կատարումով, հեռացումով և այլն, Դեռ ավել-

իին վերջին խմբի բառերի Ո՛վ վերջավորությամբ գործիականը գնալով ազնյի ու ազնյի գործիչի ող է դառնում:

Արյուն բառի գործիականը ևս կարող է կազմվել Բ-ով՝ արյամբ, թայց ազնյի գործածականը այս բառի Ո՛վ վերջավորությամբ կազմվող գործիականն է՝ արյունով:

Բացի նշվածներից, գործիական հոլովը մյուս բոլոր դեպքերում կազմվում է Ո՛վ վերջավորությամբ, ինչպես՝ քանվոր-քանվորով, այգի-այգով, զինե-զինով, նայր-հորով և այլն:

Գործիական հոլովը ևս կազմվում է ուղղականի կամ սեռական-տրականի ձևից:

Գործիականը սեռական-տրականից է կազմվում Ո՞ջ արտաքին, Ո ներքին թևքման, ինչպես և բոլոր այն բառերից, որոնք ստանում են Բ վերջավորությունը, ըստ որում, Բ-ից առաջ Ն-ն վերածվում է Մ-ի, Օրինակներ՝ փայր-փռոց-փռոցով, հայր-հոր-հորով, լավություն-լավութաճ-լավության-Ո՞լավությամբ. ծագում-ծագման-ծագման-Ո՞ծագմամբ և այլն: Սեռական-տրականի ձևից է կազմվում նաև աղջիկ բառի գործիականը՝ աղջկանով:

Մյուս բոլոր դեպքերում գործիականը կազմվում է ուղղականի ձևից, օրինակ՝ քանվոր-քանվորով, ծագում-ծագումով, լավություն-լավությունով, գրել-գրելով և այլն: Միայն պետք է նկատի ունենալ, որ Ի/Ո՞ի հոլովման դեպքում ուղղականի Ի վերջնահնչյունը կարող է մնալ կամ բնկնել, օրինակ՝ ուղի-ուղիով, պատանի-պատանիով, մատանի-մատանիով||մատանով. այգի-այգով, գինի-գինով, ապակի-ապակով և այլն:

Ա ներքին հոլովման միավանկ դուռ բառը գործիական է կազմում գրաբարյան կորած Ն վերջնահնչյունի վերականգնմամբ՝ դռնով: Նույն հոլովման մյուս միավանկ բառերի Ն-ով ձևերը՝ թռնով, լննով, ծրկ-նով և այլն. այժմ անգործածական նախանություններ են:

Ն ե Ր Չ Ո Յ կ ա ն ճ ո Վ Վ.— Ներգոյական հոլովը կազմվում է Ո՞իՄ վերջավորությամբ. որը, որպես կանոն, դրվում է ուղղականի ձևի վրա, օրինակ՝ սառ-սառնիՄ, օր-օրնիՄ, ձեռնարկություն-ձեռնարկությունիՄ և այլն: Ներգոյականը ժողովրդական ոճով սեռական-տրականից կարող է կազմվել Ո՞ջ և ԱՅ/Ո հոլովման բառերից՝ փռոցնիՄ, մորնիՄ, թայց այս ձևերն էլ գրականում գործածական չեն:

Ինչպես նշված է արդեն, ներգոյական հոլովն ունի զգալի ծավալային սահմանափակումներ, և կան բառերի մի շարք խմբեր, որոնք ներգոյական հոլով չեն կազմում կամ որոնց ներգոյականը անգործածական է:

ԱՅ/ԿԵԱԿԻ ԱՈՒՈՎՈՒՄ.— Հայերենի գոյականների մեծամասնությունը, այլև գոյականաբար գործածված բոլոր բառերը հոգնակի թվում ստանալով ԹՐ կամ ԵԹՐ մասնիկները, խեղճ-ժառնՐ, լավ-լավ-
18

վեր, անտառ-անտառներ, այգի-այգիներ, կարմիր-կարմիրներ և այլն, միավորվում են ոչ միայն իմաստով, այլև ձևով: Հոգնակի բառաձևերի իմաստային ու ձևային ընդհանրությունը իր հերթին պայմանավորում է հոլովական ձևերի կազմության միօրինակություն: ԵՐ և ՆԵՐ հոգնակերտ վասնիկներն ունեցող բոլոր բառերը հոլովվում են միակերպ՝ սեռական-տրականում ստանալով Ի, բացառականում՝ ԻՑ, գործիականում՝ ՈՎ, իսկ ներգոյականում ՈՒՄ վերջավորությունը: Հոլովման ընդհանուր հարացույցը հետևյալն է.

Ուղղ.	սարեր + Օ	տարիներ + Օ
Սեռ.-տր.	սարեր + Ի	տարիներ + Ի
Բաց.	սարեր + ԻՑ	տարիներ + ԻՑ
Գործ.	սարեր + ՈՎ	տարիներ + ՈՎ
Ներգ.	սարեր , ՈՒՄ	սարիներ + ՈՒՄ

Նշված է, որ հատուկ խումբ են կազմում ԵՆՔ, ԱՆՔ, ՈՆՔ, ՈՒՆՔ ածանցներով կազմված հավաքական անեզականները՝ Գրիգորեն, Վարդանան և այլն: Հավաքական անեզականների իմաստային ու ձևային ընդհանրությունը պայմանավորում է հոգնակի հոլովման մի այլ տիպ իր յուրահատուկ առանձնահատկություններով, որոնք հետևյալներն են. ա) բառի ուղիղ ձևում հանգես եկող Ք մասնիկը արտահայտում է և՛ հոգակի թվի, և՛ ուղղական հոլովի իմաստ. բ) սեռական-տրական հոլովը կազմվում է Ք/Ց հերթազալությամբ, որտեղ Ց մասնիկն արտահայտում է և՛ հոգնակի թվի, և՛ սեռական-տրական հոլովի իմաստ. գ) բացառական և գործիական հոլովները կազմվում են սեռական-տրականի ձևից՝ Ի հոլովման սովորական ԻՑ և ՈՎ վերջավորություններով:

Ըստ այդմ, հավաքական անեզականների հոլովման ընդհանուր հարացույցը հետևյալն է.

Ուղղ.	Գրիգորեն + Ք	Վարդանան + Ք
Սեռ.-տր.	Գրիգորեն + Ց	Վարդանան + Ց
Բաց.	Գրիգորենց + ԻՑ	Վարդանանց + ԻՑ
Գործ.	Գրիգորենց + ՈՎ	Վարդանանց + ՈՎ
Ներգ.	—	—

Բացի հոգնակի հոլովման այս երկու տիպերից, արդի հայերենում կան նաև այսպես կոչված անկանոն հոլովումներ: Դրանց առանձնահատկությունը հանդես է գալիս միայն սեռական-տրական հոլովում: Մյուս թեք հոլովները կազմվում են Ի հոլովման սովորական վերջավորություններով:

Անկանոն հոլովում ունեն մառդ բառի հոգնակին՝ մառդիկ և կին բառի հոգնակին՝ կանայք: Այս բառերի հոլովման պատկերը հետևյալն է

Ուզդ.	Ճարդիկ	կանայք
Սեռ.-տր.	Ճարդկանց	կանանց
Բաց.	Ճարդկանցից	կանանցից
Կործ.	Ճարդկանցով	կանանցով
Ներգ.	—	—

Ժողովրդական-խոսակցական լեզվում հանդիսւում էն նաև հոգնակի հոլովմանց այլ տիպեր, որոնք են. ա) տղերք-տղերանց (սղերքի), աղջկերք-աղջկերանց (աղջկերքի) և բ) Յի ամանն ունենող բառերի Բ-ով կազմված հոգնակի հոլովումը՝ գլուղացիԲ-գլուղացոՅի||գլուղացոՅի, քաղաքացիԲ-քաղաքացոՅի||քաղաքացոՅի, գերմանացիԲ-գերմանացոՅի-գերմանացոՅի և այլն: Դրանք գրական լեզվի տեղակետից սրժեք չեն ներկայացնում !: հանդիպում են միայն ժողովրդական-բարբառային ոճի տեքստերում:

**ԸՆԴՀԱՆՐԱՊԱՆ, ՋԵՎԱՅԻՆ, ԻՄԱՍՏԱՅԻՆ, ՋԵՎԱԻՄԱՍՏԱՅԻՆ
ԵՎ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀՈՒՈՎՈՒՄՆԵՐ**

ՍԵՌԱԿԱՆ-ՏՐԱԿԱՆԻ ՀՈՒՈՎԱԿԱՆ ԹԵՔՈՒՅԹՆԵՐԻ ԲԱՇԽՈՒՄԸ ԵՎ ԸՆԴՀԱՆՐԱՊԱՆ, ՋԵՎԱՅԻՆ, ԻՄԱՍՏԱՅԻՆ, ՋԵՎԱԻՄԱՍՏԱՅԻՆ ԵՎ ՊԱՏՄԱԿԱՆ (ՊԱՏՄԱԿԱՆՈՐԵՆ ԲՆՈՐՈՇՎՈՂ) ՀՈՒՈՎՈՒՄՆԵՐ.— Սեռական-տրականի թեքույթները համարժեք են ու գտնվում են լրացուցիչ բաշխման հարաբերության մեջ. այսինքն՝ մեկի հնարավոր փոխարինումը մյուսով հոլովական իմաստի փոփոխություն չի առաջացնում¹⁹, օրինակ՝ կատարում-կատարման||կատարումի, բող-բողան||բողի, ժամ-ժամվա||ժամի, աներ-աներոջ||աների, սյուն-սյան||սյունի, տարի-տարվա||տարու և այլն: Թեքույթների հնարավոր փոխարինում ենք ասում. որովհետև բոլոր դեպքերում չէ, որ սեռական-տրականի թեքույթները ազատ կարող են փոխարինել միմյանց: Այսպես՝ բանվոր-բանվորի, աշակերտ-աշակերտի ձևերի ի թեքույթր, հայր-նոր, մայր-մոր ձևերի Ո թեքույթը, Գրիգորեն-Գրիգորենն, Արմենեն-Արմենենն ձևերի Յ թեքույթը ուրիշ ոչ մի թեքույթով փոխարինել հնարավոր չէ: Ուրեմն՝ փոխարինումները բացառված չեն և ինչ-ինչ սահմանափակումներ ունեն:

Մյուս կողմից՝ վերևում բերված փոխարինումները անմիջաբար երևան են հանում ի թեքույթի գերիշխող դիրքը սեռական-տրականի մըյուս թեքույթների նկատմամբ այն իմաստով, որ դրանցից մի մասը ազատ կարող է փոխարինվել ի-ով: Ահա թե ինչու սեռական-տրականի թեքույթների ամբողջությունը երբեմն կոչում են ի-ի խումբ:

Իրենցով ժամանակակից հայերենի ամենատարածված և զանգվածային հոլովումը, այլև բնդունակ լինելով փոխարինելու մյուս հոլովումների գոնե մի մասին՝ ի հոլովման ոլորտները չեն կարող բնորոշվել ո՛չ ձևային, ո՛չ իմաստային և ո՛չ էլ մի որևէ այլ հատկանիշով: Այս իսկ

¹⁹ Հմմտ. Գ. Ջահուլյան, Ժամանակակից հայերենի հոլովման համակարգը, էջ 60:

պատճառով էլ Ի Հոլովումը կոչվում է ընդհանրական կամ ճառարակ Հոլովում:

Սեռական-տրականի մյուս թեքույթների գործածության ոլորտները պայմանավորված են բառերի ձևային, իմաստային, ձևաիմաստային ու պատմական (պատմականորեն որոշվող) առանձնահատկություններով, և, ըստ այդմ էլ, ընդհանրական կամ ճառարակ հստակությամբ բացի, տարբերակվում են ձևային, իմաստային, ձևաիմաստային և պատմական ճշգրտվածներ:

Սոսկ ձևային հիմք ունի Ի/ՈՒ հերթափոխությամբ կազմվող ճառվումը: Ի-ով վերջավորվող ամեն մի բազմավանկ բառ՝ անկախ իմաստից (անձ, կենդանի, իր) և կազմությունից (պարզ, ածանցավոր, բարդ) սխեմական-տրական հոլով է կազմում Ի/ՈՒ հերթափոխությամբ, օրինակ՝ պատանի-պատանու, աղավնի-աղավնու, աշակերտումի-աշակերտուհու, գյուղացի-գյուղացու և այլն: Իսկ ինչ վերաբերում է Օ/ՈՒ հոլովմանը՝ գրել-գրելու, կարդալ-կարդալու, դրա մասին կիսովի ստորև:

Սոսկ իմաստային հիմք ունի ՎԱ հստակումը, որով հոլովվող բառերը ժամանակի անուններ են և, հետևաբար, իմաստային մի խումբ են կազմում, օրինակ՝ օր-օրվա, ժամ-ժամվա, ամիս-ամսվա և այլն: ՎԱ հոլովումն այնքան ուժեղ է ժամանակի իմաստաբանական իր կողմով, որ նույնիսկ տեղի անուններին կարող է տալ ժամանակի իմաստ, ինչպես՝ Վնա իմ Դիլիջանվա ծանոթն էս (օրինակը Գ. Ղափանցյանին է) նախադասության մեջ Դիլիջանվա նշանակում է «Դիլիջանի ժամանակվա»: Այսպես են նաև անգամ-անգամվա, ճաշ-ճաշվա, պաս-պասվա, գատիկ-գատիկվա և այլն, որոնք ՎԱ թեքույթն ստանալով՝ ցայտուն դրսևորված ժամանակային իմաստ են արտահայտում: Սակավադեպ միայն ՎԱ թեքույթի ժամանակի իմաստային կողմը չի դրսևորվում, ինչպես՝ Լուի-Լուվա (Լուվա սարերը), Շուշի-Շուշվա (Շուշվա բնությունը):

Իմաստային խումբ են կազմում նաև ՈԶ հոլովման ենթարկվող բառերը՝ փայլ, կին, տալ, սկեսուր, որոնք ցույց են տալիս ազգակցություն իգական սեռի գծով: Իմաստային այս խմբից դուրս են մնում ընկեր և տեղ բառերը, որոնք ևս անձի անուններ են:

Իմաստային է համարվում նաև ԱՅ/Ո հոլովումը, որին ենթարկվում են հայր-ճուռ, մայր-մուր և եղբայր-եղբոր բառերը: Ճիշտ է, այս բառերն իմաստային ընդհանրություն ունեն, բայց դրա հետ մեկտեղ ունեն նաև ձևային ընդհանրություն: Զպեսք է անտեսել նաև այն, որ այս բառերի հոլովումը որոշվում է նաև պատմական գործոններով (գրբ. հայր-հաււ, իսկ աշխարհաբարում բազմաանից առաջ ԱՅ>Ո փոփոխությամբ ստացվում է հոր ձևը): Ուրեմն՝ հոլովման մեջ դեր են խաղում այս բառերի իմաստային ու ձևային առանձնահատկությունները և պատմական գործոնը:

խաղասութեան դիմման ձևը հնարավոր չէ: Այսպես է և այլքում գոյականը, որն ունենալով ՌԻՄ ածանցը, Ան ձևով հոլովվել չի կարող, որովհետև իմաստով հեռացել է ՌԻՄ ածանցն ունեցող բառերի խմբից և ապրում չի նշանակում «ապրել»:

Հատկանշական են նաև հետևյալ օրինակները: Համբարձում բառը որպես բայանուն մտնում է ՌԻՄ ածանցով կազմված բայանունների ձևաիմաստային խմբի մեջ և հոլովվում է Ան ձևով, օրինակ՝ «Համբարձման գիշեր, էն գյուլիչ գիշեր Կա հրաշալի, երջանիկ վայրկյան» (Թում.): Բայց համբարձում հասարակ գոյականից առաջացած Համբարձում հատուկ անունը կարող է հոլովվել միայն Ի ձևով՝ Համբարձումի, Իսկ ինչո՞ւ, չէ՞ որ կազմված է ՌԻՄ ածանցով: Դրան կարող է լինել միայն ու միայն մեկ պատասխան. Համբարձում հատուկ անունը ՌԻՄ ածանցով կազմված բառերի իմաստային խմբի մեջ չի մտնում:

Որքան էլ տարօրինակ լինի, կա նաև Շարժում հատուկ անունը, որը ևս նույն պատճառով միայն Ի-ով կարող է հոլովվել՝ Շարժումի:

Այսպես և՛ կարելի է ցույց տալ բառեր, որոնք ՌԻԹՅՈՒՆ ածանցն ունեն, բայց ՌԻ/Ա ձևով հոլովվել չեն կարող: Լավագույն օրինակն է հարություն բառը, որը որպես վերացական գոյական հոլովվում է ՌԻ/Ա ձևով՝ հարության, իսկ որպես հատուկ անուն միայն Ի ձևով՝ Հարությունի: Եթե մի նորածինի անուն դնեն Ազատություն, ապա այդ հատուկ անունը կհոլովվի միայն Ի ձևով՝ Ազատությունի: Իհարկե, այս երևույթը չի կարելի բացատրել նրանով, թե ընդհանրապես հատուկ անուններն Ի ձևով են հոլովվում: Այսպես, Ի-ով վերջավորվող հատուկ անուններն, օրինակ, հոլովվում են Ի/ՈՒ հերթագայությանը, ինչպես՝ Ոսկի-Ոսկու, Քաղսի-Քաղսու, Մալուխի-Մալուխու և այլն: Իսկ ինչո՞ւ. որովհետև Ի/ՈՒ հոլովումը մաքուր ձևային հոլովում է, և դրա դեպքում բառիմաստը ոչ մի դեր չի խաղում:

Այսպես, ուրեմն՝ Ան (ծագում-ծագման), ՌԻ/Ա (պետություն-պետության), ՔԻՅ (Գրիգորենք-Գրիգորենց) հոլովումները ձևաիմաստային հոլովումներ են, այսինքն՝ այս բառերի հոլովական առանձնահատկությունները պայմանավորված են դրանց ձևի և իմաստի միասնությամբ, և այս առումով էլ կարելի է ասել, որ դրանք առանձին քերականական խմբեր են կազմում:

Ձևաիմաստային է նաև Օ/ՈՒ հոլովումը անորոշ դերբայների շեպքում, ինչպես՝ գրել-գրելու, կարգալ-կարգալու և այլն: Ճիշտ է, սրանք ևս ունեն ձևային ընդհանրություն, բայց սրանց հոլովումը ևս այս բառերի սոսկ ձևով չի պայմանավորված: Դրա լավագույն ապացույցն այն է, որ ել վերջավորվող ձևերը, որոնք անորոշ դերբայներ չեն, Օ/ՈՒ ձևով հոլովվել չեն կարող, օրինակ, մեռել-մեռելի, Առաքել-Առաքելի, բայց առաքել որպես անորոշ դերբայ ենթարկվում է ՈՒ հոլովման՝ առաքել-

առաքելու (առաքելու ժամանակ): Այսքանով էլ անորոշ դերբայները
ևս առանձին քերականական խումբ են կազմում:

Օ/ՈՒ ձևով են հոլովվում նաև ամուսին-ամուսնու, անկողին-անկող-
նու, մարդ-մարդու, աստված-աստծու, դար-դարու, մահ-մահու բառե-
րը: Սրանք չունեն ո՛չ ձևային, ո՛չ էլ իմաստային ընդհանրություն, և
սրանց ՈՒ հոլովման պատկանելը բացատրվում է սոսկ պատմական
գործոններով:

Բացի սրանից, պատմական (պատմականորեն բնորոշվող) են նաև
հետևյալ հոլովումները.

ա) Ան հոլովումը՝ գրաբարում ն վերջնահնչյուն ունեցող գառ-գա-
ռան, դուռ-դռան, ձուկ-ծկան, մուկ-մկան և այլն, գարուն, աշուն, ա-
մառ, ձմեռ բառերի, այլև մանուկ բառի դեպքում:

Եիշտ է, ծագում-ծագման, կատարում-կատարման, ցատում-ցա-
ման և այլն հոլովումը ևս գալիս է գրաբարից, բայց դա կարող է բնո-
րոշվել հենց ժամանակակից լեզվի տեսակէտից, առանց լեզվի պատ-
մությունը նկատի ունենալու՝ հետևյալ ձևով. ՈՒՄ ածանցով կազմված
բայանքները սեռական-տրականում ստանում են Ան վերջավորությու-
նը: Իսկ զուռ-դռան, լեռ-լեռան, մուկ-մկան, գառ-գառան հոլովումը ժա-
մանակակից լեզվի՝ տեսակետից ոչ մի հատկանիշով բնորոշվել չի կա-
րող: Միայն կարող ենք ասել, որ դրանք միավանկ բառեր են: Հասկա-
նալի է, սակայն, որ դրանց հոլովման յուրահատկությունը միավանկու-
թյամբ չի պայմանավորված:

բ) ՈՒ/Ա հոլովումը շուն-շան, տուն-տան, սյուն-սյան, ձյուն-ձյան,
աւյուն-աւյան, անկյուն-անկյան բառերի դեպքում: Եիշտ է, սրանք բո-
լորեն էլ վերջավորվում են ՈՒՆ ձևով, և դա էլ կարող է այն ապավորու-
թյունն ստեղծել, թե դրանց հոլովումը պայմանավորված է սոսկ ձևով
(դրանք իմաստային ընդհանրություն չունեն): Բայց կան ՈՒՆ-ով վեր-
ջավորվող բառեր, որոնք ՈՒ/Ա ձևով հոլովվել չեն կարող, օրինակ՝ բուն,
հուն, բուն, գարուն, աշուն և այլն, իսկ սա էլ իր հերթին նշանակում է,
որ վերևում բերված բառերի դեպքում գործ ունենք սոսկ պատմականո-
րեն որոշվող հոլովման հետ:

գ) Արտաքին Ո հոլովումը սուգ-սգո, հույս-հուսո, լույս-լուսո, պա-
տիվ-պատվո, հուր-հրո բառերի դեպքում:

Պատմական են նաև մահ-մահվան, դուստր-դստեր, կայսր-կայսեր
հոլովումները:

Ձևերի՝ պատմականորեն որոշվող խմբերը կոչվում են նաև թվարկ-
վող կամ ցուցակային՝ ելնելով նրանից, որ այսպիսի խմբերը, որպես
կանոն, քիչ բառեր են ընդգրկում և կարող են ուղղակի թվարկվել:

Ամփոփելով բոլոր ասվածները՝ կատանանք հետևյալը:

Ժամանակակից հայերենում կարելի է տարբերակել ընդհանրական
կամ հասարակ՝ Ի (բանվոր-բանվորի, բանվորներ-բանվորների), ձև-

յիս՝ Ի/ՈՒ (ոսկի-ոսկու. գյուղացի-գյուղացու), իմաստային՝ ՎԱ (օր-օր-վա, ամիս-ամսվա), ՈԶ (քույր-քրոջ, կին-կնոջ), ձևաիմաստային՝ ԱՆ (ծագում-ծագման, կատարում-կատարման), ՈՒ/Ա (պետություն-պետություն, ուրախություն-ուրախություն), Բ/Յ (Գրիգորենք-Գրիգորենց, Վարդանենք-Վարդանանց), Օ/ՈՒ (գրել-գրելու, կարդալ-կարդալու) և պատմական (պատմականորեն բնորոշվող)՝ Օ/ՈՒ (մարդ-մարդու, դար-դարու), ԱՆ (դուռ-դռան, մուկ-մկսն), ՈՒ/Ա (շուն-շան, տուն-տան), Ո (սուգ-սգո, հույս-հուսո), Ը/Ի (դուստր-դստեր, կայսր-կայսեր) հոլովումների իսկ ԱՅ/Ո (հայր-հոր) և ՅԱՆ (ծնունդ-ծնողյան, փախուստ-փախստյան) հոլովումների ժամանակ դեր են կատարում իմաստային, ձևային և պատմական գործոնները միաժամանակ:

Ինչպես այս թվարկումից է արդեն երևում, նույն հոլովումները բառերի տարբեր խմբերի դեպքում տարբեր կերպով կարող են բնորոշվել: Այսպես՝ ՈՒ հոլովումը օսկի-օսկու տիպի դեպքում բնորոշվում է սոսկ ձևային հատկանիշով, գրել-գրելու տիպի դեպքում՝ ձևային և իմաստային հատկանիշներով միաժամանակ, իսկ մարդ-մարդու, դար-դարու և այլ բառերի դեպքում բնորոշվում է սոսկ պատմական հատկանիշով: Այսպես և՛ ԱՆ հոլովումը ծագում-ծագման տիպի դեպքում բնորոշվում է ձևային ու իմաստային հատկանիշներով միաժամանակ, իսկ զառ-զառան տիպի դեպքում՝ սոսկ պատմական հատկանիշով:

ԶՊԻԳԱԶԵՎՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀՈԼՈՎՄԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳՈՒՄ

ՀՈԼՈՎԱԿԱՆ ԶՈՒԿԱԶԻՎՆԵՐ.— Հոլովման համակարգի նկարագրությունից պարզ դարձավ, որ նույն բառի հոլովական այս կամ այն իմաստը տարբեր ձևերի միջոցով ևս կարող է արտահայտվել, և, այսպիսով, ժամանակակից հայերենում առաջանում են հոլովական զուգաձևություններ, որոնք հատկապես շատ են սեռական-տրական հոլովում:

Զուգաձևությունների առկայությունը բացատրվում է՝ ա) ժամանակակից հայերենի ընդհանրական հոլովման՝ Ի հոլովման գերիշխող դիրքով, նրա՝ մյուս հոլովումների մի զգալի մասին փոխարինելու կարողությամբ, բ) ձևային, իմաստային և ձևաիմաստային հոլովումների փոխներգործություններով, գ) ժամանակակից հայերենի հոլովական ձևվերին զուգահեռ գրաբարյան հոլովական ձևերի առկայությամբ, այսինքն՝ պատմական գործոններով (պատմական հոլովումների առկայությամբ): Սակայն դրանցից հիմնականը առաջինն է, այսինքն՝ Ի հոլովման գերիշխող դիրքը:

Հոլովական համակարգում առկա զուգաձևությունները ամփոփվում են հետևյալ ձևով:

Ան/ի— 1. ծագում-ծագման||ծագումի, կատարում-կատարման||կատարումի, ցասում-ցասման||ցասումի և այս ձևով նաև ՈՒՄ ածանցն ունեցող բոլոր բայանունները:

2. Բեռ-բեռան||բեռի, գառ-գառան||գառի, եզ-եզան||եզի, թոռ-թոռան||թոռի, լեռ-լեռան||լեռի, ծունկ-ծնկան||ծնկի, ծոռ-ծոռան||ծոռի, Ուրեմն՝ գրաբարում ն վերջնահնչյուն ունեցող միավանկ բառերը, բացի մի երկուսից (մուկ-մկան, դուռ-դռան), կարող են հոլովվել նաև Ի-ով, որը այս բառերի մի մասի համար փաստորեն կանոնական է:

Ի/ՈՒ||Ի— այրի-այրու||այրիի, Մեղրի-Մեղրու||Մեղրիի, Անի-Անու||Անիի, Քենեդի-Քենեդու||Քենեդիի, Գարիբալդի-Գարիբալդու||Գարիբալդիի, Գորի-Գորու||Գորիի, Սոչի-Սոչու||Սոչիի և այլն: Ընդհանրապես Ի-ով վերջավորվող օտարազգի հատուկ անունների Ի հոլովումը օրինաչափական է:

Ի/ՊԻ||ՎԱ— տարի-տարու||տարվա:

ՈՒ||Ի— անկողին-անկողնու||անկողնի, դար-դարու||գարի:

ՈՒ/Ա||Ի— սյուն-սյան||սյունի, ձյուն-ձյան||ձյունի, անկյուն-անկյան||անկյունի, արյուն-արյան||արյունի:

Անուն բառը անվան ձևին զուգահեռ ունի նաև անունի ձևը:

ՎԱ||Ի— օր-օրվա||օրի, ժամ-ժամվա||ժամի, ամիս-ամսվա||ամսի, գիշեր-գիշերվա||գիշերի և ժամանակային իմաստ ունեցող այլ բառեր:

ՅԱն||Ի— փախուստ-փախստյան||փախուստի, թաքուստ-թաքստյան||թաքուստի, գալուստ-գալստյան||գալուստի, հանգիստ-հանգստյան||հանգրստի:

Ո/Ի— սուգ-սգո||սգի, հույս-հուսո||հույսի, լույս-լուսո||լույսի, հուր-հրո||հրի, պատիվ-պատվո||պատվի (Ո-ով ձևերը բոլորն էլ հնաբանություններ են և կարող են գործածվել միայն ոճավորված տեքստերում):

ՈՋ||Ի||Ո (վերջինս հերթագայությամբ)— ընկեր-ընկերոջ||ընկերի, տալ-տալոջ||տալի, աներ-աներոջ||աների|անոր, սկեսուր-կեսուր-սկեսուրոջ-կեսարոջ||սկեսուրի-կեսուրի||սկեսոր-կեսոր, տեգր-տեգրոջ||տեգրի|տեգրո:

ՎԱն||ՈՒ||Ի— մահ-մահվան||մահու||մահի:

Ի||ՈՒ||ՎԱ— գար-դարի||դարու||գարվա:

Բացառական հոլով

ՈՒՅ||ԻՅ.— Ընդհանրապես ՈՒ հոլովման բառերի բացառականը կազմվում է ՈՒՅ վերջավորությամբ, բայց դրանցից սեռական-տրական Ի/ՈՒ հերթագայությամբ կազմող բառերն առանձին դեպքերում, իսկ

օտարազգի հատուկ անուաններն ընդհանրապես կարող են ենթարկվել նաև ի հոլովման և այդ դեպքերում նրանք բացառական են կազմում իՅ ձևով, Այսպիսով, որոշակի դեպքերում բացառականի համար ստացվում են ՈՒՅ|| իՅ զուգաձևությունները, ինչպես՝ այրի-այրուց||այրիից, մառա-նի-մատանուց||մատանիից, պատանի-պատանուց||պատանիից, Մեղրի-Մեղրուց||Մեղրիից, Անի-Անուց||Անիից, Լոռի-Լոռուց||Լոռիից, Քենեդի-Քենեդուց||Քենեդիից, Գորկի-Գորկուց||Գորկիից, Տոլյատի-Տոլյատուց||Տոլյատիից և այլն:

ԻՅ||նիՅ.— Բացառականում զուգաձևություններ կարող են ստացվել նաև ըստ այն բանի, թե գրաբարյան ն վերջնահայտուն ունեցող միավանկ բառերը բացառականում վերականգնում են կորած ն հըն-չուներ, թե՞ ոչ: Ըստ այդմ ստացվում են իՅ և նիՅ ձևերը, ինչպես՝ եզ-հզից||եզնից, թոռ-թոռից||թոռնից, ձուկ-ձկից||ձկնից, մուկ-մկից||մկնից, լեռ-լեռից||լեռնից և մի քանի ուրիշները: Սակայն պետք է նշել, որ նիՅ ձևերը ժամանակակից լեզվում արդեն անգործածական հնաբանություններ են:

Բացառականում զուգաձևություններ են առաջանում նաև ըստ տարահիմք կազմությունների, այն է՝ նույն բառերի բացառականի կազմու-թյուն սևաական-տրականի ձևից, զուգահեռաբար նաև ուղղականի ձև-վից: Դրան միանում է նաև այն, որ երբեմն զուգաձևություններն առկա են չենց սեռական-տրականում, որով պայմանավորված ևս բացառա-կանում զուգաձևություններ են առաջանում: Այսպիսի զուգաձևեր են, օրինակ՝ հետևյալները. օր-օրվանից||օրից, դիշեր-գիշերվանից||գիշերից, առավոտ-առավոտվանից||առավոտից, ժամանակ-ժամանակվանից||ժա-մանակից (հասկանալի է, որ զուգահեռ ձևերից առաջիններում գործ ունենք ՎԱ, իսկ երկրորդներում՝ ի հոլովման հետ). ընկեր-ընկերոջից||ընկերից, աներ-աներոջից||աներից||անորից, տեգր-տեգրոջից||տեգրից|տեգորից, շուն-շնից||շանից:

Այս օրինակներից կարելի է եզրակացնել, որ բացառականի տրվ-յալ զուգաձևությունների մեծ մասն արդյունք է նրա, որ նույն բառը կարող է ենթարկվել տարբեր հոլովումների և բացառական կազմել ըստ այդ հոլովումների, ինչպես՝ ընկեր-ընկերոջ||ընկերի՝ համապատասխա-նաբար՝ ընկերոջից||ընկերից. ժամանակ-ժամանակվա(ն)||ժամանակի՝ համապատասխանաբար՝ ժամանակվանից||ժամանակից: Այսպես են նաև՝ աներ աներոջ||աների||անոր-անհրոջից||աներից||անորից. ամառ-ամռան՝ ամառվա(ն)-ամռանից||ամառվանից, ձմեռ-ձմռան՝ ձմեռվա(ն)-ձմռանից||ձմեռվանից և այլն:

Գործիական հոլով

Ո՞ր Ո՞վ.— Ժագում-ժագմամբ||ժագումով, շարժում-շարժմամբ||շար-ժումով, կատարում-կատարմամբ||կատարումով և ընդհանրապես ՈՒՄ

սծանցով կազմված բոլոր բայանունները Մագմամբ||ծագումով, շարժ-
մամբ||շարժումով և այլ ձևերը իրարից տարբերվում են և՛ վերջավորու-
թյամբ՝ Ի, Ո՛վ, և՛ հիմքով. առաջինները կազմված են ուղղականի, իսկ
երկրորդները՝ սեռական-տրականի ձևից:

Լավություն լավությամբ||լավությունով, մեծություն - մեծությամբ||
մեծությամբով. պետություն-պետությամբ||պետությամբով և այլն ձևերից
հրկրորդները խոսակցական-ժողովրդական են և գրական լեզվում դեռևս
կանոնական աստիճանի չեն բարձրացել:

Գործիականում գուգաձևություններ են առաջանում նաև այն պատ-
ճառով, որ Ի/Ո՛վ հոլովման բառերի գոնե մի զգալի մասը ուղղականի
Ի վերջնահնչյունը գործիական հոլովում կարող է և՛ պահպանել, և՛
չպահպանել, օրինակ՝ ուզի-ուղով||ուղիով, ապակի-ապակով||ապակիով,
մատանի-մատանով||մատանիով և այլն: Երբեմն գծվար է ասել, թե
գրական լեզվում որոնք են ափնի ընդունելի՝ ազված, թե՛ չազված ձե-
վերը, Բ՛վում է, թե ազված ձևերը, օրինակ՝ գինով, այգով, սննով: Բայց
առանձին զննարկում ափնի գործածական են ոչ ազված ձևերը, օրինակ՝
լոտտահիով. ուղիով (հիշենք, օրինակ, «Լենինյան ուղիով» ամսագիրը)
և արդեն:

Ենթադասման նպատակ

Ենթադասման հոլովն ունի միայն մեկ վերջավորություն՝ ՊԻՄ, ա-
րևել և այս հոլովում բոլոր վերջավորությունների զուգաձևություններ
ընկնել չեն կարող: Ենթադասման հոլովում գուգաձևություններ չկան նաև
բոլոր տառադիմեր կազմությունները. որպեսզի հոլովումները մեծ մասով
դնպում են ինքնուրույն ՊԻՄ վերջավորությունը հաստատուն կերպով
գրվում է ուղղականի ձևի վրա. օրինակ՝ զալա-զալաթում, գինե-գինե-
րում, Թանազեթություն-Թանազեթությունում և այլն, իսկ Ո՛վ և Ա՛յն
հոլովումների դեպքում կրկին հաստատուն կերպով գրվում է սեռական-
տրականի ձևի վրա. օրինակ՝ մտում, Բռնում բայց զրանք էլ, ինչպես
հղված է, գրեթե լեզվում անգործածական ժողովրդական-խոսակցա-
կան ձևեր են: Զարեք է մտանալ նաև այն, որ բաների մի շարք խոր-
քեր ընդհանրապես ենթադասման հոլով չեն կազմում:

Ենթադասմանում զուգաձևություններ են առաջանում միայն այն
զբաղմանում, որ Ի/Ո՛վ հոլովումն քառերը ենթադասական հոլովումն աւ. ինչ-
պես ցործիականում է, վերջնահնչյուն Ի-ն կարող են և պահպանել, և՛
չպահպանել, օրինակ՝ ազակի-ազակով||ազակությամբ, մատանի-մատա-
նով||մատանիությամբ, լողի-լողով||լողիությամբ, Լալիք-Լալիքով||Լալիքությամբ, Լա-
լիքի-Լալիքիով||Լալիքիությամբ և այլն: Բայց մի շարք բաների դե-
պքում ընդունված են ազված ձևերը. օրինակ՝ աղյուս, գինում, սալում,
թնայան գրանց Ի. ալ ձևերը աւ հնարավոր են:

Սակայն կարելի է ասել, որ ապակեով||ապակիում, մատանում||մատանիում, ինչպես և ապակեով||ապակիով, մատանով||մատանիով և այլ զուգաձևերը ավելի հնչյունական, քան ձևաբանական զուգաձևեր են:

Բացի նշվածներից, ժամանակակից հայերենի հոլովական համակարգում առկա են «մաքուր» հնչյունական զուգաձևեր, ինչպես՝ կամուրջ-կամրջի||կամուրջի-կամրջից||կամուրջից-կամրջով||կամուրջով||կամուրջում||կամուրջում, գրիչ-գրչի||գրիչի-գրչից||գրչից-գրչով||գրչով-գրչում||գրչում և այլն:

ԱՌԿԱՅԱՅՄԱՆ (ՈՐՈՇՅԱԼԻ ԵՎ ԱՆՈՐՈՇԻ) ՔԵՐԿԱԿԱՆԱԿԱՆ ԿԱՐԳԸ

ՀԱՅԵՐԵՆԻ ՀՈԴԵՐԻ ՑՈՒՑԱԿԱՆ, ՍՏԱՑԱԿԱՆ ԵՎ ԴԻՄՈՐՈՇ ՖՈՒՆԿ-ՑԻԱՆԵՐԸ.— Առկայացման քերականական կարգը առաջացել ու զարգացել է բառի ընդհանուր և մասնավոր իմաստների փոխհարաբերության հիմքի վրա: Գոյականը (ինչպես և ամեն մի բառ) ունի և՛ ընդհանուր, և՛ մասնավոր նշանակություն, որը բխում է հենց լեզվի էությունից: Այսպես, շուն ասելով կարող ենք հասկանալ տվյալ տեսակն ընդհանրապես, այսինքն՝ բառը որպես հասկացության անվանում, օրինակ՝ «Շունը հավատարիմ է մարդուն» և տվյալ տեսակի մեջ մտնող ամեն մի շուն առանձին-առանձին, այսինքն՝ բառը որպես թանձրացական, մասնակի առարկայի անվանում, օրինակ՝ «Մեր շունը սպիտակ է»:

Հասկանալի է, որ լեզվի հենց բուն կոչումից՝ հաղորդակցման գերից ելնելով՝ ամեն անգամ պետք է պարզ լինի՝ խոսքն ինչի՞ մասին է՝ տվյալ տեսակի՞ մասին ընդհանրապես, տվյալ տեսակի մեջ մտնող մասնակի՞ առարկայի մասին, իսկ եթե մասնակի առարկայի մասին, ապա որի՞ մասին հատկապես: Հստ այդմ, լեզվի մեջ անպայմանորեն կան բառիմաստի կոնկրետացման միջոցներ: Դրանք ամենից առաջ բառային միջոցներն են, Այսպես՝ մի վերացական և ընդհանուր գաղափար, ասենք, ծառ, զանազան որոշիչների միջոցով թանձրացական բովանդակություն է ստանում, օրինակ՝ «այս, այդ, այն ծառը», «ամենամեծ ծառը», «ամենափոքր ծառը», «մեր բակի ծառը», «ներա տնկած ծառը», «առաջին ծառը», «երկրորդ ծառը» և այլն:

Բառիմաստի կոնկրետացման, բառիմաստն առարկայական վերաբերությամբ օժտող միջոցներից մեկը հոդերն են, որոնք, ի տարբերություն վերևում բերվածների, քերականական միջոցներ են:

Մեր հին լեզվում՝ գրաբարում, արդեն կազմավորված ենք տեսնում առկայացման քերականական կարգի, ըստ որում, եթե բառը որոշյալ է, ստանում է Ս, Դ, Ն հոդերից որևէ մեկը, իսկ եթե անորոշ է, հոգչի ստանում կամ առանձին դեպքերում կարող է ստանալ մի հոդը, որը փաստորեն մի թվականն է՝ իմաստային առանձնահատուկ զարգացում ստացած:

Դրաբարձան Ս. Դ. ն հողերն առաջանում են այս, այդ, այն ցուցական դերանուններից և շփման եզրեր ունեն այդ դերանունների իմաստային ու կիրառական առանձնահատկությունների հետ: Որոշելով, որոշյալ դարձելով առարկան՝ պարարի հողերը միաժամանակ նշում են, թե տվյալ որոշակի առարկան ի՞նչ տարածական հարաբերություն ունի առաջին, երկրորդ և երրորդ դեմքերի հետ, ըստ որում, Ս հողը ցույց է տալիս, որ առարկան առաջին դեմքի մոտ է կամ մտածվում է առաջին դեմքին մոտ, Դ հողը ցույց է տալիս, որ առարկան երկրորդ դեմքի մոտ է կամ մտածվում է նրան մոտ, իսկ Ն հողը ցույց է տալիս, որ առարկան մոտ է երրորդ դեմքին կամ նրան մոտ է մտածվում. օրինակ՝ «Մատնանս գեղեցիկ է» (մատնանս, որ ինձ մոտ է), «Մատնանդ քեզեցիկ է» (մատնանդ, որ քեզ մոտ է), «Մատնան գեղեցիկ է» (մատնանդ, որ նրա մոտ է): Նույն ձևով էլ՝ պատանին—(այս) պատանին, պատանիք—(այդ) պատանին, պատանիս—(այն) պատանին. ամբոխս—(այս) ամբոխք, ամբոխի—(այդ) ամբոխք, ամբոխն—(այն) ամբոխք:

Հայրենի հետագա պատմական զարգացման ընթացքում հողերի գիծը փոխվեց, է. և երանք ձևեր են թերև: Հիմնականում ստացական իմաստով մեծ գործարարում աղջիկս, աղջիկի, աղջիկն նշանակւ: ևն (այս) աղջիկք, (այդ) աղջիկք, (այն) աղջիկք. ապա ժամանակակից հայերենում համապատասխանաբար նշանակւում են՝ իմ աղջիկք, քո աղջիկք, իսկ աղջիկի աղջիկը ձևն է: Նշանակում է մի որևէակի աղջիկ կամ տղայու: Երկրորդ ընդհանրացում, այսինքն՝ գրաբարյան Ն հողը դարձել է որոշյալի քննականության հարգի արտահայտման միջոց:

Ս Դ Ն հողերից սկզբնապես՝ ցուցական ֆունկցիայով ժամանակակից լեզվում գործածվում է միայն Ս-ն, այն էլ որոշակի բաների հետ և որոշակի փապակցություններում: Այսպիսի օրինակներ են. «Վերելու (= առ մեղքեր) չի վանդ էր», «Վերելու հանգիստն էր», «Վերելումս երա քրոնքը լավ են գնում», «Վերելու ունի տալը ձայնավոր», «Վերելումս հողեակի թիվ են կազմում եւ իսկ վերելներս՝ ներ մասնիկով», «Վերելու կարողությունն է չի վանդ», կարողացողին էլ պատի քանդակ», «Վերելու օճաքն է հիմն», «Վերելն ժամանակներս առաջիկա թափով չի աշխատում» «Վերելն տարիներս ներածիտովիկ է իր մեջ», և այլն: Հնարան ձևով կան նաև ամսույս (քսանին), դարույս (մեջ):

Ս, Դ հողերը ժամանակակից հայերենում ունեն նաև դիմորոշ ֆունկցիա և բանական տալիս են առաջին կամ երկրորդ դեմքի իմաստ՝ արտահայտելով եւ, դու, իսկ հողեակի թիվով գործածված բաների հետ՝ մենք, դուք անձնական դերանունների իմաստը. օրինակ՝ ես՝ ուսանողս, դու՝ ուսանողդ, մենք՝ ուսանողներս, դուք՝ ուսանողներդ, ես հագրողս, դու՝ հագրողդ, մենք՝ հագրողներս, դուք՝ հագրողներդ և այլն: Ը (ն) հողը գործածվում է երրորդ դեմքի բաների հետ, օրինակ՝ նա՝ ուսանողք, նրանք՝ ուսանողներք, նա՝ հագրողք, նրանք՝ հագրողներք և այլն:

Բայց՝ այստեղ Ը հոգը չէ, որ բառերին տալիս է երրորդ դեմքի իմաստը Առանց Ը հոգի էլ գոյականներն ընդհանրապես երրորդ դեմքի են։ Տըվ-յալ դեպքում Ը հոգն արտահայտում է բառերի որոշյալ առումը։

Որովհետև կոչականը ցույց է տալիս առարկան, որին դիմում է խոսողը, ուրեմն և ունի երկրորդ դեմքի իմաստ, այդ պատճառով ոճա-վորված տեքստերում գրաբարյան ձևով նրա որոշիչը կարող է ստանալ երկրորդ դեմքի Դ հոգը, ինչպես՝ «Օ՛, բյուրաստինք... Օ՛, ոսկեմայրդ Անահիտ... Մի՞թե արդար է այս, ո՛վ անաչառդ պարզեկիչ» (Զարյան)։

Ընդհանրապես պետք է նկատի ունենալ, որ Ս և Դ հոգերի մեջ դի-մորոշ իմաստը ցայտուն չի դրսևորված, և դրանք ես, դու, մենք, դուք անձնական գերանունների իմաստ են արտահայտում սովորաբար դրանց հետ միասին։ Այսպես՝ կապակցությունից դուրս ուսանողս, սուսանողդ, աշակերտս, աշակերտդ և այլ ձևերում Ս, Դ հոգերն ըմբռնվում են ստա-ցական իմաստով՝ իմ ուսանողը, քա ուսանողը, իմ աշակերտը, քա աշա-կերտը և ոչ թե դիմորոշ իմաստով՝ ես՝ ուսանողս, դու՝ ուսանողդ, ես՝ աշակերտս, դու՝ աշակերտդ։ Միայն որոշ գերանունների և թվականների հետ այդ իմաստը, այսինքն՝ դիմորոշ իմաստը, բացարձակ է, ինչպես՝ ինքս, ինքդ, ինքը, ամենքս, ամենքդ, ամենքը, բոլորս, բոլորդ, բոլորք, յուրաքանչյուրս, յուրաքանչյուրդ, յուրաքանչյուրը, երկուսս, երկուսդ, երկուսը, երեքս, երեքդ, երեքը և այլն։

Ս, Դ, Ն (Ը) հոգերը, ինչպես նշված է արդեն, արտահայտում են նաև ստացական իմաստ և դրվելով գոյականների վրա՝ ցույց են տա-լիս, թե ում է պատկանում առարկան՝ արտաճայտելով իմ, քա, նրա (իք), մեր, ձեր, նրանց (իրենց) անձնական գերանունների իմաստը, ինչ-պես՝ շուս (իմ շորը), շորդ (քո շորը), շորը (նրա շորը), շուրես (իմ շո-րերը), շուրեդ (քո շորերը), շուրերը (նրա շորերը), տունս, տունդ, տու-նը, տներս, տներդ, տները և այլն։ Մեր, ձեր, նրանց (իրենց) իմաստն արտահայտելու համար բառն ստանում է Ն+ԵՐ վերջավորությունը (կրկնակի հոգնակի), որի վրա դրվում են հոգերը, օրինակ՝ շուրներս (մեր շորերը), շուրներդ (ձեր շորերը), շուրները (նրանց շորերը), տըն-ներս, տըներդ, տըները և այլն։

Մի օրինակ էլ բերենք գեղարվեստական գրականությունից.

Քնքուշ երազով պաճուճիքի ճոգիՍ,
Նստիր մահճիՍ մոտ ու տխուր երգիք,
ՄազերԴ փոփր հոգնատանջ կրծքիՍ
Ու մեղմ փայփայի սիրտՍ տարագիր։

Ինչպես վերևի օրինակներից կարելի է եզրակացնել, Ն||Ը հոգը ըս-տացական իմաստ շատ թույլ է դրսևորում։ Հենց բերված օրինակնե-րում նա ավելի բառերի որոշյալությունն է արտահայտում, քան ստա-ցականության կարգը։

Վերջին շրջանում հրատարակված քերականական աշխատություններում հայերենի հոգերի արտահայտած ցուցական, ստացական և դիմորոշ իմաստները բնութագրվում են որպես առկայացման քերականական կարգի ցուցա-տուցական ենթակարգ: Գ. Զահուկյանը գրում է. «Ցուցա-ստացական ենթակարգը արտահայտության պլանում բնորոշվում է Ս, Դ, երբեմն էլ Ը, ն մասնիկների (հոգերի) առկայությամբ. որոնք բովանդակության պլանում արտահայտում են ցուցա-ստացական, բուն ցուցական և դիմորոշ իմաստներ: Այս բոլոր դեպքերում հիմնականը և ծագմամբ առաջնայինը ցուցական իմաստն է. Ս, Դ հոգերը ծագմամբ նույնն են այս, այդ (և սա, դա) որոշիչ դերանունների բուն արմատական մասերի հետ: Երկրորդաբար ցուցական իմաստի վրա առնել է-ստացական իմաստը, իսկ դիմորոշ իմաստը արդյունք է անձնական (անձնանիչ) դերանունների հետ անունների համաձայնվելու (ես՝ ուսուցիչս)»²¹:

ՈՐՈՇՅԱԼԻ ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՈՐՈՇԻԶ ՀՈԳԻ ՖՈՒՆԿՑԻԱՆԵՐԸ.— Որոշյալի կարգը ժամանակակից հայերենում արտահայտվում է ն կամ Ը հոգերի միջոցով. որոնց հակադրվում են Օ և ՄԻ ձևերը, որոնք արտահայտում են անորոշի կարգը:

ՆԱԸ հոգը ժամանակակից հայոց լեզվում, որպես կանոն, դրվում է միայն ուղղական և սեռական-տրական հոլովների վրա: Որոշյալ հոգի այսպիսի սահմանափակ կիրառությունն արևելահայ գրական լեզվի վերջին շրջանի զարգացման արդյունք է: Արևելահայ գրական լեզվի ձևավորման շրջաններից սկսած մինչև 19-րդ դարի վերջերը որոշիչ հոգի կիրառության այսպիսի սահմանափակում չի եղել, և ՆԱԸ հոգը դրվել է բոլոր հոլովների վրա: Ստ. Պալասանյանն արձանագրելով այս դրույթունը՝ գրում է, որ սեռական հոլովը երբեք որոշյալ հոգ չի ընդունում, բայց մյուս հոլովները առանց բացառության կարող են հոգ առնել: Ըստ այդմ, նա պարտեզ բառի որոշյալ առումը բերում է հետևյալ ձևով. ուղղ.-հայց.— պարտեզը, սեռ.— պարտեզի, տր.— պարտեզին, բաց.— պարտեզիցը. գործ — պարտեզովը, ներգ.— պարտեզումը: Բայց միաժամանակ Ստ. Պալասանյանը նշում է հետևյալը. «Գրավոր լեզվի մեջ բացառական. գործիական և ներգոյական հոլովները ավելի անհոգ են վարվում, քան թե հոգով, զորօրինակ՝ իմ բարեկամը մարդասիրական ընկերությունից օգնություն ստացավ. Հողագործները կերակրվում են դաշտի բերեցով և ծառերի պտուղներով. Աշակերտները խաղում են ուսումնարանի բակում»²²:

Բացառական, գործիական, ներգոյական հոլովների որոշիչ հոգ չունենելու այդ ընթացքը 19-րդ դարի վերջերին և 20-րդ դարի սկզբներին

²¹ Գ. Զ. Զահուկյան, Ժամանակակից Ֆայերենի տեսության հիմունքները, էջ 212:

²² Ստ. Պալասանյան, Հայրականությունը մայրենի լեզուի, Թիֆլիս, 1906, էջ 120:

վերածվում է որոշակի օրինաչափության, ժամանակակից գրական լեզվի նորման այն է, որ բացառական, գործիական և ներգոյական հոլովները գործածվում են առանց որոշիչ հոդի: Բայց որովհետև ՈՒՄ ճյուղի բարբառներում այդ հոլովները ևս հոդ են ստանում, դրանց ազդեցությամբ ժողովրդական ոճի ստեղծագործություններում բացառական, գործիական և ներգոյական հոլովների վրա ևս կարող է որոշիչ հոդ դրվել:

Այսպիսի քաղմաթիվ օրինակների հաճախում ենք Հ. Թումանյանի ստեղծագործության մեջ, օրինակ՝ «Չղենց տանը, երբ սովում էր, գնում էր տաշտիցը հաց էր առնում, կծումիցը պանիր էր հանում»։ «Սա վեր թռավ, դուրս ընկավ, նա զետեղը դիպավ»։ «Թե ասենք ամթրևիցն էր, որ երդիկովը ներս էր թափվում»։ «Հնքան տարածությունը ինչպես մի երկու թուպեումը կտրեցին ու հասան»։ «Ծմակի մթնումը կռան, գնացին»։

Նման ձևերի հաճախում ենք նաև խորհրդային շրջանի գրողների գործերում:

Ծթի ժողովրդական-խոսակցական լեզվին հատուկ այս ձևերը հաշվի չառնենք, ապա գրական լեզվում որոշյալ առման դեպքում հոդ են ստանում միայն ուղղական և սեռական-տրական հոլովները՝ հակադրվելով համապատասխան հոդ չունեցող կամ մի անորոշ հոդն ունեցող ձևերին: Այսպիսով ունենում ենք հետևյալ հակադրությունը.

Եզակի

Հ ո լ ո վ ը	Ո Ր Ո Շ Յ Ա Ն	Ա Ն Ո Ր Ո Շ
Ուղղական	Ն Ը	Օ ՄԻ
Տրական	Ն Ը	Օ ՄԻ

Այսինքն՝ ուղղ.— երեխան-երեխա||մի երեխա

տրակ.— երեխային-երեխայի||մի երեխայի:

Մի անորոշ հոդը իր յուրահատուկ իմաստի պատճառով սովորաբար հոգնակի բառաձևերի վրա դրվել չի կարող, ուստի և հոգնակի թվում ունենում ենք Ն||Ը—Օ հակադրությունը:

Հոգնակի

Հ ո լ ո վ ը	Ո Ր Ո Շ Յ Ա Ն	Ա Ն Ո Ր Ո Շ
Ուղղական	Ն Ը	Օ
Տրական	Ն Ը	Օ

Այսինքն՝ ուղղ.— երեխաները-երեխաներ

տրակ.— երեխաներին-երեխաների

Գրաբարում Ը հոդը չի հղել: Երրորդ դեմքի համար կիրառվել է միայն. Ն հոդը և՛ ձայնավորահանգ, և՛ բաղաձայնահանգ բառերի հա-

մար. օրինակ՝ ձի-ձին, պատանի-պատանին, քաղունի-քաղունին, կատու-կատուն, առու-առուն, տուն-տունն, բուն-բունն, բազառու-բազառուն, ծառ-ծառն, ազգ-ազգն և այլն: Բաղաձայնահանգ բառերում ն հոգից առաջ գաղտնավանկ է և հղել, և վերևի բառերն արտասանվել են՝ տունէն, բանէն, բազառուէն, ծառէն, ազգէն: Ախարհաբարում գրաբարյան էն վերջավորվող բառերի ն հնչյունն ընկնում է, օրինակ՝ դուռն > դուռ > դուռ, ձուկն > ձուկ > ձուկ, մուկն > մուկ > մուկ և այլն: Սրա համեմատ գրաբարյան տունն, ծառն, ազգն և այլ ձևերը դարձն են տունը, ծառը, ազգը և այլն: Այս ձևով գաղտնավանկ կազմող է հընչյունը վերածվել է լիարժեք ձայնավորի և ստանձնել է որոշիչ հոգի պաշտոն:

Ն և Ը հոգերը իմաստային տարբերություն ամենեին չունեն. նրանք ունեն միայն գործածության կամ դիրքային ոլորտի տարբերություն, այն է՝ ձայնավորով վերջացող բառերն ստանում են ն հոգը, իսկ բաղաձայնով վերջացողները՝ Ը հոգը, ինչպես՝ աբխ-աբխն, երեկո-երեկոն, բազն-բազն. այգի-այգին, առու-առուն, տուն-տունը, սառ-սառը, ուսանող-ուսանողը, բանվոր-բանվորը, բժիշկ-բժիշկը և այլն: Սակայն կապակցված խոսքում բաղաձայնահանգ բառերի Ը հոգը կարող է փոխարինվել ն-ի, եթե հաջորդ բառն սկսվում է ձայնավորով: Այդ դեպքում ն հնչյունն անցնում է հաջորդ բառին, երկու բառերն արտասանվում են միասին, առանց դադարի, որի հետևանքով տրամաբանական շեշտն ընկնում է հաջորդ բառի վրա, օրինակ՝ «Ջինվորն ընկա՛վ», «Արամն ասա՛ց», «Գնացքն ուշացա՛վ», «Ամառն անցա՛վ» և այլն: Նույնն է նաև չգրվող Ը-ով սկսվող բառերի դեպքում, օրինակ՝ «Ջինվորն շտապե՛ց», «Արամն սպասե՛ց», «Աղչիկն զգա՛ց» և այլն:

Սակայն ձայնավորով սկսվող բառերից առաջ բաղաձայնահանգ բառերի Ը հոգը կարող է և մնալ, չփոխվել ն-ի: Այդ դեպքում հանդիպադրվում են երկու ձայնավորներ, որոնք միասին առանց դադարի արտասանվել չեն կարող, և, այսպիսով, առաջին բառից հետո արտասանական փոքրիկ դադար է առաջանում, որի հետևանքով էլ տրամաբանական շեշտն ընկնում է առաջին, այսինքն՝ հոգ բնեցող բառի վրա, օրինակ՝ «Ջինվորն ընկավ», «Արամը ասաց», «Գնացքը ուշացավ», «Ամառը անցավ»:

Անվածներից կարելի է եզրակացնել, որ ն հոգի ոլորտն ավելի լայն է, քան Ը հոգի ոլորտը, քանի որ ն-ն գրվում է ձայնավորահանգ բառեր բառերի վրա, այլ և Ը-ի փոխարեն կարող է գրվել նաև բաղաձայնահանգ բառերի վրա՝ հնչյունական հատուկ միջավայրում, այն է՝ ձայնավորով սկսվող բառերից առաջ:

Ը և ն հոգերի հիմնական ֆունկցիան այն է, որ գրվելով գոյականների վրա՝ ցույց են տալիս, որ խոսքը գնում է խոսողի և խոսակցի համար որոշակի, ձանոթ, հայտնի առարկայի մասին. որը խոսքի մեջ ար-

դեն մի անգամ հիշատակված է և այսպիսով դրված է կոնկրետ իրադրության մեջ, օրինակ՝ «Կինը նրա բարձի տակից դուրս բերեց մի մեծ ծրար, Մեռնողն ապակյա աչքերով նշան արավ դեպի Սմբատը, և մայրը ծրարը տվեց որդուն» (Շիրվ.)։ «Մի մարդարոյ արջ էր կանգնել մի քիչ հեռու, Երբ արջը թքոտելով դեն գցեց ուսի փայտը, չորքոտանի դարձավ, բերդանը որոտաց» (Բակ.)։ «Մի անգամ մի պախրա ա վիրավորում։ Պախրան փախչում ա, սա ընկնում ա նտեիցը» (Թում.)։

Սակայն որոշիչ հոգերով կարող են գործածվել նաև խոսքի մեջ տուգլին անգամ հիշատակվող գոյականները։ Դա նշանակում է, որ տրվելով գոյականներով արտահայտված առարկաները արդեն հայտնի, ծանոթ են խոսողին ու խոսակցին և որոշակի են ըստ իրադրության։

Այսպես, մի դպրոցի ուսուցիչների կամ աշակերտների համար «Գիրեկտորը եկել է», «Ուսմամբաբը դաս է լսում», «Ուսուցչաճեղը փակ է», մի քանանիքի անդամների համար «Բազմոցը մաշվել է», «Գրասեղանը լավ մաքրիր», «Աւղոսկը բե՛ւ» և այլ նախադասությունների ընդգծված բառերով արտահայտված հասկացությունները թանձրացական են ու որոշակի, ընկալվում են որպես միակ հնարավորը, ընտրությունը բացառված է, որի հետևանքով էլ կիրառվում են որոշիչ հոգով։

Փնտրված դեպքերում որոշիչ հոգի միակ ֆունկցիան չէ։

Որոշիչ հոգն ունի ոչ միայն մասնավորեցնող ու առանձնացնող, այլև ընդհանրացնող նշանակություն՝ ցույց տալով հասկացությունը որպես այդպիսին, հասկացությունն ընդհանրապես։ Այսպես, «Ուսանողը հանձնեց քննությունը» նախադասության մեջ խոսքը գնում է որոշակի, խոսողին ու լսողին ծանոթ, հայտնի ուսանողի մասին, իսկ «Ուսանողը պետք է աշխատասեր լինի»՝ նախադասության մեջ՝ ուսանողի մասին ընդհանրապես։ Այսպիսի օրինակներ են նաև՝ «Մարդը վերափոխում է բնությունը, իսկ կենդանին հարմարվում է բնությանը»։ «Վարդը ծաղիկ է»։ «Առյուծը գիշատիչ կենդանի է»։ «Գիրե՛ր մարդու հավատարիմ բարեկամն է»։ «Շունը հավատարիմ է մարդուն»։ «Հավը թռչուն է», «Ածծվը թռչունների արքան է»։ «Աղվեսը խորամանկ է»։ «Բույսը չերմություն ու լույս է սիրում» և այլն։

Որոշիչ հոգերի ֆունկցիաներից մեկն էլ այն է, որ նրանք արտահայտում են ծավալային ամբողջություն։

Որոշիչ հոգերի այս ֆունկցիան շատ ցայտուն ու վառ ձևով դրսևավորվում է նյութ ցույց տվող գոյականների վրա դրվելիս։ Այսպես, ենթադրենք, թե սեղանի վրա դրված է մեկ շիշ գինի։ Երբ ասում ենք՝ «Գինին տո՛ւր», հասկանալի է, որ խոսքը գնում է ամբողջ շիշ մասին, իսկ երբ ասում ենք՝ «Գինի՛ տուր», հասկանալի է, որ խոսքը գնում է ոչ թե ամբողջի, այլ մասի վերաբերյալ։ Այսպես է նաև հետևյալ նախադասությունների մեջ, որտեղ որոշյալ ձևերն արտահայտում են սա-

բողջը, իսկ անորոշ ձևերը՝ մասը. «Այլուրը բե՛ր», «Այլուր բերօ», «Յո-
րենք վաճառեցին», «Յորեն վաճառեցին», «Թանաքը թափվեց հատա-
կին», «Թախալ թափվեց հատակին», «Միտքը տո՛ւր Երեխային», «Մի՛ւզ
տուր երեխային»:

Որոշիչ հոգի այս նշանակությունը տարածվում է նաև հոգնակի թը-
վով գործածված գոյականների վրա ընդհանրապես: Այսպես, որոշիչ
հոգը հոգնակի թվով գործածված գոյականների հետ արտահայտում է
ոչ միայն որոշյալ առումը, այլև ծավալային ամբողջություն, իսկ հոգ-
նակի անհոգ ձևերն արտահայտում են ոչ միայն անորոշ առումը, այլև
ծավալային մասնականություն, օրինակ՝ «Ուսանողները դուրս էին Լկել
շաբաթօրյակի», «Ուսանողներ էին դուրս Լկել շաբաթօրյակի»։ «Մա-
տիտները բեր», «Մատիտներ բեր», «Միջանցքում վազվզում էին աշա-
կերտները», «Միջանցքում աշակերտներ էին վազվզում» և այլն:

Դրան համապատասխան էլ՝ բոլոր բառի հետ, որը ծավալային ամ-
բողջություն է ցույց տալիս, գոյականները կգործածվեն որոշիչ հոգով,
իսկ, ասենք, որոշ, մի փանի բառերի հետ. որոնք մասնական նշանա-
կություն ունեն, գոյականները կգործածվեն առանց որոշիչ հոգի, օրի-
նակ՝ «Թուր ուսանողները հաջողությամբ հանձնեցին քննությունները».
«Որոշ ուսանողներ կամ մի փանի ուսանողներ հաջողությամբ հանձնե-
ցին քննությունները»։ «Ներկա էին բոլոր ուսուցիչները», «Ներկա էին
որոշ կամ մի փանի ուսուցիչներ» և այլն:

Եվ վերջապես՝ որոշիչ հոգն ունի մի կարևոր ֆունկցիա էս. Որոշիչ
և որոշ ոչ գոյական խոսքի մասերին տալիս է գոյականական. առարկա-
յական նշանակություն. ինչպես՝ լավը, վատը, հեռավորը, զգայունը,
նոգնածը, գրածը, շատը, փչը, նորը, հինը, գեղեցիկը, երկրորդը և այլն:
Որպես ընդհանրացում կարելի է ասել, որ եթե մի բառ գործածված
է որոշիչ հոգով, ուրեմն կամ գոյական է, կամ գոյականաբար է կի-
թառված:

ԱՆՈՐՈՇԻ ԱՐՏԱԿԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԶՐՈ ՁԵՎ).— Գոյականի անորոշ
առումը ժամանակակից հայերենում, ինչպես նշված է արդեն, արտա-
հայտվում է կամ առանց հոգի՝ ուսանող, կամ ՄԻ անորոշ հոգով՝ մի
ուսանող Նախ առաջինի, այսինքն՝ անհոգ կամ, որ նույնն է, զրո հոգ
ունեցող ձևի մասին:

Գոյականն առանց որոշիչ հոգի. ինչպես՝ տուն, մարդ, ծառ, ար-
ևսաբահանք. լավություն. ծագում և այլն: արտահայտում է բառիմաս-
տը ամենարեգճանուր և վերացական ձևով, առանց որևէ կոնկրետաց-
ման ու սահմանափակման: Թանձրացական առարկաների անվանում-
ներն անգամ, ինչպես են վերևում բերվածները՝ տուն, մարդ, ծառ, ա-
ռանց հոգերի այնքան վերացական-ընդհանուր նշանակություն են ար-
տահայտում որ փաստորեն հավասարվում են վերացականներին՝ ա-
նախորհանք, լավություն, ծագում:

Գոյականն առանց հոգի և անորոշ է մնում սովորաբար հետեյալ գծաբերում²,

1. Երբ խոսվում է անժանոթ առարկայի մասին, որը խոսքի մեջ հիշատակվում է առաջին անգամ և որը հենց հաղորդման նպատակն է. եթե անհոգ գործածված բառը եզակի է, ապա թվի վրա սովորաբար ուղադրութուն չի դարձվում, օրինակ՝ «Գնաց, մի կորկում լուր էր ապանում, ճնճողով էր զարկում» (Թում.). «Բացուտներում միտհավ էր որսում, արտերի մոտ կախավ ու լուր» (Բակ.). «Գեյ ու աղվես եկան հանգից, Ագահ սիրտը լափեցին, Յին ու ագռավ իշան ամպից, Սև ալքերը հանեցին» (Թում.). «Հագած էր երկայնափեշ սև ռեզինկոտ, մոխրագույն անդրավարտի և սև մետաքսե խոշորագույն փողկապ» (Շիրվ.):

2. Երբ բառը սոսկ իր անվանողական ֆունկցիայով է գործածվում, օրինակ.

— Ասա՛ անձի մի քանի հատուկ անուններ:

— Սուրեն, Գուրգեն, Արամ, Աշոտ, Հասմիկ, Մաղիկ, Ռուզան, Գեհար:

— Այժմ ասա՛ անձի մի քանի հասարակ անուններ:

— Բժիշկ, ուսուցիչ, ուսանող, աշակետ, բանվոր, զինվոր, տղա: «Սարգիսը կրծոտում էր Դավթի ձեռքերը, գլուխն ուժգին զարնում էր հատակին, գոռալով.

— Անաստվա՛ծ, ավագա՛կ, մարդասպա՛ն, դաճի՛ն և այլն, և այլն» (Շիրվ.):

Ճնճանդապես պետք է նկատի ունենալ, որ սրբայալ առումով գործածված բառը հանդես է գալիս որպես խոսքի ելակետը, իսկ անսրբ առումով բառը՝ այն նորը, որ հաղորդվում է: Այսպես, «Կինը նամակ բերեց» նախադասության մեջ խոսքի ելակետը կինն է, իսկ նամակը հաղորդվող նորն է: «Նամակը (մի) կին բերեց» նախադասության մեջ խոսքի ելակետը նամակն է, իսկ կին հաղորդվող նորն է: Եթե խոսքը շարունակենք հետեյալ ձևով՝ «Կինը հագել էր սպիտակ շրջագգեստ», ապա այս նախադասության մեջ կինը հաղորդման ելակետն է, իսկ շրջագգեստը այն նորը, որը հաղորդվում է:

3. Երբ բառը գործածվում է մասնական նշանակությամբ՝ ցույց տալով առարկայի, հատկապես նյութի մասը և ոչ թե ամբողջությունը, օրինակ՝ «Աղբյուրի մոտ հաց կերանք, մի կուշտ ջուր խմեցինք» (Անան.). «Ձեզանից ո՞վ ալյուր կծախի, մի չափ ալյուր տա՛ գնամ» (Թում.). «Հաց չենք ուզում ձեզանից, Հող տվեք մեզ ձեր տանից» (Թում.). «Նադիր շահը զո՞ւհ հավաքեց, Զո՞ւհ հավաքեց անհամար» (Թում.) և այլն:

4. Մի խումբ որոշիչներ ըստ իրենց իմաստի անորոշ առումով գոր-

² Հմմտ. Մ. Արեղյան, Հայոց լեզվի տեսություն, էջ 325—328, Յ. Туманян, Артикли в современном армянском языке, էջ 132—182:

ժածոված գոյական որոշյալ են պահանջում, Այսպես են հատկապես անորոշ դերանունները՝ ինչ-որ, ինչ-ինչ, ինչ, ուրիշ, այլ, որևէ, որեիցե, մի ֆանի, որոշ, ումն և մի քանի այլ դերանուններ՝ ամեն, ամեն մի, յուրաքանչյուր, ոչ մի, ֆանի, օրինակ՝ «Թիշկը սրսկում էր ինչ-որ սթափեցուցիչ հեղուկ» (Շիրվ.) «Հիմի ուրիշ երեխաներ են խաղում իմ մանկության ընկեր գետակի ափին» (Անան.). «էլ ի՞նչ քաղաքուր կամ էլ ի՞նչ իշխան. Որ կո՞իվ լանի, ուրիշին լտիրի» (Թում.). «Շամմուրամատ, ամեն բան որևէ սահման ունի» (Զար.), «Արևը մի ֆանի ժամ է լույս տալիս Միսնաժորի անտառներին» (Բակ.). «Փանի-ֆանի մաղ կորավ իր տանից, Փանի-ֆանի մաղ դառավ մարդասպան» (Թում.). «Ոչ մի դիշ երա գեղանիությունը չի կարող նկարագրել» (Անան.) և այլն:

Ծ. Որպես կանոն որոշիչ հոգ չեն ստանում և անհոգ են գործածվում գրաբարածե հոգնակիները՝ մաղիկ, կանայն, պարունայն, այլև թ ով կազմված հոգնակիները ծի ածանց ունեցող բառերից, ինչպես՝ «Բայց մաղիկ գիտեին ինչպես զովացնել իրենց նախանձավառ սրբործերը» (Շիրվ.) «Մար կանայք հեղվից տեսան, Հեղվից տեսան, ուրախացան» (Թում.). «էս մասին գյուղացի մի քանի պատմություն արին» (Թում.). «Մարեցի պատրաստվում էին վարդավառի տոնին» (Անան.). «Ուրարուացի հանկարծ որոտաձայն ընկան փղերի մեջ» (Զար.) և այլն:

Նույնն է նաև, երբ գրաբարյան հոգնակիի ձևերը գործածվում են ոճավորման նպատակով, օրինակ՝ «Յրված միաբան էտ եկան նորից» (Թում.) «Ահա մի իմաստուն գուսան ժամանեցին» (Զար.):

Սովորաբար անհոգ են գործածվում նաև բերված բառերի տրական հոլովածները, ինչպես՝ «Հանդիպեցի այս մաղիկացե, կանանց». «Տեսա այս մաղիկացե, կանանց». «Բայց սկ նախանձը կուրացրել էր մաղիկացե» (Շիրվ.) «Պահակներն շտապեցնում էին գյուղացե» (Բակ.). «Նայում էր բժշկին, կովերին. գյուղացե» (Բակ.): Վերջին ձևը բարբառացին է:

Այսպես և՛ անհոգ են գործածվում ԾԺԹ, ԱՆԹ, ՌԻՆԹ ձևով կազմված անեզուկանները, օրինակ՝ «Վառքանան քաջարար ընկան պատերազմում» «Արմենենց այսօր չյուրերի են սպասում» և այլն:

Ե Բացառական, գործիական և ներգոյական հոլովները, լինեն որոշյալ թե անորոշ, որպես կանոն արդի հայերենում որոշիչ հոգ չեն քնդուներ և գործածվում են անորոշ ձևով:

Որոշիչ հոգի գործածությունը սահմանափակված է նաև շարահյուսության, և մի շարք նախադասության անդամներ առավելապես կամ միշտ գործածվում են անորոշ ձևով՝ առանց որոշիչ հոգի:

Որպես կանոն, որոշիչ հոգ չեն ստանում՝ և անորոշ ձևով են գործածվում կոչականը, գոյական որոշիչը, հատկացուցիչը և այլն:

ՄԻ ԱՆՈՐՈՇ ՀՈԳԸ — իթե լեզուներում որոշիչ հոգը, որպես կա-

նոն, առաջանում է ցուցական դերանուններից, ապա անորոշ հոգը ժա-
գում է մի թվականից:

Վերցնենք հետևյալ օրինակները. «Ուշիկ քայլերով ներս մտավ մի
պատանի» (ԲաՖ.). «Վուսամուտներից մեկի առջև կանգնած էր մի կին
և ծպտալով նայում էր» (Շիրվ.). «Նստած եմ մի օր ու միտք եմ անում,
Միտք եմ անում, միտք ու շեմ կարենում Մի ճնար գտնեմ՝ ցավերս հո-
գամ» (Թում.). «Ձմռան մի գիշեր կար մի ճարսանիք» (Թում.):

Ընդգծված կապակցությունների մեջ խամբած է մի բառի թվակա-
նական, թվարկման նշանակությունը, բացարձակորեն գերակշռում է
ընդհանուր տարտամ իմաստը, և նա փաստորեն անորոշ հոգի դեր է
կատարում: Այսպես, «Մի պատանի տեսավ մի կնոջ» մոտավորապես
նշանակում է «Ինչ-որ պատանի տեսավ ինչ-որ կնոջ»: «Մի տարում նա
փականագործ դարձավ մի մեծ գործարանում» (Խանզ.) նախադասու-
թյան մեջ մի-ն առաջին դեպքում արտահայտում է թվարկման գաղա-
փար և միայն ու միայն թվարկման գաղափար, այսինքն՝ թվական է,
իսկ երկրորդ դեպքում թվարկման գաղափարը իրեն զգացնել չի տալիս
կամ համարյա զգացնել չի տալիս, մի-ն արտահայտում է անորոշու-
թյան ընդհանուր իմաստ՝ անորոշ հոգի նշանակությամբ:

Մի թվականը և մի անորոշ հոգը արդի հայերենում տարբերակված
չլինելով ձևով և դիրքով՝ տարբերակվում են շեշտով: Սովորաբար մի-ն
որպես թվական շեշտ է կրում, իսկ որպես անորոշ հոգ շեշտ չի կրում
կամ արտասանվում է շատ թույլ շեշտով, օրինակ՝ «Նա մի՛ կով ունի»
և «Նա մի կով ունի». «Մի՛ անգամ հանդիպեցի նրան» և «Մի անգամ
հանդիպեցի նրան». «Մի՛ մարդ տեսա» և «Մի մարդ տեսա»:

Մի հոգի հիմնական նշանակությունն այն է, որ գոյականի ընդհա-
նուր իմաստը կոնկրետացնում, մասնավորում է ճշակի, անհատ առար-
կայի շուրջը, ինչպես՝ տուն—մի տուն, գիրք—մի գիրք, մարդ—մի մարդ,
կին—մի կին և այլն: Սա նշանակում է, որ մի հոգն ունի կոնկրետաց-
նող, առանձնացնող իմաստ: Մի հոգի այս իմաստն ուղղակիորեն բը-
խում է մի թվականի իմաստից:

Գիտենք, որ կոնկրետացնող, մասնավորող նշանակություն ունի նաև
որոշիչ հոգը: Այդ դեպքում ո՞րն է որոշիչ և անորոշ հոգի տարբերու-
թյունը:

Այս տարբերությունը հատկապես այն է, որ որոշիչ հոգով գործած-
ված գոյականը ցույց է տալիս տվյալ տեսակի մի որոշակի առարկա,
և այլ առարկայի ընտրությունը բացառված է, ինչպես «Գիրքը տո՛ւր»,
«Աթուղը վերցրու և նստի՛ր», իսկ մի անորոշ հոգով գործածված գոյա-
կանը ցույց է տալիս պատահած առարկան՝ որպես տվյալ տեսակի մեջ
մտնող առարկաներից մեկը, ինչպես՝ «Մի գիրք տո՛ւր», «Մի աթուղ
վերցրու և նստի՛ր»:

Լեզվաբանական գրականության մեջ ճիշտ կերպով նշված է, որ

անորոշ հոգով գործածված գոյականը ցույց է տալիս - եզակի, մասնավոր առարկա նույն տեսակի այլ առարկաների ֆոնի վրա, ինչպես՝ «Մի գիրք տա՛ւր», իսկ որոշյալ հոգով գործածված գոյականը այսպիսի ֆոն չի ենթադրում, ինչպես՝ «Գիրքը տո՛ւր»:

Սովորաբար ասում ենք, որ ժամանակակից հայերենում անորոշ առումն արտահայտվում է Օ հոգով՝ մարդ, խնձոր և մի անորոշ հոգով՝ մի մարդ, մի խնձոր, այսպիսով հավասարության նշան դնելով այս ձևերի միջև: Սակայն սրանք հավասարաբեռ չեն և երևան են հանում իմաստային տարբերություններ: Նախ՝ կապակցությունից դուրս անհոգ ձևերը նշանակում են տվյալ հասկացությունը, ինչպես՝ մարդ, խրճճոր, իսկ մի հոգով ձևերը՝ տվյալ հասկացության մեջ մտնող եզակի առարկան, որն անծանոթ է, ինչպես՝ մի մարդ, մի խնձոր: Մյուս կողմից՝ անհոգ գոյականը, երբ եզակի է, շատ դեպքերում անտարբեր է թվի քերականական կարգի նկատմամբ և հոգնակի իմաստով ևս կարող է ըմբռնվել, օրինակ՝ «Դուրս եկա փողոց՝ մարդ տեսա»։ «Խնձոր գնեց»։ «Ձուկ բռնեց» և այլն: Մի հոգով գործածված գոյականը եզակի և միշտ եզակի է ըմբռնվում, և դա բխում է մի թվականի բառային նշանակությունից, որից զարգացել է անորոշ հոգը, ինչպես՝ «Դուրս եկա փողոց՝ մի մարդ տեսա»։ «Մի խնձոր գնեց»։ «Մի ձուկ բռնեց»:

Ըստ իր նշանակության՝ ժամանակակից հայոց լեզվում մի անորոշ հոգը, որպես կանոն, հոգնակի թվով գործածված գոյականների հետ կիրառվել չի կարող, թեև ժողովրդական-խոսակցական լեզվում անհր-նար չի նաև այդ կիրառությունը, օրինակ՝ «Մի խոսքեր ասաց, որ մի փութ մեղրով չէին ուտվի»։ «Մի այնպիսի սիրուն աղջիկներ էին, որ շուտես, չխմես, նրանց մտիկ անես»։ «Մի ձայներ էին հանում, որ մարդու սիրտ մղկտում էր»։ «Մի տներ տեսա, որ կյանքումս չեմ մոռանա» և այլն:

Ասվածներից կարելի է եզրակացնել, որ Մի հոգի հիմնական կիրառությունն այն է, որ զրվելով գոյականի վրա՝ ցույց է տալիս առարկաներից մեկը, որն անծանոթ է և խոսքի մեջ հիշատակվում է առաջին անգամ, ինչպես՝ «Խոր անտառում մի այծ է լինում: Ունենում է մի գեղեցիկ ուլ» (Թում.)։ «Գնաց ու գնաց, բարձրացավ մի սառ, Բարձրացավ, տեսավ մի մեծ մարմար բառ» (Թում.)։ «Փովում է դեմս իսկույն մի փողոց խաղաղ, Ո՛ր փողոցի անկյունում — մի վտիտ տղա» (Չար.)։ «Բայց ճշում էր մեր սրտերում կարկամ Մի անհուն կսկիծ ու մի հսկա ցավ» (Չար.)։ «Մի ջահել կին դուրս եկավ սիմինդրի խիտ արտից» (Բակ.)։ «Գուցե ճամփի մեջտեղը մի կիտառ պատահեց» (Անան.):

Նշենք նաև այն, որ անորոշ հոգով գործածված գոյականները խիստ առանձնանում են, առարկաները մեր ուշադրության կենտրոնն են դառնում, և, այսպիսով, մենք սպասում ենք հետագա տեղեկությունների այդ առանձնացված առարկաների մասին, ինչպես՝ «Օտար-երկնքի կա-

մարների տակ Երազիս տեսա մի շքեաղ աղչիկ» (Տեր.). «Դեմից մի քողուն անցավ սրբնթաց» (Չար.). «Դուրս թռավ մի զինվոր՝ ձեռին դաշույն» (Չար.). «Ափից մոտիկ պտտում էր մի կանաչ նավակ» (Թում.): և այլն:

Այս պատճառով էլ սովորաբար այսպիսի նախադասութիւններին հաջորդում են այլ նախադասութիւններ, որտեղ տեղեկութիւններ են տրվում մի հոգով առանձնացված գոյականների մասին, օրինակ՝ «Անուավ իր հետ տանելով մի ծանր վիշտ: Եվ այդ վիշտը նրա զավակներն էին» (Շիրվ.). «Դարձավ նա մի տղամարդու, որ քայլ առ քայլ հետեւում էր նրան, Դա հանգուցյալի փեսան էր» (Շիրվ.). «Ձլունների վրա ընկած էր մի կին: Մեռնում էր անմիտ մի ժպիտ դեմքին» (Չար.):

Քննարկված օրինակներում Մի հոգն ունի առանձնացնող, մասնավորեցնող նշանակութիւն: Մի հոգը կարող է արտահայտել նաև ընդհանուր հասկացութիւն: Այսպես, «Լեզուն հաղորդակցութեան միջոց է» միտքը կարելի է արտահայտել նաև «Լեզուն հաղորդակցութեան մի միջոց է» ձևով:

Ուրեմն՝ ընդհանուր հասկացութիւնները կարող են արտահայտվել ն ի հոգով, զ ձևով և մի անորոշ հոգով: Այս դեպքում մի հոգը ցույց է տալիս, որ ընդհանուր հասկացութեան բնութագրման համար վերցված է նույն տեսակի առարկաներից մեկը, իսկ որոշիչ հոգով և անհոգ ձևերը սոսկ արտահայտում են ընդհանուր հասկացութիւնը:

Ահա համապատասխան այլ օրինակներ, որտեղ մի հոգով գործածված գոյականները ընդհանուր հասկացութիւններ են արտահայտում. «Մի մառդ, որ արհամարհում է իր ժողովրդին, ստոր է ու դավաճան». «Մի ազգ, որ մոռանում է իր լեզուն, պատմութեան ասպարեղից դուրս է գալիս». Ղիշխանութիւնը տիրող դասակարգի ձեռքին մի զենք է». «Ազատութիւնը մի աստվածային բարիք է» և այլն:

Մի բառն ունի նաև այլ կիրառութիւններ, որոնք որոշյալի ու անորոշի կարգի հետ անմիջական կապ չունեն:

1. Մի բառով կազմված են մի քանի կայուն բառակապակցութիւններ՝ մի ֆանի, մի ֆիշ, մի փոքր, մի զլուխ (ժողովրդական՝ «շարունակ, անվերջ»—«Մի զլուխ նրա մասին է խոսում»):

2. Դրվելով թվականների վրա՝ ցույց է տալիս տվյալ թվով արտահայտված մոտավոր քանակութիւն, օրինակ՝ «Մի տասը հոգի կլինեին». «Մի քանի մարդ էին հավաքվել». «Այս դեպքը պատահել է մի ճիշդ տարի առաջ» և այլն:

3. Ժողովրդական-խոսակցական լեզվում գրվում է նաև բայերի դերական հրամայականի և ըղձական եղանակի ձևերի վրա, օրինակ՝ «Մի գնա տես՝ ինչպես են». «Մի ասա՝ իմանամ». «Մի գրեմ վերջացնեմ». «Մի տե՛ս, մի տե՛ս, Թե լրբի պես Գլուխը բաց, Ազատ նստած՝ Ո՛նց է կանչում, Զի ամաչում» (Թում.): Հասկանալի է, որ բերված ձևերի մի

մասերից կապ լսելի արգելական հրամայականի մի մասնիկի հետ: Ա-
մենայն Քաղանկանությունը մերի կիրառություններն առաջանում են
մեր անգամ զեռ տես կամ «Մի հատ զնա տես» ձևերից (վերջին գոր-
ծածություններ են խոսակցական լեզվում կա՝ «Մի հատ արի ինձ մոտ».
«Մի հատ մոտեցիր տեսնեմ» և այլն)՝ անգամ կամ հատ բառերի սղու-
մով:

ԱՆՑԻ ԻՎ ՈՉ ԱՆՑԻ ԲԵՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԿԱՐԳԸ

ՀԵՔԷԼԵՆՈՐ ՏԾՂԾՈՐԻՅՈՐՆԵՐ.— Անձի և ոչ անձի քերականա-
գան կարգը ժամանակակից հայերենի ամենահետադարձական երևույթ-
ներից մեկն է: Այն չի հղկի գրաբարում ու միջին հայերենում, հատուկ
չէ նաեւ արժւոյան (ԿԸ ճյուղի) բարբառների մեծ մասին և նրանց հիմ-
ք վրա քարձրացած արեւմտաւայ գրական լեզվին: Քերականական այս
կարգն առարայել ու ձեւավորել է արեւելյան (ՈՒՄ ճյուղի) բարբառնե-
րում և երանց հիմք վրա բարձրացած արեւելաւայ գրական լեզվում:
Երա առարայտութիւնը պայմանավորված է արեւելյան աշխարհաբարի ա-
ռեւմտաւայտութիւնը բարձրացմամբ և սերտորեն կապված է ներգործողի (են-
թաւարի) և կրողի (ուղիղ խնդրի) մեային տարբերական հարցի հետ:

Մեր լին լեզվում՝ գրաբարում և՛ անձերի, և՛ իրերի տեսնելը ու-
ղիղ խնդրի լայնակաւածով միանայն ձեւավորումն էին ստանում, օրի-
նակ՝ «Նորմալ ցաւար զմայր անարգիչէ, և նա զիւտու իւր, և կին
զայր, և ծաւայ զտէր, և ձգտար զիւրայր...» (Եղեթի): Ընհաւարիկ բա-
րեւի վերաբերմանին տեսնել լայն և բնի նրա կոչման գրեւոր բա-
նակ բաժանելով (Եղեթի):

Քաւրած արեւ՝ ցաւարում ներգործողի և կրողի քանկութեանը
քիմիական առարայտութիւնը կարգը, որովհետեւ ուղղակի և հարցաւան
նորմալները մարտնչորեն տարբերակում էին: Նշանի հարցաւանը ուղ-
ղակաւից տարբերվում էր նրանով, որ կարող էր ստանալ 2 նախադրի
(ուղի = արեւելաւայ, հարց = արեւելաւայ), իսկ լայնակի ուղղակիան ու
հարցաւանը ստանալ 2 նախադրի էլ տարբերակվում էին մասնատու ան-
յով՝ տարբերակ անձեւում էր Բ, իսկ վերջին՝ Թ վերաբերումը (արգ-
արեւելաւայ, հարց = արեւելաւայ) մեկ արեւելաւայ էլ ցաւարում և՛
միասնաւոր լինի արեւելաւայ և՛ միասնաւոր արեւել արեւելաւայ անձի
մէջ ուղղակի և հարցաւան լայնակից արեւելաւայ անձի տարբերակ-
ումն էին, իսկ, աս էլ ինչեւի՞նչ նշանակում է, որ միասնաւոր (միասնաւոր)
ու ուղիղ խնդրի (կրողի) քիմիականական կարգը առարայել են իրենց
հարցաւանաւորակ, լեզվական ձեւավորումը և իրար տես շփոթելը լին
կարող:

Մեր լայն հարցաւան արեւելաւան քիմիական լայնակաւ 2 նախ-
դրի և ուղղակի Թ ու հարցաւանի Թ վերաբերումը մեկն է կարգաւոր
142:

պատճառով ուղղականի ու հայցականի ձևաբանական տարբերակումը վերանում է, և, այսպիսով, առաջանում է ներգործողի ու կրողի ֆունկցիաների շփոթության վտանգ։ Բառերի ազատ շարադասության պայմաններում «Ուսուցիչը սիրում է աշակերտը» նախադասությունը երկիմաստ է, որովհետև պարզ չէ՝ սիրողն ուսուցիչն է, թե՞ աշակերտը։ Բայց ներգործողի և կրողի ֆունկցիաներն այնպիսի հակադիր ֆունկցիաներ են, որոնք լեզվում անպայմանորեն պարզորոշ կերպով պետք է դրսևորվեն։

Այս ուղղությամբ մեր լեզվի արևմտյան և արևելյան հատվածները զարգացման տարբեր ընթացք ունեցան։

Արևմտյան բարբառները երկդիմությունից խուսափելու համար դիմում են շարահյուսական միջոցի՝ բառերի հաստատուն դասավորությանը, ԿԸ ճյուղի բարբառների մեծ մասում և արևմտահայ գրական լեզվում ենթական և ուղիղ խնդիրը ձևաբանորեն տարբերակված չեն և որոշվում են բառերի շարադասությամբ՝ ենթական նախորդում է ուղիղ խնդրին, օրինակ՝ «Տիկինը ճրագով երկրորդ հարկը սենյակ մը առաջնորդեց հյուրն» (Պար.)։ «Ժամագործը կը վնասե թուրս աղան» (Պար.)։ Ըստ այդմ՝ արևմտահայերենում «Ուսուցիչը կը սիրե աշակերտը» նախադասության մեջ ենթական ուսուցիչն է, իսկ «Աշակերտը կը սիրե ուսուցիչը» նախադասության մեջ՝ աշակերտը։

Արևելյան բարբառները, նույնպես երկդիմությունից խուսափելու նպատակով, դիմում են մի ուրիշ՝ ձևաբանական միջոցի՝ շնչավոր առարկաների ուղիղ խնդիրն սկսում է արտահայտվել տրականի ձևով, օրինակ՝ «Ուսուցիչը սիրում է աշակերտին»։ Թե ինչու հատկապես շնչավորների ուղիղ խնդիրն է ձևավորվում տրականով, բացատրվում է Նրանով, որ, որպես կանոն, միայն այդ դեպքում կարող է ներգործողի և կրողի ֆունկցիաների շփոթության վտանգ առաջանալ։ Բառերի ազատ շարադասության պայմաններում «Ուսուցիչը սիրում է աշակերտը» նախադասությունը երկիմաստ է, իսկ «Ուսուցիչը սիրում է գիրքը» նախադասությունը պարզորոշ է, որովհետև ներգործողի և կրողի ֆունկցիաները խոսքի բովանդակությունից հասկացվում են։ Իրականության մեջ էլ շնչավորների և անշունչների փոխհարաբերության պայմաններում որպես ներգործող սովորաբար հանդես են գալիս շնչավոր առարկաները, և, ասենք, «Ծրեխան կոտրեց րաժակը», «Ուսանողը բերեց գիրքը», «Ջինվորը մաքրեց հրացանը», «Աղջիկը զարդարեց սենյակը» և նման տիպի նախադասությունների միտքը որոշակիորեն դրսևորված է և անմիջաբար հասկացվում է։ Անգամ եթե գործ ունենք ոչ թե շնչավոր ու անշունչ, այլ միայն անշունչ առարկաների փոխհարաբերության հետ, այդ դեպքում ևս ներգործողի և կրողի ֆունկցիաները սովորաբար խոսքի բովանդակությունից հասկացվում են, օրինակ՝ «Արևը լուսավորեց

երկիրը», «Քամին քշեց ամպերը», «Կայծակը պատռեց երկինքը», «Մեքենան մաքրեց փողոցը», «Կրակն այրեց թուղթը» և այլն²⁴։

Այս թուուցիկ վերլուծություններից պարզ է դառնում, որ մեր լեզվի պատմական զարգացման որոշակի շրջանում երկդիմությունից խույս տալու համար անհրաժեշտություն և կարիք է զգացվել շնչավոր առարկաների ուղիղ խնդիրը ձևաբանորեն տարբերակելու ենթակայից։ Այս հիմքի վրա էլ ահա ձևավորվել է արդի հայերենի շնչավորի և անշունչի քերականական կարգը։

ԱՆՁԻ ՈՒ ՈՅ ԱՆՁԻ*, ԹԵ՛ ԵՆՉԱՎՈՐԻ ՈՒ ԱՆՇՈՒՆՉԻ ԿԱՐԳ.— Այս կարգը հայ քերականները կոչում են կամ անձի ու իրի, կամ շնչավորի ու անշունչի կարգ։ Ամենից առաջ պետք է պատասխան տալ այն հարցին, թե արդի հայերենում ունենք անձի ու իրի²⁵, թե՛ շնչավորի ու անշունչի քերականական հակադրություն։ Հենց սկզբից նկատենք, որ ուսշին հայացքից պարզ թվացող այս հարցի այնքան էլ հեշտ չէ պատասխանել, և լեզվական փաստերն այնպիսին են, որ առիթ են տալիս լուրջ խորհրդածություններին։

Արդի հայերենում հավասարապես կարելի է խոսել և՛ շնչավորի ու անշունչի, և՛ անձի ու ոչ անձի (իրի) հակադրության մասին։

Կենդանիների անունները որոշյալ ուղիղ խնդրի պաշտոնում ազատ գործածվելով տրականով՝ միավորվում են անձերի անուններին և դրանց հետ կազմելով շնչավորի խումբը՝ հակադրվում են անշունչ առարկաների խմբին, որոնք սովորաբար գործածվում են ուղղականով, իսկ տրականով կարող են կիրառվել սակավաթիվ դեպքերում, երբ իրերի անունները ոչ թե իսկական ֆիզիկական նշանակությամբ են ըմբռնվում, այլ փոխաբերությամբ որպես շնչավորված են մտածվում։ Այսբանով հայերենում կարելի է խոսել շնչավորի և անշունչի քերականական կարգի մասին։

Մյուս կողմից՝ առայժմ մի կողմ թողնելով ուղիղ խնդրի հարցը, պետք է նշել, որ արդի հայերենում եթե ոչ ձևաբանորեն, ապա հարցական դերանունների հետ ունեցած հարաբերակցության տեսանկյանից դրսևորվում է անձի և ոչ անձի առում ամբասնով, որքանով որ անձ ցույց տվող գոյականները ուղղականում պատասխանում են ՈՎ հարցին, ինչպես՝ ՈՎ—բանվորը, աշակերտը, գյուղացին, բժիշկը, երեխան, ուսուցիչը և այլն, իսկ ոչ անձ (իր և կենդանի) ցույց տվողները պա-

²⁴ Միայն առանձին դեպքերում նախադասությունը մնում է երկիմաստ, օրինակ՝ «Փայտը բարդեց բարը», «Նկցությունը որոշում է գիտակցությունը», «Մահը հաստատում է կյանքը», «Նպատակն արդարացնում է միջոցը» և այլն։ Ընդուն է ասել, որ այսպիսի նախադասություններում ենթակա և ուղիղ խնդիրը որոշվում են շարադասությամբ, և, ասինք, առաջին նախադասության մեջ սովորաբար որպես ենթակա կրկնումի փոխոյ բարը, բայց չի ծիտվում և այն, որ որպես ենթակա կարող է լրմունցել հսկա բար բարը։

տասխանում են ինչը հարցին, ինչպես՝ Ի՞նչը— գետը, ծառը, փողոցը, ձին, առյուծը, աղվեսը և այլն: Անձի և ոչ անձի՝ հարցական դերանունների միջոցով դրսևորվող այս հակադրությունը արտահայտվում է նաև մյուս հոլովներում, օրինակ՝ Ումի՞ց—ուսանողից, բանվորից, երեխայից, բայց՝ Ինչի՞ց—գետից, փողոցից, առյուծից, աղվեսից. Ումա՞վ—ուսանողով, բանվորով, երեխայով, բայց՝ Ինչա՞վ—գետով, փողոցով, աղվեսով, առյուծով:

Սակայն ամբողջ հարցն այն է, թե ինչպես է արտահայտվում այս հակադրությունը ուղիղ խնդրի պաշտոնում, Հայ քերականները գտնում են, որ երբ ոչ անձի (իրերի և կենդանիների) անունները որպես ուղիղ խնդիր արտահայտվում են տրականով, ինչպես՝ «Նա իր նվազով սա-րեհին էր լացացնում, զեփյուտին ողբացնում», «Որսորդն սպանեց այդ աղջին և աղվեսին», պապ այդ հակադրությունը վերանում է, և իրերի ու կենդանիների անունները ստանալով անձի առում՝ պատասխանում են ՈՒՄ հարցին:

Որքան էլ այս բացատրությունը տարածված լինի, ընդունել չի կարելի: Գործածվելով տրականով՝ իրերի և կենդանիների անունները անձի առում չեն ստանում և չեն էլ կարող ստանալ, որովհետև նրանք ՈՒՄ հարցին չեն պատասխանում, իսկ այս հարցը անձի առման միակ չափանիշն է:

Տրականաձև կամ տրականով արտահայտված, ուղիղ խնդիրը պատասխանում է երկու հարցի՝ ՈՒՄ և Ինչին, օրինակ՝ Արչը Ո՞ՒՄ խեղդեց—երեխային, գյուղացուն, փայտահատին, անտառապետին, հենձվորին և այլն, բայց՝ Արչը Ինչի՞ն խեղդեց—կովին, գայլին, վառագին, աղվեսին և այլն: Ո՞ՒՄ տեսա՞ր հարցի պատասխանը կարող է լինել միայն անձի անուն՝ Արամին, գյուղացուն, բժշկին, ուսանողին, հանգրտացողին, վառպետին, աղջկան, փեսային և այլն: Եթե դրա պատասխանը լինի կենդանու կամ իրի անուն, նշանակում է այդ անունը անձի անվան փոխարեն է գործածվում, օրինակ՝ Ճանապարհին Ո՞ՒՄ տեսա՞ր—Սոխակին (մարդ, որի անունը կամ մականունը Սոխակ է), եզին (մարդ, որի մականունը Եզ է, որին Եզ են կոչում), Աղվեսին, Խոզին, Վառդին (մարդ, որի անունը Վարդ է) և այլն:

Եզրականությունը պարզ է. միայն անձի անուններն են, որ անձի առում են ունենում: Գործածվելով տրականով՝ կենդանիների անունները անձի առում չեն ստանում, նրանք գտնվում են իրենց բնական դրության մեջ և արտահայտում են շնչավորի առումը, օրինակ՝ «Մեր հոբիին եմ ման գալիս»: Կիրառվելով տրականով՝ իրերի անունները մտածվում են ոչ թե որպես անձ, այլ մտածվում են որպես շնչավոր, այսպիսով դրսևորելով անշունչ առարկաների շնչավոր առումը, օրինակ՝ «Սոխակը սիրում է վառդին»:

Մյուս կողմից՝ և՛ անձերի, և՛ կենդանիների, և՛ իրերի անուանները (վերջիններս համարյա միշտ) գործածվելով ուղղականով՝ միավորվում են մի խմբի մեջ և հավասարապես պատասխանելով ինք հարցին՝ արտահայտում են անշունչի առում (իրի առում)։ Այսպես, *Ինք տեսա* հարցի պատասխանը հավասարապես կարող է լինել և՛ իրի, և՛ կենդանու, և՛ անձի անուն, ինչպես՝ Տեսա ֆաղափ, ծով, նավ, փիղ, աքշ, առյուծ, նեգր, նավաստի, զինվոր և այլն։

Վերլուծություններից պարզ է դառնում, որ արդի հայերենում մեկ հակադրվում են անձերն ու ոչ անձերը (իրերը և կենդանիները), մեկ էլ՝ շնչավորները (անձերն ու կենդանիները) և ոչ շնչավորները (իրերը)։ Այսբանով էլ մեզ հետաքրքրող կարգը անձի ու ոչ անձի և շնչավորի ու անշունչի կարգ է հավասարապես, քանի որ այս հակադրությունները լեզվում այս կամ այն ձևով դրսևորվում են։

Ամփոփելով կատանանք հետևյալ ընդհանուր պատկերը։

Ժամանակակից հայերենում դրսևորվում են անձի, շնչավորի և անշունչի առումներ։

ա) Անձի անունների տրական ճյուղով արտահայտված ուղիղ խընդիրը դրսևորում է անձի առում և պատասխանում է ՈՒՄ հարցին։

բ) Կենդանիների և իրերի անունների տրականով արտահայտված ուղիղ խնդիրը արտահայտում է շնչավորի առում՝ պատասխանելով *Ինք* հարցին։

գ) Իրերի, կենդանիների և անձերի անունների ուղղակից արտահայտված ուղիղ խնդիրը արտահայտում է անշունչի (իրի) առում՝ պատասխանելով *Ինք* հարցին։

Այժմ այս քերականական կարգի սուբյեկտիվ կողմի մասին։ Խոսելով տրականով և ուղղականով արտահայտված ուղիղ խնդիրների գործածության մասին՝ հայ քերականները հատկապես շեշտում են խոսողի անձնական վերաբերմունքի հարցը, այսինքն՝ խոսողի կողմից իրերի կամ անշունչների անձնավորումը կամ շնչավորումը և ընդհակառակը։ Իհարկե, այս քերականական կարգի մեջ խոսողի անձնական վերաբերմունքը նշանակություն ունի, բայց վճռական ու էական համարվել չի կարող։ Վերցնենք ռվերապես նա տեսավ իր սիրելի ճուղը՝ նախադասությունը։ Ընդգծված ճուղը ձևը անձի անուն է և գործածված է տրական հոլովով, այսինքն՝ ունի անձի առում։ Արտահայտված է դրա մեջ խոսողի անձնական վերաբերմունքը։ Մենք կասեինք՝ ո՛չ, որովհետև չոք բառը վերջին նախադասության մեջ այլ ձևավորում ունենալ չի կարող, ուղղականով գործածվել չի կարող։ Այժմ վերցնենք ռվերապարհին նա մի մտադու տեսավ նախադասությունը։ Ընդգծված մտադու ձևը ևս անձի անուն է և գործածված է տրականով, այսինքն՝ ունի անձի առում։ Արտահայտված է դրա մեջ խոսողի անձնական վերաբերմունքը։ Մենք կասեինք՝ այո՛, որովհետև այդ բառը բերված նախադա-

սության մեջ կարող է ունենալ նաև այլ ձևավորում, կարող է գործածվել ուղղականով՝ արտահայտելով անշունչի առում, ինչպես՝ «Ճանապարհին նա մի մառդ տեսավ» (ի միջի այլոց, այս գործածությունն ավելի սովորական է ու տարածված)։ Նույն ձևով էլ՝ «Նա շալակից իջեցրեց գոմշի ծագը» նախադասության ծագը ձևի մեջ խոսողի անձնական վերաբերմունքը արտահայտված է այնքանով, որքանով որ այս բառը որոշյալ առման դեպքում կարող է գործածվել նաև տրականով և արտահայտել շնչավորի առում, ինչպես՝ «Նա շալակից իջեցրեց գոմշի ծագին»։ Իսկ, ընդհակառակն, «Նա գիրք է կարդում» նախադասության գիրք ձևի մեջ չի կարելի տեսնել անձնական վերաբերմունքի և ոչ մի արտահայտություն, որովհետև այս բառը բերված նախադասության մեջ այլ ձևավորում ունենալ չի կարող, տրականով գործածվել չի կարող։

Վերլուծություններից կարելի է հզրակացնել, որ մեզ հետաքրքրող քերականական կարգի դրսևորման մեջ խոսողի անձնական վերաբերմունքի մասին կարելի է խոսել միայն այն ժամանակ, երբ անմիջաբար իրար են հակադրվում տրականով և ուղղականով արտահայտված ուղիղ խնդիր հնարավոր ձևերը, օրինակ, Տեսա մի մառդու, ուսանողի, աղջկա, կնոջ, զինվորի և Տեսա մի մառդ, ուսանող, աղջիկ, կին, զինվոր։ Եթե ձևերի այսպիսի հակադրություն չկա, ուրեմն և խոսողի անձնական վերաբերմունքի մասին խոսք չիսել չի կարող։

Պետք է նկատի ունենալ նաև, որ այն հարցը, թե տվյալ բառը որպես ուղիղ խնդիր տրականով, թե՞ ուղղականով պետք է գործածվի, շատ զեպքերում պայմանավորված է տվյալ բառի որոշյալ կամ անորոշ առումով, այսինքն՝ ձևաբանական-իմաստաբանական գործոններով։ Այսպես, օրինակ՝ անձի անունները, եթե որոշյալ են, համարյա միշտ տրականով, այսինքն՝ անձի առումով են գործածվում, իսկ եթե անորոշ են, առավելապես ուղղականով, այսինքն՝ իրի առումով են գործածվում։

Այս բոլորից կարելի է եզրակացնել, որ անձի և ոչ անձի—շնչավորի և անշունչի քերականական կարգը սուբյեկտիվ կարգ է։ Ժիշտ է, նրա դրսևորման մեջ խոսողի անձնական վերաբերմունքը նշանակություն ունի, բայց վճռական ու էական դեր չի խաղում և ունի զգալի սահմանափակումներ։

ՏՐԱԿԱՆՈՎ ԵՎ ՈՒՂՂԱԿԱՆՈՎ ԱՐՏԱՀԱՅՏՎԱԾ ՈՒՂԻՂ ԽՆԴԻՐՆԵՐԻ ԴՐՍՆԵՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ.— Անձի հատուկ ու հասարակ անունները որոշյալ առման դեպքում համարյա միշտ գործածվում են տրականով։ Այսպիսի օրինակներ են. «Մարոն սիրեց Կառոյին, Կարոն չսիրեց Մառոյին» (ասացվածք)։ «Շապուհ արքան Արշակ բազավորին և ձեր հորեղբորը հրավիրեց Տիգրեն» (Րաֆֆի)։ «Նա գոգիւ ու կողոպտել է խեղճերին, նույնիսկ թունավորել է իր մի ընկերոջը» (Շիրվ.)։ «Ձինվորները մանուկներին ու նրանց ծնողներին կապոտեցին թոկերով» (Խանզ.)։ «Ու զըր-

կեց շահեր իր թովիչ երգչին, Գեա տե՛ս, ասա՛վ, Թըմկա տիբունուն» (Թում.):

Որոշալ անձի անունների ողողականաձև գործածությունը, որ առանձին դեպքերում Բանդիպում ենր առավելսուպես մինչխորհրդային շրջանի գեղարվեստական գրականության մեջ՝ Րաֆֆու, Պոռշյանի, Ռիսվանզադեի, Մուրացյանի և այլոց ստեղծագործություններում, մեր լեզվի արդի վիճակի տեսակետից անընդունելի է²²: Այսպիսի օրինակներ են. «Բզիկները գողացել էին նրա տղան և փոխարենը մի դև էին դրել» (Րաֆֆի). «էկժմ արդեն պտրում եմ նախկին մարդն ու նրա անխարդախ ընկերակցությունը» (Մուր.). «Տեսնել շուրջդ միայն գլուղացիներ ու նրա միօրինակ կյանքը» (Մուր.). «Ծատ անդամ էր դատասպարտել տնտեսական աշխարհի այն տարրերը, որոնք ոչ աշխատավորներ են, ոչ արդյունաբերողներ» (Շիրվ.). «... բայց ձգել իր զավակները՝ երբեք» (Շիրվ.):

Անձերի անունները անորոշ առմամբ դեպքում կարող են գործածվել և՛ ուղղակիանով, և՛ տրականով, բայց ավելի գերակշռում են ուղղակիանով կիրառությունները: Ահա համապատասխան օրինակներ:

Անձերի անորոշ առում ուղղակիանով. «Մամիկոնյանը ծնում է դավաճաններ... Մամիկոնյանը ծնում է և հերոսներ (Րաֆֆի). «Ծ, շատ եմ տեսել քեզ պես հերոսներ» (Շիրվ.). «Շատ զինվոր պիտի հավաքեն» (Բակ.). «Այժմ մեծք բարեկամներ ու կողմնակիցներ պիտի հավաքենք» (Խանզ.):

Անձերի անորոշ առում տրականով. «Վզդալով մտնում է անկյունները, աղֆատի ու տկլորի է ման գալի» (Թում.). «Կուլխուզի նախազահր աշխատանքից հեռացրել է մի ծուլ, անբարեխիղճ գովապահի և մի գող պահակի» (Զար.). «Ճշում է ձայնով փոքրիկ գազանի նվ արթնացնում մի փոքրիկ ստնի» (Սեաֆ). «Նա աղելի զարմացավ, երբ տեսավ իր առջև մի սնպունի» (Գեմ.). «Նվ այդ ծովը ասի էր շարառում մերթ սև թավշե գլխարկով մի գլուխ, մերթ երկարազգեստ մի կնոջ» (Բակ.):

Լեզվական փաստերը ցույց են տալիս, որ անձի անորոշ անունների և՛ ուղղակիանով, և՛ տրականով գործածությունը արդի հայերենում օրինաչափական է: «Տեսա մի մարդ, մի կին, մի զինվոր, մի երեխա» և «Տեսա մի մարդու, մի կնոջ, մի զինվորի, մի երեխայի» ձևերից երկուսն էլ ազատ կիրառվում են, թեև պետք է նշել, որ առաջինները շատ ավելի հաճախ են հանդիպում, քան երկրորդները:

Իրերի անունները, յի՞նեն որոշյալ թե անորոշ, գործածվում են ուղղակիանով, ինչպես՝ «Ծրիտասարդը ձեռքով փայփայեց նրա սիրուն զլլովար. երկար ակնեղները, նուրբ դուլը» (Րաֆֆի). «Նա նկարագրեց իր տառապանքները, ամուսնու տառապանքները, ազգական-բարեկամներին»

²² Առանձին առաջվածքներում ու դարձվածքներում անձերի անունների որոշյալ ուղիղ խնդիրը կարող է և ուղղակիանով արտահայտվել. օրինակ՝ «Շուներ տեսլ չի ճանաչում», «Ես իր ստտվանը մոռացել է»:

դառը կշտամբանմաները, ժանոթների պարզ ու խուլ ատելությունները, արհամարհանմաները, ազգի ու եկեղեցու անեծքները» (Շիրվ.)։ «Արջը գիտե վարագի ժանիթի քափը, նախահարձակ չի լինում։ Եթե տկար մի խող ետ մնա մյուսներից, արջը թաթի մի հարվածով ճեղքում է փափուկ վիզը, մի երկու պատառ լափում, լեշը ծածկում շոր ցախով ու տերևներով, քաղ զնում վրան» (Բակ.)։ Իրերի անունների ուղիղ խնդրի ուղղականով գործածությունը այնքան սովորական է ու զանգվածային, որ նոր օրինակների կարիք չի զգացվում։

Սակավաթիվ դեպքերում, հատկապես գեղարվեստական գրականության մեջ, իրերի անունների փոխաբերական գործածության՝ շնչավորման հետ կապված՝ կռող խնդիրը կարող է արտահայտվել նաև տրական հոլովով։ Այսպիսի օրինակներ են. «Հասոն քաղերին էր դողացնում, Սև ջրի ալիքները հուզում, բնությունն էր քարացնում, գեփյուռին ողբացնում» (Փափ.)։ «Ըս թեզ սիրում եմ, այնքան եմ սիրում, որքան չի սիրում թիթեռը նրագին, սոխակը վարդին, աշխարհն արևին և բույսը հողին» (Փափ.)։ «Նրա այս վառ տեսքն ու բույրը նսեմացրել էին մյուս բոլոր ծաղիկներին» (Զոր.)։ «Ըս սիրում եմ, վկա հոգիս, Քեզ, մայրիկիս, հայրենիքիս» (Շիրազ)։ «Հետո խուժում էր, մեղեդուն խեղդում վայրի աղմուկը վայրի քուշանաց» (Սևակ)։ «Գարնանը կանաչում է թումբը, մոլախոտերը խեղդում են վաղահաս ծաղիկներին» (Բակ.)։

Իրերի անունների ուղիղ խնդիրը տրականով հազվադեպ է արտահայտվում։ Հարյուրավոր էջեր գեղարվեստական գրականություն պիտի թերթել այսպիսի մեկ կամ երկու օրինակ գտնելու համար։ Այդ էլ մեծ մասամբ լինում է այն դեպքում, երբ ներգործական բայը ցույց է տալիս այնպիսի գործողություն, որ սովորաբար կարող է ունենալ անձ կրող խնդիր։ Այսպես, հմայել, դյուքել, բովել, գրավել, ողբացնել, լացացնել և այլ բայերի խնդիրը սովորաբար անձ կարող է լինել։ Բայց երբ այս և նման բայերի խնդիրները լինում են իրի անուններ, նմանակությամբ դրանք ևս ձևավորվում են տրականով՝ այսպիսով դրսևորելով իրերի շնչավոր առումը, ինչպես՝ «Նա իր նվագով հմայում ու դյուքում էր անգամ ծաղիկներին ու ծառերին, աղբյուրներին ու ջրերին, գեփյուռին ու հովին»։ Նրա ողբը քաղերին ու սաղերին էր լացացնում» և այլն։

Այլ հարց է, երբ իրերի անունները գեղարվեստական գրականություն մեջ հատուկ նպատակադրումով հանդես են գալիս որպես անձի անունների փոխարինիչներ։ Այսպես, Զաննի Ռոդարիի «Զիպուլինոյի արկածները» (Երևան, 1957) գիրքը ամբողջապես կառուցված է այդ սկզբունքով, և այդ իսկ պատճառով իրերի անունները, որպես անձերի անունների փոխարինիչներ, ազատ գործածվում են տրական հոլովով, օրինակ՝ «Առանց երկար-բարակ խոսելու սրանք քավոր Դդամին գուրս առնեցին տանից»։ «Պոմիդորը մարդ ուղարկեց ձորձահավաք Լոբուն կան-

չելու»։ «Պրոֆեսոր տանծին էլ ձերբակալեցին»։ «Կոմսուհիներն ուզում էին ասել, թե Սոխ Պրասին և սինյոր Սիսեռիկին ձերբակալելն այնքան էլ մեծ խիզախություն չէ, բայց սպաներն սպառնացին» և այլն։

Կենդանիների անունները ուղիղ խնդրի գործածության տեսակետից միջին տեղն են բռնում անձերի և իրերի անունների միջև։

Կենդանիների անունները, երբ օրոշյալ են, ազատ կիրառվում են և՛ տրականով (այսֆանով հակվելով դեպի անձի անունները), և՛ ուղղականով (այսֆանով էլ հակվելով դեպի իրի անունները)։ Մեր ձեռքի տակ եղած բազմաթիվ օրինակներից բերենք միայն հետևյալները։

Կենդանիների անունների օրոշյալ տրականով. «Հենց գելն էլ էդ երկուսին—էլին ու օշխարին—ամենից շատ է սիրում» (Քում.)։ «Մարդիկ վայրի անասուններին ու զագաններին բռնում բերում են, տանու անում» (Քում.)։ «Պանինի շները անտառի բացուտում... հալածում էին խրտեած պախրային» (Բակ.)։ «Աղվեսին փնտրելու ժամանակ Անտոնը մի մոշահալ էլ սպանեց» (Բակ.)։ «Այդպես, ես ու Բողարը պահպանեցինք ձկներին» (Անան.)։ «Սպանված արջերին թաղեցի ձյան մեջ» (Ան. Ն.)։

Կենդանիների անունների օրոշյալ ուղղականով. «Նա ինքն էր ծախել տալիս մեր կովը, մեր եզը և մեր գոմեշը» (Բաֆֆի)։ «Հոբերեր բռնում էի, մինչև ձրեցկիներ կովերը կթում էր» (Բաֆֆի)։ «Սովի ձեռքիցը գալիս է շեմքից շուն է տանում լափում, Մուկն է որսում, Մառի փթուակ է ուտում, իր լակտան է ուտում» (Քում.)։ «Մրոցի շորանները ոչխարն ու տավարը քշել են ձորի կողմը» (Բակ.)։ «Պապիս ժպիտը կորչում էր, մոռանում էր մեզ էլ, տունն էլ, եզն ու կովն էլ» (Բակ.)։

Կենդանիների անունները անօրոշ առման ժամանակ առավելագույն գործածվում են ուղղականաձև, օրինակ՝ «Մենք էլ ուրախացել ենք, թե ինչ ա, մի պախրա կապանենք, կուտենք» (Քում.)։ «Շտապ բացում են զոմի դռները, ու մեկը մի կով, մեկը մի զուլգ մօզի, մեկը մի նիհար երիկ, մյուսը իր միակ էջը քշած բերում են, խառնում մեր անասուններին» (Անան.)։ «Մի անգամ ոչխար մորթեցին ու նրան փաթաթեցին տաք-տաք մորթու մեջ» (Անան.)։ «Գալիս է զորքը՝ ավարով բռնված ուղտեր ու ջորիներ քշելով» (Խանգ.)։

Կենդանիների անունները անօրոշ առման դեպքում գործածվում են նաև տրականով, օրինակ՝ «Ըստ մտիկ տամ, որ մի անտեր գել էլ մի ոչխարի բռնել է» (Քում.)։ «Բծիշկը քենում էր մի հիվանդ կովի» (Զոր.)։ «Նա հալածում էր մեր բակը եկող ամեն մի կառավի» (Զոր.)։

Ամփոփելով ու ի մի բերելով ասվածները՝ կունենանք հետևյալ ընդհանուր պատկերը։

Անձի անունները օրոշյալ առման դեպքում համարյա միշտ գործածվում են տրականով, իսկ անօրոշ առման դեպքում՝ և՛ ուղղականով, և՛ տրականով։

Իրի անունները, լինեն որոշյալ, թե անորոշ, գործածվում են ուղղականով, սակայն սակավաթիվ դեպքերում, իրերի անունների շնչավորման հետ կապված, կարող են կիրառվել նաև տրականով:

Կենդանիների անունները որոշյալ առման դեպքում ազատ գործածվում են և՛ տրականով, և՛ ուղղականով, իսկ անորոշ առման դեպքում՝ առավելապես ուղղականով:

Գոյականների կազմությունը

ԳՈՅԱԿԱՆՆԵՐԻ ԿԱԶՄՈՒԹՅԱՆ ՄԻՋՈՑՆԵՐԸ.— Ժամանակակից հայոց լեզվում գոյականներ են կազմվում բառակազմական բոլոր միջոցներով՝ ածանցմամբ, բարդությամբ և հապավմամբ, ըստ որում, ածանցումը և բարդությունը հավասարապես տարածված են ու գործուն, իսկ հապավումը խաղում է միայն երկրորդական-երրորդական դեր, չնայած որ հապավման միջոցով միայն և միայն գոյականներ են կազմվում:

Ածանցում

ԳՈՅԱԿԱՆԱԿԵՐՏ ՎԵՐՋԱՄԱՆՑՆԵՐ.— Ժամանակակից հայերենում կան մի շարք վերջածանցներ, որոնք գոյականներ են կազմում կամ մասնակցում են գոյականների կազմությանը: Ստորև այբուբենական կարգով բերվում են ժամանակակից հայերենի գործուն կամ այս կամ այն չափով գործուն վերջածանցները և բացատրվում են նրանց հիմնական նշանակությունները²⁶:

ԱՄՈՒ.— Հիմնականում կազմում է ածականներ, որոնցից մի մասը վերածվել է գոյականների կամ ձեռք է բերել նաև գոյականական նշանակություն, օրինակ՝ բրածո, դրածո, գտածո *եզտած իր*, հանածո, չափածո, պահածո, ձուլածո:

ԱՄՈՒ.— Կազմում է սակավաթիվ գոյականների գործողի անվան կամ գործողության արդյունքի նշանակությամբ, օրինակ՝ ծաղրածու, կատարածու, ձեռնածու, նվագածու, ժողովածու, հավաքածու:

ԱԿ.— ա) Գոյական անվանը տալիս է փոքրացուցիչ-փաղաքշական, հազվադեպ նաև նվաստական նշանակություն, օրինակ՝ բլրակ, գյուղակ, բոչնակ, լեզվակ, լնակ, հյուղակ, ձուրակ, նավակ, տաշտակ, գրչակ:

բ) Բայահիմքերից կազմում է գոյականների գործողի, գործիքի և այլ նշանակություններով, օրինակ՝ բուժակ, գիտակ, իմաստակ, ճեծե-

²⁶ Գոյականակերտ ածանցներին նվիրված այս մատվածը շարադրում ենք Ռիմնականում Ռետնելով Մ. Արեղյանին (տե՛ս «Հայոց լեզվի տեսություն», Երևան, 1965, էջ 237—282), թեև մենք քննում ենք նաև մի քանի նոր ածանցներ, որոնք այս գլուխում որպես ածանց չեն Ռիշատակվում:

լակ, հրսսակ, ուրբերգակ, նվիրակ, պահակ, պատվիրակ, հենակ, հրէ-
շակ, պտուտակ և այլն:

ԱԿԱՆ.— Հիմնականում ածականակերտ ածանց է: Սակայն ԱԿԱՆ
ածանցով կազմված մի շարք բառեր ձեռք բերելով առարկայական նը-
շանակութուն՝ վերածվել են գոյականի կամ գործածվում են նաև որ-
պես գոյական՝ ցույց տալով անձի անուններ մի ուսմունքի, գաղափարի
հետևողի, մի դասի, խմբի պատկանողի, մի կոչում, դիրք ունեցողի և
այլ նշանակություններով, օրինակ՝ դարվիրական, հեզելական, մեծա-
մասնական, փոքրամասնական, հեղափոխական, մտավորական, վաճա-
կան, զինվորական, դպրոցական, զիտնական, գաղթական և այլն: Կան
նաև ԱԿԱՆ ածանցով կազմված ոչ անձ ցույց տվող գոյականներ, օրի-
նակ՝ գոյական, ածական, բվական, զնահատական, գրավական, դամ-
բանական, վկայական:

ԱՆ.— Մեծ մասամբ բայահիմքերից կազմում է.

ա) Գործողի անուն՝ գոյականական կամ ածականական նշանակու-
թյամբ, օրինակ՝ իշխան, ռուսառան, վիպասան, հարտասան, դերասան,
կշկշան, վագան և այլն:

բ) Գործիքի անուն կամ իր, օրինակ՝ զարկան, խթան, կովան, ձը-
գան, փաթաթան, եղան, օրորան, գլան, տափան, խցան, ծծան, կրպ-
շան և այլն:

ԱՆԱԿ.— Քիչ գործածական ածանց է: Կազմում է գոյականներ
տարբեր նշանակություններով, ինչպես՝ գանձանակ, հաղթանակ, ճոճա-
նակ, մրցանակ, ուծանակ, խոզանակ. շրջանակ, եղանակ, բմպանակ,
ցուցանակ:

ԱՆՈՅ.— ա) Գլխավորապես գոյականներից կազմում է տեղի ա-
նուններ, ինչպես՝ հիվանդանոց, արհեստանոց, արվեստանոց, մեղվա-
նոց, ամառանոց, կուսանոց, հյուրանոց. ձերանոց, բանջարանոց, վառ-
սավիրանոց: Աշխատանոց, արգելանոց ձևերը կազմված են բայահիմ-
քերից:

բ) Թվականներից և արժեքի ու չափի անուններից կազմում է գո-
յականներ տվյալ քանակությունը, արժեքն ու չափը ունեցողի նշանա-
կությամբ, օրինակ՝ երեքանոց, հնգանոց, աասանոց, ռուբրիանոց, կռ-
պեկանոց, լիտրանոց և այլն:

ԱՆԲ.— Բայահիմքերից կազմում է գործողության առարկայացված
անուններ՝ բայանուններ, որոնք իրենց մեջ համատեղում են նաև գոր-
ծողության հետևանքի ու արդյունքի նշանակությունը կամ գործածվում
են միայն վերջին նշանակությամբ, օրինակ՝ աշխատանք (աշխատելու
գործողությունը և աշխատածը), երազանք, աղաչանք, արհամարհանք,
բամբասանք, զովասանք, զուգուրանք, գրկանք, հարգանք, հեռյուրանք,
մեղադրանք, վիրավորանք, ասնջանք, փրկանք, փամհրանք:

ԱՐԱՆ.— Կազմում է գոյականներ մեծ մասամբ բայերից:

ա) Տեղի նշանակությամբ, օրինակ՝ բնակարան, բուժարան, գործարան, դատարան, ընդունարան, լողարան, հանդերձարան, ծովարան, ճաշարան, ննջարան, մարզարան, ապարան, դասարան և այլն:

բ) Տեղի հետ նաև անոթի, գործիքի և այլնի նշանակությամբ, օրինակ՝ լվացարան, կախարան, կրակարան, հենարան, մատուցարան, պահարան, վառարան և այլն:

գ) Գրքի նշանակությամբ, օրինակ՝ այբբենարան, ավետարան, բառարան, սաղմոսարան, երգարան, տաղարան:

ԱՐԱՆ ածանցը համանիշ է ԱՆՈՑ ածանցին:

ԱՐԱՐ — Դրաբարյան առնել բայի անցյալ կատարյալի հիմքն է, որ արդի հայերենում ըմբռնվում է որպես ածանց: Կազմում է գոյականների մի բան անողի՝ ենթակայական դերբայի նշանակությամբ, ինչպես՝ աղվկաբար, բառեբար, գաղութաբար, գյուտաբար, խռովաբար, ճավաբար, հուշաբար, շինաբար և այլն:

ՔԱՆ.— Կազմում է անձի անունների հատկապես մի գիտության մասնագետի, մի գիտությամբ զբաղվողի նշանակությամբ, օրինակ՝ բուսաբան, թռչնաբան, պատմաբան, լեզվաբան, կենսաբան, մեկտաբան, հագեբան, ձկնաբան, մարդաբան և այլն: Կան նաև՝ երգիծաբան, մեկնաբան, ճոռոմաբան և այլն:

ԵՂԾՆ.— Ցույց է տալիս նյութը, որից կազմված է առարկան, և այդ նշանակությամբ կազմում է ածականների, օրինակ՝ հողեղեն էակ, ձյունեղեն կատարներ, ծառեղեն բարձունքներ և այլն: Բայց ԵՂԾՆ ածանցը միաժամանակ ցույց է տալիս նույն բանից պատրաստված, միատեսակ կամ նույն ծագումն ունեցող առարկաներ՝ հավաքական նշանակությամբ: Այս իմաստով կազմվում են բազմաթիվ գոյականներ, օրինակ՝ ամանեղեն, բանջարեղեն, գոճարեղեն, երկաթեղեն, խմորեղեն, կանաչեղեն, հրուշակեղեն, հագուստեղեն, սպիտակեղեն և այլն:

ԵՆԻՊԻ.— Կազմում են ծառ, բույս, տունկ, թուփ ցույց տվող բաներ, օրինակ՝ աճաբենի, դամբուլենի, դեղձենի, խոբդենի, ընկուզենի, քզենի, քթենի, կեռառենի, հացենի, մասրենի, մշկենի, մուրենի, նարնջենի, նշդարենի, ճոռենի, շագանակենի, սալաբենի, վառդենի, բոխի, քեղի, կաղնի, կեշի, մուրի, սուսի, սոնի, ծիրանի:

ԵՆՔ, ԱՆՔ, ՈՆՔ, ՈՒՆՔ.— Կազմում են հավաքական գոյականներ, որոնք ցույց են տալիս մի ընտանիքի, գերդաստանի, տոհմի, խմբակցության պատկանող անձանց, օրինակ՝ Գրիգորենի, Արամենի, Վարդանենի, Վասականի, Գոգոնի, տատոնի, պապոնի, բեռոնի, Վանդունի, Սայունի և այլն:

ԵՍՏ, ԻՍՏ, ՈՒՍՏ.— Քիչ գործածական ածանցներ են: Մի քանի բայերից կազմում են գոյականներ գործողության անվան կամ մի այլ նշանակությամբ, օրինակ՝ զովեստ, պահեստ, ուտեստ, շահեստ, հանգիստ, ապրուստ, գալուստ, ելուստ, կուրուստ, պահուստ, բաժուստ, փախուստ, ճագուստ, ճագուստ-կապուստ:

ԵՐԵՆ.— Յույց է տալիս լեզու, օրիակ՝ ճայերեն, ռուսերեն, գերմաներեն, վրացերեն, հունարեն, լատիներեն, բուրբերեն, չինարեն, լեհերեն, անգլերեն, իսպաներեն, իտալերեն:

ԵՔ.— Դրվում է բաղադրությունների վերջում՝ կազմելով գործողության անուններ, որոնք ցույց են տալիս ծիսականտարություն, հանդես, օրինակ՝ նշանդրեմ, ջրօհնեմ, շնորհավորեմ, դոնրացեմ, շօրձեմ, բերանբացեմ, երեսբացեմ, տնօրենեմ և այլն:

ԻԿ.— ա) Գոյական անուններին տալիս է փոքրացուցիչ-փաղաքշական նշանակություն, օրինակ՝ աղկղիկ, բաղիկ, բիբեռնիկ, բոռնիկ, ձկնիկ, ճուտիկ, մանկիկ, ուլիկ, փուլիկ և այլ բազմաթիվ բառեր: Դժրվում է նաև հատուկ անունների վրա, ինչպես՝ Արամիկ, Վահանիկ, Հրաշիկ, Աշոտիկ և այլն: ԻԿ-ը արդի հայերեն ամենագործուն փոքրացուցիչ-փաղաքշական ածանցն է:

բ) Մի քանի բայարմատներից կազմում է գործողի կամ գործիքի անուններ՝ հատկապես ավելանալով բաղադրությունների վերջում, օրինակ՝ գորակոչիկ, շրջուիկ, թափառաշրջիկ, մուրացիկ, մարգիկ, մարտիկ, ալյուրմաղիկ, փլավամիկ, ճանճիչիկ:

գ) ԻԿ-ը միաժամանակ կազմում է ածականներ բայարմատներից (ընթացիկ, ազդեցիկ, սլացիկ և նմանները), իսկ դրվելով ածականների վրա՝ նրանց տալիս է սաստկական-նվազական կամ փաղաքշական նշանակություն (փոքրիկ, սիրունիկ, քաղցրիկ, մեղմիկ, հեզիկ, անուշիկ և նմանները):

ԻԶ.— Բայահիմքերից կազմում է գործողի անուններ անձի կամ գործիքի նշանակությամբ, օրինակ՝ արարիչ, բնակիչ, զործիչ, բարգմանիչ, նկարիչ, պատմիչ, փրկիչ, սրբագրիչ, ֆենիչ, գրիչ, համրիչ, հաշվիչ, հնձիչ, շաղիչ, սրբիչ, սրիչ, սուլիչ, ֆամիչ և այլն:

ԻԶ ածանցով կազմվում են նաև բազմաթիվ ածականներ՝ համոզիչ, ֆայֆայիչ, սպառիչ, գրավիչ, հմայիչ և այլն:

ՄՈՒՆՔ.— Բայերից կազմում է գոյականներ, որոնք ցույց են տալիս գործողության արդյունքը, հետևանքը, օրինակ՝ բաժանմունք, զբաղմունք, ուսմունք, ճիացմունք, համոզմունք, մտածմունք, պարապմունք, վարմունք, վրդովմունք, ցուցմունք, բուրմունք, վերաբերմունք և այլն:

ՅԱԿ.— Թվականներնից կազմում է գոյականներ միասնության, ամբողջության նշանակությամբ, օրինակ՝ երկյակ, եռյակ, ֆառյակ, ճրնգյակ, ությակ, իննյակ, տասնյակ, հարյուրյակ, հազարյակ: Հատկապես ավելանում է թվականով և ժամանակի միավոր ցույց տվող որևէ բառով կազմված բաղադրությունների վերջում, ինչպես՝ շաբաթօրյակ, միամսյակ, երկամսյակ, եռամսյակ, ֆառամսյակ, ֆառամյակ, ճնգամյակ, տասնամյակ, ճիսունամյակ, ճարյուրամյակ, ճազարամյակ, երկուամյուրամյակ և այլն:

3ԱՆ.— ա) Կազմում է ազգանուններ, ինչպես՝ Ազատյան, Բագրատյան, Գեղամյան, Մարգարյան, Հակոբյան, Խլխանյան և այլն: Հայոց ազգանունների բացարձակ մեծամասնությունը կազմվում է 3ԱՆ ձևով:

բ) Կազմում է ածականներ մի բան ունեցողի և սեռական հոլովի նշանակություններով, օրինակ՝ զունյան, երկթեյան, հանգստյան, միջնադարյան, երևանյան, մոսկովյան և այլն:

3ԱՆՑ.— Կազմում է ազգանուններ, օրինակ՝ Մալխասյանց, Մսերյանց, Տեր-Ղազարյանց, Մինասյանց, Արամյանց և այլն: 19-րդ դարում ազգանունների բացարձակ մեծամասնությունը կազմվում էր 3ԱՆՑ ձևով, իսկ այժմ դա վերածում ենք 3ԱՆ-ի, ինչպես՝ Արովյանց—Արովյան, Նալբանդյանց—Նալբանդյան, Նազարյանց—Նազարյան և այլն:

3ՈՒՆ.— Հատկապես բնաձայնական բայերից կազմում է գործողության առարկայացված անուն ցույց տվող գոյականներ՝ բայանուններ, ինչպես՝ գալյուն (գողել բայից), դղրյուն (դղրդալ բայից), դոփյուն, թնդյուն, խոխոջյուն, կոնչյուն, կրճայուն, հնչյուն, ճարճայուն, ճոնչյուն, մոնչյուն, սոսափյուն և այլն: Համանիշ է ՈՅ ածանցին և շատ դեպքերում կարող է նրանով փոխարինվել, օրինակ՝ մոնչյուն||մոնչոց, ճոնչյուն||ճոնչոց, ճայքյուն||ճայքոց և այլն:

ՆՈՅ.— Կազմում է իր, հագուստ, գործիք ցույց տվող գոյականներ, օրինակ՝ վզնոց, գոգնոց, ուսնոց, մատնոց, ակնոց, քիկնոց (վերջին երեք բառերում Ն հնչյունը պատկանում է գրաբարյան հիմքին):

ՈՅ.— Կազմում է՝ ա) Գործիք, իր ցույց տվող բառեր, օրինակ՝ խառնոց, էտոց, սղոց, ջնջոց, փեռոց:

բ) Գործողության անուններ՝ բայանուններ հատկապես բնաձայնական բայերից, օրինակ՝ շվշվոց, խշխշոց, զռզռոց, սվսվոց, ծվծվոց, դղղղոց, կշկշոց, փսփսոց, շրխկոց, ջարդոց և այլն: Այս իմաստով համանիշ է 3ՈՒՆ ածանցին:

գ) Տեղի անուններ սակավաթիվ գոյականներից՝ դարբնոց, դպրոց, ծաղկոց, բաճառոց, հեռոց (հու նշանակում էր կրակ):

ՈՐԴ.— Գոյականներից, ածականներից ու բայարմատներից կազմում է բառեր մի արհեստ, գործ, մասնագիտություն, զբաղմունք, մասնակցություն ունեցողի, այլև գործողի անվան նշանակությամբ, օրինակ՝ նավորդ, նայխորդ, սայլորդ, ռուսորդ, սավառնորդ, վարորդ, հեծանվորդ, գնորդ, լողորդ, հանտխորդ, ճամփորդ, հանապարհորդ, առաջնորդ, բաժանորդ, ժառանգորդ, կցորդ:

ՊԱՆ.— ա) Կազմում է զբաղմունք, արհեստ, պաշտոն ցույց տվող բառեր, ինչպես՝ այգեպան, պարտիզպան, դռնապան, հնոցապան, սայլապան, ջրաղացապան, կառապան, ձիապան, ախոռապան, խանութապան, պաշտպան:

բ) Առարկա, գործիք ցույց տվող բառեր՝ պահողի նշանակությամբ: Վերջում կարող է ավելանալ նաև ԱԿ ածանցը, օրինակ՝ սոնապան (սը-

րունքը պահպանող զգեստ), լանջապան(ակ) (լանջը պահպանող զգեստ), ծայրապանակ, բղրապանակ, տետրապանակ, գրչապանակ և այլն:

ՄՍԱՆ.— ա) Ցույց է տալիս երկիր, օրինակ՝ Հայաստան, Վրաստան, Պարսկաստան, Տանկաստան, Ասորեստան, Հնդկաստան, Հունաստան, Ռուսաստան և այլն:

բ) Մի բանի տեղ, մի բանով առատ վայր, օրինակ՝ լեռնաստան (լեռնոտ երկիր), մրգաստան (մրգով հարուստ տեղ), ծառաստան, այգեստան, անդաստան, բուրաստան, մենաստան:

ՎԱՍՎԱՍԲ.— Բայաճիմքերից կազմում են գոյականներ, որոնք ցույց են տալիս գործողության արդյունքը, հետևանքը, ինչպես՝ ասացված, զանգված, ընթերցված, կաթված, հերծված, հողված, հավելված, հատված, դարձված: Բայց արդի հայերենում գործողության արդյունքի, հետևանքի նշանակությամբ գոյականներ են կազմվում ավելի ՎԱՍԲ ձևով, օրինակ՝ գործվածք, գրվածք, խոսվածք, կառուցվածք, կերտվածք, հյուսվածք, մանվածք, նստվածք, վիժվածք, չնասվածք, ֆերծվածք, հորիվածք և այլն:

Որոշ կազմություններում ավելի շեշտվում է գործողության ձևի իմաստը, օրինակ՝ նայվածք, ֆայլվածք, ռանգվածք:

(Ա)ՎՈՐ.— Կազմում է բառեր մի բան ունեցողի, վրան կրողի, գործողի, մի բանով զրադվողի նշանակություններով: Հիմնականում ածականակերտ ածանց է: Բայց (Ա)ՎՈՐ ածանցով կազմված շատ բառեր իրենց մեջ համատեղում են նաև գոյական անվան նշանակություն կամ ուղղակի գոյական են: Այսպիսի բառեր են. ավտո, աղանդավոր, աշխատավոր, աստիճանավոր, ավտոմատավոր, գործավոր, էկվոր, զինվոր, ընկնավոր, թագավոր, կավոր, կամավոր, կեղծավոր, հանցավոր, ձիավոր, ճգնավոր, մասնավոր, սեղանավոր, վիրավոր, օւզվոր, օւղևոր և այլն:

ՅԻԱՅԻԻԻ.— ա) Տեղի նշանակություն ունեցող գոյականներից կազմում են անձի անուններ մի տեղի բնակիչ լինելու նշանակությամբ, օրինակ՝ արևելցի, հարավցի, գավառացի, ֆաղաֆացի, գյոտացի, դաշտեցի, լեռնցի, երևանցի, լոռեցի, խոյեցի, դարաբաղցի և այլն: ՅԻ ածանցով կազմված մի շարք բառեր ստացել են նաև հատուկ անվան նշանակություն, օրինակ՝ Խոբեմացի, Փարպեցի, Նաբեկացի, Կեչառեցի, Ազրամարցի, Մակեդոնացի և այլն:

բ) Կազմում են բառեր մի տեղում սովորող, աշխատող լինելու և այլ նշանակությամբ, օրինակ՝ դասարանցի, կուրսեցի, համալսարանցի, հեմարանցի, ֆիզմաթցի, կիրովցի (Կիրովի անվան գործարանում աշխատող) և այլն:

գ) Երկրների անուններից կազմում է ազգի և այդ ազգին պատկանող անձի անուններ, օրինակ՝ անգլիացի, գերմանացի, եգիպտացի, ֆսպտեացի, իտալացի, հայտնացի, շինացի, վրացի և այլն:

ՈՒ.— Դրվում է հատկապես բաղադրությունների վերջում և կազմում է գործողի անուն ցույց տվող գոյականներ, օրինակ՝ այցելու, բանաւարկու, թշակառու, կապալառու, կատակերգու, ողբերգու, վիպերգու, վրիժառու, աղերգու, քնարերգու, երկրպագու և այլն:

ՈՒԹՅՈՒՆ.— Կազմում է գոյականներ վերացական նշանակությամբ:

ա) Ածականներից և մի շարք գոյականներից կազմում է հատկապիշի վերացարկված իմաստ արտահայտող բազմաթիվ բառեր, ինչպես. 1. ազանություն, պաժանություն, դեղնություն, լայնություն, հեգություն, մեղմություն, մաքրություն, նորություն, շքեղություն, սովորություն, տխրություն և այլն. 2. բարեկամություն, գյուղացիություն, դարբնություն, ընկերություն, սրբություն, ուսուցչություն, աղվեսություն, խոզություն, հիմարություն և այլն:

բ) Բայահիմքերից կազմում է գործողության առարկայացված անուններ, օրինակ՝ ախտահանություն (ախտահանել՝ բայից), ազատագրություն (ազատագրել բայից), ազդեցություն, գովաբանություն, հաղթություն, մեկնություն, պաշտպանություն, սպանություն, փառաբանություն, փրկություն, օգնություն և այլն: Այս իմաստով ՈՒԹՅՈՒՆ ածանցը համանիշ է ՈՒՄ ածանցին, ինչպես՝ ախտահանություն||ախտահանում, ազատագրություն||ազատագրում և այլն: Սակայն գործողության անվան նշանակությամբ ավելի գործուն է ՈՒՄ ածանցը:

գ) Որոշ գոյականներից կազմում է հավաքական հոգնակի իմաստ արտահայտող բառեր, ինչպես՝ աշխատավորություն (աշխատավորներ), ազնվականություն (ազնվականներ), արհեստավորություն, գաղթականություն, բանվորություն, գյուղացիություն, աշակերտություն, երիտասարդություն, ուսուցչություն, մարդկություն:

ՈՒԿ.— ա) Գոյական անվանը տալիս է փոքրացուցիչ-փաղաքական, սակավադեպ նաև նվաստական նշանակություն, օրինակ՝ աղջուկ, գառուկ, գովշուկ, դիվուկ, իշուկ:

բ) Կազմում է գոյականներ զանազան նշանակություններով, օրինակ՝ ավելցուկ, ծերուկ, կապուկ, կիտուկ, կուժկոտուկ, հանելուկ, հեղուկ, նոսրեղուկ, քաղցուկ, գլուխկոտուկ, կարմուկ, խոզուկ, զոռուկ, ջրջուկ, կոշուկ (վերջին հինգը հիմանդության անուններ են): ՈՒԿ-ը միաժամանակ ածականակերտ ածանց է (բանուկ, կտրուկ, տաքուկ, գիրուկ և այլն):

ՈՒՀԻ.— Կազմում է անձի անուններ իգական սեռի նշանակությամբ, օրինակ՝ աշակերտուհի, բժշկուհի, բանաստեղծուհի, գեղջկուհի, երգչուհի, ընկերուհի, թագուհի, իշխանուհի, կայսրուհի, ուսանողուհի, ուսուցչուհի, վրացուհի և այլն:

Կան ՈՒՀԻ ածանցով կազմված կանացի մի շարք հատուկ անուններ, ինչպես՝ Սրբուհի, Վանուհի, Նրանուհի, Մաքրուհի, Գեղուհի, Հրաշուհի, Նաիրուհի, Քաղուհի:

ՈՒՄ (Հին՝ ՈՒՄՆ).— Բայերի անկատարի կամ կատարյալի հիմքերից կազմում է գործողության առարկայացված անուններ՝ բայանուններ, օրինակ՝ ավարտում (ավարտել բայից), արգելում (արգելել բայից), ժխտում, խափանում, ծագում, կատարում, նվաճում, շարժում, ավելացում, ամրացում, բարձրացում, բնութագրում, հեռացում, ոչրճացում, պայթեցում և այլն:

ՈՒՅԹ.— Բայերից, երբեմն նաև գոյականներից կազմում է բառեր զանազան նշանակություններով, օրինակ՝ ասույթ, բնույթ, դրույթ, ելույթ, երևույթ, հասույթ, հավաքույթ, ճաշկերույթ, շահույթ, ձանձուրույթ, մշակույթ, սովորույթ, երեկույթ, ցերեկույթ, ավանդույթ, նորույթ:

ՈՒՅԹ ածանցով կազմվել և կազմվում են լեզվաբանական տերմիններ, օրինակ՝ հեշույթ, ձևույթ, բառույթ, շարույթ, ասույթ, շարահյուսույթ, արժույթ, բաղադրույթ, իմաստույթ, հատույթ, մենույթ, նշույթ²⁷:

ՈՒՆՔ.— Կազմում է գոյականների զանազան նշանակություններով, օրինակ՝ ակունք, արբունք, բարձունք, դրունք, իրավունք, լորձունք, հիմունք, մատունք, շրթունք, սկզբունք, ցցունք, ուլունք, համեմունք, մանրունք, պաշտամունք, ծաղկունք: Որոշ բառերի մեջ ունի հավաքական նշանակություն:

ՈՒՏ.— Ցույց է տալիս մի բանով առատ վայր, տեղ, օրինակ՝ քավուտ, կեչուտ, սոհուտ, ճահճուտ, եղեգնուտ, խնձորուտ, մորուտ, շամբուտ, տղմուտ, ավազուտ, ծանծաղուտ, խավարուտ||խավարչուտ և այլրն:

ՈՒՐԴ.— Կազմում է մի քանի գոյականների բայահիմքերից, ինչպես՝ արձակուրդ, ժողովուրդ, խառնուրդ, կցուրդ, հագուրդ, պարապուրդ, անուրդ:

ՈՒՔ, ՈՒՅՔ.— Կազմում են գոյականների մի քանի բայերից՝ հիմնականում ցույց տալով գործողության արդյունքը, հետևանքը, առանձին դեպքերում նաև գործողություն, օրինակ՝ այրույթ||այրուցք, գինարքույթ, խառնույթ, ֆույթ, կոտորույթ, մանրույթ (մանրունք), մելույթ, սերույթ, ուռույթ, փշկոտույթ, ծեծկոտույթ, փերույթ, փամույթ:

Ք.— Դրարարում կազմում էր գոյականների հոգնակի թիվը (բան—բանք, գետ—գետք, զարդ—զարդք և այլն):

ա) Ժամանակակից հայերենում կան Ք ածանցով կազմված մի շարք բառեր, որոնց մեջ Ք-ն սոսկ ձևական նշանակություն ունի և այդ իսկ պատճառով էլ դրանք երբեմն ունենում են հարաբերակից առանց Ք-ի ձևեր: Այսպիսի բառեր են. աչք (աչ), աղիք, դժոխք, գենք, զոքք, երկինք, խելք, կաքառք, կառք, հոնք, հրաշք, ձեռք (ձեռ), մեղք, միտք (միտ), շեմք (շեմ), հնարք (հնար), հավատք (հավատ), ոտք (ոտ), պարտք (պարտ), պետք, վանք, ուշք (ուշ), փառք, փիմք, հիմք: Այս

²⁷ Վերջին տերմինները տե՛ս Է. Աղայան, Ժամանակակից հայերենի հոլովումը և խոնարհումը, Երևան, 1967:

բառերի նմանակութեամբ ժողովրդական լեզվում առանձին բառերի վերջում ավելացել է Ք մասնիկը, օրինակ՝ աշխատանք, գարունք, աշունք, գետինք, տեսիլ-տեսիլք, նշխար-նշխարք և այլն:

բ) Գոյականներից կազմում է նոր իմաստ կամ իմաստային նոր երանգ ունեցող գոյականներ, օրինակ՝ բաժին-բաժինք, գիր-գիրք, թև-թևք, խաղ-խաղք, խնդիր-խնդիրք, ծալ-ծալք, կաթիլ-կաթիլք, կող-կողք, հավ-հավք, շար-շարք, շնորհ-շնորհք, փաշ-փաշք, տարի-տարիք, փող-փողք և այլն:

գ) Ածականներից կազմում է գոյականներ, օրինակ՝ արժանի-արժանիք, բարի-բարիք (դրա նմանակութեամբ՝ շար-շարիք), գաղտնի-գաղտնիք, ընտանի-ընտանիք, լայն-լայնք, խոր-խորք, հայրենի-հայրենիք, հավասար-հավասարիք, հում-հումք, շար-շարք և այլն:

դ) Բայահիմքներից կազմում է գործողության անուններ, որոնցից շատերն ստացել են թանձրացական նշանակություն կամ իրենց մեջ համատեղում են և՛ գործողության, և՛ առարկայական նշանակություն, օրինակ՝ աղօթք, գնացք, զովք, ելք, խօսք, հայացք, հանք, հմայք, մտաք, նզովք, պահք, ջանք, սլացք, սպասք, վաճառք, վայելք, տեսք, առաք, ցնոք, վազք և այլն:

ե) Կազմում է երկրների և գավառների անուններ, օրինակ՝ Հայք, Մեծ Հայք, Փոքր Հայք, Վիրք, Ասորիք, Աղվանք, Գուգարք, Աղձնիք, Գամիք, Մոփք, Ռշտունիք, Սյունիք, Տաշիրք, Ուտիք և այլն:

ՆՈՐԱԳՈՒՅՆ ՓՈԽԱՌՅԱԼ ՎԵՐՋԱՄԱՆՑՆԵՐ.— Նորագույն շրջանում հայերենը բազմաթիվ փոխառություններ է կատարել ռուսերենից և զբլ-խաղորապես ռուսերենի միջոցով նաև եվրոպական լեզուներից (գերմաներեն, անգլիերեն, ֆրանսերեն): Այս ձևով այսպես կոչված «միջազգային բառերը» թափանցում են հայերենի մեջ: Բառերի փոխառությունը իր հետ բերում է նաև բառակազմական մասնիկների՝ ածանցների փոխառություն: Այսպես, օրինակ՝ ժամանակակից հայերենում փոխառյալ մի շարք բառերի մեջ ածանցական նշանակություններ են ըզգացվում, ինչպես՝ ագիտացիա, կոոպերացիա, օպերացիա, օկուպանտ, կուրսանտ, ասպիրանտ, քիմիկոս, ակադեմիկոս, մաթեմատիկոս:

Սակայն օտար այս ածանցները հայերենի բառակազմական համակարգի մեջ տեղ չունեն, որովհետև գործածվում են միայն սահմանափակ փոխառյալ բառերի մեջ և բնիկ հայերեն բառերի վրա դրվել չեն կարող:

Հայերենում կենդանի բառակազմական նշանակություն ունեն միայն նորագույն փոխառյալ ԻԱ, ԻԶՄ, ԻՍՏ ածանցները:

ԻԱ.— Համանիշ է ՍՍԱՆ ածանցին և կազմում է երկրների անուններ, ինչպես՝ Բյուզանդիա, Բուլղարիա, Անգլիա, Ֆրանսիա, Խալիֆա, Հունգարիա, Ճապոնիա, Հոլանդիա և այլն:

ԻԶՄ.— Կազմում է բազմաթիվ գոյականներ, որոնք ցույց են տալիս ուսմոճք, հասարակական-քաղաքական ուղղութիւն, հասարակարգ, գեղագիտական ուղղութիւն և այլն, օրինակ՝ դարվինիզմ, մարքսիզմ, լենինիզմ, հումանիզմ, մատերիալիզմ, նացիոնալիզմ, իդեալիզմ, սոցիալիզմ, կապիտալիզմ, ռեալիզմ, ռոմանտիզմ, կլասիցիզմ և այլն: ԻԶՄ ածանցով կազմված բառերը, որպես կանոն, ունեն հարաբերակից ԻՍՏ ածանցով կազմված ձևեր:

ԻՍՏ.— Կազմում է անձի անուններ մի ուսմունքի, հասարակական-քաղաքական ուղղութիւն, գեղագիտական հայացքների հետևողի և այլ նշանակութիւններով, օրինակ՝ դարվինիստ, մարքսիստ, հումանիստ, մատերիալիստ, նացիոնալիստ, իդեալիստ, ռեալիստ, սոցիալիստ և այլն:

ԻՍՏ ածանցի իմաստն արտահայտվում է հայերեն ԱԿԱՆ և ՅԱՆ ածանցներով, օրինակ՝ դարվինիստ||դարվինական, մարքսիստ||մարքսական, լենինիստ||լենինյան և այլն:

ՆԱԽԱՄԱՆՅԱՎՈՐ ԳՈՅԱԿԱՆՆԵՐ.— Վերջածանցների հետ համեմատած՝ շնչին է նախածանցների խաղացած դերը հայերենի բառակազմութեան մեջ ընդհանրապես և գոյականների կազմութեան մեջ մասնավորապես: Ծիշտ է, հայերենում կան նախածանցներ ունեցող մի շարք գոյականներ, բայց դրանք մեծ մասամբ բայանուններ են՝ կազմված նախածանցներ ունեցող բայերից, ինչպես՝ բացատրություն (բացատրել բայից), գերակատարում (գերակատարել), գերազնահատում (գերազնահատել), թերազնահատում (թերազնահատել), թերակատարում (թերակատարել), հաւաքություն (հաւաքել), հեղափոխություն (հեղափոխել), ներշնչում (ներշնչել), ներգործություն (ներգործել), ստորագրություն (ստորագրել), վերաբաժանում (վերաբաժանել), վերագում (վերագրել), վերադնում (վերադիմել), վերաբնություն (վերաբնել) և այլն:

Սակայն կան նաև նախածանցավոր բուն անվանական կազմութիւններ, օրինակ՝ Կովկաս-Անդրկովկաս, գաղթ-աւազագաղթ, ռանմանաւոտասահման, գիծ-տրամագիծ, չափ-տրամաչափ և այլն:

Բուն անվանական կազմութիւններում գործածվող և արդի հայերենում այս կամ այն չափով բառակազմական նշանակութիւն ունեցող նախածանցները հետևյալներն են:

ԳԵՐ (=վեր)— գերածախս, գերաշխարհ, գերիշխան, գերիշխանություն, գերմարդ, գերիմաստուն, գերհնչույթ, գերձևույթ և այլն:

ԴԵՐ (=փոխարեն)— դերանուն, դերբայ, դեր-առեւնապետ, դերկոմո, դեր-նախագահ և այլն:

ՀԱԿ (=հակառակ)— հակոգրոհ, հակառաջարկ, հակաքայն, հակահոսանք, հակահարձակում, հականեխում, հակաֆաշիստ, հակոմարքսիստ:

ՀԱՄ (=բոլոր, ընդհանուր, նույն)— համաբարբառ, համագումար,

ճամազաբեկ, համազգեստ, համաբժեք, համաժողով, համալսարան, համախարզ, համանուն, համաֆաղաֆաղի, համերգ և այլն:

ՄԱԿ (=վրա)— մականուն, մակրայ, մակալեզու, մակածական, մակեբես, մակեբեկոյթ, մակընթացություն:

ՆԱԽ (=սկզբի, առաջին)— նախատիպ, նախարան, նախամուտֆ, նախասենյակ, նախանաշ, նախապատեճո, նախալեզու, նախահիմք, նախամայր. նախահայր, նախամարդ և այլն:

ՓՈԽ (=փոխարեն)— փոխաբա, փոխանուն, փոխգնդապետ, փոխ-նախագահ. փոխծովակալ:

ՈՐՈՂ գոյականների կան նաև ԱՆ ժխտական նախածանցով, օրինակ՝ անխելանություն, անմիաբանություն:

Բարդություն

ԳՈՅԱԿԱՆՆԵՐԻ ԿԱԶՄՈՒԹՅՈՒՆ ԲԱՐԴՈՒԹՅԱՆ ՄԻՋՈՑՈՎ.— Գոյականների կազմության մեջ մեծ դեր ու կշիռ ունի նաև բարդությունը, ըստ որում, բարդ գոյականներ են կազմվում Ա՛ համադրական, Ա՛ վերլուծական բարդությամբ²⁸, բայց դրանցից ավելի գործուն ու տարածված է առաջինը՝ համադրական բարդությունը:

Համադրական բարդություն

ՀԱՄԱԴՐԱԿԱՆ ԲԱՐԴ ԳՈՅԱԿԱՆՆԵՐԻ ԿԱԶՄՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՏԻՊԵՐԸ ԸՍՏ ԲԱՂԱԴՐԻԶ ԱՆԴԱՄՆԵՐԻ ԽՈՍՔԻՄԱՍԱՅԻՆ ՊԱՏԿԱՆԵԼՈՒԹՅԱՆ.— Պետք է տարբերել համադրական բարդ գոյականների կազմության հետևյալ հիմնական տիպերը:

ա) **ԳՈՅԱԿԱՆ + ԳՈՅԱԿԱՆ.**— Առաջին բաղադրիչն այս կամ այն տեսակետից լրացնում է երկրորդին՝ արտահայտելով սեռական հոլովի ձևային նշանակությունը, օրինակ՝ գետափ, լեռնալանջ, ձեռնափայտ, մսաբուր, չրահարս, սառալանջ, ծաղկաման, ծաղատետր, ականջացավ և այլն: Այս ձևով կազմվում են նաև ածականներ մի բան ունեցողի նշանակությամբ, օրինակ՝ առյուծառիտ, արծվափիթ, աղյուսագույն և այլն:

Գոյական + գոյական ձևով համադրական բարդ գոյականներ են կազմվում նաև բաղճյուռական հարադրություններից: Մոտ նշանակություն ունեցող կամ այս կամ այն իմաստով իրար հետ կապված բա-

²⁸ Վերջին շրջանում հրատարակված քերականական աշխատություններում համադրական բարդության անվանման տակ ներառվում են իսկական և կցական բարդությունները, իսկ վերլուծական բարդության տակ՝ կրկնավոր և հարադրական բարդությունները: Համադրական և վերլուծական բարդությունների մասին մանրամասն և ընդարձակ տե՛ս Գ. Բ. Ջահուկյան, Է. Բ. Աղայան, Վ. Դ. Առաքելյան, Վ. Ա. Քոսյան, Հայոց լեզու, I մաս, Ա պրակ, Երևան, 1980:

ռերը միավորվում են ՈՒ, երբեմն նաև ԵՎ շաղկապով, այսպիսով կազմելով մի բաղադրյալ գոյական, որ ընդհանրացած ձևով կրում է իր բաղադրիչների իմաստը, օրինակ՝ ազգացուակ, անցուդարձ, աղտնաց, այրուբեն, այրուծի, առևտուր, ելեէ, լացուկոծ, նիստուկաց, կառուծե, արբեայրի և այլն, Ինչպես կարելի է նկատել, այս տիպի դեպքում բաղադրիչները գտնվում են համադասական հարաբերության մեջ:

բ) ԳՈՅԱԿԱՆ + ԲԱՅԱՐՄԱՏ.— 1. Կազմվում են գործող անձի, քիչ դեպքում նաև գործիքի անուններ ենթակայական դերբայի նշանակությամբ, օրինակ՝ բանասեր, պատմագիր, բեռնակիր, գրագոր, դասախոս, դավադիր, երախտամոռ, զոհավար, թուզու, հայասեր, ժամացույց, ականանետ, հարթաչափ և այլն:

Յույց տալով գործողի անուն՝ այս կազմությունները գործածվում են նաև որպես ածականներ կամ ունեն նաև ածականական նշանակություն (հայրենասեր, խնամատար, դավադիր և այլն):

2. «Գոյական + բայարմատ» բաղադրություններն արտահայտում են նաև գործողության անվան՝ բայանվան նշանակություն: Սակայն այսպիսի կազմությունները լայն տարածում չունեն: Գործողության անվան նշանակություն ունեն, օրինակ, հետևյալները. գլխապտույտ (գլխի պտույտվելը), բերհաղավա (բերքը հավաքելը), հարսնատես, զործադուլ, հացադուլ, զինադուլար, զինակոչ, զորակոչ, զորահավա, արևածագ, խոռհունձ, ծառատունկ, բանթող, մարդոծամար, օրհաս և այլն:

գ) ԱՄԱԿԱՆ ԿԱՄ ՄԱԿԲԱՅ + ԲԱՅԱՐՄԱՏ.— Նախորդ տիպի նման (1) կազմվում են բառեր գործողի նշանակությամբ և մեծ մասամբ ունենում են ածականական գործածություն ու կիրառություն, օրինակ՝ արագընթաց, ծանրակշիռ, դժվարաշարժ, դյուրահավատ: Բայց այսպիսի բառերը հաճախ իրենց մեջ համատեղում են նաև առարկայական նշանակություն և ունենում են դոյականական կիրառություն, օրինակ՝ արագավտո, բարձրախոս, զագրախոս, լավատես, ծրիակեր, մեռակատուր, ստախոս, շատախոս, շատակեր, չարկամ, ուղղաթիռ և այլն:

դ) ԱՄԱԿԱՆ + ԳՈՅԱԿԱՆ.— Կազմվում են գոյականներ, որոնք մի իմաստային միություն չեն ներկայացնում, որովհետև երկրորդ բաղադրիչը գործածվում է իր բուն իմաստով, իսկ առաջինն այս կամ այն կողմից որպես որոշիչ լրացնում է նրան, օրինակ՝ դեղնախոտ, խառնածուղով, բնագիր, բնաշխարհ, թրվասեր, լիալուսին, օւաճող, ճարթավայր, սառնաշափար, վերնագիր, վերնագգեստ, վերնատուն, միջնախաղ, վերջնահաշիվ, մանրադրամ, մանրանկար, մեծատառ, նուրալուսին, նուրահարս, նուրափեսա և այլն:

Սակայն «ածական + գոյական» բաղադրությունների ավելի մեծ մասը մի բան ունեցողի իմաստ է արտահայտում և ունի ածականական նշանակություն, ինչպես՝ ամբողջազմ, բարտկավիզ, քավահոն, քուլակազմ և այլն, թեև այսպիսի բառերի մեջ հաճախ առկա է նաև գոյա-

կանական նշանակութիւն, և նրանք ազատ կարող են կիրառվել այս վերջին նշանակութեամբ, օրինակ՝ մեծատուն, կարճատես, կարմախայտ, բթամիտ, զանգրահեր, թեթևամիտ, բուլամորթ, բուլակամ, ծածկամիտ, ծակաչի, հաստազլուփ և այլն:

Լ) ԲԱՅԱՆԶԻՄՔ ÷ ԳՈՅԱԿԱՆ.— Առաջին բաղադրիչը, որ բայական արմատ է, լրացնում է երկրորդին՝ արտահայտելով սեռական հոլովի ձևական նշանակութիւնը, օրինակ՝ աշխատասենյակ (աշխատելու սենյակ կամ աշխատանքի սենյակ), բնակավայր, բուժավայր, դարձակետ, ելակետ, զբոսայգի, զսպտուն, քիկնաթու, լսափող, ծխախոտ, ընթերցասրահ, ննջասենյակ, միջահրավեր, սահաղաշտ, սողանցք, վաճառասեղան, փրկագին և այլն:

զ) ԱՆՈՐՈՇ ԴԵՐԲԱՅ ÷ ԳՈՅԱԿԱՆ.— Որոշ թվով գոյականներ են կազմվում նաև «անորոշ դերբայ + գոյական» կաղապարով, օրինակ՝ գործելակերպ (գործելու կերպ), գրելած, մտածելակերպ, մտածելած, վարվելակերպ, գրելացավ, վառելափայտ, վառելանյութ, պատմելաձև, պատմելած:

Վերլուծական բարդություն

ԳՈՅԱԿԱՆՆԵՐԻ ԿԱԶՄՈՒԹՅՈՒՆ ՎԵՐԼՈՒԾԱԿԱՆ ԲԱՐԴՈՒԹՅԱՆ ՄԻՋՈՑ.— Ժամանակակից հայոց լեզվում գոյականներ են կազմվում նաև վերլուծական բարդութեամբ, որոնք լինում են հարադրություններ, օրինակ՝ թև ու թիկունք, հայր ու մայր, մայր ու աղջիկ, օր ու գիշեր (չադկապական հարադրություններ), գիշեր-ցերեկ, թիկնոց-վրան, խրհիթ-ընթերցարան, ցուցահանդես-վաճառք, հարավ-արևելք, հյուսիս-արևմուտք, ընկեր-բարեկամ (հարակցական հարադրություններ) և կրկնավորներ, օրինակ՝ մարդ-մուրդ, գոռում-գոշում, սառք-սուրք, աման-չաման, բան-ման, թուղթ-մուլթ, չիր-միր և այլն:

Զափազանց մեծ թիվ են կազմում կայուն բառակապակցությունների ձևով հանդես եկող բաղադրյալ գոյականները, օրինակ՝ կարմիր անկյուն, պատի թերթ, ուղիղ խնդիր, խոսքի մաս, Երևանի պետական համալսարան, Հայկական Սովետական Սոցիալիստական Հանրապետություն, Միավորված ազգերի կազմակերպություն և այլն:

Հապավում

ՀԱՊԱՎՈՒՄԸ ՈՐՊԵՍ ԳՈՅԱԿԱՆՆԵՐԻՆ ՀԱՏՈՒԿ ԲԱՌԱԿԱԶՄԱԿԱՆ ՄԻՋՈՑ ԵՎ ՆՐԱ ՏԵՍԱԿՆԵՐԸ.— Հապավումներն առաջանում են բառերի կրճատ գրություն հիմքի վրա և մեր լեզվի մեջ լայնորեն տարածվել են

խորհրդային շրջանում²⁹, Սովորարար հապավվում են պետությունների, հասարակական-քաղաքական կազմակերպությունների, ընկերությունների, հիմնարկությունների և այլն բաղադրյալ անունները, և ըստ այդմ հապավման միջոցով միայն գոյականներ են կազմվում: Այլ հարց է, երբ հապավումներից ածանցման միջոցով կազմվում են այլ խոսքի մասեր, ասենք, ածականներ, օրինակ՝ բանգյուղթրակից-բանգյուղթրդրակցական, բուն-բունական և այլն:

Հապավումները լինում են.

Տառային, երբ հապավումը կազմվում է բաղադրյալ անվան առաջին տառերից, ինչպես՝ ՄԱԿ (Միավորված պզգերի կազմակերպություն), ԱՄՆ (Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներ), ՍՍՀՄ (Սովետական Սոցիալիստական Հանրապետությունների Միություն), ՀԿԵՄ (Հայաստանի լենինյան կոմունիստական երիտասարդական միություն), ՀՀԳ (Հայկական հեռագրական գործակալություն) և այլն:

Վանկային, երբ հապավումը կազմվում է քաղադրյալ անվան առաջին վանկերից, օրինակ՝ կենտկոմ (կենտրոնական կոմիտե), կոմկուս (կոմունիստական կուսակցություն), հայպետհրատ (Հայաստանի պետական հրատարակչություն), ֆաղգործկոմ (քաղաքային գործադիր կոմիտե): Լեռնաձին դեպքերում որպես հապավման մասեր կարող են հանդես գալ բաղադրիչների երկու վանկերը, օրինակ՝ պետհրատ, խնայդրամարկդ

Ինչպե՞ս-բառային, երբ հապավումը կազմվում է վանկերից և ամբողջական բառերից, օրինակ՝ հրամկազմ (հրամանատարական կազմ), կուսկազմակերպիչ (կուսակցական կազմակերպիչ), ֆաղբաժին (քաղաքական բաժին), չրջծովկրթրաժին (չրջանային ժողովրդական կրթության բաժին), ժողդատարան (ժողովրդական դատարան) և այլն:

Տառա-վանկային՝ ՀամԿԵՄ (Համամիութենական լենինյան կոմունիստական երիտասարդական միություն), ՊԱՋԸ (պաշտպանության աջակցող ընկերություն):

Տառա-բառային՝ Հայկական ՍՍՀ (Հայկական Սովետական Սոցիալիստական Հանրապետություն), Ուկրաինական ՍՍՀ և այլն:

Պետք է նկատի ունենալ նաև այն, որ հաճախ որպես սովորական բառեր փոխառնում ենք ռուսական հապավումները, ինչպես՝ զազս (запись актов гражданского состояния), СМУУ (Телеграфное агентство Советского Союза, հայերեն հապավմամբ՝ ՍՄՀԳ, սովխոգ (советское хозяйство) և այլն:

²⁹ Հապավման մասին սովորի մանրամասն տե՛ս Գ. Սևակ. Ժամանակակից հայոց լեզվի դասերը, էջ 182—199: Գ. Բ. Զահրովան, Է. Բ. Աղալյան և ուրիշ Հայոց լեզու, էջ 453—472:

ԱԾԱԿԱՆ ԱՆՈՒՆ

ԱԾԱԿԱՆ ԱՆՎԱՆ ԽՈՍՔԻՄԱՍԱՅԻՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ~

Ածական անվան խոսքիմասային կարգի մեջ մտնող բառերը արտահայտում են առարկայի հատկանիշի հասկացություն, ինչպես՝ դեղին (ոսկի, տերև), սև (մատիտ, գրատախտակ), զարնանային (անձրև, ծաղիկ), աշակերտական (տետր, համազգեստ), փայլե (տնակ, գրիչ), երկաթե (գուռ, կամուրջ), բարի (մարդ, կին), հին (շոր, գիրք) և այլն: Ինչպես օրինակներից էլ կարելի է եզրակացնել, հատկանիշի հասկացությունն իր մեջ ներառնում է ամենատարբեր ու բազմազան նշանակություններ՝ գույն՝ սև, սպիտակ, կարմիր, մեծություն՝ մեծ, վոտ, տարածական ու ժամանակային՝ հարաբերություններ՝ լեռնային, դաշտային, զարնանային, ձմեռային, նյութ՝ փայտե, երկաթե, մարմարե, ներքին ու արտաքին հատկանիշներ՝ խելոք, բարի, հպարտ, հաստ, հին, նոր և այլն: Բայց այս ամենատարբեր ու ամենաբազմազան իմաստ արտահայտող բառերը միավորվում են մի կարգի՝ ածական անվան կարգի տակ իրենց ամենաընդհանուր նշանակությամբ, հատկանշային նշանակությամբ, որով և պայմանավորված են այդ բառերի նույն շարահյուսական կիրառությունները:

Սակայն ածականի նման հատկանիշի գաղափար են արտահայտում հարակատար, ենթակայական և ապառնի դերբայները, ինչպես՝ այրված թուղթ՝այրվող թուղթ՝այրվելիք թուղթ, կառուցված շենք՝կառուցվող շենք՝կառուցվելիք շենք և այլն: Ածականի և բայի (դերբայների) տարբերությունն այդ դեպքում այն է, որ ածականի արտահայտած հատկանիշն անկախ է ժամանակի գաղափարից, իսկ բայի արտահայտած հատկանիշին ներհատուկ է ժամանակային գաղափար:

Որպես հատկանշային հասկացություն արտահայտող բառերի կարգ ածական անունը ժամանակակից հայոց լեզվում ձևաբանորեն բնորոշվում է նրանով, որ իր հիմնական կիրառության դեպքում զուրկ է թեքման ձևերից, միշտ գոյականի վրա է դրվում իր ուղիղ, անփոփոխ ձևով՝ չհասաձայնելով նրա հետ ո՛չ հոլովով, ո՛չ էլ թվով, օրինակ՝ կանաչ ծառ—կանաչ ծառի—կանաչ ծառից—կանաչ ծառեր—կանաչ ծառերի—կանաչ ծառերից և այլն:

Ածականների այսպիսի գործածությամբ աշխարհաբարը տարբերվում է մեր հին լեզվից՝ գրաբարից, որտեղ ածականի և գոյականի կապակցությունն այսպես ազատ չէր, և որոշակի դեպքերում անականը թվով և հոլովով համաձայնում էր գոյականին: Գրաբարի քերականությունններում այս հարցի վերաբերյալ սովորաբար տրվում է հետևյալ ընդհանուր կանոնը. գրաբարում միավանկ ածականները և՛ նախագաս, և՛ ետագաս կիրառությամբ թվով և հոլովով համաձայնում են գոյականին, օրինակ՝ մեծ տուն—մեծի տան—մեծք տուն—մեծաց տանց. տուն մեծ—տան մեծի—տունք մեծք—մեծք տանց մեծաց և այլն, իսկ բազմավանկ ածականները նախագաս գործածությամբ որպես կանոն չեն համաձայնում, օրինակ՝ իմաստուն այր—իմաստուն առն—իմաստուն արք—իմաստուն արանց և այլն, իսկ ետագաս գործածությամբ համաձայնում են, ինչպես՝ այր իմաստուն—առն իմաստուն—արք իմաստուն—արանց իմաստունց և այլն, Բայց այս կանոնն էլ գրաբարի համար մի պարտադիր օրինաչափություն չէր և ուներ իր բազմաթիվ շեղումներն ու բացառությունները¹, Մեր լեզվի հետագա պատմական զարգացման ընթացքում ածականի և գոյականի (իմա՝ որոշչի և որոշյալի) համաձայնության քերականական օրինաչափությունը վերանում է, և ածականի գործածության տեսակետից ժամանակակից հայերենը, ինչպես և աշխարհաբարն ընդհանրապես, հասել է մի չափազանց պարզ դրության:

Նրբ խոսվում է ածականի անթեքականության մասին, նկատի է առնվում նրա հիմնական, որոշչային կիրառությունը (գեղեցիկ աղչիկ—գեղեցիկ աղչկա—գեղեցիկ աղչկանից և այլն), Բայց ածականները լայնորեն կիրառվում են նաև փոխանվանաբար, գոյականաբար: Փոխանվանական կիրառության դեպքում ածականը հոգ է ստանում, հոլովվում է և կազմում հոգնակի թիվ, ինչպես՝ մեծը—մեծի—մեծից, մեծերը—մեծերի—մեծերից, սևը—սևի, սևից, սևերը—սևերի—սևերից և այլն: Հասկանալի է, որ այս և նման ձևերը բուն ածականի թեքման ձևեր համարվել չեն կարող, որովհետև դրանք ոչ թե բուն ածականներ են, այլ գոյականի պաշտոն կատարող, գոյականացած ածականներ:

Ածականի շարահյուսական կիրառությունները բխում են նրա իմաստային առանձնահատկություններից:

Արտահայտելով հատկանշային նշանակություն՝ ածական անունը խոսքի մեջ հիմնականում հանդես է գալիս որպես գոյականի լրացում՝ այս կամ այն կողմից որոշելով նրան, ցույց տալով նրա այս կամ այն հատկանիշը և, ըստ այդմ, հանդես գալով որոշչի շարահյուսական պաշտոնով, ինչպես՝ ճ֊լում էր մեղմ հովիվը, ծաղիկները ժպտում էին, դալար խոտաբույսերը ծփում ու ժածանվում էին, և դաշտի խաղաղ

¹ Ածականի և գոյականի համաձայնության մասին ընդարձակ տե՛ս Լ. Ավետիսյան, Որոշիչ-որոշյալի կապակցությունը գրաբարում, Երևան, 1972:

տարածութիւնը օրորվում էր սփանչելի ալեկոծութեամբ» (Բաֆֆի). «Ընդ ահա այսօր մեռնում է անվանի քաղաքացին, խելացի մարդը, տեղուն վաճառականը, որ ամբողջ կյանքն անց է կացրել անդուլ գործունեութեամբ» (Շիրվ.). «Թնձ թաղեք, երբ կարմիր վերջալուսն է մարում, երբ տխուր գգվանքով արեգակը մեռնող Սարերի արծաթե կատարներն է վառում» (Տեր.): Որոշչային կիրառութիւնը ածականի ամենասովորական ու զանգվածային, ամենատարածված կիրառութիւնն է, ուստի և ազելի օրինակներ բերելու կարիք չի զգացվում:

Ածական անունը լայնորեն կիրառվում է նաև որպէս ստորոգելիական. վերադիր՝ ցույց տալով այն հատկանիշը, որ վերագրվում է ենթակային, օրինակ՝ «Գեղեցիկ էր այդ առավոտը» (Բաֆֆի). «Երկու սուրհանդակներից մեկի ձին սևագույն էր, մյուսինը՝ կապուտակ» (Բաֆֆի). «Նա ծլատ է, նրա ձեռները դողում են գրպանից դրամ դուրս բերելիս» (Շիրվ.). «Հիվանդ գլուխդ կդնես կրծքիս, Կլինես Բեքուշ, մտիկ, հարազատ» (Տեր.). «Զգուշ է միրհավը, դժվար է նրան խփել» (Բակ.). «Օղը մաքուր էր, արցունքի պէս ջինջ» (Բակ.):

Ածականի շարահյուսական կիրառութիւնները քննելիս իր վրա հատուկ ուշադրութիւն է գրավում հայերենին հատուկ մի առանձնահատկութիւն, որ գալիս է դեռևս մեր հին լեզվից՝ գրաբարից: Այդ առանձնահատկութիւնն այն է, որ հայերենի որակական ածականների մի զգալի մասը գործածվում է ոչ միայն գոյականների հետ՝ ցույց տալով առարկայի հատկանիշ և հանդես գալով բոլորի պաշտոնով, այլև գործածվում է բայերի հետ՝ ցույց տալով գործողութեան հատկանիշ և հանդես գալով ձևի պարագայի պաշտոնով: Սա նշանակում է, որ ածականը հայերենում կարող է ունենալ նաև մակբայական կիրառութիւն: Այսպէս, հայերենում լայնորեն գործածական են ոչ միայն լավ մարդ, գիրք, պատմութիւն, բարձր շենք, ծառ, սար, հիանալի խոսք, միտք, ռասմը և նման այլ կապակցութիւններ, այլև լավ խոսել, գրել, պատմել, բարձր խոսել. պատմել, ճշտել, հիանալի կատարել, վերլուծել, աշխատել և նման այլ կապակցութիւններ:

Հարց է առաջանում՝ որպէս պարագա կիրառվող այսպիսի բառերը տվյալ կապակցութեան մեջ ածականներ, թե՞ մակբայներ պետք է համարվեն: Որոշ քերականներ (օրինակ՝ Մ. Արեղյան) գտնում են, որ երբ ածականները գործածվում են որպէս պարագա, առնվում են իբրև առանձին տեսակի բառեր՝ մակբայներ, իսկ որոշ քերականներ էլ (օրինակ՝ Գ. Սևակ) գտնում են, որ ածականը, անկախ այն բանից՝ գոյականի, թե՞ բայի հետ է գործածվում, մնում է որպէս ածական և մակբայ համարվել չի կարողը: Հարցի այս տարբեր լուծումները պայմանավորված են նրանով, թե խոսքի մասերի դասակարգման ժամանակ էական, թե՞ երկրորդական դեր է հատկացվում բառերի կիրառութիւններին, այսինքն՝ խոսքի մասերի որոշման շարահյուսական հիմունքին:

Ինչպես նշված է արդեն, խոսքի մասերի դասակարգման ժամանակ անպայմանորեն պետք է հաշվի առնվեն նաև բառերի շարահյուսական կիրառությունները: Նշելով սրանից՝ կարծում ենք, որ ճիշտ պետք է համարել առաջին տեսակետը: Լեզվական փաստերն ակնհայտորեն ցույց են տալիս, որ հայերենում ածականն ու մակբայը շատ դեպքերում ձևաքանդորեն տարբերակված չեն և պետք է որոշվեն ըստ շարահյուսական կիրառության: Անժխտելի է, որ ինչքան սովորական, տարածված ու զանգվածային է, ասենք, լավ, զգույշ, ճիանալի բառերի որոշային կիրառությունը, նույնքան սովորական, տարածված ու զանգվածային է դրանց պարագայական կիրառությունը: Այս երկու կիրառություններն էլ բխում են վերոհիշյալ բառերի հենց բուն էությունից, հետևաբար դրաք ինչքանով ածականներ են, նույնքանով էլ մակբայներ են, և դա, ինչպես նշվեց, որոշվում է ըստ բառերի շարահյուսական կիրառության:

ԱԾԱԿԱՆԻ ՏԵՍԱԿՆԵՐԸ

ԱԾԱԿԱՆԻ՝ ՏԵՍԱԿՆԵՐԻ ԸՍՏ ԻՄԱՍՏԻ.— Հայ, ինչպես նաև օտար լեզուների քերականություններին մեջ ածականներն ըստ իրենց արտահայտած իմաստի բաժանվում են երկու գլխավոր խմբերի՝ որակական և հարաբերական ածականների: Այս երկու խմբերի իմաստային գլխավոր տարբերությունը հանգում է հետևյալին: Որակական ածականներն արտահայտում են առարկաների որակական հատկանիշներն անմիջականորեն, ուղղակի կերպով, առանց առարկայական միջնորդածության, օրինակ՝ լավ, վատ, մեծ, փոքր, երկար, կարճ, կանաչ, դեղին, պայծառ, դառարկ, ամուր, բույլ և այլն: Հարաբերական ածականներն առարկաների հատկանիշներն արտահայտում են ոչ թե անմիջականորեն և ուղղակի կերպով, այլ ուրիշ առարկաների միջնորդությամբ, օրինակ՝ փայտյա, երկաթյա, աշակերտական, հայրական, լեռնային, ծովային, հրեզեն, լուսեղեն և այլն:

Ստորև տրվում են ածականների այս երկու խմբերի բնութագրումները:

ՈՐԱԿԱԿԱՆ ԱԾԱԿԱՆՆԵՐ.— Որակական ածականները հատկանիշների այնպիսի անվանումներ են, որոնք իրոք կամ ըստ երևույթին կան առարկաների մեջ և ընկալվում ու մտածվում են որպես առարկաների էությունից բխող անմիջական հատկանիշներ:

Որակական ածականներն արտահայտում են առարկաների արտաքին ու ներքին հատկանիշները՝ ամուր, բարակ, բարձր, բուր, գեղ, երկար, թանձր, թեթև, թույլ, թունդ, լայն, խոշոր, խոց, ծանր, կարծր, կարճ, կոշտ, կոշ, հաստ, հարթ, մանր, մաքուր, մեծ, նեղ, ճիճառ, նոսր, նուրբ, ուղիղ, չոր, պինդ, պղտոր, սառն, սուր, տաք, փոքր, փաղցր և այլն, մարդկանց ու կենդանիների բարոյական ու հոգեկան հատկանիշ-

ներ՝ սգան, ազնիվ, աշխատ, արդար, արի, քաւի, բիրտ, զոռոգ, դա-
ժան, զվարթ, ժանտ, լիւր, լկաի, լուրջ, խիստ, խաւարն, ծայլ, ճամառ,
մոայլ, ճանդուզն, նենգ, շվայտ, շոայլ, ուրախ, պարկեշտ, տխուր,
տրտում, քաշ. քնուշ, շար, հեզ, խորամանկ, հպարտ և այլն, գույներ՝
դեղին, դեղձան, լուր, խաթ, կանաչ, կապույտ, կարմիր, ճերմակ, սև,
սպիտակ և այլն: Հենց այս տիպի արմատական բառերն են, որ ածա-
կանների սկզբնական կորիզն են կազմում:

Լեզվարանական գրականության մեջ ճիշտ կերպով նշվում է, որ
ռորակական և հարաբերական ածականների քերականական սահմանը
շատ շարժուն է և հարաբերական²: Սակայն, համենայն դեպս, պետք
է ընդունել, որ որակական և հարաբերական ածականների բառիմաս-
տային տարբերությունները ուղեկցվում են քերականական և բառակազ-
մական բնույթի մի շարք տարբերություններով: Ե՛վ ուստ, և՛ հայ քե-
րականությունների մեջ իրավացիորեն այն միտքն է զարգացվում, որ
որակական ածականները իրենց հիմնական զանգվածով մի շարք հատ-
կանիչներով տարբերվում են հարաբերական ածականներից³:

Այս տարբերություններն ամփոփվում են հետևյալ ձևով:

ա) Որպես կանոն, որակական ածականները ունենում են համեմա-
տության աստիճաններ, օրինակ՝ լավ—ավելի լավ—ամենայալ, քաղհ—
ավելի քաղհ—ամենաքաղհ և այլն: Հարաբերական ածականներից
համեմատության աստիճաններ կազմվել չեն կարող, որովհետև դրան-
ցով արտահայտվող հատկանիշը, օրինակ՝ բոց, կաշվե, դասարանա-
կան, ուսուցչական, ծովային, տնային և այլն, իր իմաստի պատճառով
քանակական փոփոխություններ կրել չի կարող: Այս հատկանիշն այն-
քան բնորոշ է, որ սովորաբար որակական և հարաբերական ածական-
ները տարբերակում են ըստ համեմատության աստիճանների առկա-
յության կամ բացակայության. եթե ածականը համեմատության աստի-
ճաններ կազմում է, ուրեմն որակական է, եթե ոչ՝ ուրեմն հարաբերա-
կան է:

Համեմատության աստիճանների կազմության հետ կապված՝ որա-
կական ածականները կարող են կապակցվել չափի և աստիճանի մակ-
բայների հետ, որոնք տվյալ դեպքում ցույց են տալիս հատկանիշի դր-
սևորման չափն ու աստիճանը, օրինակ՝ ծանր—շատ ծանր—մի քիչ ծա-
նր—առտակարգ ծանր—չափազանց ծանր և այլն: Հարաբերական ա-

² ՏՃ՝ В. В. Виноградов, Русский язык, М.-Л., 1947, էջ 24:

³ Ուստ քերականության մեջ այս հարցի մասին տե՛ս В. В. Виноградов, Рус-
ский язык, էջ 104. Е. М. Галкина-Федорчук и др., Современный русский язык,
М., 1958, էջ 285. А. М. Финкель, Н. М. Баженов, Курс современного русского
литературного языка, Киев, 1965, էջ 314: Հայ քերականության մեջ՝ Հ. Օհանյան,
Ածական անունը ժամանակակից հայերենում, Երևան, 1962, էջ 20—21. Ս. Աբրա-
համյան, Ժամանակակից հայերենի քերականություն, Երևան, 1969, էջ 87—88:

ծականները իրենց յուրահատուկ իմաստի պատճառով, որպես կանոն, չափի և աստիճանի մակբայների հետ կապակցվել չեն կարող:

բ) Որակական ածականների մի մասից զանազան ածանցների միջոցով կազմվում են փոքրացուցիչ-փաղաքշական և սաստկական իմաստ արտահայտող ձևեր, օրինակ՝ անուշ-անուշիկ, բարձր-բարձրիկ, դժվար-դժվարի՜ն, երկար-երկարուկ, թուխ-թխիկ, լավ-լավիկ, լուռ-լռի՜ն, խոր-խորի՜ն, կարճ-կարճիկ, կարմիր-կարմրիկ, հաստ-հաստիկ, մաճր-մաճրիկ, մեղմ-մեղմիկ, նեղ-նեղիկ, շեկ-շեկիկ, սև-սևիկ, տափ-տափուկ, ցած-ցածիկ, փոքր-փոքրիկ, փաղցր-փաղցրիկ և այլն:

Մյուս կողմից՝ շատ որակական ածականներից կազմվում են կրրկ-նավոր բարդություններ, որոնք ընդհանրապես ունեն հատկանիշի սաստկության գաղափար, օրինակ՝ անուշ-անուշ, բարձր-բարձր, դառը-դառը, երկար-երկար, թեթև-թեթև, թույլ-թույլ, լայն-լայն, լավ-լավ, խեղճ-խեղճ, հին-հին, մեծ-մեծ, նեղ-նեղ և այլն: Հարաբերական ածականներից ընդհանրապես փոքրացուցիչ-փաղաքշական կամ սաստկական իմաստ արտահայտող ձևեր կազմվել չեն կարող:

գ) Որակական ածականներից ՈՒՅՈՒՆ ածանցով կազմվում են վերացական գոյականներ, որոնք ցույց են տալիս հատկանիշը որպես վերացական հասկացություն, օրինակ՝ ազնիվ-ազնվություն, ամուր-ամուրություն, դառն-դառնություն, դժվար-դժվարություն, լավ-լավություն, բարձր-բարձրություն և այլն: Հարաբերական ածականներից, որպես կանոն, վերացական գոյականներ չեն կազմվում:

դ) Որակական ածականները սովորաբար ունենում են հականիշներ, օրինակ՝ բարակ-հաստ, բարի-չար, դառն-փաղցր, դժվար-հեշտ, բանկ-էծան, թեթև-ծանր, կարճ-երկար, համեստ-գոռոզ, մեծ-փոքր, նիհար-գեղ, ուղիղ-ծուռ, սառ-տափ, սխալ-ճիշտ, լավ-վատ, ուրախ-տրխուր, փակ-բաց և այլն:

Հարաբերական ածականները սովորաբար հականիշներ ունենալ չեն կարող, իհարկե, կարելի է ասել, որ, օրինակ, երկնային և երկրային, գիշերային և ցերեկային հականիշ հարաբերական ածականներ են: Բայց դրանք հականիշ են այն պատճառով, որ երկինք և երկիր, գիշեր և ցերեկ բառերը, որոնցից նրանք կազմված են, հականիշ են: Այնպիսի հարաբերական ածականներ, ինչպիսիք են, ասենք, փայտե, բրդե, բժշկական, ուսանողական, զերմանական, անզլիական և այլն, հականիշներ ունենալ չեն կարող:

ե) Եվ վերջապես, որակական և հարաբերական ածականները որոշ չափով տարբերվում են նաև շարահյուսական կիրառությամբ: Դա դրոսկորվում է նրանում, որ որակական ածականների մի զգալի մասը կարող է գործածվել բայերի հետ, այսինքն՝ կիրառվել մակբայաբար (լավ սովորել, բարձր խոսել, հիանալի պատմել): Հարաբերական ածական-

ներն ընդհանրապես բայերի հետ գործածվել, այսինքն մակրայաբար կիրառվել չեն կարող:

ՀԱՐԱՐԵՐՈՒԿԱՆ ԱՅԱԿԱՆՆԵՐ.— Հարաբերական ածականները, ինչպես նշված է արդեն, արտահայտում են ոչ թե անմիջական, այլ միջնորգավորված հատկանիշ, օրինակ՝ բանվորական, մանկական, գիշերային, զազանային, ռսկե, աբծաթե, հերկավեսյան, մայիսյան և այլն: Այս ածականների մեջ հատկանիշն արտահայտվում է առարկայական հարաբերությամբ: Մի շարք ածականների մեջ հատկանիշն արտահայտվում է գործողության հետ ունեցած հարաբերությամբ, օրինակ՝ զբոսիչ, դուրիչ, երեւուն, զգայուն, բովոուն, խշխշան, ատելի, զովելի, սիրելի և այլն: Ինչպես օրինակներն են ցույց տալիս, այս տիպի ածականների մեջ ևս հարաբերություն է արտահայտվում, միայն զօրոգիւթյան ճետ ունեցած հարաբերությամբ: Բայց այն բանի շնորհիվ, որ գործողությունն ինքը հատկանիշի դրսևորումներից մեկն է, բայակազմ ածականների մեջ, որպես կանոն, հարաբերության նշանակությունը գերիշխող ու հիմնական չէ, և վերջիններս մոտենում են սովորական որակական ածականներին: Ուստի և, ըստ երևույթի, հարաբերական պիտի համարել միայն այն ածականները, որոնց մեջ հատկանիշն արտահայտվում է առարկայական հարաբերությամբ (աշակերտական, լեռնային, փայտյա):

Միալված չենք լինի, եթե ասենք, որ հարաբերական ածականների մեջ դրսևորվում է երկու իմաստ՝ առարկայական հարաբերության իմաստ և հատկանշային-որակական իմաստ, որովհետև, ասենք, մայրական սեր, լեռնային լճակ, բրդյա կտոր կապակցությունների մեջ մայրական, լեռնային, բրդյա ածականները նախ և առաջ ցույց են տալիս հարաբերություն մօր, լեռան, բրդի նկատմամբ, մյուս կողմից էլ այդ ածականները բնորոշում են սեր, լճակ, կտոր գոյականները որակային տեսակետից:

Եթե ընդհանուր ձևով սահմանենք հարաբերական ածականների նշանակությունը, ապա կարող ենք ասել, որ նրանք արտահայտում են հարաբերություններ ածականի նյութական բովանդակությունը դրսևորող առարկաների (գոյականների) նկատմամբ:

Հարաբերական ածականներն արտահայտում են առարկաների ՏԵՂԱՅԻՆ-ՏԱՐԱՅԻՆԱՆ՝ լեռնային, դաշտային, գյուղական, գավառական, գետափնյա, ծովափնյա, ԺԱՄԱՆԱԿԱՅԻՆ՝ գիշերային, ցերեկային, գարնանային, ամառային, մայիսյան, հնադարյան, հնգամյա, ֆառամյա, ԾԱԳՄԱՆ, ՊԱՏԿԱՆԵԼՈՒԹՅԱՆ ՈՒ ՀԱՏԿԱՅՄԱՆ՝ աշակերտական, հայրական, մայրական, ռդդիական, ռսսանդական, ճայկական, գերմանական, իտալական, մարդկային, զազանային, ԿԱԶՄՈՒԹՅԱՆ՝ երկաթե, աբծաթե, ռսկյա, բրդյա, ձյունեղեն, սառցեղեն, ՈՒՆԵՆԱԼՈՒ ԵՎ ԶՈՒՆԵ-

ՆԱԼՈՒ՜ ակնացավոր, միրուփավոր, հրացանավոր, ալեղնավոր, անցյուխ, անտուն, անխելք, անհոգի և բազմաթիվ այլ հարաբերություններ:

Հարաբերական ածականների մեջ հատկանիշը դուրս է բերվում առարկայից, հատկանիշի գաղափարն արտահայտվում է առարկայական հարաբերությամբ: Հարաբերական ածականների հետ համեմատած շատ քիչ են այն որակականները, որոնց մեջ հատկանիշն արտահայտվում է ածականի հենց բառային նշանակությամբ՝ առանց առարկայի հետ ունեցած հարաբերության, Եվ դա ոչ միայն հայերենում, այլև ուրիշ լեզուներում: Այս տեսակետից հետաքրքրություն են ներկայացնում գույների անվանումները: Հայտնի է, որ բուն, արմատական գույների անունները շատ քիչ են, օրինակ՝ սև, սպիտակ, կարմիր. դեղին, կապույտ, կանաչ և այլն: Եվ ահա, բնության մեջ եղած գույների բազմազան երանգներն արտահայտելու համար օգտագործվում են որոշ առարկաների անուններ, որոնք բաղադրվելով ԳՈՒՅՆ բառի հետ՝ կազմում են հարաբերական ածականներ, օրինակ՝ աղյուսագույն. նարնջագույն, ծիրանագույն, շագանակագույն, վարդագույն, մանուշակագույն, դարչնագույն, ցորենագույն, երկնագույն, մարմնագույն, ոսկեգույն. արծաթագույն, բրոնզագույն, ծիածնագույն և այլն: Հասկանալի է, որ այս ձևով լեզուն հնարավորություն է ստեղծել արտահայտելու գույների ամենաանուրբ երանգներն ու նրբերանգները: Հետաքրքրական է նշել, որ վերևում բերված բառերի նմանակությամբ գույն բառը անցել է նաև բուն գույների անուններին, օրինակ՝ սևագույն, կապաղագույն, գուրջագույն. դեղնագույն և այլն:

ՀԱՐԱԲԵՐԱԿԱՆ ԱԾԱԿԱՆՆԵՐԻ ՓՈԽԱՆՑՈՒՄԸ ՈՐԱԿԱՆՈՒՆԵՐԻ.—

Յուրաքանչյուր հարաբերական ածականի մեջ այս կամ այն չափով առկա է նաև հատկանշային-որակական իմաստ, ուստի և հարաբերական ածականների իմաստային զարգացումը հաճախ հասցնում է նրան. որ գերիշխող, էական է դառնում հարաբերական ածականի հատկանշային-որակական նշանակությունը, իսկ առարկայական հարաբերության նշանակությունը խամրում, մթափում ու երկրորդական է դառնում: Հենց դրանով էլ վերանում է հարաբերական ու որակական ածականների հիմնական տարբերությունը, և, այսպիսով, հարաբերական ածականները վերածվում են որակականների: Որպես օրինակ վերցնենք մարդկային ածականը: Հասկանալի է, որ մարդկային մարմին կապակցության մեջ այս բառը հարաբերական սծական է, հատկանիշն արտահայտում է առարկայական հարաբերությամբ, և մարդկային մարմին մասամբ որպես նշանակում է «մարդու մարմին»: Այժմ վերցնենք մարդկային վերաբեմունք կապակցությունը: Հասկանալի է, որ այս կապակցության մեջ մարդկային ածականի ստարկայական հարաբերության նշանակությունը հիմնական ու էական է, մարդկային բառը այստեղ մոտավորապես համանիշ է լավ բառին և այդ իսկ պատճառով էլ կարող է համեմատու-

թյան աստիճաններ ունենալ՝ մարդկային վերաբերմունք—ավելի մարդկային վերաբերմունք—ամենամարդկային վերաբերմունք:

Այսպես և՛ ներվային հիվանդություններ կապակցության մեջ ներվային հարաբերական ածական է և նշանակում է «ներվերին հատուկ», իսկ ներվային մարդ կապակցության մեջ այս նույն բառը որակական ածական է և նշանակում է «շուտ գրգռվող»: Այս իմաստով ներվային բառը կարող է համեմատության աստիճաններ կազմել՝ ներվային մարդ—ավելի ներվային մարդ—ամենաներվային մարդ:

Փաստերը ցույց են տալիս, որ ԱԿԱՆ, ԱՅԻՆ, ՎՈՐ ածանցներով կազմված մի շարք ածականներ համատեղում են հարաբերականների և որակականների իմաստները կամ ուղղակի վերածվել են որակականների՝ ձեռք բերելով վերջիններիս հատուկ քերականական հատկանիշները: Այսպիսի բառեր են՝ բանական, բարեկամական, բարոյական, զգոնական, դեմոկրատական, դյուխական, զավեշտական, էտկան, ժողովրդական, նվիրական, դժախային, դիվային, գազանային, ականավոր, ահավոր, արատավոր, լուսավոր, խորհրդավոր, հիմնավոր, հրեշավոր, սաղանդավոր, գլխավոր, վտանգավոր, հեղինակավոր և այլն:

Բերված բոլոր ածականները ազատ կերպով կարող են համեմատության աստիճաններ կազմել, ինչպես՝ բանական—ավելի բանական—ամենաբանական, դիվային—ավելի դիվային—ամենադիվային, ականավոր—ավելի ականավոր—ամենաականավոր և այլն:

Մյուս կողմից՝ առանձին զեպքերում որակական ածականները կարող են զրկվել համեմատության աստիճաններ կազմելու հատկությունից: Այս երևույթը նկատվում է բաղադրյալ անունների և տերմինների մեջ, օրինակ՝ Սև ծով, Կարմիր ծով, Դեղին ծով, Թեթև արդյունաբերություն, ծանր արդյունաբերություն, սև մետալուրգիա և այլն:

Լեզվական փաստերը ցույց են տալիս, որ որակական ու հարաբերական ածականների միջև չկան անանցանելի սահմաններ. գլխավորը որակական ածականների խումբն է, բազմաթիվ հարաբերական ածականների մեջ ժամանակի ընթացքում զարգանում է որակային հատկանիշի նշանակություն, և նրանք վերածվում են որակականների:

ԱՍՏԱԿԱՆԻ ՀԱՄԵՄԱՏՈՒԹՅԱՆ ԱՍՏԻՄԱՆՆԵՐԸ

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԴԻՏՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ.— Ածականի համեմատության աստիճանների կազմության իրական հիմքն այն է, որ նույն հատկանիշը տարբեր առարկաների մեջ կարող է տարբեր քանակային դրսևորումներ ունենալ: Դրան համապատասխան՝ լեզվի մեջ կան առանձին միջոցներ, որոնցով արտահայտվում են նույն հատկանիշի որակային աստիճանավորումները: Դրանք ամենից առաջ բառային միջոցներ են: Այսպես, որակական ածականները չափ ու աստիճանի զանազան մակրայների մի-

շոցով կարող են ցույց տալ տվյալ հատկանիշի այս կամ այն աստիճանավորումը, օրինակ՝ մեծ, մի քիչ մեծ, շատ մեծ, չափազանց մեծ, արտակարգ մեծ, խիստ մեծ. գեղեցիկ, մի քիչ գեղեցիկ, մի փոքր գեղեցիկ, չափազանց գեղեցիկ, վերին աստիճանի գեղեցիկ, արտակարգ գեղեցիկ և այլն:

Կան նաև հատկանիշի տարբեր աստիճանավորումների արտահայտման այլ միջոցներ ևս, ինչպես՝ ածականի կրկնությունը, որով արտահայտվում է սաստկական իմաստ՝ մեծ-մեծ, խաղաղ-խաղաղ, երկար-երկար, սուր-սուր, նեղ-նեղ և այլն, սաստկական և նվազական իմաստ արտահայտող ածանցները, որոնցով սաստկացվում կամ նվազեցվում է ածականների արտահայտած հատկանիշը, օրինակ՝ մեծ-մեծագույն, լավ-լավագույն, խուր-խուրին, մութ-մթին, սև-սևավուն, կապույտ-կապառավուն և այլն:

Ածականի արտահայտած հատկանիշի տարբեր աստիճանավորումներն արտահայտող միջոցների մեջ առանձին դեր ու կշիռ ունեն ածականի համեմատության աստիճանները, որոնք ցույց են տալիս, թե ինչ չափով է դրսևորվում տվյալ հատկանիշը առարկայի մեջ՝ այլ առարկայի նույն հատկանիշի համեմատությամբ կամ հարաբերությամբ:

Հայ և օտար լեզուների քերականությունների մեջ սովորաբար ընդունվում է ածականի համեմատության երեք աստիճան՝ դրական—մեծ, բաղդատական (համեմատական)—ավելի մեծ, գերադրական—ամենամեծ: Սրանցից դրական աստիճանը սկզբունքորեն տարբերվում է բաղդատական և գերադրական աստիճաններից նրանով, որ դրականի դեպքում արտահայտվում է բացարձակ հատկանիշ, հատկանիշ առանց համեմատության, օրինակ՝ մեծ ֆաղաֆ, իսկ բաղդատականի և գերադրականի դեպքում, որպես կանոն, արտահայտվում է հարաբերական հատկանիշ, որը համեմատվում է այլ առարկաների նույն հատկանիշի հետ, օրինակ՝ ավելի մեծ ֆաղաֆ, ամենամեծ ֆաղաֆ: Ահա ելնելով սրանից՝ որոշ քերականական աշխատություններում դրականը համեմատության աստիճան չի համարվում, և ընդունվում է համեմատության երկու աստիճան՝ բաղդատական և գերադրական⁴: Սակայն քանի որ դրականը ածականի ուղիղ, անփոփոխ, ելակետային ձևն է, և բաղդատականն ու գերադրականը արտահայտում են հարաբերական հատկանիշ սրա համեմատությամբ ու հակադրությամբ, ուստի և դրականը համեմատության աստիճանների մեջ կարող է մտնել որպես հակադրության մի եզր, որպես զրո եզր:

ԲԱՂԴԱՏԱԿԱՆ ԱՍՏԻՃԱՆԸ ԵՎ ՆՐԱ ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆԸ.— Սկզբից նկատենք, որ հայերենը հնուց անտի աղքատիկ է եղել համեմատու-

⁴ Տե՛ս Ա. Финкель, Н. Баженов, Курс сов. русского литерат. языка.

Էջ 323: Հ. Յոհաննես, Ածական անունը ժամանակակից Ռադեբեհում, էջ 31—34:

թյան աստիճանների արտահայտման ձևաբանական միջոցներից: Ժամանակակից լեզվում *ևս*, *ինչպես* ստորև կոեսենսը, համեմատական աստիճանների արտահայտման «մաքուր» քերականական միջոցներ, որոնք տարածվել են բոլոր որակական ածականների վրա, փաստորեն չլինում:

Ածականի բաղդատական աստիճանը ցույց է տալիս հատկանիշի առավել դրսևորումը առարկայի կամ առարկաների մեջ՝ այլ առարկայի կամ առարկաների նույն հատկանիշի համեմատությամբ, օրինակ՝ *Վազրեն ուժեղ է*. Առյուծն ավելի ուժեղ է. Երևանը մեծ քաղաք է. Քրիստին ավելի մեծ քաղաք է. Երեկ լավ եղանակ էր. Այսօր ավելի լավ եղանակ է *և* այլն:

Ինչպես արդեն օրինակներն են ցույց տալիս, արդի հայերենում բաղդատական աստիճանը կազմվում է վերլուծական ձևով՝ ածականի դրական աստիճանի վրա սկզբից ավելացնելով ավելի բառը: Համեմատական աստիճան կազմելու իմաստով ավելի բառը չափազանց գործուն է *և* կարող է դրվել համարյա բոլոր որակական ածականների վրա: Այսբանով էլ նա մոտենում է բուն քերականական մասնիկներին, բայց բուն քերականական մասնիկ համարվել չի կարող, որովհետև այս կամ այն չափով պահպանում է իր բառային ձևական անկախությունն ու իմաստը *և*, բացի դրանից, բաղդատական աստիճան կազմելուց զատ, կարող է դրվել բայերի վրա, *ինչպես՝* ավելի գրգռվեց, ավելի մեծամտացավ, ավելի ռզլառվեց, ավելի տխրեց, ավելի սիրեց, ավելի թշնամացավ *և* այլն:

Ածականի բաղդատական աստիճանի դեպքում համեմատվող առարկան արտահայտվում է բացառական հոլովով կամ *ֆան* (*ֆան քե*) + ուղղական կապակցությամբ, *ինչպես՝* Երևանը ավելի մեծ է *Լենինականից* կամ Երևանը ավելի մեծ է, *ֆան* (*ֆան քե*) *Լենինականը*. Եղբայրն ավելի գեղեցիկ է *բռնից* կամ Եղբայրն ավելի գեղեցիկ է, *ֆան ֆուրը*. Մասին ավելի բարձր է Արագածից կամ Մասին ավելի բարձր է, *ֆան* Արագածը:

Հաճախ բաղդատական աստիճանի իմաստն արտահայտվում է ածականի ուղղակի պարզ դրական ձևի *և* համեմատելի առարկայի բացառական հոլովի կամ *ֆան* + ուղղական կապակցության միջոցով, օրինակ՝ Երևանը մեծ է *Լենինականից* կամ Երևանը մեծ է, *ֆան* *Լենինականը*. Մասին բարձր է Արագածից կամ Մասին բարձր է, *ֆան* Արագածը:

Բացի այս առավելական բաղդատականից, հայ առանձին քերականներ ընդունում են նաև հավասարական *և* նվազական բաղդատականներ, օրինակ՝ Մեր այգին այնքան մեծ է, որքան ձերը. Եղբայրը քրոջից մի քիչ սև էր:

Ինչպես ածականի դրական ձևը կարող է գործածվել բայերի հետ՝ արտահայտելով մակբայական իմաստ, այնպես էլ բայերի հետ կարող

է գործածվել բաղդատական ձևը, օրինակ՝ «Ես ավելի պինդ փաթաթ-վեցի նրա մեջքին»։ «Ավելի սուր զգացվում էր սուսամբարի և արդեն չորացող դաղձի կծու հոտը»։ «Լեռների սև ստվերները ավելի վառ էին ցուլացնում ամպերի կարմիրը»։

ԳԵՐԱԴՐԱԿԱՆ ԱՍՏԻՃԱՆԸ ԵՎ ՆՐԱ ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆԸ.— Ածա-կանի գերադրական աստիճանը ցույց է տալիս, որ տվյալ առարկայի կամ առարկաների մեջ հատկանիշը դրսևորվում է ամենաբարձր չափով։ Ժամանակակից հայոց լեզվում կա գերադրական աստիճանի կազմու-թյան երկու հիմնական եղանակ։

ա) Ածականի գերադրական աստիճան է կազմվում **ԱՄԵՆԱ + ԱԾԱ-ԿԱՆԻ ԴՐԱԿԱՆ ԱՍՏԻՃԱՆ** բաղադրությամբ, օրինակ՝ լավ-ամենալավ, մեծ-ամենամեծ, սև-ամենասև, զվարթ-ամենազվարթ, ընդունակ-ամե-նաընդունակ, զգայուն-ամենազգայուն և այլն։ Գերադրականի կազմու-թյան այս ձևը ժամանակակից հայերենում չափազանց կենսունակ է ու գործուն և հատուկ է համարյա բոլոր որակական ածականներին։ Բե-րենք այս ձևով կազմված գերադրականների կիրառության մի քանի օ-րինակներ գեղարվեստական գրականությունից։

«Կհրամայես ախոռապետին, որ ամենաճին և ամենաթունդ գինին բաց անն հյուրերի համար, իսկ ինձ համար ամենաթույլը» (Րաֆֆի). «Տասնհինգ օր էր ընդամենը բաժանվել էր իր սրտի ամենանուրբ ու ամենազգայուն թելերից. հոգու ամենաբարձուն շողերից» (Շիրվ.). «Ա-մենափոքր տատանումը կարող էր նրանց գլորել դեպի ահարկու ան-գունդը» (Մուր.). «Մի՞թե լեզենք չէ կապուտջիղ լեռը՝ ամենաբարձր գա-գաթն այս լեռնաշխարհի» (Խանզ.)»

բ) Ածականի գերադրական աստիճան կարող է կազմվել նաև **ԳՈՒՅՈՒՎԵՐԺԱՆԵՐԻ** բայց գերադրականի կազմության այս եղանակը գոր-ծուն ու տարածված չէ, և ԳՈՒՅՈՒՎԵՐԺԱՆԵՐԻ զորվում է քիչ թվով ա-ծականների վրա։ Դրանցից են. ամուր-ամրագույն, առատ-առատագույն, ավագ-ավագագույն, ամրագույն, բարդագույն, բարձրագույն, դժվարա-գույն, լավագույն, ներագույն, խստագույն, խոշորագույն, ծանրագույն, կաբուրագույն, ճնազույն, մանրագույն, մեծագույն, նորագույն, նվա-զագույն, պարզագույն, վատագույն, վատթարագույն, տխմարագույն, փոքրագույն։ Ահա այս ձևով կազմված գերադրականների գործածության մի քանի օրինակներ գեղարվեստական գրականությունից։

«Վերջն ընտրեց երկու հարվածներից փոքրագույնը» (Րաֆֆի). «Դու կրթվել ես լավագույն ուսուցիչների ձեռքի տակ» (Շիրվ.). «Նրանց նշա-նակն էր «աղվակատի» աղյուսագույն պարանոցի խոշորագույն խուլին-ջը» (Շիրվ.). «Թող իր զավակներին կերակրե բարձրագույն թեորիանե-րով» (Շիրվ.). «Եվ այդ օրից ներագույն բեղիկներն սկսեցին աճելի ըզ-բաղեցնել նրան» (Շիրվ.). «Այս կինը ինձ հանդիպող հանելուկներից

մեծագույնն է» (Մուր.)։ «Նա իմ կարծիքով հայ կնոջ լավագույն տիպար է» (Դար-Դոս)։

Երբեմն ԳՈՒՅՆ վերջածանցը կարծես թե չի արտահայտում գերադրականի նշանակություն։ Այս է պատճառը, որ ԳՈՒՅՆ վերջածանց ունեցող ածականները ևս կարող են բաղադրվել ԱՄԵՆԱ ձևի հետ, ինչպես՝ «Նա իմ ամենալավագույն ընկերն է»։ «Վերլուծությունը կատարված է ամենանուրագույն մեթոդներով»։

Ինչպես արդեն բերված օրինակներից կարելի է եզրակացնել, ԳՈՒՅՆ ձևով բաղադրված ածականներն արտահայտում են նաև հատկանիշի բարձրագույն աստիճան առանց համեմատության, օրինակ՝ «Նա լավագույն ընկեր է, ազնվագույն մարդ է, երբագույն ճաշակ ունի» և այլն։ Այսպիսի շեղադրականը կոչվում է բացառական գերադրական՝ ի տարբերություն համեմատական գերադրականի։

Ածականի գերադրական աստիճանը հաճախ արտահայտվում է նաև շարահյուսական միջոցներով, հատկապես դրական աստիճանի կապակցությամբ բոլոր, ամեն բառերի բացառական հոլովաձևերի հետ, ինչպես՝ լավ—բոլորից լավ կամ ամենից լավ, գեղեցիկ—բոլորից գեղեցիկ կամ ամենից գեղեցիկ և այլն։

Կան գերադրականի արտահայտման այլ շարահյուսական միջոցներ ևս, օրինակ՝ ածականի կրկնություն հոգնակի սեռականի կամ բացառականի ձևով, ինչպես՝ գեղեցիկների գեղեցիկը՝ գեղեցիկներից գեղեցիկը, լավերի լավը՝ լավերից լավը, մեծերի մեծը՝ մեծերից մեծը և այլն։

ԱՍՏԱՆՆԵՐԻ ՀՈՒՈՎՈՒՄԸ

ՓՈԽԱՆՈՒՆՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԱՍՏԱՆՆԵՐԻ ՀՈՒՈՎՈՒՄԸ.— Ինչպես նշված է արդեն, աշխարհաբարում իր հիմնական կիրառության դեպքում ածականը գոյականի վրա է դրվում իր ուղիղ, անփոփոխ ձևով՝ նրա հետ չհամաձայնելով ո՛չ հոլովով, ո՛չ թվով (մեծ քաղաք—մեծ քաղաքի—մեծ քաղաքից—մեծ քաղաքներ—մեծ քաղաքների—մեծ քաղաքներից)։ Սակայն ածականը շատ հաճախ հանդես է գալիս փոխանվանական, գոյականական կիրառությամբ։ Այդ դեպքում նա ձեռք է բերում գոյականի բերականական հատկանիշները, այսինքն՝ հոգ է ստանում, հոլովվում է ու կազմում է հոգնակի թիվ։ Որպես փոխանուն հանդես եկող ածականը արտահայտում է հատկանիշի և առարկայի գաղափար, որը կարող է հանդես գալ հենց որպես առարկայական ընդհանուր գաղափար կամ, ըստ խոսքային իրադրության, ստանալ այս կամ այն թանձրացական բովանդակություն։ Ստորև բերվում են ածականների փոխանվանական կիրառության օրինակներ։

«Ժողովուրդը ճինը կորցրեց և նախ մեջ ոչինչ չգտավ» (Րաֆֆի)։

«— Ես կպատվիրեմ՝ կարմիր ձին պատրաստեն:— Ինչո՞ւ կարմիրը, Արբա՛կ, դու գիտես, որ ես ճերմակն եմ սիրում:— Ճերմակը դեռ նըստելու չէ» (Բաֆֆի). «Կարելի է խղճալ ստորիներն, գրչով համակրել նըրան, բայց գրավիչը վերինն է» (Շիրվ). «Ինքը քսանհինգ տարի շարունակ շուայլել է իրենից մեծերին ու զօրավորներին» (Շիրվ). «Առանց առողջության մարդն անկարող է նույնիսկ բաշին ու գեղեցիկը տեսնել կամ սիրել» (Մուր.). «Հազար մեծ ու փոքրի դուրս ընկած ոսկոր է տեղը գցել» (Խանգ.):

Ինչպես օրինակներն են ցույց տալիս, որպես փոխանուն հանդես եկող ածականը իր շարահյուսական և ձևաբանական հատկանիշներով ամենեւին չի տարբերվում գոյականից: Նա ստանում է գոյականին հատուկ շարահյուսական պաշտոններ և ձևաբանական հատկանիշներ:

Փոխանվանաբար գործածված ածականները հոլովվում են ի հոլովման սովորական հարացույցով, առանց բացառության հոգնակի թիվ են կազմում ԵՐ կամ ՆԵՐ մասնիկներով, որից բխում է, որ հոգնակի թվում ևս հոլովվում են ի հոլովմամբ:

Փոխանուն ածականների հոլովումը

Ե զ ա կ ի

Հ ռ զ և կ ի

Ուղղ.	մեծը	սպիտակը	մեծերը	սպիտակները
Սեռ. տր.	մեծի	սպիտակի	մեծերի	սպիտակների
Բաց.	մեծից	սպիտակից	մեծերից	սպիտակներից
Գործ.	մեծով	սպիտակով	մեծերով	սպիտակներով
Ներգ.	մեծում	սպիտակում	մեծերում	սպիտակներում

Իսկ ընդհանրապես Ի-ով վերջավորվող ածականները ևս հոլովվում են ի հոլովմամբ, օրինակ՝ հաճելի-հաճելիի-հաճելիից, արժանի-արժանիի-արժանիից, հավաստի-հավաստիի-հավաստիից, բայց դրանց ՈՒ հոլովումը ևս անհնար չէ, ինչպես ցույց է տալիս բաշի բառի հոլովումը՝ բաշի-բաշու-բաշուց:

Ածականների կազմությունը

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԴԻՏՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ.— Ըստ կազմության ածականները բաժանվում են երկու խմբի՝ պարզ կամ արմատական, օրինակ՝ լավ, մեծ, կարմիր, ազատ, դատարկ, քեթև, քույլ, ամուր և այլն, և բաղադրյալ (ածանցավոր ու բարդ), օրինակ՝ լեռնային, վեճական, գլխավոր, զգայուն, կենսատու, հաբցասեր, քեթևամիտ, զանգրահեռ և այլն: Հայերենում (ինչպես և այլ լեզուներում) արմատական ածականները համեմատաբար մեծ թիվ չեն կազմում: Ըստ Հ. Աճառյանի տվյալների՝ հայերենի արմատական ածականների թիվը 700-ի էլ չի հասնում (ճիշտ՝

697)⁵ Հասկանալի է, որ արմատական ածականների այսպիսի աղքատիկ պաշարով հնարավոր չէ արտահայտել առարկաների ու երևույթների բազմաթիվ ու բազմապիսի հատկանիշները: Պարզ կամ արմատական ածականների քանակը լեզվի պատմական զարգացման ընթացքում անընդհատ համալրվել և այժմ էլ համալրվում է ածանցավոր և բարդ ածականներով, որոնք թվով բազում անգամ գերադանցում են պարզ ածականներին: Ընդհանրապես պետք է նկատի ունենալ, որ ածականները, գոյականների և բայերի նման, կազմում են լեզվի բառապաշարի ամենամեծ և անընդհատ լրացվող խմբերից մեկը:

Հայոց լեզվում ածականները կազմվում են ածանցման և բարդության միջոցով. ըստ որում ածականների կազմության այդ երկու տիպերն էլ ժամանակակից հայերենում հավասարապես գործուն են ու թափափված:

ԱԾԱՆԾՈՒՄ

ԱՄԱԿԱՆԱԿԵՐՏ ՆԱԽԱՄԱՆՑՆԵՐ ԵՎ ՎԵՐՋԱՄԱՆՑՆԵՐ.— Հայերենի ածանցները բաժանվում են երկու խմբի՝ նախածանցներ և վերջածանցներ: Ինչպես հայերենի բառակազմության մեջ ընդհանրապես, այնպես էլ ածականների կազմության մեջ մասնավորապես, նախածանցները մեծ դեր ու կշիռ չունեն:

Ստորև տրվում է ժամանակակից հայերենի ածականակերտ ածանցների վերլուծությունը՝ սկսելով նախածանցներից:

ԺԽՏԱԿԱՆ ՆԱԽԱՄԱՆՑՆԵՐ.— Հայերենի բուն նախածանցներն են ԱՆ, ԱՊ, ԴԺ, Տ, Զ: Սրանք բոլորն էլ ժխտական նշանակություն են արտահայտում՝ բացասելով բառի նշանակությունը կամ ցույց տալով մի բան չունենալը, մի բանից զուրկ լինելը:

Ժխտական նախածանցներից գործուն և կենսունակ է միայն ԱՆ-ը: Մյուսները գործածվում են սակավաթիվ բառերի մեջ:

ԱՆ.— Կազմում է բացասական, ժխտական իմաստ արտահայտող ածականներ գոյականներից՝ անգործ, անամոք, անտուն, անհույս, անսանձ, աներկյուղ, անխելք, ածականներից՝ անազնիվ, անզգույշ, անկայուն, անհամաճակ, անսովոր, անբերի, անխոհեմ, անկեղծ, անավանկան, բայահիմքերից՝ անհաղթ, անավարտ, անաշխատ, անգետ, անսփռի, անբեր, անվարժ, անլուր, անհամբեր, անկաշ, անխնա, անխախտ և այլն:

⁵ Տե՛ս Լ. Աճառյան, Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի, Երևան, 1952, էջ 26—32: Հստ մեր կազմած բառացանկի՝ ժամանակակից հայերենում գործածական կամ այս կամ այն չափով գործածական արմատական ածականների քանակը, չհաշված ոտակական փոխառությունները, հասնում է մոտ 800-ի (տե՛ս Մ. Ասատրյան, Ժամանակակից հայոց լեզվի ձևաբանության հարցեր, Բ, Երևան, 1973, էջ 59—67):

ԱՊ.— Դրվելով մի քանի գոյականների վրա՝ կազմում է բացասական իմաստ արտահայտող ածականներ, ինչպես՝ ապարախա, ապաշնորհ, ապարդյուն, ապերախտ, ապերաստեմ, ապերջանիկ, ապուշ, ապիկար, ապօրինի։ Այլ նախածանցը դրվում է նաև ԱԿԱՆ, ԱՅԻՆ ածանցներով կազմված մի քանի ածականների վրա՝ ժխտելով նրանց նշանակությունը, օրինակ՝ ապաղասակարգային, ապազգային, ապաֆաղափական։

ԴԺ.— Գործածվում է սակավաթիվ բառերի մեջ, օրինակ՝ դժբախտ, դժգոհ, դժգույն, դժկամ։

Տ.— Կազմում է սակավաթիվ բառեր՝ տգեղ, տգետ, տկար, տհաճ, տհաս, տձև, տմարդի։

Չ.— Կազմում է մի քանի բառեր՝ չբեր, չհաս, չկամ, չխոսկան, չունևոր։

ՆԱԽԱՄԱՆՅԱՎՈՐ ԱՅԼ ԿԱԶՄՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ.— Ածականների կազմության մեջ որոշ դեր են կատարում նաև հունարան դպրոցի ստեղծած նախածանցները, Այսպիսի նախածանցներով կազմված ածականներ են՝ արտակարգ, արտաճերթ, արտասովոր, գերադաս, գերիմաստուն, գերհզոր, գերբնական, հակադիր, հակազգային, հակաժողովրդական, համազոր, համախառն, համամիտ, համապետական, ստորգետնյա, ստորերկրյա, տարօրինակ և այլն։

ԱՄԱԿԱՆԱԿԵՐՏ ՎԵՐՋԱՄԱՆՅՆԵՐ.— Ինչպես նշված է արդեն, ածականների կազմության և ընդհանրապես հայերենի բառակազմության մեջ շատ խոշոր է վերջածանցների դերը։ Արդի հայերենում կան մոտ երեք տասնյակ վերջածանցներ, որոնք տարբեր խոսքի մասերից (զըլ-խավորապես գոյականներից ու բայերից) ածականներ են կազմում կամ էլ դրվելով ածականների վրա՝ ձևափոխում են նրանց նշանակությունը՝ նրանց տալով այս կամ այն երանգը։ Ստորև այբուբենական կարգով բերվում են արդի հայերենի ածականակերտ վերջածանցները և բացատրվում են նրանց հիմնական նշանակությունները։

ԱՄՈ.— Կազմում է մի քանի ածականներ հարակատար դերբայի նշանակությամբ, օրինակ՝ կոփածո, կռածո, ճանածո, ձուլածո, տաշածո, ծեփածո։ Այս ձևով կազմված բառերի մի մասն ունի նաև գոյականական նշանակություն։

ԱԿԱՆ.— Արդի հայերենի ամենագործուն ածանցներից մեկն է։ Այս ածանցի հիմնական նշանակությունն է «մի բանի հատուկ, մի բանի վերաբերյալ»։

ԱԿԱՆ ածանցը ածականներ է կազմում գոյականներից, օրինակ՝ պլատոնական, աշակերտական, հայրական, բանվորական, բժշկա-

* Ածականակերտ ածանցներից Գլխոված այս հատվածում հիմնականում հետևելով ենք Մ. Արեղյանցի (տե՛ս Հայոց լեզվի տեսություն, էջ 237—282)։

կան, թագավորական, թշնամական, փառափառական, հոգեկան, մարմնական ռազմական և այլն, բայց ամենեւեց ու բանի մեջ օրինակ՝ բացատրական, դրվատական, զառանցական, զենական, ժխտական, կիրառական, կրթական, նավափական, շարժական և այլն, թվական և երից՝ մեկական, երկուական, երեքական, չորսական, հինգական և այլն, որոնք բաշխական նշանակութիւն են արտահայտում և համարվում են բաշխական թվականներ:

ԱԿԱՆ ածանցով կազմված շատ բառեր ունեն ածականի ու գոյականի իմաստ միաժամանակ կամ վերածվել են գոյականների, օրինակ՝ առևտրական, զինվորական, մանմեդական, գաղթական, օգնական, բափառական և այլն:

ԱՅԻՆ.— Արդի հայերենի ամենագործուն ածականակերտ ածանցներից մեկն է և համանիշ է ԱԿԱՆ ածանցին. Ածականներ է կազմում գոյականներից՝ արտահայտելով որևէ առարկայական հարաբերություն, օրինակ՝ գարնանային, ձմեռային, ծովային, լեռնային, բևեռային, գագանային, գիշերային, գրասենյակային, միջուկային, դաշտային, դիվային, երկնային, եգրային, ռևային և այլն:

Հաճախ նույն հիմքերից բառեր են կազմվում ԱԿԱՆ և ԱՅԻՆ ածանցներով՝ տարբերակված նշանակությամբ, օրինակ՝ խորհրդական—խորհրդային, իրական—իրային, լեռնական—լեռնային, գրական—գրային, ազգական—ազգային, դասական—դասային, ձևական—ձևային, ժողովրդական—ժողովրդային և այլն:

Բայց շատ դեպքերում ԱԿԱՆ և ԱՅԻՆ ածանցները հանդես են գալիս որպես նույնանիշներ, ինչպես՝ բառական—բառային, լրագրական—լրագրային, նեոագրական—նեոագրային, լեզվական—լեզվային, հնչյունական—հնչյունային և այլն:

ԱՆ.— Հատկապես ընթանական բայերից կազմում է գործողի անուններ ենթակայական դերբայի նշանակությամբ, օրինակ՝ ածան, խածան, կծան, փշան, թովառան, խլվլան, ծվլլան, ճղնղան, ճոնոռան, ճվնրվան, ճֆնֆան, պլպլան և այլն: Ան ածանցով կազմված այսպիսի ածականներն ունեն ժողովրդական-բարբառային երանգ:

ԱՆԻ.— Հատկապես գրվում է մի ածականից ու թվականից և գոյականից կազմված բառակապակցությունների վերջում՝ կազմելով ածականներ մի բան ունեցողի նշանակությամբ, օրինակ՝ գեղանի, լեզվանի, պիտանի, մեծաշխանի, սուրգլխանի, երեքդոնանի, յոթգլխանի, չորսոռանի, ութնառկանի, հինգվանկանի և այլն:

ԱՏ.— Կազմում է ածականներ մի բանից զուրկ լինելու, մի բան չունենալու նշանակությամբ, օրինակ՝ քևատ, պոչատ, կոնատ, գունատ, կիսատ, փնատ:

ԱՅԻ.— Կազմում է ածականներ գործիական հոլովի, պատշաճ լինելու, համապատասխանության կամ մի այլ նշանակությամբ, օրինակ՝

փաստացի, տոնացի, արգարացի, բառացի, բերանացի, դիմացի, իրավտի, խելացի, հարեանցի, ճշմարտացի. տառացի, տողացի և այլն:

ԳԻՆ.— Կազմում է սաստկական նշանակություն ունեցող ածականներ և մակբայներ, օրինակ՝ ահագին, զայրագին, լալագին, կաթագին, մոլեգին, տրտմագին, սրտագին, հիվանդագին, քախծագին, կսկծագին:

ԳՈՒՅՆ.— Կազմում է ածականներ գերադրական աստիճանի նշանակությամբ՝ լավագույն, բարձրագույն, խոշորագույն, ազնվագույն, նրվագույն, նորագույն և այլն: **ԳՈՒՅՆ** ձևն արմատի արժեք ունի դարձնագույն, աղյուսագույն, նողագույն, ծիրանագույն և նման բաղադրությունների մեջ:

ԵՍՄ.— Յույց են տալիս նյութը, որից կազմված է առարկան: Տարբերակված չլինելով իմաստաբանորեն՝ երկուսն էլ կարող են դրվել նույն գոյականների վրա, այսպիսով կազմելով նույնանիշ բառեր, ինչպես՝ երկաթե||երկաթյա, մարմարե||մարմարյա, ոսկե||ոսկյա, արծաթե||արծաթյա, պղնձե||պղնձյա, փայտե||փայտյա, զմրուխտե||զմրուխտյա և այլն: Այս ձևերից առաջիններն ավելի հատուկ են ժողովրդական-խոսակցական, իսկ երկրորդները՝ գրավոր-գրական լեզվին:

ԵԼԻ, ԱԼԻ.— Յույց են տալիս ինչ որ կարելի է, պետք է կամ արժանի է անել, օրինակ՝ տանելի, զարհուրելի, խղճալի, ատելի, բնակելի, գովելի, դատապարտելի, զարմանալի, զգալի, նավարկելի, նասկանալի, ուսանելի, պատժելի և այլն: Այսպիսի կազմությունները հատկապես շատ-շատ են Ան նախածանցով ձևերի հետ՝ անանջատելի, անանցանելի, անբացատրելի, անքուժելի անդառնալի, անընթեռնելի, անլուելի, անընդունելի, անիմանալի և այլն:

ԵՂ.— Կազմում է ածականներ մի բանով հարուստ, առատ լինելու նշանակությամբ, օրինակ՝ ահեղ, աչեղ, գունեղ, զորեղ, քիկնեղ, համեղ, հյութեղ, հնչեղ, հոնեղ, լուսեղ, մարմնեղ, օւժեղ, հանճարեղ և այլն:

ԵՂՆՆ.— Յույց է տալիս նյութը, որից կազմված է առարկան, այլև նույն նյութից կազմված առարկաներ հավաքական նշանակությամբ, Այս իմաստով պայմանավորված՝ ԵՂՆՆ ածանցով կազմված բառերի մի մասը հավասարապես ունի ածականի և գոյականի նշանակություն, մի մասի մեջ էլ ավելի ուժեղ է գոյականական նշանակությունը, ինչպես՝ լուսեղեն, բոցեղեն, փարեղեն, ճրեղեն, ծյունեղեն, իրեղեն, ճոցեղեն, ոսկեղեն, արծաթեղեն, երկաթեղեն և այլն:

Վերջերս այս ածանցով ավելի գոյականներ են կազմվում, օրինակ՝ կանաչեղեն, կոշկեղեն, կաթնեղեն, երշիկեղեն, խմիչեղեն, ձկնեղեն և այլն:

Ի.— ա) Նյութի անուններից կազմում է ածականներ, որոնք ցույց են տալիս առարկայի նյութեղեն հիմքը, ինչից կազմված լինելը, օրինակ՝ փարի, երկաթի, փայտի, կավի, պղնձի:

բ) Կազմում է ածականներ որևէ հատկութիւն ունենալու, որևէ հատկութեամբ օժտված լինելու նշանակութեամբ, օրինակ՝ ծառավի, կենդանի, կատաղի, կորովի, արժանի, հավաստի, ճարգի, տմարգի, օտարազգի, վայրի, երկդիմի, միադիմի, երկսայրի և այլն:

Իկ.— ա) Դրվում է մի քանի ածականների վրա՝ նրանց տալով սաստկական կամ փաղաքշական նշանակութիւն, օրինակ՝ աղբատիկ, կուգիկ, մանրիկ, սիրունիկ, մեղմիկ, լավիկ, կլորիկ, նախշունիկ, մաեւմիկ:

բ) Որոշ բայահիմքերից կազմում է ածականներ ենթակայական դերբայի նշանակութեամբ, օրինակ՝ ազդեցիկ, բացառիկ, խաբուսիկ, զարակազմիկ, երգեցիկ, ռուսացիկ, վաղամեռիկ, վաղանցիկ, պայթուցիկ:

Սակայն իկ ածանցն աւելի շատ կազմում է գոյականներ փոքրացուցիչ-փաղաքշական նշանակութեամբ, օրինակ՝ թաթիկ, շնիկ, ուրիկ, եռտիկ, մանկիկ և այլն:

Ին.— ա) Դրվելով մի քանի ածականների վրա՝ նրանց տալիս է սաստկական նշանակութիւն, օրինակ՝ դժվար-դժվարին, դյուր-դյուրին, խոր-խորին, նուր-նորին, լուռ-լռին, մութ-մթին, հեշտ-հեշտին:

բ) Մի քանի բառերից կազմում է ածականներ՝ վերին, ներքին, միջին, արտաքին, առաջին, վերջին, տեղին:

Իջ.— Բայահիմքերից կազմում է ածականներ գործողի անվան՝ ենթակայական դերբայի նշանակութեամբ, օրինակ՝ այրիչ, ավերիչ, բուծիչ, գրավիչ, դյուրիչ, թովիչ, խանգարիչ, խորտակիչ, կիզիչ, կախարհիչ, հմայիչ, ջախջախիչ, սպանիչ, տպավորիչ, փայփայիչ և այլն:

Իջ ածանցով կազմված բառերի մի մասը գոյական է կամ ունի գոյականի և ածականի նշանակութիւն միաժամանակ, ինչպես՝ ռուսացի, ֆենիչ, գրիչ, սրբիչ, գրպարտիչ, բաշխիչ, կեղեքիչ, ճարտահարիչ:

Իկ.— Իկ ածանցի է ածականով ձևն է, որ վերածվել է ինքնուրույն ածանցի: Դրվելով ածականների վրա՝ նրանց տալիս է սաստկական-փաղաքշական նշանակութիւն, օրինակ՝ թխիկ, շաղիկ, ճտտիկ, կարճիկ, ցածիկ, նեղիկ, սոթիկ, սուտիկ, բարալիկ, պստիկ, կաղիկ, բմբիկ:

ԿԱՆ.— Կազմում է ածականներ բայարմատներից մի գործողութեան տրամադրի լինելու կամ ենթակայական դերբայի նշանակութեամբ, օրինակ՝ ամաչկոտ, ալարկոտ, բարկացկոտ, երագկոտ, վախկոտ, զայրացկոտ, ծիծաղկոտ, մոռացկոտ, մաածկոտ, պանանջկոտ, պարծենկոտ, ցասկոտ, փութկոտ:

ՅԱ.— ա) Կազմում է ածականներ հատկապես տեղի ու ժամանակի անուններից՝ գլխավորապես դրվելով բաղադրութիւնների վերջում և արտահայտելով տվյալ տեղում ու ժամանակում կատարված լինելու, տվյալ տեղն ու ժամանակն ընդգրկելու և այլ նշանակութիւններ, ինչ-

պես՝ ծովափնյա, գետափնյա, ստորերկրյա, վերերկրյա, երկօրյա, եռօրյա, հրկամյա, եռամյա, հնգամյա, ռեթամյա, վեցամսյա և այլն:

բ) Այլ գոյականներից՝ մի բան ունեցողի նշանակությամբ՝ եռոտնյա, հնգոտնյա, սեաշյա, կապուտաշյա, հրաշյա, յոթնաղյա:

ՅԱԼ.— Գրաբարյան անցյալի դերբայի ՅԱԼ մասնիկն է, որ անցել է աշխարհաբարին և գիտակցվում է որպես ածականակերտ ածանց: Բացի գրաբարից փոխառյալ բառերից, կազմում է նաև նոր բառեր, օրինակ՝ անիծյալ, երդվյալ, կախյալ, կատաւյալ, կաբոտյալ, հավելյալ, ճիշյալ, մեռյալ, պաշտպանյալ, դատապարտյալ, ուսյալ, որոշյալ, հանգամայալ և այլն: Ինչպես օրինակներից կարելի է նկատել, ՅԱԼ ձևով կազմված բառերի մի մասը վերածվել է գոյականների:

ՅԱՆ.— Արդի հայերենի ազգանուններ կազմող հիմնական ածանցն է, օրինակ՝ Գրիգորյան, Արամյան, Ստրենյան և այլն:

ՅԱՆ ածանցը կազմում է նաև ածականներ անձերի հատուկ (առանձին դեպքերում և հասարակ) անուններից, տեղի ու ժամանակի և այլ անուններից՝ արտահայտելով տվյալ անձին, տեղին ու ժամանակին հատուկ լինելու կամ մի բան ունեցողի նշանակություն, ինչպես՝ ափյլեսյան, ալեքսանդրյան, հերկուլեսյան, մենշևիկյան, հնչակյան, արաբատյան, երևանյան, արտասահմանյան, հունվարյան, միջնադարյան, երեֆթյան, բազմալեզվյան, բուրյան (բուրավետ) և այլն:

ՈՎԻ.— Բայահիմքերից կազմում է ածականներ կրավորական հարակատար կամ ենթակայական դերբայների նշանակություններով, օրինակ՝ ւառնովի, բացովի, ծալովի, քիտովի, լաբովի, կախովի, վառծովի, վնարովի և այլն:

ՈՏ.— Ցույց է տալիս մի բան ունենալը, վրան, մեջը կրելը, այլև մի բանով առատ, հարուստ լինելը, օրինակ՝ աղմկոտ, աբևառ, բրդոտ, դարդոտ, հիվանդոտ, ճարպոտ, մոխրոտ, ստվերոտ, վեհերոտ, վշտոտ, ցեխոտ, փոշոտ, փաթոռկոտ, նախանձկոտ և այլն:

(Ա)ՎԵՏ.— Կազմում է ածականներ մի բանով հարուստ, առատ լինելու նշանակությամբ, օրինակ՝ բուրավետ, երանավետ, քիկնավետ, խոտավետ, սիգավետ, ծաղկավետ, կանաչավետ, հոտավետ, շաճավետ, օգտավետ:

(Ա)ՎՈՐ.— Հայերենի ամենագործուն ածանցներից մեկն է: Կազմում է ածականներ մի բան ունեցողի, կրողի, այլև մի բանով զբաղվողի, պարապողի և նման նշանակություններով, օրինակ՝ ակնոցավոր, ահավոր, գմբեթավոր, գրավոր, դիմավոր, եղջերավոր, թևավոր, բուճավոր, հոշակավոր, հրեշավոր, նշանավոր, տաղանդավոր, փառավոր, կեղծավոր և այլն: Այսպիսի իմաստ արտահայտող ածականների թիվը շատ շատ է:

ՎՈՐ ածանցով կազմված բառերի մի մասը ունի նաև գոյականա-

կան՝ նշանակութիւն կամ ուղղակի վեր է ածվել գոյականի, օրինակ՝ աղանդավոր, արհեստավոր, զանգատավոր, զինվոր, ջրվար և այլն:

(Ա)ՎՈՒՆ.— Ածականի արտահայտած հատկանիշին տալիս է նվազական նշանակութիւն, օրինակ՝ գորշավուն, դառնավուն, թխավուն, կանաչավուն, կապտավուն, կարմրավուն, սևավուն, նեղավուն, սպիտակավուն, դեղնավուն և այլն:

ՈՒ.— Կազմում է գործողի անուն բայահիմքերից՝ հատկապես դրովելով բաղադրութիւնների վերջում, օրինակ՝ ազդու, ծախու, նատու, անարկու, ստնտու, բերփատու, արյունարբու, զանցառու, հաշվետու, օդբեբու, փորձառու: Դժանց մի մասը վերածվել է գոյականների:

ՈՒԿ.— ա) Մի քանի ածականների տալիս է սաստկական-փաղաքշական նշանակութիւն, օրինակ՝ տաք-տաքուկ, խեղճ-խղճուկ, գեր-գիրուկ, սև-սևուկ, երկար-երկարուկ:

բ) Մի քանի բայերից կազմում է ածականներ ենթակայական դերբայի նշանակութեամբ, օրինակ՝ բանուկ, դիպուկ, խեղդուկ, կտրուկ, նեղ-նեղուկ, նորեւուկ, վախուկ (վերջինս լինի ձևով):

ՈՒԿ ածանցը միաժամանակ կազմում է գոյականներ փոքրացուցիչ-փաղաքշական և այլ նշանակութիւններով՝ արջուկ, գառնուկ, նանեւուկ և այլն:

ՈՒՆ.— ա) Կազմում է ածականներ գործողի անվան՝ ենթակայական դերբայի նշանակութեամբ, օրինակ՝ քարախուն (բարախող), խեղճուն, խոհուն, խոսուն, ննչուն, ճկուն, շողշողուն, ոլոռուն, սահուն, տոկուն, փայլուն և այլն:

բ) Կազմում է որոշ ածականներ հարակատար դերբայի նշանակութեամբ, օրինակ՝ զարդարուն (զարդարված), լեցուն, ծավալուն, կանգուն, նաստատուն, հասուն, փիուն:

Բարդութիւն

ԱՍՏԱԿԱՆՆԵՐԻ ԿԱԶՄՈՒԹՅՈՒՆ ԲԱՐԴՈՒԹՅԱՆ ՄԻՋՈՅՈՎ.— Ածանցման հետ հավասարաչափ՝ ածականների կազմութեան մեջ մեծ դեր է խաղում նաև բարդութիւնը, ըստ որում ածականներ են կազմվում համադրական և վերլուծական բարդութեամբ ինչպես հայերենի բառակազմութեան մեջ ընդհանրապես, այնպես էլ ածականների կազմութեան մեջ ավելի տարածված է և մեծ դեր ու կշիռ ունի համադրական (խկական) բարդութիւնը:

Համադրական բարդութիւն

ՀԱՄԱԴՐԱԿԱՆ ԲԱՐԴ ԱՍՏԱԿԱՆՆԵՐԻ ԿԱԶՄՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՏԻՊԵՐԸ ԸՍՏ ԲԱՂԱԴՐԻԶ ԱՆԴԱՄՆԵՐԻ ԽՈՍՔԻՄԱՍԱՅԻՆ ՊԱՏԿԱՆԵԼՈՒԹՅԱՆ.— Պետք է տարբերել համադրական բարդ ածականների կազմութեան հետևյալ հիմնական կաղապարները:

ա) ԱՅԱԿԱՆ (ՆԱԵՎ ԹՎԱԿԱՆ)+ԳՈՅԱԿԱՆ.— Կազմվում են ածականներ մի բան ունեցողի նշանակությամբ, Ածականների կազմության ամենահիմնական կաղապարներից մեկն է, և հայերենում կան այս ձևով բաղադրված բազմաթիվ բառեր, ինչպես՝ ազատամիտ, ամրակազմ, բազմազավակ, բարակավիզ, փռագագաթ, ճնգաթև, դատարկագլուխ, քիսադեմ, խստասիրտ, կարճահասակ, մեծագլուխ, շիկահեռ, սրածայր, տափառյուն և այլն:

բ) ԳՈՅԱԿԱՆ+ԳՈՅԱԿԱՆ.— Նախորդ կաղապարի նման կազմվում են ածականներ մի բան ունեցողի նշանակությամբ, օրինակ՝ առյուծաբաշ (առյուծի բաշ ունեցող), ալիքաձև, աղաճամ, աղեղնաձև, աղյուսագույն, Լեկնագույն, առյուծասիրտ, արծվափիթ, գմբեթաձև, ծնկաձև, ճարճագույն, վարդագույն և այլն:

Ածականների կազմության այս կաղապարը, ինչպես արդեն բերված բառերի միօրինակությունից է երևում, այնքան էլ տարածված չէ, և «գոյական+գոյական» կաղապարով գերազանցապես գոյականներ են կազմվում, օրինակ՝ անձեռնաջուր, երկրագունդ, աղահանձ, սառալանջ և այլն:

գ) ԳՈՅԱԿԱՆ+ԲԱՅԱՀԱՆՄՔ (ԿԱՄ ԱՅԱԿԱՆԱԿԱՆ ԱՐՄԱՏ).— Այս ձևով կազմված ածականների մի զգալի մասը գործողի անվան նշանակություն է արտահայտում, օրինակ՝ բերփառ, զարծիմաց, իմաստասեր, ծծկեր, կաթնատու, մարդաայաց, շանթաբեր, պատվասեր, սահմանապահ, վճռաբեկ, վշտակիր, փնթեր, ազգուրաց, աշխարհացունց և այլն:

Այս ձևով կազմված բառերի մի մասն ունի նաև գոյականի իմաստ, օրինակ՝ բանասեր, զբաղող, իրապաշտ, պատմագետ, ճանցագործ:

«Գոյական+բայահիմք» ձևով կազմված ածականների մի մասն էլ սովորաբար արտահայտում է կրավորական հարակատար դերբայի նշանակություն, ինչպես՝ քնավեր, հուսահատ, ճյուղակոտոր, սրտաճափ, արևակեց, հողածին, կավակերտ, սովատանջ, սրտաբուխ, պաշտոնանկ, փառագուրկ, ականազարդ, գորգապատ, կավախառն, ձեռնասուն և այլն:

դ) ԱՅԱԿԱՆ ԿԱՄ ՄԱԿԱՐԱՅ+ԲԱՅԱՀԱՆՄՔ.— Նախորդ տիպի նման կազմվում են ածականներ գործողի անվան՝ ենթակայական դերբայի և հարակատար դերբայի նշանակություններով, բայց կազմության այս կաղապարը նախորդից քիչ թափանցել է ներկայացված, Այսպիսի բաղադրություններ են. արագընթաց, արդարադատ, բարձրախոս, դանդաղաշարժ, երկարակյաց, դյուրագրգիռ, քեթևաշարժ, խորիմաց, խստապահանջ, կարճատև, սրընթաց, վաղաճաս, վաղամեռ, ուղղածիգ և այլն:

ե) ԱՅԱԿԱՆ+ԱՅԱԿԱՆ.— Թեև ոչ այնքան շատ, բայց կան ածականներ, որոնք կազմված են երկու ածականների բաղադրությամբ, Այսպիսի բաղադրությունների առանձնահատկությունն այն է, որ բաղադրիչները գտնվում են համադասական հարաբերության մեջ, օրինակ՝ ճոր-

դառաւ (հորդ և առատ), ամրապինդ, լիառատ, լայնարծակ, ճեղքանկուն, մեղմանուշ, վեհանուշ: Բաղադրութիւններ կան նաև նույն ածականի կրկնությամբ՝ մեծամեծ, խորախոր, շարաշար:

Վերլուծական բարդություն

ԱՅԱԿԱՆՆԵՐԻ ԿԱԶՄՈՒԹՅՈՒՆ ՎԵՐԼՈՒԾԱԿԱՆ ԲԱՐԴՈՒԹՅԱՆ ՄԻՋՈՑՈՎ.— Վերլուծական բարդությամբ ածականներ են կազմվում սովորաբար հատվածական և կրկնավոր բարդությունների միջոցով:

Հատվածական բարդություններ.— Վերջերս հայերենում լայն տարածում ստացավ ածականների կազմության մի նոր կաղապար: Հաճախ ԱԿԱՆ և ԱՅԻՆ ածանցներով կազմված ածականները, երբ իմաստային սերտ կամ մոտիկ ընդհանրություն ունեն կամ ընդհանրապես իրար հետ կապված են այս կամ այն կողմով, որպես մի միասնություն ներկայացնող բառեր, գրության մեջ միավորվում են միության գծիկով, օրինակ՝ ցաղափարական-ֆաղափական (աշխատանք), ազգային-ազատագրական (շարժումներ), հասարակական-ֆաղափական (հոսանքներ) և այլն: Եվ որովհետև ԱԿԱՆ և ԱՅԻՆ ածանցները համանիշներ են, այդ իսկ պատճառով էլ այսպիսի բաղադրությունների առաջին բաղադրիչի ԱԿԱՆ կամ ԱՅԻՆ ածանցները մի տեսակ ավելորդություն են դառնում, բաց են թողնվում, և երկու բաղադրիչները միանում են իրար Ա հոգակապով, իսկ առանձին դեպքերում էլ՝ առանց դրա: Ա հոգակապից հետո գրության մեջ երբեմն գծիկ է դրվում, իսկ ավելի հաճախ չի դրվում, իսկ երբ բարդությունն առանց հոգակապի է, միության գծիկն անպայման դրվում է: Այսպիսի բաղադրյալ ածականներ են. բարոյաֆաղափական, ժողովրդատնտեսական, գիտաստիճանական, պատմաանմամատական, կրթադաստիարակչական, քրամավարկային, ուսումնաարտադրական, բուրժուանացիոնալիստական, սոցիալ-տնտեսական, սոցիալֆաղափական, կուլտուր-կենցաղային, կուլտուր-դաստիարակչական և այլն: Նույն բնույթի են նաև՝ սովետա-լեհական, սովետա-ֆրանսիական, հունգարա-գերմանական, հունա-հռոմեական, ֆրանս-իտալական, ֆրանս-գերմանական, օտար Օ հոգակապով՝ անգլո-ամերիկյան, իտալո-գերմանական և այլն: Այսպիսի բարդությունները կոչվում են հատվածական⁷:

Ինչպես բերված օրինակներից կարելի է եզրակացնել, հատվածական վերլուծական բաղադրությունները վերածվում են համադրական բարդությունների:

Կրկնավոր բարդություններ.— Վերլուծական բարդությամբ ածա-

⁷ Տե՛ս Գ. Բ. Զահուկյան, Է. Բ. Աղալամ և ուրիշ, Հայոց լեզու, Երևան, 1980:

կաններ են կազմվում նաև կրկնության միջոցով՝ հատկապես ածականների և գոյականների կրկնության միջոցով⁸։

ա) Ածականների կրկնությամբ սաստկական և բազմակիության իմաստ է տրվում ածականներին, արտահայտվում է հատկանիշի բարձր աստիճան։ Սովորաբար կրկնվում են կարճ՝ միավանկ և երկվանկ ածականները։ Այսպիսի կրկնավորներ են. անուշ-անուշ, առատ-առատ, բարդ-բարդ, բարձր-բարձր, դառը-դառը, երկար-երկար, քանկ-քանկ, թեթև-թեթև, թունդ-թունդ, լայն-լայն, լավ-լավ, խոր-խոր, ծանր-ծանր, կարճ-կարճ, հաստ-հաստ, հին-հին, մանր-մանր, մեծ-մեծ, նեղ-նեղ, չոր-չոր, պինդ-պինդ, սև-սև, սիրուն-սիրուն, սուր-սուր, սուտ-սուտ, վառ-վառ, վատ-վատ, տափ-տափ, փոքր-փոքր և այլն։

Այսպիսի կրկնավոր ածականները, իրենց սաստկական իմաստին համապատասխան, հաճախ արտասանվում են հատուկ հնչերանգով, որը գրության մեջ արտահայտվում է երկարացման նշանով՝ դրված վերջին կամ առաջին ու վերջին բաղադրիչների վրա. օրինակ՝ մե՛ծ-մե՛ծ տներ, երկա՛ր-երկա՛ր փողոցներ, դա՛ռը-դա՛ռը վշտեր։

Կրկնավորներից առաջինը հնչյունական զանազան փոփոխությունների կարող է ենթարկվել, օրինակ՝ սեփ-սև, հեփ-հերմակ, լեփ-լեցուն, կափ-կանաչ, կաս-կարմիր, մեն-մենակ կամ միս-մենակ, շիփ-շիտակ։ Այս ձևով արտահայտվում է հատկանիշի բարձրագույն աստիճան (հմտ. սև-սև և սեփ-սև, կարմիր-կարմիր և կաս-կարմիր և այլն)։

բ) Ածականներ են կազմվում նաև գոյականների կրկնությամբ, օրինակ՝ փունջ-փունջ, խումբ-խումբ, տեսակ-տեսակ, երամ-երամ, թել-թել, գունդ-գունդ, ծով-ծով և այլն։

Քանի որ կրկնավոր ածականներն ընդհանրապես բազմապատկության իմաստ ունեն, այդ իսկ պատճառով էլ նրանք, որպես կանոն, հոգնակի որոշյալ են պահանջում, օրինակ՝ սև-սև աչիեր, մեծ-մեծ մարդիկ, գունդ-գունդ գորհեր, տեսակ-տեսակ ծաղիկներ և այլն։

⁸ Կրկնավոր քառորդություններ մասին տե՛ս Մ. Աբեղյան, Հայոց լեզվի տեսություն, էջ 180—182, Գ. Սևակ, Ժամանակակից հայոց լեզվի դասընթաց, էջ 160—161, Ա. Մոսովսկյան, Հայոց լեզվի բառացին կազմը, էջ 147—162, Գ. Զահուկյան, Է. Աղալան և ուրիշ., Հայոց լեզու, էջ 392—398։

ԹՎԱԿԱՆ ԱՆՈՒՆ

ԹՎԱԿԱՆՆԵ ԻՐՐԵՎ ԽՈՍՔԻ ՄԱՍ.— Հայ քերականագիտության մեջ երկար ժամանակ թվականն առանձին խոսքի մաս չի համարվել, նշնելով խոսքի մասերի որոշման շարահյուսական հիմունքից՝ թվականը համարվել է ածականի մի տեսակ, որովհետև բուն ածականների նման գործածվում է գոյականների հետ որպես որոշիչ և ածականից տարբերվում է միայն իր ընդհանուր իմաստով. եթե ածականը ցույց է տալիս առարկայի որակային հատկանիշ, ապա թվականը ցույց է տալիս առարկայի քանակային հատկանիշ (հմտ. գեղեցիկ աղջիկ և երկու աղջիկ)։ Սակայն բառերի խոսքիմասային կարգերը որոշելիս, ինչպես նըշված է արդեն, կարևոր նշանակություն ունի նրանց բառային ընդհանուր իմաստի հաշվառումը։ Եվ ելնելով հենց դրանից էլ, ինչպես նաև ձևաբանական, շարահյուսական ու առանձնապես բառակազմական որոշ առանձնահատկություններից՝ թվականը հայ քերականության վերջին շրջանում առանձնացվում է որպես առանձին խոսքի մաս։

Թվական անունը ռուսի մաս իմաստաբանորեն բնորոշվում է նրանով, որ ցույց է տալիս առարկաների թիվ, քանակ կամ թվային կարգ։

Սակայն պետք է նկատի ունենալ, որ թվականներ են ոչ թե քանակի անվանումներն ընդհանրապես, այլ քանակի այնպիսի անվանումները, որոնք ցույց են տալիս կոնկրետ թիվ և կարող են թվանշանով արտահայտվել։ Վերցնենք շատ և քիչ բառերը։ Սրանք ևս առարկաների քանակ են ցույց տալիս, բայց թվականներ չեն կարող համարվել, որովհետև նրանցից տարբերվում են իմաստաբանորեն (արտահայտում են ոչ թե կոնկրետ, այլ անորոշ քանակ), ձևաբանորեն (կարող են համեմատությունյան աստիճաններ կազմել՝ շատ—ավելի շատ—ամենաշատ, քիչ—ավելի քիչ—ամենաքիչ) և շարահյուսորեն (կարող են գործածվել ոչ միայն գոյականների, այլև բայերի հետ՝ Շատ խոսեց, քիչ գրեց)։ Նույն ձևով թվականներ չեն նաև այսֆան, այդֆան, այնֆան, այսչափ, այդչափ, այնչափ բառերը, որովհետև կոնկրետ թիվ չեն ցույց տալիս և ըստ գործածության կարող են հանդես գալ որպես կոնկրետ թվով արտահայտվող ամեն մի քանակային մեծության արտահայտիչներ, օրինակ՝ ճիճգ աշակերտ—այսֆան աշակերտ, քսան մարդ—այսֆան մարդ և այլն։

Այս տեսակետից ավելի ցայտուն է բյուր բառի օրինակը, որը գրաբարում թվական էր, որովհետև նշանակում էր կոնկրետ թիվ՝ տասը հազար, իսկ արդի հայերենում թվական չէ, որովհետև նշանակում է շատ ընդհանրապես:

Հասկանալի է, որ թվականներ չեն կարող համարվել նաև հետևյալ ընդգծված բառերը. «Հարյուրավոր ուսանողներ էին դուրս եկել ցույցի». «Արդեն հազարավոր զինվորներ են զոհվել այս կեղտոտ պատերազմում». «Միլիոնավոր մարդիկ տառապում են քաղցի ու հիվանդությանների ճիրաններում», Հարյուրավոր, հազարավոր, միլիոնավոր բառերը ևս կոնկրետ, որոշակի թվեր չեն ցույց տալիս: Հարյուրավոր նշանակում է մի քանի հարյուր, հազարավոր՝ մի քանի հազար, իսկ միլիոնավոր՝ մի քանի միլիոն: Դրանք պետք է համարել ածականներ:

Ասվածներից կարելի է եզրակացնել, որ թվական կարելի է կոչել միայն այն բառերը, որոնք ցույց են տալիս որոշակի թվային քանակ: Բայց դա էլ դեռ բավարար պայման չէ: Որպեսզի բառը թվական համարվի, նա պետք է որոշակի թվային քանակ արտահայտի մաքուր, անխառն ձևով, առանց լրացուցիչ նշանակութունների: Այնպիսի բառեր, ինչպիսիք են եռյակ, քառյակ, տասնյակ, հարյուրյակ, հնգանոց, տասանոց, հարյուրանոց և այլն, թվականներ չեն, որովհետև դրանց մեջ թվի գաղափարը անխառն չի դրսևորվում, և նրան ուղեկցում են այլ նշանակություններ:

Ձևաբանորեն թվական անունը բնորոշվում է երկնով, որ ածականի նման իր հիմնական գործածության ժամանակ զուրկ է բեմական ձևերից և դրվում է գոյականի վրա ուղիղ, անփոփոխ ձևով, օրինակ՝ երեք մարդ, երեք մարդու, երեք մարդուց, երեք մարդիկ, երեք մարդկանց, երեք մարդկանցից և այլն: Սակայն թվական անունը ածականի նման լայն հնարավորություն ունի հանդես գալու որպես փոխանուն և այդ դեպքում հոլովվում է, ինչպես՝ երեքը— երեքի—երեքից—երեքով, երկրորդը—երկրորդի—երկրորդից—երկրորդով և այլն:

Բառակազմորեն թվական անունը բնորոշվում է իր կազմության հատուկ օրինաչափությամբ: Դա արտահայտվում է նրանում, որ սակավաթիվ արմատական թվականների ամենատարբեր զուգորդումներով լեզուն հնարավորություն ունի արտահայտելու թվերի անսահման բազմությունը, օրինակ՝ քսանհինգ, երկու հարյուր երեսունվեց, հինգ հազար չորս հարյուր հիսունուր և այլն: Հենց դրանով էլ պայմանավորված՝ թվականների բաղադրիչները կարող են կրկնվել տեսականորեն առանց սահմանափակման, օրինակ՝ ութ միլիոն ութ հարյուր ութսունուր հազար ութ հարյուր ութսունուր: Կազմության այսպիսի տիպ ուրիշ ոչ մի խոսքի մասի հատուկ չէ:

Շարահյուսորեն թվականը բնորոշվում է երանով, որ ածականի նման սովորաբար գործածվում է գոյականի հետ որպես օբյեկտ, օրինակ՝

հինգ աշակերա, Բաան զինվոր, երկուրդ դասաւան, հինգերորդ հանդիպում և այլն: Սակայն ի տարբերութիւն որակական աժականների, որոնք կարող են գործածվել նաև բայերի հետ (աբարձր խոսակ), ահիանալի զեկուցել» և այլն), թվականները բայերի հետ գործածվել չեն կարող:

ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻ ՏԵՍԱԿՆԵՐԸ

ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻ ՏԵՍԱԿՆԵՐԸ ՀՍՏ ԻՄԱՍՏԻ.— Հաշվարկման տարբեր ձևերից ելնելով՝ թվականները ժամանակակից հայերենում ըստ իմաստի լինում են՝ ա) Բանակական, բ) կոտորակային (որոնք կարելի է համարել քանակականների մի տեսակը), գ) դասական, դ) բաշխական:

Քանակական թվականներ

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԴԻՏՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ.— Քանակական թվականները, որոնք կոչվում են նաև բացարձակ, ցույց են տալիս առարկաների կոնկրետ թիվը, քանակը:

Բացարձակ թվականների մեջ մտնող արմատական բառերի քանակը խիստ սահմանափակ է. դրանք են՝ մի||մեկ, երկու (երկուս), երեք, չորս, հինգ, վեց, յոթ, ութ, ինն||ինը, տաս||տասը, հարյուր, հազար և Կիրոպական լեզուներից փոխառյալ միլիոն, միլիարդ:

Թվականները լեզվի բառապաշարի ամենահին շերտերից մեկն են կազմում: Բավական է նշել, որ հայերենի մեկից տասը բոլոր թվականները հնդեվրոպական ծագում ունեն, հարյուր բառի ծագումն անհայտ է. իսկ հազար բառը փոխառություն է պահլավերենից: Վերջինից է փոխառյալ ման քուր>բուր բառը, որ գրաբարում նշանակում էր տասը հազար:

Տասնյակների անվանումները ևս՝ քսան, երեսուն, քառասուն, հիսուն, վաթսուն, յոթանասուն (գրք. եփանասուն), ութսուն և իննսուն՝ կապվում են հնդեվրոպական հիմնալեզվի ձևերի հետ: Այս թվականների զանազան կապակցություններով կազմվում են անսահմանափակ թվով բացարձակ թվականներ:

Ժամանակակից հայոց լեզվում տասնամյակների և միավորների միացումը կատարվում է հետևյալ ձևով. սկզբում դրվում է տասնավորը, որին կցվում է միավորը: Տաս||տասը բառը վերականգնում է գրաբարյան ն վերջահնչյունը և բաղադրությունների մեջ է մտնում տասն ձևով: Հետ այդմ՝ տասնամյակներից և միավորներից բաղկացած թվականները ունենում են հետևյալ պատկերը. տասնմեկ, տասներկու, տասներեք,

¹ Հայերենի թվականների ծագման մանրամասն բացատրությունը տե՛ս Հ. Աճառյան, Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի, Բ. 1, Երևան 1952, էջ 244—246:

փանջոս, երեսունհինգ, ֆառասունվեց, հիսունութ, վաթսուներորս, յոթանասունինն (ինը) և այլն²:

Նախախորհրդային շրջանի գրականության մեջ հաճախում ենք ձևերի, որտեղ տասնավորն ու միավորը կապակցված են ու կամ և շաղկապներով, օրինակ՝ տասնհուսիս, տասնուվեց, երեսունհինգ, տասնամեկ, քսանհինգ, երեսուցորս և այլն: Այսպիսի ձևերը հնացած են և գործածությունից դուրս են եկել:

Նույնն է նաև հարյուրավորների և տասնավորների կապակցության սկզբունքը, այսինքն՝ սկզբում դրվում են հարյուրավորները և ապա տասնավորները, օրինակ՝ հարյուր փան, հարյուր երեսուն և այլն, Ուրեմն մեծ թվերը միշտ նախորդում են փոքրերին:

ՔԱՆԱԿԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻ ԿԱԶՄՈՒԹՅՈՒՆԸ.— Քանակական թվականներն ըստ կազմության լինում են պարզ, ածանցավոր և բարդ:

ա) Հայերենի պարզ կամ արմատական թվականներն են միավորների անունները՝ մի||մեկ, երկու, երեք, չորս, հինգ, վեց, յոթ, ութ, ինն||ինը, տասնավորներից՝ տաս||տասը, փան և ապա՝ հարյուր, հազար, հայերենի համար նաև՝ միլիոն, միլիարդ:

բ) Ածանցավոր են համարվում տասնյակների անվանումները՝ սկզբած 30-ից՝ երեսուն, ֆառասուն, հիսուն, վաթսուն, յոթանասուն, ութսուն, իննսուն³: Այս ձևերի մեջ հանդես եկող սուն մասը սկզբնապես նշանակել է տաս, բայց հետագայում կորցրել է իր իմաստը և վերածվել տասնավորների կազմող մասնիկի: Սակայն մասամբ այն պատճառով, որ սուն մասնիկը գործածվում է միայն այդ բառերի մեջ և այլ բառեր կազմել չի կարող, մասամբ էլ այն պատճառով, որ վերևում բերված բառերի մեջ որոշ արմատներ հնչյունական փոփոխության հետևանքով հեռացել են իրենց սկզբնաձևերից՝ և փաստորեն առանձին վերցրած իմաստ չեն արտահայտում, ինչպես՝ հի—հինգ, վաթ—վեց, ուստի և այդ բառերը ածանցավոր համարելը խիստ պայմանական է:

գ) Բարդ են հայերենի մյուս բոլոր թվականները, ըստ որում տասնավորներից և միավորներից բաղկացած թվականները (11-ից 99) կրճական բարդություններ են և գրվում են միասին, ինչպես՝ տասնհինգ, փանջոս, ֆառասունութ, վաթսուներկու, ութսուներեք և այլն, իսկ

² Գրաբարում, ժամանակակից ռուսերենի նման, մինչև 20-ը միավորը դրվում էր տասնավորից առաջ, ընդ որում 11-ից մինչև 18-ը տասն բառն էլ դրվում էր տասնան ձևով, իսկ 17—18 թվերի դեպքում միավորն ու տասնավորը միանում էին և շաղկապով: Այսպիսով ունենում էինք՝ մետասան, երկոտասան, երեքտասան, չորեքտասան, հնգեքտասան, վեքտասան, եթեքտասան, ութքտասան, իննքտասան ձևերը: Քրեթանից սկսած՝ սկզբում դրվում էին տասնավորները և ապա միավորները, ըստ որում վերջիններս առաջիններից էին միանում և շաղկապով: Ըստ այդմ էլ ունենում էինք՝ քսան և մի, քսան և երկու, երեսուն և երեք, հիսուն և երեք, իննսուն և ինն և այլն:

³ Տե՛ս է. Բ. Աղայան, Լ. Խ. Բարսեղյան, Հայոց լեզու, Երևան, 1965, էջ 158, Ս. Պյոլսոյան, Թվական անունը ժամանակակից հայերենում, Երևան, 1964, էջ 40:

հարյուրից բարձր բոլոր թվականները հարադրական բարդություններ են, և նրանց բաղադրիչները գրվում են առանձին, օրինակ՝ հարյուր երկու, երկու հարյուր տասնհինգ, չորս հազար հինգ հարյուր երեսուներկու և այլն:

ՔԱՆԱԿԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻ ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆԸ.— Քանակական թվականները գրավոր լեզվում, բացի բառերով արտահայտվելուց (օրինակ՝ երեք հազար հինգ հարյուր քսանվեց), արտահայտվում են հատուկ նշանների՝ թվանշանների միջոցով:

Հայերը երկար ժամանակ՝ սկսած գրերի գյուտից մինչև 16-րդ դարի սկզբները, որպես թվանշաններ են օգտագործել հայերենի այբուբենի տառերը:

Ա — 1	Ժ — 10	Ճ — 100	Խ — 1000
Բ — 2	Ի — 20	Մ — 200	Ս — 2000
Գ — 3	Լ — 30	Յ — 300	Վ — 3000
Դ — 4	Խ — 40	Ն — 400	Տ — 4000
Ե — 5	Ս — 50	Շ — 500	Ր — 5000
Զ — 6	Կ — 60	Ո — 600	Ց — 6000
Է — 7	Հ — 70	Չ — 700	Ի — 7000
Ը — 8	Ձ — 80	Պ — 800	Փ — 8000
Թ — 9	Ղ — 90	Ջ — 900	Ք — 9000

Տասր հազարը կոչվում էր բիր (բյուր) և արտահայտվում էր Լ նշանով: Ուրեմն՝ Ա—Թ տառերը ներկայացնում էին միավորների դասը, Ժ—Ղ-ն՝ տասնավորների դասը, Ճ—Ջ-ն՝ հարյուրավորների դասը և Ռ—Ք-ն՝ հազարավորների դասը: Ըստ վերևում բերված համապատասխանությունների՝ ՌՃԺԱ—1111, ՍՄԻԲ—2222, ՅՆԽԵ—6445, ՔԺԱ—9011, ՓԼԴ—8034, ՌՔՀԷ—1977 և այլն:

Սկսած 16-րդ դարի սկզբներից՝ հայերը մյուս քաղաքակիրթ ազգերին հետևելով, ընդունում են արաբական թվանշանները, որոնք տասն են՝ 0, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, Ահա այս տասը թվանշանների միջոցով մենք ի վիճակի ենք արտահայտելու բացարձակ թվականների անսահման բազմությունը:

ՔԱՆԱԿԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻ ՀՈՂՈՎՈՒՄԸ.— Գոյականաբար գործածվելիս քանակական թվականները հոլովվում են, ինչպես՝ «Երեքից էլ զոհ եմ». «Երկուսով էլ տառապում էին նույն ցավերով» և այլն:

Փոխանուն թվականները հոլովվում են ի հոլովման հարացույցով՝ երեք—երեքի—երեքից—երեքով—երեքում, չորս—չորսի—չորսից—չորսով—չորսում և այլն: Երկու թվականը գոյականաբար գործածվելիս ըստանում է երկուս ձևը և հոլովվում հնչյունափոխված կամ անհնչյունափոխ ձևով՝ երկուսը—երկուսի||երկսի—երկուսից||երկսից և այլն:

Բարդ թվականների հոլովման դեպքում հոլովական վերջավորու-

թյուններ են ստանում միայն վերջին բաղադրիչները, օրինակ՝ երկու հազար հինգ հարյուր տասնվեցից հանած չորս հարյուր տասնհինգ հավասար է երկու հազար հարյուր մեկի։ Դա բացատրվում է նրանով, որ շնայած այսպիսի թվականները գրվում են առանձին, բայց փաստորեն մի բառ են և ունեն մի գլխավոր շեշտ՝ վերջին բաղադրիչի վրա։

Քանակական թվականները հազվադեպ կարող են գործածվել հոգնակի թվով, օրինակ՝ «Հինգերը լավ են գրել, իսկ ութերը՝ վատ»։ «Հայրենական պատերազմում միլիոններ զոհվեցին»։ Հոգնակի գործածության ժամանակ թվականը ցույց է տալիս կամ թվանշանի անուն (հինգերը — հինգ թվանշանները), կամ առարկա, որ ունի տվյալ թիվը։ Նրկու դեպքում էլ հոգնակիությունը վերաբերում է առարկաներին և ոչ թե թվականի արտահայտած քանակին։ Սա էլ ինքնին նշանակում է, որ թվականը, որպես վերացական թվի անուն, զուրկ է հոգնակիության քերականական կարգից⁴։

ՔԱՆԱԿԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻ ԿԻՐԱՌՈՒԹՅՈՒՆԸ.— Քանակական թվականները խոսքի մեջ սովորաբար հանդես են գալիս որպես որոշիչ՝ ցույց տալով առարկայի քանակային հատկանիշ, ինչպես՝ «Քառասուն կույս աղջիկ բերեք արմաղան, Քառասուն կարճ կնիկ, որ երկանք աղան» (Թում.)։ «Օխտը աղբյուրից շուր է առել Կույս սափորով լուռ ու մունջ, Օխտը ծաղկից ծաղիկ քաղել, Կապել սիրո ծաղկեփունջ» (Թում.) «Այդ կապից շուր տարվա ընթացքում երեք աղջիկ էր ծնվել» (Բակ.)։ «Վերջին երկու սուրհանդակները երկու եղբայրների մահվան բոթը բերեցին Տիգրանից» (Բաքի.)։ «Կանգնած էին երեք եղբայրները երեք տարբեր խոհերով ու զգացումներով» (Շիրվ.)։ «Ներկու մարդկային սև կերպարաններ Շան առչև փախած՝ ցած իջան դեսը» (Թում.)։

Միլլեկ թվականի հետ գոյականը միշտ եզակի է գրվում, օրինակ՝ մի կամ մեկ զինվոր, աղջիկ, տղա, գիրք, գրիչ, փողոց։

Մեկից բարձր թվականների հետ, ինչպես վերևի օրինակներն են արդեն ցույց տալիս, գոյականը կարող է գրվել և՛ եզակի, և՛ հոգնակի, օրինակ՝ երկու, երեք, չորս, հինգ զինվոր, աղջիկ, տղա, գիրք, գրիչ, փողոցներ, երեք, չորս, հինգ զինվորներ, աղջիկներ, տղաներ, գրքեր, գրիչներ, փողոցներ։

Սակայն առանձին կապակցություններում գոյականը հատկապես եզակի է գրվում, օրինակ՝ «Ներկու տարի չեմ տեսել նրան», իսկ առանձին կապակցություններում էլ՝ հատկապես հոգնակի, օրինակ՝ «Ներկու երկար ու ձիգ տարիներ չեմ տեսել նրան»։ Թվականների հետ գործածվող գոյականների թվային այս տարբեր դրսևորումների մանրամասն ընդունությունը տրվում է շարահյուսության մեջ⁵։

⁴ Հմմտ. Ս. Գրուբուշայան, Թվական անունը..., էջ 67։

⁵ Սանրամյան տե՛ս Մ. Աթեյան, Հայոց լեզվի տեսություն, էջ 514։

Ուշագորավ են նաև քանակական թվականների հետևյալ կիրառությունները:

ա) Մերձավոր թիվ արտահայտելու համար քանակական թվականի վրա դրվում է մի մասնիկը, օրինակ՝ «Մի քան հոգի կլինենք»։ «Մի հաշուր զինվոր հազիվ փրկվեց»։ «Մի հինգ անգամ ասած կլինեմ» և այլն։ Բոլոր օրինակների մեջ մի նշանակում է մոտ, մոտավորապես:

բ) Այսպես և՛ երբ այս կամ այն քանակական թվականից հետո դրվում է մի ուրիշը, ապա հասկանում ենք այս թվերից մեկը կամ գրառնց միջև ընկած որևէ թիվ, օրինակ՝ «Նրան ուղեկցում էին տասն-սան ձիավորներ» (Րաֆֆի)։ «էս որ պատահեց, մեր Դավիթ հսկան Մի մանուկ էր դեռ յոթ-ութ տարեկան» (Թում.)։ «Սերունին զուտ դրամ թողել է միայն տոկոսաբեր թղթերի մեջ՝ այն էլ ընդամենը շուս-հինգ հաշուր հազար ութլի» (Շիրվ.)։ «Մեր ձմեռանոցը բաղկացած էր այգ-պիսի 35—50 խրճիթներից» (Անան.):

գ) Հաճախ կլոր թվերով արտահայտվում է ոչ թե կոնկրետ, այլ անորոշ քանակ, օրինակ՝ «Տաս անգամ եմ ասել»։ «Քսան անգամ գնացի-եկա, տանը չէր»։ «Հարյուր անգամ եմ զգուշացրել»:

դ) Անորոշ, ընդհանրապես մեծ քանակության գաղափարը սովորաբար արտահայտվում է հազար, հազար ու մի բառերով, օրինակ՝ «Հազար շար ու շառ, հազար հարամի, Հազար շահելներ վխտում են հիմի» (Թում.)։ «Հազար ու մի կրակ ու ցավ, Հազար ու մի հոգսեր ունենք» (Թում.)։ «Սկսում է պատմել այն, ինչ հազար անգամ ասել է, և լսողն էլ հազար անգամ իմացել, որ սուտ է ասում» (Բակ.):

ե) Քանակական թվականների կրկնությամբ արտահայտվում է բաշխման գաղափար, օրինակ՝ «Նրանք մի-մի գրիչ ստացան, երկու-երկու գիրք ստացան, երեք-երեք տետր ստացան»:

զ) Մեկ բառը կրկնելով արտահայտում է նաև մակբայական իմաստ՝ նշանակելով «երբեմն», օրինակ՝ «Մեկ-մեկ մոռանում եմ»։ «Մեկ-մեկ գալիս է մեր տուն»։ Այս իմաստն ունի նաև մին բառը հետևյալ կիրառություններում՝ «Մին՝ մանկան պես լաց է լինում, Մին՝ ոռնում է զերթ գազան, Մին՝ վայրենի սուլում պես-պես, Աղմկում է տանիքում» (Թում.)։ Դրան ազատ կարող էր փոխարինել գրական մեկ ձևը:

է) Նշված է, որ քանակական թվականներն ընդհանրապես բայերի հետ գործածվել չեն կարող։ Բայց «խանակական թվական + անգամ» կապակցությունը ազատ գործածվում է բայերի հետ՝ ցույց տալով գործողության կատարման քանակը, օրինակ՝ «Երկու անգամ զգուշացրել է»։ «Երեք անգամ եմ ասել»։ «Հազար անգամ շնորհակալություն հայտնեց, հազար անգամ գլուխը խոնարհեց նրա առջև»:

ՔԱՆԱԿԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻ ՓՈԽԱՆՎԱՆԱԿԱՆ ԿԻՐԱՌՈՒԹՅՈՒՆԸ.— Ինչպես որոշի դերում հանդես եկող մյուս խոսքի մասերը, այնպես էլ քանակական թվականները կարող են կիրառվել գոյականաբար և այդ

դեպքում նրանք արտահայտում են ոչ միայն թիվ, այլև առարկայական ընդհանուր գաղափար, որ կոնկրետանում է խոսքի շղթայում, օրինակ՝ «Երկուսն էլ ուրացել էին քրիստոնեությունը, Լեկուսն էլ ընդունել էին պարսից կրոնը» (Բաֆֆի). «Գոմում տեղավորված էին կուխոզի ձիերը՝ ֆանշուրսը լծի, մեկը հեծնելու» (Զար.). «Բա որ վեցից հինգը կորան, տակը ի՞նչ մնաց» (Խանգ.):

Քանակական թվականների փոխանվանական կիրառությունը հայերենում շատ է տարածված:

Կոտորակային թվակաԳԵԵր

ԿՈՏՈՐԱԿԱՅԻՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻ ԿԱԶՄՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԿԻՐԱՌՈՒԹՅՈՒՆԸ.— Կոտորակային թվականները թվի հասկացություն են արտահայտում ամբողջի այս կամ այն մասերի միջոցով, օրինակ՝ «Դասարանում կային 36 աշակերտներ. դրանց մեկ երրորդը գերազանցիկներ էին, երկու երրորդը՝ հարվածայիններ»: Տվյալ դեպքում ամբողջն այստեղ 36-ն է, որի մասերն արտահայտվում են կոտորակային մեծությունների միջոցով:

Կոտորակային թվականների իմաստային գլխավոր տարբերությունը բացարձակներից այն է, որ կոտորակային թվականները ոչ թե նշում են կոնկրետ թիվ, այլ մատնանշում են ամբողջի մասերը, Այս պատճառով էլ, ասենք, մեկ ֆառուղ կոտորակային թվականը իր կոնկրետ թվային բովանդակությունն է ստանում միայն խոսքի մեջ: Ընդհանրապես մեկ ֆառուղ նշանակում է միայն, որ մի ինչ-որ ամբողջ բաժանված է շոբս մասի և այդ մասերից վերցված է մեկը: Ժողովրդական լեզվում կոտորակային թվականները սովորաբար հենց այդպես՝ նկարագրական ձևով են արտահայտվում, օրինակ՝ տասից մեկը, ֆանից չորսը, հարյուրից հինգը և այլն:

Կոտորակային թվականները բաղկանում են երկու մասից՝ քանակական թվականից (համարիչից), որ ցույց է տալիս թե ամբողջից քանի մաս է վերցրած և դասական թվականից (հայտարարից), որ ցույց է տալիս, թե ամբողջը քանի մասի է բաժանված, ինչպես՝ մեկ երրորդ, երկու երրորդ, չորս հինգերորդ, ութ տասներկուերորդ, յոթ տասնմեկերորդ, ինն ֆանհինգերորդ և այլն: Հաճախ հայտարար դասականի վրա ավելանում է ԱԿԱՆ մասնիկը. այս դեպքում տասը թվականից բանեում ենք տասնորդական ձևը (առաջացած տասներորդական ձևից՝ եր հնչյունախմբի զիղշմամբ), ինչպես՝ հինգ տասնորդական, երկու երրորդական, ութ տասնհինգերորդական, չորս հարյուրերորդական և այլն:

Երբ կոտորակային թվականի համարիչը մեկ բառն է. այն կարող է գեղզվել: Փոխանակ ասելու մեկ հինգերորդ մասը, մեկ վեցերորդ մասը և այլն, հաճախ ասում ենք՝ հինգերորդ մասը, վեցերորդ մասը:

Մեկ երկրորդի համար կա հատուկ բառ՝ կես. «Կես ժամից հետո

մենք ոչ միայն ուրախ ծիծաղում, այլև երգում էինք» (Մուր.)։ «Այն ժամ չկար, ինչ հեռացել էր գյուղից» (Զար.)։

Պորբորդ ձևից բացի կա նաև քառորդ ձևը, օրինակ՝ «Քառորդ ժամ անցած Սմբատը դարձյալ հոր սենյակումն էր» (Շիրվ.)։ «Բայց լանցավ քառորդ ժամ, և ախոռից փչող հոտը սկսավ անհանգստացնել նրան» (Մուր.)։

Կոտորակային թվականները գործածվում են ածականաբար մաս, բաժին ու նման բառերի կամ էլ շափի միավորների հետ, օրինակ՝ մեկ երկրորդ մասը, երկու երրորդ բաժինը, հինգ ութերորդ հեկտար, չորս հինգերորդ տոննա և այլն։ Շատ հաճախված է կոտորակային թվականների գոյականական գործածությունը։ Այդ դեպքում նրանք պահանջում են սեռական (տրական) հոլով, օրինակ՝ «ուսանողների երկու երրորդը», «բերքի մեկ քառորդը», «արտադրանքի չորս հինգերորդը» և այլն։

ԴԱՍԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐ

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԴԻՏՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ.— Դասական են կոչվում այն թվականները, որոնք ցույց են տալիս միատեսակ առարկաների կարգը նրանց թվարկման ժամանակ (առաջին հանդիպում, երկրորդ հանդիպում, երրորդ հանդիպում)։

Ռուս լեզվաբանական գրականության մեջ դասական թվականների վերաբերյալ տարակարծություններ են եղել և մինչև այսօր էլ կան։ Որոշ բերականներ ենելով իմաստից և քանակականների հետ ունեցած հարաբերակցություններից՝ դրանք համարում են թվականի մի տեսակը, որոշ բերականներ էլ ենելով ձևաբանական, շարահյուսական ու բանականական հատկանիշներից՝ գտնում են, որ դրանք ոչնչով չեն տարբերվում ածականներից⁶։

Հայ բերականագիտության մեջ այսպիսի հարց չի եղել, միայն, ինչպես նշված է արդեն, ենելով խոսքի մասերի որոշման շարահյուսական հիմունքից՝ ածականի մի տեսակ է համարվել թվական անունն ընդհանրապես։

Եթե թվականն ընդունվում է որպես առանձին խոսքի մաս, իսկ գալյոպիս է, ապա ոչ միայն նույնտակահարմար, այլև ավելի ճիշտ է դասականներն ուսումնասիրել թվականների և ոչ թե ածականների բաժնում, որովհետև դրանք ավելի մոտ են կանգնած առաջիններին, քան վերջիններին։

Հարցը ոչ միայն այն է, որ դասականները կազմվում են քանակականներից (դա, իհարկե, բավարար պայման չէ դրանք թվականներ

⁶ Այս մասին տե՛ս Ե. Մ. Галкина-Федорук и др., Современный русский язык, М., 1958, էջ 212—214. А. М. Финкель, Н. М. Баженов, Курс современного русского литературного языка Киев. 1965.

համարելու. չէ՞ որ, ասենք, հարաբերական ածականները ևս կազմովում են մյուս խոսքի մասերից, բայց դրանք չեն նույնացվում), այլև գլխավորապես այն, որ դասականները հայերենում ունեն կազմության հատուկ սիպ. նրանք կազմվում են ԵՐՈՐԴ կամ ՐՈՐԴ ածանցներով, և այդ ածանցները հատուկ են միայն ու միայն դասական թվականներին:

Գուցե դրա շահի կարևոր է քանակականների և դասականների ներքին կապը, Երե ֆանկական թվականներով արտահայտվում է առարկաների ճաշվումը ըստ ֆանկի (երեք հանդիպում, հինգ կրակոց), ապա դասական թվականներով արտահայտվում է առարկաների ճաշվումը ըստ կարգի (երրորդ հանդիպում, հինգերորդ կրակոց)՝ Վերոհիշյալներից էնելով՝ դասականները պետք է համարել թվականների մի առանձին խումբ:

ԴԱՍԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻ ԿԱԶՄՈՒԹՅՈՒՆԸ.— Ժամանակակից հայոց լեզվում դասականները կազմվում են քանակականներից ՐՈՐԴ կամ ԵՐՈՐԴ ածանցներով, ըստ որում՝ ՐՈՐԴ ածանցն են ստանում երկու, երեք և չորս թվականները՝ երկրորդ, երրորդ, չորրորդ, իսկ ԵՐՈՐԴ ածանցը՝ մնացածները՝ հինգերորդ, վեցերորդ, յոթերորդ, ութերորդ, իններորդ, տասներորդ, տասներորդ, ֆաներորդ և այլն, Եթե երկու, երեք և չորս թվականները հանդես են գալիս որպես բաղադրյալ թվականների վերջին բաղադրիչ, ապա դասականի կազմության ժամանակ դրանք ևս ստանում են ԵՐՈՐԴ մասնիկը, օրինակ՝ ֆաներկուերորդ, ֆաներեքերորդ, ֆանչորսերորդ, երկուֆայուրֆանչորսերորդ և այլն, Ինչպես օրինական են ցույց տալիս, բաղադրյալ թվականների դեպքում ԵՐՈՐԴ ածանցն ստանում է միայն վերջին բաղադրիչը:

Մեկ թվականից դասական չի կազմվում. այս իմաստով գործածվում է առաջ ձևից Ին ածանցով կազմված առաջին բառը, Երբ մեկ բառը հանդես է գալիս որպես բաղադրյալ թվականների վերջին բաղադրիչ, ապա դրանից դասականներ կազմվում են, օրինակ՝ ֆանմեկերորդ, հիսուսմեկերորդ, ճայուսմեկերորդ:

Դասական թվականները փոխանվանաբար կիրառվելիս հոլովվում են Ի հոլովման հարացույցով՝ երկրորդը—երկրորդի—երկրորդից—երկրորդով—երկրորդում, հինգերորդը—հինգերորդի—հինգերորդից—հինգերորդով—հինգերորդում և այլն:

ԴԱՍԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ.— Դասական թվականները գրության մեջ արտահայտվում են.

¹ Դասական թվականներով առարկայի թիվը, քանակը չի արտահայտվում: Երբ ասում ենք՝ հինգ ուսանող, ութ աթոռ, ապա ուսանողների, աթոռների թիվը հայտնի է, իսկ երբ ասում ենք՝ հինգերորդ ուսանող, ութերորդ աթոռ, դրանից չի երևում ուսանողների, աթոռների քանակը, այլ ճշվում է միայն այդ առարկաների՝ ճաշվման ժամանակ գրություն կարգը:

ա) Ամբողջական բառերով՝ առաջին, երկրորդ, երրորդ, չորրորդ, հինգերորդ, քսաներորդ և այլն:

բ) Հռոմեական թվանշաններով՝ I, II, III, IV, V, VI, VII, VIII, IX, X, XI, L (50-րդ), C (100-րդ), D (500-րդ), M (1000-րդ):

գ) Արաբական թվանշաններով, որոնցից հետո դրվում է գծիկ և ՌՊ մասնիկը, իսկ մեկ թվականից հետո դրվում է ին՝ 1-ին, 2-րդ, 3-րդ, 4-րդ, 5-րդ, 6-րդ, 7-րդ, 10-րդ, 100-րդ և այլն:

դ) Հայերեն այբուբենի տառերով՝ Ա (առաջին), Բ (երկրորդ), Գ (երրորդ), Ժ (տասներորդ), Ծ (հարյուրերորդ), Ռ (հազարերորդ):

ԴԱՍԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻ ԿԻՐԱՌՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ.— Դասական թվականները, իրենց արտահայտած իմաստին համապատասխան, ածականի նման իրենց անփոփոխ ձևով դրվում են գոյականների վրա՝ հանդես գալով որոշի պաշտոնով, ինչպես՝ «Վերջրեց երկրորդ թուղթը, դարձյալ տանուլ տվեց: Երրորդ թուղթը զարկեց և հեռացավ սեղանից» (Շիրվ.)- «Երրորդ կրակոցը նրա բերդանի վերջին ճիշն էր: Ավին մինչև վերջն էլ չիմացավ, թե ինչու շորքօրդ փամփուշտը բերդանը ներս չառավ» (Բակ.)- «Առաջին հարկում տեղավորված են հյուսնոցն ու նախկին տանտերերը, իսկ երկրորդ հարկում ապրում են սովորաբար գյուղի եկվոր աշխատողները» (Զար.):

Որոշային կիրառությունը դասական թվականների հիմնական կիրառությունն է:

Պետք է նկատի ունենալ, որ դասականի իմաստ կարող է արտահայտվել նաև քանակական թվականների միջոցով, հատկապես երբ նրանք գործածվում են ետադաս, օրինակ՝ հասցեների վրա հաճախ ենք կարդում՝ «Տուն 5, մուտք 4, բնակարան՝ 22», «Շենք 25, մուտք 7, բնակարան 3» և այլն: Այսպես և՛ «Հատոր 4, էջ 225», «Հոդված 47» և այլն: Բոլոր դեպքերում քանակականներն ունեն դասականի արժեք:

Հայերենում տարբերվելով նշվում են քանակական թվականներով՝ 1825 թվին, 1931 թվին, 1977 թվին և այլն, բայց դրանք բոլորն ունեն դասական թվականի արժեք (համեմատել դարերի հետ, որոնք նշվում են դասականներով՝ չորրորդ դարում, իններորդ դարում, քսաներորդ դարում և այլն):

Իմաստային տեսակետից պետք է հաշվի առնել այն, որ որոշ կապակցությունների մեջ դասականներն արտահայտում են առարկայի որակական հատկանիշ, օրինակ՝ «առաջին, երկրորդ, երրորդ կարգի վաքետ, շենք, ապրանք» և այլն:

Դասական թվականներն ածականների նման ազատ կիրառվում են գոյականաբար և այդ դեպքում նրանք արտահայտում են ոչ միայն թվային կարգ, այլև առարկայական ընդհանուր գաղափար, որը բացահայտվում է կամ հենց տվյալ նախադասության մեջ, կամ կարող է թանձրացական բովանդակություն ստանալ ավելի ընդարձակ շարակարգի

հաշվառմամբ, օրինակ՝ «Առաջինը սև ձիավորն էր, իսկ երկրորդը կապուտակ ձիավորը» (Բաֆֆի)։ «Բոլորը դատարկեցին մի-մի բաժակ, հետո երկրորդը, երրորդը, և նրանց արյունն ավելի տաքացավ» (Շիրվ.)։ «Քիչ անց եկավ մի կտոր էլ տարավ, ապա՝ երրորդը, չորրորդը և վերադարձավ մտավ իր բույնը» (Անան.)։ «Այնուհետև նա գազազած ընկավ նրանց հետևից և մթության մեջ որսալով՝ գլխատեց երկրորդին, երրորդին, չորրորդին...» (Զար.)։ «Երևաց երկրորդ շունը, երրորդը, շների հետևից էլ Պանինը» (Բակ.)։

Դասական թվականների փոխանվանական կիրառությունը հայերենում տարածված է ու զանգվածային։

Բաշխական թվականներ

ԲԱՇԽԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻ ԿԱԶՄՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԿԻՐԱՌՈՒԹՅՈՒՆԸ.— Բաշխական են կոչվում այն թվականները, որոնք ցույց են տալիս առարկաների բաշխումը որոշ թվային քանակով։

Բաշխական թվականները կազմվում են երկու ձևով՝ ա) քանակական թվականներին ավելացնելով ԱԿԱՆ ածանցը, օրինակ՝ մեկական, երկուական, երեքական, չորսական, տասական, քսանական, հարյուրական, բ) քանակական թվականների կրկնությամբ, օրինակ՝ մեկ-մեկ, երկու-երկու, երեք-երեք, ութ-ութ, քսան-քսան, հարյուր-հարյուր և այլն։

Բաշխական թվականները սովորաբար հանդես են գալիս որոշչի, իսկ առանձին դեպքերում շափի պարագայի պաշտոնով, օրինակ՝ «Ուսանողներին երեքական գիրք նվիրեցին»։ «Երեխաներին տվեցին հրեգական խնձոր»։ «Զորասյուները բազկացած են վեցական շոկատներից»։ «Աշակերտները երկու-երկու կանգնելով՝ շարք կազմեցին»։

ԴԵՐԱՆՈՒՆ

ԴԵՐԱՆՎԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՀԱՐՑԵՐԸ

ԱՐԴԱՐԱՅՎԱԾ է ԴԵՐԱՆՎԱՆ, ՈՐՊԵՍ ԱՌԱՆՁԻՆ ԽՈՍՔԻ ՄԱՍԻ, ԱՆՋԱՏՈՒՄԸ.— Հենց սկզբից նկատենք, որ առաջին հայացքից պարզ ու հասարակ թվացող այդ հարցին պատասխանելն այնքան էլ հեշտ չէ, և լեզվական փաստերի անկաշկանդ ու անկանխակալ փնահատումը առիթ է տալիս լուրջ խորհրդածություններու:

Որոշ լեզվաբաններ, ելնելով նրանից, որ դերանունները լուսնն քերականական հատկանիշների ընդհանուրություն ու միասնություն, որ նրանց տարբեր խմբերը տարբեր խոսքիմասային առանձնահատկություններ են երևան հանում, լուծարում են դերանունը որպես խոսքի մաս՝ տեղաբաշխելով գոյականի, ածականի (թվականի) և մակբայի մեջ: Հարցըն այս ձևով է լուծվում, օրինակ, ուսա քերականության մեջ Ա. Պեշկովսկին, հայ քերականության մեջ՝ Մ. Արեղյանը:

Հակառակ տեսակետի վրա կանգնած լեզվաբանները հարցի այսպիսի լուծման սխալը տեսնում են նրանում, որ դերանունները, արտահայտելով առարկա, հատկանիշ և հատկանիշի հատկանիշ ընդհանուր ձևով, առանց տարբերակման, առանձնանում են հարաբերակից համապատասխան խոսքի մասերից՝ գոյականից, ածականից, թվականից ու մակբայից և, հետևաբար, որպես ընդհանուր իմաստ արտահայտող բառեր, պետք է միավորվեն մի խոսքի մասի՝ մեջ: Որ դերանունները ընդհանուր իմաստ արտահայտող բառեր են,— զրա մասին տարակարծություններ չկան: Ամբողջ հարցը հանգում է հետևյալին. կարելի՞ է արդյոք բոլորովին տարբեր խոսքիմասային առանձնահատկություններ զբաղորդող բառեր միավորել մի կարգի նույն, չէ՞ որ դերանունները քերականական հատկանիշների միասնություն ու ընդհանրություն չունեն, իրարից տարբերվում են ձևաբանական ու շարահյուսական առանձնահատկություններով՝ զբաղորդելով գոյականի, ածականի ու մակբայի քերականական հատկանիշները: Դրան ի պատասխան՝ հակառակ տեսակետի կողմնակիցները նշում են, որ, ճիշտ է, դերանունները մի միասնական քերականական խումբ չեն կազմում և տարբեր քերականական առանձնահատկություններ են երևան հանում, բայց ունեն իմաստային

ընդհանրություն, ցույց են տալիս առարկա, հատկանիշ և հատկանիշի հատկանիշ ընդհանուր ձևով:

Ինչքան էլ որ այս տեսակետը տարածված լինի, դրա հետ չի կարելի համաձայնել. դերանունները իմաստային ընդհանրություն ևս չունեն, Եվ դժվար չէ համոզվել դրանում: Եթե դերանունները իրո՞ք ունենալին իմաստային ընդհանրություն ու միասնություն, ապա նրանք միասեռ կլինեին նաև րոնց դրսևորած քերականական կարգերով ու հատկանիշներով: Այսպես, որովհետև, ասենք, գոյականները ունեն իմաստային ընդհանրություն, դրանով պայմանավորված, նրանց հատուկ են նույն քերականական կարգերը, և նախադասության մեջ նրանք հանդես են գալիս նույն շարահյուսական պաշտոններով: Կամ՝ քանի որ դիմավոր բայերը ևս ունեն իմաստային ընդհանրություն, ապա, դրանով պայմանավորված, սրանց ևս հատուկ են նույն քերականական կարգերը, և նրանք նախադասության մեջ հանդես են գալիս նույն շարահյուսական պաշտոնով: Եվ եթե դերանունները չունեն միասնական քերականական հատկանիշներ, հենց այդ բանը մեզ հուշում է, որ նրանք չունեն և չեն էլ կարող ունենալ նաև ընդհանուր իմաստային նույնություն: Եվ իրոք, դերանունների մի մասն արտահայտում է առարկայի (սա, դա, նա), մյուս մասը՝ առարկայի որակական հատկանիշի (այսպիսի, այդպիսի, այնպիսի), երրորդ մասը՝ առարկայի քանակային հատկանիշի (այսքան, այդքան, այնքան), իսկ մի չորրորդ մասը՝ հատկանիշի հատկանիշի (այսպես, այդպես, այնպես) ընդհանուր հասկացություն: Եվ բոլորովին էլ հիմնադուրկ չէ տեսակետն այն լեզվաբանների, որոնք դերանունները, ըստ իրենց արտահայտած տարբեր խոսքիմասային նշանակությունների, տեղաբաշխում են գոյականի, ածականի (թվականի) և մակբայի մեջ:

Բայց այստեղ առաջանում է մի անհարմարություն: Այսպես, սա, դա, նա, այսպիսի, այդպիսի, այնպիսի, այսքան, այդքան, այնքան, այսպես, այդպես, այնպես բառերը համապատասխանաբար համարելով գոյականներ, ածականներ, թվականներ և մակբայներ՝ լեզվաբանն ականադրյալ ստիպված է հենց գոյականների, ածականների, թվականների և մակբայների մեջ այդ բառերն առանձին խմբեր համարելու և գլխավորապես ոչ թե այն պատճառով, որ դրանք ընդհանուր, շտաբերակված իմաստ են արտահայտում (դա գուցե այնքան էլ էական չէ), այլ այն պատճառով, որ դրանք առարկայի և հատկանիշի ընդհանուր նշանակությունը արտահայտում են այս կամ այն հարաբերությամբ, ինչպես՝ սա—խոսողին մոտ մտածվող առարկա, դա—խոսակցին մոտ մտածվող առարկա, նա—խոսողից և խոսակցից հեռու մտածվող առարկա: Հարաբերության այս նույն իմաստային կողմը, միայն հատկանշային նշանակության հետ միահյուսված, հանդես է գալիս նաև բերված մյուս դերանունների մեջ՝ այսպիսի, այդպիսի, այնպիսի և այլն, Այս-

քանով էլ բերված բոլոր բառերը իրար հետ շփման եզրեր են հանգես բերում և կարող են միավորվել մի խմբի մեջ որպես ցուցական յուրահատուկ հարաբերություններ արտահայտող բառեր, այնպիսի բառեր, որոնք իրարից տարբերվում են ոչ թե նյութական, բառային իմաստով, այլ հարաբերության իմաստով:

Բայց ժամանակակից քերականական համակարգով դերանուն համարվող բոլոր բառերին է արդյոք հատուկ «ցուցականության» հարաբերության իմաստը և եթե ոչ, ի՞նչ հատկանիշով են այդ բառերը մտցվում դերանունների մեջ, Անցնենք այս հարցերի քննությանը:

Անձնական դերանունները՝ ես, դու, նա (հոգնակի՝ մենք, դուք, նրանք), ցույց տալով խոսողը, խոսակիցը և այն անձը, որի մասին գրնում է խոսքը, իրենց արտահայտած իմաստով հավասարվում են բայի դեմքերին, ինչպես՝ գնացի (ես), գնացիր (դու), գնաց (նա), գնացին (մենք), գնացիք (դուք), գնացին (նրանք): Բերվածներից միայն եղակի ու հոգնակի 3-րդ դեմքերն են, որ կարող են առարկայական իմաստ արտահայտող ամեն մի բառով ևս դրսևորվել, օրինակ՝ գնաց—ուսանողը, գնեց—ուսանողը, երեխան. գնացին—ուսանողները, գնեցին—ուսանողները և այլն, և, հետևաբար, նա և նրանք դերանունների տակ կարող է հասկացվել առարկայական իմաստ արտահայտող ամեն մի բառ:

Անձնական դերանունները իրենց արտահայտած իմաստով փաստորեն հավասարվելով բայական դեմքերին՝ իրարից սոսկ տարբերվում են քերականական նշանակությամբ և կազմում են յուրահատուկ եռանդամ հակադրություն՝ արտահայտելով խոսողը, խոսակիցը և այն անձը, որի մասին գնում է խոսքը: Ենթադրվում է, իրենց արտահայտած առարկայական իմաստով անձնական դերանունները հավասարվում են գոյականներին, բայց նրանցից տարբերվում են իրենց քերականական նշանակությամբ, հարաբերության նշանակությամբ, որը գոյականների մեջ չկա: Այսպես, ես, դու, նա բառերը եռանդամ հակադրություն են կազմում, ապա ոչ մի գոյականի համար այսպիսի եռանդամ հակադրություն ցույց տալ հնարավոր չէ:

Իրենց արտահայտած հարաբերության նշանակությամբ անձնականներին են մոտենում փոխադարձ դերանունները՝ միմյանց, իրաք, մեկմեկու, միայն դրանց մեջ, ինչպես անվանումն է ցույց տալիս, իշխում է առարկաների փոխադարձ հարաբերությամբ իրար հետ կապված լինելու նշանակությունը, օրինակ՝ «Նրանք ճանաչեցին իրաք». «Նրանք սիրեցին միմյանց» և նմանները:

Ցայտուն դրսևորված ցուցական իմաստ են արտահայտում սա, դա, նա և այս, այդ, այն դերանունները, որոնք ևս եռանդամ հակադրություն են կազմում, իրարից տարբերվելով ոչ թե բառային, այլ սոսկ քերականական՝ հարաբերության նշանակությամբ, այն է՝ սա, այս դերանունները գործածվում են այն դեպքում, երբ առարկան մոտ է առա-

շին դեմքին կամ այդպես է մտածվում, դա, այդ գործածվում են դեպքում, երբ առարկան մոտ է երկրորդ դեմքին, և նա, այն՝ այն դեպքում, երբ առարկան հեռու է առաջին և երկրորդ դեմքերից; Հասկանալի է, որ իրենց արտահայտած հարաբերության նշանակությամբ այս դերանունները տարբերվում են գոյականներից (իսկ այս, այդ, այն դերանունները նաև ածականներից), որոնք տարածական այսպիսի հարաբերության նշանակություն չունեն և չեն էլ կարող ունենալ:

Այս, այդ, այն դերանուններով բաղադրվում են մի շարք բառեր՝ այսպիսի, այդպիսի, այնպիսի, այսքան, այդքան, այնքան, այսչափ, այդչափ, այնչափ, այսպես, այդպես, այնպես, այստեղ, այդտեղ, այնտեղ, որոնցում ևս այս, այդ, այն բաղադրիչների իմաստով պայմանավորված՝ գործ ունենք եռանդամ հակադրությունների հետ: Համապատասխան հակադրությունների անդամները ևս իրարից տարբերվում են ոչ թե բառային, այլ սոսկ քերականական նշանակությամբ, հարաբերության նշանակությամբ:

Դժվար չէ նկատել, որ ցուցականության, ակնարկելու իմաստը այս կամ այն չափով հատուկ է նաև մյուս ցուցական դերանուններին՝ սույն, նույն, միևնույն, մյուս և այլն, բայց անժխտելի է նաև այն, որ ցուցականության իմաստը դրանց մեջ ցայտուն ու վառ չի դրսևորվում թեկուզ և այնքանով, որ սրանք չունեն հարաբերակից հակադրվող անդամներ:

Այսքանով վերջացնել ցուցական դերանունների հարցը՝ անցնենք հարցականներին: Հարցական դերանունները մոտավորապես հետևյալներն են. ո՞վ, ի՞նչ, ինչպիսի՞, ինչքա՞ն, ինչչա՞փ, ինչպե՞ս, ինչո՞ւ, ո՞ր, ուրքա՞ն, ուրչա՞փ, ուրպիսի՞, ո՞րեւորդ, ուրեւ՞ող, ե՞րբ, ո՞ւր, քանի՞, քանի՞ք, քանի՞քուրդ: Բերված բառերի մեծ մասը բաղադրյալ է և իր կազմի մեջ ունի այս կամ այն դերանվանական բաղադրիչը: Եթե մի կողմ թողնենք բաղադրյալները և հաշվի առնենք միայն արմատականները, ապա արդի հայերենի հարցական դերանուններն են. ո՞վ, ի՞նչ, ո՞ր, ե՞րբ, ո՞ւր, քանի՞: Դրանցից ո՞վ և ի՞նչ բառերը առարկայական իմաստ են արտահայտում (ըստ որում, առաջինը՝ անձի, իսկ երկրորդը՝ ոչ անձի), ո՞ր, քանի՞ բառերը՝ հատկանիշի իմաստ (առաջինը՝ որակական հատկանիշի, իսկ երկրորդը՝ քանակական հատկանիշի), իսկ ե՞րբ և ո՞ւր բառերը՝ հատկանիշի հատկանիշի իմաստ (առաջինը՝ ժամանակի, իսկ երկրորդը՝ տեղի): Ինչպես տեսնում ենք, իմաստային տեսակետից բերված համապատասխան զույգերի միջև չկան եզրեր չկան: Հասկանալի է, որ դրանց մեջ չի դրսևորվում նաև հարաբերության նշանակություն այն իմաստով, ինչ տեսանք, ասենք, ես, դու, նա, այս այդ, այն և այլ դերանունների մեջ: Այդ դեպքում բերված բառերը ի՞նչ հիմունքով են համարվում դերանուններ և ի՞նչ հիմունքով են միավորվում մի խմբի մեջ որպես դերանվան առանձին տեսակ:

Հարցի պատասխանը թաքնված է այս դերանունների հենց բուն

էության մեջ: Բանն այն է, որ վերոհիշյալ դերանունները, որպես առանձին ու անկախ բառեր, հենց խոսքից, նախադասութիւնից դուրս, հատուկ հնչերանգ ունեն և դրանով էլ տարբերվում են դերանվան մեջ մըտնող բառերի մյուս բոլոր խմբերից: Դրանում համոզվելու համար բավական է այս դերանունները համեմատել հարաբերակից մյուս դերանունների հետ, ինչպես՝ ես, դու, նա, բայց՝ ով, սա, դա, նա, բայց՝ ինչ, այս, այդ, ա՛յն, բայց՝ ուր, այսքան, այդքան, այնքան, բայց՝ քանի և այլն: Այսպիսով, պարզ է դառնում, որ հատուկ հնչերանգը բխում է վերոհիշյալ միավորների բուն բառային բնութիւնից և նրանց էութունն է կազմում:

Չունենալով իմաստային շփման եզրեր՝ ով, ինչ, ուր, քանի, եւր, ուր բառերը իրար հետ միավորվում են իրենց հատուկ հնչերանգի շնորհիվ:

Ինչպես գիտենք, նույն այդ հարցական դերանունները, երբ կիրառվում են բարդ նախադասութեան մեջ երկրորդական նախադասութիւնը գլխավորին կապելու համար, հարաբերական դերանուններ հորջորջմամբ համարվում են դերանունների առանձին տեսակ, օրինակ՝ «Հաղթեց նա, ով շատ էր պարագայ»։ «Բերեց այն, ինչ պատվիրել էի»։ «Ըկավ այն ժամանակ, երբ ամեն ինչ վերջացել էր» և այլն:

Ս. Աբրահամյանը անդրադառնալով այս հարցին՝ գրում է, որ ճիշտ չէ հարցականը և հարաբերականը դերանվան անկախ ու առանձին տեսակներ համարել:

Իրոք, հարցականը և հարաբերականը դերանվան առանձին տեսակներ չեն, քանի որ, ասենք, չունենք երկու ով բառ, երկու ինչ բառ և այլն, որոնցից մեկը հարցական, իսկ մյուսը հարաբերական դերանուն լիներ: «Ո՞վ եկավ», «Ով եկավ խմեց, գետը ցամաքեց», «Ո՞վ եկավ», «Դիտեմ, թե ով եկավ» նախադասութիւններում մենք գործ ունենք նույն և միևնույն ով բառի հետ, որը, ճիշտ է, տարբեր շարահյուսական ֆունկցիաներ է կատարում, բայց և չի դադարում միևնույն բառը լինելուց: Բերված նախադասութիւնների մեջ ով բառը, ըստ իր կատարած տարբեր ֆունկցիաների, տարբեր հնչերանգներ է ստանում, հնչերանգներ, որոնցով նա տարբերվում է, ասենք, վերևի նախադասութիւնների մյուս բառերից: Եվ քննարկվող դերանունների գլխավոր առանձնահատկութիւնն էլ հենց այն է, որ ի տարբերութիւն դերանունների մյուս խմբերի, դրանք ունեն հատուկ հնչերանգ, որը անկախ դիրքում հանդես է գալիս որպես հարցական հնչերանգ: Շարահյուսական տարբեր կապակցութիւններում, ըստ քննարկվող դերանունների խաղացած դերի, այդ հնչերանգը փոփոխութիւնների է ենթարկվում (բացականչութիւն, հատուկ շեշտվածութիւն), բայց որ միշտ էլ յուրահատուկ դրսևորումներ է ունենում, դա արդեն փաստ է: Ինչպես երևում է, հատուկ հնչերանգը վերոհիշյալ դերանունների էութունից բխող մի առանձնահատկութիւն է:

Գալով հարցական-հարաբերական դերանունների իմաստին՝ պետք է նշել, որ եթե դերանունները ունեն առարկայի կամ հատկանիշի ընդհանրական իմաստ, այսինքն՝ ընդհանուր իմաստ արտահայտող բառեր են, ապա ընդհանուր իմաստ արտահայտող այդ բառերի մեջ առաջին տեղն են գրավում հարցական-հարաբերական դերանունները: Դրանում համոզվելու համար բավական է նշել, որ, օրինակ, ով հարցի պատասխանը կարող է լինել ոչ միայն գոյականով, այլև դերանվամբ արտահայտված ամեն մի անձի անուն. Ծվ— Գրիգորը, օւսուցիչը, բանվորը, ես, դու, նա և այլն: Կամ՝ ինչ հարցի պատասխանը կարող է լինել ոչ միայն գոյականով, այլև դերանվամբ արտահայտված ամեն մի իրի անուն. ի՞նչը—գիրքը, ծառը, սեղանը, սա, դա նա: Համեմատել նաև հետևյալները. ինչպիսի՞—մեծ, գեղեցիկ, խելոք, այսպիսի, այդպիսի, այնպիսի. ինչֆա՞ն—մեկ, հինգ, տաս, այսֆան, այդֆան, այնֆան և այլն:

Ահա թե ինչու հարցական-հարաբերական դերանունները կարգային (կատեգորիալ) արժեք ունեն:

Վերլուծության ոլորտներից դուրս մնացին անորոշ, որոշյալ և ժրխական դերանունները:

Ժամանակակից հայերենի քերականություններում սովորաբար անորոշ դերանուններ են համարվում հետևյալները. այլ, այսինչ, այնինչ, օրօշ, ուրիշ, օրէէ, օրեկիցե, երբեկիցե, ոմն, մի, մեկը, ինչ-որ, ինչ-ինչ, մի ֆանի, մի ֆանիսը: Ինչպես անմիջաբար կարելի է նկատել, բերված բառերը չունեն ո՛չ իմաստային, ո՛չ ձևաբանական, ո՛չ էլ շարահյուսական կիրառությունների ընդհանրություն, և ոչ մի քերական չի կարող պատասխանել այն հարցին, թե դրանք ի՞նչ հատկանիշով են միավորված մի խմբի մեջ: Առաջին իսկ հայացքից պարզ է, ասենք, որ այլ և մի ֆանի, օւրիշ և երբեկիցե, օրօշ և օմն բառերի միջև չգիման եզրեր ամենևին չկան:

Մյուս կողմից՝ եթե մի ֆանի համարվում է անորոշ դերանուն, որովհետև ցույց է տալիս անորոշ թիվ, քանակ, նույն հատկությունն ունեն, ասենք, շատ, քիչ, բազմաթիվ, բազում և ուրիշ բառեր, նույն տրամաբանությամբ սրանք ևս կարելի էր համարել «անորոշ դերանուններ»:

Ասվածներից կարելի է եղրակացնել, որ ժամանակակից քերականությունների մեջ անորոշ դերանուն համարվածները բառերի միասնական խումբ չեն կազմում, և դրանց գոնե մեծ մասը չունի առանձնահատուկ գծեր, որոնցով, ասենք, տարբերվել սովորական ածականներից (օրինակ՝ որոշ, ուրիշ), մակբայներից (երբեէ, երբեկիցե):

Որոշյալ դերանուններ են համարվում հետևյալները. ամեն, ամենքը, բոլոր(ը), յուրաքանչյուր(ը), ամեն մի (ամեն մեկը), ամեն ինչ, յուրաքանչյուր օք, օղջ, ամբողջ, ճամայն, ամենայն: Սրանք քերականական հատկանիշների յուրահատկություններ չեն դրսևորում և մի խմբի մեջ

են դասավորվում իրենց իմաստային «ընդհանրությունը», բայց այս բառերի մի մասը իմաստային ընդհանրությամբ ևս չի կարող միավորվել, օրինակ՝ յուրաքանչյուր ու և համայն:

Ժխտական դերանուններ են համարվում ոչինչ, ոչ ոք, ոչ մի, ոչ մեկը բառերը: Սրանց միակ միավորիչ հատկանիշն այն է, որ ոչ ժխտական մասնիկով պայմանավորված՝ այդ բառերը ժխտական իմաստ են արտահայտում: Բայց թե դրանք որքանով են բառերի առանձին խումբ կազմում որպես «ժխտական դերանուններ» — ամենին էլ պարզ չէ:

Նշենք, որ առանձին քերականներ ժխտական դերանուններ չեն ընդունում՝ դրանք տեղադրվելով որոշյալների մեջ, որպես նրանցից մի քանիսի ժխտական ձևեր՝ ամեն ինչ — ոչինչ, ամեն ոք — ոչ ոք, ամեն մի — ոչ մի: Այս ձևով հարցի մեջ քննարկվող տեսանկյունից հստակություն չի մտցվում, որովհետև որոշյալ դերանունները կառուցվածքի տեսակետից դառնում են ավելի խայտաբղետ:

Այսքանից հետո ո՞րն է ընդհանուր եզրակացությունը: Կարծում ենք վերլուծություններից պարզ դարձավ, որ ժամանակակից ֆերականություններում դեժանուոն խոսքի մասի մեջ են միավորվում միաբանայն տարբեր իմաստային, ձևաբանական և շարահյուսական առանձնաճանկություններ երևան հանող բառախմբեր: Այսպես էլ արդի ֆերականական համակարգով ներկայացված դերանունները ֆերականական միաբանական խումբ չեն կազմում: Բայց դրա հետ միասին անժխտելի է նաև այն, որ դերանվան մեջ մտցվող առանձին բառախմբեր իրենց յուրաքանչյուր ֆերականական հատկանիշներով տարբերվում են բառերի մյուս բոլոր խմբերից: Դրանք են հատկապես անձնական, փոխադարձ, ցուցական և հարցական — հարաբերական դերանունները: Ըստ երևույթի հենց այդ բառերն էլ կազմում են ժամանակակից հայերենի «խիստական» դերանունները: Իսկ ինչ վերաբերում է անորոշ, ռոշյալ, ժխտական դերանուններին, ապա դրանք առանձնահատուկ ֆերականական հատկանիշներ երևան չեն ճանում, և եթե մենք ևս վերջիններս ներկայացնում ու քննում ենք դերանունների բաժնում, ապա այդ անում ենք խիստ պայմանականություն՝ հետևելով ժամանակակից հայերենի քերականական համակարգով ընդունված դրույթներին:

Դերանվան տեսակները

Անձնական դերանուններ

ԱՆՁՆԱԿԱՆ ԴԵՐԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ԻՄԱՍՏԸ.— Ժամանակակից հայերենի անձնական դերանուններն են՝ եզակի 1-ին դեմք — ես, ինք, 2-րդ դեմք — դու, ինք, 3-րդ դեմք — նա, ինք, հոգնակի՝ 1-ին դեմք — մենք, ինքներս,

¹ Տե՛ս Ա. Աբրահամյան, Ժամանակակից հայոց լեզվի քերականություն, էջ 100:

2-րդ դեմք—դու, ինքներդ, 3-րդ դեմք—նրանք, ինքները կամ իրենք: Այս դերանունները երբեմն կոչվում են նաև դիմային, որովհետև դեմք են ցույց տալիս:

Ես, ինք անձնական դերանունները հավասարվում են խոսողի դեմքի հետ, ցույց են տալիս խոսողին, այսինքն խոսողն իրեն անվանում է այս դերանունների միջոցով, օրինակ՝ «Ես եմ ասում»։ «Ինքն եմ ասում»:

Դու, ինքդ անձնական դերանունները հավասարվում են խոսակցի հետ, ցույց են տալիս խոսակցին, այսինքն խոսողն այս դերանուններով անվանում է խոսակցին, օրինակ՝ «Դու ես ասում»։ «Ինքդ ես ասում»:

Նա, ինքը անձնական դերանունները ցույց են տալիս այն անձը, որի մասին խոսվում է, օրինակ՝ «Նա է ասում»։ «Ինքն է ասում»:

Մենք, ինքներս անձնական դերանունները ցույց են տալիս խոսողին և այն անձերին, որոնց անունից հանդես է գալիս խոսողը, օրինակ՝ «Մենք ենք ասում»։ «Ինքներս ենք ասում»:

Մենք դերանունը առանձին դեպքերում կարող է գործածվել ես դերանվան իմաստով՝ այսպիսով կատարելով ռեական հատուկ դեր և արտահայտելով համեստություն, իր «ես»-ը թաքցնելու ձգտում: Ոճական այդ հնարանքը հատկապես կիրառում են հեղինակները, և այդ իսկ պատճառով էլ մենք դերանվան այսպիսի կիրառությունը ես դերանվան իմաստով կոչվում է «հեղինակային մենք», օրինակ՝ «Մենք համաձայն չենք այդ դրույթին»։ «Մենք առաջ ենք քաշում նոր տեսակետ»։ «Մենք ունենք հետևյալ առարկությունները» և այլն:

Դուք, ինքներդ անձնական դերանունները ցույց են տալիս խոսակցին և այն անձանց, որոնց դիմում է խոսողը, օրինակ՝ «Դուք եք ասում», «Ինքներդ եք ասում»:

Դուք դերանունը դու դերանվան իմաստով է գործածվում քաղաքավարական դիմումի դեպքում, օրինակ՝ «Դուք, ընկե՛ր Սիրունյան, շափազանց սիրալիր եղաք իմ նկատմամբ»։ «Դուք, Հասմի՛կ, ինձ շատ եք դուր գալիս» և այլն:

Նրանք, իրենք կամ ինքները անձնական դերանունները ցույց են տալիս այն անձերին, որոնց մասին գնում է խոսքը, օրինակ՝ «Նրանք են ասում»։ «Իրենք են ասում»։ «Ինքներն են ասում»:

Ես||իրենք, դու||իրենք, նա||իրենք, մենք||իրենք, դուք||իրենք, նրանք||իրենք կամ իրենք համապատասխան զույգերը համանիշներ են, միայն ունեն իմաստային այն տարբերությունը, որ երկրորդների մեջ դեմքը շեշտվում է, օրինակ՝ Ես եմ մեղավոր||իրենք եմ մեղավոր, Դու ես պատասխանատու||իրենք ես պատասխանատու և այլն:

Նշենք նաև այն, որ այս զույգերը հաճախ կարող են միասին հանդես գալ՝ կատարելով ռեական հատուկ դեր և առանձնապես շեշտելով

դեմքի գաղափարը, ինչպես՝ «Ես իմես ասացի», «Դու իմե՞ղ ես մեղավոր», «Նա իմե՞ր խոստովանեց» և այլն:

Իճե՛ր, իմե՛մե՛ր և ի՛մե՛մ գերանունները ունենալով երրորդ դեմքի իմաստ՝ ազատ կարող են գործածվել նաև զոյականների հետ, օրինակ՝ «Սմբատն ինքն է մեղավոր» կամ «Իմքը Սմբատն է մեղավոր», «Ուսանողներն իրենք էին եկել» կամ «Իրենք ուսանողներն էին եկել» և այլն:

ԱՆՁՆԱԿԱՆ ԴԵՐԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՀՈՒՈՎՈՒՄԸ.— Անձնական ես, դու, նա, իմե՛ր, մե՛մ, դու՛մ գերանունները և ցուցական սա, դա (նա) գերանունները, ընդամենը ութ բառ, իրենց հոլովական առանձնահատկություններով տարբերվում են հայերենի հոլովոլող մյուս բոլոր բառախմբերից: Դա հիմք է տալիս այս բառերի հոլովումը, ի տարբերություն մյուս բառերի հոլովման, կոչելու դերանվանակա՞ն հոլովում: Այս հոլովման առանձնահատկությունները հետևյալներն են:

ա) Ի տարբերություն հայերենի մյուս բոլոր բառախմբերի, վերոհիշյալ բառերն ունեն վեց հոլով՝ ուղղական, սեռական, տրական, բացառական, գործիական և ներգոյական, այսինքն դերանվանական հոլովման դեպքում սեռականը և տրականը ձևաբանորեն տարբերակված են և անկախ հոլովներ են: Հարցական-հարաբերական ով դերանվան տրականը լինում է ում, այսինքն սա ևս պատկանում է դերանվանական հոլովման, այն տարբերությամբ, սակայն, որ սեռականի համար առանձին հոլովաձև չունի:

բ) Ի տարբերություն անվանական հոլովման, դերանվանական հոլովման դեպքում սեռական և տրական հոլովները, որպես կանոն, ոչ թե կազմվում են ուղղականից, այլ արտահայտվում են ուղղականից տարբեր բոլորովին առանձին արմատներով կամ հիմքերով, որոնք անկախ բառեր են և հիմքի ու վերջավորության շեն կարող տարրալուծվել, ինչպես՝ ես—իմ—իմձ, դու—քո—քեզ, նա—նրա—նրան, իմե՛ր—իր—իրեն, մե՛մ—մե՛ր—մեզ, դու՛մ—ձե՛ր—ձեզ, սա—սա՛ր—սա՛ն, դա—դա՛ր—դա՛ն, (նա—նրա—նրան): Սրանցից միայն սա, դա, նա և իմե՛ր դերանունների դեպքում է, որ սեռականի և տրականի դեպքում որոշ ձևային կապ է նկատվում:

գ) Դերանվանական հոլովման դեպքում ևս բացառական, գործիական և ներգոյական հոլովները կազմվում են անվանական հոլովման սովորական իՅ, ՈՎ և ՈՒՄ վերջավորություններով, բայց դրանք անպայմանորեն դրվում են տրականի ձևի վրա, ըստ որում, ես, դու, մե՛մ, դու՛մ դերանունների այս հոլովումները վերջավորություններից առաջ մտնում է ն կամ Ան բաղադրամասը, և այսպիսով ստացվում են ճից՝անից, նով՝անով, նում՝անում զուգաձևերը՝ ինձնից՝ինձանից, ինձնով՝ինձանով, ինձնում՝ինձանում և այլն: Երկրորդ ձևերն ավելի հատուկ են ժողովրդական-խոսակցական լեզվին:

Առանձնահատուկ, դերանվանական հոլովում ունեցող անձնական դերանունների հոլովման հարացույցը.

Ուղղ. ես	դու	նա	ինքը	մենք	դուք
Սեռ. իմ	քո	նրա	իր	մեր	ձեր
Տր. ինձ	քեզ	նրան	իրեն	մեզ	ձեզ
Բաց. ինձից	քեզնից	նրանից	իրենից	մեզնից	ձեզնից
ինձանից	քեզանից			մեզանից	ձեզանից
Գործ. ինձնով	քեզնով	նրանով	իրենով	մեզնով	ձեզնով
ինձանով	քեզանով			մեզանով	ձեզանով
Ներգ. ինձնում	քեզնում	նրանում	իրենում	մեզնում	ձեզնում
ինձանում	քեզանում			մեզանում	ձեզանում

Ինչ վերաբերում է մյուս անձնական դերանուններին, ապա դրանցից ինքս, ինքդ, ինքներս, ինքներդ չեն հոլովվում, իսկ նրանք և իրենք դերանունները հոլովվում են անվանական Ք/Յ հոլովման սովորական հարացույցով՝ նրանք – նրանց – նրանցից – նրանցով – նրանցում, իրենք – իրենցից – իրենցով – իրենցում, այսինքն ունենում են ոչ թև 6, այլ 5 հոլով:

ԱՆՁՆԱԿԱՆ ԴԵՐԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ԿԻՐԱՌՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ.— Արտահայտելով առարկայական նշանակություն՝ անձնական դերանունները նախադասության մեջ հանդես են գալիս գոյականին հատուկ շարահյուսական պաշտոններով, այսինքն՝ ենթակայի, խնդիրների և այլ պաշտոններով, ինչպես՝ «Նա իր տան համար պաշարեղենն ինքն է տուն բերում իր ձեռքով առավոտները կանուխ» (Շիրվ.). «Ես քեզ սիրում եմ, դու չես մեռել, ես ամենուրեք քեզ եմ որոնում» (Տեր.). «Տո՛ւր ինձ իմ հոր հրեղեն ձին, Տո՛ւր ինձ իմ հոր Թուր-Կեծակին, Տո՛ւր ինձ իմ հոր գոտին ոսկի, Տո՛ւր ինձ իմ հոր ծալ-ծալ կապեն» (Թում.). «Դու անհոգ նայեցիր իմ վրա մւ անցար քո խաղով կանացի, ես քեզնից դառնացած հեռացա, ես քեզնից հեռացա ու լացի» (Տեր.) և այլն:

Ցուցական դերանուններ

ՅՈՒՑԱԿԱՆ ԴԵՐԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ԽՄԱՍՏՆԵՐԸ, ԽՄԲԱՎՈՐՈՒՄԸ ԵՎ ԿԻՐԱՌՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ.— Ժամանակակից հայերենի ցուցական դերանուններն են համարվում հետևյալները. սա, դա, նա, այս, այդ, այն, այսպիսի, այդպիսի, այնպիսի, նույնպիսի, այսքան, այդքան, այնքան, նույնքան, այսչափ, այդչափ, այնչափ, նույնչափ, այսպես, այդպես, այնպես, նույնպես, այստեղ, այդտեղ, այնտեղ, նույնտեղ, սույն, նույն, միևնույն, մյուս:

Մրանցից պարզ կամ արմատական են՝ սա, դա, նա, այս, այդ, այն, սույն, նույն:

Սկզբից վերլուծենք պարզ արմատական ցուցականների արտահայ-

տած իմաստները, որոնցով կնախանշվեն զրանցով բաղադրված մյուս զերանունների իմաստները:

ՍԱ, ԴԱ, ՆԱ.— Այս զերանունների իմաստների ու կիրառությունների համար պետք է նկատի ունենալ հետևյալները:

1. Սա, դա, նա զերանունները մատնացույց կարող են անել ն' առարկա, ն' անձ, օրինակ՝ «Սա մեր տունն է, գնանք մեզ հյուր» (Խանգ-). «Սասունցի Դավթին ուներ մի քեռի, Սա էլ իմացավ համբավը կովի» (Թում.): Առաջին նախադասության մեջ սա զերանունը իր է մատնացույց անում, իսկ երկրորդ նախադասության մեջ՝ անձ:

2. Արևելահայերենում սա, դա, նա զերանունները միշտ առարկայական-գոյականական իմաստ են արտահայտում, ի տարբերություն, ասենք, արևմտահայերենի, որտեղ կարող են ածականական-հատկանշային իմաստ ևս արտահայտել, ինչպես՝ «վնցնենք սա գործը»։ «Մո՛, սա փոշին տուր»։ «Կաղաչեմ անգամ մը ձեր ոտքն անցունեիք սա կռիկները (Պար.):

Արևելահայերենում, ինչպես նաև արևելյան բարբառներում ընդհանրապես, սա, դա, նա զերանունները ածականական-որոշային կիրառություն չունեն:

3. Սա, դա, նա զերանունները բոլորն էլ երրորդ դեմքի են, և դա զրսևորվում է բայ-ստորոգյալների հետ ունեցած համաձայնությամբ այնքանով, որքանով որ բոլորն էլ երրորդ դեմքով զրսևորված ստորոգյալ են պահանջում, ինչպես՝ Սա եկավ, դա եկավ, նա եկավ. Սա ասաց, դա ասաց, նա ասաց: Նույն ձևով և զրանց հոգնակները՝ Մրանք եկան, դրանք եկան, նրանք եկան. Մրանք ասացին, դրանք ասացին, նրանք ասացին:

4. Սա, դա, նա զերանունները չեն տարբերվում նաև առարկայական նշանակությամբ այնքանով, որքանով որ լինելով զերանուններ՝ զրանք երբեք էլ առարկայական ընդհանուր հասկացություն են արտահայտում: Այս զեպքում ո՞րն է այս զերանունների իմաստային տարբերությունը:

Այս տարբերությունն այն է, որ սա զերանունը ցույց է տալիս, որ առարկան մոտ է խոսողին կամ այդպես է մտածվում, դա զերանունը ցույց է տալիս, որ առարկան մոտ է խոսակցին կամ այդպես է մտածվում, իսկ նա զերանունը ցույց է տալիս, որ առարկան առաջին և երկրորդ դեմքերից հեռու է կամ այդպես է մտածվում:

Այսպիսով, պարզ է դառնում, որ սա, դա, նա զերանունները շտաբերվելով առարկայական նշանակությամբ՝ տարբերվում են քերականական նշանակությամբ՝ մատնացույց անելով առարկան ըստ առաջին, երկրորդ կամ երրորդ դեմքի նկատմամբ ունեցած տարածական հարաբերության:

Ցուցական զերանունների իմաստային ու կիրառական առանձնա-

հասկությունների ընդհանուր բնութագրումից հետո անցնենք նրանց հոլովմանը:

Սա, դա, նա ցուցականները հայերենի հազվագեղ պայմանական բառերից են, որոնք ենթարկվում են դերանվանական հոլովման, սեռականի և տրականի համար ունեն առանձին ձևեր և հետևաբար՝ 6 հոլով: Այս դերանունների սեռականը ոչ թե կազմվում է ուղղականից, այլ լեզվի ժամանակակից փուլի տեսակետից փաստորեն մի նոր բառ է, ինչպես՝ սա—սրա, դա—դրա, նա—նրա, այսինքն ուղղականը և սեռականը հանդես են գալիս որպես տարարմատ կամ տարահիմք ձևեր: Քննարկվող գերանունների տրականն է սրան, դրան, նրան, որտեղ տրականը սեռականից տարբերվում է ն հնչյունով: Դա ծագմամբ հայերենի ն որոշիչ հոդն է, որը վերոհիշյալ ձևերի մեջ որպես հոդ չի գիտակցվում: Սրան, դրան, նրան ձևերը փաստորեն ընկալվում են որպես պարզ բառեր, որոնք ձևավարանորեն անտարբալուծելի են:

Սա, դա, նա դերանունների բացառական, գործիական և ներգոյական հոլովները կազմվում են տրականից՝ անվանական հոլովման սովորական իՅ, ՈՎ, ՈՒՄ վերջավորություններով: Հստ այդմ, այս դերանունների հոլովման հարացույցը հետևյալն է.

Ուղղ.	սա	դա	նա
Սեռ.	սրա	դրա	նրա
Տր.	սրան	դրան	նրան
Բաց.	սրանից	դրանից	նրանից
Գործ.	սրանով	դրանով	նրանով
Ներգ.	սրանում	դրանում	նրանում

Որպես առարկայական նշանակութուն արտահայտող բառեր, սա, դա, նա ցուցականներն ունեն հոգնակի ձևեր: Ձևային տեսակետից այս դերանունների հոգնակի թիվը կազմվում է Ք մասնիկով, որ գրվում է տրականի ձևի վրա, ինչպես՝ սա—սրան—սրանք, դա—դրան—դրանք, նա—նրան—նրանք: Այսպիսով, ստացվում են ԱնՔ վերջավորվող ձևեր, որոնք հոլովվում են Ք/Յ հոլովման սովորական հարացույցով, այսինքն քըննարկվող դերանունները հոգնակի թվում ունեն 5 հոլովական ձև՝ սեռական-տրական հոլովը կազմելով Ք/Յ հերթագայությամբ, իսկ մյուս թեք հոլովները՝ սեռական-տրականի ձևից՝ անվանական հոլովման սովորական իՅ, ՈՎ, ՈՒՄ վերջավորություններով:

Սրանք, դրանք, նրանք դերանունների հոլովման հարացույցը.

Ուղղ.	սրանք	դրանք	նրանք
Սեռ. տր.	սրանց	դրանց	նրանց
Բաց.	սրանցից	դրանցից	նրանցից
Գործ.	սրանցով	դրանցով	նրանցով
Ներգ.	սրանցում	դրանցում	նրանցում

Առարկայական իմաստ արտահայտող սա, դա, նա, սրանք, դրանք, նրանք ցուցական դերանունները նախադասության մեջ հանդես են գալիս գոյականին հատուկ շարահյուսական պաշտոններով, ինչպես՝ «Սա էր մնացել. սա էլ անպատճառ Մեր գլխին մի նոր կրակ է բերում» (Թում.)։ «Դա կտակ չէ, այլ խրատ՝ մի ապուշ քահանայի ձեռքով» (Շիրվ.)։ «Արեգակը թեքվել էր դեպի մուտքը, և նրա վերջին ճառագայթները ողողել էին բուսականությունից զուրկ, անհրապույր քաղաքը և նրա առջև տարածված ծովի մակերևույթը» (Շիրվ.)։ «Դրանք երկու սուրհանդակներ էին» (Րաֆֆի) և այլն։

ԱՅՍ, ԱՅԴ, ԱՅՆ.— Այս դերանունները իմաստային ու կիրառական շփման եզրեր ունենալով սա, դա, նա դերանունների հետ՝ վերջիններից տարբերվում են նրանով, որ արտահայտում են և՛ հատկանշային, և՛ առարկայական նշանակություն՝ նախադասության մեջ հանդես գալով ածականին և գոյականին հատուկ շարահյուսական պաշտոններով։

Ունենալով հատկանշային նշանակություն՝ այս, այդ, այն ցուցականները դրվում են գոյականների վրա, երբ առարկան մատնացույց է արվում կամ ակնարկվում է, ըստ որում այս դերանվամբ մատնացույց է արվում խոսողին մոտ կամ մոտ մտածվող, այդ դերանվամբ՝ խոսակցին մոտ կամ մոտ մտածվող, իսկ այն դերանվամբ՝ և՛ խոսողից, և՛ խոսակցից հեռու գտնվող կամ մտածվող առարկա, օրինակ՝ այս գիրք, այդ գիրք, այն գիրք. այս երեխան, այդ երեխան, այն երեխան և այլն։

Ըստ իրենց արտահայտած այդ իմաստի՝ այս, այդ, այն ցուցականները նախադասության մեջ հանդես են գալիս որոշվի շարահյուսական պաշտոնով, օրինակ՝ «Այս աշխարհում և ոչ մի բան գին չունի» (Իս.)։ «Ինձ ո՞վ է մատնել այս մառախուղին» (Տեր.)։ «Դեռ ժամանակը չէ այդ ծանր խնդիրը որոշելու» (Շիրվ.)։ «Այդ բակում օգը ծանր էր, խեղդվում էի» (Անան.)։ «Այն ժամանակ նոր կնոջից եղած զավակները կհամարվեն նրա օրինական ժառանգները» (Շիրվ.)։

Առարկայական, գոյականական նշանակությամբ այս, այդ, այն դերանունները հավասարվում են սա, դա, նա դերանուններին՝ նախադասության մեջ հանդես գալով ենթակայի, ուղիղ խնդրի և ստորոգելիական վերադրի շարահյուսական պաշտոններով. այլ պաշտոններով հանդես գալ չեն կարող, որովհետև չեն հղովվում։ Նշենք նաև, որ այս գերանունները չեն կազմում հոգնակի թիվ։

Այս, այդ, այն ցուցականների գոյականական կիրառության մի քանի օրինակներ. «Մի ահավոր գուլակություն էր այս» (Զար.)։ «Այդ մի երկհարկանի շինություն էր» (Շիրվ.)։ «Այն գիշերն է, այն հուշերն էն տրամաշուք, Այն աստղերն են ցուրտ երկնքում երազում» (Տեր.)։ «Այդ ես գիտեմ, և դրանից է իմ հոգին խռով» (Զար.)։ «Հայրդ գիտե՞ր այդ և դրա համար քեզ հանձնեց բոլոր գործերը» (Շիրվ.)։

Այս, այդ, այն դերանունները Արարատյան և ընդհանրապես արևելյան բարբառ-ներում էա, էդ, էճ ձևերն ունեն: Արարատյան բարբառի կամ խոսակցական լեզվի ազդեցությամբ այս ձևերը գործածվում են նաև գեղարվեստական գրականության մեջ. հիշենք Հ. Թումանյանի ստեղծագործությունները, որտեղ էս-ն ու էճ-ը գերիշխող են: Դրանք նույն ձևով հանդես են գալիս նաև բաղադրությունների մեջ՝ կազմելով էս-պիսի, էդպիսի, էճպիսի, էպպես, էպպես, էճպես, էստեղ, էյտեղ, էճտեղ և այլ ձևերը: Նշենք նաև, որ էա, էդ, էճ և այլ ձևերը գործածական են միայն գեղարվեստա-կան գրականության մեջ, որտեղ կատարում են ոճական Ռատուկ դեր՝ լեզվին Ռա-դոդոդելով ժողովրդական երանգ: Գրական լեզվի մյուս ոճերում, որպես կանոն, գոր-ծածվում են միայն այս, այդ, այն ձևերը:

ՍՈՒՅՆ, ՆՈՒՅՆ.— Գրաբարում կային սոյն, դոյն, նոյն ցուցական-ները, որոնք համանիշ էին այռ, այդ, այն ցուցականներին, այսինքն՝ սոյն-ը ցույց էր տալիս առաջին, դոյն-ը՝ երկրորդ, իսկ նոյն-ը՝ երրորդ դեմքի նկատմամբ ունեցած տարածական հարաբերություն: Սրանցից դոյն (>դույն) ձևը գործածությունից դուրս է եկել. ժամանակակից հա-յեքենում գործածվում են միայն սույն (<սոյն) և նույն (<նոյն) ձևերը:

Սույն դերանունը փոխառություն է գրաբարից և ունի սահմանա-փակ գործածություն՝ մեծ մասամբ հանդիպելով պաշտոնական փաս-տաթղթերում, բարձր ոճի գրվածքներում և այլն, օրինակ՝ «Սույն դի-մումով հայտնում եմ ձեզ...», «Սույն հայտարարությունը կազմված է 3 լեզուներով»։ «Սույն պայմանագիրը ուժի մեջ կմտնի նրա ստորագրե-ման օրից» և այլն: Բոլոր դեպքերում սույն դերանվան մեջ զգացվում է առաջին դեմքի հետ ունեցած տարածական հարաբերության որոշ իմաստ:

Նույն դերանվան մեջ մեռած է երրորդ դեմքի հետ ունեցած տա-րածական հարաբերության նշանակությունը, և նա գործածվում է խոս-քի մեջ արդեն նշված հատկանիշը մատնացույց անելու համար՝ առանց նկատի ունենալու նրա՝ 1-ին, 2-րդ կամ 3-րդ դեմքերի նկատմամբ ու-նեցած հարաբերությունը, օրինակ՝ «Լուրը նույն ժամին տարածվեց ամ-բողջ քաղաքում»։ «Նույն օրը երեկոյան Սմբատի և Միքայելի միջև տեղի ունեցավ առաջին ընդհարումը» (Շիրվ.)։

Գրաբարյան նոյն բառի սեռականը՝ նորին, ժամանակակից հայե-րենում որոշակի բառերի հետ կազմում է կապակցություններ, որոնք խոսքին հաղորդում են վեհություն ու հանդիսավորություն, օրինակ՝ «Նորին մեծությոն թագավոր-կայսրը»։ «Նորին մեծության կառավա-րությունը»։ «Նորին սրբազանության մուտքը հանդիսավոր էր»։ «Նորին վեհափառությոն Ամենայն Հայոց Հայրապետը հաճել է օրհնության կոնդակ հղել առ ձերդ ազնվություն ազնվազարմ Սմբատ Ալիմյան» (Շիրվ.)։

Միևնույն դերանունը համանիշ է նույն դերանվանը, միայն դրա մեջ նույնության, նույնը լինելու գաղափարն ավելի է շեշտված, օրի-նակ՝ «Նա դառնացած էր, բայց միևնույն ժամանակ զգում էր մի տե-

սակ հոգեկան քեթեութիւն»։ «Սմբատը լուռ, անշարժ կանգնած էր միևնույն դիրքում» (Շիրվ.)։

Այժմ անցնենք արժատական ցուցականներով բաղադրված դերանունների քննութիւնը։ Ավելորդ կրկնութիւններից խուսափելու համար այստեղ միանգամից նշենք, որ այս, այդ, այն ցուցականներով կազմված բոլոր դերանունների մեջ, ինչպես՝ այսպիսի, այդպիսի, այնպիսի, այսպես, այդպես, այնպես, այստեղ, այդտեղ, այնտեղ և այլն, մնում է այդ դերանուններին հատուկ հարաբերութիւն իմաստը, ուստի և այդ մասին խոսք կլինի միայն անհրաժեշտութիւն դեպքում։

ԱՅՍՊԻՍԻ, ԱՅԴՊԻՍԻ, ԱՅՆՊԻՍԻ, ՆՈՒՅՆՊԻՍԻ.— Հարաբերակից են ածականներին։ Այսպիսի, այդպիսի, այնպիսի դերանունները ցույց են տալիս այնպիսի ընդհանուր հատկանիշ, որը տարածական հարաբերութիւն ունի 1-ին (այսպիսի), 2-րդ (այդպիսի) և 3-րդ (այնպիսի) դեմքերի հետ, օրինակ՝ այսպիսի աղջիկ, այդպիսի աղջիկ, այնպիսի աղջիկ. այսպիսի գիշեր, այդպիսի գիշեր, այնպիսի գիշեր և այլն։

Ինչպես արդեն օրինակներն են ցույց տալիս, դերանուններն ունեն ածականական կիրառութիւն և նախադասութիւն մեջ հանդես են գալիս որոշիչ շարահյուսական պաշտոնով։

Նույնպիսի դերանունը հարաբերակից է այսպիսի, այդպիսի, այնպիսի դերանուններին, միայն իմաստային տեսակետից վերջիններից տարբերվում է նրանով, որ նույն դերանվան նշանակութիւնը համապատասխան, մատնացույց է անում նախօրոք նշված հատկանիշը՝ առանց նրա 1-ին, 2-րդ կամ 3-րդ դեմքի նկատմամբ ունեցած հարաբերութիւնը նկատի ունենալու, օրինակ՝ «Նույնպիսի համարձակութիւն ցուցաբերեց նաև նա»։ «Նրան նույնպիսի վերաբերմունք ցույց տվին նաև հայրենիքում» և այլն։

Այսպիսի, այդպիսի, այնպիսի, նույնպիսի դերանունները բաղադրելու են կազմված այս, այդ, այն, նույն+պես+ի բաղադրիչներից։ Կազմութիւն տեսակետից այստեղ ուշագրավն այն է, որ մակբայներից Ի ածանցով կազմվում են հատկանիշ արտահայտող բառեր՝ ածականներ։ Սա հայերենի համար անսովոր բառակազմութիւն է և հանդիպում է միայն դերանվանական կազմութիւններում։

ԱՅՍՊԵՍ, ԱՅԴՊԵՍ, ԱՅՆՊԵՍ.— Հարաբերակից են մակբայներին։ Սովորաբար գործածվում են բայերի հետ՝ հանդես գալով ձևի պարագայի շարահյուսական պաշտոնով։ Կարող են դրվել նաև ածականների վրա, ինչպես՝ Այսպես խոսեց, Այդպես խոսեց, Այնպես խոսեց։ Այսքան պարզ, Այդքան պարզ, Այնքան պարզ և այլն։

Սրանց հարաբերակից է նույնպես ձևը, օրինակ՝ «Նույնպես խոսեց նաև հաջորդ հետորը», «Նույնպես վերաբերվեց նաև նրա ընկերը» և այլն։ Բայց դա ավելի հաճախ շաղկապական կիրառութիւն ունի, օրին-

նակ՝ «Նա նույնպես այս կարծիքին է»։ «Դու նույնպես չէիր մասնակցում խորհրդակցությանը»։

ԱՅՍՔԱՆ, ԱՅԴՔԱՆ, ԱՅՆՔԱՆ, ՆՈՒՑՆՔԱՆ||ԱՅՍԶԱՓ, ԱՅԴԶԱՓ, ԱՅՆ-
ԶԱՓ, ՆՈՒՑՆԶԱՓ.— Համապատասխան զույգերը համանիշներ են և ու-
նեն նույն իմաստն ու կիրառությունները, միայն վերջինները առաջին-
ների շափ գործածական չեն։

Այս դերանուններն ունեն մակբայական և ածականական կիրառու-
թյուն և դեր, այսինքն դրվում են և՛ բայերի (նաև ածականների), և՛
գոյականների վրա, ինչպես՝ ա) Այսփան, այդփան, այնփան խոսեց, գը-
րեց, կերավ։ Այսփան, այդփան, այնփան ընդ, պայծառ, սիրելի, բ) Այս-
փան, այդփան, այնփան մարդ, ուսանող, քնակաւում և այլն։

Քննարկվող դերանուններն առաջին դեպքում հանդես են գալիս շա-
փի ու աստիճանի պարագայի, իսկ երկրորդ դեպքում՝ որոշչի պաշտո-
նով։

Ըստ իմաստի և կիրառության այսփան, այդփան, այնփան դերանուն-
ներին զուգակից է նույնփան դերանունը, միայն այն տարբերությամբ,
որ սրա մեջ դիմալին հարաբերակցության իմաստ չի դրսևորվում, օրի-
նակ՝ «Նույնփան աշխատեց նաև հաջորդ օրը»։ «Նույնփան բարի է նաև
նրա եղբայրը»։ «Նույնփան ուսանողներ էլ մեր ֆակուլտետում կան»։

Այդափ, այդչափ, այնչափ, նույնչափ դերանունների վրա առանձին
կանգ առնելու հարկ չկա, որովհետև, ինչպես նշված է արդեն, դրանք
իմաստով և կիրառությամբ ունենում հավասարվում են այսփան, այդփան,
այնփան, նույնփան դերանուններին։

ԱՅՍՍԵՆՂ, ԱՅԴՍԵՆՂ, ԱՅՆՍԵՆՂ.— Ունեն մակբայական կիրառություն։
Որպես կանոն, գործածվում են բայերի հետ և ցույց են տալիս այն տե-
ղը, որտեղ կատարվում է գործողությունը՝ հանդես գալով տեղի պա-
րագայի շարահյուսական պաշտոնով, օրինակ՝ «Այստեղ ուշին չի մեղ-
մացնում արեգակի տրոպիկական տապը» (Շիրվ.)։ «Փոքեցք այստեղ
մարմինս հլու» (Տեր.)։ «Այդտեղ լավ էր, խոտառատ, զով» (Անան.)։
«Այնտեղ մի պողպատե պահարանի մեջ փայփայելով պահում է այն
տրեխները» (Շիրվ.)։

Սպասելի նույնտեղ բաղադրությունը չկա (սպասելի ենք ասում, ո-
րովհետև ունենք հարաբերակից նույնպես, նույնպիսի, նույնփան, նույն-
չափ բաղադրությունները)։

Այստեղ, այդտեղ, այնտեղ դերանունները հոլովվում են Ի հոլով-
ման սովորական հարացույցով՝ այստեղ—այստեղի—այստեղից—այս-
տեղով։ Ներգոյական հոլով չեն կազմում, որովհետև դրանց ուղիղ ձևե-
րը հենց ներգոյականի իմաստ են արտահայտում, օրինակ՝ «Նա ապրում
է այստեղ» (հմտ. «Նա ապրում է գյուղում»)։ «Այդտեղ լավ հանգստա-
ցանք» (հմտ. «Առողջարանում լավ հանգստացանք»)։

Նշենք նաև, որ լեզվում կան նաև այս տեղը, այդ տեղը, այն տեղը,

այս տեղի, այդ տեղի, այն տեղի և այլ պարզ շարահյուսական կապակցությունները:

Մյուս.— Դերանուն է համարվում նաև մյուս բառը: Սա արտահայտում է հաջորդություն և ունի ցուցականության որոշ ճիշտագ, ինչպես՝ մյուս գիրքը, մյուս աթոռը, մյուս փողոցը, մյուս տաքի:

Ինչպես օրինակներն են ցույց տալիս, մյուս բառը իմաստով մոտավորապես հավասարվում է ճաշող ածականին, և ինքն էլ ազատ կերպով կարող է ածական համարվել:

Փոխադարձ դերանուններ

ՓՈՒՆԱԴԱՐՁ ԴԵՐԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ԻՄԱՍՏԸ, ՀՈՂՈՎՈՒՄԸ ԵՎ ԿԻՐԱՌՈՒԹՅՈՒՆԸ.— Ժամանակակից հայերենի փոխադարձ դերանուններն են միմյանց, իրար, մեկմեկու (մեկմեկի): Փոխադարձ դերանունները ցույց են տալիս իրար հետ փոխադարձ հարաբերության մեջ գտնվող առարկաներ, օրինակ՝ «Սուրենը և Արամը օգնում են իրար»։ «Հասմիկը և Ռուզանը գոհ են միմյանցից» և այլն: Օրինակներից միաժամանակ երևում է, որ փոխադարձ դերանունները հոգնակի իմաստ ունեն:

Արտահայտելով առարկայական նշանակություն՝ նրանք հոլովվում են: Փոխադարձ դերանունների հոլովական առանձնահատկությունն այն է, որ զուրկ են ուղղական հոլովածներից և ունեն 4 հոլով՝ սեռական-տրական, բացառական, գործիական և ներգոյական: Միմյանց, իրար, մեկմեկու ձևերը ինքնին սեռական-տրականի իմաստ ունեն: Այս բառերի մյուս հոլովները կազմվում են վերոհիշյալ ձևերից ԻՅ (Յ), ՈՎ, ՈՒՄ վերջավորություններով: Ըստ այդմ, փոխադարձ դերանունների հոլովման պատկերը հետևյալն է:

Ուղղ.	—	—	—
Սեռ.—տր.	միմյանց	իրար	մեկմեկու
Բաց.	միմյանցից	իրարից	մեկմեկուց
Գործ.	միմյանցով	իրարով	մեկմեկով
Ներգ.	միմյանցում	իրարում	մեկմեկում

Փոխադարձ դերանունները նախադասության մեջ հանդես են գալիս գոյականին հատուկ շարահյուսական պաշտոններով, միայն այն տարբերությամբ, որ ենթակայի պաշտոն կատարել չեն կարող, որովհետև, ինչպես նշեցինք, ուղղական հոլոված և չունեն, օրինակ՝ «Երկուսն էլ ճանաչում են միմյանց» (Բաֆֆի). «Որքան ձեք մենք խաղացել, իրար սիրել ու ծեծել» (Թում.). «Մենք առհավետ շղթայված ենք մեկմեկու» (Տեր.). «Ես ու դու էլ շղթայված ենք իրարու, Կարոտավառ երազում ենք միշտ իրար» (Տեր.). «Մեզ կյանքը նետեց միմյանցից հեռու» (Տեր):

Ինչպես օրինակներն են ցույց տալիս, իրար ձևին զուգահեռ գոյություն ունի նաև իրարու ձևը, Դա ժողովրդական-խոսակցական է:

Հարցական դերանուններ

ԱՐԳԻ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ՀԱՐՑԱԿԱՆ ԴԵՐԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ԻՄԱՍՏՆԵՐԸ ԵՎ ԿԻՐԱՌԻԹՅՈՒՆՆԵՐԸ.— Արդեն նշված է, որ հայ (ինչպես և օտար լեզուների) քերականություններում նույն բառերը հարցական կամ հարաբերական դերանուններ են համարվում ըստ իրենց կատարած շարահյուսական տարբեր կիրառությունների: Սակայն կասկած չի կարող լինել, որ հարցականները և հարաբերականները ոչ թե դերանվան տարբեր տեսակներ են, այլ նույն բառերը, որոնք հանդես են գալիս շարահյուսական տարբեր կիրառություններով: Ձևայած դրան՝ հետևելով հայերենի քերականության ավանդույթներին, այլև օտար լեզուների քերականական համակարգերին՝ մենք ևս հարցականները և հարաբերականները ներկայացնում ենք առանձին-առանձին:

Ժամանակակից հայերենի հարցական դերանունները մոտավորապես հետևյալներն են. ո՞վ, ի՞նչ, ո՞ր, ինչպիսի՞, որպիսի՞, ինչա՞ն, ինչա՞նք, ո՞րքա՞ն, որչա՞նք, ինչպե՞ս, ինչո՞ւ, ո՞րեքո՞ղ, որտե՞ղ, ե՞րբ, ո՞ւր, քանի՞, քանի՞սը, քանի՞եքո՞ղ:

Այս բառերը ընդհանուր իմաստի և շարահյուսական կիրառությունների միասնություն չունեն, և միակ ընդհանուր հատկանիշը, որ միավորում է դրանց մի խմբի մեջ, գուցե հատուկ հնչերանգն է: Ենթադրելով դրանից էլ՝ մենք այդ դերանունները կթննենք կամ առանձին-առանձին, կամ խմբերով՝ վերջին դեպքում նկատի ունենալով հարցական դերանունների մեջ մտնող որոշ բառերի իմաստային ընդհանրությունն ու շարահյուսական կիրառությունների նույնությունը:

Ո՞վ.— Արտահայտում է հարցում անձի մասին: Սեռական-տրական հոլովն է ում, այսինքն ենթարկվում է դերանվանական հոլովման. բացառականը՝ ումից, գործիականը՝ ումով, ներգոյական հոլով շունի: Հոգնակին է ովքեր, որը չի հոլովվում:

Իր առարկայական էությունը համապատասխան՝ ով դերանունը նախադասության մեջ հանդես է գալիս գոյականին հատուկ շարահյուսական պաշտոններով, օրինակ՝ «Ո՞վ քեզ ծեծեց, Մարո ջա՛ն, Ո՞վ անիծեց, Մարո ջա՛ն» (Թում.). «Ո՞վ է անվերջ հեծեծում, Ո՞վ է կանչում այսպես ուշ, Ո՞վ է շրջում անդադար, Ո՞ւմ է կանչում հիմա նա» (Տեր.). «Ո՞ւմ շնորհավորես, Ը՞մից ստանաս մտքումդ փափայած երազները» (Անան.):

Ի՞նչ.— Արտահայտում է հարցում իրի մասին: Հոլովվում է անվանական Ի հոլովման հարացույցով՝ ինչ-ինչի-ինչից-ինչով-ինչում: Հոգնակին է ինչեր, որը կրկին հոլովվում է Ի հոլովմամբ:

Արտահայտելով ընդհանուր առարկայական նշանակութիւն՝ ինչ դերանունը նախադասութեան մեջ հանդես է գալիս գոյականի շարահյուսական պաշտոններով, օրինակ՝ «Խնչը, հորեղբայր, ի՞նչը, ի՞նչն եկավ» (Թում.)։ «Խնչ անեմ, Իսակ, ասա՛, ի՞նչ անեմ,— հարցնում էր նա ստեպստեպ Մարութխանյանին» (Շիրվ.)։ «Եեկքդ ի՞նչ է կտրում, ովքե՛ր են ձկան թշնամիները» (Անան.)։

Ինչ դերանունը միաժամանակ ունի նաև ածականական-հատկանշային նշանակութիւն և մոտավորապես արտահայտում է ինչպիսի դերանվան իմաստը՝ նախադասութեան մեջ հանդես գալով որոշչի շարահյուսական պաշտոնով, ինչպես՝ «Քեզ ի՞նչ խոսքերով սփոփեմ հիմա, Խնչ արցունքներով հիմա հեկեկամ» (Տեր.)։ «Աշո՛ւն, քեզ ի՞նչ քեղուքամբ, ի՞նչ խոսքերով երգեմ ես» (Տեր.)։ «Խնչ լուսավոր բաներ էիր պատմում ինձ այն խավար գիշերներին» (Անան.)։

Ո՞ր.— Արտահայտում է հարցում առարկայի որակական հատկանիշի մասին և ըստ այդմ նախադասութեան մեջ հանդես է գալիս որոշչի շարահյուսական պաշտոնով, օրինակ՝ «Ո՞ր կողմից եկար դու, Որտեղի՞ց նետեցիր քո նետերն իմ հեռուն» (Տեր.)։ «Այդ ո՞ր ստամբակն էր հոխորտաց» (Զար.)։ «Բա քեզ ո՞ր օրվա համար եմ հաց ուտեցնում» (Անան.)։

Ո՞ր դերանունը կիրառվելով որոշիչ հոդով և հոլովվելով՝ արտահայտում է առարկայական նշանակութիւն՝ և հանդես է գալիս գոյականին հատուկ շարահյուսական պաշտոններով, օրինակ՝ «Ո՞րը գնաց, ո՞րը մնաց», «Ո՞րը տանեմ, ո՞րը թողնեմ» և այլն։

Ո՞ր դերանվան հոգնակին է որո՞նք։ Սա իր առարկայական էութեանը համապատասխան՝ կիրառվում է գոյականի շարահյուսական պաշտոններով, օրինակ՝ «Որո՞նք են գեղեցիկ», «Որո՞նք վերցրեց», «Որոնցի՞ց ընտրեցիր» և այլն։

Որ դերանունը հոլովվում է Ի, իսկ որոնք դերանունը՝ Ք/Յ հոլովմամբ։

ԽՆՉՊԻՍԻ՛, ՈՐՊԻՍԻ՛.— Արտահայտում են հարցում առարկայի որակական հատկանիշի մասին և ըստ այդմ խոսքի մեջ հանդես են գալիս որոշչի շարահյուսական պաշտոնով, օրինակ՝ «Խնչպիսի՞ վերաբերմունք ցույց տվեցին»։ «Խնչպիսի՞ աշխատող ես ուզում»։ «Որպիսի՞ վերաբերմունք»։ «Որպիսի՞ հանդգնութեան» և այլն։

Ինչպիսի՞ և որպիսի՞ դերանունները գոյականաբար կարող են կիրառվել հազվագեպ, այն էլ սովորաբար հոգնակի ձևով, որն ուղղականում ունենում է ՆՅԻ կամ Ք մասնիկները՝ ինչպիսիները՝ ինչպիսիները, ինչպիսիք՝ ինչպիսիք։ Առաջին ձևերը հոլովվում են Ի հոլովմամբ, իսկ վերջին ձևերը չեն հոլովվում։

ԽՆՉՔԱՆ, ԽՆՉՔԱՓ՝ՈՐՔԱՆ, ՈՐՔԱՓ.— Դրանցից ավելի գործածականները ինչեա՞ն և որեա՞ն բառերն են։ Արտահայտում են հարցում

կամ առարկայի քանակային հատկանիշի, կամ գործողության (հատկանիշի) դրսևորման չափի մասին: Առաջին դեպքում հանդես են գալիս որոշչի, իսկ երկրորդ դեպքում՝ չափի պարագայի շարահյուսական պաշտոնով, օրինակ՝ ա) «Էնչֆա՞ն մարդ էր հավաքվել», «Ուրֆա՞ն մարդ էր հավաքվել», «Էնչֆա՞ն բնակարան է կառուցվել, «Ուրֆա՞ն բնակարան է կառուցվել», «Էնչֆա՞ն||ուրֆա՞ն աշխատեց», «Էնչֆա՞ն||ուրֆա՞ն խմեց»:

ՔԱՆԻՒ, ՔԱՆԻՒՍԸ.— Առաջինն արտահայտում է հարցում առարկայի քանակային հատկանիշի մասին և նախադասության մեջ հանդես է գալիս որպես որոշիչ, օրինակ՝ «Քանի՞ ուսանող», «Քանի՞ բնակարան», «Քանի՞ գյուղ» և այլն: Երկրորդը ֆանի՞ դերանվան փոխանվանական ձևն է, որն իր մեջ ներառելով քանակային հատկանիշ ու առարկայական նշանակություն և հոլովվելով՝ նախադասության մեջ կատարում է գոյականին հատուկ շարահյուսական պաշտոններ, օրինակ՝ «Քանի՞սը հաջող հանձնեցին, ֆանի՞սը կտրվեցին», «Քանիսի՞ն խրախուսեցին, ֆանիսի՞ն ներկայացրին կառավարական պարզևի», «Քանէիսի՞ց ես գոհ, ֆանիսի՞ց ես դժգոհ» և այլն:

ՈՐՏԵՆՂ.— Արտահայտում է հարցում գործողության կատարման տեղի մասին: Պատասխանը կարող են լինել սեռական-տրական և ներգոյական հոլովներով կամ տարածական կապերով արտահայտված պարագաներ, օրինակ՝ «ուրտե՞ն»—ծովափին, գյուղում, ավրբուրի մոտ, ծառի տակ, սեղանի վրա, պատի տակ և այլն: Ուրտե՞ն բառի թեք հոլովական ձևերն են «ուրտեղի՞», «ուրտեղի՞ց, «ուրտեղ՞ով, որոնց պատասխանները համապատասխանաբար լինում են տեղի անունների սեռական-տրական, բացառական և գործիական հոլովաձևերը:

Ահա «ուրտե՞ն» դերանվան կիրառության մի քանի օրինակներ. «Ուրտե՞ն էիր սայթաքում, մա՛յր իմ, քո քաղցր բեռի տակ» (Անան.). «Յո՛ւյց տուր մի տեսնեմ, Ուրտե՞ն են ուզում» (Թում.). «Եվ՛ արդյոք «ուրտեղի՞ց, «ուրտեղի՞ց Սպասեմ ավետիք ու խնդում» (Տեր.):

ՈՐԻՐ.— Համանիշ է «ուրտե՞ն» դերանվանը, միայն ո՛ւր դերանվան մեջ կա տարածական ուղղության լրացուցիչ երանգ: Արտահայտում է հարցում գործողության կատարման տեղի մասին, օրինակ՝ «Ո՛ւր փախար դու, Մարո ջա՛ն» (Թում.). «Արդյոք ո՛ւր ես, խորհրդավոր արշալույս» (Տեր.). «Իսկ դու ո՛ւր մնացիր, ինչո՞ւ չհասար քո երազած լուսափթիթ ափերը» (Անան.): Ի տարբերություն «ուրտեղ» դերանվան՝ ուր-ը չի հոլովվում:

ԻՆՉՊԵՒՍ.— Արտահայտում է հարցում գործողության կատարման ձևի մասին և, ըստ այդմ, հանդես է գալիս ձևի պարագայի շարահյուսական պաշտոնով, օրինակ՝ «Հիմա դու կհարցնես, թե հեռվից ինչպե՞ս որոշեցի՞՝ ձուկ կա՞, թե՞ չէ» (Անան.). «Ինչպե՞ս է այս մարդն ընկել Քաշարան» (Խանդ.):

Սրան համանիշ է ժողովրդական ո՞նց ձևը՝ Ինչպե՞ս տեղ հասար||

Ո՛րնց տեղ հասար, Քեղ ինչպե՞ս ընդունեցին՝ Քեղ ո՛րնց ընդունեցին և այլն:

Ե՛րբ.— Արտահայտում է հարցում գործողության կատարման ժամանակի մասին, Բացի ուղիղ ձևից, ունի նաև սեռական-տրական և բացառական հոլովածակեր՝ երբ-երբվա-երբվանից: Օրինակներ. «Ե՛րբ է մուրհակի ժամանակը լրանում» (Շիրվ.). «Կուրծքը հև առած, հավքից թև առած»— Ե՛րբ կգա նա. իմ սրտում սառած այս աշունը թաց.— Ե՛րբ կգա նա» (Տեր.). «Հացը թա՛րմ է, երբվա՞ թխած է». «Երբվա՞ թթվասեր է». «Երբվանի՞ց է այսպես համեստ դարձել». «Երբվանի՞ց է հիվանդ»:

ԻնչՈ՞ւ.— Արտահայտում է հարցում գործողության կատարման պատճառի մասին, օրինակ՝ «Ինչո՞ւ իզուր հանգցնում ես Զահել կրակն աչքերիդ» (Թում.). «Ինչո՞ւ տղամարդիկ այդչափ անխիղճ են, ինչո՞ւ չգիտեն, թե որքան դառն է խաբող ամուսնու և խաբված սիրունու վիճակը: Ինչո՞ւ, վերջապես, նրանց համար այդքան դուրին է թիթեռի պես ծաղկից ծաղիկ թռչելը» (Շիրվ.). «Ինչո՞ւ է շուրջս աշխարհը լուռ, Ո՛վ է իմ հոգու լույսերը մարել» (Տեր.):

ՀԱՐՑԱԿԱՆ ԳԵՐԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ԱՐՏԱՍԱՆԱԿԱՆ ԱՅՆ ԵՐԱՆԳՆԵՐԸ.— Հաճախ քննարկվող դերանուններն ունենում են ոչ թե հարցական, այլ արտասանական այլ երանգներ, որոնք գրավոր խոսքի մեջ արտահայտվում են բացականչական նշանով կամ շեշտով, երբեմն էլ դրանք հատուկ կետադրական նշանով չեն նշվում:

Ստորև բերվում են այսպիսի կիրառությունների օրինակներ:

«Եվ իմ մոլոր ուղիներում, ո՛վ գիտե, Գուցե մի օր դու երևաս, լուսերե՛ս» (Տեր.). «Ո՛վ շէր ճանաչում կալվածատեր և հանքատեր Մարկոս Ալիմյանին» (Շիրվ.). «Հենց հեռվից միայն վրանների տեսքից անծանոթ մարդը որոշում էր, թե ո՛վ ինչպե՛ս է ապրում, ո՛վ ի՛նչ աստղի տակ է ծնվել» (Անան.). «Ուրբա՛ն հիշողություններ էին վերականգնվել նրա մեջ, Երպիսի՛ ծանր մտքեր էին ալեկոծում նրա ուղեղն այն հարազատ միջավայրում» (Շիրվ.). «Ուրբա՛ն ենք մենք խաղացել, Իրար սիրել ու ծեծե՛լ» (Թում.). «Ա՛հ, Երբա՛ն հուսախաբ արավ նրան այդ սիրված որդին և Երբա՛ն տանջանքներ պատճառեց, Երպիսի՛ հոգեկան մորմոք» (Շիրվ.). «Ես չգիտեմ՝ Ե՛ւր են տանում հեռավոր Ուղիների ժապավեններն անհամար» (Տեր.). «Ո՛ւր է քու հոր հրեղեն ձին, Ո՛ւր է քու հոր Թուր-կեծակին, Ո՛ւր է քու հոր գոտին ոսկի, Ո՛ւր է քու հոր ծալ-ծալ կապեն» (Թում.):

Հասկանալի է, որ այսպիսի դեպքերում ևս գործ ունենք նույն «հարցական» դերանունների հետ, որոնք արտասանվելով զանազան հնչե-րանգներով, խոսքին հաղորդում են զգացական այս կամ այն երանգը:

ՀԱՐԱԲԵՐԱԿԱՆ ԴԵՐԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ԿԻՐԱՌՈՒԹՅՈՒՆԸ.— Հարաբերական էն կողմում նույն հարցական դերանունները, երբ խոսքի մեջ կատարում են շարահյուսական հատուկ դեր՝ երկրորդական նախադասությունը կապելով գլխավորին: Այսպիսի կիրառությամբ հարաբերական դերանուններն իրենց ֆունկցիայով հավասարվում են ստորադասական շաղկապներին, սակայն վերջիններից տարբերվում են նրանով, որ նախադասության անդամ են դառնում. մյուս կողմից՝ դրանցից առարկայական նշանակություն ունեցողները հոլովվում են:

Հարաբերական դերանունները գլխավոր նախադասությունների մեջ հաճախ ունենում են իրենց հարաբերակից հարաբերյալները, օրինակ՝ «Հարգում եմ նրան, ով աշխատասեր է». «Բերեցի այն, ինչ պատվիրել էիր». «Կգամ այն ժամանակ, երբ աշխատանքն ավարտած կլինես» և այլն:

Նշենք նաև այն, որ հարաբերական դերանունների հետ հաճախ գործածվում է ու բառը և այսպիսով ստացվում են ով ու, ինչ ու, երբ ու, որտեղ ու և այլ բաղադրյալ ձևերը:

Ստորև բերվում են հարաբերական դերանունների կիրառության օրինակներ:

«Երևե՛կ նրան, ով իր գործով Կապրի անվերջ, անզադար» (Թում.). «Ով մինն ուներ—տասն եմ բերել: Ով տասն ուներ—Քսանն արել» (Թում.). «Ով ու նրանց պաշտպանն է, մեր թշնամին է» (Րաֆֆի). «Ինչ ունես, շունես, Հավաքիր ինձ տուր» (Թում.). «Նա արել է այն, ինչ ու շատերն են անում» (Շիրվ.). «Կինը նրա բարձի տակից դուրս բերեց մի մեծ ծրար, որը կնքված էր զմուռսով» (Շիրվ.). «Ով չի սիրի նրան, որի շունը կյանք է բաշխում, որի մի հայացքը պարզում է հավիտենական երջանկություն» (Րաֆֆի). «Երկինքը պատած էր մոխրագույն, թանձր ամպերով, որոնք մեղմ հոսանքով լողում էին զեպի Կրկուտ և Նեմրուժ լեռների կողմերը» (Րաֆֆի). «Երբ ինն ամիս ինը ժամն անցավ, Առյուծ-Մհերը զավակ ունեցավ» (Թում.). «Ասե՛՛ղ ես արգյոք այս երգը դուրսից, Երբ այրում է քեզ մի անուշ թախիծ, Երբ քարն ես գրկում, օրհնում ջուր ու հող, Երբ հեկեկում ես անբարբառ բախտից» (Տեր.). «Ուր ահեղ կոլով չի մտնիլ արթան, Ղոնախ է աշուղն իրեն սագի հետ» (Թում.). «Իմ գերեզմանը թող լինի հեռվում, Ուր մահացել են շշուկ, երգ ու ձայն» (Տեր.). «Ուրեղ մթնի, այնտեղ քնեմ միայնակ, Վառ աստղերի, կապույտ երկնի ծածկի տակ» (Իս.). «Ուրեմ մերձենում էր, այնքան աճում էր նա, այնքան սոսկալի ձև ստանում» (Րաֆֆի). «Ուրեմն դառն լինեի մոլորությունը, այնքան քաղբ էր նրա հետևանքը» (Շիրվ.). «Ինչպես ու աշնան ծաղկունքը թոշնած, Ինչպես ցուրտ ձմռան Աղբյուրը լոնց Սառույցների տակ, Այնպես էլ, ավա՛ղ, Կյանքս թառամեց» (Իս.):

Հարաբերական ֆունկցիան բխում է այս դերանունների բուն էությունից, այն է՝ ընդհանուր անորոշ իմաստից:

Որոշյալ դերանուններ

ՈՐՈՇՅԱԼ ԴԵՐԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՎ ԿԻՐԱՌՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ.— Ժամանակակից հայերենի քերականություններում որոշյալ դերանուններ են համարվում ամեն(ը), ամեն մի, ամեն մեկը, ամենք, բոլոր(ը), յուրաքանչյուր(ը), ամեն ինչ, յուրաքանչյուր ում, ամեն ում, ողջ(ը), ամբողջ(ը), համայն, ամենայն բառերը: Եթե բառակապակցությունների ձևով հանդես եկածները հաշվի չառնենք, որոշյալ դերանունների թիվը կնվազի և կմնան միայն ամեն, բոլոր, յուրաքանչյուր, ողջ, ամբողջ, համայն, ամենայն բառերը:

Իրենց ձևաբանական հատկանիշներով ու շարահյուսական առանձնահատկություններով այս բառերը սովորական ածականներից համարյա թե չեն տարբերվում, համարյա ենք ասում, որովհետև, համենայն դեպս, դրանցից մի քանիսը որոշ յուրահատկություններ են երևան հանում: Այսպես, *Ս, Դ, Ն*||*Ը* հոգեբրը, գրվելով գրանցից մի մասի վրա, ցայտուն դրսևորված դիմորոշ իմաստ են արտահայտում, ինչպես՝ բալետս, բոլորդ, բոլորը, ամենքս, ամենքդ, ամենքը, յուրաքանչյուրս, յուրաքանչյուրդ, յուրաքանչյուրը: Որոշյալ դերանունների մյուս առանձնահատկությունը գուցե այն է, որ գրանցից մի մասի անորոշ և որոշյալ ձևերը ոչ թե իրարից տարբերվում են սոսկ փոխանվանական կիրառությամբ (ինչպես այդ նկատվում է, օրինակ, սովորական ածականների դեպքում՝ մեծ—մեծը, սև—սևը և այլն), այլ կարծես թե առանձին բառեր են՝ հատկանշային և առարկայական նշանակությամբ, օրինակ՝ բոլոր—բոլորը, յուրաքանչյուր—յուրաքանչյուրը, ամեն—ամենը|| ամենք, ողջ—ողջը:

Հայերենի քերականություններում որոշյալ դերանունները սովորաբար, ըստ իրենց ընդհանրական իմաստի դրսևորման տարբերությունների, բաժանվում են 3 խմբի.

ա) Դերանուններ, որոնք ցույց են տալիս առարկաների քանակային ամբողջությունը՝ շնչելով այդ ամբողջության մեջ մտնող առարկաներն առանձին-առանձին: Դրանք են՝ ամենք¹, բոլոր(ը):

բ) Դերանուններ, որոնք ցույց են տալիս առարկաների կամ նրանց քանակի ամբողջությունը՝ շնչելով ամբողջության մեջ մտնող առարկաներն առանձին-առանձին: Դրանք են՝ ամեն, ամեն ում, ամեն ինչ, ամեն մի, ամեն մեկը, յուրաքանչյուր, յուրաքանչյուր ում: Այս խմբի մեջ են տեղաբաշխվում նաև ոչինչ, ոչ ում, ոչ մի (ոչ մեկը) ժխտական դերանունները այն հիմունքով, որ դրանք ևս ընդհանրական իմաստ են արտահայտում՝ միայն ժխտական ձևով:

գ) Դերանուններ, որոնք ցույց են տալիս մի առանձին առարկայի ամբողջությունը, Դրանք են ռոջը, ամբողջը, համայնը, ամենայնը:

Իմաստային այս դասակարգումից գուցե ավելի կարևոր է որոշյալ դերանունների կիրառական-շարահյուսական գասակարգումը: Հստ կիրառության որոշյալ դերանունները բաժանվում են երկու խմբի՝ հատկանշային և առարկայական իմաստ արտահայտող դերանունների:

Հատկանշային իմաստ արտահայտող որոշյալ դերանուններն են՝ ամեն, ամեն մի, բոլոր, յուրաքանչյուր, ռոջ, ամբողջ, համայն, ամենայն: Դրանք նախադասության մեջ, որպես կանոն, հանդես են գալիս ածականին հատուկ շարահյուսական պաշտոնով, այսինքն՝ որոշչի պաշտոնով, ինչպես՝ «Լոռն են բոլոր աղմուկները շար, խոսքերը պատիր» (Տեր.)։ «Ամբողջ կյանքն անց է կացրել անդու գործունեությամբ» (Շիրվ.)։ «Անցնում է, հսկում սեղաններն ամեն» (Թում.)։ «Ամեն արարած ասող ունի այնտեղ» (Իս.)։ «Պոետները ռոջ տխրել են, ցավել» (Թում.)։ «Եի ամենայն զարհուրանքով, կանգնած է Անուշ բերդը» (Բաֆֆի)։ «Ամեն մի մարդ ինքն է պատասխանատու թե՛ այս, թե՛ մյուս աշխարհում իր անհատական կյանքի համար» (Շիրվ.)։

Առարկայական իմաստ արտահայտող որոշյալ դերանուններն են՝ ամենը||ամենքը, ամեն մեկը, բոլորը, յուրաքանչյուրը, ամեն ինչ, յուրաքանչյուր ոք, ամեն ոք, ռոջը, ամբողջը: Սրանք նախադասության մեջ հանդես են գալիս գոյականին հատուկ շարահյուսական պաշտոններով, ինչպես՝ «Շատ շատերը գիտեին, որ այդ բոլորը մտացածին է» (Շիրվ.)։ «Բոլորն ուրացար, փողապաշտ դարձար» (Թում.)։ «Ամենքն աշխատում էին որսալ նրա հայացքը» (Շիրվ.)։ «Մահն ամենեփն հաշտեցրել էր նրա հետ, ամեն ոք աշխատում էր իր վշտակցությունն արտահայտելու զավակներին» (Շիրվ.)։ «Մի վայրկյան ամենից հեռանալ, Ամենին մոռանալ» (Տեր.)։ «Ամեն ինչ ունի չմեռնող մի կյանք» (Տեր.)։ «Յուրաքանչյուրը վախենում էր մի գուցե լուրը հասնի միլիոնների ժառանգին» (Շիրվ.)։ «Իրան, Թուրան ռոջ եկել են» (Թում.)։ «Ամեն միևր մի մոր որդի, Ամեն միևր մի տան ճրագ» (Թում.)։

Վերջին՝ ամեն միևր ձևը ժողովրդական-բարբառային է, սրա գրականն է ամեն մեկը. «Ամեն մեկը մի մոր որդի, ամեն մեկը մի տան ճրագ»:

Գրաբարից փոխառյալ է ամենեկուր ձևը, որ նշանակում է ամենքին, բոլորին՝ «Արդ, Բահալյան կամքով ասում եմ ես ամենեկուն» (Զար.)։

Առարկայական իմաստ արտահայտող որոշյալ դերանունները հոլովվում են Ի հոլովման սովորական հարացույցով՝ բոլորը-բոլորի, ամենքը-

² Տե՛ս Ա. Արրահամյան, Ժամանակակից հայերենի քերականություն, էջ 109—

ամենքի, ամեն ինչ-ամեն ինչի, ամեն մեկը-ամեն մեկի: Ամեն ոք, յուրաքանչյուր ոք բառերը չեն հղովմում:

ԺԵՏԱԿԱՆ ԴԵՐԱՆՈՒՆՆԵՐ

ԺԵՏԱԿԱՆ ԴԵՐԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ԻՄԱՍՏՆԵՐԸ ԵՎ ԿԻՐԱՌՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ.— Ժխտական գերանուններ են համարվում ոչ ոք, ոչինչ, ոչ մի, ոչ մեկը բառերը: Սրանք իրենց իմաստով համապատասխանաբար հավասարվում են ամեն ոք, ամեն ինչ, ամեն մի, ամեն մեկը որոշյալ գերանուններին, միայն այն տարբերությամբ, որ ժխտականները բացասական, ժխտական իմաստ ունեն, ինչպես՝ ամեն ոք—ոչ ոք, ամեն ինչ—ոչինչ, ամեն մի—ոչ մի, ամեն մեկը—ոչ մեկը: Ահա թե ինչու Ս. Աբրահամյանը, ինչպես նշված է արդեն, առանձին ժխտական գերանուններ չի ընդունում և դրանք տեղաբաշխում է որոշյալ (ընդհանրական) գերանունների մեջ: Քննենք արդի հայերենի ժխտական գերանուններն առանձին:

ՈՅԻՆՉ.— Արտահայտում է ընդհանուր առարկայական նշանակություն բացասական, ժխտական իմաստով, ինչպես՝ «Այստեղ ոչինչ չի մեղմացնում արեգակի տրոպիկական տապը» (Շիրվ.). «Մինչև հնարավոր եզերքը վայելի՜ր կյանքը, ոչինչ ու ոչ ոքի մի խնայի՜ր» (Խանզ.). «Մայրս քաշվելուց ոչինչ չասաց» (Անան.):

Ոչինչ բառի իմաստը կարելի է արտահայտել ոչ մի բան կապակցությամբ, օրինակ՝ Ոչինչ չգիտի||Ոչ մի բան չգիտի, Ոչինչ չկարողացավ պատասխանել||Ոչ մի բան չկարողացավ պատասխանել և այլն:

ՈՉ ՈՔ.— Ցույց է տալիս ամբողջությամբ ժխտվող անձի անուններ, օրինակ՝ «Ոչ ոք չէր համարձակվում բարձր խոսել» (Շիրվ.). «Այլևս ոչ ոք չէր բամբասում, ոչ ոք չէր ասում, թե Մարկոս աղան, եղբւ չէ խաբեբա, կողոպտիչ» (Շիրվ.). «Ոչ ոք չգիտեր, որ ձկների մեծ բազմություն է ապրում այնտեղ» (Անան.). «Եվ ինձ խավարից ոչ ոք չի կանչում» (Տեր.):

ՈՉ ՄԵԿԸ.— Իմաստային տեսակետից չփման եզրեր ունի ոչ ոք գերանվան հետ, միայն այն տարբերությամբ, որ ոչ մեկը գերանունը և՛ անձի, և՛ իր նշանակությամբ կարող է գործածվել: Այսպես, Ոչ ոք չէր լսում||Ոչ մեկը չէր լսում, Ոչ ոք չէր կարեկցում||Ոչ մեկը չէր կարեկցում նախադասությունների մեջ ոչ մեկը գերանունը անձ է ակնարկում, իսկ Բոլոր գրեթե էլ ճանձնել էմ գրադարան, ոչ մեկը չեմ պանել. Բոլոր հույսերս խոտակվեցին, ոչ մեկը չիրականացավ նախադասությունների մեջ ոչ մեկը գերանունը իր է ակնարկում:

Մի երկու օրինակ գեղարվեստական գրականությունից. «Ոչ մեկը գլուխ չուներ Տեր-Աշոտի լուսավոր գաղափարները լսելու» (Շիրվ.). «Ու մի հավատալ երբեք ոչ մեկին» (Թում.):

նիշ՝ նախադասության մեջ հանդես գալով որոշչի պաշտոնով, ինչպես՝ «Բայց ահա հեռվից ինչ-որ բան որոտում էր» (Բաֆֆի). «Բժիշկը արքսկում էր ինչ-որ սթափեցուցիչ ճեղուկ» (Շիրվ.). «Ինչ-որ օձային ինքնահիացում եմ դեպի հողը ինչ-որ քամահրանք» (Տեր.). «Քեզ մի՛ կաշկանգիր ինչ-որ փտած ավանդներով» (Նանգ.):

Ինք-ինք.— Իմաստով մոտավորապես հավասարվում է ինչ-որ դերանվանը, միայն այն տարբերությամբ, որ սա, որպես կրկնավոր, ունի հոգնակիության իմաստ և, ըստ այդմ, պահանջում է հոգնակի որոշյալ, օրինակ՝ «Ինչ-ինչ մարդիկ», «Ինչ-ինչ հարցեր», «Ինչ-ինչ նկատառումներ» և այլն:

Մի ՔԱՆԻ.— Արտահայտում է անորոշ, բայց ոչ մեծ քանակի գաղափար՝ նախադասության մեջ հանդես գալով որոշչի շարահյուսական պաշտոնով, օրինակ՝ «Անհրաժեշտ էր մի փանի բոպե ևս պահպանել կյանքը հյուծված ու քայքայված անոթի մեջ» (Շիրվ.). «Մթնեց Ծերունին լուռ շարշարանքով Մի փանի կոճղեր դրեց կրակին» (Թում.). «Հավաքվել էին մեռնողի ընտանիքի անդամները, մի փանի մերձավորներ, ծխական քահանան» (Շիրվ.):

Մի ՔԱՆԻՍԸ.— Նախորդի փոխանվանական ձևն է, ունի առարկայական իմաստ՝ նախադասության մեջ հանդես գալով գոյականին հատուկ շարահյուսական պաշտոններով, օրինակ՝ «Հոգեհանգստին ներկա էին նաև Միքայելի ընկերներին մի փանիսը» (Շիրվ.). «Մի փանիսը ափի կանաչին թաց-թաց մեկնված տաքանում էին» (Անան.). «Մի փանիսին ճանաչում եմ». «Մի փանիսից գոհ եմ»:

ՄեկԸ.— Մեկ թվականի մեկը որոշյալ ձևի իմաստային զարգացմամբ առաջացել է մեկը անորոշ դերանունը, որը ցույց է տալիս անորոշ անձ կամ իր, եղած անձերից կամ իրերից պատահածը: Ունի առարկայական նշանակություն և գործածվում է գոյականի շարահյուսական ֆունկցիաներով, օրինակ՝ «Այդ միշտին մեկը ցատկեց ձիուց» (Բաֆֆի). «Մեկը շշուկով պատմում է կամաց, Մեկը իմ հոգին տանջում է համառ» (Տեր.). «Ուզում եմ մեկին քնքշորեն սիրել, Ուզում եմ անուշ փայփայել մեկին» (Տեր.):

Միևը ձևը, որ գործածվում է Թումանյանի, Մուրացյանի և այլոց ստեղծագործություններում, բարբառային է:

ՈՒՐԻՇ.— Նշանակում է «այլ», «տարբեր»: Ունի հատկանշային իմաստ և գործածվում է որպես որոշիչ, օրինակ՝ «Նա ուրիշ ելք չունի» (Շիրվ.). «Ուրիշ բան էին հին պոետները» (Թում.). «Ուրիշ երգեր են հնչում իմ հոգում» (Տեր.):

ՈՒՐԻՇԸ.— Նախորդի հոգավոր ձևն է, որ ունի գոյականական իմաստ և կիրառություն, օրինակ՝ «Ուրիշը այլ կերպ կվարվեր», «Ինձ չես սիրում, ուրիշին, ուրիշին ես սիրում դու» (Տեր.). «Դնել քսանութ տարեկան տղամարդին ուրիշի հրամանատարության տակ» (Շիրվ.):

ԱՅԼ.— Համանիշ է ուրիշ դերանվանը, օրինակ՝ «Այլ էին Սմբատի զգացումները» (Շիրվ.)։ «Մի այլ երկրային երաժշտության ելևէջների պլրանքն եմ հիշում, Մի այլ տանջանքի եղեմն եմ տեսնում» (Տեր.)։

ՈՐԲՎԷՆՈՐԲՎԻՑԵ.— Նշանակում են «այս կամ այն»։ Իրենց հատկանշային նշանակությանը համապատասխան՝ նախադասության մեջ հանդես են գալիս որոշյի շարահյուսական պաշտոնով, օրինակ՝ «Դեռ սպասում էին, հուսալով ռեկէ բան իմանալ» (Շիրվ.)։ «Որպեսզի ուրե՛կ ավելորդ բառով չվիրավորի իր մորը» (Շիրվ.)։ «Ուրեկցե՛ն նորութուն կա՞»։

ԵՐԲԵՎԷՆՈՐԲՎԻՑԵ.— Համանիշներ են, նշանակում են «որևէ ժամանակ»։ Նախադասության մեջ հանդես են գալիս ժամանակի պարագայի շարահյուսական պաշտոնով, օրինակ՝ «Երբե՛կ երբեկիցե՛կ տեսնե՛մ նրան»։ «Երբե՛կ երբեկիցե՛կ կվերջանա՞ն մեր տանջանքները»։ «Երբե՛կ երբեկիցե՛կ հանդիպե՛լ ես այդպիսի մարդու»։

ՈՄՆ.— Գրաբարում ցույց էր տալիս անձ ընդհանուր անորոշ նշանակությամբ և ուներ գոյականական և ածականական իմաստ ու կիրառություն, օրինակ՝ ա) Ոմն գայ «Մեկը գալիս է», Ոմն ասէ «Մեկն ասում է», բ) Այր ռմն գայ «Մի մարդ է գալիս», Խշխան ռմն ասէ «Մի ինչ-որ իշխան ասում է»։

Աշխարհաբարում ունի միայն ածականական իմաստ ու կիրառություն և նշանակում է «ինչ-որ», ընդ որում դրվում է միայն անձ ցույց տվող բառերի վրա, օրինակ՝ «Քեզ այսօր հարցրել է ռմն Պետրոս»։ «Մի ռմն նաչատրյան է գործը փչացրել»։ «Ոմն Սատուրյան է այդ հիմնարկի պետը» և այլն։

ՈՄԱՆՔ.— Ոմն դերանվան հոգնակին է, բայց բառային իմաստով որոշ չափով տարբերվում է սրանից։ Նշանակում է մի փառնիք, բայց միայն անձի իմաստով։ Ունենալով առարկայական նշանակություն՝ նախադասության մեջ հանդես է գալիս գոյականին հատուկ շարահյուսական պաշտոններով, օրինակ՝ «Ոմանք դեմ կանգնեցին այդ առաջարկությանը»։ «Ոմանց խրախուսեցին, ռմանց պարսավեցին» և այլն։ Հոլովվում է անվանական Ք/Յ հոլովման հարացույցով՝ ռմանք-ռմանց-ռմանցից-ռմանցով-ռմանցում։

ԱՅՍԻՆԶ-ԱՅՆԻՆԶ.— Արտահայտում են ընդհանուր, անորոշ հատկանշային նշանակություն՝ ցուցականության երանգով, օրինակ՝ «Համարձակություն ունենալիք ասելու, թե այսինչ մարդն է մեղավոր»։ «Հայտարարեցին, թե այսինչ-այսինչ պատվիրակությունները նիստին չեն մասնակցում»։ «Պիտի պատճառաբանեիր, ասեիր, թե հանձնարարությունը չեմ կատարել այսինչ կամ այնինչ նկատառումներով»։

Այնինչ բառը առանձին գործածությամբ ունի շաղկապական իմաստ և կիրառություն, օրինակ՝ «Այնինչ իմ հոգում ուրիշ երգեր էին հնչում»։

«Մենք շարւարվեցինք ու տանջվեցինք, այնինչ նրանք են վայելում աշխատանքի պտուղները» և այլն:

ՈՐՈՇ.— Սա սովորական ածականներից ոչնչով չի տարբերվում: Դերանուն է համարվում միայն այն պատճառով, որ շատ կիրառւթյուններում արտահայտում է ընդհանուր անորոշ նշանակութուն, օրինակ՝ «Որոշ բանվորներ պարգևատրվեցին, իսկ ուրոշ բանվորներ արժանացան խրախուսանքի»։ «Որոշ առաջադիմություն նկատվում է»։ «Որոշ հարցեր լուծվեցին» և այլն:

ԻՆՉԵՎԷԻԻՆՉԵՎԻՅԵ.— Չնայած որ համարվում են դերանուններ, բայց փաստորեն եղանակավորող բառերի արժեք ունեն, օրինակ՝ «Ինչևէ՞ ինչևիցե, անցնենք հարցի կոնկրետ քննարկմանը»։ «Ինչևէ՞ ինչևիցե, անցածը վերադարձնել հնարավոր չէ»։ «Ինչևէ՞ ինչևիցե, հիմա տեսնենք, թե ինչ ենք անելու» և այլն:

Բ Ա Յ

ԲԱՅՐ ՈՐՊԵՍ ԽՈՍՔԻ ՄԱՍ.— Խոսքի մասերի մեջ իր ձևերի բազմազանությամբ, քերականական կարգերի հարստությամբ ու ճոխությամբ և խոսքի մեջ խաղացած բացառիկ դերով հատուկ տեղ ունի բայը, Խոսքի մասերից և ոչ մեկը հայերենում (և ոչ միայն հայերենում) չունի քերականական կարգերի ու ձևերի այն հարստությունը, ինչ տեսնում ենք բայի մեջ:

Ինչպես որ գոյականի խոսքիմասային կարգի մեջ մտնող բառերի իմաստային հիմքը առարկայի հասկացությունն է, այնպես էլ բայի խոսքիմասային կարգի մեջ մտնող բառերի իմաստային հիմքը գործողության, ընթացքի հասկացությունն է: Այս բանը շատ լավ երևում է նույնարմատ գոյականների և բայերի հակադրությամբ՝ գործ-գործել, հավատ-հավատալ, սեր-սիրել, խոսք-խոսել, երգ-երգել, ծաղիկ-ծաղկել, խաղ-խաղալ և այլն: Այս զույգերի իմաստային ամենամակերեսային համեմատությունն իսկ ցույց է տալիս, որ առաջինները առարկայական իմաստ են արտահայտում, իսկ երկրորդները՝ գործողության, ընթացքի:

Սակայն հենց գոյականների մեջ էլ կան բառերի առանձին խմբեր, որոնք իրենց իմաստով մոտենում են բայերին և գործողություն են ցույց տալիս: Այսպես են բայանունները՝ կատարում, ճաշում, մեծարում, ըս-պատահում, կրկնություն, սպանություն, պաշտպանություն, արհամարհանք, տանջանք, զովք, ճգնվք և այլն: Բայց դրանց և համապատասխան բայերի համեմատությունը ևս իմաստային տարբերություն է երեւան հանում: Այսպես՝ կատարում||կատարել, մեծարում||մեծարել, կրկնություն||կրկնել, արհամարհանք||արհամարհել, զովք||զովել և այլ զույգերից առաջինները ցույց են տալիս գործողությունը որպես առարկա, առարկայացված գործողություն, և դրանց մեջ չկա ընթացքի գաղափար, իսկ երկրորդները ցույց են տալիս գործողությունը հենց որպես այդպիսին, ընթացքի ձևով:

Բայց իմաստային այս տարբերությունը ուշադրություն է գրավում հատկապես նրանով, որ միաժամանակ ուղեկցվում է քերականական հատկանիշների տարբերություններով: Այսպես՝ բերված զույգերից առաջիններին, որպես գոյականների, բայասեռի կարգը հատուկ չէ, և, ըստ այդմ, կան միայն կատարում, կրկնություն, պաշտպանություն, տանջանք, զովք և այլ ձևերը, իսկ երկրորդներին, որպես բայերի, հատուկ

է բայասեռի կարգը, և ըստ այդմ, կան կատարել-կատարվել, կրկնել-կրկնվել, պաշտպանել-պաշտպանվել, տանել-տանջվել, գովել-գովվել համապատասխան ներգործական և կրավորական ձևերը: Մյուս կողմից՝ կատարել, կրկնել, պաշտպանել և այլ բառաձևերը, որպես ներգործական սեռի բայեր, ունեն իրենց հատուկ խնդրառությունը, այսինքն ուղիղ խնդիր են պահանջում, օրինակ՝ աշխատանք կատարել, դասը կրկնել, ֆաղաֆը պաշտպանել և այլն: Կատարում, կրկնություն, պաշտպանություն բառերը, որպես գոյականներ, ոչ թե ուղիղ խնդիր, այլ հատկացուցիչ են պահանջում, ինչպես՝ աշխատանքի կատարումը, դասի կրկնությունը, ֆաղաֆի պաշտպանությունը. դրանք տիպիկ անվանական բառակապակցություններ են:

Այսպես ուրեմն՝ կատարել||կատարում, կրկնել||կրկնություն, գովել||գովք տիպի բառիմաստային տարբերությունը ուղեկցվում է նաև քերականական տարբերություններով: Առաջինները բայ են՝ բայ խոսքի մասին հատուկ հատկանիշներով, իսկ երկրորդները գոյական են՝ գոյական խոսքի մասին հատուկ հատկանիշներով:

Այնուհետև, ժամանակակից քերականագիտության մեջ բայեր են համարվում նաև այնպիսի ձևեր, որոնք հատկանիշ են արտահայտում, ուրեմն և հավասարվում են ածականներին, ինչպես՝ կատարած-կատարող (մարդ), գրած-գրող (աշակերտ), կարդացած-կարդացող (աղչիկ) և այլն: Բայց այսպիսի ձևերի մեջ ևս, ինչպես հետո ավելի հանգամանորեն կտեսնենք, կա գործողության, ընթացքի գաղափար, որը կրկին իր նյութական-քերականական դրսևորումն է ստանում բայասեռի և զգրանով պայմանավորված խնդրառության կարգերում, ինչպես՝ աշխատանք կատարած||կատարող մարդ, նամակ գրած||գրող աշակերտ, գիրք կարդացած||կարդացող աղչիկ: Այս բառաձևերը, որպես ներգործական բայեր, միաժամանակ ունեն նաև իրենց կրավորականները՝ կատարած-կատարված, կատարող-կատարվող, գրած-գրված, գրող-գրվող և այլն: Իսկ այս քերականական հատկանիշներն էլ ինքնին նշանակում են, որ կատարած-կատարված, կատարող-կատարվող և նման ձևերը մտնում են հայերենի բայական համակարգի մեջ:

Ասացինք, որ բայի խոսքիմասային կարգի մեջ մտնող բառերի իմաստային հիմքը գործողության, ընթացքի գաղափարն է: Այստեղից էլ բայի ընտրողումը. բայ են կալվում այն բառերը, որոնք ցույց են տալիս գործողություն, ընթացք: Գործողություն բառը տվյալ քերականական ըմբռնմամբ շատ լայն բովանդակություն ունի. դրա տակ հասկացվում է ֆիզիկական, մտավոր ու հոգեկան գործունեություն, դրություն, դրության փոփոխություն և այլն, ինչպես՝ չարդել, կտրել, փռել, այրել, մտածել, դառել, սիրել, հարգել, լսել, փնել, պառկել, մեծանալ, ճիվանդանալ, լինել և այլն:

Բայի ձևաբանական առանձնահատկությունները սերտորեն կապված են նրա իմաստային յուրահատկությունների հետ:

Հայերենի բայի ամենացայտուն դրսևորված ձևաբանական առանձնահատկությունը մյուս խոսքի մասերի համեմատությամբ այն է, որ նա, որպես կանոն, բաղադրյալ է և պարզ լինել չի կարող, ինչպես՝ գրել, գրած, գրող, գրեց, գրեմ, գրիր, կտրղ-ալ, կտրղ-աց-ած, կտրղ-աց-ող, կտրղ-աց, կտրղ-ամ, կտրղ-ա և այլն: Այս տեսակետից բացառություն են կազմում միայն հրամայականի մի քանի ձևեր՝ առ, բեր, ել, գարկ, տես, թող, որոնք բայական բաղադրյալ ձևերի հսկայական բազմության մեջ միայն մի կաթիլ են օվկիանոսում:

Հայերենի բայի բաղադրականությունից բխում է նրա մի այլ առանձնահատկությունը: Ի տարբերություն մյուս խոսքի մասերի, որոնք, որպես կանոն, ձևային միություն չունեն և ռոշվում են գլխավորապես իմաստային հիմունքով, բայերը ունեն ոչ միայն իմաստային, այլև ձևվային ընդհանրություն: Այսպես՝ հայերենի բայի ելակետային ձևերը՝ անորոշ դերբայները՝ վերջավորվելով ՆԼ կամ ԱԼ մասնիկներով, ինչպես՝ գրել, կատարել, կտրղալ, զգալ և այլն, որպես գործողության անուններ ոչ միայն իմաստային, այլև ձևային միություն են կազմում: Զևային այս միությունն առկա է ոչ միայն անորոշում, այլև դերբայական ու եղանակային մյուս բոլոր ձևերում, ինչպես՝ գրած—կտրղացած, գրող—կտրղացող, գրելիս—կտրղալիս, գրեցի—կտրղացի, գրեմ—կտրղամ և այլն:

Բայը մյուս բոլոր խոսքի մասերին հակադրվում է նաև իր քերականական կարգերի բնույթով ու առանձնահատկություններով:

Նախ՝ բային հատուկ է սեռի փերականական կարգը, որը դրսևորվում է Վ և ՅՆ մասնիկներ չունեցող և ունեցող համապատասխան ձևերի հակադրությամբ, ինչպես՝ գրել-գրվել, կտրել-կտրվել, շարդել-շարդվել, մեծանալ-մեծացնել-մեծացվել, սևանալ-սևացնել-սևացվել, բարձրանալ-բարձրացնել-բարձրացվել և այլն:

Բայի այս սեռային ձևերից ներգործականները և կրավորականները, որպես անմիջական ու ուղղակի հակադրություններ, պայմանավորում են շարահյուսական հատուկ կառուցվածքներ՝ ներգործականները պահանջում են ուղիղ խնդիր և կազմում են ներգործական (ակտիվ) կառուցվածքի նախադասություններ, օրինակ՝ Դիրեկտորը պարզեցատրեց ռուսառդիկ, Հայրը սիրում է ռոջուն, իսկ կրավորականները պահանջում են ներգործող խնդիր և կազմում են կրավորական (պասսիվ) կառուցվածքի նախադասություններ՝ Ուսանողը պարզեցատրվեց դիրեկտորից: Ուղիղ սիրվում է ճորից:

Բային ներհատուկ է և նրա էությունն է կազմում նաև խոնարհումը:

¹ Հայերենի բայի բաղադրականության մասին տվելի մանրամասն տե՛ս Ա. Արքաթյան, Բայը ժամանակակից հայերենում, Երևան, 1962, էջ 43:

Այս քերականական կարգը ևս հատուկ է միայն ու միայն բային: Խոսքի մեջ ձևափոխությունների ենթարկվելով, խոնարհվելով և այսպիսով կազմելով դիմավոր կամ եղանակային ձևեր, ինչպես՝ գրում եմ, գրում ես, գրում է, գրեցի, գրեցիր, գրեց, գրեմ, գրես, գրի և այլն, բայը հանդես է բերում եղանակի, ժամանակի, դեմքի ու թվի քերականական կարգերը, որոնք ներհատուկ են բային և ունեն իրենց բնորոշիչ առանձնահատկությունները:

Որպես բայի ձևարանական առանձնահատկություն պետք է նշել նաև այն, որ բային հատուկ է ժխտման ֆեռականական կարգը, որն արտահայտվում է Զ մասնիկի միջոցով, օրինակ՝ գրել-չգրել, գրած-չգրած, գրող-չգրող, գրեցի-չգրեցի, գրեմ-չգրեմ և այլն, իսկ հրամայականի դեպքում՝ Մի մասնիկի միջոցով, օրինակ՝ գրի՛ր—մի՛ գրիր, վագի՛ր—մի՛ վագիր, խաղա՛—մի՛ խաղա, կարդա՛—մի՛ կարդա և այլն:

Բայը խոսքի մեջ հանդես է գալիս երկու ձևով՝ անդեմ կամ դերբայական և դիմավոր կամ եղանակային: Դերբայական ձևերին հատուկ չեն եղանակի, ժամանակի, դեմքի ու թվի քերականական կարգերը. դրանք բայի դիմավոր ձևերի հետ միավորվում են բայական իմաստով, այսինքն՝ գործողության, ընթացքի իմաստով, և բայասեռի ու խնդրառության կարգերի ընդհանրությամբ: Այս բանը առիթ է տվել տարբերակելու երկու տիպի կարգեր՝ բայական խոսքիմասային կարգեր, որոնք հատուկ են ամբողջ քային, այսինքն՝ նրա և՛ անդեմ, և՛ դիմավոր ձևերին (բայասեռի, մասամբ նաև կերպի կարգերը) և բայական ստորոգելիական կարգեր, որոնք հատուկ են միայն բայի դիմավոր ձևերին (եղանակի, ժամանակի, դեմքի և թվի կարգերը)²:

Զնայած բայական կարգերի այսպիսի առանձնացմանը, պետք է նշել, որ բայ խոսքի մասի բուն և իսկական էությունը դրսևորվում է նրա դիմավոր, եղանակային ձևերի մեջ, որոնցով էլ հենց նա առանձնանում է մյուս խոսքի մասերից և հակադրվելով նրանց՝ խոսքի մասերի համակարգում իր ուրույն ու առանձնահատուկ տեղն է գրավում:

Բայը յուրահատուկ տեղ է գրավում խոսքի մասերի համակարգում նաև իր շարահյուսական առանձնահատկություններով:

Բայը հայտնեցնում միակ խոսքի մասն է, որ հանդես է գալիս ստորագյալի պաշտոնով: Բայի եղանակային ձևերը գործողության հետ միաժամանակ արտահայտելով եղանակի, ժամանակի, դեմքի ու թվի քերականական կարգեր՝ նախադասության մեջ համարյա միշտ դառնում են ստորոգյալ, ինչպես՝ Եժմ անվերջ ճամփի տանջանքից հոգնած՝ Ծս նկրել էի ոսկեղեն արտում, Ու նշաց սիրտս վայելքից հանկարծ:— Թըվաց, որ մեկը կանչում է տրտում: Ծվ ես աբքնացա խնդության ցա-

² Տե՛ս Լ. Բարսեղյան, Արդի հայերենի բայի և խոնարհման տեսություն, Երևան, 1953, էջ 117—118:

վիցյո— Գիշերվա հովն էր լալիս դաշտերում, Մութ հեռաստանն էր դժ-
կամ նայում ինձ, Մենակությունն էր քարի պես լուռ» (Տեր.)։ Դիմավոր
ձևերի ստորոգելիական գործածությունը այդ ձևերի հենց բուն էություն
դրսևորումն է, սովորական է ու զանգվածային, ուստի և ամելի օրի-
նակներ բերելու կարիք չի զգացվում։

Ասացինք, որ հայերենում ստորոգյալի պաշտոնով հանդես եկող
միակ խոսքի մասը բայն է։ Ծիշտ է, ստորոգյալի ձևավորմանը կարող
են մասնակցել նաև այլ խոսքի մասեր, ինչպես՝ նա գյուղացի է, իսկ
դու ֆաղաֆացի ես. Գայլը գազան է. Ձյունն սպիտակ է և այլն, բայց
այդպիսի դեպքերում էլ բաղադրյալ ստորոգյալի կազմում կա բայական
մաս՝ հանգույց, որն արտահայտում է եղանակի, ժամանակի, դեմքի
ու թվի և, հետևաբար, ստորոգման շարահյուսական կարգը, որը ոչ մի-
այն ստորոգյալի, այլև նախադասության էական հատկանիշն է ընդ-
հանրապես։

Քանի որ հայերենում ստորոգում կատարող միակ խոսքի մասը
բայն է, դրանից հետևում է, որ բայը նախադասության կազմում կա-
տարում է բացառիկ դերը Հենց հայերենի բայի՝ նախադասության մեջ
ունեցած այդ բացառիկ դերը նկատի ունեւր Մ. Արեղյանը, երբ գրում
էր. «Բայը բուն խոսքն է (նախադասությունը— Մ. Ա.) կամ խոսքի էա-
կան մասը, իսկ լրացումները՝ ենթակա, խնդիրներ և կողմնակի խնդիր-
ներ, բայի նկատմամբ խոսքի երկրորդական մասերն են»³։ Ինչպես էլ
որ մոտենանք Մ. Արեղյանի այս դրույթի դնահատմանը, համենայն դե-
պքս, մի բան պարզ է, որ հայերենում ամեն մի դիմավոր բայ պարզա-
գույն մի նախադասություն է կազմում, օրինակ՝ Գնացի. Տեսա. Գնացիր.
Տեսար. Գնաց. Տեսավ. Գնում է. Տեսնում է և այլն։ Դիմավոր բայերով
կազմված նախադասությունների համեմատությամբ հայերենում շափա-
ղանց քիչ դեր ու կշիռ ունեն այսպես կոչված անդեմ և անվանողական
նախադասությունները (օրինակ՝ Սանձահարն՝ պատերազմի հրձիգնե-
րին. Կայարան, զորքե՛ր, զորքե՛ր և նմանները)։ Դրանք մեր լեզվի շա-
րահյուսական համակարգում այնքան ոչ էական, երկրորդական դեր են
կատարում, որ առանձին ուսումնասիրողներ (օրինակ՝ Մ. Արեղյանը)
դրանց կողքով լռելյայն են անցնում՝ անդեմ ու անվանողական նախա-
դասությունները դուրս թողնելով իրենց հետազոտության ոլորտներից։

Բայի շարահյուսական կիրառությունները քննելիս, իհարկե, չի կա-
րելի աչքաթող անել դերբայները։ Հայերենի դերբայական ձևերի մի
մասը հանդես է գալիս գոյականին, ածականին ու մածկրային հատուկ
շարահյուսական կիրառություններով՝ նախադասության մեջ գործածվե-
լով որպես ենթակա ու խնդիր (անորոշ, ենթակայական, ապառնի երկ-
րորդ), որոշիչ (հարակատար, ենթակայական, ապառնի երկրորդ) և ժա-

³ Մ. Արեղյան, Աշխարհաբարի քերականություն, Վաղարշապատ, 1906, էջ 46։

մանակի պարագա (անկատար երկրորդ)։ Բայց այս փաստը նշանակում է միայն մի բան, այն, որ այս դերբայների մեջ գործողության, ընթացքի նշանակությունը «մաքուր», «անխառն» ձևով չի դրսևորվում և միահյուսվում ու միաձուլվում է այլ և այլ խոսքիմասային նշանակությունների հետ։

Բայի շարաճյուսական մյուս առանձնահատկությունը խնդրառությունն է, որը դրսևորվում է գոյականների և առարկայական իմաստ արտահայտող այլ բառերի՝ բայերից ունեցած կախմամբ։ Խնդրառությունը համընդհանուր բայական-շարահյուսական կարգ է և հավասարապես հատուկ է բայի և՛ անդեմ, և՛ դիմավոր ձևերին։ Բայերը այս կամ այն հորվով կամ հոլովով ու կապով արտահայտված խնդիրներ ու պարագաներ են առնում իրենց իմաստի կամ սեռի թելադրությամբ ու պահանջով, ըստ որում՝ բայիմաստի պահանջով դրված խնդիրներն ու պարագաները նույնությամբ պահպանվում են նաև նույն բայից ածանցված կամ նույն արմատն ունեցող գոյականների և ածականների հետ, իսկ սեռի պահանջով դրված խնդիրները՝ կրող (ուղիղ) և ներգործող խնդիրները, հատկապես առաջինը, հատուկ են միայն բայերին (առաջինը՝ ներգործական, իսկ երկրորդը՝ կրավորական սեռի բայերին)։ Ստորև բերվում են մի քանի օրինակներ նույնարմատ բայերի, գոյականների, ածականների (մակբայների) խնդրառության ընդհանրությունն ու նույնությունը ցույց տալու համար։

Հեռանալ մի բանից||հեռացում մի բանից||հեռու մի բանից.

Մոտենալ մի բանի||մոտեցում մի բանի||մոտ մի բանի.

Հպարտանալ մի բանով||հպարտություն մի բանով||հպարտ մի բանով.

Հանդիպել մեկին—մեկի հետ||հանդիպում մեկին—մեկի հետ.

Կռվել մեկի դեմ—մեկի հետ||կռիվ մեկի դեմ—մեկի հետ.

Խոսել մի բանի մասին||խոսք մի բանի մասին.

Ներգործել մեկի, մի բանի վրա||ներգործություն մեկի, մի բանի վրա:

Տարբեր խոսքի մասերի խնդրառության այս ընդհանրությունն ու նույնությունը բացատրվում է նրանց իմաստային ընդհանրությամբ. չէ՞ որ նրանք նույն արմատն ունեն, հետևաբար և նյութական-իմաստային կողմով իրարից հեռու չեն։

Սակայն կա խնդրառության մի տիպ, որ հատուկ է միայն բայերին և այն էլ ներգործական սեռի բայերին։ Վերջիններս կապակցվելով ուղիղ խնդրի հետ՝ պայմանավորում են միայն իրենց հատուկ շարահյուսական կառուցվածք, խնչպես՝ սիրել հայրենիքը, երեխային, գիրք գրել, նամակ կադրալ, փայտ կտրել, տուներ մաքրել, աշխատանքը վերացնել, ապակին ջառդել և այլն։ Եվ հենց այսպիսի խնդրառությամբ է, որ բայերը տարբերվում են մյուս կարգի բոլոր բառերից։ Պետք է նշել, որ

այս առնականից ուղիղ խնդրի հետ չի կարող համեմատվել ներգործող խնդիրը, որը նույն ձևով կարող է հանդես գալ նաև բայանունների հետ, օրինակ՝ սպասարկվել մի կազմակերպության կողմից՝ սպասարկում մի կազմակերպության կողմից, բարձրացվել կառավարության կողմից՝ բարձրացում կառավարության կողմից:

Ամփոփելով ասվածները՝ կարելի է հանգել հետևյալ ընդհանուր եզրակացությանը: Իմաստաբանորեն՝ բայը բնորոշվում է գործողության, ընթացքի գաղափարի արտահայտմամբ. ձևաբանորեն՝ որպես խոսքի մասնիկ, որի դեպքում դրսևորվում են եղանակի, ժամանակի, դեմքի ու քվի բերականական կարգերը, այլև բայառնումը. շարահյուսորեն՝ ստորագման բերականական կարգի դրսևորմամբ, որի շնորհիվ էլ ճաշերենում ստորագյալի պաշտոնով հանդես եկող միակ խոսքի մասն է, խնդրառությամբ ընդհանրապես և միայն իրեն հատուկ օւղիղ խնդրի ուղղական-տրական (այլ տերմինաբանությամբ՝ հայցական) խնդրառությամբ՝ մասնավորապես (վերջինս հատուկ է միայն ներգործական սեռի բայերին):

ԲԱՅԵՐԻ ԿԱԶՄՈՒԹՅՈՒՆԸ

ՀԱՄԱԴՐԱԿԱՆ ԵՎ ՀԱՐԱԴՐԱԿԱՆ ԲԱՅԵՐ

ՀԱՄԱԴՐԱԿԱՆ ԵՎ ՀԱՐԱԴՐԱԿԱՆ ԿԱԶՄՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ.— Բայերը ժամանակակից հայերենում ըստ կազմության լինում են համադրական և ճարկադրական:

Համադրական են կոչվում այն բայերը, որոնց բաղադրիչները համաձույլ են և մի միություն են կազմում, ինչպես՝ գրել, կատարել, գրտնել, փախչել, կարդալ, ճավատալ, բարձրանալ, վախենալ, մեծացնել, սիրվել և այլն: Համադրական բայերը, ինչպես օրինակներն են ցույց տալիս, ունեն մի բառի տեսք ու ձև:

Հարադրական են կոչվում այն բայերը, որոնց բաղադրիչները համաձույլ չեն և մի միություն չեն կազմում, ինչպես՝ դուրս գալ, վազ տալ, ցույց տալ, լաց լինել, աղաչանք անել, մեջ բնկնել, գրել տալ և այլն: Հարադրական բայերի բաղադրիչները, ինչպես օրինակներն են ցույց տալիս, կապակցվում են հարադրական բարդության եղանակով:

ՊԱՐԶ, ՍՈՍԿԱՆՍԱՅԱՎՈՐ, ՊԱՏՄԱՌԱԿԱՆ, ԿՐԱՎՈՐԱԿԱՆ ԵՎ ԲԱԶՄՈՊԱՏԿԱԿԱՆ ԲԱՅԵՐ

ՊԱՐԶ ԵՎ ՍՈՍԿԱՆՍԱՅԱՎՈՐ ԲԱՅԵՐ.— Ինչպես հայտնի է, հայերենի բայի ելակետային ձև կամ սկզբնաձև է ընդունված անորոշ դերբայը:

Ժամանակակից հայոց լեզվում անորոշ դերբայը կազմվում է *ե* ն և Ալ մասնիկներով, ինչպես՝ գրել, կատարել, վազել, կտրդալ, հավատալ, մեալ և այլն։ Այսպիսի բայերը, որոնք անորոշ դերբայի *ե* ն և Ալ մասնիկներից առաջ բայածանցներ չունեն, կոչվում են պարզ բայեր։

Անորոշ դերբայի *ե* ն մասնիկից առաջ մի քանի բայերի մեջ հանդես են գալիս *ն*, *ջ* ածանցները, օրինակ՝ գտնել, փախչել, իսկ Ալ մասնիկից առաջ՝ շատ բայերի մեջ Ան, մի քանի բայերի մեջ *ե* ն ածանցը, օրինակ՝ մեծանալ, սևեռնալ, վախենալ, մոտենալ։ Այսպիսի բայերը կոչվում են սոսկածանցավոր բայեր⁴։

Պարզ և սոսկածանցավոր բայերից ածանցվում են պատճառական՝ բարձրացնել, վախեցնել, հագցնել, կրավորական՝ գրվել, կտրդացվել, և բազմապատկական՝ կտրատել, ջարդոտել բայերը, որոնց մասին խոսվում է առանձին։ Այսպիսով, այս վերջիններն անտեսելով՝ անորոշ դերբայն արդի հայերենում վերջավորվում է պարզ *ե* ն, Ալ կամ սոսկածանցավոր *ե* ն, *ջ* ն, ԱնԱլ, *ե* նԱլ ձևերով։ Դրանցից ժամանակակից հայոց լեզվում կենդանի ու գործուն են *ե* ն, Ալ և ԱնԱլ կազմությունները։ Ստորև խոսվում է այս ձևերի մասին առանձին-առանձին։

Արդի հայերենում ամենամեծ թիվն են կազմում *ե* ն պարզ կազմության բայերը։ Այսպես, ըստ Հ. Բարսեղյանի կազմած բայացանկի, որն ընդգրկում է մոտ 6000 բայեր (հարադիր բայերն այդ բառացանկի մեջ չեն մտնում), *ե* ն պարզ կազմություն ունի մոտ 4000-ը, այսինքն բոլոր բայերի երկու երրորդը⁵, *ե* ն ձևով բայեր հն կազմվում և՛ ներգործական, և՛ չնգոր նշանակությամբ, բայց ավելի մեծ թիվ են կազմում ներգործականները։ Այսպես, ներգործական սեռի են՝ ազատել, ատել, բերել, ծախել, կարել, հարգել, մերժել, մխիթարել, շարել, ոգևորել, որոնել, պառծել, ջարդել, սիրել, տանջել, ուզել, քանդել և այլն։ Չնգոր սեռի են՝ աղմկել, ամպել, գազազել, խամբել, կապտել, հրճվել, մոլեգնել, նստել, վազել, քնել, ծիծաղել, սատկել, վիճել, տառապել, տխրել, քայլել և այլն։

Բայերի կազմության այս տիպը շատ գործուն է, և այժմ էլ պարզ *ե* ն ձևով նորանոր բայեր են կազմվում՝ առավելապես ներգործական սեռի, օրինակ՝ ապակել, զիգզգվել, ֆաբել, ցելսել, տախտակել, պրոպագանդել, հոդել, բեռնել և այլն։

Ալ կազմության բայերը նախորդ տիպի համեմատությամբ մեծ թիվ չեն կազմում (մոտ 500)։ Դրանք առավելապես կազմվում են բնաձայնական արմատներից և մեծ մասամբ չնգոր սեռի են։ Ալ կազմության

⁴ «Սոսկածանցներ» և «սոսկածանցավոր բայեր» անվանումները գործածում ենք պայմանականորեն՝ հետևելով ավանդույթին։ Ինչպես հետո կտեսնենք, սոսկականցները իմաստազուրկ չեն և ձևավորում են քայերի անկատարի հիմքը։

⁵ Տե՛ս Հ. Բարսեղյան, Արդի հայերենի բայի և խոնարհման տեսություն, Երևան, 1953։

ոչ բնաձայնական, սովորական բայերը քիչ են, Դրանցից են՝ աղալ, անձ-կալ, բաղձալ, գթալ, գնալ, եռալ, գողալ, երևալ, խղճալ, ժպտալ, կար-դալ, հոգալ, շողալ, ողբալ, սուրալ, ցոլալ և այլն: Ոչ բնաձայնական արմատներից կազմության Ա՛Լ տիպը արդի հայերենում այլևս գործոն չէ: Ա՛Լ կազմության բայերը, ինչպես նշվեց, մեծ մասամբ բնաձայնական արմատներից են, օրինակ՝ բլբլալ, գլգլալ, դժժալ, զնգալ, զնգզնգալ, թխկալ, թխկթխկալ, թշշալ, թշթշալ, ծվծվալ, սվսվալ, տզզալ, տզտզալ և այլն: Այս ձևով բնաձայնական արմատներից կազմվել և կազմվում են բազմաթիվ բայեր:

ԱՆԱ՛Լ ձևով սովորաբար բայեր են կազմվում գոյականներից և ա-ծականներից, դրանք համարյա բոլորն էլ չեղոք սեռի են և ցույց են տալիս մի բանի վերածվելը, մի բան դառնալը, օրինակ՝ ագահանալ, աղքատանալ, երջանկանալ, ընկերանալ, հիվանդանալ, հզորանալ, մե-ծանալ, նեղանալ, որբանալ, չորանալ, ջերմանալ, տաքանալ, ուրախա-նալ, քարանալ, օտարանալ և այլն: ԱՆԱ՛Լ ձևով կազմված բայերի քա-նակը ըստ Հ. Բարսեղյանի կազմած բայացանկի մոտ 700 է: Կան այս ձևով կազմված մի քանի ներգործական բայեր, որոնք իմաստային այս խմբին չեն պատկանում, ինչպես՝ գողանալ, լվանալ, խոստանալ, հա-նալ, մոռանալ, ստանալ, ցանկանալ, ուրանալ: Այս բայերը ավանդված են հնից, և այժմ ԱՆԱ՛Լ ձևով ներգործական սեռի բայեր չեն կազմվում:

ՆՆԼ կազմության բայերի թիվը մոտ երկու տասնյակ է: Դրանք մո-տավորապես հետևյալներն են՝ անել, անցնել, առնել, բուսնել, գտնել, դնել, ելնել, ընկնել, թողնել, իջնել, լինել, հագնել, հասնել, հատնել, հեծնել, մեռնել, մտնել, պրծնել, տանել, տեսնել: Այս կազմությունը քա-րացած է, և ՆՆԼ ձևով այժմ նոր բայեր չեն կազմվում:

ՉՆԼ կազմության բայերի թիվը մի տասնյակի էլ չի հասնում: Դը-րանք են՝ դիպչել, թռչել, կորչել, կպչել, հանգչել, սառչել, ուռչել, փախ-չել: Կազմության այս տիպը ոչ միայն նախորդից ավելի քիչ բայեր է ընդգրկում, այլև ժողովրդական լեզվում ՉՆԼ ձևերը տեղի են տալիս ՆՆԼ ձևերին, ինչպես՝ թռչել > թռնել, կպչել > կպնել, փախչել > փախնել: Վեր-ջին ձևերը գործածված ենք գտնում անգամ գեղարվեստական գրակա-նության մեջ:

ԵՆԱ՛Լ ձևով, կան հետևյալ բայերը. արժենալ, գիտենալ, կամենալ, կենալ, հագենալ, մերձենալ, մոտենալ, պարծենալ, վախենալ, ուզենալ, ունենալ: Կազմության այս տիպը ևս քարացած է, և այս ձևով այլևս նոր բայեր չեն կազմվում:

Պարզ և սոսկածանցավոր բայերից ածանցվում են կրավորական, պատճառական և բազմապատկական բայերը:

ՊԱՏՃԱՌԱԿԱՆ ԲԱՅԵՐ.— Կազմվում են ՑՆ մասնիկով, ըստ որում՝ Ե՛Լ, ԵՆԱ՛Լ ձևերը վերածվում են ԵՑՆԵԼ ձևի, ինչպես՝ վազել-վազեցնել, ծիծաղել-ծիծաղեցնել, վախենալ-վախեցնել, մերձենալ-մերձեցնել, Ա՛Լ, 198

րենում բայերը բաժանվում են երկու խմբի՝ Ե կամ 1-ին խոնարհման բայեր և Ա կամ 2-րդ խոնարհման բայեր:

Ե խոնարհման են պատկանում այն բայերը, որոնց անորոշ դեր-բայը վերջավորվում է Ե՛ Զեով, օրինակ՝ գրել, վագել, գտնել, փախչել, բաժնաբաժնել, վագեցնել, հագցնել, գրվել, սիրվել, կտրատել, շարդտել և այլն:

Ա խոնարհման են պատկանում այն բայերը, որոնց անորոշ դեր-բայը վերջավորվում է Ա՛ Զեով, օրինակ՝ հավատալ, գնալ, մեծանալ, զվարճանալ, մտնել, մեծենալ և այլն:

Ժամանակակից հայոց լեզվում իրենց ծավալային ընդգրկումով ա-վելի մեծ թիվ են կազմում Ե խոնարհման բայերը՝ կազմելով բոլոր բա-յերի մոտավորապես $\frac{3}{4}$ -ը:

ԲԱՅԱՆԻՄՔԵՐ

ԲԱՅԱՆԻՄՔԵՐ ԵՎ ՆՐԱՆՑ ԿԱԶՄՈՒԹՅՈՒՆՆԸ.— Իրար հետ համեմա-տելով գր-ել, գր-ում, գր-եմ և այլ ձևերը, նկատում ենք, որ դրանց մեջ կա մի ընդհանուր մաս, որ անփոփոխ կերպով հանդես է գալիս բոլոր ձևերի մեջ. դա է ԳՐ մասը: Գրեց-ի, գրեց-իր, գրեց-եք և այլ ձևերի մեջ որպես ընդհանուր անփոփոխ մաս հանդես է գալիս ԳՐԵՑ, իսկ զը-րել-օ, գրել-իս, գրել-ու, գրել-իք ձևերի մեջ՝ ԳՐԵԼ մասը: Ահա բայա-կան հիմքերի որոշման ելակետ է հանդիսանում հենց այս՝ որոշ բայա-ձևերի մեջ անփոփոխ և ընդհանուր կերպով հանդես եկող բայական բա-ղադրիչների անջատումը:

Ինչպես տեսանք, գրել բայի համար անջատվեցին երեք ընդհանուր մասեր կամ բայահիմքեր, որոնց վրա վերջավորությունների ավելաց-մամբ կազմում են բայական ձևերը. դրանք են՝ ԳՐ-, ԳՐԵՑ- և ԳՐԵԼ-: Համեմատությունը ցույց է տալիս, որ այսպիսի երեք հիմքեր են ան-ջատվում, ասենք, նաև կարդալ բայի համար, ինչպես՝ ա) կարդալ, կարդա-ում, կարդա-ա, բ) կարդաց-ած, կարդաց-ի, կարդաց-եք, գ) կար-դալ-օ, կարդալ-իս, կարդալ-ու, այսինքն՝ կարդալ բայի համար անջատ-վում են ԿԱՐԴ-, ԿԱՐԴԱՑ- և ԿԱՐԴԱԼ- հիմքերը:

Այսպես շարունակելով կարող ենք համոզվել, որ ժամանակակից հայերենի յուրաքանչյուր բայի բոլոր ձևերը կազմվում են երեք հիմքե-րից: Առաջին հիմքը կոչվում է անկատարի կամ անորոշի (բերված օրի-նականերում գր-, կարդ-), երկրորդ հիմքը՝ կատարյալի (գրեց-, կար-դաց-), իսկ երրորդ հիմքը (գրել-, կարդալ-)՝ դերբայական ճիմբ:

Մինչև վերջերս հայերենի քերականություններում բայաձևերի հա-մար ընդունվում էր երկու հիմք՝ անկատարի (անորոշի) և կատարյալի: Այս դրույթը գալիս է գեոևս Մ. Աբեղյանից, որը, ինչպես հայտնի է, բայ էր համարում միայն դիմավոր, եղանակային ձևերը, իսկ եղանա-

կային ձեռքում, իրոք, կարելի է անջատել միայն երկու հիմք՝ անկատարի և կատարյալի հիմքերը Բայց քանի որ Մ. Աբեղյանին հաջորդած քերականություններում բայական համակարգի մեջ զետեղվեցին նաև դերբայները, դրանից ինքնին բխում է մի երրորդ հիմքի առանձնացումը, որը և կատարում է է. Աղայանը, այն կոչելով դերբայական հիմք⁷:

Այժմ բայական հիմքերի կազմության մասին:

Բոլոր բայերի դերբայական հիմքը այդ բայերի անորոշ դերբայն է և ունենալով ՆԼ կամ ԱԼ մասնիկները՝ միշտ հանդես է գալիս որպես նշույթավոր հիմք: Դերբայական հիմքից կազմվում են անկատար երկրորդ և ապառնի դերբայները: Անկատար դերբայն ունենում է ԻՍ, իսկ ապառնի դերբայները՝ ՈՒ և ԻՔ մասնիկները, օրինակ՝ գրել-գրեիս-գրելու-գրելիք, կարդալ-կարդալիս-կարդալու-կարդալիք և այլն: Այս կանոնը համապարփակ է, ոչ մի բացառություն չի ճանաչում երկու խոնարհումների և նրանց մեջ մտնող մանրակաղապարների համար, ուստի և դերբայական բայահիմքից բայական ձևերի կազմությանը այլևս չենք անդրադառնալու:

Բոլոր բայերի անկատարի հիմքն ստանում ենք անորոշ դերբայից ՆԼ և ԱԼ մասնիկները հանելու միջոցով, ինչպես՝ գրել-գր-, կարդալ-կարդ-, փախչել-փախչ-, գտնել-գտն-, բարձրանալ-բարձրան-, բարձրացնել-բարձրացն- և այլն: Բացառություն չկա:

Ներքին կազմության տեսակետից անկատարի բայահիմքերը բաժանվում են երկու խմբի՝ ա) աննշույթ բայահիմքեր, որոնք իրենց կազմում չունեն սոսկածանցներ կամ պատճառական ածանցներ, օրինակ՝ գրել-գր-, հավատալ-հավատ-, և բ) նշույթավոր բայահիմքեր, որոնք իրենց կազմում ունեն սոսկածանցներ կամ պատճառական ածանցներ, օրինակ՝ գտնել-գտն-, փախչել-փախչ-, մեծանալ-մեծան-, մոտենալ-մոտեն-, բարձրացնել-բարձրացն-, փախցնել-փախցն և այլն⁸:

Կատարյալի հիմքը կազմությամբ բազմաձև է և տարբեր տիպեր է ունենում:

Ե և Ա խոնարհման պարզ բայերի կատարյալի հիմքը համապատասխանաբար ունենում է ԵՅ և ԱՅ բաղադրիչները, որոնք ավելանում են անկատարի հիմքի վրա, օրինակ՝ գրել-գր-գրեց, սիրել-սիր-սիրեց, կարդալ-կարդ-կարդաց, հավատալ-հավատ-հավատաց և այլն:

Ե խոնարհման Ն և Զ ածանց ունեցող բայերի կատարյալի հիմքում անկատարի հիմքի Ն և Զ ածանցներն ընկնում են, և այսպիսով ստացվում են պարզ կամ արմատական հիմքեր, օրինակ՝ գտնել-գտն-գտ-, մտնել-մտն-մտ-, փախչել-փախչ-փախ-, թռչել-թռչ-թռ- և այլն:

⁷ Տե՛ս է. Աղայան, Ժամանակակից հայերենի ճյուղումը և խոնարհումը, էջ 227—230:

⁸ Անկատարի հիմքերի համար գործածում են նաև վերջավոր ու անվերջավոր (Ը. Աղայան) և ձևավոր ու անձևավոր (Գ. Զահուկյան) անվանումները:

Ա խոնարհման սոսկածանցավոր բայերի կատարյալի հիմքում անկատարի հիմքի Ան և Են ածանցները համապատասխանաբար փոխարինվում են ԱՅ և ԵՅ ածանցներով, օրինակ՝ բարձրանալ-բարձրան-բարձրաց-, հեռանալ-հեռան-հեռաց-, մոտենալ-մոտեն-մոտեց-, մերձենալ-մերձեն-մերձեց- և այլն: Այսպիսով, Ե և Ա խոնարհման պարզ բայերը և այս բայերը կատարյալի հիմքով նույնանում են, օրինակ՝ գրել-գրեց|| մոտենալ-մոտեց, վազել-վազեց || մերձենալ-մերձեց, կարդալ-կարդաց || բարձրանալ-բարձրաց, հավատալ-հավատաց||հեռանալ-հեռաց և այլն:

Պատճառական բայերի կատարյալի հիմքում անկատարի հիմքի ն հնչյունը փոխվում է Բ-ի, օրինակ՝ բարձրացնել-բարձրացն-բարձրացր-, մոտեցնել-մոտեցն-մոտեցր-, հագցնել-հագցն-հագցր- և այլն:

Այսպիսով, ներքին կազմության տեսակետից կատարյալի հիմքերը ևս լինում են նշույթավոր, որոնք բաժանվում են երկու խմբի՝ ցոյական (գրեց, սիրեց, կարդաց, հավատաց), ու բեական (բարձրացր, մոտեցր, հագցր) և աննշույթ (գտ, մտ, փախ, թո):

Համեմատելով անկատարի և կատարյալի հիմքերը՝ հեշտ է նկատել, որ խոնարհման ոչ մի ձևում դրանք չեն նույնանում և այս կամ այն ձևով հակադրվում են իրար:

Անկատարի և կատարյալի հիմքերը իրար են հակադրվում երեք ձևով⁹.

	աննշույթ անկատար	նշույթավոր կատարյալ
գրել	գր—	գրեց—
կարդալ	կարդ—	կարդաց—
	նշույթավոր անկատար	աննշույթ կատարյալ
գտնել	գտն—	գտ—
փախչել	փախչ—	փախ—
	նշույթավոր անկատար	նշույթավոր կատարյալ
բարձրանալ	բարձրան—	բարձրաց—
մոտենալ	մոտեն—	մոտեց—
բարձրացնել	բարձրացն—	բարձրացր—
մոտեցնել	մոտեցն—	մոտեցր—

Մի քանի բայեր կատարյալի զուգաձև հիմքեր ունեն, ինչպես՝ բեր|| բերեց, դր||դրեց, ար||արեց և այլն, սակայն դրանք ժամանակակից հա-

⁹ Հմտ. Գ. Զառուկյան, Հայոց լեզվի զարգացումը և կառուցվածքը, էջ 233:

յերենի խոնարհման ընդհանուր ձևերից շեղվող այսպես կոչված «անկանոն» բայեր են, որոնց մասին կխոսվի առանձին:

Անկատարի ու կատարյալի հիմքերից կազմվող ձևերին անդրադառնալու ենք ստորև, առանձին խոնարհումներին և նրանց մանրակաղապարներին նվիրված հատվածներում:

ԲԱՅԻ ՍԵՈՒ ՔԵՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԿԱՐԳԸ

Սեռերի Ռամակարգը

ԲԱՅԻ ՍԵՈՒՆԻ ԶԱՄԱԿԱՐԳՆ ԱՐԴԻ ԶԱՅԵՐԵՆՈՒՄ.— Հայոց լեզվի բայը ներկայացնում է բազմաթիվ ձևերի բարդ համակարգ: Նա ունի դերբայների համակարգ, խոնարհվելով կազմում է եղանակների, ժամանակների, կերպերի, դեմքերի ու թվերի համակարգ: Դրանց պետք է ավելացնել, որ հայերենի բայը կազմում է նաև սեռերի համակարգ:

Քայի սեռի կարգը ցույց է տալիս ֆեռականական ենթակայի ու խնդրի, տրամաբանական սուբյեկտի և օբյեկտի փոխհարաբերությունը, որն իր դրսևորումն է գտնում բայաձևի մեջ:

Հարցին մոտենանք մաքուր ձևաբանական սկզբունքով և տեսնենք, թե սեռերի ի՞նչ համակարգ է կազմում արդի հայերենի բայը:

Հետևյալ երկու խմբի բայերի կազմած սեռային շարքերը պատկերացում կարող են տալ ժամանակակից հայերենի սեռերի համակարգի մասին ընդհանրապես:

Առաջին խումբ

Ա շարք	Բ շարք	Գ շարք
բարձրանալ	բարձրացնել	բարձրացվել
հեռանալ	հեռացնել	հեռացվել
մեծանալ	մեծացնել	մեծացվել
ավելանալ	ավելացնել	ավելացվել
մոտենալ	մոտեցնել	մոտեցվել

Երկրորդ խումբ

Ա շարք	Բ շարք
գրել	գրվել
սիրել	սիրվել
հարգել	հարգվել
արհամարհել	արհամարհվել
սպասարկել	սպասարկվել

Բերված երկու խմբերի բայերի ձևաբանական փոփոխությունը հայոց լեզվի բային հաստուկ ու տիպական սեռային փոփոխությունն է:

Առաջին խմբի երեք շարքերը իրար են հակադրված և՛ ձևով, և՛ իմաստով: Ա շարքի բայերը (բարձրանալ) ցույց են տալիս այնպիսի գործողություն, որ պարփակված է ենթակայի մեջ և որի կատարման համար ուղիղ խնդիր չի պահանջվում: Բ շարքի բայերը (բարձրացնել) ցույց են տալիս այնպիսի գործողություն, որ գուրս է գալիս ենթակայի շրջանակներից և որի կատարման համար պահանջվում է ուղիղ խնդիր: Գ շարքի բայերը (բարձրացվել) ցույց են տալիս այնպիսի գործողություն, որ խնդրից անցնում է ենթակային:

Երկրորդ խմբի ո՛չ Ա, ո՛չ Բ շարքերը սեռային նոր իմաստ չեն արտահայտում: Նրանք միավորվում են առաջին խմբի Բ և Գ շարքերի հետ: Այսպիսով, եթե յուրաքանչյուր խմբից վերցնենք մի բայ՝ իր սեռային զուգբերով, բերված երկու խմբերի շարքերը կմիավորվեն իրար հետ հետևելի և ձևով:

Ա խումբ

Բ խումբ

Գ խումբ

բարձրանալ

բարձրացնել

բարձրացվել

— — —

սիրել

սիրվել

Առաջին խմբի բայերի արտահայտած քերականական իմաստը կոչվում է չեզոք սեռի իմաստ, երկրորդ խմբինը՝ ներգործական, իսկ երրորդ խմբինը՝ կրավորական սեռի իմաստ:

Այժմ անցնենք ներգործական, կրավորական ու չեզոք սեռի բայերի իմաստների ու կիրառությունների ավելի հանգամանալից քննությանը:

Ներգործական սեռի բայերը

ՆԵՐԳՈՐԾԱԿԱՆ ՍԵՌԻ ԲԱՅԵՐԻ ԱՐՏԱՀԱՅՏԱԾ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԽՄԱՍՆԵՐԸ.— Ներգործական սեռի բայերը ցույց են տալիս մի այնպիսի գործողություն, որի ժամանակ տրամաբանական սուբյեկտի, ֆեռականական ենթակայի կատարած գործողության համար պահանջվում է ուղղական կամ տրական հոլովով դրված ուղիղ խնդիր լրացում (տրամաբանական օբյեկտ):

Ներգործական սեռի բայերը միշտ ընդունում են ում և ինչ հարցերը, որոնց պատասխանը լինում է տրական (անձի առում) և ուղղական (իրի առում) հոլովներով դրված ուղիղ խնդիր լրացում: Այսպես, էմման զըվարճացրեց ո՞ւմ— իր հորը. Սուրենը սիրում է ո՞ւմ, ի՞նչ— հարազատներին, աշխատանքը. Աշոտը ճանաչեց ո՞ւմ, ի՞նչ— ընկերոջը, նկարը. Լենան գրեց ի՞նչ— նամակ. Երեխան կոտրեց ի՞նչը— բաժակը և այլն:

Ուղիղ խնդրի և ներգործական բայի հարաբերությունները տրամա-

բանական տեսակետից բազմապիսի կարող են լինել: Դրանցից նշենք մի քանի ավելի ընդհանուրները:

ա) Ուղիղ խնդիրը կարող է հանդիսանալ այն առարկան, որը ներգործվում, ազդվում, փոփոխվում, մի դրուժյան մեջ է մտնում կամ մի դրուժյունից մի ուրիշ դրուժյան է անցնում գործողության անզդեցության տակ, օրինակ՝ մեռել՝ ոչխարը, վերանորոգել ու զարդարել պատերը, շարդել ապակին, պղտորել ջրերը, կտաբել մատիտը, ավերել գյուղը, ճեղքել պաշտպանությունը, պատռել գիրքը, զվարճացնել երեխային, գոլորշիացնել ջուրը և այլն:

բ) Ուղիղ խնդիրը կարող է հանդիսանալ այն առարկան, որը որպես արդյունք առաջանում, ստեղծվում է գործողության հետևանքով, օրինակ՝ գիրք գրել, երջանիկ ճաստակարգ կառուցել, ստեղծել հզոր բանակ, շատրվան պատրաստել, գովապ գործել, սեղան շինել և այլն:

գ) Ուղիղ խնդիրը կարող է հանդիսանալ այն առարկան, որի վրա սուկ ուղղված է գործողությունը իր ամբողջ ծավալով, առանց իրական փոփոխությունների մտցնելու նրա մեջ, օրինակ՝ դիտել երկինքը, նկատել կանանց, ճարգել ուսուցչին, սիրել ճայրենիքը, լսել ծայրը, մոռանալ երեխային, զգալ գեղեցիկը և այլն: Ինչպես նկատում ենք, այսպիսի ուղիղ խնդիր են ունենում մարդու գիտակցական, իմացական, զգայական և ընդհանրապես մտավոր ու հոգեկան գործունեություններն արտահայտող ներգործական բայերը:

Նշելով բայի և ուղիղ խնդրի կոնկրետ բառային իմաստների հետ կապված առանձնահատկություններից՝ բերված բաժանումների ներսում բայի և ուղիղ խնդրի զանազան հարաբերությունները ցույց տվող ավելի ևս փոքր խմբեր կարելի է առանձնացնել, ինչպես՝ դեպքեր, երբ ուղիղ խնդիրը փոփոխություն է կրում գործողությունից (շարդել բաժակը), երբ մի դրուժյան մեջ է մտնում գործողության հետևանքով (զվարճացնել երեխային), երբ մի դրուժյունից մի այլ դրուժյան է անցնում (մեծացնել երեխային), երբ ստեղծվում է գործողությունից (սուն կառուցել), երբ ոչնչանում է գործողությունից (սուն քանդել) և այլն, և այլն:

Բայց այդ տարբեր հարաբերությունները ոչ թե քերականորեն են արտահայտվում, այլ պայմանավորված են բայի և ուղիղ խնդրի կոնկրետ բառային նշանակությամբ: Հայոց լեզվի քերականական կառուցվածքի տեսակետից նշանակություն չունի՝ բայի գործողության անզդեցության տակ օբյեկտն ստեղծվում է, թե՞ ոչնչանում, փոփոխություն կրում է, թե՞ ոչ, մի դրուժյան մեջ է մտնում, թե՞ մի վիճակից մի այլ վիճակի է անցնում: Քերականական վերլուծությունը մեզ ոչինչ չի կարող ասել այն մասին, թե «սուն կառուցել», «սուն քանդել» կամ «սուն տեսնել» կապակցությունների մեջ բայի և խնդրի հարաբերությունը տարբեր է: Ներգործական բայերի քերականական հարաբերությունը առար-

կային ընդգրկում է վերևի բոլոր դեպքերն էլ, և սեռի խնդիրը բոլոր դեպքերում ձևավորվում է ուղղականով կամ տրականով:

ՅՆ ԱՍԱՆՑՈՎ ԿԱԶՄՎԱՍ ՆԵՐԳՈՐԾԱԿԱՆ ԲԱՅԵՐԸ (ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՀԱՅՑՐԵՆԻ ՊԱՏՃԱՌԱԿԱՆ ԲԱՅԵՐԸ).— Հայերենի ներգործական բայերը ըստ իրենց կազմության բաժանվում են երկու խմբի՝ պարզ կազմության ներգործականներ (գրել, բարեկարգել, հաղթահարել, հասկանալ, թողնել և այլն) և բաղադրյալ կազմության ներգործականներ կամ պատճառական բայեր (մտցնել, բարձրացնել, թաքցնել, հասկացնել, հիշեցնել և այլն): Վերջիններս կազմվում են ՅՆ ածանցով՝ չեզոքներից կամ ներգործականներից: Քննենք դրանք առանձին-առանձին:

Վեզոմենից ՅՆ ածանցով կազմված բայերը.— Ժամանակակից հայերենի չեզոք բայերի մի զգալի մասը, ստանալով ՅՆ ածանցը, դառնում է ներգործական սեռի, օրինակ՝ մեծանալ-մեծացնել, բարձրանալ-բարձրացնել, մոտենալ-մոտեցնել, զարմանալ-զարմացնել, ծիծաղել-ծիծաղեցնել և այլն:

ՅՆ ածանցով կազմված ներգործականները իրենց համապատասխան չեզոքներից նրանով են տարբերվում, որ եթե չեզոք բայերը ցույց են տալիս միայն ենթակայի գործողությունը կամ դրությունը, ինչպես՝ «Սուրենը զվարճանում է»։ «Ծրեխան մեծանում է»։ «Աշակերտը նստում է»։ «Արևը բարձրանում է» և այլն, ապա այդ չեզոքներին համապատասխան ներգործականները, ցույց տալով հանդերձ ենթակայի գործողությունը, միաժամանակ արտահայտում են այն առարկայի պահանջը, որը մի որոշ դրության մեջ է մտնում այդ գործողության ազդեցության միջոցով, փոխվում, մի դրությունից մի ուրիշ դրության է անցնում, ինչպես՝ «Նա զվարճացնում է իր երեխաներին»։ «Մայրը մեծացնում է իր զավակներին»։ «Ուսուցիչը աշակերտին նստեցրեց առաջին սեղանին»։ «Բանվորները բարձրացրին աշխատանքի արտադրողականությունը» և այլն:

Հայ քերականների մեծ մասը գտնում է, որ ՅՆ ածանցով կազմված բայերը ցույց են տալիս մի այնպիսի գործողություն, որ ենթական ինքը չի կատարում, այլ միայն պատճառ է լինում ուրիշին՝ մի գործողություն կատարելու: Այստեղից էլ ՅՆ ածանցով կազմված բայերի պատճառական բայեր» անվանումը:

Վերցնենք հետևյալ նախադասությունները. «Ուսուցիչը կորցրեց իր գրքերը»։ «Ուսուցիչը վերջացրեց աշխատանքը»։ Դժվար թե հնարավոր լինի ասել, թե այս նախադասություններում կորցնել, վերջացնել բայերով արտահայտված գործողությունները կատարում է ոչ թե ուսուցիչ ենթական, այլ նրա գրգամար, ասիպամար կատարում են զգեստը, աշխատունքը խնդիրները:

Այժմ վերցնենք հետևյալ նախադասությունները.

Դիրեկտորը նրան ազատեց աշխատանքից:
Դիրեկտորը նրան հեռացրեց աշխատանքից:
Նրանք ավարտեցին աշխատանքը:
Նրանք վերջացրին աշխատանքը:
Նա ամրապնդեց իր դիրքերը:
Նա ամրացրեց իր դիրքերը:

ՆՔԵ ընդունենք պատճառական բայերին տրված վերևի բացատրությունը, ապա պիտի ընդունենք նաև, որ բերված համապատասխան առաջին և երկրորդ նախադասությունների միտքը բոլորովին տարբեր է, որովհետև առաջին օրինակների մեջ գործողությունը կատարում է ենթական (ներգործական սեռի բայեր), իսկ երկրորդ օրինակների մեջ գործողությունը ենթական չի կատարում, այլ նրա դրդմամբ, ստիպմամբ կատարում է մի ուրիշ առարկա (պատճառական սեռի բայեր): Բայց «Դիրեկտորը նրան ազատեց աշխատանքից» և «Դիրեկտորը նրան հեռացրեց աշխատանքից» նախադասությունները, ինչպես և համապատասխան մյուս նախադասությունները, նույն կամ համարյա նույն միտքն են արտահայտում, Ազատել-հեռացել, ավարտել-վերջացել, ամրապնդել-ամրացնել բայերը իրարից տարբերվում են կոնկրետ բառային, բայց ոչ քերականական նշանակությամբ, Այսպես են նաև հետևյալները. իրագործել-իրականացնել, լայնացնել-ընդլայնել, մեղմել-մեղմացնել, քննել-կենտրոնացնել, մաքել-հանգցնել և այլն: Դրանք բոլորն էլ արտահայտում են մի այնպիսի գործողություն, որ բխում է քերականական ենթակայից և ուղղված է ուղիղ խնդրի վրա: Այս երկու խմբերը իրարից տարբերվում են կազմությամբ. առաջինները պարզ, իսկ երկրորդները բաղադրյալ ներգործական բայեր են*:

Բայց, համենայն դեպս, բացի կազմության տարբերությունից, այս երկու խմբերը ունեն իմաստային երանգի տարբերություն:

Տև ածանցով կազմված բայերը, սեռով, քերականական ընդհանուր իմաստով չտարբերվելով պարզ ներգործականներից, նրանցից տարբերվում են իրենց գրսևորած գործողության յուրահատուկ բնույթով: Իսկ դա արտահայտվում է նրանում, որ բաղադրյալ ներգործական բայերով գրսևորված գործողությունների ուղիղ խնդիրը ոչ միայն ներգործության ենթարկվող, այլև մի դրույթումից մյուսին անցնող, մի դրության մեջ մտնող, որոշ դեպքերում մի գործողություն կատարող առարկա է: Ահա սա է բաղադրյալ ներգործականների արտահայտած գործողության յուրահատուկ բնույթը, դրանց պատճառականությունը: Հասկանալի է, որ այդ բայերի գործողության յուրահատուկ բնույթը ստեղծվում է այն պատճառով, որ դրանք ունեն իրենց համապատասխան չեզոքները: Այս-

* Այստեղ պարզ և քաղադրյալ անվանումները գործածվում են պայմանականորեն:

պես, քանի որ, ասեմք, վազեցնել, մոտեցնել, հասցնել, բարձրացնել և այլ բայերն ունեն իրենց համապատասխան շեղոթները, այդ պատճառով էլ դրանցով արտահայտված գործողությունների դեպքում առաջին գծի վրա է մղվում ախ, որ ենթական ոչ թե ինքն է վազում, մոտենում, հասնում, բարձրանում, այլ վազեցնում է, մոտեցնում է, հասցնում է, բարձրացնում է մեկ ուրիշի, իսկ այդ մեկ ուրիշը ոչ միայն վազեցվում է, մոտեցվում է և այլն, այլև վազում է, մոտենում է և այլն, Պատճառական բայերով դրսևորված գործողությունը կարծես թե հանդես է գալիս որպես երկփեղկված գործողություն (վազեցնել-վազել, մոտեցնել-մոտենալ)։

Այստեղից դժվար չէ ևզրակացնել, որ երբ Յն ածանցով կազմված բայերը չունեն իրենց համապատասխան շեղոթները, չի կարող հանդես գալ նաև այդ բայերի արտահայտած գործողության յուրահաստուկ բընույթը՝ պատճառականությունը։

Գրաբարից փոխառյալ մի քանի պատճառական բայեր, ինչոյնս՝ կառուցել, հառուցել, մատուցել, հարուցել և այլն, գործածվում են արդի հայերենում, բայց պատճառականություն չեն արտահայտում։ Ինչո՞ւ։ Որովհետև դրանք չունեն իրենց համապատասխան շեղոթները։

Ասում են, թե փակցնել, կառնցնել, յուրացնել, վերցնել բայերը, չնայած որ կազմված են Յն ածանցով, պատճառական չեն կամ կորցրել են պատճառական իմաստը։ Իսկ ինչո՞ւ։ Միայն և միայն այն պատճառով, որ դրանք չունեն իրենց համապատասխան շեղոթները։ Այդ բայերը ավելի քիչ «պատճառականություն» չեն արտահայտում, քան, ասեմք, վազեցնել, նստեցնել, զվարճացնել և այլ բայերը։

Ընդհանուր եզրակացությունը կլինի հետևյալը։

Պարզ ներգործական և Յն ածանցով կազմված ներգործական բայերի միջև գործողության, ենթակայի և ուղիղ խնդրի փոխհարաբերության տեսակետից տարբերություն չկա։ Այդ երկու խմբի բայերն էլ ցույց են տալիս մի այնպիսի գործողություն, որ բխում է ենթակայից և անցնում է ուղիղ խնդրի վրա։ Պատճառական բայերը, ունենալով իրենց համապատասխան շեղոթները, ի հակադրություն դրանց, ավելի ցայտուն կերպով են դրսևորում ներգործական սեռի քերականական էությունը¹⁰ ցույց տալով մի այնպիսի գործողություն, որի ազդեցության տակ ուղիղ խնդիրը մի որևէ վիճակի, դրության մեջ է մտնում կամ մի դրությունից անցնում է մի ուրիշ դրության։ Պատճառական բայերը իրենց արտահայտած այդ իմաստով ոչ թե հակադրվում են պարզ ներգործական բայերին, այլ նրանց հետ քերականական մի միասնություն են կազմում՝ միավորվելով ներգործական սեռ քերականական կարգի տակ։

¹⁰ Հմմտ. Հ. Բաքանդյան, Արդի հայերենի բայի և խոնարհման տեսություն, էջ 122։

¹¹ Տե՛ս անդ, էջ 123։

Այստեղից էլ ելնելով՝ Յն ածանցի հիմնական ֆունկցիան ոչ թե այն է, որ շեզոք սեռի բայերին դարձնում է պատճառական՝ ցույց տալով մի այնպիսի գործողություն, որը ենթակայի ստիպմամբ կամ դրրդմամբ կատարում է մի այլ առարկա, այլ այն, որ շեզոք սեռի բայերին դարձնում է ներգործական՝ ցույց տալով հնթակայի այնպիսի գործողություն, որի կատարման համար անհրաժեշտ է ուղիղ խնդիր լրացում։ Յն ածանցը սեռային ածանց է։

Ներգործականներից Յն ածանցով կազմված բայերը.— Բացի չեզոքներից, Յն ածանցը կարող են ստանալ նաև մի քանի ներգործական բայեր, ինչպես՝ հազնել-հազցնել, հասկանալ-հասկացնել, հիշել-հիշեցնել, զգալ-զգացնել, լսել-լսեցնել, խմել-խմեցնել, կարդալ-կարդացնել, ուտել-ուտեցնել կամ կեցցնել, տեսնել-տեսցնել, ճանաչել-ճանաչեցնել, մոռանալ-մոռացնել և այլն։ Այգ բայերի թիվը սահմանափակ է և չի անցնում մի երեք տասնյակից։

Ի՞նչ տարբերություն կա պարզ ներգործական և համապատասխան պատճառական-ներգործական բայերի միջև։

Եթե պարզ ներգործականներն արտահայտում են այնպիսի գործողություն, որի համար պահանջվում է ենթակայի գործողությունն իր վրա կրող առարկա, ինչպես՝ «Աղջիկը ճաշ է ուտում»։ «Երեխան կաթ է խմում», ապա ներգործականներից կազմված պատճառականները արտահայտում են այնպիսի գործողություն, որի կատարման համար պահանջվում է մի առարկա՝ ենթակայի գործողության ազդեցության տակ մի ուրիշ առարկայի վրա ներգործելու համար, ինչպես՝ «Մայրը աղջկան ճաշ է ուտեցնում»։ «Հայրը երեխային կաթ է խմեցնում»¹¹։

Բերում ենք մի քանի օրինակ գեղարվեստական գրականությունից.— «Խաբում է, տանում գցում ծովի մեջ, Շորերը առնում, ետ բերում քաղաք, Հագցնում իր սև, դարձվոր աղջկան» (Թում.)։ «Նստեցնում է թեզ մի երկու բաժակ Տաք ջուր խմեցնում կամ մի թաս օղի» (Թում.)։ «Մի՛ թողնիր, որ եղբայրդ տանի հարստությունը ուտեցնի կնոջն ու զավակներին» (Շիրվ.)։ «Ա՛խ, Սեդա, գոնե մի կերպ հասկացնի՛ր ինձ այդ դադտնիքը» (Մուր.)։ «Էկոնին այդ բոլորը հիշեցնում էր իսկական ռազմաճակատ» (Զար.)։ «Սովորեցնում էին նրան կրոն, լեզուներ ու դպրություն» (Բաֆֆի)։

Ներգործականներից Յն ածանցով կազմված բայերը, ինչպես օրինակներն են ցույց տալիս, թելադրում են երկու հարց՝ ում, ինչ և պահանջում են այդ հարցերի պատասխանը որպես տրականով դրված անուղղակի խնդիր և ուղղականով դրված ուղիղ խնդիր, ինչպես՝ հագցնել ո՞ւմ, ի՞նչ— երեխային շորերը։ հիշեցնել ո՞ւմ, ի՞նչ— ուսանողին իր պարտականությունը, հասկացնել ո՞ւմ, ի՞նչ— աշակերտի դասը և այլն։

Հայերենի համար որպես ընդհանուր կանոն չի կարելի սահմանել,

¹¹ Տե՛ս անդ, էջ 123։

թէ ներգործական բայերը, ստանալով պատճառական ածանցներ, լրիվ փոխում են իրենց բառային ու քերականական նշանակութիւնը: Այսպէս, արդի հայերենում պտտել-պտտեցնել, մեղմել-մեղմացնել, կրճել-կրճատեցնել համապատասխան զուգերը համանիշներ են և իրարից տարբերվում են սոսկ իմաստային երանգով: Այսպիսի զուգահեռ ձևերը ավելի շատ էին գրաբարում, ինչպես՝ ազատեմ-ազատեցուցանեմ, փառատեմ-փառատեցուցանեմ, գայթազեմ-գայթազեցուցանեմ, հնազանդեմ-հնազանդեցուցանեմ, բորբոքեմ-բորբոքեցուցանեմ, դանդաղեմ-գանդաղեցուցանեմ, դղրդեմ-դղրդեցուցանեմ, ծաւալեմ-ծաւալեցուցանեմ և այլն: ՈՒՅԱՆ ածանցը այսպիսի դեպքերում ավելի է ուժեղացնում բայի ներգործական նշանակութիւնը և նրան տալիս է պատճառականութիւն երանգ:

Պատճառական բայեր են կազմվում նաև տալ բայի հարադրությամբ: Տալ բայով պատճառականներ կարելի է կազմել համարյա բոլոր ներգործական բայերից, ինչպես՝ սիրել-սիրել տալ, բերել-բերել տալ, զարդարել-զարդարել տալ, վերջացնել-վերջացնել տալ, հագցնել-հագցնել տալ, հեռացնել-հեռացնել տալ, ավելացնել-ավելացնել տալ և այլն:

Տալ բայի հարադրությամբ կազմված պատճառականները ցույց են տալիս մի գործողութիւն, որ ոչ թէ ենթական է կատարում, այլ կատարել է տալիս մի ուրիշին, ինչպես՝ գեց-գրել տվեց, զարդարեց-զարդարել տվեց, բերեց-բերել տվեց, բարձրացրեց-բարձրացնել տվեց և այլն:

ՆԵՐԳՈՐԾԱԿԱՆ ԲԱՅԵՐԻ ՇԱՐԱՀՅՈՒՍԱԿԱՆ ԱՅԼ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ.— Ներգործական բայերի գործածութիւնը առանց ուղիղ խնդրի.— Երբեմն ներգործական բայերը գործածվում են առանց ուղիղ խնդրի: Այսպիսի դեպքերում նրանք ցույց են տալիս շարունակական, կրկնողական գործողութիւն՝ որպէս ենթակայի մշտական, մնայուն, բերութաբոլ հատկանիշ, օրինակ՝ Նա լավ է կարգում. Միշտ գրում է. Քիչ է ուտում. Շատ է խմում և այլն: Այսպիսի կիրառութիւնները հաճախ համարում են ներգործական բայերի բացարձակ գործածութիւն:

Ներգործական սեռի բայ + բացառական հոլովով դրված մասնական խնդիր.— Երբեմն ներգործական սեռի բայերը ուղիղ խնդրի փոխարեն ունենում են բացառական հոլովով դրված մասնական խնդիր, օրինակ՝ Նա այդ հացից կերավ. Հայրս այդ զրգերից ուղարկել էր մեզ:

Այսպիսի կապակցութիւնները ցույց են տալիս, որ առարկան գործողութիւնն մեջ է մտնում ոչ թէ իր ամբողջ ծավալով, այլ մի մասով միայն: Համեմատել, օրինակ, «Այդ գինին տուր» և «Այդ գինուց տուր». «Այդ հացը բեր» և «Այդ հացից բեր» կապակցութիւնները: Բացառական հոլովով մասնական խնդիր կարող են ունենալ մի շարք ներգործական բայեր: Բերենք մի քանի օրինակ:

«Ծն մեր աղբրի սառը ջրիցն եմ ուզում» (Թում.). «Յարս էլ խմե՛ց է՛դ ջրից» (Թում.). «Վերջը Գառնիկի մսիցն է ուզում» (Թում.). «Միծա-
210

դելով կանչեց Արմենակը՝ պինդ համբուրելով նրա վարդապետյն այտից» (Նար-Դոս)։ «Վաճառիր այդ ալյուրից»։ «Գնիր այդ կտորից»։ «Իր ունեցածից ինձ էլ տվեց»։ «Այդ գինուց մենք էլ ունենք»։ «Վայելիր այս պտաղներից»։

Ներգործական սեռի բայ + սեռական-տրական ճոշովի և մասին կապի միջոցով արաբական վերաբերության խնդիր.— Ժամանակակից հայերենում ասացական, պատմողական, իմացական և նման իմաստներ արտահայտող ներգործական բայերի խնդիրը հաճախ արտահայտվում է սեռական-տրական հոլովի և մասին կապի միջոցով, ինչպես՝ «Պատմում է նրանց իր ձիու փառաբանությունների մասին»։ «Հիշեց այդ կարևոր ուրշման մասին»։ «Լսում էին թիշխների մասին»։ «Հայտնեցին նրա վերադարձի մասին»։ «Զեկուցեցին հաղթանակի մասին»։ Սրանք իմաստով տարբերվում են «Ներգործական բայ + ուղիղ խնդիր» կապակցություններից։ Այսպես, «պատմել այդ գիրքը» կապակցությունը նշանակում է «լրիվ պատմել այդ գիրքը», իսկ «պատմել այդ գրքի մասին» կապակցությունը նշանակում է «որոշ բան պատմել այդ գրքի մասին»։

Մասին կապով արտահայտված այս խնդիրը, որ կոչվում է վերաբերության խնդիր, ժողովրդական լեզվում սովորաբար բացառականով է արտահայտվում, օրինակ՝ «Խոսում են Լոռու հին-հին փառերից»։ (Թում.)։ «Ծամփին ուսից էինք խոսում» (Թում.)։

Կրավորական սեռի բայեր

ՆԵՐԳՈՐԾԱԿԱՆ ՈՒ ԿՐԱՎՈՐԱԿԱՆ ՍԵՌԻՆԸ ՈՐՊԵՍ ԱՆՄԻՋԱԿԱՆ ՀԱԿԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԵՎ ՆԵՐԳՈՐԾԱԿԱՆ ՈՒ ԿՐԱՎՈՐԱԿԱՆ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԻ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ.— Ժամանակակից հայոց լեզվում կրավորական սեռի բայերը կազմվում են ներգործական սեռի բայերից՝ Վ ածանցով։ Սակավ բացառություններով, յուրաքանչյուր ներգործական բայ ունի իր համապատասխան Վ ածանցով կրավորականը, ինչպես՝ պարգևատրել—պարգևատրվել, ուսումնասիրել—ուսումնասիրվել, ծաղրել—ծաղրվել, կալանավորել—կալանավորվել, կարգալ—կարգացվել, զգալ—զգացվել, բարձրացնել—բարձրացվել, մեծացնել—մեծացվել և այլն։

Եթե ներգործական սեռի բայերը ցույց են տալիս մի գործողություն, որ ենթակայից անցնում է խնդրին, ապա կրավորական սեռի բայերը ցույց են տալիս մի գործողություն, որ խնդրից անցնում է ենթակային։

Ներգործական սեռի բայերով կազմվում են ներգործական կառուցվածքի նախադասություններ, օրինակ՝ «Դիրեկտորը պարգևատրեց ուսանողին», իսկ կրավորական սեռի բայերով՝ կրավորական կառուցվածքի նախադասություններ, օրինակ՝ «Ուսանողը պարգևատրվեց դիրեկտորից»։

Ներգործական կառուցվածքի նախադասության մեջ քերականական

սուբյեկտը և օբյեկտը համապատասխանում են տրամաբանական սուբյեկտին և օբյեկտին, այնինչ կրավորական կառուցվածքի մեջ տրամաբանական սուբյեկտը հանդես է գալիս անուղղակի խնդրի, իսկ տրամաբանական օբյեկտը՝ ենթակայի փերականական կարգով:

Սուբյեկտի և օբյեկտի հարաբերությունների այս տարբեր արտացոլումները հնուց անտի հատուկ են հայոց լեզվին: Արդեն գրաբարում իրար են հակադրվում «Որդի սիրէ զհայր» և «Հայր սիրի յորդոյ» նախադասությունները՝ որպես նույն մտքի տարբեր արտացոլումներ: Գրքանք իրենց ուժն ու կենսունակությունը պահպանել են նաև այսօր, և այժմ ևս հնարավորություն ունենք այդ նույն միտքն արտահայտելու երկու ձևով՝ «Որդին սիրում է հորը», «Հայրը սիրվում է որդուց»:

Երբ ասում ենք, որ ներգործական և համապատասխան կրավորական կառուցվածքները նույն միտքն արտահայտում են լեզվական տարբեր միջոցներով, ապա որոշ անճշտություն ենք թույլ տալիս, որովհետև դրանք ոչ թե նույնանիշներ, այլ շարահյուսական համանիշներ են: Ըվ ինչպես որ բառապաշարային համանիշները լրիվ նույնական չեն, այնպես էլ լրիվ նույնական չեն շարահյուսական համանիշները:

Վերևում բերված նախադասությունների բովանդակային տարբերությունը հանգում է հետևյալին: Եթե ներգործական կառուցվածքի նախադասության մեջ առաջին գծի վրա է դրված սուբյեկտի՝ իր իսկ հատկանիշի ստեղծման փաստը, որի իրականացման համար օբյեկտ է պահանջվում, ապա կրավորական կառուցվածքի նախադասության մեջ առաջին գծի վրա է մղված օբյեկտի հետ կատարված գործողության փաստը, իսկ թե այդ գործողությունն ո՞վ է կատարել, մղված է երկրորդական գծի վրա: Կարճ և՛ պարզ ասած՝ եթե բերված ներգործական կառուցվածքի նախադասության խնդիրն է ցույց տալ, որ դիրեկտորը լաւագնատրեւ է ուսանողին, ապա կրավորական կառուցվածքի նախադասության խնդիրն է ցույց տալ, որ ուսանողը պարգեատրվել է (դիրեկտորից): Այս տեսակետից, ահա, դրանք ոչ միայն շարահյուսորեն, այլև բովանդակությամբ և իրենց արտահայտած մտքի երանգներով նույն նախադասությունները չեն:

Ասվածներից կարելի է գալ հետևյալ եզրակացություններին.

ա) Կրավորական կառուցվածքի նախադասության տրամաբանական սուբյեկտը ռապեո գործողության, հաականիշի ստեղծող այս կամ այն կերպ անաեսված է, եա չունի այն ուժն ու գորությունը, ինչ համապատասխան եերգործական նախադասության սուբյեկտը:

բ) Կրավորական կառուցվածքի նախադասության մեջ օբյեկտի դերն ավելի մեծ է, քան համապատասխան եերգործական կառուցվածքի նախադասության մեջ:

Կրավորական նախադասության տրամաբանական սուբյեկտը կամ փերականական ներգործող խնդիրը, որ կոչվում է նաև կրավորական սե-
212

ոք խնդիր, արտահայտվում է կամ բացառական հոգովով, կամ սեռական-տրականի և կողմից կապի միջոցով, ինչպես՝ Հայրը սիրվում է աղօթքով, աղօթքով կողմից, նա արհամարհվում է ժողովրդից ժողովրդի կողմից, Աթոռն սպանվեց Կայսերից Կայսերի կողմից և այլն: Վերջին ձևերն ավելի ու ավելի են տարածվում և գերիշխող դառնում:

Կրավորական կառուցվածքի այն նախադասությունը, որի մեջ առկա է ներգործող խնդիրը (տրամաբանական սուբյեկտը), կոչվում է եռանդամ կրավորական, օրինակ՝ «Այս հարցը քննարկվում է կառավարության կողմից»:

Լեզվաբանական գրականության մեջ նշվում է, որ եռանդամ կրավորականն ընդհանրապես քիչ գործածական է: Այսպես է, օրինակ, ռուսերենում և գերմաներենում: Եռանդամ կրավորականը քիչ գործածական է նաև հայերենում:

Եռանդամ կրավորականի սակավ գործածությունը լեզուներում բխում է կրավորական կառուցվածքի նախադասության բուն էությունից, այն է՝ իրենցնել գործողի, որպես ռեալ տրամաբանական սուբյեկտի դերը, ցույց տալ օբյեկտի հետ կատարված որոշ գործողության փաստ՝ մեծ մասամբ անկախ գործողից: Ահա այս է պատճառը, որ կրավորական սեռի բայերով կազմված նախադասությունների մեջ ներգործող խնդիրը, տրամաբանական սուբյեկտը մեծ մասամբ չի հիշատակվում, չի արտահայտվում, օրինակ՝ «Այդ հարցը ուսումնասիրվում է»։ «Առաջարկությունը մերժվեց»։ «Ճահիճները չորացվում են»։ «Յուրացվում են նոր հողատարածություններ»։ «Կառուցվում են նոր հիանալի բնակարաններ»։ «Արտադրության մի խումբ առաջավորներ պարգևատրվեցին» և այլն:

Կրավորական կառուցվածքի այն նախադասությունը, որի մեջ ներգործող խնդիրը՝ տրամաբանական սուբյեկտը, չի նշվում, կոչվում է երկանդամ կրավորական:

Երկանդամ կրավորականը, ինչպես օրինակներն են ցույց տալիս, արտահայտում է օբյեկտի (քերականական ենթակայի) հետ կապված մի որոշ գործողություն՝ առանց հիշատակելու գործողին:

ԿՐԱՎՈՐԱԿԱՆ ԲԱՅԵՐԻ ԱՐՏԱՀԱՅՏԱՍ ԽՄԱՍՆԵՐԸ.— Արդի հայերենում ներգործականներին համապատասխան կրավորական բայերի մի մասը միայն կրավորական սեռի իմաստ է արտահայտում, իսկ մյուս մասը ըստ գործածության կարող է արտահայտել և՛ կրավորական, և՛ շեղոք սեռերի իմաստները:

Այսպես, օրինակ՝ զննաձևով, ծաղրով, կալանավորով, ուղարկվել, հրավիրվել բայերը ինչպիսի շարահյուսական կապակցությունների մեջ էլ որ գործածվեն, անպայմանորեն ըմբռնվում են որպես կրավորական սեռի, և նրանց ենթական միշտ ընկալվում է որպես տրամաբանական օբյեկտ, ինչպես՝ Նա զննաձևվում է, ծաղրվում է, կալանավոր-

վում է, ուղարկվում է, հրավիրվում է: Բերված բայերի ընույթն ունենալու բազմաթիվ ուրիշ կրավորականներ, օրինակ՝ գտնվել, խմվել, ուտվել, արափավել, բերվել, կանչվել, արհամարհվել, բարձրացվել, ավելացվել, ոչնչացվել և այլն և ընդհանրապես պատճառականներից կազմված կրավորականները:

Այժմ վերցնենք հանձնվել, պատրաստվել, սկսվել բայերը: Դրանք մեկ կարող են գործածվել որպես կրավորական սեռի՝ ցույց տալով, որ ենթական գործողությունն իր վրա է կրում ուրիշից, օրինակ՝ «Ուրողումը հանձնվեց գործկոմի քննարկմանը»։ «Ուսանողների կողմից զեկուցում էր պատրաստվել»։ «Գարնանացանը գյուղացիների կողմից սկսվեց մարտի վերջերին», մեկ կարող են գործածվել որպես չեզոք սեռի՝ ցույց տալով, որ ենթական գործողությունը ուրիշից չի կրում, այլ կատարում է ինքը, օրինակ՝ «Նա գերի հանձնվեց»։ «Պատրաստվում է դատարան դիմել»։ «Սառնամանիքներն սկսվեցին դեկտեմբերի կեսերից»։ Բերված բայերի ընույթն ունենալու բազմաթիվ ուրիշ կրավորականներ, ինչպես՝ բաժանվել, շարժվել, փակվել, բացվել, տեղափոխվել, տանել, հուզվել և այլն:

Հարց է առաջանում՝ ինչո՞ւ է պայմանավորված կրավորական բայերի արտահայտած չեզոք իմաստը:

Այս երևույթը պայմանավորված է նրանով, որ ժամանակակից հայոց լեզվում պարզ ներգործական բայերը չունեն առանձին չեզոք սեռի ձև՝ որպես ոչ կրավորական: Բայց կենդանի լեզվական պրակտիկայի ընթացքում անհրաժեշտություն և կարիք է զգացվում, առենք, շարժ(ել), ազատ(ել), քափ(ել), բաց(ել), պատրաստ(ել), սկս(ել) և այլ բայիմաստներով զրսևորվող գործողությունը ներկայացնել ոչ միայն որպես ներգործական ու կրավորական սեռի, այլև չեզոք սեռի գործողություն, ինչպես՝ «Քամին շարժվում է մեղմիկ»։ «Վարդը բացվում է մայիսին»։ «Նրա աչքերից արցունքներ էին թափվում» և այլն:

Այսպես է եղել նաև գրաբարում, որտեղ ներգործական քայերի կրավորաձև խոնարհմամբ արտահայտվում էր ոչ միայն կրավորական, այլև չեզոք սեռի իմաստ, օրինակ՝ «Եւ երբէք երբէք պատերազմումք շարժին, ուր մեղաւորք և արդարք առհասարակ կոտորին» (Նզհկ)։ «Ապա լցան, սփռեցան, ծաւալեցան ընդ ամենայն երկիրն Հայոց» (Փաւստոս)։ «Ժորդազոյն տարածեցաւ աղանդ մոցա» (Ազարանգեղոս)։

Միջին հայերենում Վ /Բ/, ՈՒ/ անանցի առաջացմամբ հնարավորություն է ըստեղծվում անցողական քայերի մեջ տարբերակելու ներգործական, կրավորական և չեզոք սեռի ձևեր, ինչպես՝ եփեմ /ն./, եփիմ /շ./, եփվիմ /չ./, քաժեմ/իմ/վիմ, այրեմ /իմ/վիմ, շարժեմ/իմ/վիմ, ծռեմ/իմ/վիմ, պատռեմ/իմ/վիմ, փոխեմ/իմ/վիմ, կոտրեմ/իմ/վիմ: Սակայն պետք է նկատի ունենալ, որ այս երևույթը միջին հայերենում չի ներկայանում որպես մի հետևողական համակարգ՝ նախ նրանով, որ սեռային երեք ձևեր են ունենել միայն Ե խոնարհման անցողական քայերի մի մասը, մյուս կողմից էլ՝ Վ-ով ձևերը հաճախ չեզոք կամ անդրադարձ իմաստ են արտահայտել:

Միջին Ռայնրեյնի անցողական բայերի երեք սեռերը պահպանվել են Պոլսի քաղաքում, որից և մասնակիորեն անցել են արևմտաֆայ գրական լեզվին: Վերջինումս մի քանի ներգործակում բայեր, կրավորական սեռի ձևից բացի, ունեն առանձին չեզոք սեռի ձև, ինչպես՝ կոտրել||կոտրել||կոտրվել, ծռել||ծռվել, քափել||ծռվել, ալսել||ծռվել, մարել||ծռվել¹²:

Ինչ վերաբերում է արդի հայերենին, ապա, ինչպես նշվել է արդեն, այստեղ ներգործական սեռի բայերն ընդհանրապես չունեն առանձին չեզոք սեռի ձև՝ որպես ոչ կրավորական, և այդ է պատճառը, որ նրանց չեզոք սեռն արտահայտվում է կրավորական ձևի միջոցով:

Կրավորական բայերի արտահայտած չեզոք սեռի իմաստն ընդհանրապես բնորոշվում է նրանով, որ բայիմաստով դրսևորված գործողությունը կատարում է քերականական ենթական: Բայց կրավորական բայերի կոնկրետ բառային նշանակությունից կախված՝ այդ ընդհանուր նշանակության մեջ, որպես նրա կոնկրետ դրսևորումներ, հանդես են գալիս իրարից տարբեր մի քանի իմաստներ, որոնք տարբեր ձևով են բերված գրում ենթակայի և գործողության հարաբերությունը:

Մի շարք կրավորական բայեր արտահայտում են այնպիսի գործողություն, որ կատարում է ենթական, բայց և միևնույն ժամանակ ուղղված է հենց իր՝ ենթակայի վրա: Ենթական այդ բայերի դեպքում հանդես է գալիս իր կատարած գործողությունը իր վրա կրողի դերում, Այսպիսի իմաստ արտահայտող բայերը մեր քերականագիտության մեջ կոչվում են անդադարձ բայեր: «Մայիսի մեկին նա քնից զարթնեց թե չէ, վեր կացավ, լվացվեց, սաճրվեց, զուգվեց, զառդարվեց և շտապեց փողոց» նախադասության մեջ ընդգծված բայերը անդադարձ իմաստ են արտահայտում: Այդպիսիք են նաև՝ հագնվել, ճանաչվել, պատրաստվել, պաշտպանվել, ֆսվել, սափրվել, փաթաթվել, յուղվել, օծվել, ջլադվել, մաքրվել, շփվել, տեղավորվել և մի քանի ուրիշները:

Անդադարձ իմաստը կրավորական բայերի չեզոք իմաստի մասնակի դրսևորումներից մեկն է: Կրավորաձև չեզոք բայը հակադրվում է իր համապատասխան ներգործական սեռի բային հետևյալ ձևով: Եթե ներգործական բայը ցույց է տալիս ենթակայի կատարած և ուրիշ առարկայի վրա ուղղված գործողություն, ինչպես՝ «Նա տանջում է ինձ», «Նա հուզում է ինձ», ապա կրավորաձև չեզոք բայը ցույց է տալիս ենթակայի կատարած, բայց և միևնույն ժամանակ ենթակայի մեջ մնացած, ենթակայի մեջ պարփակված գործողություն, ինչպես՝ «Նա հուզվում է», «Նա տանջվում է»: Եթե հարցին մոտենանք այս տեսանկյունից, ապա կարելի է ասել, որ կրավորաձև չեզոքների հսկայական մեծամասնությունը այս կամ այն կերպ անդադարձ իմաստ է արտահայտում: Բայց կրավորական բայերի անդադարձ իմաստի մասին կարելի է խոսել միայն այն դեպքում, երբ ենթակայի գործողությունը ոչ

¹² Տե՛ս Ա. Այսրենյան, Քննական քերականություն..., էջ 89:

թե ընդհանրապես պարփակված է ենթակայի մեջ, այլ ուղղված է հենց իր՝ ենթակայի վրա: Եթե չկա գործողության անմիջական ուղղվածություն, ուրեմն և չկա անդրադարձ իմաստ: Այսպես, եթե ձևա բռնեց քունքերն ու թաղվեց մտախոհության մեջ՝ նախադասության ընդգծված բայն այս կամ այն կերպ կարելի է համարել անդրադարձ իմաստ արտահայտող, ապա «Լուսը բացվեց», «Նա ծնվել է քաղաքում», «Նրա հայրը գտնվում է Երևանում» նախադասությունների բայերը անդրադարձ գործողության նշույլ իսկ չեն արտահայտում:

Մի քանի կրավորական բայեր ցույց են տալիս երկու կամ մի քանի առարկաների այնպիսի գործողություն, որը կատարում է այդ առարկաներից յուրաքանչյուրը, բայց և միևնույն ժամանակ այդ առարկաներից յուրաքանչյուրը հանդես է գալիս որպես մյուս առարկայի (կամ առարկաների) կատարած գործողության օբյեկտ: Այսպիսի իմաստ արտահայտող բայերը կոչվում են փոխադարձ բայեր: «Սուրենը և Աշոտը համբուրվեցին» նախադասության բայը փոխադարձ իմաստ է արտահայտում: Այսպիսի բայերի թիվը հայերենում սակավ է: Դրանցից են՝ ճամբուրվել, պաշպվել, ծեծկվել, տեսնվել, ողջագուրվել, քախվել, զարկվել (Նա պետք է գնար թշնամու հետ զարկվելու) և այլն:

Չեզոք սեռի բայեր

ՉԵԶՈՔ ՍԵՌԻ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԲՆՈՒԹԱԳՐՈՒՄԸ.— Չեզոք սեռի բայերը ցույց են տալիս ենթակայի՝ տրամաբանական սուբյեկտի մի այնպիսի գործողություն, որի կատարման համար չի պահանջվում մի անմիջական առարկա, իբրև ուղիղ խնդիր, ինչպես՝ «Նա վեր ցաւկեց, նստեց անկողնի մեջ, դուրս եայեց լուսամուտից: Ձյունը՝ նաճաճում էր դեպի հեռավոր գագաթները: Դաշտերի համատարած սևության մեջ տեղ-տեղ միայն մնացել էին ձյունի կղզիներ» (Զար-). «Եվ ես արթնացա խնդության ցավից.— Գիշերվա հովն էր լալիս գաշտերում, Մութ հեռաստանն էր դժկամ նայում ինձ, Մենակությունն էր քարի պես լուծում» (Տեր.):

Եվ ներգործական, և՛ չեզոք սեռի բայերը արտահայտում են այնպիսի գործողություն, որ կատարում է քերականական ենթական: Բայց ներգործական և չեզոք բայերը իրարից տարբերվում են իրենց շարահյուսական հատկությամբ. առաջինները ուղիղ խնդիր են պահանջում, իսկ երկրորդները՝ ոչ:

Բայերի ներգործական կամ չեզոք կարգերին պատկանելը միայն և միայն քերականորեն է որոշվում: Եթե դրանց որոշման ժամանակ ելնենք տրամաբանական և ոչ թե քերականական տվյալներից, ապա ներգործական պետք է ճանաչենք նաև դավաճանել, տիրապետել, օգնել, տիրել, վնասել, ծեծ տալ, սիրտ տալ և բազմաթիվ ուրիշ չեզոքներ, քանի որ, ասենք, «սիրել հայրենիքը» և «դավաճանել հայրենիքին», «գի-

տենալ լեզուն» և «տիրապետել լեզվին» կապակցությունների մեջ բայի և խնդրի տրամաբանական հարաբերությունները համարյա նույնն են: Բայց բայի և խնդրի տրամաբանական տեսակետից նույն հարաբերությունները առաջին օրինակներում արտահայտված են «բայ + ուղիղ խընդիր», իսկ երկրորդ օրինակներում՝ «բայ + անուղղակի խնդիր» կապակցությունների միջոցով: Այսքանով էլ առաջին օրինակների բայերը ներգործական, իսկ երկրորդ օրինակների բայերը չեզոք սեռի են: Այսպես և, ընայած որ ծեծել և ծեծ տալ, սրտապնդել և սիրտ տալ համապատասխան զուգբեր նույն կամ համարյա նույն իմաստն են արտահայտում, բայց ծեծել և սրտապնդել բայերը ներգործական սեռի են, քանի որ ուղիղ խնդրի են պահանջում, իսկ ծեծ տալ և սիրտ տալ բայերը չեզոք սեռի են, քանի որ ուղիղ խնդրի հետ կապակցվել չեն կարող (դրանք անուղղակի խնդիր են պահանջում):

Պետք է նկատի ունենալ նաև այն, որ նույն բայերը, ըստ իրենց տարբեր իմաստների, կարող են պատկանել և՛ չեզոք, և՛ ներգործական սեռերին, օրինակ՝ «Նա ապրում է Երևանում», «Ի՛նչ օրեր ապրեցիր»։ «Նայում էր դաշտերին», «Այսօրվա թերթերը դեռ չի նայել» և այլն: Այս երևույթը հայերենի վերջին շրջանի քերականական աշխատությունների մեջ անվանվում է կրկնասեռություն*:

Ներգործական և կրավորական սեռի բայերը խնդրառական միասնություն ունեն, քանի որ առաջինները կապակցվում են ուղիղ խնդրի ուղղական-տրականի (այլ տերմինով՝ հայցականի), իսկ երկրորդները՝ ներգործող խնդրի բացառականի հետ:

Չեզոք սեռի բայերը խնդրառական միասնություն չունեն: Նրանց մեծ մասը ցույց է տալիս այնպիսի գործողություն, որի կատարման համար կողմնակի առարկա, օբյեկտ չի պահանջվում, օրինակ՝ ֆայլել, վազել, ֆնել, ծլել, անել, թռչել, լռել, մեռնել, մեծանալ, սևանալ և այլն: Այսպիսի բայերը նախադասության մեջ կարող են ունենալ պարագաներ, բայց սովորաբար խնդիրներ ունենալ չեն կարող:

Չեզոք սեռի բայերի մի մասը պահանջում է սեռական-տրական (բռն տրական) հոլովով դրված անուղղակի խնդիր, օրինակ՝ Թիրել, Թիրապետել, վնասել, ծախսել, դիպչել, կպչել, նայել, իշխել, դիմադրել, օգնել, նպաստել, օժանդակել, դավաճանել (մի բանի, մեկի): Չեզոքների մի մասը ուժեղ խնդրառությամբ կապակցվում է բացառական հոլովի հետ, օրինակ՝ ակնածել, օգտվել, ամաչել, գարչել, դժգոհել, գարձուրել, խորշել, խուտափել, վախենալ (մի բանից, մեկից): Որոշ չեզոքներ ուժեղ խնդրառությամբ կապակցվում են գործիական հոլովի հետ,

* Այս երևույթի մասին ընդարձակ տե՛ս Ա. Աբրահամյան, Բայը ժամանակակից հայերենում, Երևան, 1982, էջ 702—722:

օրինակ՝ հպարտանալ, պարծենալ, հիանալ, լիանալ, օւրախանալ, գր-
մալովել (մի բանով, մեկով)։

Զեզոք բայերի խնդրառության մանրամասն քննությունը կապ չունի
բայի սեռերի հարցի հետ։ Զեզոք սեռի բայերը միավորվում են մի կար-
գի տակ այն հիմունքով, որ չեն կարող ցույց տալ ո՛չ գործողության

անցում ենթակայից ուղիղ խնդրին, ո՛չ ներգործող խնդրից ենթակային։
ԿՐԱՎՈՐԱԿԱՆ ԱՍՅԵՐԻ ԱՐՏԱՀԱՅՏԱԾ ԿՐԱՎՈՐԱԿԱՆ ԵՎ ՉԾՁՈՔ
ՍԵՌԵՐԻ ԻՄԱՍՏՆԵՐԻ ՏԱՐԲԵՐԱԿՈՒՄԸ.— Հայոց լեզվում շեզոք սեռն
արտահայտվում է ոչ միայն պարզ ու սոսկածանցավոր, այլև Վ ածանց
ունեցող բայերի մեջ։

Կրավորական բայերի իմաստների վերլուծությանը նվիրված հատ-
վածում տեսանք, որ մի շարք կրավորական բայեր արտահայտում են
նաև շեզոք սեռի իմաստ։ Դրա տակ, ինչպես նշված է արդեն, հասկա-
նում ենք այն, որ կրավորական բայով արտահայտված գործողությունը,
հատկանիշը բխում է քերականական ենթակայից և ոչ թե ներգործող
խնդրից։

Հետևելով Մ. Արեղյանի ոճին՝ կարելի է ասել, որ մի շարք կրա-
վորական բայերի շեզոք գործածությունը հայերենում սովորական երե-
վույթ է։ Զեզոք սեռի իմաստ են արտահայտում բազմաթիվ կրավորա-
կան բայեր, ինչպես՝ «նա ահագին բան սովորեց և փռվեց բնավորու-
թյամբ»։ «Բացվեց Արարատյան դաշտի լուսապայծառ առավոտը»։ «Ծրկ-
նակամարում գորշ ամպեր են կուտակվել»։ «Նրա աչքերից արտասուքի
կաթիլներ պոկվեցին»։ «Նրա վերքը արդեն փակվել է»։ «Աշունն ավառու-
վում է, սկսվում է արդեն ձմեռը»։ «Արեգակը թեփվել էր դեպի մուտքը»։
«Այդ սպանիչ մթնոլորտում հալվում էր նրա երիտասարդ կյանքը»։ «Վիշ-
տը նրա մեջ խառնվել էր ուրախության հետ»։ «Նա ավելի ոգևորվեց»։
«Ամեն ինչ ծնվում է ու մեռնում»։ «Զիու սմբակները խրվում էին սևա-
հողի մեջ»։ «Նա համոզվեց, որ իր վրա են ծիծաղում»։ «Մազերից մի
բարակ փունջ անջատվել ու կախվել էր նրա խոշոր ականջին»։ «Նա շրջ-
վեց իմ կողմը»։ «Զուրն անմիջապես ծծվեց հողի մեջ»։ «Տաքարյուն
երիտասարդն անմիջապես բուրբվեց»։ «Նա բարոյապես շատ էր տանջ-
վում»։ «Իմ առջև փռվել էին արտերը»։ «Նա պնդում էր, թե պետք է
ամուսնուց բաժանվի»։

Հասկանալի է, որ ընդգծված բայերը այլ կապակցությունների մեջ
կարող են արտահայտել կրավորական սեռի իմաստ։ Հարց է առաջա-
նում՝ գործնականորեն ինչպե՞ս տարբերել կրավորական բայերի ար-
տահայտած կրավորական և շեզոք սեռի իմաստները։ Դրա համար կա-
րելի է առաջարկել հետևյալ միջոցները։

ա) Կրավորական սեռի բայերով կազմված նախադասությունների
միտքը հնարավոր է տալ համապատասխան ներգործական սեռի բայե-
րով կազմված նախադասություններով։ Այսպես. «Ժողովում այդ առա-

շարկութիւնը մերժվեց»։ «Այդ աշխատանքը բարձր գնահատվեց» նախադասութիւնները ներգործականի են վերածվում «Ժողովում այդ առաջարկութիւնը մերժեցին», «Այդ աշխատանքը բարձր գնահատեցին» ձևով։ Սա նշանակում է, որ վերևի օրինակներում մերժվել և գնահատվել բայերը կրավորական սեռի իմաստ են արտահայտում։ Չեզոք իմաստ արտահայտող կրավորական բայերով կազմված նախադասութիւնների միտքը հնարավոր չէ տալ համապատասխան ներգործական սեռի բայերով կազմված նախադասութիւններով։ Այսպես, «Բացվեց Արարտյան դաշտի լուսապայծառ առավոտը»։ «Նա թաղվեց ծանր մրտքերի մէջ» նախադասութիւնների միտքը չի կարող տրվել համապատասխան ներգործական սեռի բայերով կազմված նախադասութիւններով, որովհետև բերված օրինակներում բացվել և թաղվել բայերը շեզոք սեռի իմաստ են արտահայտում։

բ) Կրավորական սեռի բայերը թելադրում են ումի՞ց, ինչի՞ց կամ ո՞ւմ կողմից հարցերը, որոնց պատասխանը լինում է կրավորական սեռի բայի ներգործող խնդիրը։ Եթե ներգործող խնդիրը նախադասութիւնների մեջ չի հիշատակված, ապա այդ հարցերի միջոցով այն կարելի է ձևականորեն վերականգնել¹³։ Այսպես, «Ժողովում այդ առաջարկութիւնը մերժվեց»։ «Այդ աշխատանքը բարձր գնահատվեց» նախադասութիւնների կրավորական, սեռի բայերը թելադրում են ումի՞ց, ո՞ւմ կողմից հարցերը, որոնց պատասխանը լինում է ներգործող խնդիրը (բանվորների կողմից, կառավարութիւն կողմից)։

Չեզոք սեռի իմաստ արտահայտող կրավորական բայերը չեն թելադրում կրավորական սեռի բայերի համար տրվող հարցերը։ «Արեգակը թեքվել էր դեպի մուտքը»։ «Սկսվեց ձմեռը» նախադասութիւնների կրավորական բայերի համար հնարավոր չէ տալ ումի՞ց, ո՞ւմ կողմից հարցերը, որովհետև այդ օրինակներում կրավորական բայերը շեզոք սեռի իմաստ են արտահայտում։

գ) Կրավորական սեռի բայերով արտահայտված ստորոգյալները պատասխանում են ի՞նչ է արվում, ի՞նչ արվեց և այլ հարցերին, իսկ վածանց ունեցող շեզոք սեռի բայերով արտահայտված ստորոգյալները՝ ի՞նչ է անում (ի՞նչ է լինում), ի՞նչ արեց (ի՞նչ եղավ) և այլ հարցերին։ Ըստ այդմ՝ «Այդ առաջարկութիւնն ուսումնասիրվում է» նախադասութիւնի ստորոգյալը պատասխանում է ի՞նչ է արվում հարցին, իսկ «Նա ձգվեց հրամանատարի առաջ» նախադասութիւնի ստորոգյալը՝ ի՞նչ արեց հարցին։

Եթե կրավորական բայով արտահայտված ստորոգյալը չի թելադրում կամ չի կարող թելադրել ի՞նչ է արվում, ի՞նչ արվեց և այլ հարցերը, ուրեմն նա շեզոք և ոչ թե կրավորական սեռի է։

¹³ Տե՛ս Լ. Բաբսեղյան, Արդի Ռայերենի քայի և խոնարհման տեսություն, էջ 208։

Այս մի քանի միջոցներով չեզոք սեռի իմաստ արտահայտող կրավորական բայերը կարելի է տարբերել կրավորական սեռի բայերից:

«ԿՐԱՎՈՐԱԿԵՐՊ ԶԵՂՈՔՆԵՐ».— Ժամանակակից հայերենում կան Վ ածանցով կազմված մի շարք չեզոք բայեր, որոնք շունեն իրենց համապատասխան պարզ ներգործական ձևերը: Դրանք մոտավորապես հետևյալներն են. բնակվել, գնդառավել, գծվել, գունատվել, գրադվել, զբմայլվել, բնդհարվել, բաճվել, խաղաղվել, խելագարվել, խղճահարվել, համարձակվել, հակվել, հաշտվել, հարձակվել, հիասթափվել, հնազանդվել, հուսահատվել, հապտակվել, հրածարվել, հաճախավել, մոլորվել, մոայլվել, չվել, պապանծվել, սթափվել, սիրահարվել, սխալվել, վախճանվել, վնասվել, ցնորվել, ուշաթափվել, փլվել, փշափաղվել, փփվել:

Վ ածանցով կազմված, բայց ժամանակակից լեզվում իրենց համապատասխան պարզ ներգործական ձևերը չունեցող բայերը (դրանց ներգործական սեռն արտահայտվում է պատճառականի ձևով՝ բնակվել—բնակեցնել, թաքնվել—թաքցնել, մոլորվել—մոլորեցնել և այլն) կրավորական սեռի իմաստ չեն կարող արտահայտել, չեզոք սեռի բայեր են և մեր քերականությունների մեջ հորջորջվում են «կրավորակերպ» չեզոքներ ոչ այնքան հաշող անվանմամբ:

Դրանց մեծ մասը գրաբարում եղել են կրավորաձև խոնարհման չեզոքներ և մի քանիսը ունեցել են իրենց համապատասխան Ե լծորդով ներգործականը, ինչպես՝ խաղաղվմ/եմ, համարձակվմ/եմ, հաշտվմ/եմ, հնազանդվմ/եմ, պապանծվմ/եմ, սթափվմ/եմ, վախճանվմ/եմ, ցնորվմ/եմ, յոժարվմ/եմ, մի քանիսն էլ չեն ունեցել, ինչպես՝ զանգատիմ, զմայլիմ, բնակիմ, թաքչիմ, խելագարիմ, ուշաթափիմ, սխալիմ: Բնակիմ և սխալիմ բայերը ունեցել են նաև Ե լծորդով չեզոք ձևեր:

Մեր լեզվում «կրավորակերպ» չեզոքների գոյությունը բացատրվում է նրանով, որ երբ Վ բայածանցի ստեղծումով ներգործական բայերի կրավորակերպ խոնարհման ԻԼ ձևը փոխվեց ՎԻԼ ձևի, միաժամանակ կրավորակերպ խոնարհվող մի շարք չեզոք սեռի բայեր (զանգատիմ, բնակիմ, խելագարիմ, սխալիմ և այլն) մոլայնաբար ստացան այդ ածանցը, իսկ հետո այդ բայերի նմանակությամբ կազմվեցին նաև այլ բայեր (գծվել, սիրահարվել, փշափաղվել):

Վ ածանցը «կրավորակերպ» չեզոքների մեջ սոսկ ձևական նշանակություն ունի, և երբ դրանցից Ցն ածանցով ներգործական սեռի բայեր են կազմվում, այն դուրս է բնկնում, ինչպես՝ հաշտվել—հաշտեցնել, բնակվել—բնակեցնել, հնազանդվել—հնազանդեցնել, սիրահարվել—սիրահարեցնել և այլն, բայց՝ գծվել—գծվեցնել:

Մի քանի «կրավորակերպ» չեզոքներ ունեն առանց Վ-ի (չեզոք) ձևեր, ինչպես՝ հակառակվել/ել, համաձայնվել/ել, մոլորվել/ել, մոայլվել/ել, հոծարվել/ել, նմանվել/ել, վերաբերվել/ել, տրամվել/ել: Դրական լեզուն երբեմն գերադասում է Վ-ով, իսկ երբեմն առանց Վ-ի ձևերը: Առանձին դեպքերում դրանց միջև նկատվում են իմաստային տարբերություններ, օրինակ՝ վերաբերվել|վերաբերել (նա ինձ վատ է վերաբերվում, և Այդ բանն ինձ չի վերաբերում):

ԴԻՄԱՎՈՐ ԵՎ ԱՆԴԵՄ ՁԵՎԵՐ.— Ինչպես նշված է արդեն, հայերենում բայը զրևադրվում է երկու՝ դիմադր կամ եղանակային և անդեմ կամ դերբայական ձևերով:

Դիմավոր են կոչվում բայի այն ձևերը, որոնց գործողության հետ միասին հատուկ են եղանակի, ժամանակի, դեմքի ու թվի քերականական կարգերը, օրինակ՝ կարդում եմ, կարդում էի, կարդացել եմ, կարդացել էի, կարդացի, կարգամ և այլն:

Անդեմ են կոչվում բայի այն ձևերը, որոնք արտահայտում են սոսկ գործողություն՝ առանց եղանակի, ժամանակի, դեմքի և թվի, օրինակ՝ կարդալ, կարդացել, կարդացած, կարդալու և այլն:

Այժմ անցնենք բայի արտահայտության այս երկու ձևերի քննությանը՝ վերլուծությունն սկսելով բայի անդեմ կամ դերբայական ձևերից:

ԴԵՐԲԱՅՆԵՐ

ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԴԵՐԲԱՅՆԵՐԻ ՀԱՏԿԱՆԻՇՆԵՐԸ ԵՎ ԴԱՍԱԿԱՐԳՈՒՄԸ.— Վերլուծությունն սկսենք հետևյալ հարցադրմամբ. կարելի՞ է արդյոք ժամանակակից քերականական համակարգով դերբայներ համարվող բոլոր ձևերը՝ կարդալ, կարդում, կարդալիս, կարդալու, կարդացել, կարդացած, կարդացող, կարդա, կարդալիք, համարել նույն բառի քերականական ձևեր կամ բառաձևեր: Զե՞ որ դրանցից մի մասը՝ անորոշը— կարդալ, անկատար II-ը — կարդալիս, հարակատար—կարդացած, ենթակայականը—կարդացող և ապառնի II-ը — կարդալիք, բառային ինքնուրույնություն ու անկախություն ունեն: Ըի՞շտ ենք վարվում մենք այս դերբայները ևս մյուսների նման դիտելով որպես բառի քերականական ձևեր:

Անմիտելի է, իհարկե, որ բառային ինքնուրույն կիրառություն ունեցող դերբայները մյուսներից տարբերվում են ոչ միայն իրենց հարաբերական անկախությամբ, այլև լեզվի համակարգում իրենց խաղացած դերով: Բայց, համենայն դեպս, դրանք ևս մյուսների նման քերականական ձևեր են, բառաձևեր և ոչ թե անկախ ու ինքնուրույն բառային միավորներ: Դրանում համոզվելու համար պետք է նկատի ունենալ հետևյալը:

Ժամանակակից հայերենի բոլոր դերբայները, անկախ իրենց իմաստից և լեզվի համակարգում խաղացած դերից ու շարահյուսական կիրառություններից, իրար հետ կապված, իրարով պայմանավորված համագոյակից ձևեր են, և դրանցից մեկի գոյությունը կանխադրում է նաև մյուսների գոյությունը: Եթե լեզվում ունենք որևէ դերբայական ձև,

օրինակ, մշակել, ապա հաստատ կարող ենք ասել, որ ունենք կամ կարող ենք կազմել մյուս բոլոր դերբայական ձևերը, ինչպես՝ մշակել — մշակում, մշակելիս, մշակելու, մշակել (եմ), մշակած, մշակող, մշակի, մշակելիք: Ամեն մի անորոշ դերբայ ունի իր համապատասխան անկատար, ապառնի, հարակատար և մյուս բոլոր դերբայները. ամեն մի հարակատար դերբայ ունի իր համապատասխան անորոշ, անկատար, ենթակայական ու մյուս բոլոր դերբայները և այսպես շարունակ: Ահա ձևերի այսպիսի հետևողական ու բացառություններ չճանաչող հարաբերակցությունը ոչ մի կասկած չի թողնում, որ բոլոր դերբայները քերականական ձևեր են և ոչ թե առանձին, անկախ բառեր: Հենց այն բանը, որ, ասենք, ԱՄ և ՈՂ մասնիկները կարող են հարակատար և ենթակայական դերբայներ կազմել համարյա բոլոր բայերից, նշանակում է դրանք ձևակազմական և ոչ թե բառակազմական մասնիկներ են:

Հայերենի բոլոր դերբայները միավորվում ու համախմբվում են մի քառի տակ որպես քերականական ձևեր, որովհետև նրանց բոլորին, դիմավոր ձևերի նման, հատուկ է գործողության, ընթացքի գաղափարը, որն իր նյութական-քերականական արտահայտությունն է ստանում բայասեռի և խնդրառության կարգերում: Այսքանով էլ հայերենի բոլոր դերբայները, որպես բայի անդեմ ձևեր, ի հակադրություն դիմավոր ձևերի, կարող են համախմբվել մի քերականական կարգի տակ:

Սակայն բայի անդեմ ձևերը՝ մի կողմից, և դիմավոր ձևերը՝ մյուս կողմից, տարաբնույթ առանձնահատկություններ են երևան հանում, որ անպայմանորեն պետք է հաշվի առնել հայերենի դերբայական ձևերը բնութագրելիս:

Այս հարցը հանգում է հետևյալին: Բայի դիմավոր ձևերը համասեռ ֆեռականական առանձնահատկություններ են երևան հանում, նրանք իրարից տարբերվում են իրենց ձևաբանական առանձնահատկություններով միայն՝ եղանակով, ժամանակով, դեմքով ու թվով, բայց ոչ երբեք կիրառությամբ ու լեզվի համակարգում իրենց խաղացած դերով: Բայի դիմավոր ձևերը խոսքի մեջ նույն կիրառությունն ունեն և հանդես են գալիս ստորոգյալի շարահյուսական պաշտոնով: Լեզվի մեջ ինչ կիրառություն որ ունի, ասենք, գրում եմ ձևը, նույն կիրառությունը կունենա գրել եմ ձևը, այլև գրելու եմ ձևը և դրանց միջև, բացի կերպային-ժամանակային տարբերություններից, այլ տարբերություններ ցույց տալ հնարավոր չէ:

Եթե հարցին մոտենում ենք այս տեսանկյունից, ապա պարզ է դառնում, որ հայերենի դերբայական ձևերը տառասեռ, տառաբնույթ ֆեռականական առանձնահատկություններ են երևան հանում: Հին քերականության թերությունն այս հարցում այն էր, որ բոլոր դերբայները քերականորեն նույն մակարդակով, բավարար ուշադրություն չէր դարձվում դերբայների ներքին խմբավորմանը և նրանց տարբեր խմբերի դրսևո-

րած առանձնահատկություններին ու յուրահատկություններին: Դերբայ-
ների ուսումնասիրության ժամանակ այս հարցերի վրա է հենց իր ու-
շադրությունը բեռնում նորագույն լեզվաբանությունը¹⁴:

Նկատի ունենալով դերբայական ձևերի տարբեր կիրառությունները
և լեզվի կառուցվածքում դրսևորած տարբեր ֆունկցիաները՝ ժամանա-
կակից հայերենի դերբայները բաժանվում են երկու խմբի¹⁵:

ա) Ինքնուրույն շարահյուսական կիրառությունից զուրկ և, հետե-
վաբար, բառային անկախություն չունեցող դերբայներ, որոնք են՝ առ-
կատար (կարդում), ապառնի (կարդալու), վաղակատար (կարդացել),
ծխուման (կարդա): Դրանք է. Աղայանի հորջորջած կերպային դերբայ-
ներն են:

բ) Ինքնուրույն շարահյուսական կիրառություն ունեցող և, հետե-
վաբար, բառային անկախություն ունեցող դերբայներ, որոնք են՝ անորոշ
(կարդալ), անկատար II (կարդալիս), հարակատար (կարդացած), են-
թակայական (կարդացող), ապառնի II (կարդալիք): Դրանք է. Աղա-
յանի հորջորջած վիճակային դերբայներն են:

Առաջին խմբի դերբայները կոչվում են կախյալ դերբայներ, իսկ
երկրորդ խմբինը՝ անկախ դերբայներ:

Կախյալ դերբայներից անկատարը՝ կարդում, վաղակատարը՝ կար-
դացել և ապառնին՝ կարդալու իրենց իմաստով և լեզվի ձևաբանական
կառուցվածքում խաղացած դերով համազոր են՝ կազմելով եռանդամ
հակադրություն: Այս դերբայները իրարից տարբերվում են սոսկ կեր-
պային-ժամանակային իմաստով, այն է՝ անկատարը արտահայտում է
կատարվող, ընթացքի մեջ գտնվող գործողություն, վաղակատարը՝ կա-
տարված, ավարտված, ընթացքից դուրս եկած գործողություն, իսկ ա-
պառնին՝ կատարելի, սպասելի գործողություն: Իմաստային այսպիսի
հակադրությունը պայմանավորում է այս դերբայների՝ լեզվի ձևաբա-
նական կառուցվածքում կատարած համազոր դերը, որն արտահայտ-
վում է նրանում, որ դրանցից յուրաքանչյուրը օժանդակ բայի ներկայի
ու անցյալի ձևերի հետ բաղադրում է սահմանական եղանակի երկուա-
կան ժամանակ՝ արդի հայերենի համար այնքան բնորոշ կարգում եմ—
կարդում էի, կարդացել եմ—կարդացել էի, կարդալու եմ—կարդալու էի
զուգահեռ հակադրություններով: Անկատար, վաղակատար և ապառնի
դերբայները այս հարադրության ձևերից դուրս այլ կիրառություն չու-
նեն: Նրանք միշտ հանդես են գալիս օժանդակ բայի հետ միասին և
այդ զուգորդումից դուրս նրանք որպես անկախ լեզվական միավոր փաս-
տորեն գոյություն չունեն: Նույնն է նաև ժխտման դերբայը, որը ևս ան-

¹⁴ Տե՛ս, օրինակ, Է. Աղայան, Ժամանակակից հայերենի հոլովումը և խոնար-
հումը, Երևան, 1967:

¹⁵ Այս և հետագա շարադրանքը հմմտ. Է. Աղայանի վերոհիշյալ աշխատության
հետ (չէ 344—348):

կախու ինքնուրույն բառային կիրառութիւն չունի, միշտ հանդես է գալիս օժանդակ բայի ժխտական ձևերի հետ՝ բաղադրելով պայմանական կամ ենթադրական եղանակի ժխտական ապառնի և անցյալի ապառնի ժամանակները՝ չեմ կարդա—չէի կարդա գուգադիր հակադրութիւններով։

Վերլուծութիւններից միաժամանակ կարելի է գալ այն եզրակացութիւնը, որ կախյալ գերբայները լեզվի քերականական կառուցվածքում իրենց խաղացած դերով մոտավորապէս համասարվում են բայահիմքերին։ Այսպես, եթե բարձրան հիմքից համապատասխան վերջավորութիւնների կցումով առաջանում են բարձրանամ, բարձրանաս, բարձրանաւ և այլ բայաձևերը, բարձրաց հիմքից՝ բարձրացա, բարձրացաւ, բարձրացալ և այլ բայաձևերը, ապա բարձրանում հիմքի և եմ օժանդակ բայի խոնարհված ձևերի միացմամբ առաջանում են բարձրանում եմ, բարձրանում ես, բարձրանում է և այլ բայաձևերը, բարձրացել հիմքից՝ բարձրացել եմ, բարձրացել ես, բարձրացել է և այլ բայաձևերը։ Իհարկե, չի կարելի վճռականորեն պնդել, թե բարձրանում եմ—բարձրանում էի, բարձրանալու եմ—բարձրանալու էի և այլ բայաձևերի հետ հանդես եկող եմ և էի միավորները սոսկ վերջավորութիւնների դեր են կատարում։ Հայտնի է, որ բայական բուն վերջավորութիւնները, ինչպես՝ բարձրացա, բարձրացաւ, բարձրացալ և այլն, ձուլված են հիմքերին, նրանց հետ սերտ միասնութիւն են կազմում և ձևաբանական վերլուծութիւն միջոցով միայն կարող են տարրալուծվել. իսկ կախյալ գերբայների կազմում հանդես եկող եմ և էի միավորները չեն ձուլվել հիմքերին, նրանց հետ սերտ ամբողջութիւն չեն կազմում, կարող են դրվել նաև նախադաս և անգամ ընդմիջվել այլ բառերով, օրինակ՝ Ծա եմ այսօր երեկոյան զննում նրանց տուն։ Դու ես բոլորի ներկայութեամբ նրան այդ բանն ասել և այլն։ Եթե դրան գումարենք նաև այն, որ եմ—էի ձևերը կարող են դրվել նաև գոյականների, ածականների ու այլ բառերի վրա և կազմել բաղադրյալ ստորոգյալ (աշակերտ է, աշակերտ էր, լավ է, լավ էր և այլն), այլև այն, որ դրանք կարող են ունենալ անկախ ու ինքնուրույն բառային գործածութիւն՝ արտահայտելով նյութական իմաստ (Նա եղել է, է և կլինի), ապա պարզ կդառնա, որ կարգում եմ—կարգում էի, կարգալու եմ—կարգալու էի, կարգացել եմ—կարգացել էի տիպերի մեջ եմ և էի միավորների դերը չափազանց դժվարութեամբ կարող է սոսկ համասարեցվել բայական բուն վերջավորութիւնների դերին։ Բայց որ այդ տիպերի մեջ եմ և էի միավորները այս կամ այն չափով շփման եզրեր են հանդես բերում բայական բուն վերջավորութիւնների հետ— դրանում ևս կասկած չի կարող լինել։

Այժմ անցնենք անկախ գերբայների բնութագրմանը։ Անկախ դերբայները լեզվի կառուցվածքում համագործ ու համահնչյուն առանձնահատկութիւններ երևան չեն հանում։ Վերջիններիս միակ ընդհանրութիւն-

նը գործառական տեսակետից գուցե միայն այն է, որ նրանք հանդես են գալիս նախադասության ինքնուրույն անդամների պաշտոններով: Դրանից դուրս նրանք երևան են հանում էական տարբերություններ:

Անկախ, ինքնուրույն կիրառություն ունեցող դերբայները նույն շարահյուսական առանձնահատկությունները չունեն: Անորոշ դերբայը սովորաբար հանդես է գալիս գոյականի, հարակատարը՝ ածականի, ենթակայականը և ապառնի II-ը՝ ածականի և գոյականի, իսկ անկատար II-ը՝ մակբայի շարահյուսական պաշտոններով:

Իրենց իմաստներով պայմանավորված՝ անկախ դերբայները տարբեր են նաև ձևաբանական առանձնահատկություններով: Անորոշ դերբայը հոլովվում է հենց ինքնին, որովհետև նա իր մեջ համատեղում է նաև գոյական անվան հատկանիշներ, օրինակ՝ գրել—գրելու—գրելուց, հոգնել—հոգնելու—հոգնելուց և այլն: Ենթակայական դերբայը ևս հոլովվում է հենց ինքնին, որովհետև նրա մեջ գործողության հետ միասին դրսևորվում է նաև գործողի գաղափար, ինչպես՝ կարդացող—կարդացողի—կարդացողից: Հարակատար դերբայը հոլովվում է գոյականաբար գործածվելիս՝ որպես փոխանուն իր մեջ համատեղելով հատկանշային և առարկայական նշանակություն, օրինակ՝ հոգնած զինվորը, մարդը— հոգնածի—հոգնածից, բնածը—բնածի—բնածից: Անկատար II-ը փոխանվանաբար գործածվել չի կարող, ուրեմն և զուրկ է հոլովի կարգից, բացստությամբ այն հազվագյուտ դեպքերի, երբ գործածվում է ինքնանվանողաբար, օրինակ՝ «Հոգնելիս»-ը հոգնել բայի անկատար դերբայն է:

Այս թուուցիկ վերլուծություններն էլ բավական են համոզվելու, որ անկախ դերբայները տարասեռ, տարաբնույթ քերականական առանձնահատկություններ են դրսևորում: Ահա թե ինչու Մ. Արեղյանը դրանք տեղաբաշխում էր տարբեր խոսքի մասերի մեջ:

Արդեն նշված է, որ հայերենի դերբայներին, որպես բայաձևերի, հատուկ է գործողության, ընթացքի գաղափարը: Հայերենի դերբայների իսկական բնույթը ավելի ճիշտ բացահայտելու համար պետք է մանրամասնորեն վերլուծել այս վերջին կետը:

Հայերենի տարբեր դերբայների համեմատությամբ կարելի է գալ այն եզրակացությանը, որ դերբայները գործողության, ընթացքի գաղափարը նույն համասեռ ձևով չեն արտահայտում, դրսևորում կամ ներկայացնում: Այսպես, անկատար՝ կարդում, վաղուկատար՝ կարդացել, ապառնի՝ կարդալու և ժխտման՝ կարդա դերբայներին մեջ սոսկ կա գործողության, ընթացքի գաղափար: Դրանից դուրս այլ նշանակություններ այս ձևերի մեջ չկան: Իսկ սա էլ ինքնին նշանակում է, որ անկատար, վաղակատար, ապառնի և ժխտման դերբայները գործողությունը ներկայացնում են «մաքուր», «անխառն» վիճակում և այսքանով էլ հենց «անաղարտ» ձևով են դրսևորում բայ խոսքիմասային կարգի քերական-

նական էությունը Այդ առանձնահատկությունը է պայմանավորված նաև այն, որ դրանք լեզվի քերականական կառուցվածքում միանման դեր են կատարում՝ օժանդակ բայի հետ բաղադրելով եղանակային ձևեր։ Ահա այդ առանձնահատկության շնորհիվ էլ վերոհիշյալ դերբայները կարող են անջատվել մնացած բոլոր դերբայներից և համարվել առանձին քերականական կարգ։

Այս նույն բանը կարելի է ասել արդյոք անկախ դերբայների մասին։ Կարելի է ասել, թե անորոշ, հարակատար, ենթակայական, անկատար II և ապառնի II դերբայների մեջ ևս գործողությունը, ընթացքը արտահայտվում, դրսևորվում կամ ներկայացվում է «մաքուր», «անխառն» ձևով կամ վիճակում։ Ո՛չ, չի կարելի ասել։ Վերոհիշյալ դերբայների մեջ գործողության, ընթացքի հետ միաժամանակ առկա են կամ հանդես են գալիս նաև այլ և այլ խոսքի մասային նշանակություններ։ Մանրամասնությունների մեջ շմտնելով՝ այս դերբայների և այլ խոսքի մասերի հարաբերակցությունները ներկայանում են հետևյալ ձևով։

Անորոշ դերբայը գործողության, ընթացքի հետ միաժամանակ դրսևորում է նաև առարկայական-գոյականական իմաստ, օրինակ՝ Սիրում է վազել, խաղալ, կարդալ, երգել, պարել և այլն։

Հարակատար դերբայը՝ հատկանշային-ածականական իմաստ, ինչպես՝ Բնած երեխա, հոգնած գինձոր, ջարդված ապակի և այլն։

Ենթակայական դերբայը՝ սծականական և գոյականական իմաստ միաժամանակ, օրինակ՝ կարդացող աշակերտ, կարդացող (նա, ով կարդում է), մտածող մարդ, մտածող (նա, ով մտածում է), պայքարող մարդ, պայքարող (նա, ով պայքարում է) և այլն։

Ապառնի II-ը՝ ածականական և գոյականական իմաստ միաժամանակ, օրինակ՝ առելիք խոսքեր, ասելիք (ասելու բան), գրելիք նամակ, գրելիք (գրելու բան), անելիք գործ, անելիք (անելու բան) և այլն։

Անկատար II-ը՝ պարագայական-մակբայական իմաստ, օրինակ՝ Տուն գնալիս հանդիպեցի, Կարդալիս մոայլվում էր, Հիշելիս տխրում էր և այլն։

Այսպիսով պարզ է դառնում, որ ժամանակակից ճայերենի դերբայներից «մաքուր» բայական իմաստ են արահայտում միայն անկատար (կարդում), վաղակատար (կարդացել), ապառնի (կարդալու) և ժխտման (կարդա) դերբայները, իսկ մյուս դերբայների մեջ բայական իմաստը զուգակցվում է այլևայլ խոսքի մասային իմաստների հետ։ Անորոշ դերբայի մեջ դրսևորվում է գոյականի, հարակատար դերբայի մեջ՝ ածականի, ապառնի II և ենթակայական դերբայների մեջ՝ և՛ ածականի, և՛ գոյականի, իսկ անկատար II-ի մեջ՝ մակբայի խոսքի մասային իմաստը։

Դերբայների մասին ասվածները սխեմայով կամփոփվեն հետևյալ ձևով։

Դերբայներ	Գործողություն, ընթացք	Գոյականական- ատակցական խնայ	Ածականական- հատկանշային խնայ	Մականական- պարագայական խնայ
Անորոշ (կարդալ)	+	+	—	—
Անկատար (կարդում)	+	—	—	—
Անկատար II (կարդալիս)	+	—	—	+
Ապառնի (կարդալու)	+	—	—	—
Ապառնի II (կարդալիք)	+	—	+	—
Վաղականատար (կարդացել)	+	—	—	—
Հարակատար (կարդացած)	+	—	+	—
Ծնթականական (կարդացրդ)	+	+	+	—
Ժխտման (կարդալ)	+	—	—	—

Դերբայների այս ընդհանուր բնութագրությունից հետո քննենք հայերենի անկախ և կախյալ դերբայները առանձին-առանձին:

ԱՆԿԱՆ ԴԵՐԲԱՅՆԵՐ

ԱՆՈՐՈՇ ԴԵՐԲԱՅ

ԱՆՈՐՈՇ ԴԵՐԲԱՅԻ ԿԱԶՄՈՒԹՅՈՒՆԸ, ԻՄԱՍՏԸ ԵՎ ՀՈՒՈՎՈՒՄԸ.—

Ինչպես նշված է արդեն, ժամանակակից հայոց լեզվում անորոշ դերբայը կազմվում է ՆԼ և ԱԼ մասնիկներով, ինչպես՝ գրել, վազել, նավատալ, կառդալ և այլն: Անորոշ դերբայի ՆԼ և ԱԼ մասնիկներից առաջ հաճախ հանդես են գալիս սուսկական, պատճառական, կրավորական ու բաղմապատկական ածանցներ, և այսպիսով ստացվում են անորոշ դերբայի ՆՆԼ, ՉՆԼ, ԱՆԱԼ, ԵՆԱԼ, ՑՆՆԼ, ՎՆԼ, ԱՏՆԼ, ՈՏՆԼ և այլ ածանցավոր ձևերը, ինչպես՝ գտնել, փախչել, մեծանալ, վախենալ, բարձրացնել, սիրվել, կտրատել, ջարդատել և այլն:

Ե՛վ հայ, և՛ օտար լեզուների քերականություններում անորոշ դերբայը բնորոշելիս սովորաբար զուգահեռ է անցկացվում դրա և գոյականի ուղղական հոլովի միջև: Եվ իրոք, գոյականի ուղղական հոլովաձևի և անորոշ դերբայի միջև ինչ-որ զուգահեռություն գոյություն ունի: Ինչ-

պէս որ գոյականների ուղղական հոլովաձևերը անվանում են առարկան, օրինակ՝ տուն, ֆաղաֆ, փողոց, ծառ, մարդ, բանվոր, այնպես էլ բայի անորոշ դերբայները անվանում են գործողութունը, օրինակ՝ գրել, կարդալ, վաչել, հավատալ, ջարդել, մաքրել, կտրել և այլն: Մյուս կողմից՝ գոյականի ուղղական հոլովաձևերը, գոնե հայերենում, հանդես են գալիս որպես բառի ուղիղ, սկզբնական ձևեր, որոնցից մեր լեզվական գիտակցությամբ ածանցվում են գոյականի բոլոր մյուս ձևերը, ինչպես՝ ֆաղաֆ—ֆաղաֆ+ի, ֆաղաֆ+ից, ֆաղաֆ+ով—ֆաղաֆ+ում—ֆաղաֆ+ներ—ֆաղաֆ+ներ+ի—ֆաղաֆ+ներ+ից և այլն: Այսքանով էլ, նաև որպես առարկայի անվանում, ուղղական հոլովը գերիշխող դիրք ունի գոյականի մյուս բոլոր ձևերի նկատմամբ: Իսկ այս տեսակետից ինչպիսի՞ն է անորոշ դերբայի դրութունը:

Եթե ժամանակակից քերականական համակարգով բոլոր անդամ և դիմավոր «բայական» ձևերը համախմբվում են մի կարգի տակ՝ գրել, գրած, գրող, գրելիս, գրեցի, գրեմ, գրի՛ր և այլն, ապա դրանցից «ելականացին», «սկզբնական», «ուղիղ», «անփոփոխ» ձև է անորոշը, և դա միայն այն հիմունքով, որ անորոշ դերբայը անվանում է գործողութուն: Այս տեսակետից նա բոլորովին էլ անորոշ դերբայ չէ, այլ, եթե կարելի է այսպես արտահայտվել, անվանողական դերբայ է: Ինչպես որ գոյականի «ուղիղ» ձևը անվանում է առարկան, այնպես էլ բայի «ուղիղ» ձևը անվանում է գործողութունը, ուրեմն և՛ «սկզբնական», «չփոփոխված» ձև է, և այսքանով էլ մյուսները ստորադասված են նրան: Ամեն մի անորոշ դերբայ ունի իր համապատասխան դերբայական և դիմավոր ձևերը՝ գրել—գրած—գրող—գրեցի—գրեմ—գրի՛ր, կարդալ—կարդացած—կարդացող—կարդացի—կարդամ—կարդա և այլն: Հայերենում կան միայն սակավաթիվ դիմավոր ձևեր, որոնց համապատասխան անորոշները չկան, ինչպես՝ եմ, կամ, զիտեմ, ունեմ: Բայց այս մի քանի ձևերը սոսկ կաթիլ են ծովի մեջ, և, որպես օրինաչափություն, ամեն մի անորոշ դերբայ ունի իր համապատասխան դիմավոր ու անդամ ձևերը և ընդհանրապես: Այսքանով փակելով հարցը՝ անցնենք անորոշ դերբայի հոլովմանը:

Անորոշ դերբայը հոլովվում է ՈՒ հոլովմամբ, ինչպես՝ գրել—գրելու—գրելուց—գրելով, կարդալ—կարդալու—կարդալուց—կարդալով և այլն:

Պետք է նկատի ունենալ, որ անորոշ դերբայի հոլովումը փոխանվանական հոլովում չէ և վերջինիցս տարբերվում է և՛ իմաստով, և՛ ձևով: Այսպես, սպիտակը բառաձև փոխանվանական հոլովմամբ համատեղում է հատկանիշի և առարկայի իմաստները, իսկ, դրան հակառակ, օրինակ, գրելը սոսկ նշանակում է գրելու գործողությունը, բայց ոչ՝ գրելու գործողությունը և դրա հետ մի ուրիշ առարկա: Մյուս կողմից՝ փոխանվանական հոլովումն ընդհանրապես կատարվում է որոշյալ առումով

և ի հոլովմամբ, օրինակ՝ սպիտակը—սպիտակի—սպիտակից և այլն, մինչդեռ անորոշ դերբայի հոլովումը տեղի է ունենում ՈՒ հոլովմամբ՝ որոշյալ առման հետ նաև անորոշ առումով, օրինակ՝ գրելը—գրելու—գրելուց, գրել—գրելու—գրելուց և այլն¹⁶:

Անորոշ դերբայը հոլովվում է հենց ինքնին և ոչ թե փոխանվանական կիրառությամբ, որովհետև նա իր մեջ համատեղում է բայի և գոյական անվան ճառագանիչները: Անորոշ դերբայը բայ է այնքանով, որ արտահայտում է գործողության, ընթացքի գաղափար, որն իր փերականական-նյութական դրսևորումն է ստանում բայասեռի և դրանից բխող խնդրառության կարգերում. անորոշ դերբայը միաժամանակ գոյական է այնքանով, որ որպես գործողության անուն իր իմաստով հավասարվում է բայանուններին, արտահայտելով նաև առարկայական գաղափար, որն իր փերականական-նյութակետ դրսևորումն է ստանում հոլովի կարգում: Այսպես ուրեմն՝ անորոշ դերբային ներհատուկ են և՛ բայի, և՛ գոյականի համար բնորոշ քերականական կարգերը՝ բայասեռն ու խնդրառությունը և հոլովումը, հետևաբար և անորոշ դերբայը պետք է բնորոշվի հենց որպես այդպիսին:

Հայ քերականությունների մեջ նշվում է, որ անորոշ դերբայը հոգնակի թիվ չունի, թեև նա կարող է ստանալ նեմ մասնիկը, սակայն դա ոչ թե դերբայի իմաստի հոգնակիությունն է ջուլջ տալիս, այլ ստացական հոգի իմաստի՝ գնալներս—մեր գնալը, գնալներդ—ձեր գնալը, գնալները—նրանց գնալը: Իհարկե, չի կարելի բացարձակորեն պնդել, թե անորոշ դերբայը ընդհանրապես հոգնակի թվով գործածվել չի կարող, որովհետև բացառիկ դեպքերում դա ևս հնարավոր է, ինչպես՝ Այսպիսի զղջալներ շատ եմ տեսել. Քո ուտել-խմելները վերջ կունենան, թե՛ ոչ: Բայց դրանք բացառիկ օրինակներ են, և, որպես կանոն, հոգնակի թվի կարգը անորոշ դերբային հատուկ չէ: Սրան կարծես թե հակասում է այն դրույթը, թե անորոշ դերբայը իր մեջ համատեղում է նաև գոյական անվան հատկանիշները: Ծթի իրոք այդպես է, ապա ինչո՞ւ նա հոգնակի թիվ չի կազմում: Բացատրությունը պարզ է. չէ՞ որ անորոշ դերբայը գործողության անուն է, և հասկանալի է, որ գործողությունը հոգնակի ձևով անվանվել չի կարող: Այստեղ պետք է հիշել, որ սոսկ վերացական նշանակություն արտահայտող բայանուններն անգամ, օրինակ՝ կախարհում, ծագում, սանդղծում և այլն, որպես կանոն, հոգնակի թիվ կազմել չեն կարող:

Անորոշ դերբայի բայական և անվանական-գոյականական հատկանիշները դրսևորվում են ոչ միայն սեռի ու խնդրառության և հոլովման համատեղությամբ նույն ձևի մեջ, այլև բացահայտվում են անորոշ դերբային տրվող հարցերով: Այսպես, «Մի՞րում է վազել, խաղալ, կարդալ,

¹⁶ Հմմտ. Ա. Աբրահամյան, Բայը ժամանակակից հայերենում, էջ 896:

գրել, գրոսնել, զվարճանալ, երգել, պարել» կապակցության մեջ անորոշ դերբայները հավասարապես կարող են պատասխանել և ի՞նչ անել, և ի՞նչ հարցերին. նա սիրում է ի՞նչ անել՝ վազել, խաղալ, կարգալ... Նա սիրում է ի՞նչ՝ վազել, խաղալ, կարգալ և այլն: Ի միջի այլոց նկատենք, որ այսպիսի դեպքերում և՛ անորոշ, և՛ որոշյալ առմամբ գործածվելով (այսինքն՝ առանց հոգի և Ըլ՛ն հոգով կիրառվելով)՝ անորոշը չի փոխում իր բնույթը, թեև որոշյալ առման դեպքում նրա առարկայական էությունն ավելի ցայտուն է դրսևորվում՝ «Սիրում է վազելը, խաղալը, կարգալը, դրելը» և այլն:

ԱՆՈՐՈՇ ԳԵՐԲԱՅԻ ԿԻՐԱՌՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ.— Կատարված իմաստային վերլուծություններն արդեն ընդհանուր գծերով նախանշում են անորոշ դերբայի շարահյուսական կիրառության հիմնական ոլորտները: Գործողության, ընթացքի նշանակությունը համատեղելով առարկայական նշանակության հետ՝ անօրոշ դերբայը իր առարկայակամ, բայանվանական էությունը համապատասխան՝ խոսքի մեջ հանդես է գալիս գոյականին հատուկ շարահյուսական պաշտոններով: Գոյականների նման նախադասության մեջ գործածվելով ուղղական, սեռական-տրական, բացառական, դուրծիական, հազվագեպ նաև ներդոյական հոլովներով՝ անորոշ դերբայն արտահայտում է այս հոլովներին հատուկ շարահյուսական հարաբերություններ:

Անորոշի ուղղական հոլովածեր նախադասության մեջ հանդես է գալիս ենթակայի և ուղիղ խնդրի շարահյուսական պաշտոններով, ինչպես՝ ա) «Մի՛ մտածիր այն ցավերի մասին, որոնց զարմանելը վեր է քո ուժից» (Մուր-). «Այդպես շուտ ուրախանալը դեռ վաղ է, սիրելի՛ մայր» (Բաֆֆի). «Եվ ավելորդ, և անօգուտ է պատճառի կամ պատճառների մասին մտածելը» (Նար-Դոս). «Իմ շուտ վեր կենալը կարևոր էր մեր ընտանիքի համար» (Անան-). բ) «Սղալի տեսարանն սկսեց նրան ծանծաղցնել» (Շիրվ-). «Սիրում էր աղմկալի քեֆեր, կտրել, ջարդել, սրա ու նրա վրա շշեր շպրտել, թուղթ խաղալ» (Շիրվ-). «Սովորեցնում էր վազել, լայն վիհերի վրայից թռչել, ձիառշավ լինել և խրոխտ ծուլզնեբերին սանձահալել» (Բաֆֆի). «Դարան են մտնում, հենց որ զգում են վայրի խոզերի մտնեալը» (Բակ-):

Անորոշ դերբայի ուղղական հոլովածեր հաճախ գործածվում է տրականի և բացառականի փոխարեն, ինչպես՝ Պատրաստվում էր զնալ (փխ. գնալու), Վարժվել է հանգեցրով ոտանավորներ գրել, Փափագում էի տեսնել ու լսել նրան, Ձգտում եմ վերացնել թերությունները, բարձրացնել աշխատանքի որակը, Ամաչում էր զնալ, տսել (գնալուց, ասելուց), Վախենում էր նրան հանդիպել, տեսնել, հետը խոսել, Խուսափում էր մտնեալ իր նախկին ընկերներին, նրանց հետ բուրեկամսություն անել և այլն:

Այսպիսի ուղիղ ձևով գործածված անորոշը, որի ուղիղ ձևը պայ-

մանավորված չէ խնդրառու բայի հոլովառությամբ, կոչվում է բացարձակ անորոշ:

Անորոշի սեռական-տրական հոլովածեր կիրառվում է այնպես, ինչպես դոյականի սեռական-տրական հոլովածեր:

Որպես գոյականից կախված ձև՝ անորոշի սեռական-տրականը հանդես է գալիս որոշյի կամ ճատկացուցչի պաշտոնով, ինչպես՝ «Մեր նամփա քնկնելու ժպմանակն էր» (Թում.). «Հետևից ճյուղի կտորվելու ձայն լսվեց» (Բակ.). «Ալիմյանների տանն ասեղ գցելու տեղ չկար» (Շիրվ.). «Ափսոս էլ կարդալու բան չկա, վերջացավ» (Անան.). «Զարմանալու և ճետափրփելու հերթն ինձ հասավ» (Նար-Դոս):

Որպես բայից կախված ձև՝ անորոշի սեռական-տրականը հանդես է գալիս՝ ա) հանգման խնդրի պաշտոնով, ինչպես՝ «Նախասենյակում սպասում էր դռների բացվելուն, նրա արթնանալուն» (Բաֆֆի). «Պատրաստվում էր օդնել ձագի աշխարհ գալուն» (Անան.). բ) նպատակի պարագայի պաշտոնով՝ շարժում ցույց տվող բայերի ճետ, օրինակ՝ «Գալիս էին իրենց հարգանքը մատուցանելու հանգուցյալին» (Շիրվ.). «Վարազներն իշնում են ջուր խմելու» (Բակ.):

Անորոշի բացառական հսկվող ռովորաբար հանդես է գալիս՝ ա) անշատման անուղղակի խնդրի պաշտոնով, օրինակ՝ «Նա հրաժարվում է մեզ հետ ճանդիպելուց, մեզ հետ խոսելուց, մեր երեսը տեսնելուց». «Խուսափում է իր նախկին բարեկամներին այցելելուց, նրանց տեսնելուց». բ) պատճառի պարագայի պաշտոնով, օրինակ՝ «Շատ աշխատելուց չէի կարողանում լավ քնել». «Շտապելուց մի քանի սխալներ թույլ տվեց»:

Անորոշի գործիական հոլովը շատ դժվարությամբ է ըմբռնվում առարկայական նշանակությամբ և այդ պատճառով էլ, որպես կանոն, խնդրի պաշտոնով հանդես չի գալիս:

Անորոշի գործիական հոլովածեր ճիմնականում հանդես է գալիս ձևի պարագայի շարանջուսական պաշտոնով, և նրա այս կիրառությունը զաւգվածային է ու չափազանց տարածված, օրինակ՝ «Միժեռնակը սուր ծղրտալով քնկավ կատվի հետևից՝ նրա շուրջը թռնալով ու կտցահարելով (Թում.). «Հետևից խաղալով ու խայտալով վազում էր սպիտակ ձին» (Բակ.). «Փայփայելով պահում է այն տրեխները» (Շիրվ.):

Բացի ձևի պարագայից, անորոշի գործիականը նախադասության մեջ նաև կիրառվում է ժամանակի և պատճառի ու ճիմունքի պարագաների պաշտոններով, օրինակ՝ ա) «Գիքորին նկատելով՝ նա իսկույն կանգ առավ» (Թում.). «Արտասանելով այս խոսքերը՝ նա շտապով դուրս գնաց» (Շիրվ.). բ) «Հասկանալով նրա խորամանկությունը՝ այդ օրը տնից դուրս չեկավ». «Զգալով նրա դուրսը՝ ես դուրս եկա սենյակից»:

Անորոշի ներգոյական հոլովը սակավադեպ է միայն կիրառվում՝ արտահայտելով սահմանափակման նշանակություն, օրինակ՝ «Ես շատ ծուլ եմ նամակներ գրելում» (Նար-Դոս)։ «Դմակին կտա ու մի տալումը դմակը կպոկի» (Թում.)։ Անորոշի ներգոյականի իմաստը սովորաբար արտահայտվում է սեռական-տրականով ու մեջ կապով, օրինակ՝ «Սո-վորելու մեջ հավասարը չունի»։ «Ճառելու մեջ մի հատ է»։ «Վարպետա-ցել է ուրիշներին վարկաբեկելու մեջ» և այլն։

Սակայն կան կիրառություններ, երբ անորոշ դերբայը սոսկ հան-դես է գալիս գործողության նշանակությամբ, առանց առարկայական իմաստի։ Այսպիսի բնույթ ունեն հետևյալ կիրառությունները։

ա) Անօրոշ դերբայը որպես եղանակային ձևերի բաղադրիչ.— Ժա-մանակակից լեզվի ոչ հեռավոր անցյալում անորոշ դերբայը մասնակ-ցում էր բայի դիմավոր ձևերի կազմությանը՝ օժանդակ բայի ժխտա-կան ձևերի հետ բաղադրելով ենթադրական եղանակի ժխտական ձևերը, ինչպես՝ «Երբեք իր բնի մոտերքում որս չի անիլ ու վնաս չի տալ» (Թում.)։ «Անիծվի՛ս, եթե վերջին կամքս չես կատարիլ» (Շիրվ.)։ «Եր-բեք չեմ ամուսնանալ նրա հետ» (Շիրվ.)։

Այս ձևերը, որոնք մինչև դարասկիզբը օրինաչափական էին, այժմ գործածությունից դուրս են եկել և հնաբանությունների արժեք ունեն։

բ) Անօրոշ դերբայի գործածությունը հրամայական եղանակի ի-մաստով, ինչպես՝ «Գլխատել ստահակին եվ ինձ ներկայացնել գլուխն անմիջապես» (Զար-)։ «Միայն պատրաստ պահել խռովահույզ ոգին եվ հավատալ Շամիրամա մեծահնար խելքին» (Զար-)։ «Որոշում հանեց... հայ հողագուրկին Ջրավարաբել վեց արշին հողով, Այլ— ընդամենը— Վիսեքացնել մահվան ու ջարդի մշտական դողով» (Սևակ)։

գ) Անօրոշ դերբայի գործածությունը ըզնական եղանակի իմաստով, ինչպես՝ «Մոռանա՛լ, մոռանա՛լ ամեն ինչ, Ամենին մոռանալ, Չսիրել, չխորհել, չափսոսալ—Հեռանա՛լ... Մի վայրկյան ամենից հեռանալ, Ա-մենին մոռանալ.— Խավարում, ցավերում բարանալ Մեն-միայն... Մո-ռանալ, մոռանալ ամեն ինչ, Ամենին մոռանալ, Չսիրել, չտենչալ, չկան-չել, հեռանալ» (Տեր-)։

Այսպես և՛ անորոշ դերբայով արտահայտվում են նաև եղանակա-յին այլ երանգներ, ինչպես՝ «Դ՛նչ դիրք բռնել մոր մոտ. կեղծե՛լ, խա-բե՛լ, Թե՛ բացարձակ կերպով դառապաւրտել հոր վարմունքը» (Բաֆֆի)։ «Վինե՛լ, Թե՛ չլինել՝ այս է խնդիրը» («Համլետ»)։ «Փակել դպրոցը, ու-սումնարանը... Բայց ինչպե՛ս փակես մի ազգի լեզուն» (Սևակ)։

Հասկանալի է, որ այսպիսի գործածությունների գեպքում անորոշ դերբայի հոլովական ձևի մասին խոսք լինել չի կարող, որովհետև անո-րոշ դերբայը վերջին կիրառությունների գեպքում զուրկ է առարկայնու-թյան գաղափարից, հետևաբար նաև հոլովի քերականական կարգից։

ԿԱԶՄՈՒԹՅՈՒՆԸ, ԻՄԱՍՏՆ ՈՒ ԿԻՐԱՌՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ.— Անկատար 2-րդը կազմվում է ԻՍ մասնիկով, որը գրվում է բոլոր բայերի անորոշ դերբայի վրա, ինչպես՝ գրել—գրելիս, կարդալ—կարդալիս, փախչել—փախչելիս, բարձրացնել—բարձրացնելիս և այլն*։ Այս կանոնը համապարփակ է ու համընդհանուր և ոչ մի բացառություն չի ճանաչում։ Հստայում՝ անկատար 2-րդի ձևերը ժամանակակից հայոց լեզվում ընկալվում են ու ըմբռնվում որպես անորոշ դերբայից ածանցված ձևեր։

Անկատար 2-րդը ցույց է տալիս ընթացքի մեջ գտնվող, շարունակական, առկա, անհատական գործողություն և իր արտահայտած այդ իմաստով համահնչյուն է ՈՒՄ անկատարին, բայց նրանից տարբերվում է իր կիրառություններով։

Անկատար 2-րդի համար պետք է տարբերել երկու հիմնական կիրառություն. ա) անկատարը որպես նախադասության ինքնուրույն անդամ, ինչպես՝ Փողոցն անցնելիս վալր ընկավ. Համալսարան գնալիս անդդիպեց ընկերոջը և այլն. բ) անկատարը որպես երկրորդական բաղադրյալ ժամանակների կազմիչ, ինչպես՝ անցնելիս է լինում, անցնելիս եղավ. անցնելիս լինի, գնալիս է լինում, գնալիս եղավ, գնալիս լինի և այլն։

Երեք բայերի՝ գալ, լալ և ալ բայերի ԻՍ անկատարով բաղադրվում են նաև սահմանական ինքնակի ներկա և անցյալ անկատար ժամանակների՝ գալիս եմ—գալիս էի, լալիս եմ—լալիս էի, ալիս եմ—ալիս էի։

Անկատար 2-րդը հանդես գալով որպես նախադասության ինքնուրույն անդամ և որպես երկրորդական բաղադրյալ ժամանակների կազմիչ, այսինքն՝ տարբեր դերերով, դրսևորում է նաև տարբեր իմաստներ։ Որո՞նք են այդ իմաստները։

Որպես երկրորդական բաղադրյալ ժամանակների կազմիչ ԻՍ անկատարը իր իմաստով համարյա հավասարազոր է դառնում ՈՒՄ անկատարին՝ ցույց տալով ընթացքի մեջ գտնվող գործողություն, մի գործողություն, ուր ԵՐԵՒ Ժամանակակետում տեսնում է հաճախ, օրինակ՝ գնալիս եմ լինում, գնալիս էի լինում, գնալիս եղա, գնալիս լինեմ և այլն։

Որպես նախադասության ինքնուրույն անդամ ԻՍ անկատարը ժամանակային իմաստ է արտահայտում՝ դրսևորելով «տվյալ գործողությունը կատարելու ժամանակ» հասկացությունը և իր արտահայտած այդ իմաստին համապատասխան՝ հանդես է գալիս ժամանակի պարա-

* Տարբեր շերականներ տարբեր կերպ են անվանում այս դերբայը, այն է՝ անկատարի II ձև կամ տարբերակ (Մ. Արեղյան. Ա. Արարիանյան), ժամանակային (Ը. Աղայան), հարակցական (Ս. Արարիանյան), զուգընթացական (Ն. Պառնասյան)։ Մենք ալելի նպատակամարմար ենք գտնում այդ դերբայն անվանել անկատար երկրորդ։

գայի շարահյուսական պաշտոնով, ինչպես՝ Տուն գնալիս հանդիպեց իր ընկերոջը. Քննություն հանձնելիս շփոթված էր. Միծաղելիս աջ ալտին փոսիկ էր գոյանում և այլն:

Իր այդ իմաստով ԻՍ անկատարը կարծես թե արտահայտում է անորոշ դերբայի քերականական-հոլովական հարաբերություններից մեկը, որը դրսևորվում է անորոշի սեռական-տրական հոլովածի և ժամանակ կապի միջոցով, ինչպես՝ Վազելիս վայր ընկալվի՝ Վազելու ժամանակ վայր ընկալվ. Երգելիս հուզվում է՝ Երգելու ժամանակ հուզվում է. Արևը մայր մտնելիս անտառում էինք՝ Արևը մայր մտնելու ժամանակ անտառում էինք և այլն: Այս զուգահեռ ձևերի իմաստային միակ տարբերությունն այն է, որ առաջին ձևերում շեշտված է նաև գործողության շարունակականությունն ու տևականությունը, իսկ երկրորդ ձևերում դրանց վրա ուշադրություն չի դարձվում:

Քանի որ անկատար 2-րդը ժամանակի պարագայի պաշտոնում սոսկ ցույց է տալիս գործողության ժամանակահատված (վազելիս—վազելու ժամանակ), սրանից ինքնին բխում է, որ նա կարող է գործածվել բայական բոլոր ժամանակների հետ, ինչպես՝ «Քայլելիս հենվում է փայտին» (Բակ.). «Մարդը մի շարաթ առաջ նրա անունը լսելիս դեմքը բրբվեցնում էր» (Շիրվ.). «Մեր արևաշող հովիտն իջնելիս միշտ սիրտս նխացել է հրձկանքից» (Անան.). «Այս ասելիս սրբազանը ջերմեռանդորեն բարձրացրեց աչքերը դեպի վեր» (Շիրվ.). «Ով ցած կբերի նրան թռչելիս, Թե չլինեն կինն ու գինին» (Թում.) և այլն:

ՀԱՐԱԿԱՏԱՐ ԴԵՐԲԱՅ

ԿԱԶՄՈՒԹՅՈՒՆԸ.— Հարակատար դերբայը կազմվում է ԱԾ մասնիկով, որը դրվում է պարզ (նաև կրավորական ու բազմապատկական) բայերի անկատարի, իսկ մնացած բայերի կատարյալի հիմքի վրա, ինչպես՝ ա) գրել—գր-գրած, կատարել—կատար-կատարած, սիրվել—սիրվ-սիրված և այլն, բ) կարդալ—կարդաց-կարդացած, հավատալ—հավատաց-հավատացած, մեծանալ—մեծաց-մեծացած, վախենալ—վախեց-վախեցած, գտնել—գտ-գտած, փախչել—փախ-փախած, բարձրացնել—բարձրացր-բարձրացրած, հեռացնել—հեռացր-հեռացրած և այլն:

ՀԱՐԱԿԱՏԱՐ ԴԵՐԲԱՅԻ ԵՐԿԱԿԻ ԲՆՈՒՅԹԸ.— Հարակատար դերբայի իսկական էությունը ճիշտ ըմբռնելու համար միշտ պետք է հաշվի առնել հետևյալ երկու հանգամանքները. ա) հարակատար դերբայն արտահայտում է գործողություն, բ) հարակատար դերբայն արտահայտում է դրություն, վիճակ: Հարակատարի այս երկու նշանակությունները հանդես են գալիս միասնաբար և ի մի են ձուլված:

Հստ ալոժ, եթե փորձենք սահմանել հարակատար դերբայը՝ նկատի ունենալով նրա արտահայտած այս երկու իմաստները, կունենանք

հետևյալ սահմանումները. ա) հարակատար դերբայը ցույց է տալիս գործողություն, որը վերածվել է դրության, վիճակի. բ) հարակատար դերբայը ցույց է տալիս դրություն, վիճակ, որն արդյունք է որոշակի գործողության: Այս երկու բնորոշումներն էլ կարելի է ընդունել, մասնավորապես նրանք փաստորեն նույնն են, և տարբեր են միայն նրանց ելակետերը:

Հարակատար դերբայը, ինչպես նշված է արդեն, մտնում է անկախ դերբայների մեջ, իսկ ժանկախ դերբայները գործողության հետ միաժամանակ արտահայտում են այլ և այլ խոսքիմասային նշանակություններ: Կոնկրետ դեպքում՝ հարակատար դերբայը գործողության հետ միաժամանակ արտահայտում է նաև հատկանշային նշանակություն:

Հարակատարի արտահայտած գործողության, բայական նշանակությունը, մյուս դերբայներին համագոր ու համահնչյուն, իր փերական-կան-նյութական արտահայտությունն է ստանում բայասեռի և դրանից բխող խնդրառության կարգերում: Հարակատարը ևս, մյուս դերբայների նման, ուղիղ խնդիր է ընդունում, ինչպես՝ գիրք գրած մարդ, աշխարհ տեսած զինվոր, ֆենությունը հանձնած ուսանող, աշխատանքը վերջացրած բանվոր և այլն, և փոփոխություններ է կրում ըստ սեռերի, ինչպես՝ բարձրացած (չ.)—բարձրացրած (ն.)—բարձրացված (կ.), մեծացած—մեծացրած—մեծացված, գրած—գրված, կատարած—կատարված, շարդած—շարդված և այլն:

Հարակատարի արտահայտած հատկանշային-ածականական նշանակությունը իր փերական-կան-նյութական դրսևորումն է ստանում նրա շարանյութական կիրառությունների մեջ: Ինչպես ստորև կտեսնենք, հարակատար դերբայը, իր արտահայտած հատկանշային-ածականական բնությանը համապատասխան, նախադասության մեջ հանդես է գալիս ածականին հատուկ շարահյուսական կիրառություններով՝ որոշիչ (և ձևի պարագա), ստորոգելիական վերադիր: Ինչպես ածականը, այնպես էլ հարակատար դերբայը կարող է գործածվել գոյականաբար և այդ դեպքում նա հատկանիշի հետ միասին արտահայտում է նաև առարկայական նշանակություն ու հոլովվում է, ինչպես՝ հոգնածը—հոգնածի—հոգնածից—հոգնածով, բերածը—բերածի—բերածից—բերածով և այլն: Մի խոսքով՝ հարակատար դերբայի և ածականի շարահյուսական կիրառությունների մեջ տարբերություններ չկան:

Այսպես ուրեմն՝ հարակատար դերբայի մեջ դրսևորվում են և՛ գործողության, և՛ հատկանիշի (դրության, վիճակի) նշանակություններ: Իհարկե, իրող կիրառություններում, ինչպես սպասելի էր, գերիշխում է գործողության, իսկ որոշ կիրառություններում էլ՝ հատկանիշի նշանակությունը, բայց որպես ընդհանուր կանոն ամեն մի բայից կազմված հարակատար դերբայի մեջ այս երկու նշանակություններն էլ դրսևորվում են հավասարազոր ու հավասարաթեք: Այն վեճը, թե «հարակա-

տար դերբայ + եմ-էի» կառուցվածքները եզանակայի՞ն ձևեր են, թե՞ բազադրյալ ստորոգյալներ, իհարկե, գատարկ վեճ չէ և ունի իր իմաստը:

Այն փրականները, որոնք գտնում են, թե «հարակատար + եմ-էի» կառուցվածքները մտնում են բայի խճառհման մեջ և եղանակային ձևվեր են, շեշտը դնում են հարակատարի արտահայտած բայական, գործողության նշանակության վրա. իսկ այն փրականները, որոնք գտնում են, թե «հարակատար դերբայ + եմ-էի» կառուցվածքները բայի խոնարհման մեջ չեն մտնում, բազադրյալ ստորոգյալներ են, շեշտը դնում են հարակատարի արտահայտած հատկանշային նշանակության վրա:

Այժմ հարակատար դերբայի կերպային-ժամանակային իմաստի մասին:

Չնայած ենթակայական, հարակատար և ապառնի 2-րդ դերբայները ուղղաձիգ հակադրություն չեն կազմում և այս պատճառով էլ միշտ չէ, որ կարող են իրարով փոխարինվել, որովհետև գրանցից յուրաքանչյուրը, անկախ կերպաժամանակային իմաստից, ունի միայն իրեն հատուկ առանձնահատկությունները, համեմայն դեպս որպես որոշիչ գործածվելիս դրանք եռանդամ հակադրություն են կազմում, ինչպես՝ կառուցվող շենք—կառուցված շենք—կառուցվելիք շենք, ֆենվող ուսանող—ֆենված ուսանող—ֆենվելիք ուսանող:

Եթե քննարկվող ձևերին մոտենանք Մ. Արեղյանի կերպերի տեսության զուգահեռությամբ, ապա ենթակայական դերբայն արտահայտում է կատարվող կերպ, հարակատար դերբայը՝ կատարված կերպ, իսկ ապառնին՝ կատարելի կերպ:

Եթե քննարկվող ձևերին մոտենանք ժամանակային տեսանկյունից, ապա առաջին շարքի բառաձևերն ունեն ներկայի, երկրորդները՝ անցյալի, իսկ երրորդները՝ ապառնի ժամանակային հատկանիշը (չստ այդրմ, ենթակայական դերբայի կերպային-ժամանակային իմաստը բացահայտվում է ներկայով՝ ֆենվող ուսանող—ուսանող, որը ֆենվում է. հարակատարինը՝ վաղակատարով՝ ֆենված ուսանող—ուսանող, որը ֆենվել է (ֆենված է), իսկ ապառնինը՝ ֆենվելիք ուսանող—ուսանող, որը ֆենվելու է:

ՀԱՐԱԿԱՏԱՐ ԴԵՐԲԱՅԻ ԿԻՐԱՌՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ.— Նախ նշենք, որ սովորաբար գտնում են, թե հարակատար որոշչային կիրառությունները ածականական, իսկ հարակատարի և ԵՄ-էի բայի կապակցությունները բայական կիրառություններ են: Սակայն իրականում հարակատարի կիրառության այսպիսի հակադրություն և, հետևաբար, այսպիսի հարց գոյություն չունի: ԵՄ որպես որոշիչ գործածվելով, և՛ եմ բայի հետ հանդես գալով՝ հարակատար դերբայը երկու դեպքում էլ, եթե կարելի է այսպես արտահայտվել, գտնվում է իր բնական գրության մեջ՝ դրսևորելով իր ածականական և բայական էությունը: Շնտա՞ծ մարդ» և «նա նստա՞ծ է», «հարգված մարդ» և «նա հարգված է», «սիրված մարդ» և

«նա սիրված է» համապատասխան կապակցությունների մեջ հարակատար դերբայը իմաստային տարբերություններ ամենևին երևան չի հանում, այլ և՛ առաջին, և՛ երկրորդ կապակցությունների մեջ նա դրսևորում է բայական ու լծականական հատկանիշներ՝ երկու դեպքում էլ ցույց տալով գործողություն, որ վերածվել է վիճակի, դրություն կամ, որ նույնն է՝ դրություն, վիճակ, որ արդյունք է գործողության:

Սակայն մենք կսկսենք հարակատարի հատկապես որոշչային կիրառության քննությունից: Այս մոտեցումն ունի իր իմաստը, և դա այն է, որ հարակատարի որոշչային կիրառությունը համապարփակ է, ծավալային սահմանափակումներ չունի և հատուկ է անխտիր բոլոր բայերին. իսկ «հարակատար դերբայ + եմ-էի» կառուցվածքները, ինչպես ստորև կտեսնենք, ունեն զգալի ծավալային սահմանափակումներ՝ հատուկ լինելով բայերի որոշակի խմբերի միայն:

Գործածվելով որպես որոշիչ՝ հարակատար դերբայը ցույց է տալիս առարկայի հատկանիշը որպես դրություն, վիճակ, օրինակ՝ «Արևոտված, խոցված սիրտը նաիրյան Բացվել է այսօր աշխարհի սրտում» (Զար.). «Հաբբա՛մ, հոգնած տերն ու զորքը Մրափում են խավարում» (Թում.). «Մաշված գուռը դողդոջ երգում էր մի հին երգ» (Բակ.). «Հնձած արտերում կաքավները հավաքում էին ընկած հատիկները, կտցահարում քափված հասկերը» (Բակ.):

Այստեղ պետք է հատուկ շեշտել հարակատարի կիրառական մի առանձնահատկությունը: Դա այն է, որ հարակատար դերբայը ներգործական ձևով կարող է կրավորական (անանցողական) իմաստ արտահայտել: Այսպես, դասերը պատրաստած աշակերտը, ֆենությունները հանձնած ուսանողը, աշխատանքը վերջացրած բանվորը, ապակին ջարդած երեխան կապակցությունների մեջ ներգործաձև հարակատար դերբայը ներգործական սեռի իմաստ է արտահայտում, իսկ պատրաստած դասերը, հանձնած ֆենությունները, վերջացրած աշխատանքը, ջարդած ապակին կապակցությունների մեջ ներգործաձև հարակատար դերբայը կրավորական (անանցողական) իմաստ է արտահայտում: Ուրեմն՝ լեզվում լինում է մի դրություն, երբ, ասենք, գրած—գրված, պատրաստած—պատրաստված, կատարած—կատարված ձևերի հակադրությունը վերանում է, և, որպես հավասարազոր ձևեր, երկուսն էլ կրավորական իմաստ են արտահայտում:

Հարց է առաջանում՝ ինչպե՞ս տարբերակել ներգործական հարակատար դերբայի ներգործական և կրավորական նշանակությունները: Կարելի է սահմանել հետևյալ ընդհանուր կանոնը. երբ ներգործաձև ուղիղ ճարակատար դերբայի գրսևորած գործողության կատարողը սուբյեկտ է, ուրեմն ճարակատար դերբայն ունի անցողական նշանակություն, իսկ երբ սուբյեկտը գործողության կողմ է, ուրեմն ճարակատար դերբայն ունի անտեցողական նշանակություն:

Այս շատ լավ երևում է հետևյալ հակադրութուններում:

Ներգործածն հաբակաւաւ դերբայի կիրառութիւնը

Ա ն ց ո ղ ա կ ա ն ն շ ա ն ա կ ու թ յ ու ն

խոտ հնձած գյուղացի
դիրք կարդացած մարդ
դասը պատմած աշակերտ
խոտը տրորած ձի

Ա ն ա ն ց ո ղ ա կ ա ն ն շ ա ն ա կ ու թ յ ու ն

հնձած խոտ
կարդացած գիրք
պատմած դաս
տրորած խոտ

Ինչպես հայտնի է, շատ որակական ածականներ կարող են գործածվել նաև մակրայաբար՝ ցույց տալով գործողության կատարման ձևը, օրինակ՝ Նա բարձր է խօսում, լավ է պատմում, ճիսնալի է գում և այլն: Այս նույն հատկությունն ունեն նաև հարակատար դերբայները: Գործածվելով բայերի հետ՝ հարակատար դերբայը բնութագրում է գործողությունը՝ հանդես գալով ձևի պարագայի շարահյուսական պաշտոնով, ինչպես՝ «Դուրս եկա և ճուզված ու մոլոր քայլեցի դեպի գյուղ» (Անան.): «Կինը զարմացած նայեց նրա երեսին» (Շիրվ.): «Փառք քեզ, աստու՛ծ,— ուրախացած ու զարմացած կանչում էին ամենքը» (Թում.): «Երկար ժամանակ դիտում էր ճուզված» (Նար-Դոս):

Ինչպես հատկանիշ արտահայտող ամեն մի բառ, այնպես էլ հարակատար դերբայը լայնորեն կարող է կիրառվել դոյականաբար և այդ դեպքում նա արտահայտում է ոչ միայն հատկանիշի, այլև առարկայական գաղափար: Գործածվելով փոխանվանաբար՝ հարակատարը հանդես է գալիս գոյականին հատուկ շարահյուսական պաշտոններով, ինչպես՝ «Մինասի տղա Ստեփանի պատմածը ճշմարտանման է» (Բակ.): «Այսպես են անում սովորաբար ինձ պես անպատվածները, ինձ պես խաբվածները, ինձ պես լվածները» (Նար-Դոս): «Նա չկամեցավ հիսուն տարվա արյուն-քրտինքով վաստակածը բամուկ տալ» (Շիրվ.):

«ՀԱՐԱԿԱՏԱՐ ԴԵՐԲԱՅ + ԵՄ-էի» ԿԱՌՈՒՅՎԱԾՔՆԵՐԸ.— Ինչպես արդեն առիթ ենք ունեցել նշելու, հարակատար դերբայն արտահայտում է այնպիսի գործողություն, որը վերածվել է վիճակի, դրույթյան: Հարակատարի այս յուրահատուկ իմաստը թելադրում է, որ բոլոր բայերը հարակատար ժամանակներով գործածվել չեն կարող:

Ժամանակակից արևելահայ գրական լեզվում հարակատար ժամանակներով գործածվում են՝ ա) կրավորական բայերը (տարածված է,

կատարված է, ջարդված է, գրված է և այլն), բ) շեզոք սեռի այն բայերը, որոնք գրություն, վիճակ են ցույց տալիս (ընկած է, բարկացած է, կանգնած է, նստած է և այլն): Իսկ ինչ վերաբերում է ներգործական բայերին, ապա դրանք ընդհանրապես հարակատար ժամանակաձևեր չեն կազմում: Գրած եմ, հաբգած եմ, սիրած եմ, կատարած եմ և այլ ձևերը ժամանակակից լեզվում փաստորեն գոյություն չունեն:

Անցողական հարակատար բայերի ներգործական նշանակությամբ գործածության առանձին օրինակներ կարելի է դտնել հայ դասական գեղարվեստական գրականության մեջ, օրինակ՝ Մեհհազաձէի ռուս քաղաքացիական աստիճանավորի հնամաշ ու դունատ մունդիր ու կրծքին փաշ արած մի կարմրուղուն խաշաձէ շքանշան» (Շիրվ.): «Մն մա՛րդ սպանեմ... Սս, որ կյանքումս մի ճանճ անգամ չեմ սպանած» (Նար-Դոս): «Այդ խոստումն արած է ուրիշին» (Մուր.): Բայց այս ձևերը հենց այն ժամանակ էլ փաստորեն ընդհանուր օրինաչափությունից շեղվող ձևեր էին:

Ժողովրդական-խոսակցական լեզվում սովորական է անցողական բայերի հարակատար ժամանակների գործածությունը անանցողական իմաստով, օրինակ՝ «Մեր գլխը էլ հալքաթ էսպես էր գրած» (Թում.): «Միսկանությունը անիծած ա:— Անիծած ա, բա՛ս, մին որսկանությունը, մին էլ ձկնորսությունը, երկուսն էլ անիծած ա» (Թում.): «Մեղանի վրա թանաքամանին հենած էր մի լուսանկար» (Ժիրվ.): «Մսուրների վրա շարքով կապած էին ճծույցները» (Րաֆֆի): «Պատասխանեց, որ գրքերում գրած է» (Բակ.): «Պատի վրա մեխած էր մի լալ մագրի մորթի» (Րաֆֆի): «Սյունի պատվանդանի վրա դրած էր փաշտա փոքրիկ օթակ» (Րաֆֆի):

Գրական լեզվում այսպիսի դեպքերում սովորաբար գործածվում են հարակատարի Վ-ով ձևերը՝ Որսորությունն անիծած է||Որսորդությունն անիծված է. Գրքերում գրած է//Գրքերում գրված է և այլն:

Հարակատար ժամանակների գործածությամբ արևելյան գրականը որոշակիորեն տարբերվում է արևմտյան գրականից: Վերջինում որպես եղանակային ձևերի բաղադրիչ հանդես եկող վաղակատար և հարակատար դերբայների միջև իմաստային տարբերություն չկա, որի հետևանքով էլ հարակատար ժամանակներով գործածվում են թուր բայերն անխտիր, ներառյալ նաև ներգործականները, ինչպես՝ «Հետը տեսնվելու, տունը երթալու առիթը փնտրած ու գտած էր» (Զոհրապ): «Ուստիկանությունն աղբիկ մը ձերբակալած էր» (Պար.): «Մոշոր թիկնոց մը հագած էր» (Պար.): «Բոլորովին մոռցած էր սնտուկները (Պար.): «Գտած էի արտասահմանյան գործիչ մը» (Սոյան): «Էր հույսը դրած էր նվերներու վրա միայն» (Սոյան):

Հարց է առաջանում՝ ինչո՞վ է բացատրվում հարակատար ժամանակաձևերի կազմության որոշակի սահմանափակվածությունը արևելյան գրական լեզվում:

Հասկանալի է, որ եթե ներգործական բայերն անխտիր հարակատար ժամանակներ չեն կազմում, իսկ կրավորական բայերն անխտիր հարակատար ժամանակներ են կազմում, նշանակում է այս երևույթը պետք է բացատրել այդ սեռերի դրսևորած գործողությունների բնույթների տարբերությամբ:

Գիտենք, որ ներգործական և կրավորական սեռերն անմիջական հակադրություն են կազմում. ներգործական սեռի բայերը ցույց են տալիս գործողություն, որ դուրս է գալիս ենթակայից և անցնում է խնդրին, օրինակ՝ Աշակերտը հարգում է ուսուցչին, իսկ կրավորական սեռի բայերը ցույց են տալիս գործողություն, որ դուրս է գալիս խնդրից և անցնում է ենթակային, ինչպես՝ Ուսուցիչը հարգվում է աշակերտից: Եվ եթե հարակատար ժամանակները ցույց են տալիս ենթակայի դրությունը, վիճակը, որն արդյունք է որոշակի գործողության, հենց իմաստային այս առանձնահատկությունից բխում է, որ ներգործական սեռի բայերը հարակատար ժամանակներով գործածվել չեն կարող, որովհետև դրանց ցույց տված գործողությունը, որ դուրս է գալիս ենթակայից, չի կարող այդ նույն ենթակայի համար հարատևող վիճակ ստեղծել: Այլ կերպ ասած՝ Աշակերտը հարգած է ուսուցչին կառուցվածքը ժամանակակից հայերենում անիմաստ է: Կրավորական սեռի բայերի համար հարակատար ժամանակները բնորոշ են, որովհետև նրանք ցույց են տալիս մի գործողություն, որն ուղղված է ենթակային, ենթակայի մեջ է և, հետևաբար, նրա համար կարող է ստեղծել կայուն վիճակ, ինչպես՝ Ուսուցիչը հարգված է:

Մյուս կողմից՝ ճիշտ է, մենք սովորաբար ասում ենք, որ ներգործական և կրավորական սեռերն արտահայտում են նույն գործողությունը հակադիր ուղղվածությամբ, բայց պետք է նկատի ունենալ, որ դրանք բացարձակ հակադրություններ չեն, և ներգործական սեռը, որպես կանոն, գործողություն է ցույց տալիս, իսկ կրավորական սեռն ավելի դրություն, վիճակ է ցույց տալիս: Կրավորական սեռի այս իմաստը համահնչյուն է հարակատար ժամանակների իմաստային կողմին և ահա թե ինչու կրավորական բայերից կազմված հարակատար ձևերը այնքան լայն կիրառություն ունեն ժամանակակից հայերենում, օրինակ՝ «Թագավորը Խաչատրյանին ասաց, որ հայրենիքը քաղաքն է, իսկ հայրը՝ սպարապետը Խաչատրյանին ասաց, որ հայրենիքը քաղաքն է» (Բաֆֆի). «Այնտեղ եմ դառնում Մարկոս Ալիմյանի ոսկիներով լի տոպրակները» (Շիրվ.). «Մահամերձի մահակալը դրված էր պատի տակ» (Շիրվ.). «Ամեն ինչ խորասուզված էր անվերջ ժամանակի միջոցով» (Բաֆֆի). «Նրա սարսափը հեռուներում էր տարածված» (Բակ.). «Առանց էն էլ վիրավորված եմ ես» (Թում.) և այլն:

Ինչպես օրինակներն են ցույց տալիս, ներգործականներին համապատասխան կրավորականներն ազատ կիրառվում են հարակատար ժամանակներով անկախ այն բանից՝ կրավորական, թե՞ չեզոք սեռի իմաստ են արտահայտում, որովհետև վերջին դեպքում Վ ածանցը գործողությունը «պարփակում է» ենթակայի մեջ, իսկ ենթակայի մեջ պարփակված այդ գործողությունը հեշտորեն ստանում է վիճակի կամ դրություն հարակայության նշանակություն:

Գալով շեղոք սեռի բայերին՝ պետք է նշել, որ դրանցից հարակատար ժամանակներ են կազմում միայն նրանք, որոնց ցույց տված գործողությունը կարող է հատկանշվել գրության հարակալության նշանակությամբ կամ հետևանքային կողմով, ինչպես՝ նստած է—էր, հոգնած է—էր, քնած է—էր, զարգացած է—էր, կպած է—էր, բարկացած է—էր, պոկած է—էր, զայրացած է—էր և այլն:

ՀԱՐԱԿԱՏԱՐ ՁԵՎԵՐԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱՅԻՆ ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԸ.— Այս հարցը գիտականորեն առաջ է քաշված Մ. Արեղյանի կողմից: Զուգահեռ անցկացնելով վաղակատար և հարակատար դերբայներով կազմված ժամանակային ձևերի միջև՝ նա գտնում է, որ և՛ վաղակատար, և՛ հարակատար ժամանակները՝ բնական է—բնական էր, բնական է—բնական էր, կատարյալ կերպի ժամանակներ են, միայն վերջինների մեջ կա հետևանքային կողմ, որովհետև հարակալության նշանակությունը Հետագա շրջանի համարյա բոլոր քերականներն ընդունում են այս բացատրությունը, բացի Գ. Զահուկյանից և է. Աղայանից:

Գ. Զահուկյանը զուգահեռ է անցկացնում հարակատար և անկատար ձևերի միջև, գտնելով, որ «Ընդհանուր առմամբ ած-ով ձևերն արտահայտում են վիճակ, նրանց հակադրվող ուժ-ով ձևերը՝ գործողություն, շարժում, վիճակային անցում»¹⁷: Նշենք, նաև, որ ըստ Գ. Զահուկյանի կարծիքի՝ ած-ով ձևերը մտնում են բայի խոնարհման համակարգի մեջ:

Է. Աղայանը այն դրույթն է զարգացնում, թե հարակատարը, ինչպես և ենթակայականը, գործողության շարունակական կերպ ունի: Հասկանալի է, որ եթե հարակատար դերբայն ունի շարունակական կերպ, ապա կապակցվելով օժանդակ բայի ներկայի հետ՝ նա կարտահայտի շարունակական ներկայի գաղափար, իսկ օժանդակ բայի անցյալի հետ կապակցվելով՝ կարտահայտի շարունակական անցյալի գաղափար: Բայց որովհետև հարակատար բայաձևերը ավելի վիճակ, քան թե գործողություն են ցույց տալիս, այստեղից հարակատարով և օժանդակ բայի ներկայով կազմված բայաձևերը՝ նստած է, հոգնած է և այլն, կարող են անվանվել վիճակի ներկա, իսկ հարակատարով և օժանդակ բայի անցյալով կազմված բայաձևերը՝ նստած էր, հոգնած էր և այլն, կարող են անվանվել վիճակի անցյալ: Հարցն այսպես է լուծված է. Աղայանի և Հ. Բարսեղյանի կազմած դպրոցական քերականության առաջին հրատարակություններում: «Հարակատար ներկան ցույց է տալիս առարկայի գրությունը, վիճակը ներկայում, խոսելու պահին»¹⁸: Այստեղից մի քայլ է մտնում միայն, որպեսզի հարակատար ձևերը հանվեն բայի խո-

¹⁷ Գ. Զահուկյան, Հայոց լեզվի զարգացումը և կառուցվածքը, էջ 274:

¹⁸ Է. Աղայան, Հ. Բարսեղյան, Հայոց լեզու, 1965, էջ 233:

նարման հարացույցից, որ և կատարվում է դպրոցական քերականութ-
յան վերջին հրատարակություններում¹⁹,

Վերևում բերված սահմանման համար հիմք են ծառայել այնպիսի
օրինակներ, որոնց ներկայի իմաստն անժխտելի է, օրինակ՝ բեզարած
է, ֆրտնած է, կանգնած է: Կարելի է բերել նաև այլ օրինակներ, որտեղ
հարակատար ձևերը ներկայի իմաստ են արտահայտում, ինչպես՝ լոս
զբաղված է, բարկացած է, շղայնացած է, պառկած է, նստած է, հոգնած
է, սիրահարված է և այլն: Սակայն, համենայն դեպս, հարակատար գեր-
բայով և օժանդակ բայի ներկայով կազմված բայաձևերը դնել ներկա
ժամանակի տակ նշանակում է միակողմանիորեն ներկայացնել այս բա-
յաձևերի ժամանակային բովանդակությունը: Անժխտելի է, որ որոշակի
դեպքերում «հարակատար դերբայ + եմ» կառուցվածքները բացահայտո-
րեն զրսևորված անցյալ ժամանակ են: Գուցե տալիս, որը շատ լավ երե-
վում է հետևյալ հակադրություններում. ուսանողը բնաված է— բնվում
է—բնվելու է. խառնուրդ ստուգված է—ստուգվում է—ստուգվելու է.
աշխատանքը ավարտված է—ավարտվում է—ավարտվելու է. շենքը կա-
ռուցված է—կառուցվում է—կառուցվելու է. ճանիճը չորացված է—չորաց-
վում է—չորացվելու է. ժողովուրդը ստրկացված է—ստրկացվում է—
ստրկացվելու է. առաջադրանքը կատարված է—կատարվում է—կատար-
վելու է և այլն: Հասկանալի է, որ բնված է, ստուգված է, ավարտված է
և այլ բայաձևերը բացահայտորեն զրսևորված անցյալ գործողություն են
ցույց տալիս՝ դրույթյան հարակայության նշանակությամբ, և ներկա
ժամանակի բայաձևեր համարվել չեն կարող:

Այսպես ուրեմն՝ «հարակատար դերբայ + եմ» կառուցվածքի բայա-
ձևերի մի մասը բացահայտորեն զրսևորված դրույթյան կամ վիճակի
ներկայի իմաստ ունի (նստած է, կանգնած է և նմանները), իսկ մյուս
մասը անցյալ ժամանակի իմաստ ունի՝ մինչև ներկա ժամանակակետը
շարունակվող դրույթյան հարակայության նշանակությամբ (քննված է,
ավարտված է և նմանները):

Հարց է առաջանում. ինչո՞ւ են պայմանավորված հարակատար բա-
յաձևերի արտահայտած այդ տարբեր իմաստները: Երկրնտրանքը կաս-
կած հարուցել չի կարող: Դրանք պայմանավորված են հարակատար դեր-
բայի հենց բուն էությունը: Հիշենք հարակատար դերբայի բնորոշում-
ները. հարակատարը ցույց է տալիս գործողություն, որը վերածվել է
դրույթյան, վիճակի կամ հարակատարը ցույց է տալիս դրույթուն, վի-
ճակ, որը արդյունք է որոշակի գործողության, այսինքն՝ հարակատար
դերբայի մեջ միշտ առկա է երկու գաղափար՝ գործողության, ընթացքի
և դրույթյան, վիճակի, հատկանիշի գաղափար: Տարբեր դերբայների բառ-
իմաստային առանձնահատկությունների հետ կապված՝ գերիշխում է

¹⁹ Տե՛ս Է. Աղայան, Հ. Բարսեղյան, Հայոց լեզու, 1974:

այս իմաստներին մեկը կամ մյուսը: Կարելի է սահմանել հետևյալ ընդհանուր դրույթը:

Եթե հարակատար դերբայի մեջ գերիշխում է նետեանքի, դուրբյան գաղափարը, իսկ գործողության գաղափարը երկրորդական գծի վրա է մղված, ապա «հարակատար դերբայ + եմ» կառուցվածքը ցույց է տալիս դուրքյուն, վիճակ և ունի ներկայի ժամանակային հատկանիշ (օրինակ՝ հոգնած է)։ Եթե հարակատար դերբայի մեջ գերիշխում է գործողության գաղափարը, ապա «հարակատար դերբայ + եմ» կառուցվածքը ցույց է տալիս վիճակ, դուրքյուն դարձած գործողություն և ունի անցյալի ժամանակային հատկանիշ (օրինակ՝ ստուգված է)։ Բայց որովհետև ոչ առաջիններն են «մահուր» դուրքյուն, վիճակ արտահայտում առանց գործողության գաղափարի, ոչ էլ վերջինները՝ «մահուր» գործողություն, առանց վիճակի, դուրքյան գաղափարի, այդ իսկ պատճառով էլ փաստորեն ոչ առաջիններն են «մահուր» ներկա և ոչ վերջիններն են «մահուր» անցյալ: Ինչպես անմիջաբար կարելի է նկատել, մեր վերաբերմունքն այս հարցի նկատմամբ երկվական է: Բայց դրա պատճառը հենց բուն լեզվական երևույթի՝ հարակատար դերբայի երկվությունն է:

Հասկանալի է, որ ինչ ասվեց «հարակատար դերբայ + եմ» կառուցվածքի մասին, նույնը պետք է ասել նաև «հարակատար դերբայ + էի» կառուցվածքի մասին, որտեղ գործողության կամ դրույթյան արտահայտությունը նույնն է, միայն այդ գործողությունը կամ դրույթունը վերցվում է անցյալ ժամանակակետի հարաբերությամբ:

Մեզ մնում է պատասխանել այս գլխում քննված գուցե ամենադժվար հարցին. «հարակատար դերբայ + եմ-էի» կառուցվածքները մշտնո՞ւմ են բայի խոնարհման հարացույցի մեջ, թե՞ ոչ: Որ դրանք մի շարք հատկանիշներով տարբերվում են «անկատար դերբայ + եմ-էի», «վաղակատար դերբայ + եմ-էի», ապառնի դերբայ + եմ-էի» կառուցվածքներից, դա անվիճելի է և կասկած չի հարուցում: Բայց դրանից բխո՞ւմ է արդյոք, թե «հարակատար դերբայ + եմ-էի» կառուցվածքները բայական ժամանակներ չեն և պետք է հանվեն բայի խոնարհման հարացույցից, — դժվար է ասել: Ինչպես որ հարակատար դերբայն ունի երկվական բնություն, այնպես էլ երկվական բնություն ունեն նրանով և եմ-էի օժանդակ բայով կազմված կառուցվածքները: Եվ դրանք հանելով բայի խոնարհման հարացույցից՝ անտեսում ենք հարակատարի արտահայտած գործողության նշանակությունը, իսկ թողնելով հարացույցի մեջ՝ անտեսում ենք նրա արտահայտած հատկանշային նշանակությունը: Այսուամենայնիվ ավելի ճիշտ կլինի «հարակատար դերբայ + եմ-էի» կառուցվածքները հանել, քան թե թողնել բայի խոնարհման հարացույցի մեջ:

ԿԱԶՄՈՒԹՅՈՒՆԸ.— Ենթակայական դերբայը կազմվում է ՈՂ մասնիկով, որը դրվում է Ե խոնարհման բայերի անկատարի, իսկ Ա խոնարհման բայերի կատարյալի հիմքի վրա, ինչպես ա) գրել—գր-գրող, գտնել—գտն-գտնող, փախչել—փախչ-փախչող, բարձրացնել—բարձրացն-բարձրացնող, բ) կարդալ—կարդաց-կարդացող, հավատալ—հավատաց-հավատացող, բարձրանալ—բարձրաց-բարձրացող, մոտենալ—մոտեց-մոտեցող և այլն:

ԵՆԹԱԿԱՑԱԿԱՆ ԴԵՐՔԱՑԸ ՈՐՊԵՍ ԳՈՐԾՈՂԻ ԱՆՈՒՆ ՑՈՒՑՑ ՏՎՈՂ ԲԱՌԵՐԻ ԿԱՐԳ.— Որ ենթակայական դերբայը բայական հասկացություն է, և երևի կերպով կապված է բայական մյուս ձևերի հետ և պետք է քննվի հայերենի բայական համակարգում,— դա կասկածից դուրս է: Հենց այն բանը, որ բայի ամեն մի անորոշ ձև ունի իր համապատասխան ՈՂ մասնիկով կազմված ձևը, ինչպես՝ կատա-իլ—կատարող, մշակել—մշակող, հավատալ—հավատացող, զգալ—զգացող և այլն, մեզ արդեն հուշում է, որ գործ ունենք ոչ թե առանձին բառային միավորների, այլ բառի քերականական ձևերի հետ: Եթե ՈՂ մասնիկով կազմված ձևերն առանձին բառային միավորներ լինեին, անորոշ դերբայի (ինչպես և մյուս դերբայների) հետ ձևերի այսպիսի հետևողական և բացառություններ չճանաչող հարաբերակցություն հանդես գալ չէր կարող: Հայտնի է, որ բառակազմական մասնիկների գործածության ոլորտները այս կամ այն չափով սահմանափակված են բառերի թանձրացական, նյութական նշանակություններով, իսկ քերականական մասնիկների գործածության ոլորտներն աճելի լայն են ու համեմատաբար ազատ բառերի նյութական նշանակություններից: Եվ եթե ամեն մի անորոշ դերբայից, անկախ այդ դերբայի բառային նշանակությունից, կարող են ՈՂ մասնիկով ձևվեր կազմվել, այս փաստն ինքնին նշանակում է, որ ՈՂ մասնիկը ձևակազմական ձևույթ է, և, հետևաբար, նրանով կազմված միավորները բառաձևեր են և մտնում են հայերենի ձևաբանական համակարգի մեջ:

Քանի որ հայերենում որպես բայական ձևերի ելակետ ընդունվում է անորոշը, ուստի և մենք քննում ենք և ստորև ևս քննելու ենք անորոշի և ենթակայականի հարաբերակցության ու հակադրության հարցը:

Անորոշ դերբայը կազմվում է Ե՛ և Ա՛լ մասնիկներով, ինչպես՝ կատարել, գրել, վագել, հավատալ, մնալ, զգալ և այլն, և ցույց է տալիս գործողության անուն, իսկ ենթակայական դերբայը կազմվում է ՈՂ մասնիկով, ինչպես՝ կատարող, գրող, վագող, հավատացող, մնացող, զգացող և այլն, և ցույց է տալիս գործողի անուն:

Այս համադրմամբ պարզ է դառնում, որ եթե անորոշ դերբայը գործողության անվան կարգ է, ապա ենթակայական դերբայը գործողի անվան կարգ է:

Գիտենք, որ գործողի անվան գաղափարը հայերենում արտահայտվում է ոչ միայն ենթակայական դերբայի, այլև լեզվական զանազան միջոցներով. նախ՝ զանազան ածանցներով, օրինակ՝ Ան— վազան, կրծան, Իկ— շրջիկ, մուտացիկ, Իջ— փրկիչ, երգիչ, ՈՐԴ— գնորդ, ուտորդ, ՈՒ— ազդու, հաաու, ՈՒկ— կտուկ, բանուկ, ՈՒն— սաճուն, հոսուն, ՎՈՐ— սզավուր, եզնավուր և այլն, երկրորդ՝ իսկական բարդությամբ, երբ բառի վերջին բաղադրիչը գործողի անվան նշանակություն արտահայտող բայահիմք է, օրինակ՝ ստախոս, հայասեր, մատենագիր, ամենագետ, շատակեւ, տաղասաց, արագավագ, լրագրավաճառ և այլն, որոնք հայերենում շատ լայն տարածում ու գործածություն ունեն։

Բերված բառերի բոլոր խմբերը գործողի անվան նշանակություն են արտահայտում և այսքանով էլ իրենց ընդհանուր իմաստով միավորվում են ենթակայական դերբայի հետ։ Բայց ենթակայական դերբայը գործողի անվան նշանակություն արտահայտող մյուս բոլոր բառախմբերից տարբերվում է փերականորեն։ Իսկ ո՞րն է քերականական այդ տարբերությունը։ Դա այն է, որ ենթակայական դերբային, որպես բայաձևի, հատուկ է բայասեռի քերականական կարգը, որը գործողի անվան նշանակություն արտահայտող ածականներին ու գոյականներին հատուկ չէ։ Այսպես, ներգործական բայահիմքերից կազմված ենթակայական դերբայներն ունեն ուղիղ խնդրի հետ կապակցվելու շարահյուսական հատկություն, որը գործողի անվան նշանակություն արտահայտող մյուս բառախմբերն ունենալ չեն կարող։ Թվում է, թե կարելի է ասել, որ, օրինակ, փրկիչ և փրկող ձևերը, համեմայն դեպս, բառիմաստային մեծ տարբերություն չունեն, բայց դրանք տարբեր են քերականորեն, որովհետև առաջինը ուղիղ խնդրի հետ կապակցվել չի կարող, իսկ երկրորդը կարող է։ Համեմատել, օրինակ, «Իմ փրկիչը դու ես» և «Ինձ փրկողը դու ես» կառուցվածքները։

Պետք է նշել, որ ենթակայական դերբայը ուղիղ խնդրի է պահանջում անկախ նրանից, թե նախադասության ի՞նչ անդամների պաշտոններով է գործածված, ածականաբար, թե՞ գոյականաբար է կիրառված, ինչպես՝ «Ողական ամբողջ շրջապատող ծառազարդ բլուրները ծխում էին ձյունի պես ճերմակ գուրջներով» (Րաֆֆի). «էս բանը լսում է ծիտիկի լեզուն կտրող շար պառավը» (Թում.). «Սառան ստիպում է Գարեգինին սպանելու իր պատիվն անաբղողին և իբեմ լճիկին» (Նար-Դոս). «Փայտ ծախողն է, ասենք, մի սովորական գյուղացի» (Զար.). «Իր ձագերին սպանողին է փնտրում» (Անան.)։

Ստանալով Վ ածանցը, ինչպես բայական մյուս ձևերը, այնպես էլ ներգործական ենթակայական դերբայները վերածվում են կրավորականի և զրկվելով ուղիղ խնդրի հետ միանալու շարահյուսական հատկությունից՝ ցույց են տալիս մի գործողություն, որն ուղղված է ենթակային կամ պարփակված է ենթակայի մեջ, ինչպես՝ «Պարզվեց, որ ներք-

նահարկում պահվող ոսկով լի տոպրակներն անգործ մարդկանց վառ երևակայության ծնունդ են եղել» (Շիրվ.)։ «Վարագույրների միջով ներս սփռվող արեգակի շողերը ոսկեզօծում էին այդ փոշին» (Շիրվ.)։ «Խեղդվողի նման նա բերանը բաց ու խուփ էր անում և թույլ տրոփում ձեռքումս» (Անան.)։

Ընդհանրապես ինչպես ներգործական մյուս բոլոր բայաձևերը, այնպես էլ ենթակայական դերբայները ունեն իրենց համապատասխան վածանցով կազմված կրավորականները, ինչպես՝ կատարել—կատարվել, կատարած—կատարված, ԿԱՏԱՐՈՂ—ԿԱՏԱՐՎՈՂ. վառել—վառվել, վառած—վառված, ՎԱՐՈՂ—ՎԱՐՎՈՂ. կառուցել—կառուցվել, կառուցած—կառուցված, ԿԱՌՈՒՑՈՂ—ԿԱՌՈՒՑՎՈՂ. զգալ—զգացվել, զգացած—բզգացված, ԶԳԱՑՈՂ—ԶԳԱՑՎՈՂ և այլն։

Ահա հենց այս՝ ներգործականություն-կրավորականություն հակադրությամբ ենթակայական դերբայը միավորվում է անորոշ, հարակատար և բայական մյուս ձևերին, նրանց հետ մի խումբ է կազմում և միևնույն ժամանակ հակադրվում է նրանց՝ որպես բայ խոսքիմասային կարգի մի առանձնահատուկ ու ուրույն դրսևորում։

Այսպես ուրեմն՝ ենթակայական դերբայը շաբահյուսուրեն գործողի անուն ցույց տվող բառերի մյուս խմբերից տարբերվում է նրանով, որ կարող է ուղիղ խնդիր լրացում ունենալ (հասկանալի է, որ խոսքը գրնում է ներգործականների մասին), իսկ ձևաբանորեն տարբերվում է նրանով, որ կարող է ստանալ վածանցը և վերածվել կրավորականի։

ԲԱՅԱԿԱՆ ԵՎ ԱՆՎԱՆԱԿԱՆ ՀԱՏԿԱՆԻՇՆԵՐԻ ՀԱՄԱՏՆՂՈՒՄԸ ԵՆԹԱԿԱՑԱԿԱՆ ԴԵՐԲԱՅԻ ՄԵՋ.— Ինչպես հայտնի է, հնուց ի վեր ենթակայական դերբայը սահմանվել է որպես գործողի անուն (nomen agentis), գործողության ընթացքի մեջ գտնվող, եղող առարկա։ Մի անգամ ևս հավաստելով այս սահմանման ճշտությունը՝ փորձենք ավելի հանգամանորեն. քննել այս դերբայի իմաստը, բովանդակային կողմը։

Քանի որ ենթակայական դերբայը գործողի անուն է, ցույց է տալիս գործողության ընթացքի մեջ գտնվող, եղող առարկա, սա ինքնին նշանակում է, որ ենթակայական դերբայի մեջ կա երկու գաղափար՝ ա) գործողության գաղափար, բ) առարկայի գաղափար։ Եվ իրոք, վազող նշանակում է նա, ով վազում է, կատարող— նա, ով կատարում է, կռվող— նա, ով կռվում է, զնացող— նա, ով զնում է և այսպես շարունակ։

Այստեղ մեր տերմինաբանությունը ճշտելով, պետք է ասենք, որ ենթակայական դերբայի մեջ կա առարկայնության ընդհանուր և ոչ թե բանձրացական գաղափար։ Ասացինք, որ պայմանական ձևով ենթակայական դերբայի արտահայտած առարկայական գաղափարը կարող է բացահայտվել նա դերանվամբ (վազող— նա, ով վազում է)։ Իսկ ինչո՞ւ հատկապես նա դերանվամբ։ Այն պարզ պատճառով, որ նա դերանունը (ինչպես և առարկայական իմաստ արտահայտող դերանուններն ընդ-

հանրապետ) ցույց է տալիս ոչ թե թանձրացական առարկա, այլ առարկա ընդհանուր ձևով, առանց մասնավորեցնելու Ընթակայական դերբայի արտահայտած առարկայական գաղափարը ազատ համադրվում է նա դերանվան իմաստին, հեշտորեն բացահայտվում ու տրվում է նա դերանվամբ, որովհետև երկու դեպքում էլ դրսևորվում է առարկայնության ընդհանուր իմաստ:

Քանի որ ենթակայական դերբայի մեջ կա առարկայական ընդհանուր գաղափար, ուրեմն նա գոյական է ինքնին, և նրա փոխանվանական կիրառության մասին խոսք լինել չի կարող: Վերցնենք հետևյալ նախադասությունները. «Չնայած դրան, եկողը շէր ուզում հեռանալ» (Շիրվ.). «Քան եմ ասում, իսկ ասողին լսող է հարկավոր և ճակացող» (Զար.). «Նամակ ու հեռագիր գալիս մինչև կարգացող էին գտնում, ջուր էր մաղվում ստացողի գլխին» (Անան.): Այս նախադասությունների մեջ ենթակայական դերբայները առարկայական իմաստ են արտահայտում: Բայց նրանք առարկայական իմաստ են արտահայտում ոչ թե այն պատճառով՝ որ գործածված են փոխանվանական-գոյականաբար, այլ այն պատճառով, որ նրանց մեջ այս իմաստն ինքնին կա, այսինքն գոյականական-առարկայական կիրառությունը ենթակայական դերբայի բնական, նրա էության դրսևորումը հանդիսացող և ոչ թե փոխանվանական կիրառություն է:

Պետք է ասել նաև հետևյալը: Քանի որ ենթակայական դերբայի ածականական-որոշչային կիրառությունը ևս բխում է նրա բուն էությունից, ապա այդ դեպքում ևս նա գտնվում է իր բնական դրության մեջ: «Վազողը մոտեցավ» և «Վազող երեխան մոտեցավ», «Միծաղողը նա է, ով վերջինն է ծիծաղում» կ'«Միծաղող մարդը նա է, ով վերջինն է ծիծաղում» նախադասություններից առաջիններում ենթակայական դերբայները առարկայական իմաստ են արտահայտում և հանդես են գալիս գոյականին հատուկ շարահյուսական պաշտոնով (ենթակա), իսկ երկրորդներում՝ հատկանշային իմաստ են արտահայտում և հանդես են գալիս ածականին հատուկ շարահյուսական պաշտոնով (որոշիչ): Բայց և՛ առաջին, և՛ երկրորդ նախադասությունների մեջ ենթակայական դերբայները, եթե կարելի է այսպես արտահայտվել, գտնվում են իրենց բնական դրության մեջ, որովհետև առաջիններում դրսևորված է ենթակայական դերբայի բուն էությունը՝ առարկայական ընդհանուր գաղափարը, իսկ երկրորդներում՝ առարկայական ընդհանուր գաղափարի թանձրականացումը, որը և դրսևորված է որոշյալների միջոցով: Այսպես ուրեմն՝ ենթակայական դերբայի և՛ առարկայական, և՛ հատկանշային կիրառությունները բխում են նրա բուն իսկ էությունից՝ առարկայական ընդհանուր նշանակությունից:

Իր արտահայտած այս իմաստին համապատասխան՝ ենթակայական դերբայը ազատ կարող էր համարվել գոյական (կամ ածական),

եթե նրան հատուկ չլինեին սեռի և խնդրառության կարգերը: Եվ եթե ենթակայական դերբայը բայական համակարգի մեջ է մտնում սոսկ այն պատճառով, որ ունի սեռի ու խնդրառության կարգերը, իսկ մյուս հատկանիշներով մոտենում է գոյականին կամ ածականին, նման է գոյականին կամ ածականին, սրանից ինքնին բխում է, որ ենթակայական դերբայը իր մեջ համատեղում է բայի և անվան հատկանիշները:

Այն էլ պետք է ասել, որ իր բայական նշանակությանը համապատասխան՝ ենթակայականը հարակատարի հակադրությունն է կազմում և արտահայտում է ընթացքի մեջ գտնվող գործողություն, ի հակադրություն հարակատարի, որը ցույց է տալիս ընթացքից դուրս եկած գործողություն՝ հետևանքային որոշ հատկանիշով, ինչպես՝ ֆենվոդ ուսանող—ֆենված ուսանող, կառուցվող շենֆ—կառուցված շենֆ, կառարվող աշխատանք—կատարված աշխատանք, վաճառվող ապարանք—վաճառված ապարանք և այլն:

Հայ լեզվաբանական գրականության մեջ նշվում է, որ ենթակայականի արտահայտած իմաստը բացահայտվում է ներկա շարունակականով՝ ֆենվոդ ուսանող—ուսանող, որը ֆենվում է, իսկ հարակատարի արտահայտած իմաստը՝ վաղակատար ժամանակով՝ ֆենված ուսանող—ուսանող, որը ֆենվել է: Այսքանով էլ ենթակայական դերբայը ներկայի, իսկ հարակատարը անցյալի ժամանակային հատկանիշ ունի:

Նշենք նաև այն, որ ենթակայական և հարակատար դերբայները կարող են գործածվել բոլոր ժամանակների հետ, ինչպես.

Ե Ն Ք ա կ ա յ ա կ ա ն դ ե ր բ ա յ

Տեսնում եմ	}	վազող երեխային, ծաղկող ծառերը, քննվող ուսանողին:
Տեսել եմ		
Տեսնելու եմ		

Հ ա ր ա կ ա տ ա ր դ ե ր բ ա յ

Տեսնում եմ	}	վազած երեխային, ծաղկած ծառերը, քննված ուսանողին:
Տեսել եմ		
Տեսնելու եմ		

Բերված բոլոր օրինակներում ենթակայական դերբայը ներկա, անցյալ և ապառնի ժամանակների հետ ունի միաժամանակության, իսկ հարակատարը՝ նախաժամանակության գաղափար:

ԵՆԹԱԿԱՅԱԿԱՆ ԴԵՐԲԱՅԻ ԿԻՐԱՌՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ.— Ենթակայական դերբայի իմաստային վերլուծություններով արդեն նախանշվում են նրա շարահյուսական կիրառության ոլորտները: Արտահայտելով առարկայական նշանակություն՝ ենթակայական դերբայը նախադասության մեջ

հանդես է գալիս գոյականին հատուկ շարահյուսական պաշտոններով՝ ենթակա, խնդիր (և հատկացուցիչ), ինչպես՝ «Տեսնողն էլ կասի— ի՛նչ աղջիկ է սա» (Թում.)։ «Մեռնողն ապակյա աչքերով նշան արավ դեպի Սմբատը» (Շիրվ.)։ «Քանդողը ես եմ, Ո՞վ է շինելու» (Սևակ)։ «Կյանքն ու արևը բաշխում է ապրողներին ու մեռնում» (Թում.)։ «Հաղթողին փեսի թախտի մոտ բերին» (Թում.)։ «Եվ մաքառումդ իզուր է, հանձնվիր հաղթողներին» (Զար.)։ «Նախատում էինք տրտնջացողին, Դեպի նա դառնում անողոք ու շար» (Զարենց)։ «Հավաքվել էին մեռնողի ընտանիքի անդամները» (Շիրվ.)։ «Քանզի ընծան ընծայողի պատվին է հավասար» (Զար.)։

Ենթակայական դերբայի հիմնական կիրառություններից մեկը նրա ածականական-որոշչային կիրառությունն է, ինչպես՝ «Արդեն արթնանում էր զառանցող քաղաքը» (Զարենց)։ «Քայլում էի աշնանամուտի դեղնող անտառով» (Անան.)։ «Տաճարի շուրջ սուրբ-սուրբ վանքեր, չընչող, շնչող, կանչող զանգեր» (Սևակ)։ «Մթնածոր ասնող միակ արահետն առանձին ձյան հետ փակվում է» (Բակ.)։ «Նրա բազմաթիվ հողերից բխող նավթը խեղդում էր, և գործարանի ծուխը կուրացնում ներանց աչքերը» (Շիրվ.)։

Ենթակայական դերբայի որոշչային պաշտոնից բխում է նրա գործածությունը որպես ստորոգելիական վերադիր, ինչպես՝ «Թսկ ձյունոտ ճամփան խաբող էր ու նենգ» (Զարենց)։ «Խոսքերդ առավել խոցող են, մա՛յր, քան համոզիչ» (Զար.)։ «Աչքերը պղտոր էին ու քափառող» (Անան.)։ «Մանկությունից եղել ես մտածող ու աշխարաց» (Շիրվ.)։ «Դու մանր շոյող է ինչպես զեփյուռ, Զիբրի դոփյուներ ինչպես երգ» (Զարենց)։

Այս հատվածը վերջացնելուց առաջ նշենք, որ խոսակցական լեզվում ենթակայական դերբայը գործածվելով որոշիչ հոդով և հատկապես օժանդակ բայի ժխտական ձևերի հետ՝ արտահայտում է ապառնի ժամանակի իմաստ, ինչպես՝ «Այնուհետև թեկուզ գլուխս ճղիր, այլևս դրանից ձեռք վերցնողը չեմ» (Նար-Դոս)։ «Էս անգամ ճամփից դուրս եկողը չեմ» (Անան.)։ «Զուր ես բերում, աղջի՛կ ջան, մե՛կ է, ես կշտացողը չեմ» (Անան.)։

ԵՆԹԱԿԱՅԱԿԱՆ ԴԵՐԲԱՅԻ ԳՈՅԱԿԱՆԱՑՈՒՄԸ.— Արդեն ասված է, որ ենթակայական դերբայն իր մեջ համատեղում է բայի և գոյական անվան իմաստներն ու հատկանիշները։ Այստեղից էլ՝ ենթակայական դերբայը հեշտորեն կարող է փոխանցվել գոյականի, որովհետև նա իր մեջ գոյականի հատկանիշներ արդեն իսկ ունի (ինչպես որ հարակատար դերբայն ունի ածականի հատկանիշներ)։

Ինչպե՞ս է տեղի ունենում ենթակայական դերբայի գոյականացումը։ Դա տեղի է ունենում բառերի շարահյուսական կիրառության հիմքի վրա։ Ենթակայական դերբայը գոյականի է վերածվում, երբ որոշ շարահյուսական կապակցությունների մեջ հաճախակի գործածվելով՝ իմաս-

տային յուրահատուկ զարգացում է ապրում, խամրում է նրա արտահայտած գործողության, ընթացքի գաղափարը, և միևնույն ժամանակ նրա ընդհանուր առարկայական նշանակությունը վերածվում է թանձրացականի, Հասկանալի է, որ դրանով նույն ձևը չի դադարում դերրայ լինելուց. այլ կիրառությունների մեջ նա պահում է իր հարաբերակցությունները բայական ձևերի հետ որպես դերրայ՝ գործողության, ընթացքի և առարկայական նշանակության գաղափարներով միաժամանակ և՛ նյապիսով լեզվում առաջանում են համանուններ, Վերածվելով գոյականի՝ ՈՂ ձևերը զրկվում են սեռի, բայական խնդրառության հատկանիշներից՝ ձեռք բերելով գոյականին հատուկ հատկանիշներ:

Ենթակայական դերրայի փոխանցման մասին ավելի կոնկրետ գաղափար կազմելու համար բերենք մի քանի օրինակներ: Գրող որպես գրել բային համապատասխան ենթակայական դերրայ նշանակում է՝ նա, ով գրում է և ուղիղ խնդիր է պահանջում, օրինակ՝ դիմում գրող, գիրք գրող, բառարան գրող և այլն: Բայց միաժամանակ այս ձևը իր մեջ արդեն իսկ եղած առարկայական իմաստի թանձրացականացմամբ նշանակում է հատկապես այն անձը, որը գեղարվեստական ստեղծագործություններ է գրում: Վերջին իմաստով գրող բառը մաքուր գոյական է, ուղիղ խնդիր պահանջել չի կարող և ունենում է գոյականին հատուկ լրացումներ՝ որոշիչ և հատկացուցիչ, օրինակ՝ գրող, տաղանդավոր գրող, խորհրդային գրող, Հայաստանի գրողները և այլն: Այսպես և՛ ընտրող որպես ընտրել բային համապատասխան ենթակայական դերրայ նշանակում է՝ նա, ով ընտրում է և ուղիղ խնդիր է պահանջում, օրինակ՝ կին ընտրող, գիրք ընտրող և այլն: Բայց միաժամանակ այս ձևը իմաստի նեղացմամբ նշանակում է այն անձը, որ ընտրության ժամանակ ընտրելու, ձայն տալու իրավունք ունի, օրինակ՝ խորհրդային ընտրող, մեք թաղամասի ընտրողները և այլն: Հասկանալի է, որ վերջին իմաստով ընտրող ձևը մաքուր գոյական է: Նույնանման օրինակներ են նաև՝ ուսանող՝ բժշկություն ուսանող, համալսարանի ուսանող. ծնող՝ երեխա ծնող, երեխայի ծնող. ընթերցող՝ գիրք ընթերցող, հանրային գրադարանի ընթերցող:

Այս ձևով ահա մի շարք ենթակայական դերբայների մեջ զարգացել է նաև թանձրացական-առարկայական բովանդակություն, և նրանք միևնույն ժամանակ նաև գոյականներ են: Ի թիվս նշվածների, այսպիսի բառեր են նաև հետևյալները. աշխատող, ծառայող, սիրող, մեղադրող, մտածող, հետազոտող, ուսումնասիրող, արդյունաբերող, շահագործող և այլն:

Պետք է նկատի ունենալ նաև այն, որ շատ դեպքերում, անգամ շարահյուսական կապակցության մեջ, գծվար է ասել գործ ունենք ենթակայական դերբայի, թե՛ գոյականի հետ: Ընդհանուր ձևով կարելի է սահմանել հետևյալ կանոնը. եթե ՈՂ ձևի մեջ դրսևորվում է ընթացքի

գաղափար, ապա նա դերբայ է, եթե ոչ՝ գոյական է: Բայց ինչպե՞ս որոշենք՝ հետևյալ օրինակներում ընթացքի գաղափար կա՞, թե՞ ոչ և եթե կա, ապա ո՞ր օրինակներում հատկապես: «Քանզի ընծան ընծայողի պատվին է հավասար» (Զար.). «Երբ դու կեղծիքը ճնդքել ես ուզում, Պիտի սովորես ստողի լեզուն» (Սևակ). «Զարմանում էր ուտողների ախորժակի վրա» (Շիրվ.). «Դրանց ես սովորողների տեղ էի ընդունում» (Մուր.). «Աստղին, լսող է հարկավոր» (Զար.). «Մին-մին եկողի հետ գիր դարկի (Թում.): Կարելի է ասել, որ բերված բոլոր օրինակներում ենթակայական դերբայները գոյականի շարահյուսական պաշտոններով են կիրառված: Բայց դա, ինչպես նշված է, ենթակայական դերբայի բնական դրուժյունն է, և, գոյականի հատկանիշներ ունենալով հանդերձ, նա չի դադարում բայ լինելուց, որովհետև պահպանում է բայական խնդրառությունը, ինչպես՝ դասը պատմողը, դասը պատմողի, դասը պատմողից, դասը պատմողները, նամակ գրողը, նամակ գրողից, նամակ գրողներից, ծառը կտրողը, ծառը կտրողից, ծառը կտրողներից և այլն:

Ամբողջ հարցը այն է, թե վերևում բերված օրինակներում ՈՂ ձևերը ենթակայական դերբայնե՞ր են, թե՞ գոյականներ, ինչպես այդ պարզորեն տեսնում ենք, ասենք, նամակ գրող և խորհրդային գրող կապակցություններում, որոնցից առաջինում ՈՂ-ով ձևը դերբայ է, իսկ երկրորդում՝ գոյական: Փաստերը ցույց են տալիս, որ այս երկու նշանակությունները շատ դեպքերում իրարից հեշտորեն չեն զանազանվում: Թե ինչու է այսպես, կաշխատենք բացատրել ստորև:

Վերցնենք հետևյալ օրինակը. Դասը լավ պատմողը բարձր գնահատական կստանա: Այս կապակցության մեջ լավ-ը ձևի պարագա է և պատասխանում է ինչպե՞ս հարցին՝ ինչպե՞ս պատմողը: Սա նշանակում է, որ այստեղ պատմող ենթակայական դերբայ է: Դա հաստատվում է նաև դասը ուղիղ խնդրով և վերջինս խանգարիչ է հանդիսանում, որպեսզի լավ բառը չըմբռնվի որոշչի նշանակությամբ: Այժմ վերցնենք հետևյալ օրինակը. Լավ պատմողը գրավեց բոլորին: Լավ բառն այս կապակցության մեջ կարող է պատասխանել և՛ ինչպես հարցին՝ ինչպե՞ս պատմողը, և՛ ինչպիսի հարցին՝ ինչպիսի՞ պատմողը: Առաջին դեպքում ՈՂ ձևը ենթակայական դերբայ է, իսկ երկրորդ դեպքում՝ գոյական:

Եվ էթե հարցին մոտենում ենք այս տեսանկյունից, ապա վստահ կարող ենք ասել, որ և՛ տեսականորեն, և՛ գործնականորեն ամեն մի ՈՂ ձևի մեջ կա դերբայական և գոյականական իմաստի երկփեղկում, և ամեն մի ՈՂ ձև կարող է որոշիչ ընդունել և պատասխանել ինչպիսի՞ հարցին, օրինակ՝ ինչպիսի՞ վագոն, ֆենոլ, ուսումնասիրող, ճետագետ, դատող, խոսող, կատարող, պատերազմող, կարդացող, վաճառող, մաթեմատիկոս, պարագայող, ուտող, խմող, գուշակող, խաղացող, նվագող և այլն, և այլն:

Տեսականորեն ամեն մի ենթակայական դերբայ պոտենցիալ ձևով նաև գոյական է և կարող է ըմբռնվել սոսկ առարկայական նշանակությամբ՝ գործողության, ընթացքի գաղափարից անկախ։ Ահա սա է ենթակայական դերբայների՝ զանգվածային ձևով գոյականների վերածվելու գաղտնիքը։

ԱՊԱՌՆԻ ԵՐԿՐՈՐԴ (ԻՔ ԶԵՎ)

ԿԱԶՄՈՒԹՅՈՒՆԸ, ԻՄԱՍՏՆ ՈՒ ԿԻՐԱՌՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ.— Ապառնի Ձ-րդի համար Մ. Արեղյանն ու Գ. Սևակն ընդունում են երկու տարբերակ՝ Ի (կատարելի) և ԻՔ (կատարելիք)։ Սակայն ժամանակակից հայոց լեզվում անորոշ դերբայներից Ի ձևով կազմված բառերը, ինչպես ճիշտ կերպով նշում է է. Աղայանը, վերջնականապես անցել են բայածականների շարքը և բայական համակարգի մեջ չեն մտնում։ Մի կողմ թողած այն հանգամանքը, որ անորոշ դերբայներից Ի ձևով կազմված բառերը՝ գովելի, սիրելի, կատարելի և այլն, կորցնելով ապառնիության իմաստը, ցույց են տալիս «ինչ որ պետք է, կարելի է անել» (Մ. Արեղյան) կամ «մի բանի արժանի լինելը» (է. Աղայան), դրանք բայական համակարգից դուրս գալը ապացուցվում է նաև հետևյալներով։

ա) Ի ձևեր կարող են կազմվել ոչ բոլոր բայերից։ Այսպես օրինակ՝ վազել, գնալ, բնել, հոգնել, բարկանալ, հեռանալ, սևանալ, պայծառանալ և բազմաթիվ այլ բայեր Ի ածանցն ստանալ չեն կարող։ Սա ինքնին նշանակում է, որ Ի ձևով կազմությունները ոչ թե բառաձևեր են, այլ անկախ ու առանձին բառային միավորներ։

բ) Ի մասնիկով ներգործական բայերից կազմված բառերը, ինչպես՝ սիրելի, հարգելի, տաճելի, հասկանալի, ատելի, շոշափելի, բուժելի, կատարելի, զգալի, ընդունելի և այլն, ընդհանրապես զուրկ են բայաստեղծից և ուղիղ խնդիր ընդունել չեն կարող։ Եթե դրանք բայական ձևեր լինեին, կունենային ուղիղ խնդրի հետ կապակցվելու շարահյուսական հատկություն։

գ) Դրանով պայմանավորված՝ Ի ձևերը չեն կարող ստանալ Վ ածանցը և արտահայտել կրավորական սեռի իմաստ։ Տարվելի, սիրվելի, հարգվելի և նման ձևեր լեզվում ընդհանրապես գոյություն չունեն։

դ) Ի ձևերը, ներառյալ նաև ներգործական բայերից կազմվածները, ազատ համեմատության աստիճաններ են կազմում, որը կրկին ցույց է տալիս, որ դրանք ածականներ են, ինչպես՝ հասկանալի—ավելի հասկանալի—ամենահասկանալի, ընդունելի—ավելի ընդունելի—ամենաընդունելի, գովելի—ավելի գովելի—ամենագովելի, հարգելի—ավելի հարգելի—ամենահարգելի, ատելի—ավելի ատելի—ամենատառելի, սիրելի—ավելի սիրելի—ամենասիրելի և այլն։

ե) Ի մասնիկով կազմված բառերի ժխտականը կազմվում է Ան

նախածանցով կամ ՈԶ մասնիկով՝ ի տարբերություն բայական բոլոր ձևերի, որոնց ժխտականն ընդհանրապես կազմվում է Չ մասնիկով, օրինակ՝ բուժել—չբուժել, բուժած—չբուժած, բուժող—չբուժող, բայց բուժելի—անբուժելի, սիրել—չսիրել, բայց՝ սիրելի—ոչ սիրելի, հարգել—չհարգել, բայց՝ հարգելի—անհարգելի կամ ոչ հարգելի և այլն:

Այսպես ուրեմն՝ անտրոշ դերբայից ի մասնիկով կազմված ձևերը ժամանակակից հայոց լեզվում ածականներ են և գործածվում են ածականին հատուկ շարահյուսական պաշտոններով (որոշիչ և ստորոգելիական վերադիր), օրինակ՝ «Այնտեղ էր նրա սիրելի հայրը, այնտեղ էր նրա սիրելի թագավորը» (Րաֆֆի). «Բայց էս բոլորը տանելի բաներ էին» (Թում.). «Նա անտանելի է, ուղղակի զզվելի»։ «Թո վարմունքը զավելի է ու խախտանելի»:

Ի ձևին նվիրված այս հատվածը վերջացնելուց առաջ նշենք նաև, որ ընայած անորոշ դերբայներից Ի-ով կազմված ձևերն ընդհանրապես զուրկ են սեռի քերականական կարգից, բայց և այնպես շարահյուսական հատուկ կառուցվածքներում նրանց մեջ կրավորական նշանակություն է դրսևորվում, ինչպես՝ «Ինքն էլ այնպես սիրելի էր ամենքին» (Թում.). «Կրկին լսելի եղավ որոտման հանդ դրդոյունը» (Րաֆֆի). «Նախասնյակում լսելի եղան ոտքի ձայներ» (Րաֆֆի): Դրանք գրաբարյան ի վերջավորվող դերբայի կրավորական նշանակության արձագանքներն են²⁰, որոնք ժամանակակից հայերենում կենդանի ու գործուն օրինաչափության արժեք չունեն:

Այժմ կարող ենք անցնել ԻՔ վերջավորվող դերբայի վերլուծությանը: ԻՔ մասնիկը, ինչպես ապառնի 1-ինի ՈՒ մասնիկը, դրվում է անորոշ դերբայի վրա, օրինակ՝ գրել—գրելիք, կառուցել—կառուցելիք, կատարել—կատարելիք, անել—անելիք, կարդալ—կարդալիք, գալ—գալիք, գնալ—գնալիք և այլն:

Իր արտահայտած ժամանակի իմաստային կողմով և այս կամ այն չափով նաև գործածության մեջ ապառնի 2-րդը հակադրվում է հարակառար և ենթակայական դերբայներին: Եթե հարակատարը ցույց է տալիս որևէ ժամանակակետի նախորդած գործողություն, օրինակ՝ «Կտեսնեմ կառուցված շենքերը», ենթակայականը՝ «ուգորդող գործողություն»՝ «Կտեսնեմ կառուցվող շենքերը», ապա ապառնի երկրորդը ցույց է տալիս հաջորդող գործողություն՝ «Կտեսնեմ կառուցվելիք շենքերը»: Այլ կերպ ասած՝ եթե հարակատարը անցյալի, ենթակայականը ներկայի, ապա ապառնի դերբայը ապառնու ժամանակային հատկանիշ ունի: Այսպիսին են նաև հետևյալ հակադրությունները. կատարված | կատարվող |

²⁰ Գրաբարում ի վերջավորվող դերբայն արտահայտում էր նաև Էնթակայական դերբայի իմաստ՝ ներգործական և կրավորական ճշանակություններով, օրինակ՝ կրելի ճշանակում էր կրող և կրվող, կատարելի՝ կատարող և կատարվող, լսելի՝ լսող և լսվող և այլն:

կատարվելիք աշխատանք, գրված||գրվող||գրվելիք նամակ, ստացված||ստացվող||ստացվելիք գումար, կարդացված||կարդացվող||կարդացվելիք գիրք, վաճառված||վաճառվող||վաճառվելիք ապրանք և այլն:

Սակայն պետք է նկատի ունենալ, որ այս երեք դերբայները, քացի ժամանակային տարբերությունից, ունեն նաև իմաստային այլ տարբերություններ, որի պատճառով էլ նրանց հակադրությունը ուղղակի ու ուղղաձիգ հակադրություն չէ, ինչպես ունենք, ասենք, վաղակատար, անկատար և ապառնի (ՈՒ) դերբայների դեպքում, ինչպես՝ կարդացել եմ-էի, կարդում եմ-էի, կարդալու եմ-էի, որոնք հակադրվում են սոսկ կերպային-ժամանակային հատկանիշներով:

Հարակատարի, ենթակայականի և ապառնիի իմաստային տարբերությունները բնութագրվում են հետևյալ կերպ. հարակատար դերբայը ցույց է տալիս հատկանիշ, որն արդյունք է որոշակի գործողության, օրինակ՝ գրած, կտրղացած. ենթակայական դերբայը ցույց է տալիս գործողի անուն, այսինքն առարկա, որ կատարում է բայիմաստով դրսևորված գործողությունը, օրինակ՝ գրող, կարդացող. ապառնի երկրորդը ցույց է տալիս բայիմաստով դրսևորված գործողությանը ենթակա, կրող լինելու առարկայական գաղափար, օրինակ՝ գրելիք, կարդալիք:

Այս բնորոշումներից պարզ է դառնում, որ ապառնի երկրորդը մոտ է ենթակայականին, որովհետև երկուսի մեջ էլ կա առարկայական ընդհանուր գաղափար, միայն թե ենթակայականի դեպքում առարկան հանդես է գալիս որպես գործողության կատարող, իսկ ապառնի 2-րդի դեպքում առարկան հանդես է գալիս որպես գործողության կատարող, իսկ ապառնի 2-րդի ներքին իմաստները շարահյուսական կապակցությամբ դրսևորվում են հետևյալ կերպ. ենթակայական դերբայ՝ գրող—նա, ով գրում է. կարդացող—նա, ով կարդում է. ապառնի դերբայ՝ գրելիք—այն, որ պիտի գրվի. կարդալիք—այն, որ պիտի կարդացվի:

Երբ ենթակայական դերբայն է հանդես գալիս որպես որոշիչ, ապա նրա որոշյալը դերբայով արտահայտված գործողության կատարողն է, իսկ երբ ապառնի 2-րդն է հանդես գալիս որպես որոշիչ, ապա նրա որոշյալը դերբայով արտահայտված գործողության կրողն է: Ներքևի օրինակները շատ լավ գաղափար են տալիս ենթակայականի և ապառնի 2 րդի իմաստային այս տարբերության մասին:

Ենթակայական

Ապառնի

գրող աղջիկ

գրելիք նամակ

կարդացող աշակերտ

կարդալիք գիրք

կառուցող բանվոր

կառուցելիք շենք

հանձնող ուսանող

հանձնելիք քննություն

խմող երիտասարդ

խմելիք գինի

Այստեղ բերված բոլոր բայերը ներգործական սեռի են, և ըստ այդմ ենթակայական դերբայները կարող են ուզիչ խնդիր լրացում ստանալ, ինչպես՝ դաս գրուլ աղչիկ, գիրք կարդացող աշակերտ և այլն: Բայց համապատասխան ապառնի դերբայները ուղիղ խնդիր լրացում ընդունել չեն կարող: Այսպես՝ դաս գրելիք աղչիկ, գիրք կարդալիք աշակերտ և այլ նման կապակցություններ լեզվում գոյություն չունեն: Դա բացատրվում է ապառնի 2-րդի իմաստային առանձնահատկությամբ, նրանով, որ նա ցույց է տալիս գործողությանը ենթակա, կրող լինելու առարկայական նշանակություն: Սրանից կարելի է եղրակացնել, որ ներգործականներից կազմված ԻՔ ձևերը ի բնե կրավորական սեռի հատկանիշ և իմաստ ունեն:

Հասկանալի է, որ ԻՔ ձևեր են կազմվում նաև կրավորականներից: Այսպիսով՝ լեզվում ունենում ենք, ասենք, գրելիք նամակ||գրվելիք նամակ, կատարելիք գործ||կատարվելիք գործ, կառուցելիք շենք||կառուցվելիք շենք և այլ զուգաձևերը: Հարց է առաջանում՝ այս զուգաձևերի միջև իմաստային տարբերություններ կա՞ն և եթե կան, ապա որո՞նք են:

Արդեն ասված է, որ կրավորական իմաստ կարող է արտահայտել նաև-ներգործաձև հարակատար դերբայը, որի հետևանքով կրավորական նշանակությամբ ունենում ենք գրած նամակ||գրված նամակ, կատարած գործ||կատարված գործ, կառուցած շենք||կառուցված շենք և այլ զուգաձևերը:

Ինչ հարաբերություն որ կա գրած նամակ և գրված նամակ կապակցությունների գրած և գրված ձևերի միջև, այդ նույն հարաբերությունը կա նաև գրելիք նամակ և գրվելիք նամակ կապակցությունների գրելիք և գրվելիք ձևերի միջև:

Այս զուգահեռ ձևերի իմաստային տարբերությունն ամենից առաջ այն է, որ, որքան էլ այդ տարօրինակ լինի, ներգործաձևերի մեջ կրավորական սեռի նշանակությունն ավելի ուժեղ է, իսկ կրավորաձևերի մեջ կրավորական սեռի նշանակությունը թույլ է, և նրանք կարող են չեզոք սեռի իմաստով ևս ըմբռնվել, օրինակ՝ դիզած խոտ—դիզված խոտ, սկսած խաղ—սկսված խաղ, շաժժած գեղան—շաժժված գեղան, զգգզած մազեր—զգգզված մազեր և այլն: Այս զույգերից առաջինները անպայմանորեն գործողության կատարող են ենթադրում և կրավորական սեռի են, իսկ երկրորդները անպայմանորեն չէ, որ գործողության կատարող են ենթադրում և կարող են ըմբռնվել նաև չեզոք իմաստով: Այս նույն բանը կարելի է ասել նաև դիզելիք խոտ||դիզվելիք խոտ, սկսելիք խաղ||սկսվելիք խաղ և նման զույգերի արտահայտած իմաստների մասին:

Ապառնի 2-րդը բայական ձևերից միական է, որ զուրկ է ներգործական սեռից և, հետևաբար, ուղիղ խնդրի հետ միանալու շարահյուսական հատկությունից: Մենք արդեն գիտենք, որ գրելիք—գրվելիք, կատարելիք—կատարվելիք և այլ հակադրությունը ոչ թե այլ բայաձևերին հա-

տուկ ներգործական սեռ— կրավորական սեռ հակադրության դրսևորումն է, այլ փաստորեն ավելի ձևական բնույթ ունի։ Նշենք նաև, որ դա հայերենի միակ գերբայն է, որ բոլոր բայերից կազմվել չի կարող։ Ելնելով այս դերբայի իմաստային վերլուծությունից և դատելով տեսականորեն՝ կարելի էր եզրակացնել, որ ԻՔ ձևով ապառնի դերբայները պետք է հատուկ լինեն ներգործական (և համապատասխան կրավորական), բայերին։ Եվ, իրոք, այդպես էլ է, ինչպես՝ ասել—ասելիք, բերել—բերելիք, գրել—գրելիք, կատարել—կատարելիք, կառուցել—կառուցելիք, առնել—առնելիք և այլն։ Կրկին դատելով տեսականորեն և ելնելով ապառնի 2-րդի իմաստից՝ կարելի էր եզրակացնել, որ բոլոր շեղոք սեռի բայերից չէ, որ կարող է ԻՔ ձևով ապառնի դերբայ կազմվել։ Այսպես՝ լեզվում ազատ շրջանառության մեջ են՝ ծիծաղած—ծիծաղող, կռված—կռվող, հոգնեծ—հոգնող, նիհեծ—նիհող, ննջած—ննջող, շտապած—շտապող, պառկած—պառկող, վազած—վազող, վախեցած—վախեցող, տառապած—տառապող, տխրած—տխրող՝ ՄԱՐԴ, ԶԻՆՎՈՐ և այլ կապակցությունները, իսկ ծիծաղելիք, կռվելիք, հոգնելիք, նիհելիք, ննջելիք՝ ՄԱՐԴ, ԶԻՆՎՈՐ և նման կապակցություններ գոյություն չունեն։

Այս հանգամանքը բացատրվում է նրանով, որ ԻՔ վերջավորվող ձևերի մեջ, բացի ապառնիության գաղափարից, կա նաև գործողությանը ենթակա, կրող լինելու առարկայական նշանակություն։ Եվ ահա այդ իսկ պատճառով էլ հարակատարը, ենթակայականը և ապառնի 2-րդը լրորիվ հարաբերակից համարվել չեն կարող։ Այս տեսակետից հետաքրքրական են հետևյալ օրինակները։ Փնած երեխա, բնոջ երեխա ձևերին համապատասխան բնելիք երեխա կապակցությունը լեզվում գոյություն չունի, բայց գոյություն ունի կամ կարող է կազմվել բնելիք տեղ կապակցությունը։ Կամ՝ զնացած զինվոր, զնացող զինվոր ձևերին համապատասխան զնալիք զինվոր կապակցությունը գոյություն չունի, բայց կա կամ կարող է կազմվել զնալիք հանապարհ կապակցությունը։ Այսպես և՛ չկա բնակվելիք մարդ, բայց կա կամ կարող է կազմվել բնակվելիք տուն կապակցությունը։ Ինչո՞ւ է այդպես։ Այն պարզ պատճառով, որ բնելիք երեխա, զնալիք զինվոր, բնակվելիք մարդ կապակցությունների մեջ որոշյալները չեն կարող ըմբռնվել որպես գործողությանը ենթակա, կրող առարկաներ, իսկ բնելիք տեղ, զնալիք հանապարհ, բնակվելիք տուն կապակցությունների մեջ որոշյալները հենց այսպես էլ ըմբռնվում են։

Այսպես ուրեմն՝ իր արտահայտած իմաստին համապատասխան՝ ապառնիի ԻՔ ձևը ունի ծավալային սահմանափակություն, այսինքն՝ չի կազմվում բոլոր բայերից։ Դրա հետ միաժամանակ նա ունի նաև գործածականության ոլորտների սահմանափակություն և իր կիրառական հաճախականությամբ չի կարող, ասենք, համեմատվել զուգակից ԱՄ և ՈՂ ձևերի հետ։ Այս դերբայների գործածականության մոտավոր հարաբերակցության մասին գաղափար կարող են տալ հետևյալ տվյալները։

Հարակատարի, ենթակայականի և ազատնի 2-րդի գործածականության համախառնությունը «Աբու-Լալա Մահարի», «Աբու Գեղեցիկ» և «Անլուելի զանգակատուն» տեղեկագրություններում

«Աբու-Լալա Մահարի»	«Աբա Գեղեցիկ»	«Անլուելի զանգակատուն»	Ընդամենը
ԱՄ ՈՂ ԻՔ	ԱՄ ՈՂ ԻՔ	ԱՄ ՈՂ ԻՔ	ԱՄ ՈՂ ԻՔ
40 38 1	154 29 5	469 185 13	672 252 19

Աղյուսակի տվյալները ցույց են տալիս, որ քննության նյութ դարձած ստեղծագործություններում հարակատարի, ենթակայականի և ապառնի 2-րդի գործածականության մոտավոր հարաբերակցությունն է՝ 35:13:1:

Նախորդ էջերում կատարված վերլուծումներն արդեն նախանշում են ապառնի 2-րդի շարահյուսական կիրառության ոլորտները: Այս դերքայը նախադասության մեջ հանդես է գալիս ածականի և գոյականի պաշտոններով, այսինքն դառնում է կամ որոշիչ, կամ ենթակա ու խընդիր (նաև հատկացուցիչ):

Երբ ապառնի 2-րդը գործածվում է որպես որոշիչ, նրա արտահայտած ընդհանուր առարկայական նշանակությունը թանձրականանում է որոշյալի մեջ, ըստ որում վերջինս ապառնի դերքայով արտահայտված գործողությանը ենթարկվող առարկա է, ինչպես՝ կառուցելիք շենք, ուղարկելիք ապրանք, գրելիք նամակ, զանձելիք գումար, հանձնելիք իրեր, ճանաչողականի վերաբերյալիք գիրք, վաճառելիք ապրանք և այլն:

Ապառնի 2-րդի գոյականական կիրառությունը փաստորեն փոխանունություն էլ չէ, այլ նրա հենց բնական գրության դրսևորումը: Այն էլ պետք է նշել, որ ապառնի 2-րդի գոյականական կիրառությունները հաճախված են և գերակշռում են նրա ածականական կիրառություններին: Այսպիսի օրինակներ են՝ «Ասա՛, որ մենք անելիքներս իմանանք» (Զար-), «Իսկ դուք ասացեք ուղղակի ձեր ասելիքը» (Դեմ-), «Իրիկնադեմին եկ մեր տուն, խոսելիք ունեմ» (Շիրվ-), «— Թող, որ մենակ մտածեմ իմ անելիքի մասին— Բայց այսօր չէ՞, այսօր կվճռես անելիքդ» (Շիրվ-): Այսպիսի գործածությունների դեպքում այս դերքայի արտահայտած առարկայական նշանակությունը բացահայտվում է բան բառով՝ անելիք— անելու բան, ասելիք— ասելու բան, խոսելիք— խոսելու բան:

Գոյականական կիրառությունների հիմքի վրա շատ ապառնի դերքայների մեջ զարգանում է նաև թանձրացական-առարկայական նշանակություն, և, այսպիսով, նրանք վերածվում են մաքուր գոյականների: Այսպիսի բառեր են՝ գիտելիք, ծխելիք, հիշելիք, պատկանելիք, սպասելիք, ուտելիք, վառելիք, հագնելիք, ըմպելիք, օծանելիք, հավատալիք, սպառնալիք, խաղալիք, գալիք: Մ. Արեղյանը գրում է. «Այսպես և բոլոր բայերից կարող են կազմվել գոյականներ, որոնք կարող են գործած-

վել իբրև ածական՝ ասելիք (ասելու բան), գրելիք, անելիք, առաջարկելիք, երթալիք, գալիք (գալու բան), լինելիք— ինչ որ լինելու է. նույնիսկ կրավորական բայերից՝ հաղթվելիք, խմվելիք, գրվելիք, կառուցվելիք»²¹, Այստեղ որոշ չափազանցություն կա, որովհետև բոլոր բայերից չէ, որ կարող են իՔ ձևով ապառնի դերբայներ կազմվել, մյուս կողմից էլ՝ կրավորական ձևերից կազմվածները դժվարությամբ կարող են ըմբռնվել որպես գոյականներ: Բայց մի բան պարզ է, որ իՔ ձևով կազմված դերբայների մեջ կա առարկայական ընդհանուր նշանակություն, որի թանձրականացմամբ նրանք հեշտորեն մաքուր գոյականների են վերածվում:

Այս հատվածը վերջացնելուց առաջ նշենք, որ արդի հայերենում կան անորոշ դերբայներից իՔ ձևով կազմված մի քանի բառեր, որոնք ցույց են տալիս գործարան, ինչպես՝ անսանելիք, ճաշակելիք, ճոտոտելիք, շոշափելիք, ճպելիք, ծամելիք: ԻՔ ձևերի այս նշանակությունը գալիս է գրաբարից: Վերջինումս ի վերջավորվող ապառնին արտահայտում էր նաև ենթակայական դերբայի իմաստ՝ լսելի—լսող, անսանելի—տեսնող և այլն:

ԿԱՌՅԱԼ ԴԵՐԲԱՅՆԵՐ

ԱՆԿԱՏԱՐ ԴԵՐԲԱՅ (ՈՒՄ ԶԵՎ)

ԱՆԿԱՏԱՐ ԴԵՐԱՅԻ ԿԱԶՄՈՒԹՅՈՒՆՆԸ ԵՎ ԻՄԱՍՏԱՅԻՆ ՈՒ ԿԻՐԱՆԻԱՅԻՆ ԱՌԱՆՁՆԱԼԱՏՎՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ.— Ժամանակակից հայոց լեզվում անկատար դերբայը կազմում է ՈՒՄ մասնիկով, որ դրվում է անորոշի ՆԼ և ԱԼ մասնիկների տեղում և նրանց փոխարեն, ինչպես գրել—գրում, կատարել—կատարում, կարդալ—կարդում, հավատալ—հավատում և այլն:

Անկատար դերբայի ՈՒՄ մասնիկը ծագմամբ նույնացում է ներգոյական հոլովի ՈՒՄ վերջավորության հետ: Դա ապացուցվում է ոչ միայն ներգոյական հոլովի ու անկատար դերբայի ձևային նույնությամբ ու իմաստային տղերսներով. այլև նրանով, որ արևելյան բարբառները (Արարատյան, Թիֆլիսի, Ղարաբաղի և այլն) և նրանց միմյի վրա բարձրացած արևելահայ գրական լեզուն, որոնք ունեն ՈՒՄ մասնիկով կամ դրա տարբերակներով կազմված ներգոյական հոլով, միաժամանակ ունեն ՈՒՄ մասնիկով կամ դրա տարբերակներով կազմված անկատար դերբայ:

Անկատար դերբայը ցույց է տալիս ընթացքի մեջ գտնվող ճարածից գործողություն և վաղակատար ու ապառնի դերբայների հետ կազմում է անմիջական ու ուղղաձիգ կերպային հակադրություն՝ կատարվող, կա-

²¹ Մ. Աբեղյան, Հայոց լեզվի տեսություն, էջ 253:

տարված և կառավարելի կերպային գաղափարներով, ինչպես՝ գրում||գրել|| գրելու, կարդում||կարդացել||կարդալու, հավատում||հավատացել||հավատալու և այլն:

Արտահայտելով կատարվող կերպային իմաստ, բայց փաստորեն ձևավորված շինելով որպես առանձին ու ինքնուրույն բառ, այլ մի տեսակ կատարելով ազատ բայահիմքի դեր՝ անկատար դերբայը միշտ հանդես է գալիս օժանդակ բայի ներկայի ու անցյալի ձևերի հետ՝ բաղադրելով սահմանական եղանակի ներկա և անցյալ անկատար ժամանակները, ինչպես՝ գրում եմ—գրում էի, կարդում եմ—կարդում էի և այլն: Օժանդակ բայի այս զուգորդումներից գուրս, անկատար դերբայը այլ կիրառություն չունի, հետևաբար և նրա դերը սոսկ ձևաբանական է: Ահա թե ինչու ենք ասում, որ անկատար դերբայը, ինչպես և վաղակառար ու ապառնի դերբայները, մի տեսակ կիսանկախ բառերի, ազատ բայահիմքերի դեր են կատարում:

ՎԱՂԱԿԱՏԱՐ ԴԵՐԲԱՅ

ՎԱՂԱԿԱՏԱՐ ԴԵՐԲԱՅԻ ԿԱԶՄՈՒԹՅՈՒՆԸ, ԻՄԱՍՏԸ ԵՎ ԿԻՐԱՌՈՒԹՅՈՒՆԸ.— Աշխարհաբարի առաջին քերականներից սկսած մինչև Մ. Աբեղյանը վաղակատարը և հարակատարը մտցրել են մեկ ընդհանուր անցյալ դերբայ հասկացության տակ՝ վերջինիս համար ընդունելով երկու վերջավորություն՝ ԵՆ և ԱՄ: Հարցի այսպիսի լուծումն, անշուշտ, պայմանավորված էր գրաբարի քերականական ավանդույթների ազդեցությամբ: Զե՞ որ գրաբարում կար մի միասնական ԵԱԼ վերջավորվող դերբայ (գրեալ, կատարեալ, շարժեալ), որն արտահայտում էր աշխարհաբարի և՛ ԵՆ, և՛ ԱՄ վերջավորվող ձևերի իմաստները: Դա հնարավորություն էր տալիս, գրաբարի քերականական ավանդույթներին համապատասխան, աշխարհաբարի ԵՆ և ԱՄ ձևերը ներկայացնել որպես մի միասնական անցյալ դերբայի տարբեր վերջավորություններ կամ տարբերակներ: Հայ քերականագիտության վերջին շրջանում միայն ԵՆ և ԱՄ ձևերը իրավացիորեն դիտվեցին որպես անկախ ու ինքնուրույն դերբայներ՝ նրանց համար օգտագործելով Մ. Աբեղյանի՝ վաղակատար և հարակատար անվանումները:

Հասկանալի է, որ վաղակատար և հարակատար դերբայները տարբեր են իրենց իմաստներով, կիրառություններով և լեզվի համակարգում խաղացած դերով, հետևաբար՝ տարբեր լեզվական միավորներ են և որպես այդպիսիք էլ պետք է ներկայացվեն:

Վաղակատար դերբայն առաջանում է գրաբարյան անցյալ դերբայից՝ ԵԱԼ>ԵՆ պատմական ՌՃշյունափոխության ճանապարհով, ինչպես՝ գրեալ>գրել, կատարեալ>կատարել, սիրեալ>սիրել և այլն: Այս ՌՃշյունափոխությունը տեղի է ունեցել ոչ

միայն անցյալ դերքայնեւում, այլև ուրիշ ձևերում, ինչպես՝ ցորեան > ցորեն, կորեակ > կորեկ, իւրեանք > իրենք, գրեաց > գրեց, սիրեաց > սիրեց և այլն:

Ժամանակակից հայերենում վաղակատար դերբայը կազմվում է ԵՂ վերջավորությամբ, որ դրվում է անկատարի կամ կատարյալի հիմքերի վրա:

Ե խոնարհման պարզ բայերի (նաև կրավորական ու բաղմապատկական բայերի) վաղակատարը կազմվում է անկատարի հիմքից. սա նշանակում է, որ այս դեպքում անորոշ և վաղակատար դերբայները ձևավային նույնություն ունեն, այսինքն՝ համանուններ են:

Անօրշ	Անկատարի հիմք	Վաղակատար
գրել	գր—	գրել
վազել	վազ—	վազել
կատարել	կատար—	կատարել
սիրել	սիր—	սիրել

Անորոշ և վաղակատարի ձևային այս նույնությունը պատահական բնույթ է կրում և առաջացել է ԵԱ > Ե հնչյունափոխության հետևանքով (գրեալ > գրել, կատարեալ > կատարել և այլն):

Մնացած բոլոր բայերի, այսինքն՝ Ա խոնարհման պարզ և սոսկածանցավոր, Ե խոնարհման Ն և Չ սոսկածանցավոր և պատճառական բայերի վաղակատար դերբայը կազմվում է կատարյալի հիմքից. սա նշանակում է, որ այս դեպքում անորոշ և վաղակատար դերբայները ձևաբանորեն տարբերակված են:

Անօրշ	Կատարյալի հիմք	Վաղակատար
հավատալ	հավատաց—	հավատացել
բարձրանալ	բարձրաց—	բարձրացել
մոտենալ	մոտեց—	մոտեցել
գտնել	գտ—	գտել
փախչել	փախ—	փախել
բարձրացնել	բարձրացր—	բարձրացրել
մոտեցնել	մոտեցր—	մոտեցրել
հագցնել	հագցր—	հագցրել

Ինչպես օրինակներն են ցույց տալիս, Ա խոնարհման պարզ ԱՂ և սոսկածանցավոր ԱՆԱՂ վերջավորվող բայերը վաղակատարում ունենում են միևնույն կազմությունը՝ հավատալ—հավատացել||բարձրանալ—բարձրացել, կարդալ—կարդացել||մեծանալ—մեծացել, գնալ—գնացել||սևա-

նալ—սևացել և այլն: Ինչպես տեսնում ենք, երկու դեպքում էլ վաղակատարում ունենում ենք ԱՅՆԼ ձևը: Սա բացատրվում է նրանով, որ Ախոնարհման պարզ ԱԼ վերջավորվող և սոսկածանցավոր ԱՆԱԼ վերջավորվող բայերը նույնաձև հիմք են ունենում՝ առաջինները ստանում են ԱՅ բազադրիչը՝ հավատալ—ճավատաց, իսկ վերջինները ԱՆ ածանցը հոխում են ԱՅ-ի՝ հասկանալ—ճասկաց: Այսպիսով, անորոշում տարբեր կազմութուն ունեցող այսպիսի բայերը վաղակատարում կազմության նույն տիպն են ստանում:

Արդի հայերենում կան սակավաթիվ բայեր, որոնք կատարյալում զուգաձև հիմքեր ունեն՝ և՛ պարզ արմատական, և՛ բաղադրյալ ցոյական ձևով: Այս բայերի վաղակատար դերբայը կազմվում է պարզ-արմատական հիմքից²²:

Անորոշ	Կատարյալի հիմքեր	Վաղակատար
անել	ար արեց	արել
բերել	բեր բերեց	բերել
դնել	դիր դրեց	դրել
թողնել	թող թողեց	թողել
հանել	հան հանեց	հանել
տալ	տվ տվեց	տվել
զարկել	զարկ զարկեց	զարկել

Անդրադառնալով վաղակատարի իմաստին ու կիրառությանը՝ պետք է նշել, որ վաղակատար դերբայը ցույց է տալիս կատարված, ավարտված, ընթացքից դուրս եկած գործողություն, կատարված կերպ ձևի և, ինչպես նշված է արդեն, անկատար և ապառնի դերբայների հետ կազմում է հոանդամ հակադրություն՝ նրանցից տարբերվելով սոսկ իր կերպային-ժամանակային իմաստով: Լեզվի համակարգում խաղացած դերով նա նման է անկատար դերբային, մի տեսակ կիսանկախ բառի, ազատ բայահիմքի դեր է կատարում և միշտ հանդես գալով ԾԱ-էի օժանդակ բայի հետ՝ բաղադրում է սահմանական եղանակի վաղակատար և անցյալի վաղակատար ժամանակները, ինչպես՝ գրել եմ—գրել էի, կարդացել եմ—կարդացել էի և այլն: Այս ձևերից դուրս վաղակատար դերբայն այլ կիրառություններ չունի: Ուրեմն վաղակատար դերբայի դերը ևս սոսկ ձևաբանական է:

ԱՊԱՌՆԻ ԴԵՐԲԱՅ (ՈՒ ԶԵՎ)

ԱՊԱՌՆԻ ԴԵՐԲԱՅԻ ԿԱԶՄՈՒԹՅՈՒՆԸ, ԻՄԱՍՆ ՈՒ ԿԻՐԱՌՈՒԹՅՈՒՆԸ.— Ժամանակակից հայերենի ՈՒ վերջավորվող ապառնի դերբայն

²² Տե՛ս Ա. Աբրահամյան, Բայը ժամանակակից հայերենում, էջ 385:

առաջանում է անորոշի սեռական հոլովածեկից: Ապառնի դերբայը, սակայն, ձևով չի տարբերակվել անորոշից, և այսպիսով արդի հայերենում ստեղծվել է համանուն ձևերի մի ամբողջ շարք: Հասկանալի է, որ ամեն մի անորոշ դերբայ ստանալով ՈՒ վերջավորութունը՝ կազմում է սեռական-տրական հոլով. միևնույն ժամանակ ամեն մի անորոշ դերբայից ՈՒ մասնիկով կարող է ապառնի դերբայ կազմվել: Այսպիսով ունենում ենք հետևյալ պատկերը:

Անորոշ դերբայ Անորոշ դերբայի Ապառնի դերբայ
սեռ.-տր. նույնով

գրել	գրելու	գրելու
գրվել	գրվելու	գրվելու
կարգալ	կարգալու	կարդալու
բարձրանալ	բարձրանալու	բարձրանալու
մեծացնել	մեծացնելու	մեծացնելու
փախչել	փախչելու	փախչելու
գտնել	գտնելու	գտնելու

Եվ այսպես, ամեն մի բայի անորոշ դերբայի սեռական-տրական հոլովածեկը և համապատասխան ապառնի դերբայը նույն ձևն ունեն. դերբայք ձևաբանորեն տարբերակված չեն և ոչ մի բայի մեջ: Ուրեմն, եթե անորոշի սեռական-տրական հոլովածեկից բացի առանձին ապառնի դերբայ ենք ընդունում, պետք է ընդունենք նաև համանուն ձևերի մի անհուն շարքի գոյությունը: Սակայն կան քերականներ, որոնք գտնում են, թե, ասենք, ռուսերի հաց և ռուսերու եմ հարաբերակցության դեպքում գործ ունենք ոչ թե համանունության, այլ բազմիմաստության հետ, այսինքն՝ ապառնի դերբայը որպես անորոշի սեռական-տրական հոլովածեկից անկախ ու առանձին լեզվական միավոր գոյություն չունի: Այսպես, Ա. Այտրեյանը գտնում է, որ բաղադրյալ ժամանակների կազմության մեջ հանդես եկող ՈՒ ձևը ոչ թե առանձին ապառնի դերբայ է, այլ անորոշի սեռական հոլովածեկ նա գրում է. «Անբերութիւն սեռականը թէ բաղադրեալ ժամանակների կը ձևացնէ.— տեսնելու եմ, էի և թէ իրրե ածական կը գործածուի. այսպես՝ վախճալու երազներ, քնակելու տուն, տեսնելու բան մը, շուտուելու կերակուրներ»²³, իսկ առանձին լեզվաբաններ էլ ավելի առաջ գնալով՝ ուղղակիորեն գտնում են, թե ՈՒ ձևը, որպես անորոշի հոլովական ձև, չի կարող գիտվել որպես բայի եզանակային ձևերի բաղադրիչ: Ըստ այդ դրույթի, օրինակ, գնալու եմ ձևը չի

²³ Ա. Այտրեյան, Քերականութիւն աշխարհաբար կամ արդի Ռայերեն լեզուի, Վիեննա, 1883, էջ 72:

մտնում գնալ բայի խոնարհման հարացույցի մեջ: Այս տեսակետն է զարգացնում վրացի լեզվաբան. հայագետ Շանիձեն²⁴:

Սակայն հակասույթ այս լեզվաբանների՝ Մ. Արեղյանից սկսած համարյա բոլոր հայ քերականները անորոշի սեռական-տրական հոլովից զատ առանձին ապառնի դերբայ են ընդունում: Բայց թե ՈՒ վերջավորվող ձևի հատկապես ո՛ր գործածությունները պետք է համարել ապառնի դերբայ և ո՛ր գործածությունները սեռական-տրական հոլովաձև, — այս հարցի վերաբերյալ հայ լեզվաբանները համերաշխ չեն: Նրանք համերաշխ են այն հարցում, որ, ասենք, գնալու եմ ձևի մեջ գնալու ապառնի դերբայ է: Դրանից դուրս արդեն սկսվում են տարակարծությունները: Այսպես, Գ. Սևակը գտնում է, որ ապառնի դերբայն ունի նաև որոշչային գործածություն²⁵, օրինակ՝ գրելու թուղթ, խմելու ջուր և այլն: Ա. Աբրահամյանն, ընդհակառակն, գտնում է, որ ապառնի դերբայի դերը սուսկ ձևաբանական է, այն միայն հանդես է գալիս դիմավոր ձևերի կազմության մեջ՝ եմ և լինել բայերի հետ կազմելով բաղադրյալ ժամանակներ՝ գրելու եմ, գրելու եմ լինում և այլն²⁶, է. Աղայանն արդեն կասկածի տակ է առնում ապառնի դերբայի ուղորտի այսքան նեղ ըմբռնումն անգամ: Բերելով գնալու լինեմ, գնալու լինեի և այլ ձևերը՝ նա գրում է, որ այս ձևերի մեջ «գնալու կարելի է համարել և՛ անորոշի սեռական հոլով, և՛ ապառնի դերբայ, և այստեղ էլ, ինչպես շատ ուրիշ դեպքերում, դժվար է հաստատապես ասել, թե ո՛րն է»²⁷:

Եվ եթե, իրոք, հարց է, ասենք, գնալու կլինեմ ձևի մեջ գնալու անորոշ դերբայի սեռական հոլով է, թե՞ ապառնի դերբայ, ապա նույնպիսի հարց կարող է համարվել՝ գնալու եմ ձևի մեջ գնալու անորոշի սեռական հոլով է, թե՞ ապառնի դերբայ, այսինքն՝ անորոշի սեռական հոլովը և ապառնի դերբայը իրարից անկախ ու ինքնուրույն քերականական միավորներ են արդյոք:

Այս բոլորն ասում են, որ անորոշի սեռական, ավելի ճիշտ սեռական-տրական և ապառնի դերբայ հարաբերակցության հարցը հայ քերականությունների մեջ դեռևս իր վերջնական լուծումը չի ստացել և առիթ է տալիս տարբեր մեկնաբանությունների: Դա բացատրվում է ներառով, որ բուն լեզվի մեջ էլ, ձևային բացարձակ նույնության պայմաններում, երբեմն պարզորոշ ու հստակ չեն նաև իմաստային տարբերությունները: Ահա այդ է պատճառը, որ ՈՒ ձևի միևնույն կիրառությունները տարբեր լեզվաբաններ տարբեր կերպ են ընկալում ու արժեքավորում:

Մենք ևս անորոշի սեռական-տրական հոլովաձևից առանձին ապառ-

²⁴ Տե՛ս «Труды Томского университета», 1965, кн. 166, էջ 437—38:

²⁵ Տե՛ս Գ. Սևակ, Ժամանակակից հայոց լեզվի դարբնոց, էջ 300:

²⁶ Ա. Աբրահամյան, Բայը ժամանակակից հայերենում, էջ 377—378:

²⁷ Է. Աղայան, Ժամանակակից հայերենի ուղղումը և խոնարհումը, էջ 353:

նի դերբայ. հնք ընդունում: Բայց ընդունում ենք ոչ թե այն պատճառով, որ, ասենք, գնալու եմ, տեսնելու եմ, կատարելու եմ և այլ ձևերի մեջ սեռական-տրականի հոլովական հարաբերություն չի արտահայտվում: Անորոշի սեռական-տրական հոլովաձևը ապառնիության ընդհանուր իմաստ է արտահայտում, ինչպես՝ գնալու տեղ, տեսնելու բան, կատարելու գործ և այլն: Եթե այդպես չլիներ, գնալու (եմ) ձևը, որ սեռական-տրական է, կատարելի գործողություն արտահայտել չէր կարող:

Անորոշի սեռական-տրական հոլովաձևի ապառնի դերբայի, որպես առանձին քերականական միավորների, անջատումը պատճառաբանվում է հետևյալ փաստարկներով:

1. Ո՞ր ձևը (գնալու) հարացույցի մեջ է մտնում մեկ անորոշ դերբայի հոլովական ձևերի հետ, օրինակ՝ գնալ—գնալու—գնալուց—գնալով, մեկ էլ անկատար և վաղակատար դերբայների հետ որպես սահմանական եղանակի գլխավոր բաղադրյալ ժամանակների կազմիչ, օրինակ՝ գնում եմ—գնում էի, գնացել եմ—գնացել էի, գնալու եմ—գնալու էի: Մի կողմ թողած առաջին ձևերը, որոնց հակադրությունը հոլովական իմաստների հակադրություն է, անդրադառնա՞նք վերջին ձևերին:

Գնում, գնացել, գնալու միավորները ձևային ու իմաստային հակադրություն են կազմում, դրանցից առաջինը՝ ՈՒՄ ձևը ցույց է տալիս կատարվող, ընթացքի մեջ գտնվող գործողություն, երկրորդը՝ ԵՆ ձևը ցույց է տալիս կատարված, ընթացքից դուրս եկած գործողություն, իսկ երրորդը՝ ՈՒ ձևը ցույց է տալիս կատարելի, սպասելի գործողություն: Անկախ անորոշի սեռական-տրական հոլովաձևի հետ համեմատվելուց՝ գնալու ձևը գնում և գնացել ձևերի զուգակիցն է և կարող է դիտվել որպես միևնույն համասեռ քերականական կարգի մի անդամ, այսինքն՝ նրանց հետ նույն համակարգի մեջ մտնող անդամ: Գնում անկատար դերբայ է, գնացել՝ վաղակատար. դրանց հետ ունեցած հարաբերակցության տեսակետից էլ՝ գնալու ապառնի դերբայ է:

Ուրեմն այսպես՝ անորոշի սեռական-տրական հոլովաձևից զատ առանձին ապառնի դերբայ պետք է ընդունել ամենից առաջ անկատար և վաղակատար դերբայների հետ ունեցած հարաբերակցության և հակադրության հիմքի վրա:

2. Հայտնի է, որ հայերենի բոլոր բարբառներում անորոշ դերբայը հոլովվում է: Եթե գրելու եմ, գրելու էի և նման ձևերի մեջ հանդես եկող գրելու միավորը տարբեր չէ անորոշի սեռական-տրական հոլովաձևից և նրա հետ նույնն է, ապա այդ ինչպե՞ս է, որ շնայած անորոշ դերբայի համապարփակ հոլովմանը բոլոր բարբառներում, բոլոր բարբառները չէ, որ ունեն գրելու+եմ—էի վերլուծական ձևերը, որպես ժամանակային ձևեր: Այսպես, Ա. Ղարիբյանն արձանագրելով, որ գրականի նման ապառնի ժամանակ կազմում են հայերենի շատ բարբառներ, օրինակ՝ Արարատյան (գրելու չէմ, գրելու չի), Քիֆլիսի (գրելու իմ, գրելու էի),

Ջուղայի (գրէլու յամ, գրէլու ի), Պուսի (գրէլու էմ, գրէլու էի) և այլն, միաժամանակ նշում է հետևյալը. «Ապառնին դերբայի գործածութիւնն իբրև ժամանակ կազմող ձև չենք գտնում մի շարք բարբառներում, օրինակ՝ Վանի, Կարնո, Տիգրանակերտի, Խարբերդ-Նրզնկայի, Շապին-Գարահիսարի և այլն: Այդ բարբառները, Վանի բացառությամբ, ապառնիի փոխարեն գործ են ածում հարկադրական եղանակի ձևերը՝ քիդի, բըդը, բի, բը, դը, բըզըր մասնիկներով և բառերով: Վանի բարբառը՝ ներկայի և անցյալի անկատարի ձևերը»²⁸:

Հարցին մոտենալով այս տեսանկյունից պետք է նշել, որ գրական լեզվում միշտ չէ, որ ՈՒ-+եմ-էի կապակցութիւնները ապառնի ժամանակներ են կազմում: Քանի որ անորոշի սեռական-տրական հոլովն արտահայտում է նաև հատկանշային իմաստ, ուստի և նրա ձևերը միանալով եմ բայի հետ՝ կազմում են բաղադրյալ ստորոգյալ և բնութագրում են առարկան որակային կողմից, օրինակ՝ «Այս ջուրը խմելու է» (խմելու ջուր է), «Այս ապրանքը դեն գցելու է» (դեն գցելու ապրանք է), «Այս ցորենը ցանելու է, իսկ այս ցորենը ուտելու» (ցանելու ցորեն է, ուտելու ցորեն է) և այլն: Ոչ մի կասկած չի կարող լինել այն մասին, որ, ասենք, «Նա այս ջուրը խմելու է» և «Այս ջուրը խմելու է», «Նա այս ապրանքը վաճառելու է» և «Այս ապրանքը վաճառելու է» նախադասութիւններից առաջիններում ՈՒ ձևերը կերպային-ժամանակային իմաստ են արտահայտում և իմաստային այդ հիմունքով էլ ապառնի դերբայներ են, իսկ երկրորդներում հատկանշային-որակական իմաստ են արտահայտում և իմաստային այդ հիմունքով էլ անորոշի սեռական-տրական հոլովաձևեր են²⁹: Ահա իմաստային (և ոչ թե կառուցվածքային) այդ տարբերությամբ էլ առաջին օրինակների ՈՒ-+եմ բաղադրութիւնները համարվում են պարզ ստորոգյալներ և մտնում են բայի խոնարհման համակարգի մեջ, իսկ երկրորդ օրինակների ՈՒ-+եմ բաղադրութիւնները համարվում են բաղադրյալ ստորոգյալներ, բառերի ազատ կապակցութիւններ և չեն մտնում ու չեն էլ կարող մտնել բայի խոնարհման համակարգի մեջ:

Ինքված փաստերը ցույց են տալիս, որ արևելահայ գրական լեզվում և հայերենի մի շարք բարբառներում անորոշի սեռական-տրական հոլովաձևը որոշ կապակցութիւնների մեջ իմաստային յուրահատուկ զարգացում է ապրել, որը և թույլ է տալիս առանձին ապառնի դերբայ ընդունելու:

Այս հատվածը վերջացնելով նշենք, որ դպրոցական քերականության դասագրքում, նկատի ունենալով ՈՒ վերջավորովոյ դերբայի կերպային իմաստը, այն վերանվանված է կառաւրելի դերբայ:

²⁸ Ա. Ղարիբյան, Հայ քարապատկերություն, Երևան, 1953, էջ 190—191:

²⁹ Հմմտ. Ա. Աբրահամյան, Բայը ժամանակակից հայերենում, էջ 378—379:

ԿԱԶՄՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԿԻՐԱՌՈՒԹՅՈՒՆԸ.— Պայմանական կամ ենթադրական կոչված եղանակի ժխտական ձևերը կազմվում են օժանդակ բայի ժխտական ձևերով և խոնարհվող բայի մի ընդհանուր ձևով, որն անփոփոխ կերպով գործածվում է օժանդակ բայի հետ:

Պայմանական կամ ենթադրական
եղանակի կազմաւթյունը

Դրական խոնարհում

Ապառնի

Անցյալ ապառնի

կգրեմ	կկարդամ	կգրեի	կկարդայի
կգրես	կկարդաս	կգրեիր	կկարդայիր
կգրի	կկարդա ևն	կգրեր	կկարդար ևն

Ժխտական խոնարհում

Ապառնի

Անցյալ ապառնի

չեմ գրի	չեմ կարդա	չէի գրի	չէի կարդա
չես գրի	չես կարդա	չէիր գրի	չէիր կարդա
չի գրի	չի կարդա ևն	չէր գրի	չէր կարդա ևն

Ժխտական խոնարհման աղյուսակում բերված գրի, կարդա միավորները լեզվի կառուցվածքում իրենց խաղացած դերով համահնչյուն են, ասենք, գրում եմ—գրում էի, չեմ գրում—չէի գրում, կարդում եմ—կարդում էի, չեմ կարդում—չէի կարդում, գրել եմ—գրել էի, չեմ գրել—չէի գրել, կարդացել եմ—կարդացել էի, չեմ կարդացել—չէի կարդացել և այլ ձևերում հանդես եկող գրում, կարդում, գրել, կարդացել միավորներին (թեև գործածության ավելի նեղ ոլորտ ունեն), ընթացիկ վերջինները դերբայներ են, ապա դերբայներ են նաև չեմ գրի—չէի գրի, չեմ կարդա—չէի կարդա և այլ ձևերում հանդես եկող գրի և կարդա միավորները:

Ելնելով ըզձական ապառնու եզակի երրորդ դեմքի հետ ունեցած ձևական նմանությունից (գրեմ, գրես, գրի, կարդամ, կարդաս, կարդա) Ա. Ղարիբյանն այս դերբայն ավանեց ըզձական³⁰: Հետագայում նկատի ունենալով այն, որ դերբայը գործածվում է միայն օժանդակ բայի ժխտական ձևերի հետ՝ վերանվանվեց ժխտական կամ ժխտման դերբայ և այս անվանումով էլ գործածվում է քերականությունների մեջ:

³⁰ Տե՛ս Ա. Ղարիբյան, Հայոց լեզվի քերականության դասագիրք, Երևան, 1941, էջ 187:

Ժխտման դերբայնն առաջանում է անորոշ դերբայից: Ոչ հեռու անցյալում, մինչև դարույս սկզբները, արևելահայ գրական լեզվում որպես պայմանական եղանակի ժխտական ձևերի բաղադրիչ հանդես էր գալիս հենց անորոշ դերբայը, միայն Ե խոնարհման բայերի լծորդի Ե ձայնավորը փոխվում էր Ի-ի: Ըստ այդմ, օրինակ, գրել և կարդալ բայերի պայմանակի ժխտականի համար ունենում էինք խոնարհման հետևյալ հարացույցը:

չեմ գրիլ	չէի գրիլ	չեմ կարդալ	չէի կարդալ
չես գրիլ	չէիր գրիլ	չես կարդալ	չէիր կարդալ
չի գրիլ	չէր գրիլ ևն	չի կարդալ	չէր կարդալ ևն

Այս ձևերն անմիջաբար գալիս են Արարատյան բարբառից, որտեղ անորոշ դերբայը մասնակցում է ժամանակների կազմությանը՝ բաղադրելով հարկադրական եղանակի ապառնի և անցյալի ապառնի ժամանակները, օրինակ՝ գրիլ պտեմ—գրիլ պտեի, կարդալ պտեմ—կարդալ պտեի, արգելական հրամայականը, օրինակ՝ գրիլ մի—գրիլ մե՛ք, կարդալ մի—կարդալ մե՛ք և պայմանական կամ ենթադրական եղանակի ժխտական ձևերը, օրինակ՝ չեմ գրիլ, չես գրիլ, չի գրիլ—չէի գրիլ, չէիր գրիլ, չէր գրիլ, չեմ կարդալ, չես կարդալ, չի կարդալ—չէի կարդալ, չէիր կարդալ, չէր կարդալ և այլն:

Արարատյան բարբառի այս վերջին ձևերն անցան գրական լեզվին որպես պայմանական կամ ենթադրական եղանակի ժխտական ձևեր: Այսպես, Մ. Աբեղյանն ուղղակի գրում է. «Ենթադրական եղանակի բացասականը կազմվում է եմ օժանդակով և անորոշ դերբայով: Բացասական չ մակբայը դրվում է օժանդակ բայի վրա, որ սովորաբար դերբայից առաջ է ընկնում: Եզակի երրորդ դեմքը միշտ չի ձևն ունի: Դերբայի ե լծորդը միշտ փոխվում է ի ձայնավորի»³¹: Որպես օրինակ նա բերում է չեմ գնալ—չէի գնալ, չեմ գրիլ—չէի գրիլ ձևերի խոնարհման ամբողջական տախտակը:

Եվ իրոք, մինչև 20-րդ դարի սկզբները արևելահայ գրական լեզվում պայմանական կամ ենթադրական եղանակի ժխտական ձևերի կազմության հիմնական սկզբունքը սա էր, օրինակ՝ «Անիծվի՛ս, եթե վե՛րջին կամքս չես կատարիլ» (Շիրվ.). «Հավ որսկանը որսի ման չի գալ» (Թում.). «Մի կամ երկու մարդուց ոհմակը չի վախենալ» (Թում.). «Երբեք չեմ ամուսնանալ նրա հետ» (Նար-Դոս):

Նույն տեղում Մ. Աբեղյանը նշում է, որ ենթադրականի ժխտական կազմություններում «Անորոշ դերբայի լ վերջավորությունը խոսակցական, երբեմն և գրական լեզվի մեջ հաճախ դուրս է ընկնում, օրինակ՝

³¹ Մ. Աբեղյան, Աշխարհաբարի քերականություն, Վաղարշապատ. 1906, էջ 131:

չեմ գրի, չեմ խոսի, չեմ գնա, չեմ զարմանա»³²: Հետագա շրջանում չեմ գրի, չեմ գնա և այլ ձևերը դարձան օրինաչափական, բարձրացան կանոնի աատիճանի, և այսպիսով ավարտվեց անորոշից մի նոր դերբայի՝ ժխտական դերբայի ձևավորման ընթացքը:

Եթե մի կողմ թողնենք լեզվի պատմական տվյալները, ապա պետք է ասենք, որ արդի հայերենում ժխտական դերբայը կազմվում է անկատարի (անորոշի) հիմքից և և ի վերջավորություններով (դրանք պատմականորեն անորոշ դերբայի և և ի թորդ ձայնավորներն են), ըստ որում և են ստանում և խոնարհման, իսկ ի՝ Ե խոնարհման բայերը:

Ժ խ տ ա կ ա ն դ ե ր բ ա յ ի կ ա զ մ ու թ յ ու ն ը

Ա խոնարհման բայեր

Ա ն ո Ր Ո Շ	Ա ն կ ա տ ա Ր ի հիմք	Ժ խ տ ա կ ա ն դերբայ
կարդալ	կարդ—	կարդա
հավատալ	հավատ—	հավատա
հասկանալ	հասկան—	հասկանա
մոտենալ	մոտեն—	մոտենա
դառնալ	դառն—	դառնա

Ե խոնարհման բայեր

Ա ն ո Ր Ո Շ	Ա ն կ ա տ ա Ր ի հիմք	Ժ խ տ ա կ ա ն դերբայ
գրել	գր—	գրի
կատարել	կատար—	կատարի
գտնել	գտն—	գտնի
փախչել	փախչ—	փախչի
հագցնել	հագցն—	հագցնի

Ժամանակակից հայերենի ժխտական դերբայի կազմության այս օրինաչափությունը համընդհանուր է և ոչ մի բացառություն չի ճանաչում:

Ժխտական դերբայը անկատարի, ապառնիի և վաղակատարի հետ կազմում է դերբայների այն խումբը, որոնց մասին ասել ենք, թե դրանք ինքնուրույն ու անկախ գործածություն չունեցող կիսանկախ բառեր են, որոնց դերը շափազանց նման է բայահիմքերի դերին: Այստեղ պետք է ավելացնենք, որ այս կիսանկախ բառերի մեջ «առաջին տեղն է գրավում» ժխտական դերբայը՝ նախ նրանով, որ սրա կիրառության

³² Աճղ, էջ 132:

որոտը քանակային տեսակետից ավելի նեղ է, քան մյուսներինը, որովհետեւ անկատար, ապառնի և վաղակատար դերբայները գործածվում են օժանդակ բայի և՛ դրական, և՛ ժխտական ձևերի հետ, իսկ ժխտական դերբայը գործածվում է օժանդակ բայի միայն ժխտական ձևերի հետ: Մյուս կողմից՝ եթե անկատար, ապառնի և վաղակատար դերբայները այս կամ այն չափով իմաստային որոշակիություն ունեն, ապա ժխտական դերբայը իմաստային որոշակիություն չունի:

Կգնամ, կգնաս, կգնա, կգնանք, կգնաք, կգնան և համապատասխան շեմ գնա, շես գնա, չի գնա, չենք գնա, չեք գնա, չեն գնա ձևերը իմաստով իրարից տարբերվում են սոսկ նրանով, որ առաջինները դրական, իսկ երկրորդները ժխտական խոնարհման ձևեր են: Զևերի այսպիսի համադրմամբ գաղափար կարելի է կազմել այն դերբի մասին, որ խաղում է ժխտական դերբայը ժամանակակից հայերենի ձևաբանական համակարգում: Ինչպես որ կգնամ ձևի մեջ գն՝ մասը սոսկ բայահիմք է և գործողության ընդհանուր իմաստ է արտահայտում, այնպես էլ շեմ գնա ձևի մեջ գնա մասը գործողության ընդհանուր իմաստ է արտահայտում՝ իր դերով հավասարվելով բայահիմքին, միայն այն տարբերությամբ, որ ազատ է դիմային վերջավորություններից և, հետևաբար, ունի անկախության ինչ-որ նշույլ, որից բոլորովին զուրկ է գն՝ մասը:

ԵՂԱՆԱԿԱՅԻՆ ՁԵՎԵՐ

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԴԻՏՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ.— Բայի եղանակային կամ դիմավոր ձևերը, ինչպես և բայն ընդհանրապես, իմաստաբանորեն բնորոշվում են գործողության, ընթացքի գաղափարի արտահայտմամբ: Բայի եղանակային կամ դիմավոր ձևերը այլ կերպ կարելի է կոչել նաև ստորոգելիական ձևեր, որովհետև նախադասության մեջ նրանք, որպես կանոն, հանդես են գալիս ստորոգյալի պաշտոնով, այսպիսով արտահայտելով ստորոգելիության շարահյուսական կարգը, որը նախադասության ամենաէական հատկանիշն է: Բայի ստորոգելիական ձևերն ունեն իրենց ներհատուկ առանձնահատկություններն ու քերականական կարգերը, որոնցով առանձնանում են մյուս խոսքի մասերից ընդհանրապես և բայի անդամ, դերբայական ձևերից մասնավորապես: Բայի եղանակային ձևերին ժամանակակից հայերենում հատուկ են եղանակի, ժամանակի, գործողության կերպի, դեմքի ու թվի քերականական կարգերը:

ԲԱՅԻ ԴԵՄՔԻ ՈՒ ԹՎԻ ՔԵՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԿԱՐԳԵՐԸ

ԲԱՅԻ ԴԵՄՔՆ ՈՒ ԹՎԸ ԵՎ ԴՐԱՆՅ ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆԸ.— Բայի եղանակային ձևերից անբաժան են դեմքի ու թվի քերականական կարգերը: Այս կարգերի էությունն արտահայտվում է նրանում, որ եղանա-

կային ձևերի մեջ դրսևորվում է նաև գործողության կատարողի դեմքը և թիվը:

Հայերենի բայն ունի երեք դեմք՝ առաջին, երկրորդ, երրորդ և երկու թիվ՝ եզակի և հոգնակի:

Եզակի թվի առաջին դեմքը ցույց է տալիս, որ գործողությունը կատարում է խոսողը, օրինակ՝ գնացի, տեսա, գնամ, տեսնեմ: Եզակի թվի երկրորդ դեմքը ցույց է տալիս, որ գործողությունը կատարում է խոսակիցը, օրինակ՝ գնացիր, տեսաւ. գնաս, տեսնես: Եզակի թվի երրորդ դեմքը ցույց է տալիս, որ գործողությունը կատարում է մի երրորդ անձ կամ իր, օրինակ՝ գնաց, տեսավ. գնա, տեսնի:

Հոգնակի թվի առաջին դեմքը ցույց է տալիս, որ գործողությունը կատարում է խոսողը և այն խումբը, որի անունից հանդես է գալիս խոսողը, օրինակ՝ գնացինք, տեսանք, գնանք, տեսնենք: Հոգնակի թվի երկրորդ դեմքը ցույց է տալիս, որ գործողությունը կատարում է խոսակիցը և այն խումբը, որի մեջ ըստ մասնակցի մտնում է խոսակիցը, օրինակ՝ գնացիք, տեսաք. գնաք, տեսնեք: Հոգնակի թվի երրորդ դեմքը ցույց է տալիս, որ գործողությունը կատարում են խոսողությանը շմանակցող անձեր կամ իրեր, օրինակ՝ գնացին, տեսան. գնան, տեսնեն:

Ի տարբերություն մի շարք լեզուների, որոնց մեջ բայի դեմքերը սովորաբար կամ առանձին դեպքերում որոշվում են միայն դերանունների միջոցով, հայերենում բայերի դեմքերն ու թվերը միշտ որոշ են և ձևաբանորեն տարբերակված, ինչպես՝ գնացի, գնացիր, ղևաց. գնացինք, գնացիք, գնացին. գնամ, գնաս, գնա, գնանք, գնաք, գնան և այլն: Ժամանակակից հայերենի բայական ձևերի մեջ միայն Ա խոնարհման պարզ բայերի ըղձական եղանակի ապառնիի եզակի երրորդ դեմքը և եզակի հրամայականը ձևով համընկնում են, ինչպես՝ նա գնա, կարգա, նավատա. դու գնա, կարգա, հավատա: Բայց դրանք իրարից տարբերվելով դեմքով, մյուս կողմից էլ հրամայականի ձևերը շեշտ կրելով՝ փաստորեն իրար հետ շփոթվել չեն կարող:

Եվ որովհետև հայերենի բայի դեմքերն ու թվերը միշտ որոշակի են ու տարբերակված՝ այդ պատճառով էլ դիմավոր ձևերի հետ դերանուն ենթակաների գործածությունը մի տեսակ վերլուծություն է դառնում, եթե դա չի պատճառաբանվում տրամաբանական շեշտով, գեմքերի հատուկ հակադրությամբ և այլն:

Մ. Աբեղյանն անդրադառնալով այս հարցին և նշելով, որ հընդ-եվրոպական մի շարք լեզուներում, օրինակ՝ գերմաներենում, ֆրանսերենում, սկզբնապես տարբեր բայական ձևերը հնչյունափոխության պատճառով հաճախ նույն ձևին են վերածվել, ուստի և դերանուն ենթականերն անհրաժեշտ են բայի դեմքերը որոշելու համար, մեր լեզվի մասին գրում է. «Հայերենում էլ հարկավ բայից առաջ կամ հետո դնում ենք հաճախ դեմքի համապատասխան մի անձնական դերանուն, բայց այդ

լինում է ոչ թե բայի դեմքը որոշելու համար, այլ սովորաբար իբրև ավելորդություն կամ երբ դեմքը զորեղ շեշտվում է, ինչպես՝ Ծ'ս եմ գրեում: Միշտ պետք է նկատի ունենալ, որ մեր լեզվի մեջ դերանվան իմբրև ենթակա կիրառությունն առանց որևէ դիտավորության՝ ընդհանրապես ավելորդ ծանրաբեռնություն է, որ առաջ է գալիս շատ անգամ օտար լեզուների ազդեցությունից»³⁰:

Հայերենի բայի դեմքերն ու թվերը արտահայտվում են հատուկ վերջավորությունների միջոցով, որոնք կցվում են բայահիմքերին վերջից՝ հաճախ լծորդ ձայնավորների հետ միասին, երբեմն էլ առանց դրանց, ըստ որում միևնույն վերջավորությունն արտահայտում է և՛ դեմքի, և՛ թվի գաղափար, օրինակ՝ զնացի ձևի մեջ ի վերջավորությունն արտահայտում է եղակի թվի առաջին դեմքի իմաստ, զնացի՛ ձևի մեջ ի՞մ վերջավորությունը՝ հոգնակի թվի երկրորդ դեմքի իմաստ և այլն:

Բայի դեմքերն ու թվերը արտահայտվում են վերջավորությունների հետևյալ խմբերի միջոցով:

ա) ե զ ա կ ի

հ ո գ ն ա կ ի

Մ

նժ

Ս

ժ

Օ

ն

Այս վերջավորություններն են ստանում ըղձական եղանակի ապառ-նին և մի քանի բայերի գրաբարաձև ներկան, միայն ըղձականի դեպքում Ե խոնարհման բայերի եզակի երրորդ դեմքում լծորդի Ե ձայնավորը փոխվում է Ի-ի: Օրինակներ.

ե զ ա կ ի

գրե—Մ

կարդա—Մ

ե—Մ

կա—Մ

գրե—Ս

կարդա—Ս

ե—Ս

կա—Ս

գրե—Օ

կարդա—Օ

ե—Օ

կա—Օ

հ ո գ ն ա կ ի

գրե—նժ

կարդա—նժ

ե—նժ

կա—նժ

գրե—ժ

կարդա—ժ

ե—ժ

կա—ժ

գրե—ն

կարդա—ն

ե—ն

կա—ն

³⁰ Այս Թ ձևերը, Հայոց լեզու անագրան, էջ 212.

բ) Ե զ ա կ ի

Հ ո գ ն ա կ ի

Ի

ԻնՔ

ԻՐ

ԻՔ

Ր, ԵՑ, Օ

Ին

Այս վերջավորութիւններն են ստանում բոլոր բայերի ըղձական անցյալի ապառնին և մի քանի բայերի գրաբարածե անկատարը՝ եզակի երրորդ դեմքում ունենալով Ր վերջավորութիւն, Ե և Ա խոնարհման պարզ բայերի անցյալ կատարյալը՝ եզակի երրորդ դեմքում ունենալով Օ վերջավորութիւն և պատճառական բայերը՝ եզակի երրորդ դեմքում ունենալով ԵՑ վերջավորութիւն։ Օրինակներ.

Ե զ ա կ ի

գրե—ի կարդայ—ի է—ի կայ—ի կարդաց—ի բարձրացր—ի
 գրե—իՐ կարդայ—իՐ է—իՐ կայ—իՐ կարդաց—իՐ բարձրացր—իՐ
 գրե—Ր կարդա—Ր է—Ր կա—Ր կարդաց—Օ բարձրացր—ԵՑ

Հ ո գ ն ա կ ի

գրե-ինՔ կարդայ-ինՔ է-ինՔ կայ-ինՔ կարդաց-ինՔ բարձրացր—ինՔ
 գրե-իՔ կարդայ-իՔ է-իՔ կայ-իՔ կարդաց-իՔ բարձրացր-իՔ
 գրե-ին կարդայ-ին է-ին կայ-ին կարդաց-ին բարձրացր-ին

դ) Ե զ ա կ ի

Հ ո գ ն ա կ ի

Ա

ԱնՔ

ԱՐ

ԱՔ

ԱՎ

Ան

Սրանք կատարյալի վերջավորութիւններ են։ Անցյալ կատարյալում այս վերջավորութիւններն են ստանում սոսկածանցավոր բայերը։ Օրինակներ.

Ե զ ա կ ի

գտ—Ա

փախ—Ա

բարձրաց—Ա

մոտեց—Ա

գտ—ԱՐ

փախ—ԱՐ

բարձրաց—ԱՐ

մոտեց—ԱՐ

գտ—ԱՎ

փախ—ԱՎ

բարձրաց—ԱՎ

մոտեց—ԱՎ

Հոգնակի

գտ—ԱնՔ	փախ—ԱնՔ	բարձրաց—ԱնՔ	մոտեց—ԱնՔ
գա—ԱՔ	փախ—ԱՔ	բարձրաց—ԱՔ	մոտեց—ԱՔ
գտ—Ան	փախ—Ան	բարձրաց—Ան	մոտեց—Ան

դ) եզակի

Հոգնակի

ԻՐ, Ա, ՈՒ

ԵՔ

Այս վերջավորություններն են ստանում հրամայական եղանակի բա-
յաձևերը, ըստ որում, եզակի թվում ԻՐ վերջավորությունն են ստանում
Ե խոնարհման պարզ ու սոսկածանցավոր և Ա խոնարհման սոսկածան-
ցավոր բայերը, Ա են ստանում Ա խոնարհման պարզ բայերը, իսկ ՈՒ
են ստանում պատճառական բայերը. հոգնակի թվում ԵՔ վերջավորու-
թյունն են ստանում բոլոր բայերը: Օրինակներ.

եզակի

գր—ԻՐ	գտ—ԻՐ	բարձրաց—ԻՐ
մոտեց—ԻՐ	կարդ—Ա	բարձրացր—ՈՒ

Հոգնակի

գրեց—ԵՔ	գտ—ԵՔ	բարձրաց—ԵՔ
մոտեց—ԵՔ	կարդաց—ԵՔ	բարձրացր—ԵՔ

Ամփոփելով այս բոլորը՝ կունենանք հայերենի բայի դիմային վեր-
ջավորությունների հետևյալ պատկերը:

եզակի

- 1-ին դեմք—Մ, Ի, Ա (գրե—Մ, գրե—Ի, գրեց—Ի, փախ—Ա).
- 2-րդ դեմք— Ս, ԻՐ, ԱՐ, Ա, ՈՒ (գրե—Ս, գրե—ԻՐ, գրեց—ԻՐ, փախ—ԱՐ,
կարդ—Ա, բարձրացր—ՈՒ).
- 3-րդ դեմք— ԱՎ, ԵՅ, Ր, Օ (փախ—ԱՎ, բարձրացր—ԵՅ, գրե—Ր, գնա—
Օ).

Հոգնակի

- 1-ին դեմք— ՆՔ, ԻՆՔ, ԱՆՔ (գրե—ՆՔ, գրեց—ԻՆՔ, փախ—ԱՆՔ).
- 2-րդ դեմք— Ք, ԻՔ, ԱՔ, ԵՔ (գրե—Ք, գրեց—ԻՔ, փախ—ԱՔ, գրեց—ԵՔ).
- 3-րդ դեմք— Ն, ԻՆ, ԱՆ (գրե—Ն, գրեց—ԻՆ, փախ—ԱՆ):

է. Աղայանը վերջավորութիւնները բաժանում է երկու խմբի՝ պարզ և բաղադրյալ: «Պարզ են այն վերջավորութիւնները, որոնք ցույց են տալիս դեմքի և թվի քերականական կարգերը, ինչպես, օրինակ, մ, ս, նք, բաղադրյալ են այն վերջավորութիւնները, որոնք միաժամանակ ունեն նաև ժամանակային ցուցիչ, ինչպես, օրինակ՝ ինք, իր և այլն»³⁴: Նա ժամանակային այսպիսի ցուցիչներ է համարում անցյալ ժամանակաձևերում հանդես եկող Ա—ն և Ի—ն (փախ—Ա-ր, գրեց—Ի-ր և այլն):

Այսպիսի մոտեցումը հնարավորութիւն է տալիս կատարելու ձև-վոյթների նույնացում և տարբեր ձևերի մեջ գտնելու միևնույն վերջավորութիւնները: Այսպես, ըստ է. Աղայանի, խոնարհման համակարգում ունենք հետևյալ վերջավորութիւնները. եզակի 1-ին դեմք— Մ կամ Օ, 2-րդ դեմք— Ս, Բ, Ա, 3-րդ դեմք— Բ, Վ կամ Օ. հոգնակի 1-ին դեմք— ՆՔ, 2-րդ դեմք— Ք, 3-րդ դեմք— Ն³⁵:

Եթե վերջավորութիւնների անդամահատմամբ և նույնացմամբ հոգնակի թվի վերջավորութիւնները կարելի է հանգեցնել առաջին դեմքի ՆՔ, երկրորդ դեմքի Ք և երրորդ դեմքի Ն ձևերին, ապա եզակի թվի վերջավորութիւնները նշվածներին հանգեցվել չեն կարող: Այսպես օրինակ՝ եզակի թվի համար չեն արտացոլված առաջին դեմքի Ա, Ի (փախ—Ա, գնաց—Ի), երկրորդ դեմքի հրամայականի ՈՒ (բարձրացր—ՈՒ, մեծացր—ՈՒ), երրորդ դեմքի ԵՅ (բարձրացր—Ի, բարձրացր—ԻՐ, բարձրացր—ԵՅ) վերջավորութիւնները: Մյուս կողմից՝ ԼՔ նշվական ձևերի և ընդհանրապես լեզվի կառուցվածքի նկարագրութիւնն ունի նաև գործնական նպատակներ՝ կոչված լինելով ավելի պարզ ու մատչելի ներկայացնելու լեզվի հորինվածութիւնը, ապա այդօրինակ տարրալուծումները շատ դեպքերում վերածվում են իրենց հակադրութեանը՝ ոչ միայն չնպաստելով, այլև հաճախ խանգարիչ հանդիսանալով լեզվի կառուցվածքի իրական տարրերի՝ իմաստակիր միավորների բացահայտմանը:

ԲԱՅԻ ԺԱՄԱՆԱԿԻ ՔԵՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԿԱՐԳԸ

ԲԱՅԻ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐԸ.— Բայի դիմավոր կամ եղանակային ձևերով միաժամանակ արտահայտվում է գործողութեան կատարման ժամանակը, այսինքն թե ե՞րբ է կատարվում գործողութիւնը՝ խոսելու պահին, օրինակ՝ Նա գնում է, կարդում է, խոսելու պահից առաջ, օրինակ՝ Նա գնացել է, կարդացել է, թե՞ խոսելու պահից հետո, օրինակ՝ Նա գնալու է, կարդալու է:

Այսպիսով, տրամաբանորեն դատելով՝ բայի ժամանակները երեքն են՝ ներկա, որը ցույց է տալիս, որ գործողութիւնը կատարվում է խոսելու պահին, անցյալ, որը ցույց է տալիս, որ գործողութիւնը կատար-

³⁴ Է. Աղայան, Ժամանակակից հայերենի հոլովումը և խոնարհումը, էջ 362:

³⁵ Տե՛ս անդ, էջ 363:

վել է խոսելու պահից առաջ, ապառնի, որը ցույց է տալիս, որ գործողությունը կատարվելու է խոսելու պահից հետո: Սակայն տրամաբանական այս երեք ժամանակները լեզվում քերականական զանազան արտացոլումներ են ունենում: Տեսնենք, թե ինչ պատկեր է ներկայացնում ժամանակակից հայերենի բայի քերականական ժամանակների համակարգը:

Եթե մի կողմ թողնենք հարակատար ձևերը (ստուգված է— ստուգված էր), որոնց մասին արդեն խոսվել է և անցյալ կատարյալը, ապա սահմանական եղանակի մնացած ձևերը ներկայացնում են հետևյալ պատկերը:

Ա	Բ
գնում եմ	գնում էի
գնացել եմ	գնացել էի
գնալու եմ	գնալու էի

Այս ձևերից հորիզոնական գծի վրա դասավորվածները անմիջական երկանդամ հակադրություն են կազմում և նույնը լինելով դերբայներով՝ իրարից տարբերվում են միայն օժանդակ բայի ձևերով (եմ—էի), իսկ ուղղահայաց գծի վրա դասավորված Ա և Բ շարքերից յուրաքանչյուրը անմիջական եռանդամ հակադրություններ են կազմում և նույնը լինելով օժանդակ բայերով՝ տարբերվում են միայն դերբայներով (գնում—գնացել—գնալու):

Բերված վերլուծական ձևերի մեջ օժանդակ բայն արտահայտում է պահը, որի նկատմամբ առնվում է դերբայներով արտահայտված գործողությունը, ըստ որում եմ-ը ցույց է տալիս խոսելու պահը, այսինքն՝ ներկա ժամանակ, իսկ էի-ն խոսելուց առաջ ընկած մի որևէ պահ, այսինքն՝ անցյալ ժամանակ (ըստ որում, այդ անցյալ պահը կարող է լինել խոսելուց մի վայրկյան առաջ, մի օր առաջ, մի տարի առաջ կամ հազարավոր տարիներ առաջ, բայական ձևն անտարբեր է ժամանակի այսպիսի ֆիզիկական ըմբռնման նկատմամբ): Կարծես թե վիճելի չէ նաև դերբայների արտահայտած իմաստների հարցը: Եթե համադրենք իրարից քիչ տարբերություն ունեցող բնորոշումները, ապա կարող ենք ասել, որ անկատար դերբայը ցույց է տալիս ընթացքի մեջ գտնվող կամ զուգորդող, վաղակատար դերբայը՝ ընթացքից դուրս եկած կամ նախորդող, իսկ ապառնի դերբայը՝ կատարելի կամ հաջորդող գործողություն, այսինքն այդ դերբայները գործողությունների հաջորդություն են ցույց տալիս:

Եթե քերականական ժամանակ ասելով հասկանանք, թե ինչ ժամանակներում է վերցվում գործողությունը, ապա սահմանական եղանակի վերոբերյալ 6 բայաձևերը կդասավորվեն երկու ժամանակի՝ ներկա և

անցյալ ժամանակների մեջ: Հարցը մոտավորապես այս ձևով են լուծում Մ. Աբեղյանն ու Գ. Զահուկյանը: Առաջինը եմ բայով ու դերբայներով կազմված բայաձևերը փաստորեն համարում է ներկա ժամանակի բայաձևեր, իսկ էի բայով և դերբայներով կազմվածները՝ անցյալ ժամանակի բայաձևեր: Համապատասխան ձևերը, նույնը լինելով ժամանակով, իրարից սոսկ տարբերվում են կերպով (կատարվող, կատարված և կատարելի կերպեր): Երկրորդը գրում է, որ եմ օժանդակ բայի և դերբայների կապակցություններն արտահայտում են իրադրական ներկա ժամանակը, իսկ էի օժանդակ բայի և դերբայների կապակցությունները՝ իրադրական անցյալ ժամանակը: Համապատասխան կապակցությունները, նույնը լինելով ժամանակով, տարբերվում են միայն հաջորդակա-նություն կարգով (համընկնում, նախորդում, հաջորդում):

Եթե առաջիմ մի կողմ թողնելով դերբայների և օժանդակ բայի կապակցությունները՝ վերցնենք, ասենք, գոյականների: ու ածականների և եմ—էի բայերի կապակցությունները, դրանք պայմանականորեն դիտելով որպես յուրահատուկ միասնական ձևեր (ինչպես որ դիտում ենք դերբայների և օժանդակ բայի կապակցությունները), ապա զոյական կամ ածական+եմ կապակցությունները միշտ կարտահայտեն ներկա ժամանակի իմաստ, ինչպես՝ Նա ուսուցիչ է, զինվոր է, գեղեցիկ է, բա-րի է, իսկ գոյական կամ ածական+էի կապակցությունները՝ անցյալ ժամանակի իմաստ, ինչպես՝ Նա ուսուցիչ էր, զինվոր էր, գեղեցիկ էր, բարի էր:

Այս օրինակները բերեցինք ցույց տալու համար, որ բայական ժամանակի վերոբերյալ ըմբռնումը ունի իր առարկայական կովաններն ու նախադրյալները:

Եթե քերականական ժամանակ ասելով սոսկ հասկանանք գործողու-թյունների հաջորդությունը մի որևէ ժամանակակետի նկատմամբ, անկախ այն բանից՝ այդ ժամանակակետը ներկան է, թե անցյալը, ապա սահմանական եղանակի վերոբերյալ 6 բայաձևերը կդասավորվեն երեք ժամանակի տակ, որոնցից անկատար դերբայով կազմվածները (գնում եմ—գնում էի) պայմանականորեն կարելի է կոչել ճամլընկնող կամ կատարվող, վաղակատարով կազմվածները (գնացել եմ—գնացել էի)՝ նախորդող կամ կատարված, իսկ ապառնիով կազմվածները (գնալու եմ—գնալու էի)՝ հաջորդող կամ կատարելի ժամանակներ: Ասենք, որ բայական ժամանակների այսպիսի մեկնաբանությունը ևս հիմքից զուրկ և անիմաստ համարվել չի կարող, որովհետև վերջիվերջո առանց գործողությունների հաջորդության ըմբռնման ժամանակի կարգն ընդհան-րապես անըմբռնելի է և անիմաստ:

Սակայն բայական ժամանակի այս երկու ըմբռնումներից առաջինի թերությունն այն է, որ սոսկ հաշվի է առնում, թե որ ժամանակակետի հարաբերությամբ է վերցվում գործողությունը՝ անտես առնելով գործո-

ղությունների հաջորդութիւնը, իսկ երկրորդի թերութիւնն այն է, որ սոսկ հաշվի է առնում գործողութիւնների հաջորդութիւնը՝ անտես առնելով ժամանակակետը, որի նկատմամբ վերցվում են գործողութիւնները:

Համեմայն դեպս, հայերենի սահմանական եղանակի բաղադրյալ ձևերի ժամանակների որոշման առաջին տեսակետը կարող էր ընգտնելի համարվել, եթե հայերենի անկատար, վաղակատար և ապառնի դերբայները՝ զնում, զնացել, զնալու, արտահայտին բուն իսկ կերպային իմաստներ և ոչ թե գործողութիւնների հաջորդութիւն, ինչպես որ իրոք է:

Արտահայտելով գործողութիւնների հաջորդութիւն, այսինքն՝ կատարվող, կատարված և կատարելի գործողութիւններ՝ գերբայները, իրենց այդ բնութիւն համապատասխան, մասնակցում են բայի ժամանակի քերականական կարգի դրսևորմանը:

Այսպես ուրեմն՝ սահմանական եղանակի բաղադրյալ ձևերի ժամանակի կարգի առտահայտման մեջ դեր ունեն և՛ դերբայները, և՛ օժանդակ բայը, ըստ որում, օժանդակ բայը ցույց է տալիս ներկա և անցյալ ժամանակակետեր, իսկ դերբայները ցույց են տալիս գործողութիւնների հաջորդութիւն այդ ժամանակակետերի հարաբերութիւնք:

Հարցին մոտենալով այս տեսանկյունից՝ տեսնում ենք, որ զնում եմ ձևը ցույց է տալիս մի գործողութիւն, որ համընկնում է խոսելու պահի հետ, զնացել եմ ձևը՝ մի գործողութիւն, որ նախորդել է խոսելու պահին, իսկ զնալու եմ ձևը՝ մի գործողութիւն, որ հաջորդելու է խոսելու պահին:

Գնում եմ բայաձևերի շարքը հայտնի է ներկա, զնացել եմ շարքը՝ վաղակատար, իսկ զնալու եմ շարքը՝ ապառնի ժամանակ անվանումով: Իսկ ի՞նչ են ցույց տալիս զնում էի—զնացել էի—զնալու էի բայաձևերը: Այդ բայաձևերը կազմող դերբայների էութիւնը համապատասխան՝ դրանք ևս ցույց են տալիս համընկնող, նախորդող և հաջորդող կամ կատարվող, կատարված և կատարելի գործողութիւններ, միայն ոչ թե խոսելու պահի, այլ մի անցյալ ժամանակակետի հարաբերութիւնք: Այս և նախորդ բայաձևերի տարբերութիւնը միայն այն է, որ զնում եմ և այլ տիպի դեպքում ելակետը, բաժանման և հարաբերութիւն սահմանը խոսելու պահն է, իսկ զնում էի և այլ տիպի դեպքում ելակետը, բաժանման և հարաբերութիւն սահմանը խոսողի ընտրած մի անցյալ ժամանակակետն է: Ըստ այդմ, զնում էի ձևը ցույց է տալիս, որ գործողութիւնը համընկնում է խոսողի ընտրած անցյալ ժամանակակետի հետ, զնացել էի ձևը ցույց է տալիս, որ գործողութիւնը նախորդել է այդ ժամանակակետին, իսկ զնալու էի ձևն էլ ցույց է տալիս, որ գործողութիւնը հաջորդելու է այդ ժամանակակետին:

Գնում էի բայաձևերի շարքը հայտնի է անցյալի անկատար, զնացել

էի շարքը՝ անցյալի վաղակատար, իսկ գնալու էի շարքը՝ անցյալի ապառնի ժամանակ անվանումով:

Այսպիսով պարզ է դառնում, որ սահմանական եղանակի 6 բաղադրյալ բաշաձևերից 3-ի մեջ հաջորդական գործողութիւնները վերցվում են ներկայի, իսկ 3-ի մեջ՝ անցյալի հարաբերութեամբ. հենց այսքանով էլ մենք գործ ունենք քերականական 6 ինքնուրույն ու անկախ ժամանակների հետ, որոնք կազմում են երկանդամ հակադրութիւններ՝ զնում եմ—գնում էի, գնացել եմ—գնացել էի, գնալու եմ—գնալու էի: Առանձին է մնում անցյալ կատարյալ ժամանակը, որն այս բոլորից տարբերվում է և կազմութեան ձևով, և իմաստով:

Այս երկանդամ հակադրութիւնները դրսևորվում են ոչ միայն սահմանական եղանակի վերլուծական ձևերում, այլև հայերենի բայական ձևերի դրսևորման ամբողջ հիմքն են կազմում և, հաշվի չառած սահմանական եղանակի անցյալ կատարյալն ու հրամայականը, տարածվում են ժամանակակից հայերենի բոլոր եղանակային ձևերի վրա, ինչպես՝ ըղձական եղանակ— գնամ—գնայի, ենթադրական եղանակ— կգնամ—կգնայի, հարկադրական եղանակ— պիտի գնամ—պիտի գնայի:

Դրանցից գնամ, կգնամ, պիտի գնամ ձևերը, տարբերվելով եղանակային իմաստով, միավորվում են ժամանակային նշանակութեամբ՝ արտահայտելով խոսելու պահի նկատմամբ կատարելի գործողութիւն: Դրանք ունեն ապառնի ժամանակ: Նույն ձևով՝ գնայի, կգնայի, պիտի գնայի ձևերը, տարբերվելով եղանակային իմաստով, միավորվում են ժամանակային նշանակութեամբ՝ արտահայտելով մի անցյալ պահի նրկատմամբ կատարելի գործողութիւն: Դրանք անցյալի ապառնի ժամանակ ունեն:

Նկարագրված երկանդամ հակադրութիւնները հայերենի խոնարհման համակարգի բուն իսկ էութիւնը կազմող, նրա կառուցվածքի էութիւնը որոշող ամենաբնորոշ առանձնահատկութիւնն են կազմում: Դրա համար գուցե բավական է հիշատակել միայն այն, որ քերականական ձևերը բայական հարացույցից կարելի է դուրս բերել կամ հարացույցի մեջ զետեղել միայն զույգերով: Այսպես օրինակ՝ վերջերս տարածում է գտնում այն դրուլթը, որ հարակատար դերբայը կազմում է բաղադրյալ ստորոգյալ և բայական ձևերի կազմութեանը չի մասնակցում, և, ըստ այդմ, խոնարհման հարացույցը պակասում է զույգ՝ հարակատար և անցյալի հարակատար ժամանակներով՝ նստած եմ—նստած էի: Որոշ քերականներ պիտի-ով կազմված կապակցութիւնները խոնարհման ձևեր չեն համարում և հարացույցից կրկին դուրս են հանում զույգ ձևեր՝ պիտի գրեմ—պիտի գրեի: Առանձին քերականներ խոնարհման ձևեր են ընդունում ենթակայական դերբայով և այդ դեպքում էլ հարացույցի մեջ ավելացնում են զույգ ձևեր՝ սովորող եմ—սովորող էի: Եթե փորձենք պայմանականորեն հարացույցի մեջ զետեղել զայական կամ ամական +

օժտեղակի բայ կապակցությունները, ապա այդ դեպքում ևս մեր խոնարհման հարայույցը կհարստանա զույգ ձևերով՝ բանվոր է—բանվոր էր, մեծ է—մեծ էր³⁶։ Այս բոլորը ցույց են տալիս, որ, ինչպես նշեցինք, մի կողմ թողած անցյալ կատարյալն ու հրամայականը, արդի հայերենի բայական ժամանակների ամբողջ համակարգը հիմնված է երկանդամ հակադրությունների վրա։

Այստեղ անհրաժեշտ ենք համարում նշել, որ առանձին լեզվաբաններ, բացարձակացնելով լեզուներում հաճախակի հանդիպող այսպիսի երկանդամ հակադրությունները (бинарная оппозиция), գտնում են, որ «Քերականական կարգը նշանակությամբ իրար բացառող երկու (և ոչ ավելի) ձևերի՝ շարքերի կամ խմբերի միասնությունն է»³⁷։ Քերականական կարգերի այսպիսի նեղացված ըմբռնումը և երկանդամ հակադրությունների բացարձականացումը լեզվաբանական գրականության մեջ իրավացիորեն քննադատության է ենթարկվել³⁸, որովհետև լեզվի քերականական կառուցվածքում իրական կերպով գոյություն ունեցող բոլոր հակադրությունները արհեստականորեն չի կարելի հանգեցնել երկանդամ հակադրությունների (օրինակ՝ արդի հայերենի հոլովները, բայի եղանակները, դեմքերը և այլն)։ Բայց մի բան պարզ է ու անժխտելի, որ լեզուների քերականական կառուցվածքում երկանդամ հակադրությունները (օրինակ՝ եզակի թիվ—հոգնակի թիվ, որոշյալ առում—անորոշ առում, կատարյալ կերպ—անկատար կերպ և այլն) մեծ դեր ու կըշիռ ունեն, հետևաբար դրանց իրական հաշվառումը օգնում է ավելի խոր կերպով բացահայտելու լեզուների կառուցվածքային առանձնահատկությունները։

ՀԱՄԱԴՐԱԿԱՆ ՈՒ ՎԵՐԼՈՒԾԱԿԱՆ (ՊԱՐԶ ՈՒ ԲԱՂԱԴՐՑԱԼ) ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐ.— Հստ արտահայտման ձևի՝ բայի ժամանակները բաժանվում են երկու խմբի՝ համադրական ու վերլուծական կամ պարզ ու բաղադրյալ ժամանակների։

Համադրական կամ պարզ են կոչվում այն ժամանակները, որոնք կազմվում են բայահիմքով և վերջավորություններով, օրինակ՝ զնացի, զնացիր, զնաց. զնամ, զնաս, զնա և այլն։ Ժամանակակից հայերենի համադրական ժամանակներն են սահմանական եղանակի անցյալ կատարյալը և ըղձական ու հրամայական եղանակների ձևերը։ Համադրական են համարվում նաև պայմանական և հարկադրական եղանակները

³⁶ Հմմտ. Ռ. Իշխանյան, Արդի հայերենի հոլովումը և խոնարհումը, Երևան, 1971, էջ 102—104։

³⁷ А. В. Исаченко, О грамматическом значении, ВЯ. 1961, № 1, էջ 31

³⁸ С. А. Бондаренко, Заметки о грамматическом значении, ВЯ. 1962, № 2. А. В. Бондаренко, Система глагольных времен в современном русском языке, ВЯ, 1962, № 3. Е. И. Шендельс, О грамматической полисемии, ВЯ 1962, № 3. Г. В. Джаукян, Общее и армянское языкознание, Ереван. 1978

ձեները, որոնք կազմվում են ըղձականից Կ և ՊԻՏԻ եղանակիչ մասնիկներով, ինչպես՝ կգնամ—կգնայի, պիտի գնամ—պիտի գնայի: Այսպիսի մոտեցումը պատճառաբանված է այնքանով, որքանով որ Կ և ՊԻՏԻ մասնիկները եզանակի քերականական կարգի արտահայտիչներ են և բայի ժամանակի դրսևորման մեջ որևէ դեր չեն կատարում: Ե՛վ ըղձականի, և՛ պայմանականի ու հարկադրականի ձևերում ժամանակի կարգն արտահայտվում է նույն կերպ՝ բայահիմքի և վերջավորությունների կցումով, օրինակ՝ գնամ—կգնամ—պիտի գնամ, գնայի—կգնայի—պիտի գնայի և այլն: Դրանցից առաջինները նույն ապառնի, իսկ երկրորդները նույն անցյալի ապառնի ժամանակի ձևեր են:

Վերլուծական կամ բաղադրյալ են կոչվում այն ժամանակները, որոնք կազմվում են դերբայներով և օժանդակ բայով: Վերլուծական ժամանակների կազմությանը մասնակցում են անկատար, վաղակատար ու ապառնի դերբայները, որոնք բաղադրում են սահմանական եղանակի ներկա ու անցյալ անկատար, վաղակատար ու անցյալ վաղակատար և ապառնի ու անցյալ ապառնի ժամանակները, ինչպես՝ գնում եմ—գնում էի, գնացել եմ—գնացել էի, գնալու եմ—գնալու էի, և ժխտական դերբայը, որը բաղադրում է պայմանական եղանակի ժխտական ապառնի և անցյալի ապառնի ժամանակները՝ չեմ գնա—չէի գնա:

ԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅԱՆ ԿԵՐԳԻ ՋԵՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԿԱՐԳԸ

ԲԱՅԻ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅԱՆ ԿԵՐԳԵՐԸ.— Բայի վերլուծական ձևերը համադրականներից տարբերվում են ոչ միայն կազմությանը, այլև իրենց արտահայտած գործողության յուրահատուկ բնույթով, որը պայմանավորված է վերլուծական ժամանակները կազմող դերբայների իմաստով: Ինչպես գիտենք, վերլուծական ժամանակներ կազմող դերբայները, այսինքն՝ կախյալ դերբայները, արտահայտում են գործողության ընթացքային վիճակ, այն է՝ անկատար դերբայն արտահայտում է կատարվող, վաղակատար դերբայը՝ կատարված, իսկ ապառնի դերբայը՝ կատարելի գործողություն:

Դերբայների արտահայտած գործողության ընթացքի հարաբերումը որևէ ժամանակակետի հետ հայ քերականագիտության մեջ կոչվում է գործողության կերպ: Ըստ այդմ՝ վերլուծական բայաձևերում դրսևորվում են կատարվող, կատարված և կատարելի կերպեր:

Անկատար դերբայով կազմված ժամանակները արտահայտում են գործողության կատարվող կերպ, ինչպես՝ գնում է—գնում էր, գրում է—գրում էր, կարգում է—կարգում էր և այլն: Ուրեմն՝ սահմանական եղանակի ներկա և անցյալ՝ անկատար ժամանակները կատարվող կերպի ժամանակներ են:

Վաղակատար դերբայով կազմված ժամանակներն արտահայտում

են գործողութեան կատարված կերպ, ինչպես՝ գնացել է—գնացել էր, գրել է—գրել էր, կարդացել է—կարդացել էր և այլն: Ուրեմն՝ սահմանական եղանակի վաղակատար և անցյալի վաղակատար ժամանակները կատարված կերպի ժամանակներ են:

Ապառնի դերբայով կազմված ժամանակներն արտահայտում են գործողութեան կատարելի կերպ, օրինակ՝ գնալու է—գնալու էր, գրելու է—գրելու էր, կարդալու է—կարդալու էր և այլն: Ուրեմն՝ սահմանական եղանակի ապառնի և անցյալի ապառնի ժամանակները կատարելի կերպի ժամանակներ են:

Կատարելի կերպի կարելի է համարել նաև պայմանական եղանակի ժխտական ձևերը, որոնք ևս արտահայտվում են վերլուծական ձևով՝ չի գնա—չէր գնա, չի գրի—չէր գրի, չի կարդա—չէր կարդա և այլն, միայն պետք է նկատի ունենալ, որ ժխտական դերբայով կազմվող այս ձևերի մեջ գործողութեան ընթացքի գաղափարը թույլ է արտահայտված:

ԵՐԿՐՈՐԴԱԿԱՆ ՎԵՐԼՈՒԾԱԿԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐ

ԵՐԿՐՈՐԴԱԿԱՆ ՎԵՐԼՈՒԾԱԿԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐ ԵՎ ՆՐԱՆՑ ՀԱՐԱՐԵ-
ՐԱԿՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԳԼԽԱՎՈՐ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐԻ ՀԵՏ.— Կրկին անգրա-
դառնալով գնում եմ—գնում էի, գնացել եմ—գնացել էի, գնալու եմ—
գնալու էի ձևերին՝ նշենք, որ եթե դրանք երկանդամ հակադրություններ
են կազմում ըստ օժանդակ բայի ժամանակների, ապա եռանդամ հա-
կադրություններ են կազմում ըստ դերբայների՝ գնում եմ—էի|գնացել
եմ—էի|գնալու եմ—էի: Այս եռանդամ հակադրություններով, ինչպես
պարզել ենք արդեն, արտահայտվում է գործողության կերպի կարգը:

Այս եռանդամ հակադրությունները առկա են նաև այսպես կոչված
երկրորդական վերլուծական (բաղադրյալ) ժամանակներում, որոնց վեր-
լուծությանն էլ անցնում ենք այժմ:

Երկրորդական վերլուծական ժամանակները կազմվում են անկա-
տար 2-րդ (գնալիս), հարակատար (գնացած) ու ապառնի (գնալու) դեր-
բայներով և լինել բայի խոնարհման ձևերով:

Եթե գլխավոր վերլուծական ժամանակների դեպքում բաժանման ե-
լակետը ներկան է (եմ) կամ անցյալը (էի), ուրեց նկատմամբ գործո-
ղությունը կարող է լինել կատարվող, կատարված և կատարելի (կամ՝
համընկնող, նախորդող ու հաջորդող), ապա երկրորդական վերլուծա-
կան ժամանակների դեպքում բաժանման ելակետը ռեկ է գլխավոր ժա-
մանակն է, որի նկատմամբ գործողությունը կարող է լինել կատարվող
(համընկնող), կատարված (նախորդող) և կատարելի (հաջորդող):

Այսպիսով, ամեն մի գլխավոր ժամանակի համապատասխանում
են երկրորդական կամ հարաբերական ժամանակների երեք ձևեր, որոնք
ըստ անկատար, հարակատար և ապառնի դերբայների արտահայտած

իմաստների՝ դրսևորում են կատարվող, կատարված և կատարելի կերպեր՝ հետևյալ ձևով.

Ս ա հ մ ա ն ա կ ա ն		Հ դ ձ ա կ ա ն	
գնում եմ	$\left\{ \begin{array}{l} \text{գնալիս եմ լինում} \\ \text{գնացած եմ լինում} \\ \text{գնալու եմ լինում} \end{array} \right.$	գնամ	$\left\{ \begin{array}{l} \text{գնալիս լինեմ} \\ \text{գնացած լինեմ} \\ \text{գնալու լինեմ} \end{array} \right.$
գնում էի	$\left\{ \begin{array}{l} \text{գնալիս էի լինում} \\ \text{գնացած էի լինում} \\ \text{գնալու էի լինում} \end{array} \right.$	գնայի	$\left\{ \begin{array}{l} \text{գնալիս լինեի} \\ \text{գնացած լինեի} \\ \text{գնալու լինեի} \end{array} \right.$
գնալու եմ	$\left\{ \begin{array}{l} \text{գնալիս եմ լինելու} \\ \text{գնացած եմ լինելու} \\ \text{գնալու եմ լինելու} \end{array} \right.$	Պ ա ջ մ ա ն ա կ ա ն	
գնալու էի	$\left\{ \begin{array}{l} \text{գնալիս էի լինելու} \\ \text{գնացած էի լինելու} \\ \text{գնալու էի լինելու} \end{array} \right.$	կգնամ	$\left\{ \begin{array}{l} \text{գնալիս կլինեմ} \\ \text{գնացած կլինեմ} \\ \text{գնալու կլինեմ} \end{array} \right.$
գնացել եմ	$\left\{ \begin{array}{l} \text{գնալիս եմ եղել} \\ \text{գնացած եմ եղել} \\ \text{գնալու եմ եղել} \end{array} \right.$	կգնայի	$\left\{ \begin{array}{l} \text{գնալիս կլինեի} \\ \text{գնացած կլինեի} \\ \text{գնալու կլինեի} \end{array} \right.$
գնացել էի	$\left\{ \begin{array}{l} \text{գնալիս էի եղել} \\ \text{գնացած էի եղել} \\ \text{գնալու էի եղել} \end{array} \right.$	Հ ա ր կ ա դ ր ա կ ա ն	
գնացի	$\left\{ \begin{array}{l} \text{գնալիս եղա} \\ \text{գնացած եղա} \\ \text{գնալու եղա} \end{array} \right.$	պիտի գնամ	$\left\{ \begin{array}{l} \text{գնալիս պիտի լինեմ} \\ \text{գնացած պիտի լինեմ} \\ \text{գնալու պիտի լինեմ} \end{array} \right.$
		պիտի գնայի	$\left\{ \begin{array}{l} \text{գնալիս պիտի լինեի} \\ \text{գնացած պիտի լինեի} \\ \text{գնալու պիտի լինեի} \end{array} \right.$

Հ Ր Ա մ ա յ ա կ ա ն

գնա	գնալիս եղիր
	գնացած եղիր
	գնալու եղիր

Այսպիսով, գլխավոր ժամանակային ձևերի 14 շարքերին համապատասխան ունենում ենք երկրորդական ժամանակային ձևերի 42 շարք (14×3=42): Մի կողմ թողնելով այն հարցը, որ այս ձևերի մի մասը քիչ գործածական է, նշենք, որ երկրորդական ժամանակները գլխավոր ժամանակների հետ հարաբերական գործածություն ունեն, ըստ որում այս հարաբերակցությունը դրսևորվում է գլխավոր ժամանակի և երկ-

որորդական վերլուծական ժամանակներում հանդես եկող լինել բայի խոնարհված ձևերի ժամանակային համապատասխանությունը, այսինքն՝ գնում եմ ձևին համապատասխան կարող են գործածվել գնալիս եմ լինում—գնացած եմ լինում—գնալու եմ լինում շարքերի ձևերը միայն, օրինակ՝ Ամեն անգամ, երբ ես նրանց տուն եմ գնում, նա պարապելիս է լինում, պարապած է լինում, պարապելու է լինում. գնացել եմ ձևին համապատասխան՝ գնալիս եմ եղել—գնացած եմ եղել—գնալու եմ եղել ձևերը միայն, օրինակ՝ Ամեն անգամ, երբ ես նրանց տուն եմ գնացել, նա պարապելիս է եղել, պարապած է եղել, պարապելու է եղել: Այսպես և մյուսները:

Ընդհանրացնելով կարող ենք ասել, որ յուրաքանչյուր գլխավոր ժամանակային ձև ունի իրեն համապատասխան երկրորդական վերլուծական ժամանակային երեք ձևեր, որոնցից անկատար դերբայով կազմված շարքը ցույց է տալիս, որ երկրորդական ժամանակով արտահայտված գործողությունը համընկնում է գլխավոր ժամանակով արտահայտված գործողությանը և ունի կատարվող կերպ (Ամեն անգամ, երբ նրանց տուն եմ գնում, նա պարապելիս է լինում). հարակատար դերբայով կազմված շարքը ցույց է տալիս, որ երկրորդական ժամանակով արտահայտված գործողությունը նախորդում է գլխավոր ժամանակով արտահայտված գործողությանը և ունի կատարված կերպ (Ամեն անգամ, երբ նրանց տուն եմ գնում, նա պարապած է լինում). ապառնի դերբայով կազմված շարքը ցույց է տալիս, որ երկրորդական ժամանակով արտահայտված գործողությունը հաջորդում է գլխավոր ժամանակով արտահայտված գործողությանը և ունի կատարելի կերպ (Ամեն անգամ, երբ նրանց տուն եմ գնում, նա պարապելու է լինում):

Այս դեպքում էլ, ինչպես պարզորոշ կերպով տեսնում ենք, գործունենք երկրորդական վերլուծական ձևերում դրսևորվող գործողությունների հաջորդության կարգի հետ, միայն այն տարբերությամբ, որ երկրորդական վերլուծական ձևերում գործողությունների հաջորդությունը վերցվում է լինել բայի ժամանակային ձևերի հարաբերությամբ, իսկ վերջիններս էլ, ինչպես նշված է արդեն, պայմանավորված են գլխավոր ժամանակներով, քանի որ, ասենք, գնում եմ ձևին համապատասխանում է լինում եմ ձևը, գնացել եմ ձևին՝ եղել եմ ձևը, գնացի ձևին՝ եղա ձևը և այլն:

Այս վերլուծություններից հետո հեշտառնում է երկրորդական վերլուծական ժամանակների անվանումը: Քանի որ վերջին դեպքում ժամանակը կամ ժամանակակետը (մեզ թվում է, որ տվյալ գործածությամբ այս բառերի միջև տարբերություն չկա) արտահայտվում է լինել բայի խոնարհման ձևերով, իսկ դերբայները ցույց են տալիս գործողությունների հաջորդություն, ուրեմն և դրանից տրամաբանորեն բխում է, որ երկ-

որորդական վերլուծական ժամանակները կարելի է անվանել հետևյալ կերպ.

գնալիս եմ լինում— համընկնող ներկա
գնացած եմ լինում— նախորդող ներկա
գնալու եմ լինում— հաջորդող ներկա
գնալիս էի լինում— համընկնող անցյալի անկատար
գնացած էի լինում— նախորդող անցյալի անկատար
գնալու էի լինում— հաջորդող անցյալի անկատար
գնալիս եմ եղել— համընկնող վաղակատար
գնացած եմ եղել— նախորդող վաղակատար
գնալու եմ եղել— հաջորդող վաղակատար

Այսպես նաև մյուսները: Այս թվարկմամբ արդեն պարզ է դառնում երկրորդական վերլուծական ժամանակների անվանման սկզբունքը: Լինել բայով անվանվում է ժամանակը կամ ժամանակակետը, իսկ դերբայներով՝ գործողությունների հաջորդությունը:

ԲԱՅԻ ԵՂԱՆԱԿԻ ՔԵՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԿԱՐԳԸ

ԲԱՅԻ ԵՂԱՆԱԿՆԵՐԸ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՀԱՅԵՐԵՆՈՒՄ.— Բայի եղանակի կարգի տրամաբանական հիմքն այն է, որ նույն և միևնույն գործողությունը կարող է ներկայացվել որպես իրական, ցանկալի, ենթադրական, կարելիական, պայմանական, անհրաժեշտական և այլն, ըստ որում, այս դեպքում ևս, ինչպես շատ ուրիշ դեպքերում, նույն գործողության տարբեր երանգավորումները գնահատվում են խոսողի տեսանկյունից: Բայի եղանակի կարգը ցույց է տալիս խոսողի վերաբերմունքը գործողության նկատմամբ:

Սակայն պետք է տարբերել բայի եղանակի կարգը եղանակավորության լեզվական կարգից ընդհանրապես, որն ավելի լայն է և, բացի ձևաբանական միջոցներից, դրսևորվում է նաև բառային, շարահյուսական և հնչերանգային միջոցներով: Հայտնի է, որ լեզվում կան բառերի հատուկ խմբեր, այսպես կոչված եղանակավորող բառերը, որոնք արտահայտում են խոսողի վերաբերմունքը և մեծ մասամբ վերաբերում են նախադասության բայ-ստորոգյալին, օրինակ՝ «Նա երևի կգա», «Գուցե կգա», «Մի՞թե կգա», «Կառծես կգա» և նման բառերով արտահայտվում է խոսողի թեմական, երկրայական վերաբերմունքը գործողության նկատմամբ, իսկ «Նա իրոք կգա», «Անպաշտան կգա», «Անջուշտ կգա» և նման բառերով արտահայտվում է խոսողի հաստատողական վերաբերմունքը գործողության նկատմամբ: Այս ձևով ամենատարբեր եղանակավորող բառերի միջոցով գործողությանը կարելի է հաղորդել ամեն-

նատարբեր երանգներ և, այսպիսով, բայի զանազան «եղանակներ» ըստանալ։ Սակայն քանի որ տվյալ դեպքում քննության նյութ է հանդիսանում բայի եղանակի կարգի ձևաբանական արտահայտությունը, ուստի և, մյուս ձևաբանական կարգերին զուգահեռ, բայական եղանակի տակ պետք է հասկանալ խոսողի վերաբերմունքի այնպիսի արտահայտություն, որը դրսևորվում է հենց բայաձևի մեջ՝ բայի ձևաբանական փոփոխության միջոցով։ Այստեղից պարզ է դառնում, որ երևի կգա, գուցե կգա, անշուշտ կգա, իրոք կգա և նման տիպի կապակցությունները, լինելով ազատ շարահյուսական կապակցություններ և ոչ թե բայի խոնարհման ձևեր, չեն կարող դիտվել բայի եղանակի կարգի, որպես ձևաբանական կարգի, արտահայտիչներ և բերված բոլոր դեպքերում կգա բայն արտահայտում է նույն և միևնույն ձևաբանական եղանակը։

Մի կողմ թողնելով եղանակավորող բառերն ու լեզվական զանազան միջոցները, որոնք բայական ձևերին հաղորդում են եղանակային այս կամ այն երանգները և հաշվի առնելով միայն բայի խոնարհման ձևերը, նկատում ենք, որ հենց խոնարհման ձևերի մեջ գործողությունն անխուսափելիորեն ներկայանում է իր այս կամ այն եղանակային երանգով, օրինակ՝ զնացի (իրական գործողություն), զնամ (ցանկալի գործողություն), զնա՝ (հրամայական գործողություն) և այլն։

Ժամանակակից հայերենի քերականություններում ընդունվում է բայի հինգ եղանակ՝ սահմանական, թղծական, պայմանական կամ ենթադրական, հաբերական կամ անհրաժեշտական և հրամայական։

Սահմանական եղանակի բայաձևերը ցույց են տալիս ստույգ կերպով կատարվող, կատարված կամ կատարելի գործողություն, մի գործողություն, որ խոսողի հայեցակետով, նրա ունեցած հիմունքով կամ ներկայացմամբ համապատասխանում է իրականությանը, օրինակ՝ զընում եմ—զնում էի, զնացել եմ—զնացել էի, զնալու եմ—զնալու էի, զնացի։

Ըղծական եղանակի բայաձևերը ցույց են տալիս գործողության կատարման իղձ, ցանկություն, տենչանք, փափագ, օրինակ՝ զնամ—զնայի, տեսնեմ—տեսնեի։

Հստ արդի քերականություններում ընդունված տեսակետի՝ պայմանական կամ ենթադրական եղանակի բայաձևերը ցույց են տալիս պայմանական կամ ենթադրական գործողություն, օրինակ՝ կզնամ—կզնայի, կտեսնեմ—կտեսնեի։ Սակայն ինչպես հենց այս օրինակներից կարելի է եզրակացնել, ԿԸ եղանակիչով կազմված բայաձևերը ավելի հաստատողական, քան թե պայմանական կամ ենթադրական գործողություն են ցույց տալիս, ուստի և դրանք ավելի ճիշտ կլինեն կոչել հաստատողական եղանակի բայաձևեր։

Հարկադրական կամ անհրաժեշտական եղանակի բայաձևերը ցույց են տալիս հարկադրական կամ անհրաժեշտական գործողություն, օրինակ՝

նակ՝ պիտի գնամ—պիտի գնայի, պիտի տեսնեմ—պիտի տեսնեի:

Հրամայական եղանակի բայաձևերը ցույց են տալիս խոսողին ուղղված հրաման, կարգադրութուն, հորդոր, խնդրանք, օրինակ՝ գնա, տես:

Հայերենի բայի արտահայտած եղանակային իմաստները ավելի մանրամասնորեն կներկայացվեն ստորև, առանձին եղանակներին նրավիրված հատվածներում:

ՍԱՀՄԱՆԱԿԱՆ ԵՂԱՆԱԿ

ՍԱՀՄԱՆԱԿԱՆ ԵՂԱՆԱԿԻ ԲԱՅԱԶԵՎԵՐԻ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԲՆՈՒԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ.— Մի կողմ թողած հարակատարն ու անցյալ հարակատարը, որոնց հարցը վիճելի է, սահմանական եղանակն ունի 7 գլխավոր կամ բացարձակ և 21 (7×3) երկրորդական կամ հարաբերական ժամանակային ձևեր, որոնք ներկայացնում են հետևյալ պատկերը.

Գլխավոր կամ	երկրորդական կամ
բացարձակ	հարաբերական
Ժամանակաձևեր	Ժամանակաձևեր

գնում է	{ գնալիս է լինում գնացած է լինում գնալու է լինում
գնում էր	{ գնալիս էր լինում գնացած էր լինում գնալու էր լինում
գնալու է	{ գնալիս է լինելու գնացած է լինելու գնալու է լինելու
գնալու էր	{ գնալիս էր լինելու գնացած էր լինելու գնալու էր լինելու
գնացել է	{ գնալիս է եղել գնացած է եղել գնալու է եղել
գնացել էր	{ գնալիս էր եղել գնացած էր եղել գնալու էր եղել
գնաց	{ գնալիս եղավ գնացած եղավ գնալու եղավ

Ինչպես նշված է արդեն, սահմանական եղանակի բայաձևերը ցույց են տալիս ստույգ կերպով կատարվող, կատարված կամ կատարելի գործողություն: Սահմանականը այսպես կոչված առարկայական եղանակ է, ի տարբերություն մյուս եղանակների, որոնք, այսպես կոչված, անձնական եղանակներ են: Սահմանականը լեզվաբանական գրականության մեջ բնորոշվում է նաև որպես իրականության եղանակ, որովհետև սահմանական եղանակի բայաձևերով առարկայական աշխարհի եղելությունները ներկայացվում են իրենց բնական դրության մեջ՝ առանց անձնական այս կամ այն վերաբերմունքի: Սակայն այստեղ մի էական վերապահում պետք է անել. սահմանական եղանակի բայաձևերը ցույց են տալիս ստույգ գործողություն ոչ թե բացարձակ կերպով, այլ խոսողի ներկայացմամբ: Այս դեպքում էս, ինչպես և խոսողության ընթացքում ընդհանրապես, տերն ու անօրենն խոսողն է: Դրանից ինքնին բխում է, որ սահմանական եղանակով կարող են արտահայտվել այնպիսի գործողություններ, որոնք ըստ էության չեն համապատասխանում իրականությանը, բայց դա քերականական տեսակետից նշանակություն չունի: «Սուրեն Սիրունյանը սովորում է բանասիրական ֆակուլտետի երրորդ կուրսում» նախադասության «սովորում է» ստորոգյալը որքան էլ չհամապատասխանի իրականությանը, մնում է որպես սահմանական, որովհետև բայաձևը ոչ միայն ուղինչ չի ասում այդ անհամապատասխանության մասին, այլև, ընդհակառակն, արձանագրում է այդ համապատասխանության փաստը:

Քանի որ քերականությունն ուսումնասիրում է լեզվական ձևերը և նրանց արտահայտած իմաստները և ոչ թե այդ իմաստների և իրականության փոխհարաբերությունները, դրանից ինքնին բխում է, որ սահմանական եղանակի բայաձևերով միշտ արտահայտվում են քերականական տեսակետից ստույգ կատարվող, կատարված կամ կատարելի եղելություններ: Ուրեմն՝ վերևի՝ «սահմանական եղանակը իրականության եղանակն է» բնորոշումը պետք է հասկանալ այդ իմաստով:

ՆԵՐԱՎԱ ԺԱՄԱՆԱԿ

ԿԱԶՄՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԿԻՐԱՌՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ.— Սահմանական եղանակի ներկա ժամանակը կազմվում է անկատար դերբայով և օժանդակ բայի ներկայի ձևերով, ինչպես³⁹.

³⁹ Այսուհետև խոսվելու է միայն գլխավոր ժամանակների մասին՝ նկատի ունենալով, որ երկրորդական վերլուծական ժամանակների բնութագրությունն արդեն տրված է:

Ե խոնարհում

գրում եմ
 գրում ես
 գրում է
 գրում ենք
 գրում եք
 գրում են

Ա խոնարհում

կարդում եմ
 կարդում ես
 կարդում է
 կարդում ենք
 կարդում եք
 կարդում են

Սահմանական եղանակի ներկա ժամանակի բայաձևերը ցույց են տալիս խոսելու պահին ընթացքի մեջ գտնվող գործողություն, մի գործողություն, որի սկիզբն անշուշտ տրամաբանորեն ընկնում է խոսելու պահից առաջ, բայց և խոսելու պահին ընթացքի մեջ է, շարունակվում է հարաձիգ, օրինակ՝ Հիմա, երբ խոսում եմ, ես գրում է, կարդում է, աշխատում է, զնում է և այլն:

Իր այս բնույթով հայերենի ներկա ժամանակն իրոք անկատար ներկա է, և, եթե կարելի է այսպես արտահայտվել, անսահմանափակ ժամանակ է, որովհետև չի սահմանափակված ոչ սկզբով, ոչ էլ վերջով՝ ի տարբերություն մյուս ժամանակների, որոնք, որպես կանոն, այս կամ այն սահմանափակվածությունն ունեն։ Օրինակ՝ զնացել է ձևի մեջ գործողությունը սահմանափակված է ըստ ավարտվածության (գործողությունը կատարվել վերջացել է), իսկ զնալու է ձևի մեջ՝ ըստ սկզբնավորության (գործողությունը դեռ նոր պետք է սկսվի):

Սա սահմանական ներկայի հիմնական կամ գլխավոր իմաստն է, որը դրսևորվում է ամենափոքր շարակարգում կամ հենց սոսկ բայաձևի մեջ (զնում է), և ներկայի մյուս բոլոր կիրառությունները բխում և պայմանավորված են հենց այդ իմաստով:

Ներկա ժամանակաձևի այս հիմնական կամ գլխավոր կիրառության համար բերենք մի երկու օրինակ գեղարվեստական գրականությունից. «Բարակ ամպերը մաղում են ոսկի, Զրերը անուշ հեքիաթ են ասում. Կացրտ է սիրտս մտերիմ խոսքի, Հոգնատանջ հոգիս բախտ է երագում» (Տերյան). «Լռություն կա Կաքավարերդի ավերակներում: Միայն ձորի մեջ աղմկում է Բասուտա գետը, Բերում է ափերը և հղկում հունի կապույտ բրձաքարը: Իր նիղ հունի մեջ զալաւում է Բասուտա գետը, ասես նրա սպիտակ փրփուրի տակ ոռնում են հազար զամփռներ և կրծում քարե շղթաները» (Քակունց):

Կան լեզուներ, որոնք այս շարունակական ներկայի համար հատուկ բայաձևեր ունեն: Այսպես են, օրինակ, անգլերենը և թուրքերենը: Վերջինիս օրինակով արևմտյան որոշ բարբառներում ստեղծվել են շարունակական ներկայի և անկատարի հատուկ ձևեր, ինչպես՝ ընդհանուր

ներկա և անցյալ անկատար— կուտե, կուտե, շարունակական ներկա և անցյալ անկատար— կուտե կու, կուտե կու:

Մահմանական եղանակի ներկայի բայաձևերով են արտահայտվում բոլոր ժամանակների համար ընդունելի ճշմարտությունները, իրերի մըտական հատկանիշների վերագրումը, բնորոշումները, սահմանումները և այլն: Դա այսպես կոչված ընդհանուր կամ մշտական ներկան է, որով արտահայտված եղելությունները այդպես են ըստ բնության և ոչ թե խոսելու պահին մի անգամ կատարվում են, ինչպես՝ «Զուրը հեղուկ է», «Մարդ մահակնացու է», «Ծրկիրն իր լույսն ստանում է արեգակից»։ «Զկները չրում են ապրում»։ «Խաղողն աշնանն է հասնում»։ «Առյուծը մոնջում է»։ «Գայլը ռոնում է» և այլն:

Ընդհանուր կամ մշտական ներկան լայն առումով սահմանումի կամ քննարկման ներկա է:

Մահմանումի կամ բնութագրման ներկային է մոտենում այսպես կոչված ռառաժական ներկան: Դրանով արտահայտվում են ընդհանուր կարծիքներ, առածներ, իմաստալից խոսքեր և այլն, ինչպես՝ «Զարիքը՝ շարիք, իսկ բարիքը բարիք է ծնում»։ «Հավությունը չի կորչում»։ «Շունը տիրոջը չի ճանաչում»։ «Ծրագն իր տակ լույս չի տալիս»։ «Մառը պտղից է ճանաչվում» և այլն:

Ներկայի բայաձևերով արտահայտվում են իբրև կարգ, կանոն, սովորույթ կրկնվող գործողությունները, որոնք ընդգրկում են մի որոշակի ժամանակաշրջան, սրանց մեջ և խոսողի ներկան, օրինակ՝ «Ամեն գիշերը մռայլ ծերունին մեն-մենակ իջնում է վար, բաց է անում երկաթե դռները ժանգոտ բանալիով, համբում է տոպրակները և ավելացնում նոր ոսկիներ» (Շիրվ.)։ «Գիշեր է դառնում, և գիշերվա հետ որսի են ելնում Մթնաձորի բնիկները: Արջը տանձ է ռսում, իրար թաթով են տալիս, քավալզուր են լինում շոր տերևների վրա, դարան մտնում, հենց որ զգում են վայրի խողերի մոտենալը» (Բակ.):

Այսպիսի ներկան ընդհանուր ձևով կոչվում է սովորույթ կամ կրկնություն ներկա:

Ներկայի բայաձևերով կարող են արտահայտվել նաև անցյալում կատարված-վերջացած գործողությունները: Այսպիսի ներկան կոչվում է պատմական ներկա: Ներկայի այսպիսի կիրառությունը ավելի շուտ ոճական մի յուրահատուկ հնարանք է և ունի հատուկ նպատակադրում՝ անցյալի գործողությունները մտովի տեղափոխել ներկա ժամանակակետը և դրանք ներկայացնել որպես խոսելու պահին հարաձիգ կատարվող, այսպիսով կենդանություն ու հավաստիություն հաղորդելով խոսքին, ինչպես՝ «Վարդան Մամիկոնյանը իր կտրիճներով սրընթաց անցնում է գետը, մխրճվում է թշնամու հոծ խմրի մեջ, գետին է առապալում քաղում թշնամիների, բայց ինքն էլ այդ մարտում ընկնում է քաջաբար»։ «Մեսրոպը իջնում է Աղվանք, Արավաղենի և Երեմիայի մոտ, ո-

19-31

րոնք աշակերտներ են հավաքում և նրան հանձնում: Հետո Մեսրոպը արքունիքից կանչում է Բենիամին Թարգմանին, նրանց օգնութեամբ նրանաբով է գրերը և Հովնաթանին վերակացու թողնելով՝ Հայաստան է դառնում (Աճառ.):

Ներկայի բայաձևերով են արտահայտվում ապագա այնպիսի գործողություններ, որոնց կատարումը խոսողը ներկայացնում է որպես ստույգ, առարկություն չվերցնող, հավաստի՝ կարծես թե նրանք խոսքի պահին արդեն կատարվելիս լինեն, օրինակ՝ «Հունիսին ավարտում եմ համալսարանը, նշանակում եմ ստանում և ընտանիքով տեղափոխվում եմ գյուղ»։ «Հենց վաղը տոմս եմ վերցնում, բողնում եմ ամեն ինչ և բռնում Մոսկվա»:

Այսպիսի կիրառությունները հատուկ են ժողովրդական-խոսակցական լեզվին և գրականում տարածված չեն ու քիչ են հանդիպում:

ԱՆՑՑԱԼ ԱՆԿԱՏԱՐ ԺԱՄԱՆԱԿ

ԿԱԶՄՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԿԻՐԱՌՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ.— Անցյալ անկատար ժամանակը կազմվում է անկատար դերբայով և օժանդակ բայի անցյալի ձևերով, ինչպես.

Ե խ ո ն ար հ ու մ

Ա խ ո ն ար հ ու մ

գրում էի

կարդում էի

գրում էիր

կարդում էիր

գրում էր

կարդում էր

գրում էինք

կարդում էինք

դրում էիք

կարդում էիք

գրում էին

կարդում էին

Անցյալ անկատար ժամանակի հիմնական, գլխավոր իմաստն այն է, որ ցույց է տալիս մի անցյալ ժամանակում ընթացքի մեջ գտնվող, շարունակվող, հարածիք գործողություն, ինչպես՝ «Երեկ, երբ խոսում էինք, նա գրում էր, կարդում էր, աշխատում էր, գնում էր»:

Ահա մի քանի օրինակ գեղարվեստական գրականությունից. «Գյուղացիները անսահման հետաքրքրությամբ դիտում էին կապտավուն նրժույգի վազքը: Նրանք չէին քաֆցնում իրենց հրճվանքը, երբ ձին բռնում էր օղակի վրայով» (Բակ.). «Արչը հետևում էր նրան: Ավին վազում էր, բռնում գերանների վրայով, ծառի ճյուղերը շանգոտում էին դեմքը սուր մագիլների պես, սայթափում էր, նորից բաճճաճում» (Բակ.):

Անցյալ անկատար ժամանակով արտահայտվում են անցյալում որպես կարգ, կանոն, սովորույթ կատարվող գործողությունները կամ

էլ կրկնվող գործողութիւնները: Դա, այսպես կոչված, ընդհանուր կամ սովորութի ու կրկնութեան անկատարն է, օրինակ՝ «Հին հույները ծրդրիդներին բռնատում, ամբում էին փոքրիկ վանդակներն ու կախում իրենց լուսամտաների շրջանակներին, որ երգեն» (Թում.). «Տան ապրուստի մի մասը Մթնածորի խորքերից էր հոգում: Բացուտներում միտհավ էր երգում, թակարդ էր լարում աղվեսի համար, երբեմն էլ Մթնածորի խորքերն էր գնում, ժամերով նստում քարի քամակին, մինչև վարազները չրի գային» (Բակ.). «Առավոտից մինչև երկու-երեք ժամը Մուխանը հաշտարար դատարանի առջև սրա ու նրա համար հատը տասը կոպեկով խնդրադրեր էր հորինում կամ օրենքներ բացատրում, իսկ այնուհետև օրվա վաւատակածը հանձնում էր օղետներին» (Շիրվ.):

ԱՊԱՌՆԻ ԺԱՄԱՆԱԿ

ԿԱԶՄՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԿԻՐԱՌՈՒԹՅՈՒՆԸ.— Սահմանական եղանակի ապառնի ժամանակը կազմվում է ապառնի դերբայով և օժանդակ բայի ներկայի ձևերով, ինչպես.

Ե խ ո ն ա Ր Հ ու մ

Ա խ ո ն ա Ր Հ ու մ

գրելու եմ

կարդալու եմ

գրելու ես

կարդալու ես

գրելու է

կարդալու է

գրելու ենք

կարդալու ենք

գրելու եք

կարդալու եք

գրելու են

կարդալու են

Սահմանականի ապառնի ժամանակը ցույց է տալիս մի այնպիսի գործողութիւն, որը կատարվելու է խոսելու պահից հետո, օրինակ՝ «Հիմա, երբ մենք խոսում ենք, նա գրելու է, կարդալու է, աշխատելու է, գնալու է»:

Ապառնի ժամանակով արտահայտվող կատարելի գործողութիւնը կարող է կատարվել խոսելու պահից անմիջապար հետո կամ շատ երկար ժամանակ հետո: Քերականական ժամանակն անտարբեր է ժամանակի այսպիսի կոնկրետ ըմբռնման նկատմամբ և ֆիզիկապես չի շափվում, ինչպես՝ «Ես իսկույն գնալու եմ հանքերը» (Շիրվ.). «Առավոտը քեզ համար սարի բոխի եմ բերելու»։ «Մի խոշոր կոմբինատ են կառուցելու մեր գյուղում: Մեր կոլխոզը վերանալու է» (Խանզ.). «Էն ամպերի մեջ կորած սարն ենք բարձրանալու» (Անան.):

Հայ քերականութիւնների մեջ սովորաբար նշվում է, որ սահմանականի ապառնի ժամանակը ամենաքիչ գործածական ժամանակներից

է: Գա, իհարկե, ճիշտ է և բացատրվում է նրանով, որ ապառնիի իմաստ է արտահայտվում նաև ենթադրական և հարկադրական եղանակների ձևերով: Պետք է նկատի ունենալ, որ գնալու է, կգնա, պիտի գնա ձևերը իմաստաբանորեն շատ մոտ են և շատ դժպքերում գտնվում են լրացուցիչ բաշխման հարաբերության մեջ: Ահա այս պատճառով էլ սահմանականի ապառնիի բայաձևերը տարածման լայն ոլորտներ չունեն:

ԱՆՑՑԱԼԻ ԱՊԱՌՆԻ ԺԱՄԱՆԱԿ

ԿԱԶՄՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԿԻՐԱՌՈՒԹՅՈՒՆԸ.— Սահմանական եղանակի անցյալի ապառնի ժամանակը կազմվում է ապառնի դերբայով և օժանդակ բայի անցյալի ձևերով, ինչպես.

Ե խ ո ն ա ր հ ու մ	Ա խ ո ն ա ր հ ու մ
գրելու էի	կարդալու էի
գրելու էիր	կարդալու էիր
գրելու էր	կարդալու էր
գրելու էինք	կարդալու էինք
գրելու էիք	կարդալու էիք
գրելու էին	կարդալու էին

Անցյալի ապառնի ժամանակը իր կազմութանը համապատասխան՝ ցույց է տալիս մի գործողություն, որը մի անցյալ ժամանակում կատարելի էր, օրինակ՝ «Երեկ, երբ խոսում էինք, նա գրելու էր, կարդալու էր, աշխատելու էր, գնալու էր»։ «Երկու-երեք շաբաթ անտառում էինք գիշերելու» (Անան.)։ «Իհարկե, ինքն իր կալանավոր լինելու մասին ասելու էր» (Խանզ.):

Անցյալի ապառնի ժամանակը ապառնիից էլ քիչ գործածական է. սա սահմանական եղանակի ամենասակավ գործածական ժամանակն է:

ՎԱՂԱԿԱՏԱՐ ԺԱՄԱՆԱԿ

ԿԱԶՄՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԿԻՐԱՌՈՒԹՅՈՒՆԸ.— Սահմանական եղանակի վաղակատար ժամանակը կազմվում է վաղակատար դերբայով և օժանդակ բայի ներկայի ձևերով, ինչպես.

Ե խ ո ն ա ր հ ու մ	Ա խ ո ն ա ր հ ու մ
գրել եմ	կարդացել եմ
գրել ես	կարդացել ես

գրել է	կարդացել է
գրել ենք	կարդացել ենք
գրել եք	կարդացել եք
գրել են	կարդացել են

Վաղակատար ժամանակի բայաձևերը ցույց են տալիս ներկա ժամանակակետից թուաչ կատարված, ավարտված գործողություն, օրինակ՝ «Հիմա, երբ մենք խոսում ենք, նա գնացել է, գրել է, կարդացել է»։ «Գնալով Ռուսիա, նա այնտեղից քերել է կեղծ դրամներ և տգետների վրա սաղացել։ Նա խաբել է, գողացել, է, գոփել ու կաղապարել է խեղճերին, նա նույնիսկ քանափորել է իր մի ընկերոջը» (Շիրվ.)։ «Պախա-րայի նախիրը եկել է, չուր խմել ու անցկացել» (Անան.)։ «Գիշերն է փռել իր թևերը մութ, Գիշերն է գերել իմ սիրտը ցաված» (Տեր.)։

Վաղակատար բայաձևերի իմաստային գլխավոր առանձնահատկու-թյունն այն է, որ նրանք, որպես կանոն, ցույց են տալիս այնպիսի գոր-ծողություն, որին խոսողն ինքը ականատես չի եղել, այլ պատմում է կամ ուրիշներից լսելով, կամ էլ հետևանքից դատելով, ի տարբերու-թյուն անցյալ կատարյալ ձևերի, որոնք արտահայտում են այնպիսի գոր-ծողություն, որին խոսողն ականատես է եղել կամ իրեն դնում է գոր-ծողության կատարման վայրկյանի մեջ, ինչպես՝ Ձյուն է եկել||Ձյուն եկավ, Ուշաբուր մարթել են||Ուշաբուր մարթեցին, Նա կտրվել է||Նա կտր-վեց, Փողոցները մաքրել են||Փողոցները մաքրեցին, Նա շատ է խմել||Նա շատ խմեց և այլն։

Վաղակատարի իմաստը քննելիս իր վրա ուշադրություն է գրա-վում նաև այն, որ վաղակատար բայաձևերը այս կամ այն շափով ներ-կայի հատկանիշ ևս ունեն, քանի որ խոսողը միշտ ներկան նկատի ունի, որից առաջ գործողությունը, ճիշտ է, կատարվել-վերջացել է, բայց և գործողության հետևանքը կարող է հարատևել մինչև ներկա ժամանա-կակետը, ինչպես՝ «Ամպերն եկել են սարերը պատել, Ձորերը լցվել, իրար փաթաթվել» (Թում.)։ «Տխուր երեկոն զարկել է վրան» (Տեր.)։ «Գիշերն է փռել իր թևերը մութ, Գիշերն է գերել իմ սիրտը ցաված» (Տեր.)։ «Արևն արդեն պռունկը դրել է մեր Փնդուկ կոշված սարի ուսին» (Անան.)։

Այսպես և՛ «Նա պառկել է, քնել է, հոգնել է, նստել է» և այլն։

Պայմանական երկրորդական նախադասություններում վաղակատա-րով կարող են արտահայտվել նաև ապագայում կատարվելիք գործո-ղություններ, օրինակ՝ «Եթե տեսել եմ, կասեմ»։ «Որ փանդիպել եմ, ձե-ռիցս չի պրծնի»։ «Եթե գնացել եմ, էլ քեզ հետ չեմ խոսելու» և այլն։ Իմաստային այս երանգն ավելի շատ արտահայտվում է անցյալ կա-տարյալով՝ «Եթե տեսա, կասեմ»։ «Որ փանդիպեցի, ձեռիցս չի պրծնի»։ Այս կիրառությունները հատուկ են ժողովրդական-խոսակցական լեզվին։

ԿԱԶՄՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԿԻՐԱՌՈՒԹՅՈՒՆԸ.— Սահմանական եղանակի անցյալի վաղակատար ժամանակը կազմվում է վաղակատար դերբայով և օժանդակ բայի անցյալի ձևերով, ինչպես.

Ե խ ո ն ա Ր Հ ու մ

Ա խ ո ն ա Ր Հ ու մ

գրել էի

կարդացել էի

գրել էիր

կարդացել էիր

գրել էր

կարդացել էր

գրել էինք

կարդացել էինք

գրել էիք

կարդացել էիք

գրել էին

կարդացել էին

Իր կազմության բնույթին համապատասխան՝ անցյալի վաղակատարը ցույց է տալիս մի գործողություն, որը մի անցյալ ժամանակակետում կատարվել, վերջացել է, ըստ որում՝ գործողության արդյունքը կամ հետևանքը կարող է տևել մինչև տվյալ անցյալ ժամանակակետը, ինչպես՝ «Երեկ, երբ մենք խոսում էինք», նա գրել էր, գնացել էր, կարդացել էր»։ «Արեգակը թեփվել էր դեպի մուտքը, և նրա վերջին ճառագայթները լուսավորել էին բուսականությունից ղուրկ, անհրապույր քաղաքը և նրա առջև տարածված ծովի մակերևույթը» (Շիրվ.)։ «Հեզ ու արծաթափայլ Արածանին գարնանային հեղեղներից կատաղել էր և պղզտոր հորձանքներով ծածկել էր յուր ափերը» (Բաֆֆի)։ «Հյուսիսի անտառներից մեկում նա իր կնոջն էր սպանել որսի մի գիշեր, ափելի ճիշտ՝ շներին հրամայել էր գզգզել կնոջը» (Բակ.)։

Ինչպես օրինակներից կարելի է եզրակացնել, վաղակատար բայաձևերի ընդհանուր բնույթին համապատասխան՝ անցյալի վաղակատարը ևս, որպես կանոն, արտահայտում է այնպիսի գործողություն, որին խոսողն ինքն ականատես չի եղել, այլ պատմում է ուրիշներից լսելով կամ էլ գործողության հետևանքից դատելով։

ԱՆՅԱՆԱԻ ԿԱՏԱՐՅԱԼ ԺԱՄԱՆԱԿ

ԿԱԶՄՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԿԻՐԱՌՈՒԹՅՈՒՆԸ.— Անցյալ կատարյալ ժամանակը սահմանական եղանակի միակ պարզ ժամանակն է և կազմվում է կատարյալի հիմքերով և համապատասխան վերջավորություններով։

Կատարյալի հիմքերի նկարագրությունն արդեն տրված է և նշված, որ դրանք լինում են երեք տեսակ՝ ցայական (գրեց-, կարդաց-), բեական (բարձրացր-) և պարզ կամ արմատական (գտ-, փախ-)։

Անցյալ կատարյալը կազմվում է երկու տիպի վերջավորութուններով՝ Ի ձայնավոր ունեցող վերջավորութուններով, որոնք գրաբարյան այսպես կոչված «ներգործաձև» խոնարհման շարունակութունն են, և Ա ձայնավոր ունեցող վերջավորութուններով, որոնք գրաբարյան «կրավորաձև» խոնարհման շարունակութունն են։ Միայն պետք է նկատի ունենալ, որ ժամանակակից հայերենում, ինչպես և աշխարհաբարում ընդհանրապես, վերջավորութունների այս տարբեր տիպերը բայի սեռային դասկորումների հետ ոչ մի առնչություն չունեն, իսկ գրաբարում, ճիշտ է, ոչ հետևողականորեն, բայց համեմատյան դեպս որոշակի դեպքերում տարբերակում էին ներգործական և կրավորական սեռերը, օրինակ՝ գրեցի—գրեցեւ—գրեաց (գրեցի—գրեցիր—գրեց)— ներգործական սեռ, գրեցայ—գրեցաւ—գրեցաւ (գրվեցի—գրվեցիր—գրվեց)— կրավորական սեռ։

Անցյալ կատարյալի Ի ձայնավորով վերջավորութուններն ունեն հետևյալ պատկերը.

եզակի

հոգնակի

Ի

Ինք

Իր

Իք

Օ կամ ԵՅ

Ին

Անցյալ կատարյալում այս վերջավորութուններն են ստանում Ե և Ա խոնարհումների պարզ բայերը և պատճառական բայերը, ըստ որում՝ վերջիններս եզակի երրորդ դեմքում ունենում են ոչ թե Օ, այլ ԵՅ։ Օրինակներ.

Ե խոնարհում

Ա խոնարհում

գրեցի բարձրացրի
գրեցիր բարձրացրիր
գրեց բարձրացրեց
գրեցինք բարձրացրինք
գրեցիք բարձրացրիք
գրեցին բարձրացրին

կարդացի
կարդացիր
կարդաց
կարդացինք
կարդացիք
կարդացին

Անցյալ կատարյալի Ա ձայնավորով վերջավորութուններն ունեն հետևյալ պատկերը.

եզակի

հոգնակի

Ա

Անք

Ար

Աք

Ավ

Ան

Անցյալ կատարյալում այս վերջավորութիւններն են ստանում Ե
և Ա խոնարհումների սոսկածանցավոր բայերը: Օրինակներ.

Ե խոնարհում

Ա խոնարհում

գտա	փախա	բարձրացա	մոտեցա
գտար	փախար	բարձրացար	մոտեցար
գտավ	փախավ	բարձրացավ	մոտեցավ
գտանք	փախանք	բարձրացանք	մոտեցանք
գտաք	փախաք	բարձրացաք	մոտեցաք
գտան	փախան	բարձրացան	մոտեցան

Չնայած այն բանին, որ անցյալ կատարյալի վերջավորութիւններին այս երկու տիպերը լրիվ համարժեք են ու հավասարազոր և գտնվում են լրացուցիչ բաշխման հարաբերության մեջ, բայց ըստ այս կամ այն կազմութեան հիմքերի վրա դրվելու առանձնահատկութեան չափազանց մեծ կայունություն են հանդես բերում և, որպէս կանոն, իրարով փոխարինվել չեն կարող, ինչպես այդ նկատվում է հոլովական համակարգում (հմտ. օրինակ՝ ժագումի||ծագման, գիշերվա||գիշերի, ընկերոջ||ընկերի և այլն, բայց միայն՝ գրեցի (ոչ երբեք՝ գրեցա), կարդացի, փախա, գտա, բարձրացա և այլն):

Այժմ անցյալ կատարյալ ժամանակի իմաստի մասին:

Անցյալ կատարյալ ժամանակը ցույց է տալիս մի անցյալ ժամանակակեանքում առանց որևէ տեսականութեան կատարված, ավարտված-վերջացած գործողություն, ինչպես՝ «Երեկ ժամի հինգին նա գրեց, կարդաց, աշխատեց, գնաց». «Սրաֆիոն Գասպարիչը թաշկինակը շարժեց, դրամները հնչեցին: Արծաթի ախորժալուր ձայնն էլեկտրական տոկի պես անցավ խուժանի մարմնով, ցնցեց նրան: Նա շարժվեց, դուրաց, դիմեց դեպի թաշկինակը» (Շիրվ.). «Դու անհոգ նայեցիր իմ վրա ու անցար քո խաղով կանացի. Ես քեզնից դառնացած հեռացա, Ես քեզնից հեռացա ու լացի» (Տեր.). «Ես վազեցի ձորը, մտա գետակն ու սկսեցի շողափել քարերը: Ես այդպիսի քարեր գտա, դարեցի դուլլի մեջ, չուր լցրի վրան ու ֆայլեցի գետակն ի վեր: Անտառը վերջացավ, գետակի գույնն ավելի պայծառացավ» (Անան.):

Անցյալ կատարյալ ժամանակը տարբերվում է անցյալ ժամանակահատված արտահայտող մյուս ժամանակներից:

Իր իմաստով անցյալ կատարյալը նախ տարբերվում է անցյալ անկատարից: Եթե անցյալ անկատար ժամանակը ցույց է տալիս մի անցյալ ժամանակակեանքում տեսական, հարածիգ, ընթացքի մեջ գտնվող գործողություն, ապա անցյալ կատարյալ ժամանակը ցույց է տալիս մի անցյալ ժամանակակեանքում կատարված-ավարտված գործողություն

առանց որևէ տեղեկանության, ինչպես՝ Երեկ ժամի 8-ին նա գրում էր|| գրեց, կարգում էր||կարդաց, գեկուցում էր||գեկուցեց, ճաշում էր||ճաշեց, նկարում էր||նկարեց և այլն:

Եթե իմաստային մյուս տարբերությունները հաշվի չառնենք, ապա կարող ենք ասել, որ անցյալ կատարյալն ու անցյալ անկատարը, ինչպես դրանց անվանումներն են արդեն ցույց տալիս, կերպային հակադրություն են կազմում: Առաջինը կատարյալ կերպ ունի, այսինքն շեշտում է գործողության վերջը, ավարտվածությունը, իսկ երկրորդը անկատար կերպ ունի, այսինքն արտահայտում է գործողությունն իր ընթացքի, տեղեկանության մեջ, և գործողության վերջը չի երևում:

Անցյալ կատարյալը տարբերվում է նաև վաղակատարից ու անցյալի վաղակատարից: Եթե վաղակատարի դեպքում խոսողը միշտ ներկատի ունի ներկա ժամանակակետը, որի նկատմամբ գործողությունը ներկայացվում է որպես ավարտված, ինչպես՝ «Շէիմա, երբ խոսում ենք, նա գնացել է», իսկ անցյալի վաղակատարի դեպքում խոսողը միշտ ներկատի ունի մի անցյալ ժամանակակետ, որի նկատմամբ գործողությունը ներկայացվում է որպես ավարտված, ինչպես՝ «Երեկ, երբ մենք խոսում էինք, նա գնացել էր», ապա անցյալ կատարյալի դեպքում խոսողը մի անցյալ ժամանակակետում գործողությունը ներկայացնում է որպես առանց որևէ տեղեկանության կատարված-վերջացած, ինչպես՝ «Երեկ նա գնաց»:

Մյուս կողմից՝ անցյալ կատարյալը, ինչպես նշված է արդեն, տարբերվում է վաղակատարից ու անցյալի վաղակատարից նրանով, որ անցյալ կատարյալը, որպես կանոն, ակնառեսի ժամանակ է:

ԸՂԶԱԿԱՆ ԵՂԱՆԱԿ

ԸՂԶԱԿԱՆ ԵՂԱՆԱԿԻ ԲԱՅԱԶԵՎԵՐԻ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԲՆՈՒԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ.— Ըղձական եղանակն ունի երկու գլխավոր կամ բացարձակ և վեց ($2 \times 3 = 6$) երկրորդական կամ հարաբերական ժամանակային ձևեր, որոնք ներկայացնում են հետևյալ ընդհանուր պատկերը.

Գլխավոր կամ բացարձակ
ժամանակաձևեր
գնամ
գնայի

Երկրորդական կամ հարաբերական
ժամանակաձևեր

գնալիս լինեմ
գնացած լինեմ
գնալու լինեմ

**գնալիս լինեի
գնացած լինեի
գնալու լինեի**

Ըղձականը սուբյեկտիվ եղանակներից մեկն է և ցույց է տալիս գործողության կատարման իղձ, ցանկություն, տենչանք, փափաք, ըստ որում, զնամ շարքի բայաձևերը իղձ, ցանկություն են ցույց տալիս խոսողի ներկայում, ուստի և դրանք իրենց ընավորությամբ ներկայի հատկանիշ ունեն, իսկ զնայի շարքի բայաձևերը իղձ, ցանկություն են ցույց տալիս մի անցյալ ժամանակում, ուստի և դրանք իրենց ընավորությամբ անցյալի հատկանիշ ունեն: Սակայն քանի որ ցանկալի գործողությունը ըստ բովանդակության, կատարման տեսակետից միշտ ապառնի է, ուստի և զնամ շարքի բայաձևերին տրվում է (ներկայի) ապառնի, իսկ զնայի շարքի բայաձևերին՝ անցյալի ապառնի անվանումը:

ԱՊԱՐԵՒԻ ԺԱՄԱՆԱԿ

ԿԱԶՄՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԿԻՐԱՌՈՒԹՅՈՒՆԸ.— Ըղձականի ապառնի ժամանակը կազմվում է անկատարի հիմքով և համապատասխան դիմաթվանիշ վերջավորություններով:

Ըղձական ապառնիի վերջավորություններն են.

եղակի

հոգնակի

Մ

նք

Ս

ք

Օ

ն

Այս վերջավորությունները ըստ առաջին և երկրորդ խոնարհումների՝ Ե և Ա լծորդ ձայնավորների հետ միասին համապատասխանաբար դրվում են անկատարի հիմքի վրա, միայն առաջին խոնարհման դեպքում եզակի երրորդ դեմքի լծորդի Ե ձայնավորը փոխվում է Ի-ի: Այսպիսով, ստացվում են ըղձական ապառնիի հետևյալ ձևերը.

Ե խոնարհում

Ա խոնարհում

գրեմ

կարդամ

գրես

կարդաս

գրի

կարդա

գրենք

կարդանք

գրեք

կարդաք

գրեն

կարդան

Ըղծական ապանիի հիմնական իմաստն այն է, որ ցույց է տալիս զործողության կատարման իղձ, ցանկութուն, փափագ ներկայում, օրինակ՝ «Գնամ, սա՛ր զնամ, պուխս դնեմ գոգին, մորս կարոտն առնեմ» (Անան.)։ «Մարդոց ժխորը թողնեմ ճեռանամ, կիթ-լցված սրտով նստեմ միայնակ, Գրկեմ վարդերս դալուկ, դժնդակ, Մեռնող վարդերս փայփայեմ ու լամ» (Տեր.)։ «Այսօր գրանք իրարու,— հեղձ լինենք ու շամաշենք, Բախտ շտենչանք ու հեռու Տարիները շնիշենք» (Տեր.)։

Իրենց արտահայտած իմաստին համապատասխան՝ ըղծականի ձևվերը լայնորեն կիրառվում են ստորադասական նախադասություններում։

Նպատակի երկրորդական նախադասություններում, ինչպես՝ «Նա ձիու սանձը հանեց բերանից, որ լողալու միջոցին ազատ շունչ առնե» (Բաֆֆի)։ «Մոսսնում էին աղայի դիակին, որ տեսնեմ նվիրական ոտնամանները» (Շիրվ.)։ «Իմաստուն խոսքեր սովորեցի ես, Որ հրապուրեմ զորությունս մթին, Հոգիդ կախարդեմ ու հմայեմ քեզ, Ինձ այրող հուրը նետեմ քո սրտին» (Տեր.)։ «Շտապում են կշտանալ, որ լուսադեմին գնան անտառի թավուտներում թափնվեն» (Անան.)։

Պայմանի երկրորդական նախադասություններում, ինչպես՝ «Եթե հիվանդը կենդանի ձուկ կուլ տա, կկտրի դանակի պես, կամ՝ դես, կամ՝ դեն» (Անան.)։ «Թե սաղ մնամ, եկող աշունք հարսանիք եմ անելու» (Բակ.)։ «Որ բամփեն գլխին, տափին կփակչի» (Բակ.)։ «Աչքովդ էլ տեսես, շհավատաս» (Անան.)։

Խնդիր երկրորդական նախադասություններում՝ ուզել, ցանկանալ, խնդրել, պահանջել, ապսպրել, պատվիրել, պատվեր տալ և իմաստային նույն խմբի մեջ մտնող այլ բայերի պահանջով, ինչպես՝ «Համբոն ուզում էր իր տասներկու տարեկան Գիբորին տանի քաղաք» (Թում.)։ «Ուզում է, որ առաջ ես խօսեմ, ուտելիք խնդրեմ» (Անան.)։ «Հայրդ փափագում էր, որ միայն անուղի խլես նրանցից և այդ օտարազգի կնոջից» (Շիրվ.)։ «Նրանից պահանջում էին, որ իր ուխտը դրժե, թողնե կնոջը, ձգե զավակներին» (Շիրվ.)։ «Ապսպրեց, որ Համբոն գա» (Թում.)։ «Սկսեցին համոզել հիվանդին, որ կենդանի ձուկը կուլ տա» (Անան.)։

Ուզում եմ գնալ, ցանկանում եմ ասել և նման տիպի կապակցությունների անորոշ դերբայները ժողովրդական լեզվում արտահայտվում են ըղծականի ձևերով՝ ուզում եմ գնամ, ուզում ես գնաս, ուզում է գնա և այլն։

Մեր հին քերականները, նկատի ունենալով ըղծականի միայն այսպիսի կիրառությունները, այս եղանակը կոչում էին ստորադասական։

Ըղծական եղանակի բայաձևերը հաճախ արտահայտում են պատվեր, հորդոր, երբեմն և հրաման, ինչպես՝ «Վախտ ու անվախտ դես ու դեն շրկենս, ձեռք ընկած փողը քոռ ու փուշ լանես» (Թում.)։ «Ինձ մտահան շտենս, հա՛... պատվիրեց լացակումած» (Խանդ.)։ «Մինչև կրակն իջնելը ե՛կ մի քանի հատ էլ բռնենք, խորովենք ուտենք ու գնանք

հորթերի մոտ» (Անան.). «Թող օրհնվի՛ հանգուցյալի անբասիր հիշատակը, թող աստված բյուր ի բյուրուց վառձառեմ նրա ազնվազարմ ժառանգներին, թող հանգուցյալի գործը ծառայե օրինակ բոլոր աղգայնոց համար» (Շիրվ.). «Թող շուրջս փռվի անանց լուսթյուն, Թող ինձ չհիշեն, թող ինձ մոռանան» (Տեր.):

Ըղձականի ձևերով են արտահայտվում անեծքներն ու օրհնանքները և նմանները, ինչպես՝ «— Ի՛, ի՛ պակսե՛՞մ դու, էլի աշքդ էն սատանի հաջաթի վրա՞ է» (Անան.). «Քրքրվե՛՞մ դու, գնա դուռը բա՛ց արա չուտ» (Թում.). «Աստված լինի քո օգնականը, բալա՛ շան— խոսում էր պապս: Չոր քարին գնալիս՝ չոր քարն էլ կանաչի քեզ համար: Պակաս օրդ խնդությունով անց կենա... Աստված բարի ճամփա տա, ոտդ ոչ դիպչի քարի» (Թում.). «Անիծվի՛ այն օրը, երբ նա թույլ տվեց իր Սրմբատին գնալ օտար երկիր՝ ուսումը շարունակելու, անիծվի՛ նա, որ կորգեց իրենից իր որդուն» (Շիրվ.):

ԱՆՑՑԱԼԻ ԱՊԱՌՆԻ ԺԱՄԱՆԱԿ

ԿԱԶՄՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԿԻՐԱՌՈՒԹՅՈՒՆԸ.— Ըղձականի անցյալի ապառնին կաղմվում է անկատարի բայահիմքով և համապատասխան գիմաթվանիշ վերջավորություններով:

Ըղձական անցյալի ապառնի վերջավորություններն են.

և զ ա կ ի

հ ո գ ն ա կ ի

ի

ի ն թ

ի ր

ի թ

ր

ի ն

Այս վերջավորությունները, ըստ առաջին և երկրորդ խոնարհումների, Ե և Ա լծորդ ձայնավորների հետ միասին համապատասխանաբար դրվում են անկատարի հիմքի վրա: Ե և Ա լծորդ ձայնավորների և Ի ձայնավորով սկսվող վերջավորությունների միջև ըստ հայերենի արտասանական օրենքների մտնում է Յ ձայնակապը, որը մեր ուղղագրության կանոններով Ե-ից հետո չի գրվում, իսկ Ա-ից հետո գրվում է: Այսպիսով, առաջին և երկրորդ խոնարհումների համար ստացվում են ըղձական անցյալի ապառնի հետևյալ ձևերը.

Ե խ ո ն ա ր հ ու մ

Ա խ ո ն ա ր հ ու մ

գրեի

կարդայի

գրեիր

կարդայիր

գրեք

կարդար

գրեինք

կարդայինք

գրեիք

կարդայիք

գրեին

կարդային

Նշենք, որ կարող է լինել նաև այլ մոտեցում. ըղձականի և՛ ապառ-
նիի, և՛ անցյալի ապառնիի վերջավորությունների կազմում ղետեղել նաև
լծորդ Ե և Ա ձայնավորները: Այս դեպքում առաջին խոնարհման ապառ-
նիի համար կաձայնավեն ԵՄ, ԵՍ, Ի (<է), ԵՆՔ, ԵՔ, ԵՆ, իսկ անցյալի
ապառնիի համար՝ ԵԻ, ԵԻՐ, ԵՐ, ԵԻՆՔ, ԵԻՔ, ԵԻՆ վերջավորությունները,
որոնք, եթե հաշվի չառնենք ուղղագրական տարբերությունները, փաս-
տորեն նույնանում են օժանդակ բայի ներկայի ու անցյալի ձևերի հետ
և՛ հնչյունական կերպարանքով, և՛ իմաստով:

Ըղձական անցյալի ապառնիի բայաձևերը ցույց են տալիս շիրա-
կանացած գործողության իղձ, ցանկություն մի անցյալ ժամանակում,
ինչպես՝ «Բայց ինչո՞ւ դնաց Հայոց Քաղահին: Մնա՞ր ու ծիծ տա՞ր իր
Սողոմոնին— Մեր Կոմիտասին: Մնա՞ր ու ճգա՞ր Մեր մինուճարի— Իր
որդու մասին: Մնա՞ր ու նրան մայրություն անե՞ր: Հուսահատության,
տրտմության պահին նրա ճակատի ամպերը վաճե՞ր, Նախ նրա ոտի
Ու հետո սրտի փշերը ճանե՞ր: Մնա՞ր, Որ նրան մի ողջ ժողովուրդ «Մեծ
մայր» անվաճե՞ր, «Վեհամայր» կռչե՞ր, Մի ողջ ժողովուրդ սուրբ ձեռքը
նրա իր բերնին տանե՞ր, Փեշերը պաշե՞ր» (Սևակ). «Ջուր դառնայի՞ր
մորդ փորում, Հասո՞ւ: Երանի շմտնե՞իր այս աշխարհը, որ լի է աղանե-
րով: Երանի շտեսնե՞իր արևի փայլը...» (Փափ.):

Ինչպես օրինակներն են ցույց տալիս, ըղձական անցյալի ապառ-
նին իր եղանակային բովանդակությամբ ամենևին չի տարբերվում ըղ-
ձական ապառնիից, միայն անցյալի ապառնին ցույց է տալիս մի չի-
րականացած ցանկություն անցյալում:

Սակայն ըղձականի անցյալի ձևերը ունեն այն առանձնահատկու-
թյունը, որ կարող են վերաբերել ոչ միայն անցյալին, այլև ապառնիին,
այսինքն՝ իրենց արտահայտած իմաստով մոտավորապես հավասար-
վում են ըղձականի ապառնիի ձևերին, օրինակ՝ զնամ տեսնեմ նրան||
զնայի տեսնեի նրան, զնա տեսնես նրան||զնայի տեսնեիր նրան, զնա
տեսնի նրան||զնա տեսներ նրան: Սակայն այս զուգահեռ ձևերի միջև,
համեմայն դեպս, իմաստային տարբերություն կա: Ըղձականի անցյալի
ապառնիի ձևերը այդ դեպքում արտահայտում են այնպիսի իղձ, ցան-
կություն, որի իրականացումը խոստովը ներկայացնում է խիստ ցան-
կալի, բայց անհնար, անիրականանալի կամ համարյա անհնար, անի-
րականանալի, ինչպես՝ «Լի՛նեի չորան սարերում հեռու, Գայի՛ր անցնե՛իր
վրանիս մոտով, Իրար նայե՛ինք անուշ կարոտով, Քնքուշ ժպտայինք
հանկարծ իրարու: Գնայի՛ր աղբյուրն ու ետ դառնայի՛ր, Քեթև որպես վիթ
ելնե՛իր ձորից, Մի ջուր տայի՛ր ինձ քո լի սափորից Ու վրանիս մոտ

ճանգստանայիր» (Տեր.)։ «Լինե՛ր, այնպես լինե՛ր, որ ինքը հնձվոր լինե՛ր, նրանց արտը ճնճե՛ր, Սոնան հաց քերե՛ր իրեն, շապիկը ֆրտնե՛ր ու թրրտնած նստե՛ր կողքին» (Բակ.)։

ՊԱՅՄԱՆԱԿԱՆ ԿԱՄ ԵՆԹԱԴՐԱԿԱՆ ԵՂԱՆԱԿ

ԿԸ-ՈՎ ԿԱԶՄՎԱԾ ԲԱՅԱԶԵՎԵՐԻ ԵՂԱՆԱԿԱՅԻՆ ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԸ.— Արեւելահայ գրական լեզվի ԿԸ-ով կազմված բայաձևերի եղանակային բովանդակության հարցը հայ քերականության պատմության մեջ տարակարծություններ ու վեճերի առիթ է տվել և է՛։

Այսպես, Ստ. Պալասանյանը ԿԸ-ով կազմված ապառնիի ձևերը (կզնամ, կզնաս, կզնա) դնում է սահմանականի մեջ, իսկ անցյալի ապառնիի ձևերը (կզնայի, կզնայիր, կզնար) համարում է առանձին եղանակ՝ պայմանական եղանակ⁴⁰։ Ելնելով այն դրույթից, որ կզնամ շարքի ձևերը հիմնականում արտահայտում են ներկա, իսկ կզնայի շարքի ձևերը՝ անցյալ ժամանակ՝ Մ. Աբեղյանն այն դրույթն է զարգացնում, թե ԿԸ-ով կազմված բայաձևերը ենթադրական գործողություն են արտահայտում. այստեղից էլ այս բայաձևերի ենթադրական եղանակ հորջորջումը⁴¹։ Ա. Ղարիբյանի և Գ. Սևակի քերականություններում, բացի ենթադրական գործողության արտահայտումից, ԿԸ-ով կազմված բայաձևերի հիմնական եղանակային բովանդակությունն է համարվում նաև պայմանական գործողության արտահայտումը, և, այսպիսով, այս բայաձևերն անվանվում են պայմանական կամ ենթադրական եղանակի ձևեր⁴²։ Ս. Աբրահամյանը, անդրադառնալով այդ հարցին, գալիս է այն եզրակացությանը, որ ԿԸ-ով բայաձևերը ըստ եղանակային բովանդակության սահմանական են⁴³։ Հ. Բարսեղյանը քննարկվող հարցի մասին գրում է. «Պայմանական կամ ենթադրական եղանակը ցույց է տալիս խոսքի մոմենտից հետո կամ մի անցյալ ժամանակակետում կատարվելիք գործողություն, որի կատարման իսկությունը խոսողը հավաստում է հաստատ համոզմունքով, հաճախ էլ պայմանով կամ ենթադրաբար»⁴⁴։ Պ. Պողոսյանը ԿԸ-ով կազմված բայաձևերին տալիս է կատեգորիկական եղանակ հորջորջումը՝ Կատեգորիկական եղանակի բայաձևերն արտահայտում են «գործողության նկատմամբ խոսողի կատեգորիկ հաստատական կամ ժխտական վերաբերմունքը»⁴⁵։ Վրացի հայագետ Շիլակաձեն քննարկվող հարցը լուծում է Ստ. Պալասանյանի նման՝ կզնամ

⁴⁰ Տե՛ս Ստ. Պալասանյան, Քերականության մաթեմատիկական թիֆլիս, 1906։

⁴¹ Տե՛ս Մ. Աբեղյան, Հայոց լեզվի տեսություն, Երևան, 1965։

⁴² Տե՛ս Ա. Ղարիբյան, Հայոց լեզվի դասականորեն մեթոդիկա, Երևան, 1954, Գ. Սևակ, Ժամանակակից հայոց լեզվի դասընթաց, Երևան, 1955։

⁴³ Տե՛ս ԳԱՏ, 1953, № 9։

⁴⁴ Տե՛ս Հ. Բարսեղյան, Արդի մաթեմատիկական խոսքի տեսություն, էջ 251։

⁴⁵ Պ. Պողոսյան, Բայի եղանակային ձևերի ոճական կիրառությունները, էջ 32։

շարքի ձևերը համարելով սանձանական, իսկ կգնայի շարքի ձևերը՝ պայմանական եղանակի ձևեր⁴⁶։ Է. Աղայանը գտնում է, որ ԿԸ-ով կազմված բայաձևերը մտնում են սահմանական եղանակի մեջ⁴⁷։

Նշելով, որ ԿԸ մասնիկը կարող է դրվել միայն ըղձական բայաձևերի վրա՝ Գ. Զահուկյանը գրում է. «Այն ցույց է տալիս հաղորդողի կողմից հաստատաբար, որոշակիորեն ենթադրվող եղելություն։ Օգտագործելով ավանդական անվանումը՝ կ(ը)-ով օժտված բայաձևերը կաբելի է կոչել ենթադրական։ Քանի որ կ(ը)-ն հաստատ, որոշակի ենթադրություն արտահայտող մասնիկի արժեք ունի, ուստի կ(ը)-ով օժտված կ(ը) գնամ, կ(ը)գրեմ տիպի բայաձևերը սահմանական եղանակի արժեք են ստանում, մանավանդ որ որպես հավաստի արձանագրվող յուրաքանչյուր ապագա (ապառնի) եղելություն ենթադրական է։ Մյուս կողմից՝ յուրաքանչյուր ենթադրություն հանվում է որոշ պայմանի վրա, ուստի և առանց կ(ը)-ի (ըղձական) ձևերի հետ զուգորդվելու դեպքում՝ վերջիններս արտահայտում են պայման, կ(ը)-ով (ենթադրական) ձևերը՝ որոշ պայմանով կատարելի եղելություն (հմտ. «Եթե գա, կգնամ» կամ «Եթե. գար, կգնայի»)։ այստեղից էլ ծագում է կ(ը)-ով ձևերի պայմանական անվանումը»⁴⁸։

Հարց է առաջանում. ինչպե՞ս կողմնորոշվել այս կարծիքների մեջ, վերջիվերջո ո՞րն է ԿԸ-ով կազմված ձևերի եղանակային բովանդակությունը։

Հայ քերականների՝ ԿԸ-ով կազմված բայաձևերի մասին արտահայտած կարծիքներից համենայն դեպս կարելի է եզրակացնել, որ կգնամ, կգնայի շարքերի ձևերը եղանակային տեսակետից բազմիմաստ ձևեր են։ Եթե մի կողմ թողնենք պայմանական եղանակային իմաստը, որը ոչ թե բխում է ԿԸ-ով կազմված բուն բայական ձևերից, այլ պայմանավորված է շարահյուսական հատուկ կառուցվածքով, օրինակ՝ «Եթե գաս, կանեմ», «Եթե գայիր, կանեի» (այսպիսի պայմանականություն կարող է արտահայտվել նաև սահմանականի ձևերով, ինչպես՝ «Եթե գաս, անելու եմ», «Եթե գայիր, անելու էի»), ուրեմն և եղանակի ձևաբանական արտահայտություն համարվել չի կարող, ապա ԿԸ-ով կազմված բայաձևերը առնվազն արտահայտում են եղանակային հետևյալ իմաստները։

ա) Հաստատողական եղանակի իմաստ, երբ ԿԸ-ով կազմված ձևերը արտահայտում են ապառնիի գաղափար։ Այդ դեպքում նրանք ցույց են տալիս այնպիսի գործողություն, որ խոսողի կարծիքով, նրա ունեցած հիմունքով հաստատ, անվերապահորեն կատարվելու է ներ-

⁴⁶ Տե՛ս «Լեզվի և ոճի հարցեր», 2, Նրևան, 1984, էջ 205, 209։

⁴⁷ Տե՛ս Է. Աղայան, Բայի ձևաբանական կառուցվածքը ժամանակակից հայերենում, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1983, № 3։

⁴⁸ Գ. Զահուկյան, Ժամանակակից հայերենի տեսության թիմուհները, էջ 246։

կա կամ անցյալ ժամանակակիտերից հետո: Իրենց արտահայտած իմաստով ԿԸ-ով կազմված բայաձևերը հավասարվում են սահմանական ապառնիի և անցյալի ապառնիի ձևերին՝ միայն այն տարբերությամբ, որ սահմանական ձևերի մեջ խոսողի շանձնական վերաբերմունքը չի դրսևորվում, իսկ ԿԸ-ով կազմված ձևերի մեջ դրսևորվում է, և եղելու-թյունները ներկայացվում են որպես անվերապահորեն, անպայմանորեն կատարելի, ինչպես՝ Նա գնալու է||Նա կգնա. Վաղը նա զեկուցում է կարդալու||Վաղը նա զեկուցում կկարդա: Նշենք նաև այն, որ սահմանական և հաստատողական իմաստները իրար շատ մոտ իմաստներ են, և այդ իսկ պատճառով էլ ԿԸ-ով ձևերը այդ իմաստով գործածվելիս ազատ կարող են փոխարինվել սահմանական եղանակի ապառնիի և անցյալի ապառնիի ձևերով:

բ) Ենթադրական եղանակի իմաստ, երբ ԿԸ-ով կազմված բայաձևերը, առանց ապառնիության գաղափարի, արտահայտում են ներկայի (և անցյալի) իմաստ, օրինակ՝ Նա այդ մասին կիմանա (այժմ). Նա տնտեսող է եղել, փող կունենա և այլն:

գ) Սահմանական եղանակի իմաստ, երբ ԿԸ-ով կազմված բայաձևերը կիրառվում են ներկա և անցյալ անկատար ժամանակների իմաստով որպես սովորության, կրկնության ներկա և անցյալի անկատար, օրինակ՝ Առավոտյան վեր կկենա, շտապ մի կտոր հաց կուտի ու կըշտալի դաշտ. Առավոտյան վեր կկենա, շտապ մի կտոր հաց կուտե՛ր ու կշտալե՛ր դաշտ:

Հարց է առաջանում՝ այս երեք եղանակային առումներից ո՞րն է գլխավորն ու հիմնականը: Կարծում ենք, որ հարցը երկրորդանք չի կարող առաջացնել: Եթե նկատի ունենանք, որ ԿԸ-ով կազմված բայաձևերը ենթադրական եղանակի իմաստ են արտահայտում, երբ նրանց մեջ մարում է ապառնիության գաղափարը, իսկ սահմանական եղանակի իմաստ են արտահայտում, երբ երկրորդաբար կիրառվում են որպես կրկնության, սովորության ներկա և անցյալ անկատար, ապա պարզ կդառնա, որ ԿԸ-ով կազմված բայաձևերի եղանակային հիմնական իմաստը ճաստատողական իմաստն է, ուրեմն և դրանք կարելի է կոչել ճաստատողական եղանակի բայաձևերը: Բայց մենք, հետևելով ավանդույթին, գործածում ենք «պայմանական կամ ենթադրական եղանակ» անվանումը:

Ենթադրական եղանակը, ըզձականի նման, ունի երկու գլխավոր կամ բացարձակ և վեց երկրորդական կամ հարաբերական ժամանակային ձևեր, որոնք ներկայացնում են հետևյալ ընդհանուր պատկերը:

գ լ խ ա վ ո Ր Կ ա մ Բ ա ց ար ձ ա կ
Ժ ա մ ա ն ա կ ա ձ և ե ր
կ գ ն ա մ
կ գ ն ա յ ի

**ԵՐԿՐՈՐԴԱԿԱՆ ԿԱՄ ՀԱՐԱՔԵՐԱԿԱՆ
ԺԱՄԱՆԱԿԱԾԼԵՐ**

գնալիս կլինեմ
գնացած կլինեմ
գնալու կլինեմ

գնալիս կլինեի
գնացած կլինեի
գնալու կլինեի

ԱՊԱՌՆԻ ԺԱՄԱՆԱԿ

ԿԱԶՄՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԿԻՐԱՌՈՒԹՅՈՒՆԸ.— Այսպես կոչված պայմանական կամ ենթադրական եղանակի ապառնի ժամանակի ձևերը, ինչպես առիթ ենք ունեցել նշելու, կազմվում են ըղձականի ապառնիի ձևերից, որոնց վրա սկզբից ավելանում է Կ (ձայնավորով սկսվող բայերի դեպքում) կամ ԿԸ (բաղաձայնով սկսվող բայերի դեպքում) մասնիկը: Այսպիսով, ստացվում են հետևյալ ձևերը.

Ե խոնարհում

Ա խոնարհում

կգրեմ

կկարդամ

կգրես

կկարդաս

կգրի

կկարդա

կգրենք

կկարդանք

կգրեք

կկարդաք

կգրեն

կկարդան

Այս բայաձևերի հիմնական իմաստն այն է, որ ցույց են տալիս մի գործողություն, որ խոսողի ունեցած հիմունքով հաստատ, անվերապահորեն կատարվելու է խոսքի պահից հետո ընկնող մի ժամանակահատվածում, ինչպես՝ «Դու շես հավատում, Սամվել, բայց շուտով կտեսնես, որ այդ բոլորը կկատարվի» (Բաֆֆի). «Վաղը նա կակնաբերի, թե ցանկանում է կնոջն ու երեխաներին բերել Մոսկվայից: Այրին, իհարկե, կզայրանա, կաղեւսե, բայց փուլթ չէ, հետո կամա-ակամա կընտելանա իր հարսին ընդունելու մտքի հետ» (Շիրվ.). «Էլի գարուն կգա, կբացվի վարդը, Սիրեկանը էլի յարին կմնա, Կիսկիլին տարիքը, Կիսկիլի մարդը, Բլբուկի երգն էլի սարին կմնա» (Զար.). «Կշարժեմ նորից քայլերս տարտամ, լապտերների հեզ լույսը կգրկեմ, Զվարթ անցորդին ուրախ կծպտամ, Ինքս ինձ կերգեմ» (Տեր.):

Ենթադրական եղանակի ապառնիի ձևերը առանձին դեպքերում կիրառվում են ենթադրական, հավանական, կարելիական եղելություններ

արտահայտելու համար, ինչպես՝ «Այժմ նա տանը կլինի»։ «Որ տասը բարեկամ ունենանք, մի քսան էլ թշնամի կունենանք»։ «Այս դահլիճում հազար մարդ կտեղավորվի»։ «Նա այդ բանն էլ կգիտենա»։ «Վերջերս չի աշխատում, փողի կարիք կունենա»։ «Աշխարհ է. էդպես էլ կպատահի» (Անան.)։ «— Ձմեռը սարի շրերում ձկները կապրեն»։ — Խոր լճերում կապրեն (Անան.)։

Ինչպես նշված է արդեն, ենթադրական եղանակի բայաձևերով արտահայտված այսպիսի եղելությունները վերաբերում են ոչ թե ապառնիին, այլ ներկային։

Ենթադրական եղանակի ապառնիի ձևերը հաճախ արտահայտում են այնպիսի եղելություններ, որոնց կատարումը կախված է այս կամ այն պայմանից. եթե պայմանն իրականանա, ապա գործողությունն անվերապահորեն կկատարվի։ Այսպիսի դեպքերում պայմանական բայաձևերը սովորաբար ուղեկցվում են եթե, թե, ուր և այլ շաղկապներ ունեցող երկրորդական նախադասություններով, որոնք իրենց կազմում որպես ստորոգյալ սովորաբար ունենում են ըզձական եղանակի բայաձևեր, ինչպես՝ «Որ էդպես բան անի, կգտմ, կոնիցը կբռնեմ, էն Քուռը կգցեմ» (Քում.)։ «Եթե բաժանվի այժմյան կնոջից, իրավունք ձեռք բերի ամուսնանալ մի հայ աղջկա հետ, այն ժամանակ նոր կնոջից եղած զավակները կհամարվեն նրա օրինական ժառանգները» (Շիրվ.)։ «էն տեսակ կին, Ես իմ հողին, Քե աշուղն էլ ունենար, Առանց զենքի, Առանց զորքի Շահերի դեմ կզնար։ Սիրո հետց, Կրակ ու բոց— էնպես աչքեր թե ծպտան, Մարդու համար օրվա պես վառ Գիշերները լույս կտան։ Վարդի թերթեր— էնպես շուրթեր, Քե հաղթություն քեզ մաղթեն, էլ քեզ ո՛չ շահ, Ո՛չ ահ ու մահ, Ո՛չ զենք ու զորք կհաղթեն» (Քում.)։

Ենթադրական եղանակի ապառնիի ձևերը հաճախ կիրառվում են սահմանական եղանակի ներկայի բայաձևերի փոխարեն հատկապես որպես սովորույթի, կրկնության, սահմանումի ներկա, ինչպես՝ «Զուկը պոչից շեն բռնի, գլխից կթանեն» (Անան.)։ «Կավ որսկանը ման չի գալ. նա որսը կպանի,— պատմում էր որսկանը» (Քում.)։ «Ամեն օր աշխատանքից հետո կուռի, կխմի, փքված ու կարմրած տուն կգա, կոխվ կսառփի, կվիճի, կգռգռուռ, շատ անգամ էլ տան եղած-չեղածը կտա կբարդի»։

Ենթադրականի երկրորդ դեմքի ձևերը արտահայտում են խոսակցին ուղղված պատվեր, հորդոր, հրաման, ինչպես՝ «էգուց տավարը Սիմոնին պան կտաս, կգաս բակատեղ, հա՛մ հետդ հաց կբերես, հա՛մ մեզ կօգնես» (Անան.)։ «Վաղն առանց այլևայլի կվճարես ուստա Բարսեղին իմ պարտքը, մուրհակը հետ կվեցցնես, ինձ համար կպատրաստես հինգ հազար ռուբլի Ես ունիմ ուրիշ պարտքեր էլ, բոլորը կվճարես ու կգրես իմ հաշվին» (Շիրվ.)։ «Բողալուկ ուլեր չարչարում են քեզ, էգուց նախիրը կտանես արոտ» (Քում.)։

ԿԱԶՄՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԿԻՐԱՌՈՒԹՅՈՒՆԸ.— Պայմանական կամ ենթադրական եղանակի անցյալի ապառնի ժամանակի ձևերը կազմվում են ըզձականի անցյալի ապառնիի ձևերից, որոնց վրա սկզբից ափելա-
նում է Կ(ը) եղանակիչ մասնիկը: Այսպիսով, պայմանականի անցյալի ապառնիի համար ստացվում են հետևյալ ձևերը.

Ե խ ո ն ա ր հ ու մ

Ա խ ո ն ա ր հ ու մ

կգրեի

կկարդայի

կգրեիր

կկարդայիր

կգրեք

կկարդար

կգրեինք

կկարդայինք

կգրեիք

կկարդայիք

կգրեին

կկարդային

Այս բայաձևերն ունեն պայմանական կամ ենթադրական ապառնիի եղանակածամանակային առումները, միայն անցյալի նշանակությամբ, ուստի և այս ձևերի վրա առանձին կանգ առնելու անհրաժեշտություն չկա: Սակայն պետք է նկատի ունենալ, որ անցյալի ապառնիի ձևերը կարող են գործածվել ապառնիի իմաստով, երբ եղելությունների կատարումը պետք է ներկայացնել որպես քիչ հավանական կամ ուղղակի անհավանական (հիշենք ըզձականի անցյալի ապառնիի գործածությունը ապառնիի իմաստով), ինչպես՝ «Մի ձուկ լիներ, ի՜նչ կուտեիք». «Ա՛խ, մի նրան կտեսնեի՜, շան լափը կթափեի գլխին, կխայտառակեի»:

Մի կողմ թողած մյուս կիրառությունները՝ նշենք, որ հատկապես շատ է տարածված հաստատողականի անցյալի ապառնիի ձևերի կիրառությունը որպես սովորույթի կամ կրկնության անցյալ անկատար, ինչպես՝ «Անտառում հանկարծ կեւեւար, փայտահատի կողքին կկանգ-
նեւ, կնայեւ, թե ինչպես նա արագ կացնահար է անում ծառը: Մեկ էլ թաքստոցից դուրս կգար, կմոնչար այնպես, որ արջերն էլ էին թաքս-
տոցից դուրս գալիս ու որջերում մոռում» (Բակ.). «Կեստեւ իր տեղը, կկոթենեւ հոնի կարմիր մահակին, գուլիւր մի կողմի վրա կթեւեւ և եթե զրուցընկեր շունենար, ինքն իրեն կխօսեւ և քթի տակ կծպտար» (Բակ.):

ՀԱՐԿԱԳՐԱԿԱՆ ԵՂԱՆԱԿ

ՀԱՐԿԱԳՐԱԿԱՆ ԵՂԱՆԱԿԻ ԲԱՅԱԶԵՎԵՐԻ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԲՆՈՒԹԱԳՐՈՒ-
ԹՅՈՒՆԸ.— Հարկադրական կամ անհրաժեշտական եղանակի բայաձե-
վերը ցույց են տալիս հարկադրական կամ անհրաժեշտական գործո-

դուքյուն։ Հարկադրականի ձևերը կազմվում են ըղձականից, որոնց վրա սկզբից ավելանում է ՊԻՏԻ կամ ՊԵՏՔ է եղանակիչը։ Այսպիսով, հարկադրական եղանակը ևս ունենում է երկու գլխավոր կամ բացարձակ և վեց երկրորդական կամ հարաբերական ժամանակաձև։

Գլխավոր կամ բացարձակ
ժամանակներ
պիտի գնամ
պիտի գնայի

Երկրորդական կամ հարաբերական
ժամանակներ

գնալիս պիտի լինեմ
գնացած պիտի լինեմ
գնալու պիտի լինեմ
գնալիս պիտի լինեի
գնացած պիտի լինեի
գնալու պիտի լինեի

Ապառնի ժամանակ

ԿԱԶՄՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԿԻՐԱՌՈՒԹՅՈՒՆԸ.— Հարկադրականի ապառնի ժամանակը կազմվում է ըղձական եղանակի ապառնիի ձևերից, որոնց վրա սկզբից ավելանում են ՊԻՏԻ կամ ՊԵՏՔ է եղանակիչ բառամասնիկները։ Այսպիսով, ստացվում են հարկադրականի ապառնիի հետևյալ ձևերը.

Ե խոնարհում

Ա խոնարհում

պիտի գրեմ
պիտի գրես
պիտի գրի
պիտի գրենք
պիտի գրեք
պիտի գրեն

պիտի կարդամ
պիտի կարդաս
պիտի կարդա
պիտի կարդանք
պիտի կարդաք
պիտի կարդան

Նույն խմաստն են արտահայտում նաև պետք է գրեմ, պետք է կարդամ ձևերը։

Հարկադրականի ապառնի ժամանակը ցույց է տալիս մի գործողության, որ խոսողի ներկայացմամբ անհրաժեշտաբար, հարկադրաբար պետք է կատարվի խոսելու պահից հետո, ինչպես՝ «Աշուղ Սայաթ-Նովի նման ես երգ ու տաղ պիտի ասեմ, Նոգեմ պիտի գիշեր-ցերեկ—

ես սրտի խաղ պիտի տեսնմ» (Զար.). «Ե՛ս և միայն ե՛ս պիտի կրեմ նրա պատիժը» (Շիրվ.). «Ժառանգության մի մասը պիտի ստանա իր կինը» (Շիրվ.). «Ես պետք է շարունակեմ իմ ճանապարհը» (Բաֆֆի). «Պետք է կորցնեմ քեզ էնքան հեռու, Որ էլ չտեսնես արևը լոռու» (Թում.). «Յոթ տերություն իրար պիտի խառնվեն, հացը պիտի թանկանա, թագավորի խարջը շատանա» (Բակ.):

ԱՆՅՅԱԼԻ ԱՊԱՌՆԻ ԺԱՄԱՆԱԿ

ԿԱԶՄՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԿԻՐԱՌՈՒԹՅՈՒՆԸ.— Հարկադրականի անցյալի ապառնի ժամանակը կազմվում է ըղձական եղանակի անցյալի ապառնիի ձևերից, որոնց վրա սկզբից ավելանում են ՊԻՏԻ կամ ՊԵՏՔ է բառ-մասնիկները: Այսպիսով, ստացվում են հարկադրականի անցյալի ապառնիի հետևյալ ձևերը.

Ե խ ո ն ար հ ու մ

Ա խ ո ն ար հ ու մ

պիտի գրեի

պիտի կարդայի

պիտի գրեիր

պիտի կարդայիր

պիտի գրեր

պիտի կարդար

պիտի գրեինք

պիտի կարդայինք

պիտի գրեիք

պիտի կարդայիք

պիտի գրեին

պիտի կարդային

Նույն իմաստն են արտահայտում նաև պետք է գրեի, պետք է կարդայի ձևերը:

Հարկադրականի անցյալի ապառնի ժամանակը ցույց է տալիս մի գործողություն, որ հարկադրաբար, անհրաժեշտաբար կատարելի էր մի անցյալ ժամանակակետում, ինչպես՝ «Այդ օրերին նա պիտի գնար լեռան մյուս լանջը բուրդ գնելու» (Անան). «Ես նրան պիտի ռաբկցեի և այնտեղ նրա ձին պիտի պահեի, մինչև պապս ներկայանար պրիստավին» (Բակ.). «Նա պետք է շատ տեղեր գնար, շատ երկրներից անցներ, շատ մարդկանց հետ տեսնվեր և այդ նամակները պետք է հասցնեք նրանց» (Բաֆֆի). «Նրան պիտի հանձնեք իր բոլոր գործերը» (Շիրվ.). «Մի տարուց ետը բազազը նրան պետք է տանեք դուքան, շինեք «դուքանի աշկերտ», ու էսպես Գիքորը պետք է բարձրանա» (Թում.):

ՀՐԱՄԱՅԱԿԱՆ ԵՂԱՆԱԿ

ԿԱԶՄՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԿԻՐԱՌՈՒԹՅՈՒՆԸ.— Հրամայական եղանակն ունի մեկ գլխավոր կամ բացարձակ և երեք երկրորդական կամ հարաբերական ժամանակային ձևեր:

Գ լ խ ա վ ո Ր Կ ա մ ք ա ց ա Ր ձ ա Կ
Ժ ա մ ա ն ա Կ
գ ն ա

Ե Ր Կ Ր Ո Ր Դ ա Կ ա ն Կ ա մ Դ ա Ր ա ք ե Ր ա Կ ա ն
Ժ ա մ ա ն ա Կ ն ե Ր

գ ն ա լ ի ա ե Ղ ի Ր
գ ն ա ց ա ծ ե Ղ ի Ր
գ ն ա լ ու ե Ղ ի Ր

Հրամայական եղանակն ունի միայն եզակի և հոգնակի թվերի երկրորդ դեմք։ Ստորև ներկայացվում է հրամայական եղանակի բայաձևվերի կազմության նկարագրությունը առանց նկատի ունենալու երկրորդական ժամանակաձևերը, քանի որ դրանց կազմության սկզբունքն արդեն ներկայացվել է երկրորդական վերլուծական ժամանակների քննության կապակցությամբ։

Հրամայական եղանակի եզակիի ձևերը կազմվում են իՐ, Ա և ՈՒ վերջավորություններով։

ԻՐ վերջավորությունն են ստանում Ե խոնարհման պարզ ու սոսկաժանցավոր և Ա խոնարհման սոսկաժանցավոր բայերը, ըստ որում Ե խոնարհման պարզ բայերն այդ վերջավորությունն ստանում են անկատարի, իսկ մյուս բոլոր բայերը՝ կատարյալի հիմքի վրա։

Հրամայական եզակիի կազմությունն իՐ վերջավորությամբ

գրե՛լ—գր—գրիՐ
գտնե՛լ—գտ—գտիՐ
փախչե՛լ—փախ—փախիՐ
բարձրանալ—բարձրաց—բարձրացիՐ
մոտենալ—մոտեց—մոտեցիՐ

Ժողովրդական լեզվում հրամայականի այս ձևերի Ր վերջնահնչյունն ընկնում է, և ստացվում են գրի, գտի, փախի և այլ ձևերը։

Հրամայական եզակիում Ա վերջավորությունն են ստանում Ա խոնարհման պարզ բայերը, ըստ որում՝ վերջավորությունը դրվում է անկատարի հիմքի վրա։

Հրամայական եզակիի կազմությունն Ա վերջավորությամբ

կարդա՛լ—կարդ—կարդա
մնա՛լ—մն—մնա
զգա՛լ—զգ—զգա

Հրամայական եզակիում ՈՒ վերջավորութունն են ստանում պատ-
ճառական բայերը. դա դրվում է կատարյալի հիմքի վրա:

Հրամայական եզակիի կազմությունն ՈՒ վերջավորությամբ

բարձրացնել—բարձրացր—բարձրացրու
մոտեցնել—մոտեցր—մոտեցրու
փախցնել—փախցր—փախցրու

Բոլոր բայերի հոգնակի հրամայականը կազմվում է ԵՔ վերջավոր-
ությամբ, որ բոլոր տիպերի դեպքում դրվում է կատարյալի հիմքի վրա:

Հրամայական հոգնակիի կազմությունը

գրել—գրեց—գրեցեք
սիրել—սիրեց—սիրեցեք
գտնել—գտ—գտեք
փախչել—փախ—փախեք
կարդալ—կարդաց—կարդացեք
բարձրանալ—բարձրաց—բարձրացեք
բարձրացնել—բարձրացր—բարձրացրեք
մոտեցնել—մոտեցր—մոտեցրեք
փախցնել—փախցր—փախցրեք

Ե խոնարհման պարզ բայերի հոգնակի հրամայականը ժողովրդա-
խոսակցական լեզվում կազմվում է նաև անկատարի հիմքից, և, այս-
պիսով, ստացվում են գրեմ, սիրեմ, կառարեմ, խոսեմ և այլ ձևերը,
որոնք խոսակցական լեզվի ազդեցությամբ ավելի ու ավելի են տա-
րածվում:

Հրամայական եղանակի բայաձևերը ցույց են տալիս խոսակցին
ուղղված հրաման, կարգադրություն, պատվեր, հորդոր, խնդրանք և
արտասանվում են հատուկ հնչերանգով, որը զրավոր լեզվում սովորա-
բար նշվում է շեշտով: Թե հրամայականի ձևերը այս իմաստներից հատ-
կապես ո՛րն են արտահայտում, որոշվում է շարահյուսական կապակ-
ցությամբ: Օրինակներ.

«Առաա՛րի՛ր նախ և առաջ հորդ կտակի գլխավոր կեսը. բաժանվի՛ր
կնոջիցդ ու երեխաներիցդ» (Շիրվ.). «Ազատվի՛ր հորդ անեծքից, որդի՛,
ազատվի՛ր և մեզ էլ ազատի՛ր,— կրկնեց նա հարյուր անգամ կրկնածը»
(Շիրվ.). «Քո պայծառ գահից մեղմորեն իջի՛ր, Մաղերդ փոխի՛ր հոգնա-
տանջ կրծքիս, Անուշ երգերով սիրտս պաճուճի՛ր, Յնորք հուշերով ամո-
քի՛ր հոգիս» (Տեք.). «Ա՜նա՛ շան, խմի՛ր, որ լավանաս» (Անան.). «Վե՛ր

կաց, բալա՛ շան, քիչ մնաց,— հնչեց մորս աղաշական ձայնը» (Անան.)-
«Աղչի՛, պղինձը շուր լցրե՛մ բերե՛մ, կրակն ածե՛մ տաքանան» (Քում.):

Բայի խոնարհման հաւացոյցի ընդհանուր նկարագիրը

ԱՌԱՋԻՆ ԵՎ ԵՐԿՐՈՐԴ ԽՈՆԱՐՀՈՒՄՆԵՐ ԵՎ ԴՐԱՆՑ ՄԱՆՐԱԿԱՂԱ-
ՊԱՐՆԵՐԸ.— Բայական ձեերի կազմության քննությունից հետո կարելի է ներկայացնել բայի խոնարհման ընդհանուր համակարգը կամ հաւացոյցը:

Ինչպես տեսանք, խոսքի մեջ հանդես գալով իր հիմնական պաշտոնով՝ ստորոգյալի պաշտոնով՝ բայը զանազան փոփոխությունների է ենթարկվում՝ կազմելով եղանակների, ժամանակների, դեմքերի ու թեւերի համակարգ: Բայի փոփոխությունը ըստ եղանակի, ժամանակի, դեմքի ու թվի կոչվում է խոնարհում:

Բայի խոնարհումը կատարվում է որոշակի օրինաչափություններով, համակարգային բնույթ ունի և անմիջաբար կապված է նրա կազմության հետ:

Ինչպես նշված է արդեն, արդի հայերենի բայաձեերի ելակետ է ընդունված անորոշ դերբայը, որը վերջավորվում է պարզ Ծ (գրել), Ա՛կ (կարդալ), օոսկածանցավոր ՆԾԼ (գտնել), ՉԾԼ (փախչել), ԱՆԱ՛կ (մեծանալ), ԵՆԱ՛կ (մոտենալ), պատճառական ՑՆԾԼ (փախցնել), կրավորական ՎԾԼ (գրվել, կարդացվել), բազմապատկական ԱՏԾԼ, ՈՏԾԼ (կտրատել, ջարդոտել) և այլ ձևերով: Ինչպես տեսնում ենք, բոլոր դեպքերում անորոշ դերբայն ունենում է Ծ կամ Ա՛կ ածանցները, ըստ որում անորոշ դերբայի բուն ածանցն է Լ-ն, իսկ Ծ և Ա՛կ հնչյունները լծորդ ձայնավորներ են կամ «խոնարհիչներ»: Այս տեսակետից աշխարհաբարում պարզվել է գրաբարյան խոնարհման պատկերը: Գրաբարում հանդես էին գալիս Ծ (գրծմ), Ի (գրիմ), Ա (աղմմ), ՈՒ (զգենՈՒմ) և Ո (միայն մի բայի մեջ՝ գՈմ) խոնարհիչները:

Արդեն առիթ ենք ունեցել ասելու, որ ըստ անորոշ դերբայի կազմության ժամանակակից հայերենում տարբերակվում է երկու խոնարհում՝ Ծ կամ առաջին խոնարհում և Ա՛կ կամ երկրորդ խոնարհում: Ծ կամ առաջին խոնարհման են պատկանում անորոշում ԾԼ վերջավորովո՞ղ բայերը, Ա՛կ կամ երկրորդ խոնարհման են պատկանում անորոշում Ա՛կ վերջավորովո՞ղ բայերը: Սակայն և՛ ԾԼ, և՛ Ա՛կ վերջավորովո՞ղ բայերի մեջ, ընդհանրություններով հանդերձ, նկատվում են ձեերի կազմության զգալի տարբերություններ, որոնք և թույլ են տալիս առաջին խոնարհման մեջ ընդունելու երեք մանրակաղապարներ՝ Ծ խոնարհման պարզ բայեր (գրել), Ծ խոնարհման սոսկածանցավոր բայեր (գտնել, փախչել) և պատճառական բայեր (վազեցնել, բարձրացնել, փախցնել), իսկ երկրորդ խոնարհման մեջ՝ երկու մանրակաղապարներ՝ Ա խոնարհման պարզ բա-

յեր (կարգալ) և Ա խոնարհման սոսկածանցավոր բայեր (մեծանալ, մոտենալ)։ Իսկ ինչ վերաբերում է կրավորական ու բազմապատկական բայերին, օրինակ՝ գրվել, կարդացվել, ջարդոտել, կտրատել և այլն, ապա դրանք խոնարհման առանձին մանրակաղապարներ չեն կազմում, իրենց ձևերը կանոնավոր կերպով կազմում են Ե խոնարհման պարզ բայերի նման, ուստի և դրանց վրա առանձին կանգ առնելու հարկ չկա, և Ե խոնարհման պարզ բայերի մասին ասվածները հավասարապես կվերաբերեն նաև դրանց։

Ե ԿԱՄ ԱՌԱՋԻՆ ԽՈՆԱՐՀՈՒՄ

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԴԻՏՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ.— Ե կամ առաջին խոնարհումն ընդգրկում է արդի հայերենի բայերի բացարձակ մեծամասնությունը։ Ըստ Հ. Բարսեղյանի կազմած բայացանկի տվյալների, որում ընդգրկված են միայն պարզ և սոսկածանցավոր բայերը, առաջին խոնարհման են պատկանում ժամանակակից հայերենի բայերի մոտ երկու երրորդ մասը։ Եթե նկատի ունենանք նաև այն, որ առաջին խոնարհման են պատկանում նաև բոլոր պատճառական, կրավորական ու բազմապատկական բայերը, ապա առաջին և երկրորդ խոնարհումների փոխհարաբերությունն ավելի ևս կփոխվի հօգուտ Ե խոնարհման՝ կազմելով բայերի մոտ երեք քառորդ մասը։

Ինչպես նշված է արդեն, Ե խոնարհման բայերը, ըստ ձևակազմական որոշակի առանձնահատկությունների, ստորաբաժանվում են երեք մանրակաղապարների՝ պարզ բայեր, որոնց հետ փրենց կադմությամբ միավորվում են նաև կրավորական ու բազմապատկական բայերը, սոսկածանցավոր բայեր և պատճառական բայեր։

Ստորև բնութագրվում են այս երեք խմբերի ձևակազմական առանձնահատկությունները։

Ե խոնարհման պարզ բայեր

ԽՈՆԱՐՀՄԱՆ ԱՌԱՋՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ.— Ե խոնարհման պարզ (նաև կրավորական ու բազմապատկական) բայերի ձևակազմական առանձնահատկությունները հետևյալներն են։

ա) Անցյալ կատարյալը ցոյական է՝ ԵՅ բաղադրիչով և ունենում է Ի, ԻՐ, Օ, ԻՆՔ, ԻՔ, ԻՆ վերջավորությունները։

բ) Բայական բոլոր ձևերը, բացի անցյալ կատարյալից և հրամայականի հոգնակիից, կազմվում են անկատարի հիմքից, որի պատճառով էլ հջբեմն այս բայերը կոչվում են միաբուն բայեր։

գ) Հրամայական եղանակի եղակին կազմվում է անկատարի հիմքից ԻՐ վերջավորությամբ։

Այսպիսով, այս մանրակազմապարտման ստացվում են բայական հետևյալ ձևերը: Որպես օրինակ բերվում են զրեյ բայի ձևերը:

Դերբայներ

ա) ա ն կ ա խ

Անորոշ — գրել
 Անկատար II — գրելիս
 Հարակատար — գրած
 Ծնթակայական — գրող
 Ապառնի II — գրելիք

բ) կ ա խ յ ա լ

Անկատար I — գրում
 Ապառնի I — գրելու
 Վաղակատար — գրել
 Ժխտական — գրի

Եղանակային համադրական ձևեր

ա ն ց յ ա լ	կ ա տ ա ռ յ ա լ	հ ռ ա մ ա յ ա կ ա ն
գրեցի	գրեցինք	
գրեցիր	գրեցիք	գրիր
գրեց	գրեցին	գրեցեք

Ըղծական եղանակ

ա պ առ ն ի ա ն ց յ ա լ ի ա պ առ ն ի

գրեմ	գրենք	գրեի	գրեինք
գրես	գրեք	գրեիր	գրեիք
գրի	գրեն	գրեր	գրեին

Ըղծական ապառնիի և անցյալի ապառնիի ձևերից կ(Ը) և ԳԻՏԻ մասնիկներով կազմվում են ենթադրական և հարկադրական եղանակի ձևերը, ինչպես՝ կգրեմ—կգրեի, պիտի գրեմ—պիտի գրեի:

Վերլուծական ձևերն, ինչպես գիտենք, կազմվում են անկատար, ապառնի ու վաղակատար դերբայներով և օժանդակ բայի ներկայի ու

անցյալի ձևերի միջոցով, ինչպես՝ գրում եմ—գրում էի, գրելու եմ—գրելու էի, գրել եմ—գրել էի: Ուստի և ավելորդ կրկնությունից խուսափելու նպատակով մյուս մանրակաղապարների վերլուծության ժամանակ ինչպես ենթադրական ու հարկադրական ձևերի, այնպես էլ վերլուծական կազմություն ունեցող սահմանական ձևերի մասին այլևս խոսք չի լինելու:

Ե խոնարհման տակածանցավոր բայեր (հ, Ձ ածանց ունեցող բայեր)

ԽՈՆԱՐՀՄԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ.— Ե խոնարհման սոսկածանցավոր բայերի ձևակազմական առանձնահատկությունները հետևյալներն են:

ա) Կատարյալի հիմքը պարզ արմատական է: Անցյալ կատարյալն ունենում է Ա, ԱՐ, ԱՎ, ԱՆՔ, ԱՔ, ԱՆ վերջավորությունները:

բ) Անկատարի հիմքից կազմվում են անորոշ, անկատար, ենթակայական ու ժխտական դերբայները և ըղձական (հասկանալի է, նաև ենթադրական ու հարկադրական) եղանակի ձևերը:

Կատարյալի հիմքից կազմվում են անցյալ կատարյալը, հրամայականը և վաղակատար ու հարակատար դերբայները:

գ) Հրամայականի եզակին կազմվում է ԻՐ վերջավորությամբ, որ դրվում է կատարյալի հիմքի վրա:

Այսպիսով, այս մանրակաղապարում ստացվում են բայական հետևյալ ձևերը: Որպես օրինակ բերվում են զամեկ և փախչել բայերի ձևավորը:

Գեբրայներ

ա) ա ն կ ա ի

Անորոշ	—	գտնել	փախչել
Անկատար II	—	գտնելիս	փախչելիս
Հարակատար	—	գտած	փախած
Ենթակայական	—	գտնող	փախչող
Ապառնի II	—	գտնելիք	—

բ) կ ա խ լ ա լ

Անկատար I	—	գտնում	փախչում
Ապառնի I	—	գտնելու	փախչելու
Վաղակատար	—	գտել	փախել
Ժխտական	—	գտնի	փախչի

Եղանակային համադրական ձևեր

ա ն ց յ ա լ կ ա տ ա ղ ա լ

գտա	գտանք	փախա	փախանք
գտար	գտաք	փախար	փախաք
գտավ	գտան	փախավ	փախան

հ Ր ա մ ա յ ա կ ա ն

գտիր	գտեք	փախիր	փախեք

Ը Ղ ձ ա կ ա ն ա պ ա ո ն ի

գտնեմ	գտնենք	փախչեմ	փախչենք
գտնես	գտնեք	փախչես	փախչեք
գտնի	գտնեն	փախչի	փախչեն

Ը Ղ ձ ա կ ա ն ա ն ց յ ա լ ի ա պ ա ո ն ի

գտնեի	գտնեինք	փախչի	փախչինք
գտնեիր	գտնեիք	փախչիր	փախչիք
գտնեիր	գտնեին	փախչիր	փախչին

Պատճառական բայեր (ԵՑՆ, ԱՅՆ, ՅՆ անառն ունեցող բայեր)

ԽՈՆԱՐՀՄԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ.— Պատճառական բայերի ձևակազմական առանձնահատկությունները հետևյալներն են:

ա) Կատարյալի հիմքը բնական է և կազմվում է ն/ր հերթագայությանմբ (բարձրացնել—բարձրացնել/բարձրացր, մոտեցնել—մոտեցնել/մոտեցր, հազցնել—հազցնել/հազցր և այլն): Անցյալ կատարյալն ստանում է ի, իր, ԵՑ, ԻՆՔ, ԻՔ, ԻՆ վերջավորությունները:

բ) Անկատարի հիմքից կազմվում են անորոշ, անկատար, ենթակայական ու ժխտական դերբայները և ըղձական եղանակի ձևերը:

Կատարյալի հիմքից կազմվում են անցյալ կատարյալը, հրամայական եղանակը և վաղակատար ու հարակատար դերբայները:

գ) Հրամայականի եզակին կազմվում է ՈՒ վերջավորությամբ:

Այսպիսով, այս մանրակազմարում ստացվում են բայական հետևյալ ձևերը: Ուրպես օրինակ բերվում են հազցնել բայի ձևերը:

ԴԵՐՔՅԱՆԵՐ

ա) ա ն կ ա խ

բ) կ ա խ յ ա լ

Անորոշ	— հագցնել	Անկատար I	— հագցնում
Անկատար II	— հագցնելիս	Ապառնի I	— հագցնելու
Հարակատար	— հագցրած	Վաղակատար	— հագցրել
Ծնթակայական	— հագցնող	Ժխտման	— հագցնի
Ապառնի II	— (հագցնելիք)		

Եղանակային համադրական ձևեր

ա ն ց յ ա լ	կ ա տ ա ռ յ ա լ	հ Ր ա մ ա յ ա կ ա ն
հագցրի	հագցրինք	
հագցրիր	հագցրիք	հագցրու
հագցրեց	հագցրին	հագցրեք

Ըղծական եղանակ

ա պ առ ն ի	ա ն ց յ ա լ ի	ա պ առ ն ի
հագցնեմ	հագցնենք	հագցնեի
հագցնես	հագցնեք	հագցնեիր
հագցնի	հագցնեն	հագցնեիր

Պատճառական բայերի ձևային նմանակությամբ՝ այսպես են խոնարհվում նաև լցնել, հարցնել բայերը:

Ա ԿԱՄ ԵՐԿՐՈՐԴ ԽՈՆԱՐՀՈՒՄ

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԴԻՏՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ.— Ա խոնարհման բայերը, Ե խոնարհման բայերի համեմատությամբ, փոքր թիվ են կազմում: Ըստ ձևակազմական առանձնահատկությունների, ինչպես նշված է արդեն, դրանք բաժանվում են երկու խմբի՝ պարզ բայեր և սոսկածանցավոր բայեր: Ստորև տրվում է այս մանրակաղապարների ձևակազմական առանձնահատկությունների բնութագիրը:

Ա խոնարհման պարզ բայեր

ԽՈՆԱՐՀՄԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ.— Ա խոնարհման պարզ բայերն ունեն ձևակազմական հետևյալ առանձնահատկությունները:

ա) Կատարյալի հիմքը ցոյական է՝ ԱՅ բաղադրիչով: Անցյալ կատարյալը կազմվում է Ի, ԻՐ, Օ, ԻՆՔ, ԻՔ, ԻՆ զերգավորություններով:

բ) Անկատարի հիմքից կազմվում են անորոշ, անկատար, ժխտական դերբայները, ըղձական եղանակը և հրամայականի եզակին: Կատարյալի հիմքից կազմվում են անցյալ կատարյալը, հրամայականի հոգնակին և վաղակատար, հարակատար ու ենթակայական դերբայները:

գ) Հրամայականի եզակին կազմվում է Ա վերջավորությամբ:

Այսպիսով, այս մանրակաղապարում ստացվում են բայական հետևյալ ձևերը: Որպես օրինակ բերվում են ճավառալ բայի ձևերը:

Գերբայներ

ա) անկախ

բ) կախյալ

Անորոշ	— հավատալ	Անկատար I	— հավատում
Անկատար II	— հավատալիս	Ապառնի I	— հավատալու
Հարակատար	— հավատացած	Վաղակատար	— հավատացել
Ենթակայական	— հավատացող	Ժխտման	— հավատա
Ապառնի II	— (հավատալիք)		

Ծղանակային ճամադրական ձևեր

անցյալ կատարյալ	հրամայական
հավատացի	հավատացինք
հավատացիր	հավատացիք
հավատաց	հավատացին
	հավատա
	հավատացեք

Ըղծական եղանակ

ապառնի	անցյալի	ապառնի
հավատամ	հավատանք	հավատայի
հավատաս	հավատաք	հավատայիր
հավատա	հավատան	հավատար
		հավատային

Ա ԽՈՆԱՐՀՄԱՆ ՍՈՍԿԱԾԱՆՑԱՎՈՐ ԲԱՑԵՐ
(ԱՆ ԵՎ ԵՆ ԱԾԱՆՑ ՈՒՆԵՑՈՂ ԲԱՑԵՐ)

ԽՈՆԱՐՀՄԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ.— Ան և են սոսկածանց ունեցող բայերի ձևակազմական առանձնահատկությունները հետևյալներն են:

ա) Կատարյալի հիմքը ցոյական է (բարձրանալ—բարձրան—բարձ-

րաց, մոտենալ—մոտեն—մոտեց և այլն)։ Անցյալ կատարյալը կազմը-
վում է Ա, ԱՐ, ԱՎ, ԱնՔ, ԱՔ, Ան վերջավորություններով։

բ) Անկատարի հիմքից կազմվում են անորոշ, անկատար ու ժխտման
դերբայները և ըղձական եղանակի ձևերը։ Կատարյալի հիմքից կազմը-
վում են վաղակատար, հարակատար, ենթակայական դերբայները, ան-
ցյալ կատարյալ ժամանակը և հրամայական եղանակի ձևերը։

գ) Հրամայականի եզակին կազմվում է իՐ վերջավորությամբ, որը
դրվում է կատարյալի հիմքի վրա։

Այսպիսով, այս մանրակազապարում ստացվում են բայական հե-
տևյալ ձևերը։ Որպես օրինակ բերվում են բարձրանալ և մոտենալ բա-
յերի ձևերը։

Դերբայներ

ա) ա ն կ ա խ

Անորոշ	— բարձրանալ	մոտենալ
Անկատար II	— բարձրանալիս	մոտենալիս
Հարակատար	— բարձրացած	մոտեցած
Ենթակայական	— բարձրացող	մոտեցող
Ապառնի II	(բարձրանալիք մոտենալիք)	

բ) կ ա խ յ ա լ

Անկատար I	— բարձրանում	մոտենում
Ապառնի I	— բարձրանալու	մոտենալու
Վաղակատար	— բարձրացել	մոտեցել
Ժխտական	— բարձրանա	մոտենա

Եղանակային համադրական ձևեր

ա ն թ յ ա լ կ ա տ ա ր յ ա լ

բարձրացա	բարձրացանք	մոտեցա	մոտեցանք
բարձրացար	բարձրացաք	մոտեցար	մոտեցաք
բարձրացավ	բարձրացան	մոտեցավ	մոտեցան

Հրամայական

բարձրացիր	մոտեցիր	բարձրացե՛ք	մոտեցե՛ք

Հղծակաճ եղանակ

ա պ ա ո ն ի

բարձրանամ	բարձրանանք	մոտենամ	մոտենանք
բարձրանաս	բարձրանաք	մոտենաս	մոտենաք
բարձրանա	բարձրանան	մոտենա	մոտենան

ա ն թ յ ա լ ի ա պ ա ո ն ի

բարձրանայի	բարձրանայինք	մոտենայի	մոտենայինք
բարձրանայիր	բարձրանայիք	մոտենայիր	մոտենայիք
բարձրանար	բարձրանային	մոտենար	մոտենային

Խոնարհման այս ընդհանրական ձևերից բացի, ժամանակակից հայերենում կան նաև խոնարհման ավելի մասնակի մանրակաղապարներ, որոնք հատուկ են սակավաթիվ բայերի Դրանք արդի հայերենի այսպես կոչված անկանոն բայերն են, որոնց խոնարհման նկարագրությանն էլ անցնում ենք այժմ:

ԱՆԿԱՆՈՆ ԲԱՅԵՐԻ ԽՈՆԱՐՀՈՒՄԸ

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԴԻՏՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ.— Քերականական ձևերը, որպես կանոն, որոշակի օրինաչափություններով կազմվող և որոշակի շարքերի մեջ մտնող ձևեր են, որոնք խոսողն ազատ կազմում է կամ կարող է կազմել առանց նախօրոք ուրիշներից լսած լինելու: Այսպես, ենթադրենք մեկն առաջին անգամ է լսում արշավել և սուրալ բայերը: Դրանք լսելուց հետո նա ազատ կարող է կազմել արշավեցի, արշավեցիր, արշավեց, արշավիր, արշավեցեք. սուրացի, սուրացիր, սուրաց, սուրա, սուրացեք և այլ ձևերը: Սա հնարավոր է դառնում այն պատճառով, որ արշավել և սուրալ բայերը ձևերի կազմության իրենց տիպով ու օրինաչափությամբ մտնում են գրել՝ գրեցի—գրեցիր—գրեց—գրիր—գրեցեք, զգալ՝ զգացի—զգացիր—զգաց—զգա—զգացեք և այլն մեծ խմբերի մեջ:

Ահա քերականական այսպիսի ձևերը, որոնք կազմվում են որոշակի օրինաչափություններով, մտնում են որոշակի շարքերի մեջ, այսինքն կազմվում են այլ ձևերի համաբանությամբ, կոչվում են կանոնավոր ձևեր:

Սակայն կան առանձին քերականական ձևեր, որոնք որոշակի շարքերի մեջ չեն մտնում, այլ ձևերի համաբանությամբ չեն կազմվում, և, հետևաբար, խոսողը դրանք կարող է կազմել միայն ուրիշներից լսելով և սովորելով: Այսպես օրինակ՝ ուտել և լինել բայերի անցյալ կատար-

յալի և հրամայականի կերպ, կերպ, կերպ, կեր, կերեմ. եղա, եղաւ, եղավ, եղիր, եղեմ ձեռքը խոսողը կարող է կազմել միայն ուրիշներից լսելով ու սովորելով:

Ահա քերականական այսպիսի ձեւերը, որոնք միայնակ կամ առանձին են մնում, այլ ձեւերի համաբանությամբ չեն կազմվում, և խոսողը դրանք կարող է կազմել միայն ուրիշներից լսելով ու սովորելով, կոչվում են անկանոն ձեւեր:

Որքան էլ որ՝ առաջին հայացքից տարօրինակ լինի, պետք է նշել, որ սովորաբար քերականական ձեւերի անկանոն կազմություններն են հանդես բերում լեզվի բառապաշարի ամենասովորական, ամենատարածված բառերը: Այսպես են, օրինակ, հայր, մայր, եղբայր գոյականները, որոնց սեռական-տրականը կազմվում է յուրահատուկ ձևով՝ ԱՅ/Ո հերթագայությամբ, մերևում բերված օւտել և լինել բայերը, որոնց կատարյալի հիմքը այլ արմատից է և այլն: Սակայն եթե նկատի ունենանք, որ լեզվի զարգացման հիմնական միտումներից մեկը քերականական ձեւերի միասնականացման, անկանոն ձեւերի վերացման միտումն է, ապա պարզ կդառնա, որ միայն մեծ հաճախականություն ու գործածականություն ունեցող ձեւերը կարող են կայունություն հանդես բերել՝ այսպիսով կազմելով միայնակ, առանձին, ներփակ խմբեր կամ այլ, գուցե և անհաջող անվանմամբ՝ «անկանոն ձեւեր»:

Քերականական անկանոն ձեւերի մասին այս փոքրիկ բացատրությունը տալուց հետո անցնենք ժամանակակից հայերենի անկանոն բայերի բնութագրմանը:

Անկանոն են համարվում այն բոլոր բայերը, որոնք իրենց ձևակազմական առանձնահատկություններով շեղվում են խոնարհման վերևում նկարագրված հինգ ընդհանրական տիպերից: Անկանոն բայերը սովորաբար գալիս են լեզվի պատմության հին շրջաններից՝ արտացոլելով նրա ավելի հին ու կանոնավոր օրինաչափությունները: Անկանոնությունները սովորաբար հանդես են գալիս անցյալ կատարյալում և նրա հիմքից կազմվող ձեւերում:

Ստորև անկանոն բայերի բնութագիրը տրվում է ըստ վերևում ներկայագրված մանրակազմապարսերի⁴⁹:

Ե ԽՈՆԱՐՀՄԱՆ ՊԱՐՋ ԲԱՅԵՐ.— Ե խոնարհման պարզ բայերից խոնարհման ընդհանուր համակարգից շեղումներ են հանդես բերում ասել, բերել, զարկել և օւտել բայերը:

ԱՍՆԸ.— Այս բայի անկանոնությունն արտահայտվում է նրանում, որ կատարյալի հիմքը կազմվում է ԱՅ բաղադրիչով՝ ասաց: Ըստ այդմ՝ անցյալ կատարյալի համար ունենում ենք ասացի, ասացիր, ասաց, ա-

⁴⁹ Այս հատվածի շարադրանքը հմնտ. Հ. Բարսեղյանի «Արդի հայերենի բայի և խոնարհման տեսություն» գրքի «ԱՆԿԱՆՈՆ ԲԱՅԵՐԻ ԽՈՆԱՐՀՈՒՄԸ» հատվածի հետ (Էջ 300—309):

ասցինք, ասացիք, ասացին ձեռքը: Բայց խոսակցական, հաճախ նաև գրավոր լեզվում կան նաև ասեցի, ասեցիր, ասեց, ասեցինք, ասեցիք, ասեցին ձեռքը: Հրամայական եղանակի ձեռքը ևս կազմվում են Ա խոնարհման պարզ բայերի նման՝ ասա, ասացեք: Մյուս բոլոր ձեռքը կանոնավոր են և շեն շեղվում Ե խոնարհման պարզ բայերի ձևակազմական կաղապարներից:

ԲԵՐԵԼ.— Կատարյալի հիմքը պարզ արմատական է՝ բեր, որից կազմվում են անցյալ կատարյալի բերի, բերիր, բերեց, բերինք, բերիք, բերին կանոնից շեղվող ձեռքը: Սակայն Ե խոնարհման կանոնավոր բայերի համաքանությամբ այժմ տարածվում է նաև այս բայի «կանոնավոր» կատարյալը՝ բերեցի, բերեցիր, բերեց, բերեցինք, բերեցիք, բերեցին: Հրամայականի ձեռքն են՝ բեր, բերեք:

ԶԱՐԿԵԼ.— Կատարյալի հիմքը պարզ արմատական է՝ զարկ, որից ստացվում են անցյալ կատարյալի զարկի, զարկիր, զարկեց, զարկինք, զարկիք, զարկին ձեռքը: Հրամայական՝ զարկ, զարկեք: Այս անկանոն ձեռքը Ե խոնարհման պարզ բայերի համաքանությամբ փոխարինվում են զարկեցի, զարկեցիր, զարկեց, զարկեցինք, զարկեցիք, զարկեցին և զարկիր, զարկեցեք ձեռքով:

ՈՒՏԵԼ.— Անկանոնությունն արտահայտվում է նրանում, որ կատարյալում և նրա հիմքից կազմվող ձեռքում հանդես է գալիս կեր արմատը: Դրանից կազմվող ձեռքն ունեն հետևյալ պատկերը. անց. կատ. կերա, կերաւ, կերավ. կերանք, կերաք, կերան. հրամ. կեր, կերեք. վաղակ. դերք. կերել, հարակ. կերած:

Ե ԽՈՆԱՐԿՄԱՆ Ն ԱՅՍԻՆՑ ՈՒՆԵՑՈՂ ԲԱՅԵՐ.— Ե խոնարհման ն ածանց ունեցող բայերից ձեռքի կազմության անկանոնություններ են հանդես բերում անել, դնել, տանել և ելնել, առնել, տեսնել, թողնել ու լինել բայերը: Հստ կատարյալի հիմքի կազմության դրանք ստորաբաժանվում են երկու խմբի: Առաջին խմբի մեջ են մտնում անել, դնել և տանել բայերը, որոնց կատարյալի հիմքը ընդհան է և կազմվում է ն/ր հերթագայությամբ՝ անել—առ, դնել—դր, տանել—տար, իսկ երկրորդ խմբի մեջ են մտնում մնացած բայերը. դրանց հիմքը պարզ արմատական է՝ ելնել—ել, առնել—առ, տեսնել—տես, թողնել—թող: Հինել բայի կատարյալի հիմքը այլ արմատից է՝ եղ:

ԱՆԵԼ.— Անցյալ կատարյալի աբի, աբիր, աբեց (աբալ), աբինք, աբիք, աբին ձեռքին զուգահեռ գործածական են նաև անցյալ կատարյալի ցոյական ձեռքը՝ աբեցի, աբեցիր, աբեց, աբեցինք, աբեցիք, աբեցին: Հրամ. աբա, աբեք: Վաղակ. դերք. աբել, հարակ. աբած, ենթ. առող||աբուլ:

ԴՆԵԼ.— Անցյալ կատարյալի դրի, դրիր. դրեց, դրինք, դրիք. դրին ձեռքին զուգահեռ ունի նաև ցոյական դրեցի, դրեցիր, դրեց, դրեցինք,

դրեցիմ, դրեցիմն ձեռքը: Հրամայական՝ դիր, դրեմ (դրեցեմ): Վաղակ. գերբ. դրել, հարակ. դրած, ենթ. դնող||դրող:

ՏԱՆԵԼ.— Անցյալ կատարյալ՝ տարա, տարաւ, տարաւ. տարան, տարաւ, տարան: Հրամ. տար, տարեմ: Վաղակ. դիրբ. տարել, հարակ. տարած, ենթ. տանող||տարող:

ԹՈՂՆԵԼ.— Անցյալ կատարյալի բողի, բողիւ, բողեց, բողինմ, բողիմ, բողիմն ձեռքին զուգահեռ կան նաև բողեցի, բողեցիր, բողեց, բողեցիմ, բողեցիմ, բողեցիմն ցոյական ձեռքը: Հրամ. բող, բողիմ: Վաղակ. դիրբ. բողել, հարակ. բողած, ենթ. բողնող:

ԵԼՆԵԼ.— Անկանոն է միայն այս բայի ել եզակի հրամայականը: Գործածական է նաև հրամայականի ելիւ «կանոնավոր» ձևը:

ԱՌԻՆԵԼ.— Անկանոն է միայն այս բայի առ եզակի հրամայականը:

ՏԵՍՆԵԼ.— Անկանոն է միայն այս բայի տես եզակի հրամայականը:

ԼԻՆԵԼ.— Կատարյալի հիմքում հանդես է գալիս եղ արմատը: Անցյալ կատարյալ՝ ելա, եղաւ, եղավ. եղանմ, եղամ, եղան: Հրամ. եղիր, եղեմ: Վաղակ. դիրբ. եղել, հարակ. եղած, ենթ. լինող||եղող:

Ա ԽՈՆԱՐՀՄԱՆ ՊԱՐԶ ԲԱՅԵՐ.— Ա խոնարհման պարզ բայերից անկանոն են զալ, լալ և տալ բայերը, որոնք բոլորն էլ միահնչյուն արմատներ ունեն, և դրանց անկանոնությունը գուցե բացատրվում է հենց դրանով: Այս բայերը առանձնանում են մյուս բոլոր բայերից նրանով, որ անկասար I (ում վերջավորվող) դերբայ չունեն: Սրանք ներկա և անցյալ անկատար ժամանակները կազմում են անկատար II-ի (իս վերջավորվող դերբայի) և օժանդակ բայի ներկայի ու անցյալի ձևերով՝ գալիս եմ—գալիս էի, տալիս եմ—տալիս էի, լալիս եմ—լալիս էի: Անկատարի հիմքից կազմվող մյուս ձևերը կանոնավոր են: Կատարյալի հիմքից կազմվող ձևերի մասին խոսվում է ստորև:

ԳԱԼ.— Կատարյալի հիմքը այլ արմատից է՝ եկ: Անցյալ կատարյալ՝ եկա, եկաւ, եկավ. եկանմ, եկամ, եկան: Հրամ. եկ, եկեմ (ժողովրդական՝ աւի, աւեմ): Վաղակ. դիրբ. եկել, հարակ. եկած, ենթ. եկող:

ՏԻԼ.— Անցյալ կատարյալի հիմքը զուգաձև է՝ տվ (<տու) և տվեց: Ըստ այդմ անցյալ կատարյալի համար կան զույգ ձևեր՝ տվի, տվիր, տվեց, տվինմ, տվիմ, տվիմն, տվիմն, տվեցի, տվեցիր, տվեց, տվեցիմ, տվեցիմն, տվեցիմն: Հրամ. տուր, տվեմ: Վաղակ. դիրբ. տվել, հարակ. տված, ենթ. տվող:

ԼԱԼ.— Անցյալ կատարյալ՝ լացի, լացիր, լացեց, լացինմ, լացիմ, լացիմն, լացեցի, լացեցիր, լացեց, լացեցիմ, լացեցիմն, լացեցիմն: Անցյալ կատարյալի այս ձևերը համարյա անգործածական են և փոխարինվում են լաց լինել հարադիր բայի ձևերով՝ լաց եղա, լաց եղաւ, լաց եղավ և այլն: Հրամ. լաց (լաց եղիր), լացեմ (լաց եղեմ): Վաղակ. դիրբ. լացիլ (լաց եղել), հարակ. լացած (լաց եղած), ենթ. լացող (լաց եղող):

Ա ԽՈՆԱՐՀՄԱՆ ՍՈՍԿԱՅԱՆՅԱՎՈՐ ԲԱՅԵՐ.— Ա խոնարհման սոսկ-

ածանցավոր բայերից ձևերի կազմության անկանոնություններ են հանդես բերում դառնալ, լվանալ, կենալ բայերը: Որոշ ժերականներ դրանց մեջ են զետեղում նաև բանալ և բառնալ բայերը, բայց դրանք ժամանակակից լեզվում փոխարինվելով բացել և բարձել ձևերով՝ վերածվում են կանոնավոր բայերի:

ԴԱՌՆԱԼ.— Կատարյալի հիմքն է դարձ, աշխիքն կազմվում է ՌՆ/ՐԶ հերթագայությամբ: Անցյալ կատարյալ՝ դարձա, դարձաւ, դարձաւ, դարձան, դարձան, դարձան: Հրամայական՝ դարձիւ, դարձեմ: Վաղակ. դերբ. դարձել, հարակ. դարձած, ենթ. դարձող:

Անցյալ կատարյալի և հրամայականի դասա, դասաւ, դասաւ, դասան, դասան, դասան, դասիւ, դասեմ ձևերը բարբառային են:

ԼՎԱՆԱԼ.— Այս բայի անկանոնությունն արտահայտվում է նրանով, որ անցյալ կատարյալը կազմվում է Ի ձայնավոր ունեցող վերջավորություններով՝ լվացի, լվացիր, լվաց, լվացիւմ, լվացիմ, լվացին, որոնք փաստորեն լվալ բարբառային բայի ձևերն են: Հրամայական՝ լվա, լվացեմ: Վաղակ. դերբ. լվացել, հարակ. լվացած, ենթ. լվացող:

ԿՆՆԱԼ.— Կատարյալի հիմքն է կաց: Անցյալ կատարյալ՝ (վեր) կացա, կացաւ, կացավ. կացան, կացաւ, կացան: Հրամայական՝ (վեր) կաց, կացեմ: Վաղակ. դերբ. (վեր) կացել, հարակ. կացած, ենթ. կացող: Այս բայի կատարյալի կից հիմքը և նրանից կազմված կեցա, կեցաւ, կեցավ, կեցիր, կեցեմ և այլ ձևերը բարբառային են և գրական լեզվում գործածական չեն:

ՊԱԿԱՍԱՎՈՐ ԲԱՅԵՐ

ԱՐԴԻ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ՊԱԿԱՍԱՎՈՐ ԲԱՅԵՐԸ.— Պակասավոր են կոչվում այն բալերը, որոնք խոնարհման բոլոր ձևերը շունեն: Այսպես, ժամանակակից հայերենում կան մի քանի բայեր, որոնք ունեն միայն սահմանական եղանակի ներկա և անցյալ անկատար ժամանակաձևեր, ըստ որում՝ դրանք կազմվում են ոչ թե դերբայով ու օժանդակ բայով, այլ բայահիմքով ու վերջավորություններով, այսինքն՝ գրաբարածե կազմություն ունեն: Այս բայերը հետևյալներն են:

ԵՄ.— Ներկա՝ եմ, ես, է, ենք, եր, հն.

Անցյալ՝ էի, էիր, էր, էինք, էիր, էին:

ԿԱՄ.— Ներկա՝ կամ, կ'սս, կա, կանք, կար, կան.

Անցյալ՝ կայի, կայիր, կար, կայինք, կայիք, կային:

ԳԻՏԵՄ.— Ներկա՝ գիտեմ, գիտես, գիտի, գիտենք, գիտեք, գիտեն.

Անցյալ՝ գիտեի, գիտեիր, գիտեիր, գիտեինք, գիտեիք, գիտեին:

ՈՒՆԵՄ.— Ներկա՝ ունեմ, ունես, ունի, ունենք, ունեք, ունեն.

Անցյալ՝ ունեի, ունեիր, ունեիր, ունեինք, ունեիք, ունեին:

ԱՐԺԵՄ.— Ներկա՝ արժեմ, արժես, արժի, արժենք, արժեք, արժեն.

Անցյալ՝ արժեի, արժեիր, արժեր, արժեինք, արժեիք, արաժեին:

Այս բայերը հաճախ կոչվում են հավելավոր բայեր:

Վերջին երեք բայերի համար կան ժամանակակից լեզվի տեսակետից կանոնավոր կազմութիւն ունեցող գիտենում եմ—գիտենում էի, ունենում եմ—ունենում էի, արժենում եմ—արժենում էի ձևերը, որոնք համապատասխանաբար գիտեմալ, ունենալ, արժենալ բայերի ձևերն են: Բայց գիտեմ—գիտեի, գիտենում եմ—գիտենում էի և այլ համապատասխան զույգերը Նորարարվում են ոչ միայն ձևով, այլև իմաստով: Պարզ ձևերը ոչ տեական կերպ ունեն և նշանակում են կոնկրետ ներկա ու անցյալի անկատար, իսկ բաղադրյալ ձևերը տեական կերպ ունեն և նշանակում են ընդհանուր ներկա ու անցյալի անկատար, օրինակ՝ Նա ունի—ունեւի: Բայց ունում է—ունենում էր:

Իմաստային այս նույն երանգն է դրսևորվում նաև կարող եմ—կարող էի||կարողանում եմ—կարողանում էի, օգտւմ եմ—ուգտւմ էի|| ուզենում եմ—ուզենում էի համապատասխան զույգերի մեջ:

Ժամանակակից հայերենում կան նաև պակասավոր մի քանի այլ բայեր, ինչպես՝ ցանկալ, որն ունի միայն ըղձական (և սրանից կազմվող ենթադրական ու հարկադրական) եղանակի ձևեր՝ ցանկամ—ցանկայի, ճուսալ, որն ունի միայն ըղձական (համապատասխանաբար՝ ենթադրական ու հարկադրական) և հրամայական եղանակների ձևեր՝ հուսամ—հուսայի, հուսա, հուսացեմ, լվալ, որն ունի միայն անցյալ կատարյալի և հրամայականի ձևեր՝ լվացի, լվացիր, լվաց և այլն, լվա, լվացմ:

Ցանկալ, հուսալ, լվալ պակասավոր բայերի մյուս ձևերը լրացվում են համանիշ ցանկանալ, հույս ունենալ, լվանալ բայերի ձևերով:

ԺԽՏԱԿԱՆ ԽՈՆԱՐՀՈՒՄ

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԴԻՏՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ.— Ժխտական խոնարհման ձևերը, ի հակադրություն դրականների, ցույց են տալիս, որ գործողությունը բացասվում, ժխտվում է, օրինակ՝ դրական— գրում եմ, գրեցի, գրեմ, ժխտական— չեմ գրում, չգրեցի, չգրեմ:

Ժամանակակից հայերենում ժխտական խոնարհման ձևերը, որպես կանոն, կազմվում են դրական խոնարհման ձևերից Զ մասնիկով. իսկ հրամայականի դեպքում ՄԻ մասնիկով, շնայած որ ժխտական խոնարհման առանձին ձևեր (ենթադրական եղանակի ձևերը) հատուկ կազմություն ունեն:

ՍԱՀՄԱՆԱԿԱՆ ԵՂԱՆԱԿԻ ԱՆՑՑԱԼ ԿԱՏԱՐՅԱԼԻ ԵՎ ԸՂՁԱԿԱՆ ԵՂԱՆԱԿԻ ԺԽՏԱԿԱՆԻ ԿԱԶՄՈՒԹՅՈՒՆԸ.— Համադրական կազմություն ունեցող սահմանականի անցյալ կատարյալի և ըղձական եղանակի ապառ-

նիի և անցյալի ապառնիի դեպքում *Չ մասնիկը* դրվում է գրական բա-
յաձևերի վրա սկզբից, ինչպես.

Անցյալ կատարյալ

Դ ր ա կ ա ն

Ժ խ տ ա կ ա ն

գրեցի	գրեցինք	չգրեցի	չգրեցինք
գրեցիր	գրեցիք	չգրեցիր	չգրեցիք
գրեց	գրեցին	չգրեց	չգրեցին

Ապառնի

Դ ր ա կ ա ն

Ժ խ տ ա կ ա ն

գրեմ	գրենք	չգրեմ	չգրենք
գրես	գրեք	չգրես	չգրեք
գրի	գրին	չգրի	չգրին

Անցյալի ապառնի

Դ ր ա կ ա ն

Ժ խ տ ա կ ա ն

գրեի	գրեինք	չգրեի	չգրեինք
գրեիր	գրեիք	չգրեիր	չգրեիք
գրեր	գրեին	չգրեր	չգրեին

*ՍԱՀՄԱՆԱԿԱՆ ԵՂԱՆԱԿԻ ՎԵՐԼՈՒԾԱԿԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐԻ ԺԽՏԱԿԱ-
ՆԻ ԿԱԶՄՈՒԹՅՈՒՆԸ.*— Սահմանական եղանակի վերլուծական ժամա-
նակների ժխտականը կազմվում է ժխտական օժանդակ բայի և համա-
պատասխան դերբայների միջոցով: Օժանդակ բայի ժխտական ձևերն են.

Ներկա— չեմ, չես, չի, չենք, չեք, չեն.

Անցյալ— չէի, չէիր, չէր, չէինք, չէիք, չէին:

Ինչպես տեսնում ենք, ներկայի եզակի երրորդ դեմքի է ձևը ժրխ-
տականի դեպքում դառնում է ոչ թե չէ, այլ չի: Ե՛րշտ է, ժխտականի
համար կա նաև չէ ձևը, բայց դա կիրառվում է բաղադրյալ ստորոգյալ-
ների կազմում, օրինակ՝ մարդ է—մարդ չէ, մեծ է—մեծ չէ, սև է—սև
չէ և այլն:

Ժխտական օժանդակ բայը դրվում է նախադաս, դերբայներից ա-

ռաջ, և, այսպիսով, ստացվում են վերլուծական ժամանակների հետևյալ ձևերը:

Ներկա

դ ր ա կ ա ն		ժ խ տ ա կ ա ն	
գրում եմ	գրում ենք	չեմ գրում	չենք գրում
գրում ես	գրում եք	չես գրում	չեք գրում
գրում է	գրում են	չի գրում	չեն գրում

Անցյալ անկատար

դ ր ա կ ա ն		ժ խ տ ա կ ա ն	
գրում էի	գրում էինք	չէի գրում	չէինք գրում
գրում էիր	գրում էիք	չէիր գրում	չէիք գրում
գրում էր	գրում էին	չէր գրում	չէին գրում

Ապառնի

դ ր ա կ ա ն		ժ խ տ ա կ ա ն	
գրելու եմ	գրելու ենք	չեմ գրելու	չենք գրելու
գրելու ես	գրելու եք	չես գրելու	չեք գրելու
գրելու է	գրելու են	չի գրելու	չեն գրելու

Անցյալի ապառնի

դ ր ա կ ա ն		ժ խ տ ա կ ա ն	
գրելու էի	գրելու էինք	չէի գրելու	չէինք գրելու
գրելու էիր	գրելու էիք	չէիր գրելու	չէիք գրելու
գրելու էր	գրելու էին	չէր գրելու	չէին գրելու

Վաղակատար

դ ր ա կ ա ն		ժ խ տ ա կ ա ն	
գրել եմ	գրել ենք	չեմ գրել	չենք գրել
գրել ես	գրել եք	չես գրել	չեք գրել
գրել է	գրել են	չի գրել	չեն գրել

Անցյալի վաղակատար

դ ր ա կ ա ն		ժ խ տ ա կ ա ն	
գրել էի	գրել էինք	չէի գրել	չէինք գրել
գրել էիր	գրել էիք	չէիր գրել	չէիք գրել
գրել էր	գրել էին	չէր գրել	չէին գրել

ՀԱՐԿԱԴՐԱԿԱՆ ԵՂԱՆԱԿԻ ԺԽՏԱԿԱՆԻ ԿԱԶՄՈՒԹՅՈՒՆԸ.— Հարկա-
դրականի ժխտական ձևերը ևս կազմվում են դրական ձևերից 2 մաս-
նիկով, որը դրվում է կամ պիտի եղանակիչի վրա սկզբից կամ բուն
բայաձևի վրա սկզբից, ըստ որում ավելի գործածական են ու տարած-
ված առաջին ձևերը:

Ապառնի

դրական		ժխտական	
պիտի գրեմ	պիտի գրենք	չպիտի գրեմ	չպիտի գրենք
պիտի գրես	պիտի գրեք	չպիտի գրես	չպիտի գրեք
պիտի գրի	պիտի գրեն	չպիտի գրի	չպիտի գրեն

Անցյալի ապառնի

դրական		ժխտական	
պիտի գրեի	պիտի գրեին:	չպիտի գրեի	չպիտի գրեինք
պիտի գրեիր	պիտի գրեիք	չպիտի գրեիր	չպիտի գրեիք
պիտի գրեր	պիտի գրեին	չպիտի գրեր	չպիտի գրեին

Ինչպես նշեցինք, գործածական են նաև պիտի չգրեմ, պիտի չգրեի
և այլ ձևերը:

Պետք է գրեմ—պետք է գրեի դրական հարկադրականին համապա-
տասխան՝ կան նաև ժխտական չպետք է գրեմ—չպետք է գրեի||պետք է
չգրեմ—պետք է չգրեի ձևերը:

ԵՆԹԱԴՐԱԿԱՆ ԵՂԱՆԱԿԻ ԺԽՏԱԿԱՆԻ ԿԱԶՄՈՒԹՅՈՒՆԸ.— Ենթա-
դրական եղանակի ժխտականը ոչ թե կազմվում է դրականից, այլ յու-
րահատուկ, դրականից տարբեր կազմությույն ունի: Ենթադրականի ժրխ-
տականը կազմվում է ժխտական դերբայով և օժանդակ բայի ժխտա-
կան ձևերով, որոնք դրվում են դերբայից առաջ:

Ապառնի

դրական		ժխտական	
կգրեմ	կգրենք	չեմ գրի	չենք գրի
կգրես	կգրեք	չես գրի	չեք գրի
կգրի	կգրեն	չի գրի	չեն գրի

Անցյալի ապառնի

դրական		ժխտական	
կգրեի	կգրեինք	չէի գրի	չէինք գրի
կգրեիր	կգրեիք	չէիր գրի	չէիք գրի
կգրեր	կգրեին	չէր գրի	չէին գրի

ԱՐԳԵԼԱԿԱՆ ՀՐԱՄԱՅԱԿԱՆԻ ԿԱԶՄՈՒԹՅՈՒՆԸ.— Հրամայականի ժխտականը կոչվում է արգելական և կազմվում է ՄԻ մասնիկի միջոցով:

Հ. Բարսեղյանը արգելական հրամայականի կազմության մասին գրում է. «Բոլոր տիպի բայերի արգելական հրամայականը ծագումով կազմված է «մի» արգելականից և անորոշ դերբայի այլևայլ ձևափոխություններից: Արգելական հրամայականի եզակի թվում և խոնարհման բայերի «լ» վերջավորությունը փոխարինվում է «ր» վերջավորությամբ, իսկ և խոնարհիչը դառնում է ի: Օրինակ՝ մի գրիւր, մի սիրիւր, մի փախիւր, մի մտնիւր, մի խաղացնիւր, մի վախեցնիւր և այլն: Ա խոնարհման բայերի մեջ «մի» արգելականն ավելանում է անորոշ դերբայի վրա, որի «լ» վերջավորությունն ընկնում է: Օրինակ՝ մի կարդա, մի խաղա, մի մտտենա, մի բարձրանա և այլն: ... Ժխտական հրամայականի հոգնակին կազմվում է դարձյալ անորոշ դերբայով և «մի» արգելականով: Այս դեպքում անորոշ դերբայի «լ»-ն բոլոր տիպերի բայերում փոխարինվում է «ք»-ով: Օրինակ՝ մի գրեք, մի մտնեք, մի փախչեք, մի փախցնեք, մի կարդաք, մի մտտենաք, մի բարձրանաք և այլն»⁵⁰:

Սակայն արգելականի կազմության այս օրինաչափությունը այժմ փոխվում է: Քանի որ պարզ բայերի դեպքում հրամայականի դրական և արգելական ձևերը նույնանում են, ինչպես՝ գրիւր—մի գրիւր, սիրիւր—մի սիրիւր, կարդա—մի կարդա, հավատա—մի հավատա և այլն, ուստի և դրանց նմանակության մյուս բայերի արգելական ձևերը ևս կազմվում են դրական ձևերից, ինչպես՝ գտիւր—մի գտիւր, փախիւր—մի փախիւր, բարձրացիւր—մի բարձրացիւր, հագցցու—մի հագցցու և այլն, որոնք ավելի ու ավելի են տարածվում և գերիշխող դառնում: Ախալված չենք լինի, եթե ասենք, որ արդի հայերենում արգելական հրամայականի ձևերը կազմվում են դրական հրամայականից: Այսպես, եթե հաշվի չառնենք ժամանակակից լեզվում արդեն հնարանությունների վերածվող կազմությունները, արգելական հրամայականի ձևերը կունենան հետևյալ պատկերը:

դրական

արգելական

ե զ ա կ ի

գրիւր

մի գրիւր

(գրիւ)

(մի գրիւ)

փախիւր

մի փախիւր

գտիւր

մի գտիւր

բարձրացրու

մի բարձրացրու

կարդա

մի կարդա

բարձրացիւր

մի բարձրացիւր

⁵⁰ Հ. Բարսեղյան, Արդի հայերենի բայի և խոնարհման տեսություն, էջ 318:

գրեցեք	մի գրեցեք
(գրեք)	(մի գրեք)
փախեք	մի փախեք
գտեք	մի գտեք
բարձրացրեք	մի բարձրացրեք
կարդացեք	մի կարդացեք
բարձրացեք	մի բարձրացեք

Արգելական հրամայականի մի փախչիւր, մի գտնիւր, մի խաղացնիւր, մի մտնեմ, մի փախչեմ, մի փախցնեմ, մի կարդամ, մի մտնեմ, մի բարձրանամ և այլ ձևերը վերածվում են հնաբանությունների կամ գտնվում են հնաբանություններ դառնալու ճանապարհին:

ԴԵՐԲԱՅՆԵՐԻ ԺԵՏԱԿԱՆ ՁԵՎԵՐԸ.— Չ մասնիկով կազմվող ժխտական ձևեր են ունենում նաև դերբայները, բայց միայն անկախ, բառային ինքնուրույն գործածություն ունեցող դերբայները, այսինքն անորոշ, անկատար II, հարակատար, ենթակայական և ապառնի II դերբայները, օրինակ՝ գրել—չգրել, գրելիս—չգրելիս, գրած—չգրած, գրող—չգրող, գրելիք—չգրելիք, կարդալ—չկարդալ, կարդալիս—չկարդալիս, կարդացած—չկարդացած, կարդացող—չկարդացող, կարդալիք—չկարդալիք:

ՀԱՐԱԳՐԱԿԱՆ ԲԱՅՆԻ ԽՈՆԱՐՀՈՒՄԸ

ՀԱՐԱԳՐԱԿԱՆ ԲԱՅՆԻ ԽՈՆԱՐՀՄԱՆ ԱՌԱՋԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ.— Ժամանակակից հայերենի խոնարհման համակարգում չափազանց մեծ դեր ու կշիռ ունեն այսպես կոչված հարադրական բայերը՝ դուրս գալ, ներս գալ, խաղ անել, լաց լինել, փռն մտնել, գրել տալ, զարդարել տալ, մեռնել պլծնել, գալ անցնել, թողնել զնալ, պակվել ընկնել և այլն:

Ինչպես օրինակներն են ցույց տալիս, դրանցից մի մասի մեջ հանդես է գալիս որևէ խոսքի մաս (մակբայ, գոյական և այլն) և բայ (օրինակ՝ ներս գալ, խաղ անել), մի մասի մեջ անորոշ դերբայը և տալ բայը, որոնց միասնությամբ պատճառական իմաստ է արտահայտվում (գրել տալ, զարդարել տալ), իսկ մյուս մասը իրենից ներկայացնում է իմաստային այս կամ այն աղերսակցությունն ունեցող երկու բայերի միություն (Թուշել գնալ, պոկվել ընկնել):

Առաջին և երկրորդ խմբերի (դուրս գալ, գրել տալ) հարադրական բայերի խոնարհման առանձնահատկությունն այն է, որ վերլուծական ձևերի և՛ դրականում, և՛ ժխտականում օժանդակ բայն ընկնում է հա-

րադրի և բայական մասի միջև, օրինակ՝ դուրս է գալիս—դուրս չի գալիս, դուրս է եկել—դուրս չի եկել, գրել է տալիս—գրել չի տալիս, գրել է տվել—գրել չի տվել և այլն։ Պարզ ժամանակներում դրանց խոնարհումը չի տարբերվում սովորական բայերի խոնարհումից, օրինակ՝ դուրս եկա, դուրս եկաւ, դուրս եկավ, գրել տվի, գրել տվիւ, գրել տվեց. դուրս գամ, դուրս գաս, դուրս գա. գրել տամ, գրել տաս, գրել տա և այլն։ Ընթացողական եղանակում *Կ(Ը)* մասնիկը դրվում է խոնարհվող բայաձևի վրա, օրինակ՝ դուրս կգամ—դուրս կգայի, գրել կտամ—գրել կտայի։ Սակայն հարկադրականի դեպքում ՊԻՏԻ եղանակիչը կարող է դրվել և՛ անմիջապար խոնարհվող բայի, և՛ հարադրի վրա, օրինակ՝ դուրս պիտի գամ||պիտի դուրս գամ, գրել պիտի տամ||պիտի գրել տամ և այլն։ Համադրական ձևերի ժխտականի դեպքում *Չ* մասնիկն անմիջապար դրվում է բայական մասի վրա, օրինակ՝ դուրս զնաց— դուրս չզնաց, գրել տրվեց—գրել չտվեց, գրել տամ—գրել չտամ և այլն։ Նույն կերպ անմիջապար խոնարհվող բայաձևի վրա է դրվում նաև արգելական հրամայականի ՄԻ մասնիկը, օրինակ՝ դուրս զնա—դուրս մի զնա, դուրս զնացեմ—դուրս մի զնացեմ, գրել տվեմ—գրել մի տվեմ և այլն։ Սակայն առանձին դեպքերում ՄԻ ձևը կարող է դրվել նաև հարադրական բայի վրա, որպես մի ամբողջության վրա սկզբից, օրինակ՝ մի դուրս զնա, մի դուրս զնացեմ, մի գրել տվեմ և այլն։ Այս ձևերը կանոնի աստիճանի չեն բարձրացել և հանձնարարելի չեն։

Ներս գալ, գրել տալ տիպի նման են խոնարհվում երկրորդական վերլուծական ժամանակներ կաղմող գրելիս լինել, գրած լինել, գրելու լինել հարադրությունները, ինչպես՝ գրելիս եմ լինում—գրած եմ լինում—գրելու եմ լինում, գրելիս չեմ լինում—գրած չեմ լինում—գրելու չեմ լինում, գրելիս եղա—գրած եղա—գրելու եղա, գրելիս չեղա—գրած չեղա—գրելու չեղա և այլն։

Թուշել գնալ տիպի հարադրականի բայերի խոնարհումը առանձնապես չի տարբերվում սովորական բայերի խոնարհումից, միայն վերլուծական ժամանակներում օժանդակ բայը կարող է դրվել և՛ առաջին, և՛ երկրորդ բաղադրիչից, հետո՝ ըստ այն բանի, թե ո՞ր բաղադրիչի վրա է ընկնում տրամաբանական շեշտը, օրինակ՝ թռչում է գնում||թռչում գրում է, թռել է գնացել||թռել գնացել է։ Ժխտական խոնարհման ժամանակ օժանդակ բայն ընկնում է նախադաս՝ դրվելով առաջին բաղադրիչից առաջ, օրինակ՝ չի մեռնում պրծնում, չի թռել գնացել։ Համադրական ժամանակների խոնարհումը սովորական խոնարհումից ոչնչով չի տարբերվում, միայն ժխտականի դեպքում *Չ* մասնիկը դրվում է միայն առաջին բայի վրա, օրինակ՝ չմեռավ պրծավ, չթռչեմ գնամ և այլն։

Մ Ա Կ Բ Ա Յ

ՄԱԿԲԱՅՐ ՈՐՊԵՍ ԽՈՍՔԻ ՄԱՍ.— Մակբայը որպէս խոսքի մաս իմաստալին տեսակետից բնորոշվում է նրանով, որ ցույց է տալիս գործողութեան հատկանիշ կամ էլ հատկանիշի հատկանիշ: Եթե գործողութունը, գրութունը, որակը, քանակը միավորենք առարկայի հատկանիշ ավելի լայն հասկացութեան տակ, ապա մակբայը ցույց է տալիս հատկանիշի հատկանիշ:

Որպէս հատկանիշ ցույց տվող բառերի կարգ մակբայը շփման կետեր ունի ածականի հետ, միայն այն տարբերությամբ, որ եթե ածականը ցույց է տալիս առարկայի հատկանիշ, ինչպես՝ գեղեցիկ գրիչ, լավ մտդ, ապա մակբայը ցույց է տալիս հատկանիշի հատկանիշ՝ շափազանց գեղեցիկ գրիչ, շատ լավ մարդ: Եթե այս վերջին կետը ուրիշ լեզուների համար նշանակություն ունի, ապա հայերենի համար այդ էլ էական ու վճռական նշանակություն չունի, որովհետև որակական ածականները ոչ միայն կարող են գործածվել գոյականների հետ՝ ցույց տալով առարկայի հատկանիշ, այլև կարող են գործածվել բայերի հետ՝ ցույց տալով գործողութեան հատկանիշ:

Այդ հատկությունը մեր լեզուն ունեցել է դեռևս գրաբարյան շրջանում, որտեղ որակական ածականները կարող էին գործածվել բայերի հետ՝ հանդես գալով ձևի պարագայի շարահյուսական պաշտոնով, ինչպես՝ «Զայն դուք իսկ քաջ գիտեք». «Խօսեցաւ պարզ». «Շատ ընդդիմացան Քրիստոսի հրէայք». «Փշրեաց մանր». «Թափուն և ծածուկ քանաք զնոյն գործել». «Թեթև կրիցեք զաշխատանսն». «Արձակ բանակիցեն». «Աճեղ գոչէ». «Ազնիւ ասացէր». «Ազատ և անխտիր մեղանշեն»¹:

Սակայն, այնուամենայնիվ, գրաբարում ածականի և մակբայի միջև կարող էր դիտարկվել ձևաբանական տարբերություն, քանի որ ածականը գոյականի հետ գործածվելիս որոշակի դեպքերում համաձայնում էր նրան թվով և հոլովով (մեծ տուն—մեծի տան—մեծք տունը—մեծաց տանց և այլն): Մեր լեզվի հետագա պատմական զարգացման ընթացքում վերանում է ածականի և գոյականի համաձայնությունը, և այդ բանը իր հերթին ավելի է նպաստում որակական ածականների մակբայական կիրառությանը: Մեր լեզուն այժմ հասել է մի այնպիսի դը-

¹ Բոլոր օրինակները տե՛ս «Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի». Վենետիկ, 1834—

բության, որ որակական ածականները դանպաժորեն պորձածվում են բայերի հետ, այսինքն կիրառվում են ինչպես մակրայ՝ հասնոս գալով ձևի պարագայի շարանյութական պաշտոնով, ինչպես՝ «Կանգնած էր նա հանդարտ, անվրդով» (Շիրվ.)։ «Ժիշկը կամացույց հաղորդեց նրան որդու ժամանման լուրը (Շիրվ.)։ «Ու տղերքը տխուր ու լուռ վերադարձան դեպի տուն» (Թում.)։ «Մանր տերալով թեք ընկավ ծերը» (Թում.)։ «Միտք է անում տխրադեմ» (Թում.)։ «Մարությանը մինչև վերջը լսեց նրան լուռ ու ուշադիր» (Նար-Դոս)։ «Անաղմուկ, անտրտուն, անհնչյուն գալիս են ու ներքից հեռանում» (Տեր.)։ «Գծկամ նայում են ժայռերը խոժոռ, Տխուր խաղում են ալիքները ժիր» (Տեր.)։ «Ինձ անլա՛ց թաղեցեք, ինձ անխո՛ս թողեցեք» (Տեր.)։ «Քայլում էինք մենք կայտառ ու ջահել»։ «Ով, որ գալու էք զվարթ ու թեթևալյլ» (Չար.)։ «Թեթև նայեց սեպուհներին ու մեղմաձայն կշտամբեց» (Դեմ.)։ «Հեզ ու խոնարհ ասաց վարդանը» (Դեմ.)։

Բերված օրինակներից կարելի է գալ այն հզորացություն, որ որակական ածականները իրենց բառիմաստի մեջ համատեղում են և՛ առարկայի հատկանիշի, և՛ գործողության հատկանիշի իմաստ, ինչպես՝ տխուր մարդ, բնիկ ծաղիկ և տխուր ֆայել, բնիկ ծպտալ։

Ուրեմն՝ տխուր, բնիկ և նման բառերը կամ որակական ածականների գոնե ճշդ մեծամասնությունը միաժամանակ ունի մակրայական իմաստ և նշանակում են նաև տխուրեմ|տխրաբար, բնիկեմ|բնիկաբար կամ վերլուծական ձևով՝ տխուր կերպով|ձևով, բնիկ կերպով|ձևով։ Եվ բայերի հետ որակական ածականները շատ դեպքերում գործածված ենք տեսնում կամ ածանցավոր ձևով որպես մարդու մակրայներ, կամ կերպով, ձևով բառերի հետ որպես վերլուծական մակրայներ, ինչպես՝ ա) «Մտերմաբար բռնեց նժույգի սանձից» (Բաֆֆի)։ «Անըսպասելիորեն ընդհատեց իր հարցափորձը» (Դեմ.)։ «Մարությանը դարձյալ լուռ էր կամեստորեն» (Նար-Դոս)։ «Քո պայծառ գահից մեղմորեն իջիր» (Տեր.)։ «Մոր պես բնիկաբար մոտեցիր դեմքիս» (Տեր.)։ «Ու քայլում է աղջիկն այնպես զգուշորեն» (Սևակ)։ «Հառաչեց Սրաֆիոն Գասպարիչը՝ գլուխը տխուրեն շարժելով» (Շիրվ.)։ բ) «Հարցրեց մայրը ֆաղց՝ կերպով ծպտալով» (Բաֆֆի)։ «Հարցրեց իշխանը ափսիս լուրջ կերպով» (Բաֆֆի)։ «Ժիր կերպով պատվում էր կրակի շուրջը» (Բաֆֆի)։ «Կամաց արտասանեց եման և բույլ կերպով ծպտաց» (Նար-Դոս)։ «Նրանք անկեղծ, ուրախ կերպով խնդում էին անդադար» (Նար-Դոս)։ «Լուռ, դողդուղուն կերպով ծիծաղեց» (Նար-Դոս)։ «Աննկատելի կերպով դիտեց երկուսին ու չնկատելու տվեց Անահիտի հուզմունքը» (Դեմ.)։ Հասկանալի է, որ նույն իմաստը կարող է արտահայտվել նաև ձևով, եղանակով բառերով, ինչպես՝ «Կիսահեգնական, կիսախրատական ձևով|հղանակով ասաց»։ «Հանգիստ ու հասարակ ձևով|եղանակով վրձնեց այդ հարցը» և այլն։

Այսպես ուրեմն՝ մակբայական իմաստով լեզվում ունենում ենք զուգահեռ ձևեր, ինչպես ԲՆԲՈՒՂ||ԲՆԲՆՈՒՆԵ||ԲՆԲՈՒՂ կերպով (Լիսնակով), ձև-ված, մեզմ||մեղմուրեն||մեյմ կերպով, զգույշ||զգույժուրեն||զգույշ կերպով և այլն:

Ինչպես առիթ ենք ունեցել նշելու, որոշ քերականների մակբայի շարահյուսական պաշտոնով հանդես եկող ածականները տվյալ շարահյուսական կապակցության մեջ համարում են հենց մակբայներ, իսկ որոշ քերականներ էլ գտնում են, որ ածականը իր շարահյուսական բոլոր կիրառությունների դեպքում մնում է որպես ածական և մակբայ համարվել չի կարող, Հասկանալի է, որ հարցի այս տարբեր լուծումները պայմանավորված են նրանով, թե էական, թե՞ երկրորդական է համարվում խոսքի մասերի որոշման շարահյուսական հիմունքը:

Մեր կարծիքով ճիշտ պետք է համարել առաջին տեսակետը: Որական ածականների պարագայական կիրառությունը ոչ թե պատահական, անցողիկ հատկանիշ է, այլ հայերենի հատուկ մի երևույթ է: Լեզվում ինչքան զանգվածային է, ասենք, լավ և ճիսնալի բառերի որոշչային կիրառությունը, ինչպես՝ լավ մարդ, զինվու, աղջիկ, ճիսնալի դասախոս, բժիշկ, բանվոր և այլն, նույնքան զանգվածային է դրանց նաև պարագայական կիրառությունը, ինչպես՝ լավ խոսեց, գրեց, խաղաց, պարապեց, կուլեց, հանձնեց. ճիսնալի խոսեց, զկուլեց, կուլեց, խաղաց, դատեց, կարդաց, լուծեց և այլն: Եվ ամենևին էլ ճիշտ չէ այս կիրառություններից առաջինը համարել հիմնական, խոսքի մասային իմաստից բխող, իսկ երկրորդը՝ ոչ հիմնական, շարահյուսական կիրառությամբ պայմանավորված:

Ասենք նաև այն, որ «մաքուր» մակբայ համաբովորող որոշ բառեր կարող են դրվել նաև գոյականների վրա, ինչպես՝ արագ շարժում, զանդաղ վերադարձ, լիովին ոչնչացում և այլն: Ժիշտ է, այս օրինակներում մակբայները գործածված են բայանունների հետ, բայց դա հարցի էությունը չի փոխում: Քանի որ նրանք հանդես են գալիս որոշչի պաշտոնով, ուրեմն և մեզ համար տվյալ դեպքում ածականներ են և ոչ թե մակբայներ: Պետք է նշել նաև, որ այսպես կոչված իմաստաբանական մոտեցման դեպքում առանձին դեպքերում ուղղակի անհնար կլինե՞ր որոշել տվյալ բառը ածական, թե՞ մակբայ պետք է համարել: Այսպես օրինակ՝ շատ և Բիշ բառերը ավելի գոյականների՞, թե՞ բայերի վրա են դրվում— ուղղակի անհնար է ասել:

Եզրակացությունն այն է, որ հայերենում որակական ածականները և մակբայները շատ դեպքերում տարբերակված չեն, և միևնույն բառը կարող է հանդես գալ և հանդես է գալիս ածականի ու մակբայի դերով: Հասկանալի է, որ առաջին դեպքում տվյալ բառն ածական է, իսկ երկրորդ դեպքում՝ մակբայ:

Մակբայը կարող է դրվել նաև ածականների կամ մակբայների վրա՝

առավելապես ցույց տալով հատկանիշի աստիճանը կամ գործածվելով մի այլ նշանակութամբ, ինչպես՝ «Լեռնային վտակը հագիվ լսելի ձայնով խշշում էր սառույցի տակ» (Անան.). «Սիմոնը մի շատ խելացի քայլ արավ» (Անան.). «Գուցե նրան, նեղում էր խիստ մաքուր և խիստ փայլուն օւլայած շապիկի բարձր ու ամուր օձիքը» (Շիրվ.). «Նրա դեմքը խիստ լուրջ արտահայտություն էր ստացել» (Նար-Դոս). «Կոիվն իմ ներսում բավական երկար տևեց» (Անան.). «Գլուխը թեթև էր կրծքին, որ քեթևակի բաց էր» (Շիրվ.). «Այսօր փողոցը գրեթե ամայի էր» (Շիրվ.). «Հավիտյան վազող ու միշտ ժրաշան՝ խոտերի միջից առվակը խնդաց» (Չար.). «Հավետ անմոռաց մեր Գուլիցիներ» (Սևակ) և այլն:

Սակավադեպ մակբայները կարող են գործածվել նաև թվականների հետ՝ ցույց տալով թվականով արտահայտված քանակի հավաստիականությունն աստիճանը, օրինակ՝ «շուրջ երեք տարի», «ուղիղ վեց ամիս», «մոտ քսան աշակերտներ» և այլն:

Մինչև այժմ քննվածները կարելի է կոչել հատկանշային մակբայներ, որովհետև դրանք ցույց են տալիս գործողության կատարման ձևը կամ հատկանիշի դրսևորման չափն ու աստիճանը:

Մի շարք մակբայներ ցույց են տալիս գործողության կատարման կամ հատկանիշի դրսևորման տեղն ու ժամանակը, ինչպես՝ «Թավամազ հոնքերը կարծես վաչ իշան աչքերի սուր հայացքն ալելի խտացնելու համար» (Մուր.). «Իշնում է մայթերին, էլեկտրաքարշի վագոնների վրա, ամենուր (Անան.). «Գազանը տեղ-տեղ վայր էր ընկել» (Անան.). «Բազմաթիվ նախանձուտ հայացքներ ուղեկցում էին նրան ամենուրեք (Շիրվ.). «Իսկ նա հնչում էր ամենուր ու միշտ, Ամենուր ու միշտ, Ուր հայն էր շնչում» (Սևակ). «Միշտ արևկող էր անում՝ մեջքը վրանին հենած և միշտ սրթարթում էր, միշտ մրսում» (Անան.). «Տրեխների գոյությունը տակավին չէր երևում» (Շիրվ.). «Վաղուց, վաղուց մըտորում է իմ մեջ մի անհուն ցանկություն. վաղուց ելք է փնտրում կուտակված մի կարոտ» (Չար.). «Քեզ երբեք սիրտս չի մոռանա» (Տեր.). «Էգուց նախիրը կտանես արոտ» (Թում.) և այլն:

Բոլոր աավածներից կարելի է եզրակացնել, որ մակբայները նախադասության մեջ, որպես կանոն, հանդես են գալիս ձևի, չափ ու քանակի, տեղի, ժամանակի պարագաների շարահյուսական պաշտոններով: Սակայն պարագայական պաշտոններով հանդես եկող ոչ բոլոր բառերն են, որ մտնում են մակբայների մեջ: Այսպես են, օրինակ. գոյականները:

Սակայն պետք է նկատի ունենալ, որ երբ գոյականները նախադասության մեջ իրենց զանազան հոլովական ձևերով կատարում են պարագայի պաշտոն, ապա նրանք այս կամ այն չափով կորցնում են իրենց առարկայական նշանակությունը և հակվում են դեպի մակբայները: Վերցնենք հետևյալ նախադասությունները. «Լուրը նույն ժամին

տարածվեց ամբողջ գյուղում»։ «Ամռանը զինվորները վերադարձան»։ «Բարկությունից գունատվել էր»։ «Մեծ սիրով կկատարեմ քո հանձնարարությունը»։ Այս նախադասությունների մեջ ընդգծված բառաձևերը ցույց են տալիս գործողության կատարման տեղը, ժամանակը, պատճառը, ձևը, այսինքն հանդես են գալիս պարագայական նշանակությամբ։ Բայց դա էլ ինքնին նշանակում է, որ գյուղում, ամռանը, բարկությունից, սիրով բառաձևերը տվյալ կիրառությամբ հակվում են դեպի մակբայները, որովհետև այս կամ այն շափով կորցնելով իրենց առարկայական նշանակությունը՝ պատասխանում են ուրախ, ե՛րբ, ի՞նչ պատճառով, ինչպե՞ս հարցերին։ Սակայն այս և նման ձևերը իրավացիորեն մակբայ չեն համարվում և չեն էլ կարող համարվել, որովհետև սրանք ոչ թե անկախ ու ինքնուրույն բառեր են, այլ բառաձևեր և որպես այդպիսիք մըտնում են համապատասխան գոյականների հոլովական հարացույցի մեջ՝ գյուղ—գյուղի—գյուղից—գյուղով—գրուղում, բարկություն—բարկությամբ—բարկությունից—բարկությամբ և այլն։ Մյուս կողմից՝ շնայած գոյականների պարագայական կիրառության դեպքում նրանց առարկայական նշանակությունը այս կամ այն շափով խամրում է, սակայն սխալ կլինե՞ր ասել, թե այդ դեպքում նրանց առարկայական նշանակությունը վերանում է ընդհանրապես։ Ինչքան էլ որ գյուղում, ամռանը, բարկությունից, սիրով ձևերը գործածվում են որպես պարագա, այնուամենայնիվ, առարկայական նշանակությունը նրանց մեջ առկա է և այդ պատճառով էլ նրանք ազատ որոշիչներ են ընդունում, իսկ բառի շարահյուսական այդ հատկանիշը գոյական լինելու լավագույն չափանիշն է։

Հայ քերականության մեջ ճիշտ կերպով գոյականով արտահայտված պարագաները առանձնացվել են մակբայով արտահայտված պարագաներից. առաջինները կոչվել են պարագայական խնդիրներ, իսկ երկրորդները՝ բուն պարագաներ։ Մ. Աբեղյանը նշում է, որ պարագայական խնդիրները՝ այսինքն գոյականով արտահայտված պարագաները, միջին տեղն են բռնում բուն պարագաների՝ այսինքն մակբայով արտահայտված պարագաների և առարկայական խնդիրների միջև²։

Տվյալ դեպքում, սակայն, մեզ հետաքրքրում է գոյականի և մակբայի հարաբերակցության և տարբերակման հարցը։ Մ. Աբեղյանը գրտնում է, որ բուն պարագաներին ժամանակի անուններից մոտենում են այսօր, երեկ, վաղը, էգուց, այժմ, հիմի, առաջ բառերը, բայց դրանք մակբայ համարելու հիմք չկա, քանի որ գրանք հոլովվող բառեր են և խոսքի մեջ կատարելապես պահում են իրենց հոլովական նշանակությունները³։ Նա նշված բառերը վճռականորեն ու անվերապահորեն գոյականներ է համարում՝ հավասարության նշան դնելով սրանց և շաբաթ, ամիս, տարի, առավոտ, իրիկուն բառերի միջև՝ գրելով. «Եվ ինչ-

² Տե՛ս Մ. Աբեղյան, Հայոց լեզվի տեսություն, էջ 382։

³ Անդ, էջ 383։

պես որ վերջինները ժամանակի պարագայի նշանակությամբ գործ են ածվում իբրև ժամանակի հայցական՝ փոխանակ ներգոյականի,— նա առավոտը եկավ, նա իրիկունը կգա, նա ամառն եկավ և այլն,— նույն ձևով բանում են և՛ նա երեկ եկավ, նա վաղը կգա, նա էգուց կգա և այլն: Այսօր բառն ևս նույն տեղի պարագայական խնդիր է և ոչ մակ-բայ, ինչպես որ պարագայական խնդիր են՝ նա այս շաբաթ գնաց, նա այս ամիս գնաց, նա այս տարի գնաց, Այս ամառ ես գլուղումն էի, Այս ձմեռ ձյուն եկավ և այլն խոսքերի մեջ այս շաբաթ, այս ամիս, այս տա-րի, այս ամառ, այս ձմեռ⁴: Ելնելով սրանից էլ նա գտնում է, որ պետք է գրի որպես երկու բառ՝ այս օր, ինչպես որ գրվում են այս շաբաթ, այս ամիս, այս տարի և այլն:

Կարծում ենք, որ ճիշտ չի հավասարության նշան դնել այսօր, երեկ, վաղը, էգուց, այժմ, հիմի, առաջ և շաբաթ, ամիս, տարի, առավոտ, ի-րիկուն բառերի միջև: Այս երկու խմբերի բառերը հավասարեցվում են, որովհետև հավասարապես հոլովվող բառեր են և պահում են իրենց հո-լովական նշանակությունները: Դա, իրոք, ընդհանրություն է: Բայց բա-ռերի այդ խմբերը չունեն արդյոք ձևակազմական և իմաստային ու կիրառական տարբերություններ: Այսպիսի տարբերություններ անշուշտ կան: Դրանք կարելի է ամփոփել հետևյալ կետերում.

1. Առաջին խմբի բառերը հոգնակի թիվ չեն կարող կազմել (մի-այն գործածական է առաջ բառի հոգնակի ներգոյականի ձևը՝ առաջնե-րում), իսկ երկրորդները ազատ գործածվում են հոգնակի թվով՝ շա-բաթներ, ամիսներ, տարիներ և այլն: Ըստ այդմ՝ վերջիններն ազատ կապակցվում են քանակական թվականների հետ՝ երեք շաբաթ, չորս ամիս, հինգ տարի և այլն, իսկ առաջինները քանակական թվականների հետ գործածվել չեն կարող. երկու այսօր, չորս երեկ և այլ ձևեր լեզվում գոյություն չունեն:

2. Առաջին խմբի բառերը, որպես կանոն, ենթակայի և խնդրի պաշ-տոններով հանդես գալ չեն կարող, իսկ երկրորդ խմբի բառերի գոր-ծածությունն այդ պաշտոններով սովորական է ու զանգվածային:

3. Առաջինները սովորաբար որոշիչներ ընդունել չեն կարող՝ գեղե-ցիկ, հաղթակամ այսօր, վաղը, էգուց և այլ կապակցությունները գոր-ծածական չեն, իսկ երկրորդները ազատորեն որոշիչներ են ընդունում՝ գեղեցիկ, հաղթակամ շաբաթ, ամիս, տարի և այլն:

Այս երկու խմբի բառերի ձևակազմական և կիրառական-շարահյու-սական տարբերություններն արդյունք են այն բանի, որ շաբաթ, տարի, ամիս և այլ բառերը ցայտուն դրսևորված առարկայական նշանակու-թյուն են արտահայտում, իսկ այժօր, վաղը, երեկ, էգուց, այժմ, հիմի, առաջ բառերի առարկայական նշանակությունը եթե իսպառ էլ չի մա-րել, ապա որոշակի չափով խամրած է: Այս բառերի մեջ առարկայական

⁴ Աճդ:

նշանակութեան որոշ հետքեր պետք է տեսնել այնքանով, որքանով որ վերջիվերջո դրանք հոլովվող բառեր են, բայց պետք է նկատի ունենալ, որ դրանց հոլովական ձևերը՝ այսօր—այսօրվա—այսօրվանից, երեկ—երեկվա—երեկվանից, վաղը—վաղվա—վաղվանից և այլն հանդես են գալիս պարագայական (ուղղականը և բացառականը) և որոշչային ֆունկցիաներով, այսինքն՝ ոչ առարկայական, ոչ գոյականական ֆունկցիաներով:

Այսքանից հետո ո՞րն է ընդհանուր եզրակացությունը. այսօր, երեկ, վաղը; էգուց, հիմի, առաջ բառերը գոյականե՞ր, թե՞ մակբայներ են: Եթե այդ հարցին անպայմանորեն պետք է պատասխանել, ապա դրանք ավելի մակբայներ, քան թե գոյականներ են, որովհետև խոսքի մեջ հանդես են գալիս ոչ թե գոյականի, այլ մակբային հատուկ շարահյուսական ֆունկցիաներով, իսկ բառերի շարահյուսական ֆունկցիան վերջիվերջո բխում է և պայմանավորված է նրանց խոսքիմասային իմաստով:

Բերված փաստերից միաժամանակ բխում է նաև այն եզրակացությունը, որ առանձին դեպքերում եթե շատենք անհնարին, ապա շատ դժվար է առանձնացնել գոյականն ո՞վ մակբայը միմյանցից: Հայ քերականությունների մեջ այդ հարցի վերաբերյալ հատուկ չափանիշներ չեն մշակված: Դա ցույց տալու համար նշենք հետևյալը: Ս. Աբրահամյանը մի կողմից կեսօրին, կեսգիշերին, գիշերով, ցերեկով համարում է մակբայներ⁵, իսկ մյուս կողմից էլ «Ծրեխաները խաղում են դրսում»։ «Ներսում շատ շոգ է» նախադասությունների դրսում և ներսում բառերը համարում է գոյականներ⁶: Անմիջաբար նկատվում է, որ գոյականի ու մակբայի տարբերվածան ու սահմանագծման միասնակտն չափանիշ չկա: Ինչո՞վ են կեսօրին, կեսգիշերին, գիշերով, ցերեկով ձևերը մակբայներ. չե՞ որ դրանք կենդանի հոլովական ձևեր են, պահպանում են իրենց հոլովական նշանակությունը, առարկայական իմաստը և բոլոր այդմ կարող են որոշիչներ ընդունել, ինչպես՝ արևավառ կեսօրին, մութ կեսգիշերին, ձյունախառն գիշերով, անձրևային ցերեկով:

Այդ դեպքում ինչո՞ւ մակբայներ չհամարել նաև, ասենք, իրիկնապահին, լուսաղեմին ձևերը հետևյալ նախադասությունների մեջ. «Իրիկնապահին նրան գտանք մի խոր անտառում» (Թում.). «Լուսաղեմին տղերքը վերադարձան» (Թում.):

Մյուս կողմից, եթե հակառակ այս բոլորին՝ դրանք համենայն դեպս մակբայներ են, ապա առավել ևս մակբայներ են դրսում և ներսում (դուրս և ներս) ձևերը, որովհետև դրանց առարկայական նշանակությունը համարյա զգալի չէ և այդ պատճառով էլ չեն կարող որոշիչներ

⁵ Տե՛ս Ս. Աբրահամյան, Չթեքվող խոսքի մասերը..., էջ 259:

⁶ Տե՛ս անդ, էջ 230:

ընդունել (մեծ ներսում, մեծ դրսում, լավ ներսում, լավ դրսում և նման այլ կապակցություններ լեզվում գոյություն չունեն):

Պետք է ուշադրություն դարձնել նաև հետևյալ հանգամանքի վրա: Ս. Աբրահամյանը, ի թիվս ուրիշների, տեղի մակբայներ է համարում նաև վեր, վառ, մեջտեղ, հեռու բառերը, ըստ որում, որպես օրինակներ բերվում են այնպիսի նախադասություններ, որոնց մեջ այս բառերը գործածվում են ուղիղ ձևով, ինչպես՝ «Սմբատը երբեմն նայում էր վեր»։ «Նա կանգնեց սենյակի մեջտեղ»։ «Բյուրավոր ճառագայթները տարածվում են հեռու ու նեոու»⁷: Հայտնի է, որ այս բառերը հոլովվում են, ինչպես՝ վեր—վերի—վերից, մեջտեղ—մեջտեղի—մեջտեղից—մեջտեղում, հեռու—հեռվի—հեռվից—հեռվում: Մի կողմ թողած սեռական-տրական հոլովը, հարց է առաջանում՝ այս բառերի բացառական, գործիական և ներգոյական ձևերը ևս մակբայնե՞ր են, թե՞ ոչ: Ս. Աբրահամյանի գրքում այս հարցի պատասխանը չի տրված, բայց բերված օրինակներից կարելի է կոհհել, որ հեղինակը մակբայներ է համարում միայն այս բառերի ուղիղ ձևերը: Սակայն մեր խորին համոզմամբ այս բառերի ուղիղ և թեք ձևերի միջև խոսքիմասային տարբերություններ չկան: Եթե հեռու բառը մակբայ է «նա գնաց հեռու» նախադասության մեջ, ապա նա մակբայ է նաև «նա գալիս է հեռվից» նախադասության մեջ: Նույն ձևով էլ՝ եթե վեր բառը մակբայ է «նա նայում է վեր» կապակցության մեջ, ապա մակբայ է նաև «նա նայում է վերից» կապակցության մեջ: Ըստ երևույթին այսպիսի բառերի և՛ ուղիղ, և՛ թեք հոլովական ձևերը,¹ որոնք չեն կարող խնդրի ֆունկցիայով հանդես գալ, փաստորեն մակբայներ են կամ գտնվում են մակբայացման ճանապարհին:

Սակայն ինչպես էլ որ մոտենանք այս հարցերի լուծմանը, մի բան պարզ է ու որոշակի. լրիվ տրամաբանական ու հետևողական և հակասություններից բացարձակապես զերծ քերականական համակարգեր չեն եղել և ըստ երևույթին չեն էլ լինի, որովհետև կենդանի ու զարգացող և ժողովրդի բերանում հավերժ ծփացող այդ անհուն օվկիանոսը քերականական կաղապարներով ու կանոններով պարփակելն ուղղակի անհնար է, և լեզվաբանը միշտ վերահասու է լեզվի միայն ամենաընդհանուր օրինաչափություններին:

Այսպիսով, կատարված վերլուծություններով և որոշ լեզվաբանների հայացքների քննադատական շարադրանքով ուրվագծվեցին մակբայի, որպես խոսքի մասի, իմաստային ու ձևաբանական առանձնահատկությունների և շարահյուսական կիրառության ոլորտների ընդհանուր պատկերը: Այժմ անցնենք մակբայների ուսումնասիրության հետ կապված կոնկրետ հարցերի քննությանը:

⁷ Տե՛ս անդ, էջ 264:

ՊԱՐԶ ՄԱԿԱՐԱՅՆԵՐ.— Կազմությամբ մակբայները տարբերվում են նյութական իմաստ արտահայտող մյուս խոսքի մասերից նրանով, որ, մի կողմ թողած մակբայաբար հանդես եկող որակական ածականները, բուն մակբայների մեջ մտնող արմատական բառերը շատ քիչ են. դրանց քանակը չի անցնում մի քանի տասնյակից: Ժամանակակից լեզվի սեռականից արմատական կարող են համարվել հետևյալ մակբայները. երբեմն, այժմ, միշտ, հետո, իսկույն, նախ, ապա, իսպառ, արդեն, միասին, հիմա, երբեք, դեռ, մերք, կամաց, շարունակ, աստ, անդ, ամենուր, հապենպ, հավետ, հավերժ, հանկարծ, կանուխ, հույժ, հար, շտապ, արդ, ուշ, շուտ, վեր, վար, ցած, առաջ, արագ, դանդաղ և այլն: Նշենք, որ ժամանակակից լեզվի տեսակետից պարզ կամ արմատական համարվող բերված մակբայների գոնե մի մասը պատմականորեն ոչ թե պարզ, այլ բաղադրյալ բառեր են:

Պարզ մակբայների սակավաթիվ քանակը լեզվում անընդհատ համարվում է հատկապես կրկնավոր բարդությունների և գոյականի մեռած կամ քարացած հոլովական ձևերի ու նախդրիվ կապակցությունների միջոցով և ածանցմամբ:

ԿՐԿՆԱՎՈՐ ՄԱԿԱՐԱՅՆԵՐ.— Նախ նշենք, որ մակբայական նշանակությամբ կարող են կիրառվել ածականների կրկնությամբ կազմված սաստկական կամ բաղմակիություն նշանակություն ունեցող ածականները, ինչպես՝ ծանր-ծանր (նստել), ուրախ-ուրախ (գնալ), հպարտ-հպարտ (քայլել), ծուռ-ծուռ (նայել), քաց-քաց (մեկնվել), ամուր-ամուր (սեղմել), բարձր-բարձր (խոսել), խեղճ-խեղճ (նայել) և այլն:

Մակբայների մի զգալի մասն էլ կազմվում է մակբայների և գոյականների պարզական կրկնությամբ, ինչպես՝ կամաց-կամաց, արագ-արագ, մերք-մերք, ստեպ-ստեպ, շուտ-շուտ, ուշ-ուշ. շարան-շարան, հիվանդ-հիվանդ, խումբ-խումբ, առու-առու, նուրում-հույուն և այլն:

Սակայն չափազանց շատ են այն մակբայները, որոնք կազմվում են գոյականների կրկնությամբ առ նախդրով, օրինակ՝ շիք առ շիք, կաթիլ առ կաթիլ, ֆայլ առ ֆայլ, բալետ առ բալետ, վայրկյան առ վայրկյան, բառ առ բառ, տող առ տող, ողկույզ առ ողկույզ, արցունք առ արցունք և այլն:

Կրկնավոր մակբայներ կան նաև ի և Յ նախդիրներով, ինչպես՝ հեկհե, խառնիխառն, հերք ի հերք, շար ի շար, դուրս ի դուրս, օրեցօր, տարեցտարի:

Կրկնավոր մակբայները շատ-շատ են առաջին բաղադրիչի բացառականի Ծ ձևով, ինչպես՝ փառքառ, սարեսար, քեհեքեհան, շարեշար.

⁸ Այս հատվածի շարադրանքը հմտ. Ս. Աբրահամյան, 2թեքվող խոսքի մասերը..., էջ 233—256:

դռնեղու, դարեղար, ժամեժամ, պատեպատ, տնետուն, գյուղեգյուղ, ձորեձոր և այլն:

Մակբայական իմաստներ են արտահայտվում նաև ժամանակի ու տեղի հատկանիշ իմաստ արտահայտող մի քանի բառերի միացությամբ ՈՒ շաղկապով կամ առանց դրա, ինչպես՝ գիշեր-ցերեկ, ամառ-ձմեռ, դես-դեն կամ գիշեր ու ցերեկ, ամառ ու ձմեռ, դես ու դեն, զօր ու գիշեր, աչ ու ծախ, տակն ու վրա և այլն:

ՔԱՐԱՅԱՍԾՆՈՂՈՎԱԿԱՆ ՁԵՎԵՐԻՅ ԵՎ ՆԱԽԴՐԻՎ ԿԱՊԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻՅ ԱՌԱՋԱՅԱՍԾ ՄԱԿՔԱՅՆԵՐ.— Մակբայների մի զգալի մասն առաջանում է գրաբարյան կամ ուղղակի հին հուղավական ձևերից և նախդրիվ կապակցություններից, ինչպես՝ վաղուց, հնուց, մանկուց (մանկուք), փոքուց, այսուհետև, այնուհետև, արդեն, արդյոք, հավաստյալ, հազիվ. ի բնե, ի սրտե, ի վերջո, ի մտո, ի տես, ի ցույց, ի սպաս, իծեն, ցմահ, ցգերեզման, ցայսօր, առայժմ, առմիշտ, առնավետ և այլն:

Այսպիսի բառերի մեջ առանձին տեղ են գրավում տեղի իմաստ արտահայտող մի շարք գոյականների և ի վերի վար կապերի կապակցությունները, ինչպես՝ սարն ի վերսարն ի վար, լեռն ի վերլի վար, ջուրն ի վերլի վար, գետն ի վերլի վար, ջրվեժն ի վերլի վար և այլն: Դրանք այնքան շատ են և այնքան ազատորեն են կազմվում, որ կարող են համարվել բառերի պարզ շարահյուսական կապակցություններ:

ՄԱԿՔԱՅՆԵՐԻ ԿԱԶՄՈՒԹՅՈՒՆ ԱՍԱՆՑՄԱՆ ՄԻՋՈՑՈՎ ԵՎ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՅ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ՄԱԿՔԱՅԱԿԵՐՏ ԱՍԱՆՑՆԵՐԸ.— Հայերենում մակբայների կազմության մեջ չափազանց մեծ դեր է խաղում ածանցումը: Կան մոտավորապես մեկ տասնյակ ածանցներ, որոնք միայն մակբայներ են կազմում կամ հանդես են գալիս մակբայների կազմության մեջ: Դրանցից ամենագործունեներն են ԲԱՐ, ՊԵՍ, ՈՐԵՆ ածանցները: Առաջին երևույթ միշտ բառերին են միանում Ա հոդակապով:

ԲԱՐ, ՊԵՍ և ՈՐԵՆ ածանցները, հատկապես ԲԱՐ և ՈՐԵՆ ածանցները, իմաստով իրար շատ մոտ են և հաճախ զրվում են միևնույն բառերի վրա՝ այսպիսով կազմելով համանիշ բազմաթիվ բառեր, ինչպես՝ ազան||աբար||որեն, անկախ||աբար||որեն, զազան||աբար||որեն, բնազդ||աբար||որեն, գերազանց||աբար||որեն||ապես, լիշ||աբար||որեն||ապես, կտրակալ||աբար||որեն||ապես, վերջնական||աբար||որեն||ապես և այլն:

Սակայն, շնայած այսպիսի զուգահեռություններին, այս ածանցների մեջ կիրառական և իմաստային որոշ տարբերություններ են նկատվում:

ԲԱՐ.— Մագում է բարձ բառի բար արմատից և իր նյութական իմաստով առկա է բարձ, բարոյական, զազանաբար և այլ բառերի մեջ:

ա) Գործածվելով անձի, սակավազեպ նաև կենդանիների անունների հետ՝ նշանակում է «իբրև», «որպես», «նման», «ձևով» օրինակ՝

բարեկամաբար, ասպետաբար, ավագակաբար, եղբայրաբար, ընկերաբար, թշնամաբար, առյուծաբար, աղվեսաբար և այլն:

Կան նաև այսպիսի կազմութիւններ՝ գոյականաբար, ածականաբար, մակբայաբար. բոպեաբար, վայրկյանաբար. աստիճանաբար, անմիջաբար:

բ) Դրվելով հատկապես անձի հատկանիշ ցույց տվող որակական ածականների վրա, որոնք սովորաբար մակբայաբար ևս կարող են գործածվել, նրանց վերածում է «մաքուր» մակբայների՝ նշանակելով «կերպով», «ձևով», ինչպես՝ ազնվաբար (ազնիվ կերպով), ազահաբար, անամոքաբար, գոռոզաբար, խիզախաբար, կռպտաբար, հեզաբար, նենգաբար, փաշաբար, ֆեֆշաբար և այլն:

ՈՐԵՆ.— Առաջանում է օրէնք բառի օրէն արմատից և իր նյութական իմաստով առկա է օրենք, օրինական, օրինապահ, ապօրինի և բազմաթիվ այլ բառերի մեջ: Զրկվելով առարկայական նշանակութիւնից՝ որպես ածանց նշանակում է «ձևով», «կերպով», «նման», «պէս»:

ա) Դրվելով ածականների վրա՝ նրանց վերածում է «մաքուր» մակբայների՝ նշանակելով «կերպով», «ձևով», ինչպես՝ ազահորեն, ազատորեն, ազնվորեն, անկեղծորեն, գիտակցորեն, դաժանորեն, զգաստորեն, թեթևամտորեն, խիզախորեն, կատաղորեն, հաւազատորեն, ճարպկորեն, ճշտորեն, մեղմորեն, միամտորեն, նենգորեն, ջերմորեն, վստահորեն և այլն: Այս իմաստով ՈՐԵՆ ածանցը նույնանիշ է ԲԱՐ ածանցին:

բ) Զնի մակբայներ է կազմում նաև մի շարք գոյականներից՝ նշանակելով «պէս», «ձևով», օրինակ՝ ասպետորեն, ավագակորեն, զազանորեն, եղբայրորեն, ստրկորեն, վարպետորեն: Այսպիսի կազմութիւններ, սակայն, ավելի շատ են ԲԱՐ ածանցով:

գ) Դրվելով հատկապես ԱԿԱՆ ածանցն ունեցող մի շարք բառերի վրա (որոշ դեպքերում բաղադրութեան մեջ ԱԿԱՆ ածանցը չի պահպանվում)՝ ՈՐԵՆ ածանցն արտահայտում է մասնական, մասնավորեցման իմաստ՝ նշանակելով «կողմից», «տեսակետից», ինչպես՝ գիտականորեն (գիտական կողմից, տեսակետից), զործնականորեն, տեսականորեն, պայմանականորեն: լեզվականորեն, ֆեռականորեն, էականորեն, զեղարվեստորեն, թվաբանորեն, հանրահաշվորեն, ռաբանորեն, ձևաբանորեն, իմաստաբանորեն և այլն:

ՊԵՍ.— Նույնանում է պէս արմատին և նախնական բաղադրութիւնների մեջ գործածվել է հենց այս նշանակութեամբ, ինչպես՝ տղայապէս (տղայի պէս), վայրենապէս, զինվորապէս, օտարապէս, բժշկապէս⁹:

ա) Դրվելով գոյականների վրա՝ մասնական իմաստ արտահայտող մակբայներ է կազմում «տեսակետից», «կողմից» բառերի նշանակու-

⁹ Տե՛ս Մ. Աբեղյան, Հայոց լեզվի տեսություն, էջ 276:

թյամբ: Այս մակբայները համապատասխան են նույն գոյականներից ԱԿԱՆ ածանցով կազմված ածականներին¹⁰, ինչպես՝ զաղափարապես (զաղափարական սեսականից), մեթոզապես, ֆիզիկապես, բարոյապես. ական ձևով՝ ֆաղափականապես: Կան նաև՝ արտաֆնապես, ներֆնապես:

բ) Դրվելով ածականների վրա՝ նրանց վերածում է մակբայների և նշանակում է «կերպով», «ձևով», օրինակ, արծանավորապես, զլխավորապես, հայտնապես, հատկապես, հիմնավորապես, մտավորապես, վերջնականապես, վճռականապես և այլն:

Կան այլ ածանցներ ևս, որոնք մակբայներ են կազմում կամ մասնակցում են մակբայների կազմությանը, բայց դրանք ԲԱՐ, ՈՐԵՆ և ՊԵՍ ածանցների նման գործուն ու տարածված չեն: Ստորև բերվում են այս կամ այն չափով կենդանի բառակազմական նշանակություն ունեցողները:

ՈՎԻՆ՝ ՈՎԻ.— Կազմում են ձևի կամ իմաստային այլ նրանդներ ևս ունեցող մալբայներ, օրինակ՝ ազգովին, խմբովին, լիովին, զլիտովին, ամբողջովին, բոլորովին, ամենևին, տակավին, տեղի (տուն-տեղի), յուրովի:

ՊԱՏԻԿ.— Կազմում է չափ ու քանակի մակբայներ, օրինակ՝ կրկնապատիկ, եռապատիկ, քառապատիկ, հեղապատիկ, յոթնապատիկ, բյուրապատիկ, բազմապատիկ և այլն:

ՈՒՅ.— Բացառական հոլովի ՈՒՅ վերջավորությունն է, որը մի քանի բառերի մեջ ածանցի արժեք ունի՝ կազմելով ժամանակի մակբայներ, օրինակ՝ առաջուց, ճնուց, մանկուց, վազուց, շուտուց, այլև՝ էգուց:

ԱՆՅ.— Գործածվում է որոշ բառերի մեջ՝ կազմելով ձևի մակբայներ՝ Լեեսանց, կողմանց, սրտանց, շապկանց:

ՈՒՍՏ.— Գործածվում է որոշ բառերի մեջ՝ կազմելով տեղի մակբայներ՝ արտաֆուստ, ներֆուստ, վերուստ, հեռուստ: Առաջին երկուսի մեջ զգալի է նաև ձևի նշանակությունը:

ԱԿԻ.— Կազմում է մի քանի բառեր, որոնք համատեղում են և՛ մակբայական, և՛ ածականական նշանակություն, օրինակ՝ շեղակի (հարվածել, հարված), շեշտակի, լայնակի, ուղղակի, հանկարծակի, հաճախակի, երբեմնակի:

ՎԱՐԻ.— Սովորաբար ներկայացվում է որպես ածականակերտ ածանց, բայց դրանով կազմված բառերը իրենց մեջ համատեղում են նաև մակբայական իմաստ ու կիրառություն, օրինակ՝ ֆաղափարի խոսել, տղայավարի վերաբերվել: ՎԱՐԻ ածանցը, որ ժողովրդա-խոսակցական երանգ ունի, կազմում է մի շարք բառեր, ինչպես՝ գյուղավարի, բուրավարի, հայավարի, տնավարի, գծավարի, իշխանավարի, իշավարի, տղավարի, գողավարի, մարդավարի և այլն: Մակբայական

¹⁰ Աճղ. էջ 277:

կիրառությամբ այս բառերն արտահայտում են ձևի նշանակութունը:

ԳԻՆ.— Այս ածանցով կազմված բառերը եւս որպէս կանոն հանդես են գալիս ածականի և մակբայի ֆունկցիաներով, ինչպես՝ քախանձագին, խնդրանք, քախանձագին խնդրել: Գին ածանցով կազմվում են մի շարք բառեր, օրինակ՝ քախանձագին, ռոքագին, տխրագին, լալագին, ցավագին, սրտագին, մոլեգին, հիվանդագին, զվարթագին, ուժգին և այլն:

Մակբայների իմաստային դասակարգումը

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԴԻՏՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԵՎ ՊԱՐԱԳԱՅԱԿԱՆ ՈՒ ՀԱՏԿԱՆՇԱՅԻՆ ՄԱԿԲԱՅՆԵՐ.— Հայ նոր քերականութունների մեջ մակբայներն ըստ իրենց արտահայտած իմաստի սովորաբար բաժանվում են չորս տեսակի՝ ժամանակի, տեղի, ձևի և շափ ու քանակի: Վերջերս ընդունվում են նաև ընդհանրական մակբայներ: Դրանք այն մակբայներն են, որոնք իրենց բառային իմաստի մեջ համատեղում են տարբեր տեսակի մակբայներին նշանակութունները (ժամանակ ու ձև, տեղ ու ձև և այլն):

Սակայն մակբայների ներքին իմաստային կողմը նկատի ունենալով՝ ավելի նպատակահարմար է նրանց հետևյալ ստորաբաժանումը: Մակբայները նախ կարելի է բաժանել երկու խմբի՝ պարագայական, որոնք ցույց են տալիս գործողությանը ուղեկցող հանգամանքները, այսինքն՝ տեղ, ժամանակ և այլն, և հատկանշային, որոնք արտահայտում են գործողության որակային ու քանակական բնութագիրը, այսինքն՝ ձեր և քանակն ու աստիճանը: Այս երկու խմբերի իմաստային տարբերության մասին պատկերացում կարող են տալ հետևյալ օրինակները՝ «Նա երեկ եկավ», «Նա արագ եկավ»: Առաջին նախադասության երեկ մակբայը սոսկ ցույց է տալիս, թե երբ է կատարվել գործողությունը և նրա ներքին կողմի հետ կապ ու առնչություն չունի: Երկրորդ նախադասության արագ մակբայը, ընդհակառակն, անմիջապես առնչվում է գործողության ներքին կողմի հետ՝ այն բնութագրելով որակային տեսակետից:

Պարագայական մակբայները հայերենում լինում են ժամանակի և տեղի: Ուրիշ լեզուներում կան նաև պատճառի, նպատակի, պայմանի, հետևանքի և այլ մակբայներ: Հայերենում պատճառի ու նպատակի մի քանի մակբայներ կարելի է ցույց տալ միայն, օրինակ՝ ջգրու, անու, ցրտու, դիտմամբ:

Հատկանշային մակբայներն իրենց հերթին լինում են՝ ռակային (ձևի), օրինակ՝ դանդաղ գրել և քանակային (շափ ու աստիճանի), օրինակ՝ շատ գրել:

ԱՐԴԻ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԺԱՄԱՆԱԿԻ ՄԱԿՐԱՅՆԵՐԸ.— Ժամանակի մակբայները ցույց են տալիս գործողության կատարման ժամանակը: Բայց ժամանակի գաղափարը բոլոր մակբայների մեջ նույն ձևով չի դրսևորվում, այլ ամենատարբեր ու բազմազան իմաստային կոդմերով է արտահայտվում: Ահա այս վերջին հանգամանքն առիթ է տալիս ժամանակի մակբայները գոնե ամենաընդհանուր ձևով խմբավորելու առանձին իմաստային խմբերի մեջ¹:

Մի խումբ մակբայներ ցույց են տալիս ներկա, անցյալ և ապառնի ժամանակներ, այսինքն՝ հատկանիշը ե՞րբ է դրսևորվում՝ խոսելու պահի՞ն, նրանից առա՞ջ, թե՞ հետո: Այս իմաստային հակադրությունը ցայտուն կերպով կդրսևորվի հետևյալ նախադասության մեջ՝ «Առաջ դերասան էր, հիմա բանաստեղծ է, հետո երևի քննադատ կդառնա» (Նրկատենք, որ տվյալ դեպքում անգամ զուգահեռություն գոյություն ունի բայական ժամանակների և մակբայների միջև):

Խոսելու պահի նկատմամբ ներկայի գաղափար են արտահայտում հիմա, հիմի, այժմ մակբայները, անցյալի գաղափար՝ առաջ մակբայը, իսկ ապագայի գաղափար՝ հետո մակբայը: Բացի գրանցից, ներկայի գաղափար է արտահայտվում նաև ներկայումս, անցյալի գաղափար՝ վերջերս, իսկ ապառնու գաղափար՝ առաջիկայում և հետադայում բաների միջոցով, որոնցից առաջինը ցույց է տալիս համեմատաբար մոտ, իսկ հրկրորդը՝ հեռավոր ապագա: Դրանցից վերջերս ուղղական (հայցական), իսկ մյուսները՝ ներգոյական հոլովաձևի հիմքի վրա առաջացած մակբայներ են:

Բերենք այս մակբայների կիրառության մի քանի օրինակներ. «Իսկ հիմա լսեցե՞ք, մարդիկ, Շահ-Նամեն բանաստեղծ Չարենցի» (Չար.)- «Հիմի ուրիշ երեխաներ են խաղում իմ մանկության ընկեր գետակի ափին» (Անան.). «Առաջ թեև «գազան» ու «ցեց»՝ Կդառնայի շուտով ես մեծ» (Թում.). «Հավատացե՞ք, ներկայումս ապրում են միայն դերասանուհիները» (Շիրվ.). «Առաջիկայում մեր մայրաքաղաքը ավելի է գեղեցկանալու» (Լր.). «Հետագայում այդ աշխատանքները ավելի մեծ ծավալ են ընդունելու» (Լր.). «Վերջերս անկշտում գայլերի պես ընկան շեները» (Դեմ.):

Ներկա, անցյալ և ապառնի ժամանակների հետ այս կամ այն չափով առնչություն ունեն կամ ընդհանրապես ժամանակային հաջորդություն են ակնարկում նաև այլ մակբայներ՝ վաղօրոք, նախօրոք, շուտով,

¹ Էտազա Ջարդրանցը հմտ. Ս. Աբրահամյան. Չթերվող խոսքի մասերը... էջ 257—263:

ուշ, կանուխ, վերջը և այլն: Այսպես և սկզբում և վերջում ձևերը, որոնց առարկայական նշանակութիւնը մարում է, և դրանք ևս վեր են ածվում մակբայների, օրինակ՝ «Սկզբում ինչ դտնում էր, գցում էր բերանը» (Թում.): «Վերջում բաժակը վերցրեց, առաջարկեց իմ կենացը» (Անան.):

Իմաստային հատուկ խումբ են կազմում թանձրացական ժամանակամիջոց ցույց տվող մակբայները: Դրանք ժամանակի հետևյալ անուններն են՝ այսօր, երեկ, էգուց, վաղը՝ ժողովրդական ձևով էլօր և առավոտյան ու երեկոյան բառերը, օրինակ՝ «Եվ ահա այսօր մեռնում է անվանի քաղաքացին» (Շիրվ.): «Երեկ հետը ծանոթացա կուլիսների հետևում» (Շիրվ.): «Վաղը ես կխոսեմ նրա հետ» (Նար-Դոս): «Էգուց նախիրը կտանես արստ» (Թում.): «Որ էգուց-էլօր, ինչ էլ որ անեմ, Ոչ մի սասունցի թուր չառնի իմ դեմ» (Թում.): «Երեկոյան գլուղում էլ ուրիշ խոսելիք չկար» (Բակ.): «Առավոտյան Պետին մոլորվածի պես էր» (Բակ.):

Այսօր, երեկ, վաղը բառերը իմաստի ընդարձակմամբ և վերացարկմամբ հաճախ գործածվում են ընդհանուր նշանակությամբ՝ արտահայտելով ներկա, անցյալ և ապառնի ժամանակների գաղափար ընդհանրապես, օրինակ՝ «Երեկ աղքատ էր, այսօր հարուստ է, վաղը միլիոնատեր կդառնա»: «Երևանը երեկ, այսօր և վաղը» և այլն:

Այսօր, երեկ, վաղը և այլ բառերի հոլովման մասին արդեն նշված է, ուստի և այս հարցին այլևս չենք անդրադառնում:

Իմաստային առանձին խմբի մեջ կարելի է միավորել այն մակբայները, որոնք ցույց են տալիս գործողության կամ հատկանիշի զրոսկորման հարատևություն, մշտականություն, մի խոսքով ժամանակ առանց ծավալային այս կամ այն սահմանափակման: Այս մակբայները մոտավորապես հետևյալներն են. հաւ, հավետ, հավերժ, հավերժաբար, միշտ, ժխտական իմաստով՝ երբեք, առմիշտ, առհավետ, հանապազ, հավիտյան, հուր-հավիտյան: Օրինակներ. «Բանաստեղծն արդեն տանջանքից հոգնել, Ուզում է քնել, հավիտյան քնել» (Թում.): «Հավետ լըռում է մի տխուր խորհուրդ, Վառվում է հավետ մի անանց կարոտ» (Տեր.): «Եկեք նախապես, առհավետ ու միշտ Ընդունենք կյանքի զորեղությունը» (Սևակ): «Միշտ արևկող էր անում՝ մեջքը վրանին հենած, և միշտ սրթսրթում էր, միշտ մրսում» (Անան.): «Դու հավերժաբար և՛ հեռու, և՛ մոտ» (Տեր.): «Հուր-հավիտյան պարտական մնաս» (Բակ.): «Նրա շուրջ միշտ, հանապազ Մեր գլխիցը անպակաս» (Թում.): Երբեք մակբայը գործածվում է ժխտական բայաձևերի հետ, օրինակ՝ «Թեք երբեք սիրտս չի մոռանա» (Տեր.): «Երբեք չի սիրել նրան» (Շիրվ.):

Մակբայների այս խմբի հետ շփման եզրեր են հանդես բերում որոշ կապակցություններ, որոնք, որպես կանոն, միայն պարագայական կիրառություն ունեն, այսինքն հակվում են դեպի մակբայները, օրինակ՝ «Գիշեր-ցերեկ թերթում գրքեր, Շինում էի դատարկ հրդեր» (Թում.):

«Գիշեր ու ցերեկ, գիշեր ու ցերեկ խոլ մոնչում եք, անսիրտ ծիծաղում» (Տեր.). «Գիշեր ու զօր կյանքը դու ես զարդարում» (Տեր.). «Հալածում եք ինձ դուք օր ու գիշեր» (Թում.). «Ամառ-ձմեռ բնության ծոցում էինք՝ սարերում, անտառներում» (Անան.). «Գերի շինել ողջ տարին բուն» (Թում.). «Նա օրն ի բուն աշխատում է, իսկ գյուղացին հանգստանում» (Սևակ):

Մի քանի մակբայներ արտահայտում են գործողության կամ հատկանիշի ընդմիջումներով, ընդհատումներով դրսևորվելը կամ տարբեր հատկանիշների իրար հաջորդելը. դրանք են՝ ներքմն, մերք մերք, մերք-մերք. մերք ընդ մերք, օրինակ՝ «Այդ կողմից երբեմն փայլատակում էր կայծակը» (Բաֆֆի). «Բուհ կոհնն է տարածվում մերք-մերք» (Թում.). «Կծու վիշտը մերք ընդ մերք ցնցում էր նրան ոտից մինչև գլուխ» (Շիրվ.):

Իմաստային նույն կողմն ունեն նաև մեկ-մեկ, ժամանակ առ ժամանակ կապակցությունները՝ «Մեկ-մեկ հիշում է իր հին ընկերներին». «Ժամանակ առ ժամանակ զբաղվում էր նաև գրականությամբ»:

Իմաստային այս խմբի մեջ կարելի է զետեղել նաև հաճախ և հաճախայի մակբայները, օրինակ՝ «Հաճախ գալիս է մեզ՝ այցելության». «Հաճախակի հանդիպում են իրար» և այլն:

Իմաստային մի խմբի մեջ են միավորվում կրկնավոր բաղադրիչներ ունեցող ժամեծամ, օրեցօր, ամսեամիս, տարեցտարի, դարեդար, վայրկյան առ վայրկյան, բույս առ բույս, օր-օրի մակբայները, որոնք իրենց կազմությանը համապատասխան, ցույց են տալիս ժամանակային հաջորդություն, կրկնություն, որպես կանոն արտահայտելով նաև հատկանիշի զորացման, ուժեղացման գաղափար, օրինակ՝ «Դուք օրեցօր նիհարում եք ու դալկանում» (Շիրվ.). «Խաղչիյնդ էլ տարեցտարի Միշտ կավելացնի քո ոռճիկը» (Թում.). «Սր-օրի չքանում էր անասունների մարմնի կլորությունը» (Անան.), «Բույս առ բույս կանգ էին առնում կառքեր» (Շիրվ.). «Շուշանը վայրկյան առ վայրկյան սաստկացող ահով էր նայում նրան» (Խանդ.):

Առանձին իմաստային խումբ են կազմում ժամանակի սկզբնական ցույց տվող մակբայները՝ Սրանք, որպես կանոն, բացառականի ձևեր են, և դրանց մի մասի մեջ բացառականի իմաստը մինչև այժմ էլ կենդանի է ու զգալի՝ Այսպիսի մակբայներ են՝ մոռուց, մանկուց (ժողովրդական՝ մոռութ, մանկութ). վաղուց, ննուց, առավոտուց, առաջուց, ի ծնե, ի բն: Հասկանալի է, որ այս խմբի մեջ են մտնում հոլովվող մակբայների բացառական հոլովաձևերը՝ այսօրվանից, վաղվանից, երեկվանից, էգուցվանից, այժմվանից, հերվանից: Օրինակներ. «Վաղուց, վաղուց մտորում է իմ մեջ մի անհուն ցանկություն, վաղուց ելք է փնտրում կուտակված մի կարոտ» (Զար.). «Պետին հնուց նախրապան էր» (Բակ.). «Զեզ խոսք եմ տալիս առաջուց, ինքս կգամ գյուղ» (Նար-

Դոս). «Երազեցի շարունակ իմ կյանքի մեջ ես մանկուց» (Թում.). «Մանկուք ընտրեցի ճամփորդական ցուպ» (Տեր.). «Հաճաքվել են առավտուց սարվորները նրա տակ» (Իս.). «Թե չէ լինել ի ծնե գերի Մերկ մուսայի ու երգերի» (Թում.):

Մի քանի մակբայներ իրենց կազմում ունեն Յ նախդիրը և ըստ այդմ ցույց են տալիս ժամանակի վերջը, վերջնակետը: Դրանք են՝ ցայսօր, ցմահ, ցգեհեզման, ցայծմ, ցարդ, օրինակ՝ «Ցգեհեզման շեմ մոռանա նրան». «Հակառակ դեպքում ցմահ պիտի բավականանար իր համեստ ամսականով» (Շիրվ.): Իմաստային նույն խմբի մեջ է մտնում նաև առայծմ մակբայը՝ «Առայծմ ամեն ինչ բարեհաջող է ընթանում»:

Իմաստային մի խմբի մեջ են միավորվում դեռ, դեռևս, տակավին մակբայները, որոնք ցույց են տալիս տևականություն, շարունակականություն և այդ իսկ պատճառով էլ անցյալ կատարյալ ժամանակի հետ գործածվել չեն կարող, այլ սովորաբար կիրառվում են տևական (ներկա և անկատար) ժամանակների հետ, օրինակ՝ «Տասնամյակների խորքից դեռ լսում եմ մորս ահաբեկ կանչը» (Անան.). «Դու դեռ չես մեռել իմ հիվանդ սրտում, Դու դեռ ապրում ես երազի նման» (Տեր.). «Տրեխների գոյությունը տակավին չէր երևում» (Շիրվ.). «Անտառը տակավին մութն էր» (Թում.):

Դեռ, դեռևս մակբայները միաժամանակ ցույց են տալիս, որ գործողությունը չի բխում իրերի տրամաբանական ընթացքից, այլ հակասում է նրան, օրինակ՝ «Դեռ քանգատվում էլ է». «Դեռ խոսում էլ է»:

Վերջապես, վերջիվերջո, ի վերջո մակբայները ցույց են տալիս սպասելիք ժամանակի ավարտ, օրինակ՝ «Վերջապես տանտիրուհու հաշը պատրաստ էր» (Մուր.). «Վերջիվերջո հարցը դրականորեն լուծվեց». «Ի վերջո ամեն ինչ բարեհաջող անցավ»: Այս խմբի մեջ կարելի է դնել նաև արդեն մակբայը, որը ևս ցույց է տալիս գործողության վերջը, օրինակ՝ «Մեր լեռների գագաթներին արդեն ձյուն էր նստել» (Անան.). «Նրա դեմքն արդեն ընդունել էր մահանիշ հովազույն ստվերագծեր» (Շիրվ.):

Այսօր, եեք, վաղն, եեք, իսկույն, եեք մակբայները ցույց են տալիս գործողության կատարման անհետաձգելիություն, օրինակ՝ «Դիմելու եմ դատարանին այսօր եեք» (Շիրվ.). «Կարող եք տեղափոխվել վաղը եեք» (Շիրվ.). «Իսկույն, եեք առաջ է գալիս մի ուրիշ պատկեր, մի շատ ամոթալի ու ցավալի պատկեր» (Թում.):

Անորոշ, բայց ոչ մեծ ժամանակամիջոցի իմաստ են արտահայտում միառժամանակ, առժամանակ բառերը, օրինակ՝ «Միառժամանակ կմրնա գյուղում». «Առժամանակ կհանգստանա և ապա կանցնի աշխատանքի»:

Այլևս, էլ բառերը որպես մակբայներ նշանակում են «դրանից հետո», «այդ պահից հետո» և գործածվում են ժխտական բայաձևերի հետ,

օրինակ՝ «Զահել երինջներն ու արջառները ջուրը տանելիս այլևս չէին խաղում, և ցույն այլևս գետինը չէր քանդում ու չէր գոռում» (Անան-.)
«էլ մի՛ ուշացնի, ևս շատ եմ կացել, էլ մի՛ լացացնի, Ծն շատ եմ լացել» (Թում-.)

Սրանց հետ իմաստով նույնանում է այսուհետև մակբայը, որը գործածություն վերը նշած սահմանափակությունը շունի և կիրառվում է շրական ու բացասական բայաձևերի հետ, օրինակ՝ «Այսուհետև նույն եկեղեցին անեծք կկարդա նրա անարժան թոռան վրա» (Բաֆֆի)։ «Այսուհետև շեմ վստահելու նրան»։

Նման կազմություն ունեցող այսուհետև բառը կարող է կիրառվել մակբայական իմաստով՝ նշանակելով «ներանից հետո», օրինակ՝ «Այսուհետև սկսվեց մեր հաղթանակների շրջանը»։ «Այսուհետև ամեն ինչ հարթ ընթացավ»։ Բայց այս բառն ավելի շաղկապական իմաստով է կիրառվում, այդ դեպքում նախադասության մյուս անդամներից սովորաբար անջատվելով որոշ դադարով, օրինակ՝ «Այսուհետև, պետք է նկատի ունենալ նաև հարցի բարոյական կողմը»։ «Այսուհետև, հարկավոր է լուծել նաև այս հարցը»։

Այս հատվածը վերջացնելով նշենք, որ երկար և կարճ բառերը, գործածվելով մի շարք բայերի հետ, արտահայտում են ժամանակային իմաստ և նշանակում են «երկար ժամանակ», «կարճ ժամանակ», օրինակ՝ «Երկար զմայլվեցի ես այդ լքեաղ հովտի տեսքով» (Անան-.)։ «Կին նախագահի այս սրտազեղումը կարճ տևեց» (Խանգ-.)

Տեղի մակբայներ

ԱՐԴԻ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ՏԵՂԻ ՄԱԿԲԱՅՆԵՐԸ.— Տեղի մակբայները ցույց են տալիս դործողության (հատկանիշի) կատարման տեղը։

Տեղի մակբայների ամենամեծ խումբն են կազմում տեղի անուն նադիրսացող այն գոյականները, որոնք կորցնելով իրենց առարկայական նշանակությունը՝ գործածվում են բայերի հետ սոսկ ցույց տալով տեղ ընդհանուր իմաստով։ Այսպիսի մակբայների մի մասը, բայերի հետ ավելի սերտ միություն կազմելով, գոնե իմաստային տեսակետից մի բառի արժեք ունի կամ գտնվում է մի բառ դառնալու ճանապարհին, օրինակ՝ վրա տալ, վրա ընկնել, դուրս գալ, մեջ ընկնել և այլն, իսկ մի մասն էլ, հատկապես երբ գործածվում է հտադաս, բայի հետ սերտ միություն չի կազմում և պահում է իր բառային ինքնուրույնությունն ու անկախությունը, օրինակ՝ առաջ գնալ, գնալ առաջ, վեր բարձրանալ, բարձրանալ վեր. ցած մազլցել. մաշլցել ցած և այլն։ Տեղի իմաստ արտահայտող այսպիսի մակբայներ են՝ առաջ, դուրս, ներս, ետ, վերև, ներքև, ցած, վեր, վար, վրա, դեմ, մոտ, շուրջը, մեջ և մի քանի ուրիշները։ Օրինակներ. «Կանգնած են շուրջը կանայք հարևան» (Թում-.)

«—Մո'տ եկեք,— առանց որևէ ջերմության հրավիրեց Շուշանը» (Խանգ.). «Նայում են ներքև ձեն շի գալիս դեռ» (Թում.). «Հուզվում են, հոսում հեղեղները մեծ, Մագլցում վերև ու թավալվում ցած» (Տեր.). «Թավամազ հոնքերը կարծես վայր իջան՝ աչքերի սուր հայացքն ավելի խրստացնելու համար» (Մուր.). «Ծով քարավանը օրոր ու շորոր գնում էր առաջ ու ետ շէր նայում» (Իս.). «Դուրս եկանք դուռը. նայեցի վերև» (Թում.). «Օրիորդը ձենները դրեց ծոցը, հայացքը հռեց հետև» (Շիրվ.):

Դրանց մեծ մասի ձևաբանական առանձնահատկությունն այն է, որ հուզվող բառեր են, օրինակ՝ մեջ—միջից—միջով, ներս—ներսից—ներսում, դուրս—դրսից—դրսում և այլն: Այս առանձնահատկությամբ էլ այս բառերը հակվում են դեպի գոյականները, և շատ յերականներ դրանք հենց գոյականներ էլ համարում են: Բայց որովհետև սրանց առարկայական նշանակությունը խամրած է կամ զգալի չափով խամրած է, այդ իսկ պատճառով էլ այդ բառերի և՛ ուղիղ, և՛ թեք հուղական ձևերը որպես կանոն հանդես են գալիս միայն պարագայական ֆունկցիաներով: Սա ինքնին նշանակում է, որ այս ձևերը փաստորեն մակբայներ են: Դրա օգտին է խոսում նաև այն, որ առաջ, ներքև, վերև և այլ բառերի և՛ ուղիղ, և՛ թեք հուղական ձևերը որոշիչ լրացումներ ընդունել չեն կարող:

Ստորև բերվում են վերոհիշյալ բառերի թեք ձևերի մակբայական կիրառության օրինակներ. «Ծով թեթև նետած սլաքի նման՝ Դեմից մի թռչուն անցավ սրբեթաց» (Չար.). «Ներքևից վերև զարմացած նայում էր ինձ» (Անան.). «Հարկահանը տակից վեր նայեց և չպատասխանեց» (Դեմ.). «Ներքևում մուգ-կանաչ անտառներ են տարածվում, իսկ վերեվում՝ ալպիական արոտներ» (Անան.). «Ծանապարհին Սանդուխտն առաջից էր գնում Շահանն ու Օհանը միասին, Օհանի սղան հետևից» (Բակ.). «Առջևից գալիս էին մի խումբ կանայք» (Դեմ.). «Նրանք գալիս էին հետվից, շատ հեռվից» (Րաֆֆի). «Դիմացից երկու գյուղացի դուրս եկան» (Թում.). «Ծտևից մի խով տնքոց լսեցի» (Թում.). «Դուրսում տիրում էր ջերմ, լուսապայծառ օր» (Րաֆֆի). «Ներսում տաք-տաք վիճաբանում էին». «Այնտեղ, ցածում դեռ նիրհում են դաշտ ու ձոր» (Տեր.):

Այս բառերից մի քանիսը, օրինակ՝ դուրսը, ներսը, առջևը, հատկապես ժողովրդա-խոսակցական լեզվում, ուղիղ ձևով կարող են արտահայտել ներգոյականի իմաստ, ինչպես՝ «էս ժամանակ բաղաճն ու իր կինը վիճում էին ներսը» (Թում.). «Ներսը, սրտիս խորքում կամացուկ շարժվում է նա» (Չար.). «Դուրսը մայիսն է, արբածը, Դուրսը՝ խնդում ու աղմուկ» (Տեր.). «Առջևը հայրենի նեղ ձորն էր» (Խանգ.):

Վերոհիշյալ բոլոր բառերը և՛ ուղիղ, և՛ թեք ձևերով հանդես են գալիս նաև կասբերի պաշտոնով, օրինակ՝ տան առաջ, տան մետ, տան առաջից, տան մտտից, տան առաջով, տան մոտով և այլն:

Տեղի մակբայների մեջ հատուկ խումբ են կազմում տեղի հաջորդ-

ման իմաստ արտահայտող բառերը: Դրանք տեղ ցույց տվող գոյականներին կրկնություններ կազմված բաղադրություններ են, որոնցից առաջինը ղրվում է գրաբար, իսկ երկրորդը՝ ուղիղ ձևով, ինչպես՝ դոնեդուռ, սարեւար, տնետուն, գլուղեգլուղ, ձորեծու, փառեփառ, պատեպատ, բերեբերուն և այլն: Օրինակներ. «Քարեփառ ընկան, դատարկուն եղան» (Թում.). «Սարեւար, ձորեծու ընկնելով գլուխ պիտի պահենք» (Դեմ.). «Հայրն ամեն ամիս տնետուն պատում էր» (Բակ.). «Նրա մասին բերեբերուն պատմություններ էին անում» (Բակ.). «Քարեփառ ընկավ, պատեպատ խրվեց» (Սևակ): Այս մակբայների մեջ դրսևորվում է նաև ձևի իմաստ:

Տեղ ցույց տվող բառերի մեջ առանձին խումբ են կազմում գոյականների և ի վեր, ի վար բառերի կապակցությունները, որոնք ցույց են տալիս ուղղություն դեպի վերև և ներքև, օրինակ՝ սարն ի վեր, սարն ի վար, գետն ի վեր, գետն ի վար, ջրվեժն ի վեր ի վար, հոսանքն ի վեր ի վար, հա՞նն ի վեր ի վար, լեռն ի վեր ի վար, ջուրն ի վեր ի վար, լանջն ի վեր ի վար, ձորն ի վեր ի վար, կիրճն ի վեր ի վար և այլն: Տեղի անունը կարող է հոգնակի թվով ևս դրվել, օրինակ՝ սարերն ի վեր ի վար, լեռներն ի վեր ի վար, լանջերն ի վեր ի վար: Տեղի անունը առանձին դեպքերում կարող է գործիականով ևս արտահայտվել. ինչպես՝ «Մեր գետովն ի վեր «ամառանոց» գնալիս ձկների վերջին կայանը մեծ ջրվեժի տակն էր» (Անան.):

Ստորև բերվում են վերոհիշյալ ձևերի կիրառության օրինակներ. «Խնդում իրար ուսի տալով, երգը զնգում սարն ի վեր» (Թում.). «Ներքևից դուրս եկան ու ջուրեիվեր, ջուրեիվեր գնացին» (Թում.). «Փախչում են ցրվում ողջ սարերն ի վեր» (Թում.). «Ինչ անուշ է Ջևր լանջն ի վեր...» (Թում.). «Ամբողջ ուժով թռչում էին ջրվեժն ի վեր» (Անան.). «Սուրում էին ջրի կատաղի հոսանքն ի վեր» (Անան.). «Ծա ցամաքող հունն ի վեր գնացի» (Անան.). «Լեռն ի վար վարգող եղնիկի ոտներ» (Սևակ). «Ծերունու ձեռքերն ի վեր հառնում էր ինչ-որ կաթնագույն լուսապսակ» (Վերք.). «Կուրծքն ի վար շղթայով կապած էր ոսկեշրջանակ ակնոցը» (Վերք.):

Ինչպես նշված է արդեն, սարն ի վեր, սարն ի վար, գետն ի վեր, գետն ի վար և այլ ձևերը կարող են ազատ կերպով դիտվել որպես բառերի սովորական շարահյուսական կապակցություններ:

Ամենուր և ամենուրեք մակբայները ցույց են տալիս տեղի ընդհանուր գաղափար և նշանակում են ամեն տեղ, օրինակ՝ «Իսկ նա հրչում էր ամենուր ու միշտ, Ամենուր ու միշտ, ուր հայն էր շնչում» (Սեվակ). «Ամենուրեք մի կարոտ ես նետել դու» (Տեր.):

ՈՒՍՏ ածանցով կազմված վերուստ, արտաճուստ մակբայները ցույց են տալիս տեղի սկզբնակետ, օրինակ՝ «Այս ճանապարհը ձեզ ի վերուստ սահմանած» (Զար.). «Արժուճուստ է հրամայված»: Դույն ա-

գիտակցվող որակական մակբայներն արդի հայերենում շատ քիչ են։ Դրանցից են՝ առագ, դանդաղ, հապենալ, շտապ, կամաց, սկսումա, խսկույն, ճանկարծ. միասին, օրինակ՝ «Ամենից առագ էր մոտեցել լուսամուտին» (Շիրվ.)։ «Դանդաղ ճեմում էր ծովափին երգի արքան իմաստուն» (Զար.)։ «Գնում է շտապ, քայլերը մոլոր» (Թում.)։ «Եվ հանկարծ իմ մանկության ծանոթ ձայներով լցվեց հովիտը» (Անան.)։ «Մեկը շշուկով պատմում է կամաց» (Տեր.)։ «Կամսարյանը իսկույն ծոցը դրավ հուշատետրը» (Մուր.) և այլն։

Որակական մակբայների հիմնական խումբն են կազմում ածականներից և գոյականներից ՈՐԾՆ, ԲԱՐ, ՊԻՍ ածանցներով կազմված մակբայները, որոնք նշանակում են «այս կամ այն կերպ», «այս կամ այն ձևով», «այս կամ այն բանի նման», ինչպես՝ «Ու քայլում է աղբիկն այնպես զգուշորեն» (Սևակ)։ «Մոր պես քնշուրեն մոտեցիր դեմքիս» (Տեր.)։ «Քո պայծառ գահից մեղմորեն իջիր» (Տեր.)։ «Մարությանը դարձյալ լուծ էր համառորեն» (Նար-Դոս)։ «Տխուր կծպտաս դու հոգ-նածորեն Ու հազնածորեն դուռը կբանաս» (Տեր.)։ «Ա՛յ որդի, քո զուխը պահի էլի,— հայրաքառ խրատում էր նա» (Անան.)։ «Ու քներն ահա փռած տիրաբար, Թռչում է հոգիս, Թռչում դեպի տուն» (Թում)։ «Եվ ոչ մի գործ նա չի վարել ազնվաբար» (Շիրվ.)։ «Ասաց տիկինը վեռաբար» (Մուր.) և այլն։

Գործողության ուղակական հատկանիշ են արտահայտում նաև ՈւՎԻՆՍՍ ՈՎԻ, ՎԱՐԻ, ԱՆՅ, ԱԿԻ, ԳԻՆ ածանցներով կազմված մակբայները, օրինակ՝ «Խմբովին վրա բերին սեպուհներն ու զինվորները ծիծաղադեմ» (Դեմ.)։ «Թույլ տամ որ ինձ թրջի հիմնովին» (Անան.)։ «Ուրախանալու միայն ազգովին» (Սևակ)։ «Մենք արդեն մտովի ճաշակում ենք այդ լրջ-նաղ ուտելիքը» (Անան.)։ «Մեքատը ֆալաֆալաբի, բայց սառը սեղմեց մեկի ու մյուսի ձեռքը» (Շիրվ.)։ «Մամիկոնյան նախարարն արագ ու կողմանց զննեց խոսողին» (Դեմ.)։ «Աշխատեց սրտով, խղճով, սրտանց» (Կանգ.)։ «Քննչազին սեղմեց իր կրծքին»։

Կան ձևի մակբայներ կազմող այլ ածանցներ ևս՝ ԻՎ, ՈՒԿ, ՈՎ և այլն, որոնք գործածվում են սակավաթիվ բառերի մեջ, օրինակ՝ «Մի սովեր անցավ ծաղիկ ու կանաչ մեղմիվ շոյելով» (Տեր.)։ «Տիկինը խռ-տիվ պատվիրում էր սուրհանդակին...» (Բաֆթի)։ «Գալիս են կրկին քեթև, կամաջով» (Թում.)։ «Շտապով մոտեցավ եվայի սենյակի դռ-ներ» (Նար-Դոս)։ «Արևը մայր մտավ, օրը միանգամից ցրտեց» (Անան.)։ «Մենք լաելայն առաջ գնացինք» (Անան.)։ «Շահյանը զաղուազույլ գի-տում էր եվային» (Նար-Դոս)։

Առանձին պետք է խոսել գոյականների կրկնությունը կազմված մակբայների մասին։ Դրանք գործողության ձևի հետ միասին ցույց են տալիս նաև հայորդություն, օրինակ՝ «Եվ շահան-շահան բարձրանում էր վեր Մեք բեռնավարված րնկերների յուն» (Զար.)։ «Հրթիռ-հրթիռ վեր

են թռչում կյանքերը մեր կարեվեր» (Զար.). «Վազն է լալիս այգում հուլունհ-հուլունհ» (Դավթ.). «Ձենրն են լալիս, որ առու-առու կրքից պղտորված իրար գիրկ վազեն» (Դավթ.). «Գարբիել Բագրատյանն այս բառերն արտասանում է հատ-հատ» (Վերթ.):

Հաջորդականության այդ իմաստն ավելի ցայտուն ձևով է դրսևորվում ԱՆ նախորդվ միացած կրկնավորների մեջ, օրինակ՝ «Քայլ առ քայլ հետևում էր նրան» (Րաֆֆի). «Թափվե՛ք, իմ երգեր, արցունհ առ արցունհ» (Տեր.). «Ընծայելով կաթիլ առ կաթիլ իր դռնագին հաճույքը» (Զար.). «Գրոհ են տալիս քանակ առ քանակ Մեն ու մենավոր արեգակի դեմ» (Սևակ). «Եվ աղչիկներն ահա տաք բարությունն են տանում կողով առ կողով» (Դավթ.). «Եվ կաթել է շիթ առ շիթ Տաք սրտի մեջ ողկույզի» (Դավթ.). «Ջրվեժ առ ջրվեժ խորանալով՝ ջրերը կորչում են կիրճի մեջ» (Խանզ.). «Եվ այսպես, դիվիզիա առ դիվիզիա, գունդ առ գունդ ծավալվեցին մեր զորքերը» (Լր.):

Ձևի ու հաջորդության այս իմաստն է արտահայտվում նաև հետևյալ օրինակներում. «Ժողովուրդ մի ողջ սրտով վշտառու ելավ ներք ի ներք, ելավ շաբ ի շաբ իր խաղ ու պարի, իր տաղ ու երգի Կախարդիչ սոգին հրաժեշտ տալու» (Սևակ):

Հատկանիշի դրսևորման աստիճանականությունն են ցույց տալիս հետգհետե, աստիճանաբար մակբայները, օրինակ՝ «Հետգհետե գիշերվա խավարն սկսեց նոսրանալ» (Թում.). «Աստիճանաբար վերացվում են նաև այդ թերությունները» (Լր.):

Ժողովրդական-խոսակցական լեզվում բայերից ձևի մակբայներ են կազմվում են ամանցով, ինչպես՝ օրորալեն, շորորալեն, գնգալեն, օրինակ՝ «Ձենը դմբդմբալեն գալիս էր գեղը հասնում» (Անան.). «էնպես էի կիկիփալեն գնում, ոնց որ կոկիկ ճամփով» (Անան.):

Քանակական մակբայներ

ԱՐԴԻ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ՔԱՆԱԿԱԿԱՆ ՄԱԿԲԱՅՆԵՐԸ.— Քանակական մակբայները ցույց են տալիս գործողության կամ հատկանիշի դրսևորման չափն ու աստիճանը և ըստ այդմ լինում են՝ չափի և աստիճանի:

Չափի մակբայներից մի բանիսը կազմվում են թվականներից և բանակ ցույց տվող բառերից ԱԿԻ, ՊԱՏԻՆ, ԻՅՍ ամանցներով, օրինակ՝ միապատիկ, միակի, երկակի, կրկնակի, եռակի, քառակի, հինգակի, բազմակի, երկուպատիկ, եռապատիկ, քառապատիկ, հինգապատիկ, յոթնապատիկ, բյուրապատիկ, բազմապատիկ. երիցս, չորիցս, քանիցս, բազմիցս:

Գործողության կամ հատկանիշի դրսևորման քանակային չափը արտահայտվում է նաև թվականների և անգամ բառի կապակցությամբ կազմված վերլուծական մակբայների միջոցով, ինչպես՝ մեկ անգամ,

Լեւոն անգամ, Երեմ անգամ, Խոս անգամ (ասել, հրավիրել) և այլն:

Մի քանի մակբայներ ցույց են տալիս կրկնողութուն, ինչպես՝ Նորից, նորեն, կրկին, վերստին, դարձյալ, օրինակ՝ «Նորան նորից ձերբակալեցին», նորից քշեցին Սիրիո» (Խանգ-). «Այժմ դու ետեմ կամենում եմ մեզ թողնել» (Մուր-). «Սամվելը կրկին մտավ յուր ընդունարանը» (Բաֆֆի-). «Դարձյալ իջավ գիշերը, դարձյալ ու կրկին Մենակ ես դու ինքդ քո դեմ մերկ ու բաց» (Տեր-). «Ձի կամենա ես վերստին թեզ տանել» (Տեր-):

Բավական շատ են այն մակբայները, որոնք ցույց են տալիս գործողության կամ հատկանիշի դրսևորման աստիճանը: Դրանցից են՝ շատ, քիչ, բավական, բավականին, չափազանց, սաստիկ, խիստ, հագիվ, ամբողջապես, բոլորովին, ամենևին, իսպառ, հույժ, անչափ և այլն: Օրինակներ. «Գիշերը ես շատ ուշ վերադարձավ Մուշեղի մոտից» (Բաֆֆի-). «Արևը բավական բարձրացել էր» (Բաֆֆի-). «Կոիվը իմ ներսում շափագանց երկար տևեց» (Սևան-). «Ես սաստիկ ամաչեցի ու էդ շայի փողն էլ տվի» (Թում-). «Աշնանամուտին գետակները խիստ բարակում են» (Սևան-). «Լեռը պարզուրված էր հագիվ լսելի ոսկհհունչ թնդյունով» (Վիր-). «Հայաստանը մնացել էր բոլորովին անտեր ու անսլաշտպան» (Բաֆֆի) և այլն:

Գրեթե և համարյա մակբայները ցույց են տալիս հատկանիշի կամ գործողության դրսևորման մոտավոր աստիճանը, օրինակ՝ «Նա համարյա չէս քվերին խոսքերը» (Բաֆֆի-). «Այսօր փողոցը գրեթե ամառի էր» (Շիրվ-):

Գործածվելով քանակական թվականների հետ՝ դրանք ցույց են տալիս քանակի մոտավորութուն, օրինակ՝ «համարյա հինգ տարի», «գրեթե վեց ամիս»:

Թվականների հետ քանակի մոտավորութուն են արտահայտում նաև մոտ, մոտավորապես, շուրջ մակբայները, օրինակ՝ «Մոտմոտավորապես» շուրջ երեք տարի չեմ տեսել նրան»:

Ի տարբերություն դրանց՝ ուղիղ և ճիշտ բառերը ցույց են տալիս տվյալ թվով արտահայտված քանակի լրիվութունը, ճշտութունը, օրինակ՝ «Ուղիղ հիսուն տարի առաջ թողնելով իր աննշան ծննդավայրը...» (Շիրվ-). «Ճիշտ հիսունհինգ տարեկան էր սրբազանը» (Շիրվ-):

Ընդամենը մակբայը ցույց է տալիս տվյալ թվով արտահայտված քանակի ամբողջութունը, օրինակ՝ «Այդ դժբախտ դեպքից անցել է ընդամենը երեսուն տարի» (Բաֆֆի-). «Նշանակել էր նրան ընդամենը մի հարյուր ութի գրպանի ծախք» (Շիրվ-):

Բացի նշված խմբերից, ընդունվում են նաև ընդհանրական մակբայներ: Ընդհանրական են կոչվում այն մակբայները, որոնք ըստ կի-

րառության տարբեր իմաստներ են արտահայտում կամ էլ հենց տվյալ կիրառության մեջ համատեղում են տարբեր իմաստներ:

Այսպես, առաջ մակբայն ըստ կիրառության ունի տեղի և ժամանակի իմաստներ, ինչպես՝ «Զորքերը շարժվեցին առաջ» և «Առաջ նա սիրում էր ինձ»: Մեկ-մեկ բառը ըստ կիրառության արտահայտում է չափի ու ձևի և ժամանակի իմաստներ, օրինակ՝ «Մեկ-մեկ խոսեցեք և ոչ թե խմբով» և «Մեկ-մեկ մոռանում եմ»: Շուտ-շուտ մակբայը ըստ կիրառության համատեղում է ժամանակի և չափի ու ձևի իմաստներ, օրինակ՝ «Նա ջուտ-ջուտ (հաճախ) է գալիս մեր տուն», և «Շուտ-շուտ արի, ուշանում եմք»:

Սրանից տարբեր երևույթ է, երբ նույն մակբայը հենց միևնույն կիրառության դեպքում համատեղում է պարագայական տարբեր հատկանիշներ:

Այսպես, արտաբնուած, ներբնուած մակբայների մեջ տեղի իմաստի հետ միասին զարգացել է նաև ձևի նշանակություն և դրանք ավելի ձևի իմաստով են ըմբռնվում: Տեղի և ձևի իմաստները համատեղում են նաև տեղնաւոեղը, դեմ առ դեմ, դեմ դեմի, դեմ հանդիման, դեմ դիմաց մակբայները:

Որոշ մակբայների մեջ համատեղվում են ժամանակի և ձևի նշանակությունները, օրինակ՝ իսկույն, բացեապես, անմիջապես, վայրկենաբար, ստեղ-ստեղ, հաճախ, շարունակ, անընդհատ, մերթ ընդ մերթ: Վերջին օրինակներում իրեն զգացնել է տալիս նաև չափի նշանակությունը:

Կան մի քանի մակբայներ էլ, որոնք համատեղում են չափի ու ձևի նշանակությունները, ինչպես՝ բոլորովին, իսպառ, ամբողջովին:

էլ պայմանավորված է կապերի գործածութեան այնքան մեծ հաճախականութիւնը:

Մակայն սխալ կլինե՞ր հաժապարկային նշան դնել հոլովական ձևերի և կապերի միջև ընդհանրապէս կատարելով նույն դերն ու ֆունկցիան, այսինքն՝ նախադասութեան մեջ արտահայտելով բառերի բազմաթիւ ու բազմապիսի հարաբերութիւններ, հոլովներն ու կապերը նախ և առաջ իրարից տարբերվում են որպէս լեզվի կառուցվածքային միավորներ: Հոլովները պատկանում են լեզվի ձևաբանական կառուցվածքին, լեզվի ձևաբանական կառուցվածքի տարրեր են, իսկ կապերը պատկանում են լեզվի բառապաշարային համակարգին, լեզվի բառապաշարային համակարգի միավորներ են: Որպէս բառապաշարային համակարգի միավորներ՝ կապերը շփման եզրեր են հանդես բերում նյութական իմաստ ունեցող բառերի հետ այնքանով, որքանով որ կապերը ևս բառեր են, հետևաբար ունեն նաև բառային իմաստ, որը դրսևորվում է և ընկալելի է նաև խոսքից, նախադասութիւնից դուրս, օրինակ՝ քացի, առանց, դէպի, մինչև, տակ, վրա, մեջ, առաջ և այլն: Բայց կապերը տարբերվում են նյութական խոսքի մասերից իրենց յուրահատուկ իմաստով, այն է՝ քերականական իմաստով: Այսպիսով, պարզ է դառնում, որ կապերն ունեն երկակի բնույթ և շփման կետեր են հանդես բերում լեզվի և՛ բառապաշարային, և՛ քերականական միավորների հետ: Ահա թե ինչու Վ. Վ. Վինոգրադովը նշում է, որ կապերը գտնվում են լեզվի բառապաշարի և քերականական կառուցվածքի եզրերին:

Այս տեսակետից այլ է հոլովական ձևերի դրութիւնը, որոնք անկախութիւնից լրիւ գուրկ քերականական մասնիկներ են: Ճիշտ է, հոլովական մասնիկները ևս իմաստակիր միավորներ են, օրինակ՝ քաղաք+0, քաղաք+Ի, քաղաք+ԻՅ, քաղաք+ՈՎ, քաղաք+ՈՒՄ, բայց այդ իմաստը դրսևորվում է միայն բառերի մեջ՝ իրար հետ ունեցած հարաբերակցութեամբ:

Այնուհետև, հոլովների արտահայտած հարաբերութիւնները ավելի ընդհանուր են ու վերացական, քան կապերի արտահայտած հաճախութիւնները: Եւ դա այլ կերպ ինե՞լ չէր կարող: Մագումնաբանորեն կապված լինելով նյութական իմաստ արտահայտող խոսքի մասերի հետ՝ կապերը շատ հազվադեպ են խզում իրենց աղբյւրները դրանց հետ և վերածվում առաջահար կամ վերջահար քերականական մասնիկների: Այսպէս են, օրինակ, գրաբարի Զ և Ի նախդիրները: Մակայն կապերի միայն շնչին մասն է հասնում այսպիսի վերացականութեան, իսկ բացարձակ մեծամասնութիւնը պահպանում է իր բառային նշանակութիւնն ու անկախութիւնը:

Մյուս կողմից՝ հոլովները կազմում են նույն բառի ձևերը և հան-

¹ Հմմտ. Ս. Արրամյան, Չթերվող խոսքի մասերը..., էջ 292—293:

դես են գալիս որպէս քերականական կարգի արտահայտիչներ, ինչպես՝
 ֆաղաֆ—ֆաղաֆի—ֆաղաֆից—ֆաղաֆով—ֆաղաֆում: Դրանց հակառակ,
 չենք կարող ասել, օրինակ, թե ֆաղաֆի վրա, ֆաղաֆի մեջ, ֆաղաֆի
 մասին, դեպի ֆաղաֆ, մինչև ֆաղաֆ և այլ կապակցութիւնները ֆաղաֆ
 բառի ձևերն են: Իսկ սրանից ինքնին բխում է, որ կապերը չեն կարող
 դիտվել որպէս քերականական կարգերի արտահայտիչներ: Ուրեմն՝ այս
 տեսակետից կապերը հոլովներից տարբերվում են նրանով, որ հարա-
 բերութիւններ են արտահայտում ոչ թե բառի քերականական ձևերի
 փոփոխությամբ, այլ իրենց բառային իմաստով:

Կապերը հարաբերութիւններ են արտահայտում ոչ թե ինքնին, այլ
 հոլովական ձևերի հետ միասին կամ որ նույնն է՝ կապերը գործածվում
 են այս կամ այն հոլովի հետ, ինչպես՝ «Գնաց դեպի տուն»։ «Պատմեց
 իր տանջանքների մասին»։ «Վերադարձավ պատերազմից հետո» և այլն:
 Կապն ու հոլովական ձևը կախված են լինում մի բառից, սովորաբար
 բայից կամ բայանունից, երբեմն սովորական գոյականից, ածականից,
 սակավադեպ նաև մակբայից, որը կոչվում է գերադաս կամ խնդրառու
 բառ, իսկ այն բառը, որը յարաբերության մեջ է մտնում, կոչվում է
 կապային խնդիր: «Վերադարձավ պատերազմից հետո» նախադասու-
 թյան մեջ գերադաս կամ խնդրառու բառն է վերադարձավ, իսկ կապա-
 յին խնդիրն է պատերազմ, որի հարաբերութիւնն արտահայտված է
 բացառական նախածնէի և հետո կապի միջոցով: Այստեղ փաստորեն
 կա կրկնակի ստորադասութիւն, ենթարկվածութիւն կամ կախում: Կապն
 ու հոլովական ձևը միասին կախված են բայից, իսկ հոլովական ձևն էլ
 իր հերթին կախված է կապից, որը սխեմայով կարտահայտվի հետևյալ
 ձևով.

ԽՆԴՐԱՌՈՒ ԲԱՌ —	ՀՈՂՈՎԱԿԱՆ ՁԵՎ —	ԿԱՊ
ՎԵՐԱԴԱՐՁԱՎ	ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՑ	ՀԵՏՈ

Կապերը հոլովական ձևերի հետ միասին արտահայտում են պա-
 րագայական հարաբերություններ. ինչպես՝ «Ճամփան տանում է դեպի
 Արարատ, Դեպի Մայր Արաֆ»՝ ճոխ դաշտի միջով»։ «Այս գիշեր նորից
 լալիս է քամին իմ դռան առաջ, իմ պատերի տակ» (Իս.), և խնդրային
 հարաբերություններ, ինչպես՝ «Սկսեցի մտածել կյանքի ու մահվան մա-
 սին» (Թում.)։ «Թուրքերը կոչվում էին Կովկասում՝ ռուսների դեմ. Մի-
 ջագետքի անապատում՝ անգլիացիների ու հնդիկների դեմ» (Վերք.)։
 «Ինչու՞ ես ինձ վրա բարկանում, բարկացիր Աշխենի վրա» (Նար-Դոս).
 «Դաշտ տեղերը մարդկանց վրա էլ է հարձակվում» (Թում.):

Բերված բոլոր նախադասութիւններում կապերը կախված են բա-
 յերից կամ ենթարկվում են բայերին: Բայց այդ կախվածութիւն կամ
 ենթարկվածութիւն մեջ ինչ-որ աստիճանավորումներ կան: Ընդհանրա-

պես պետք է նշել, որ երբ կապերը հանդես են գալիս որպես պարագայական հարաբերությունների արտահայտիչներ, նրանք ենթարկվածությունը, կախվածությունը խնդրառու (գերադաս) բառից ավելի թույլ է, քան երբ նրանք հանդես են գալիս որպես առարկայական հարաբերությունների արտահայտիչներ։ Այսպես, «*հոսսել ուսուցչի մոտ*», «*հոսսել ուսուցչի առաջ*», «*հոսսել ուսուցչի պես*» կապակցությունների մեջ կապերի կախվածությունը բայից շատ թույլ է, և կարելի է ասել, որ այսպիսի դեպքերում կապերը հակվում են դեպի գոյականները, իսկ «*հոսսել ուսուցչի մասին*», «*հոսսել ուսուցչի դեմ*», «*հոսսել ուսուցչի վրա*» կապակցությունների մեջ կապերի կախվածությունը բայերից ուժեղ է, և կարելի է ասել, որ այսպիսի դեպքերում կապերը հակվում են դեպի բայը։

Որ «*հոսսել ուսուցչի մոտ*» կապակցության մեջ կապի կախվածությունը բայից շատ թույլ է, հաստատվում է նրանով, որ մոտ կապով պարագայական խնդիր պահանջող բայերի (բառերի) ոլորտը և՛ տեսականորեն, և՛ գործնականորեն անսահմանափակ է։ Ամեն մի գործողություն կարելի է կատարել որևէ առարկայի մոտ (Ինձ մոտ կովեց, կերավ, գրեց, ջարդեց, զարդարվեց, սանրվեց, բարկացավ և այլն, և այլն)։

Ընդհակառակն, որ «*հոսսել ուսուցչի մասին*» կապակցության մեջ կապի կախվածությունը բայից ուժեղ է, հաստատվում է նրանով, որ մասին կապով առարկայական խնդիր պահանջող բայերի (բառերի) ոլորտը որոշակիորեն սահմանափակված է ասացական, պատմողական, դատողության, հաղորդման և նման այլ իմաստներ արտահայտող բայերի շրջանակներով, ինչպես՝ խոսել, ասել, պատմել, գրուցել, կարդալ, գրել, լսել, դատել, մտածել, իմանալ, հայտնել, հաղորդել և այլն՝ մեկի կամ մի քանի մասին։

Ինչպես որ բայերը ուժեղ խնդրառությամբ կարող են այս կամ այն հոլովը պահանջել, օրինակ՝ «*Մտտենալ գետին*», «*Կարդալ գիրքը*», «*հոսսափել պատերազմից*», «*Հպարտանալ հաջողություններով*» և այլն, այնպես էլ բայերը իրենց բառիմաստի թելադրանքով կարող են պահանջել այս կամ այն կապը, օրինակ՝ «*Պատմել պատերազմի մասին*», «*Կովել դավաճանների դեմ*», «*Բարկանալ երեխայի վրա*» և այլն։

Ուրեմն, ինչպես որ լեզվում ունենք «*ՈՐՈՇԱԿԻ ԲԱՅ—ՈՐՈՇԱԿԻ ՀՈՒՎԱԿԱՆ ՁԾՎ*» կաղապարը, այնպես էլ ունենք «*ՈՐՈՇԱԿԻ ԲԱՅ—ՈՐՈՇԱԿԻ ԿԱՊ*» կաղապարը։

Հայերենի քերականություններում ընդհանրապես կապը բնորոշվում է որպես չթեքվող խոսքի մաս։ Ծվ կարծես թե հենց այդպես էլ պետք է լիներ։ Զէ՛ որ կապերը բառերի ստորադասական հարաբերություններն արտահայտող սպասարկու բառեր են, հոլովական ձևերի համարժեքները և այդ իսկ պատճառով էլ իրենք հոլովվել ու փոփոխվել չեն կարող։ Բայց հայ քերականները վաղուց են նկատել, որ կապ համարվող մի շարք բառեր թեքման, հոլովման ձևեր են ունենում, ինչպես՝ վրա—

վրայից—վրայով, տակ—տակից—տակով, մեջ—միջից—միջով, առաջ—առաջից—առաջով, մոտ—մոտից—մոտով. առջև—առջևից—առջևով և մի քանի ուրիշները:

Մեր քերականները, որպես կանոն, խոսքիմասային իմաստի սեռականից հակադրություն են տեսնում մոտ, վրա, մեջ, տակ և այլ բառերի ուղիղ և թեք ձևերի միջև, ուղիղ ձևերը համարելով կապ, իսկ թեք ձևերը՝ գոյական:

Այսպես, ըստ ընդունված տեսակետի՝ հետևյալ նախադասություններում ընդգծված բառերը կապ են. «Փարթամ կանաչի տակ փտում են ոսկորները Պևուս» (Բակ.). «Մի ականթարթում անհետացավ մերձակա յայտերի մեջ» (Բաֆֆի). «Փայտը դրեց օջախի մոտ ու լուռ նստեց խոտի վրա» (Բակ.). «Արածանիի ափերի մոտ ապրում էր և մի այլ ժողովուրդ» (Բաֆֆի): Դրանց հակառակ՝ հետևյալ նախադասություններում ընդգծված բառերը գոյական են. «Եկներ նրա բարձի տակից դուրս բերեց մի մեծ ծրար» (Շիրվ.). «Մառերի տակով պաղ առու է հոսում» (Բակ.). «Թոնել էր արպեն իր միջից մեր երկրի բարձրաբերձ ոգին» (Զար.). «Հանգիստ, միալար քայլում էր առաջ հեզ լուսնկայի շողերի միջով» (Իս.). «Գիշերը նա շատ ուշ վերադարձավ Մուշեղի մոտից» (Բաֆֆի). «Գայլի անցնելի վրանիս մոտով» (Տեր.). «Նրիտասարդը ցած իջավ գահավորակի վրայից» (Բաֆֆի). «Ավին վազում էր, թռչում գերանների վրայով» (Բակ.). «Զյան վրայով գեպի նրա դուռը թարմ տոնահետքեր էին ձգվում» (Խանգ.): Այս տեսակետը, որքան էլ տարածված լինի, չի կարող ճիշտ համարվել և ահա թե ինչու:

Մոտ, վրա, մեջ, տակ ձևերը՝ մի կողմից և մոտից—մոտով, վրայից—վրայով, միջից—միջով, տակից—տակով համապատասխան ձևերը՝ մյուս կողմից, իրենց խոսքիմասային իմաստով իրարից չեն տարբերվում: Համապատասխան ձևերը իրարից սոսկ նրանով են տարբերվում, որ առաջինները բառի ուղիղ, այսինքն՝ ուղղական-հայցական ձևեր են, իսկ երկրորդները բառի թեք, այսինքն՝ բացառականի կամ գործիականի ձևեր են և, հետևաբար, իրարից միայն հոլովական իմաստով են տարբերվում: Եթե մեջ բառը կապ է «Տրակտորն աշխատում է դաշտի մեջ» նախադասության մեջ, ապա նա կապ է նաև «Տրակտորը դուրս եկավ դաշտի միջից», «Տրակտորը առաջ է շարժվում դաշտի միջով» նախադասություններում: Նույն բառի ուղիղ և թեք ձևերը իրար չեն կարող հակադրվել որպես տարբի խոսքի մասեր, նրանք հակադրվում են միայն որպես տարբեր քերականական իմաստների կրողներ:

Որ քննվող բառերի թեք հոլովական ձևերը ևս կապեր են և ոչ թե գոյականներ, լավագույնս հաստատվում է նաև նրանով, որ դրանք ածական որոշիչները ընդունել չեն կարող: Հնարավոր չէ ասել՝ «Դուրս եկավ արտի մեծ միջից, գեղեցիկ միջից, լավ միջից» կամ «Դուրս եկավ սեղանի մեծ տակով, գեղեցիկ տակով, լավ տակով» և այլն, իսկ որո-

շիշ ածականներ ընդունելը առարկայնության լավագույն շահանիշ է:

Ուրեմն՝ մեջ, վրա, տակ, մօտ և այլ բառերը հոլովվում են ոչ թե այն պատճառով, որ գոյականներ են կամ դրանց ուղիղ ձևերը կապեր են, իսկ թեք ձևերը գոյականներ, այլ այս բառերը կապեր են և հոլովվում են հենց որպես կապեր:

Սակայն հոլովվում են ոչ թե հայերենի կապերն ընդհանրապես, այլ միայն նրանք, որ տարածական իմաստ են արտահայտում, ինչպես՝ մօտ, վրա, տակ, մեջ, առաջ, առջև, դիմաց, դեմ և նմանները: Այս կապերի հոլովման մեջ անպայմանորեն դեր ունի այն հանգամանքը, որ առաջացած լինելով գոյականներից՝ դրանք ունեն նյութական նշանակության որոշ հետքեր, որ դրսևորվում է թե՛ ուղիղ, թե՛ թեք ձևերով հանդես գալիս: Անկասկած դա էլ հնարավորություն է տալիս նաև ստացական հոգեր ընդունելու և հանդես գալու նաև ստացական հոգնակիների ձևով, ինչպես՝ մօտՍ, մօտԴ, մօտԸ, վրաՍ, վրաԴ, վրան, մօտենԲՍ, մօտենԲԴ, մօտենԲԸ, վրանենԲՍ, վրանենԲԴ, վրանենԲԸ և այլն:

Համենայն դեպս, տարածական կապերի հոլովական ձևերը իմաստային տեսակետից տարբերվում են մյուս բոլոր կապերից: Այդ տարբերությունն այն է, որ տարածական կապերի հոլովված ձևերը կրկնակի հարաբերություն են արտահայտում՝ մեկ իրենց բառային իմաստով՝ մեջ, վրա, մօտ, տակ, մեկ էլ հոլովական ձևերով՝ միջի—միջից—միջով, վրայի—վրայից—վրայով, մօտի—մօտից—մօտով, տակի—տակից—տակով:

Այսպիսով, բոլոր ասվածներից կարելի է հանգել հետևյալ եզրակացությունը:

Կապ խոսքիմասային կարգի մեջ մտնող բառերը՝

ա) Խմաստաբանորեն բնորոշվում են նրանով, որ իրենք զուրկ լինելով նյութական իմաստից՝ արտահայտում են քերականական հարաբերություններ:

բ) Ձևաբանորեն բնորոշվում են նրանով, որ դրանց մեծամասնությունը զուրկ է թեքման ձևերից, սակայն տարածական իմաստ արտահայտող կապերի մի զգալի մասը հոլովվում է և ընդունում ստացական հոգեր:

գ) Շարանյութորեն բնորոշվում են նրանով, որ առանձին նախադասության անդամ լինել չեն կարող: Դրանք միշտ գործածվում են գոյականների կամ գոյականական իմաստ արտահայտող բառերի հետ՝ ցույց տալով վերջիններիս հարաբերությունները գերադաս կամ խնդրառու բառերի նկատմամբ:

Կապերի կազմությունը

ԿԱՊԵՐԻ ԱՌԱՋԱՑՄԱՆ ՈՒՂԻՆԵՐԸ ԵՎ ԿԱԶՄՈՒԹՅՈՒՆԸ.— Պատմականորեն կապերն առաջացել և առաջանում են նյութական իմաստ

արտահայտող խոսքի մասերից՝ հատկապես գոյականներից, մակբայներից, ածականներից, սակավադեպ նաև դերբայական ձևերից՝ ղեր-լիններիս նյութական իմաստի կորստով և դրան զուգընթաց՝ հարաբերության իմաստի զարգացմամբ և ծավալմամբ:

Նյութական իմաստ արտահայտող խոսքի մասերից կապերին են անցնում կամ կարող են անցնել այն բառերը, որոնց մեջ, որպես կանոն, այս կամ այն շափով արդեն առկա է հարաբերության իմաստը:

Կապերի առաջացումը նյութական խոսքի մասերից տեղի է ունենում պատմական երկարատև ժամանակաշրջանում, լեզվական կենդանի գործընթացում, բառերի շարահյուսական կիրառության հիմքի վրա, այս կամ այն բառի մեջ հարաբերության իմաստի զարգացման ու ծավալման հիմքի վրա:

Հայերենի կապերի մի մասը գալիս է դեռևս մեր լեզվի պատմության վաղնջական շրջաններից, ծագմամբ հնդեվրոպական է և իր զուգահեռներն ունի ազգակից մյուս լեզուներում: Անցնելով պատմական զարգացման երկար ուղի՝ այսպիսի կապերի մեջ զարգացել են վերացական նշանակություններ, և նրանք իրենց արտահայտած ընդհանուր իմաստներով մոտավորապես համասարվում են հոլովական ձևերին: Այսպես են, օրինակ, գրաբարյան Ի, Յ, ԱՄ, ԸՍՏ, ԸՆՆ, Զ նախդիրները, որոնք բոլորն էլ, բացի Զ-ից, որի ծագումն անհայտ է, գալիս են հինդեվրոպական հիմնալեզվից² և այս կամ այն շափով կենդանի են ու գործուն արևելահայ ու արևմտահայ գրական լեզուներում կամ բարբառներում:

Հայերենի կապերի մի մասն էլ թեկուզ չի հասել այսպիսի վերացականության և ունի վառ կերպով դրսևորված բառային իմաստ, բայց այդ իմաստը սոսկ հարաբերության իմաստ է, իսկ նյութական իմաստը մեռած է կամ անզգայելի: Այսպիսի կապեր են. առաջ (առ + անց), առթիվ (առիք բառի գրաբարյան գործիական հոլովը), գերդ (գի + արդ + կերպ), բացի (բաց հեռու + ի), դեպի (դեպ + ի), դիմաց (դեմք բառի գրաբարյան սեռական-տրական հոլովը), ի դեմս (դեմք բառի գրաբարյան նախդրիվ հայցականը), իբրև (ի բար պես + է), համար (ահաջացած համար գոյականից), հանդեպ (հան + գեպ), հանդերձ (առաջացած հանդերձ հայցականից), հանձին (անձն բառի գրաբարյան նախդրիվ տրականը), հանուն (անուն բառի գրաբարյան նախդրիվ հայցականը), հետ (նախապես նշանակել է ռաբ), մասին (մասն բառի գրաբարյան տրականը), մինչև (մինչ + է), ներք (արմատն է ներ, որ նշանակում է մեջ), շնորհիվ (շնորհ բառի գրաբարյան գործիականը).

² Լեզու-արարող լեզուներից տեղի է վերադասի ուղղորդման արտահայտման բառա-
բանում:

Անմիջաբար գոյականների ուղիղ ձևերից առաջացած կապերը սակավաթիվ են, օրինակ՝ ժամանակ, համար, հանդերձ, շափ, պես (եղանակ, կերպ), տակ, տեղ: Կան մի շարք կապեր, որոնք ծագմամբ գոյականներ են, բայց կապային խոսքի մասին են անցել մակբայների միջնորդությամբ: Դրանց մասին խոսվում է առանձին:

Գրաբարյան տրական հոլովաձևեր են դիմաց և մասին կապերը: Նշենք նաև, որ ժամանակակից հայերենում մի քանի բառերի տրական հոլովաձևեր որոշ կապակցությունների մեջ զրկվելով կամ մասամբ զրկվելով առարկայական նշանակությունից՝ հարաբերության իմաստ են ստանձնում, ուրեմն և գտնվում են կապ դառնալու ճանապարհին: Այսպիսի բառաձևեր են՝ միջոցին (հրաժեշտի միջոցին), պանին (բարկության պահին). օգտին (նրա օգտին), սիրուն (աստծու սիրուն), հասցեին (խոսել մեկի հասցեին):

Առաջին, միջին, տակին ձևերը (առաջ, մեջ, տակ բառերի տրական հոլովաձևերը), ժողովրդական-բարբառային են, օրինակ՝ «Փնփնթացնում էր նա իմ առաջին» (Թում.). «Սալի լանջին, հովի միջին, Մուշ-մուշ անուշ մյուսին» (Թում.). «Պատերազմը քրեդիս տակին է» (Դեմ.):

Կապերի կազմավորման մեջ որոշ դեր է խաղում նաև բացառական հոլովը: Ժամանակակից հայերենի մի քանի բառերի բացառական հոլովաձևերը զրկվելով նյութական իմաստից՝ հարաբերության պաշտոն են ստանձնում, օրինակ՝ կողմից (Որդին սիրվում է հոր կողմից), երեսից (Կնոջս երեսից եկան այս փորձանքները), ձեռքից (Փախալ արդարադատության ձեռքից):

Կապերի կազմավորման մեջ ամենամեծ դերը խաղում է գործիական հոլովը: Գրաբարյան գործիական հոլովաձևեր են առթիվ, շնորհիվ, որ ժամանակակից հայերենում վերածվել են իսկական կապերի: Այսպես և քիչ գործածական՝ հիմամբ:

Սակայն ավելի շատ են այն կապերը, որոնք առաջացել են արդի հայերենի գործիական հոլովի հիմքի վրա: Այսպես են՝ կապակցությամբ, հետևանքով, հիմունքով, ձեռնով, միջոցով. նկատմամբ, նպատակով, պատճառով, վերաբերմամբ, վերաբերությամբ, ուղղությամբ: Այս հոլովաձևերը շատ կապակցությունների մեջ կորցնելով իրենց առարկայական նշանակությունը՝ վերածվում են կապակցական բառերի, օրինակ՝ «այս գործի կապակցությամբ», «խոշտանգումների ու ծաղրածանակի հետևանքով», «բարեկամների միջոցով», «կանանց նկատմամբ», «տանջելու նպատակով», «հիվանդության պատճառով», «օրհորդի վերաբերմամբ», «արդյունաբերության զարգացման ուղղությամբ», «Գործը տեսավ բարեկամների ձեռքով», «ուսումնաարտադրական աշխատանքների գծով» և այլն:

Կապերի դեր են կատարում նաև մի քանի բառերի ներգոյական հոլովաձևեր, օրինակ՝ ընթացքում («չորս տարվա ընթացքում»), դեպքում

(«պատերազմի դեպքում»), գործում («հանցագործությունները կանխելու գործում»):

Կապերի կարող են վերածվել նաև նախդրիվ հոլովածները, ինչպես՝ ի սեր («ի սեր հայրենիքի»), ի հեռուկա («ի հեռուկա գոտեղ թշնամու»), ի տրիտուր («ի տրիտուր նահատակների արյան»), ի նշան («ի նշան փառքի»), ի զեմ («ի դեմս այս ուսմունքի»), հանձին («հանձին բանաստեղծի»), հանձինս («հանձինս առաջավոր բանվորների»), հանուն («հանուն եղբայրության և սիրո»), հոգուտ («հոգուտ ազգի»): Այս բոլոր կապերի մեջ առկա է գրաբարյան ի (ձայնավորից առաջ 3>2) նախդիրը: Ի նախդրով կազմված կապերից են նաև բացի, դեպի, իբրեւ:

Մի շարք կապեր էլ մակբայական ծագում ունեն: Ընդհանրապես մակբայների և կապերի միջև հարաբերակցություններ են նկատվում հետևյալ հիմունքով: Առարկայական նշանակությամբ թուլացած բառերը հակվելով բայերին՝ մակբայական իմաստ են արտահայտում, իսկ հակվելով գոյականներին՝ կապային իմաստ են արտահայտում: Ահա թե ինչու ժամանակակից հայերենում մի շարք բառեր ըստ կիրառության մակբայներ կամ կապեր են: Այսպիսի բառեր են.

Մակբայ

Կապ

առաջ գնաց

սեղանի առաջ

դեմ կանգնել

ժողովրդի դեմ

դուրս գալ

ընտանիքից դուրս

ընդառաջ գնալ

զորքին ընդառաջ

հեռու գնալ

հայրենիքից հեռու

հետո խոսեց

ճաշից հետո

մեջ ընկնել

սենյակի մեջ

մոտ գնալ

աղբյուրի մոտ

ներքև գնալ

սարերից ներքև

շուրջ տաս

այս հարցի շուրջը

վեր գնալ

սարերից վեր

վերև գնալ

սարերից վերև

վրա վազել

սեղանի վրա

Կապեր են առաջանում նաև ածականներից: Ածականներից սուղացած կապեր կամ կապական բառեր են՝ անկախ («այս հանգամանքներից անկախ»), առընթեր («գործությանն առընթեր»), զուգընթաց («այս գործողություններին զուգընթաց»), համաձայն («կարգադրության համաձայն»), համապատասխան («որոշման համապատասխան»), համեմատ («կարողության համեմատ»), համընթաց («կյանքին համընթաց»), հավասար («մեզ հավասար»), մոտիկ («գյուղին մոտիկ»), հման («հերոսի նման») և մի քանի ուրիշները:

Սակավադեպ կապեր կարող են առաջանալ նաև դերբայներից, ինչպես՝ նայած, շնայած, նայելով, շնայելով, վերաբերյալ (ներառյալ, բացառյալ)։ Այսպես նաև՝ անցած («հինգ օր անցած»), սկսած («սկսած ժամի հինգից»)։ Անցնել բայի անց արմատը վերածվել է կապի («5 օր անց»)։ Այսպես նաև զատել (զատանել) բայի զատ արմատը («ներանից զատ»)։

Կա նաև եիման վրա բաղադրյալ կապը՝ «Ինձ տրված իրավունքների հիման վրա», «Ստեղծված հնարավորությունների հիման վրա» և այլն։

Նախադրություններ և ետադրություններ

ԿԱՊԵՐԻ ՇԱՐԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՆԱԽԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՈՒ ԵՏԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ.— Ժամանակակից հայերենում կապերը դրվում են կապվող բառերից կամ առաջ, կամ հետո։ Կապվող բառերից առաջ դրվող կապերը կոչվում են նախադրություններ, իսկ կապվող բառերից հետո դրվող կապերը կոչվում են ետադրություններ։

Նախադրությունները, ետադրությունների հետ համեմատած, սակավաթիվ են։ Դրանք մոտավորապես հետևյալներն են. առ, առանց, դեպի, զերդ, ըստ, ի, ի դեմս, իբրև, ինչպես, որպես, հանձին, հանուն, ուզությամբ, մինչ, մինչև, նախքան, շնայած, ց, քան, քանց։ Եթե կապվող բառը լրացումներ ունի, ապա այդ նախադրությունները դրվում են լրացումներից առաջ։

Օրինակներ. «Ըստ ընդունված սովորույթի՝ դեռ կառքեն անմեղ դավեր» (Սևակ). «Իբրև մի հրաշալի երազ փոխած էր ծագեծազ» (Զար.). «Նա գնում էր կրկին դեպի հեռուն այն լուրթ, Դեպի լյառը անհաս ու վեհանիստ» (Զար.). «Չնայած ձմռան բուք ու բորանին՝ Ալյերն անցան հաջողությամբ» (Լր.). «Դու իշնում ես կարող, որպես մահու խայթ, Քնքուշ, որպես անդարձ բախտի հիշատակ» (Տևր.). «Մինչև իմ հասնելը ոչխարի դմակը պոկեց, տարավ» (Թում.) և այլն։

Ժամանակակից հայերենի կապերի մեծ մասը ետադրություններ են, ինչպես՝ առաջ, առքիվ, առջև, դեմ, դիմաց, կողմից, համար, հետ, հետո, հետևանքով, մասին, մեջ, միջոցով, միջև, մոտ, ներքո, ներքև, նրկատմամբ, նման, նպատակով, պես, վերաբերմամբ, վերաբերյալ, վրա, ապ, տեղ և այլն։

Օրինակներ. «Ձեր դառն առաջ կանգնում եմ երկար» (Տեր.). «Այստեղ, զինվորների մեջ, այս երիտասարդ ու անհոգ մարտիկների մեջ ես մի պահ մոռացավ իր սրտին չոքած մեծ վիշտը» (Դեմ.). «Բազենյանի աչքն ընկավ սեղանի վրա ընկած հեղափոխական լրագրի վրա» (Նար-Դես). «Այս միտքը օծի պես սողաց նրա գլխով» (Դս.). «Մնար ու հոգար մեր միևնույնսրի— իր որդու մասին» (Սևակ). «Փակ են քո սրտի

հեռուներն իմ դեմ, Քո աշխերի դեմ իմ աչքերը՝ կույր» (Տեր.) և այլն:

Կան մի քանի կապեր էլ, որ կարող են գործածվել կապվող բառերից և՛ առաջ, և՛ հետո, այսինքն հանդես են գալիս և որպես նախադրություն, և որպես ետադրություն: Այսպիսի կապեր են. անկախ—Անկախ այդ հանգամանքներից: Այդ հանգամանքներից անկախ. բացի—Բացի վերոհիշյալ ուսանողներից: Վերոհիշյալ ուսանողներից բացի. ընդդեմ—Ընդդեմ պատերազմի: Պատերազմին ընդդեմ. նակառակ—Հակառակ ցանկության: Մանկությանը հակառակ. համաձայն—Համաձայն տեղեկությունների: Տեղեկությունների համաձայն. համապատասխան—Համապատասխան այդ որոշման: Այդ որոշման համապատասխան. հանդեպ—Հանդեպ կնոջ: Կնոջ հանդեպ. հետո—Հետո հայրենիքից: Հայրենիքից հետո. շնորհիվ—Շնորհիվ բնության: Բնության շնորհիվ:

Բերված կապերից ընդդեմ, հակառակ նախադաս գործածությամբ հակվում են դիպի սեռական խնդրառությունը, իսկ ետադաս գործածությամբ՝ տրական խնդրառությունը, ինչպես՝ ընդդեմ նրա, հակառակ սրա, բայց նրան ընդդեմ, սրան հակառակ:

Կապերի գործածության համար պետք է նկատի ունենալ նաև հետևյալները:

Նախադասության համադաս անդամների հետ կապերը սովորաբար չեն կրկնվում, և մեկ կապը բավական է ցույց տալու գերադաս բառի նկատմամբ ունեցած դրանց հարաբերությունը, ինչպես՝ «Փոս ընկած աչքերում անհուն բարություն կար և միամիտ սեր դիպի խոտը, կովը, ծաղկած սառերը» (Բակ.). «Շարունակ լուրեր էին շրջում լուսնների, զավահանների, դասալիճների մասին» (Վերք.). «Փառի, իշխանության և պատվի համար ամեն սրբություն կվաճառեն նրանք» (Րաֆֆի):

Սակայն նախադասության համադաս անդամների հետ կապերը կարող են կրկնվել՝ կատարելով ոճական յուրահատուկ դեր, այն է՝ առանձին-առանձին շեշտելով նախադասության համադաս անդամների՝ գերադաս բառի նկատմամբ ունեցած նույն հարաբերությունը, ինչպես՝ «Խոսում էր իմ մասին, իրենց ընտանիքի անդամների մասին, նոր պլիսի մասին, իրենց տան ներքին հարկում ապրող շինուկիկի մասին, իրենց ծառաների մասին» (Նար-Դոս). «Քայլել է դեպի տաճար, դեպի տաճար» (Անան.). «Խոնավություն կաթեց փառերի վրա, մամուլների վրա» (Բակ.). «Հետո սկսեցին խոսել կովի վրա, հացի քանկության վրա» (Թում.). «Առանց հոգսերի ու առանց վշտի խաղում էինք մենք էն երազ հովտում» (Թում.):

Հազվադեպ հնարավոր է նաև հակառակ երևույթը, այսինքն նույն կապվող բառի վրա կարող են դրվել երկու կապեր, օրինակ՝ Կեսօրից առաջ կամ հետո, Պահաբանի վրա կամ մեջ, Ինճաբիոնից վերև ու ներքև և այլն: Ինչպես այս օրինակներից, կարելի է եզրակացնել, մեկ բառի վրա դրվելու համար կապերը պետք է արտահայտեն հակառակ հարա-

լերությաններու Սակայն պետք է նշել, որ նույն բառաձևի հետ երկու կապի գործածութիւնն ընդհանրապէս օրինաչափական չէ, և ավելի հաճախ կապվող բառաձևը կրկնվում է կապերից յուրաքանչյուրի հետ, օրինակ՝ «Կգամ ձեր տուն կեսօրից առաջ կամ կեսօրից ուտո»։ «Գիրքը պահաւանի վրա կամ պահաւանի մեջ կլինի» և այլն։ Գուցե միայն առաջ և նետու կապերն են, որոնց միասին գործածութիւնը կապային խնդիրների հետ տարածված է ու սովորական, ինչպես՝ «Գարնանից առաջ, թե՛ հետո», «Պատերազմից և՛ առաջ, և՛ հետո» և այլն։

Այս հատվածը վերջացնելուց առաջ նշենք նաև այն, որ հնարավոր է նաև կապի կրկնութիւն, ինչպես այդ Երևում է Ավ. Իսահակյանի հետևյալ տողից. «Որ ես հաղթական, լույս փառքերիդ մեջ սրարբած սուրամ դեպի, դեպի քեզ» («Արու-Հայա Մահարի», յոթերորդ սուրահ)։ Նույն ռեոմ կարելի է կազմել նաև այսպիսի կապակցութիւններ. «Մինչև, ինչև լույս տանջվեցի քեզ համար»։ «Ճօգուտ, հօգուտ մեր ազգի միայն մտածել» և այլն։ Որպէս ընդհանուր կանոն՝ կարող են կրկնվել կապը և իր խնդիրը միասին, այսինքն բառերի կապակցութիւնն ամբողջութեամբ, օրինակ՝ «Մինչև ուշ գիշեր, մինչև ուշ գիշեր ասպատակեց» (Զար.)։

Կապերի դասակարգումը ըստ կազմավորման աստիճանականության և իսկական ու անիսկական կապեր

ԻՍԿԱԿԱՆ ՈՒ ԱՆԻՍԿԱԿԱՆ ԿԱՊԵՐ.— Ժամանակակից հայերենի բերականութիւնների մեջ սովորաբար կապերը բաժանվում են երեք խմբի՝ իսկական կապեր, անիսկական կապեր և կապական բառեր։ Կապերի այսպիսի դասակարգումը գալիս է Մ. Արեղյանից, բայց վերջինիս դասակարգման մեջ որոշ վերախմբավորումներ են կատարվում։ Իսկական կապերի հարցը պարզ է. դրանք հարաբերութիւն ցույց տվող այն բառերն են, որոնք միշտ կապի դեր են կատարում և առանձին գործածվել, հոգ ստանալ ու հոլովվել չեն կարող, օրինակ՝ ի, ց, առ, ըստ, մինչև, դեպի, առանց, մասին և այլն։

Այսպէս հստակ չէ անիսկական կապերի և կապական բառերի տարբերակումը։ Մ. Արեղյանը անիսկական կապեր էր համարում պես, շափ, տնդ, հետ, դեմ, մոտ, վրա բառերը, որոնք անձնական գերանունների առաջին և երկրորդ դեմքերով տրական հոլով են պահանջում, ինչպէս՝ ինձ հետ, ինձ մոտ, ինձ վրա։ Գիտենք, որ այս բառերը կարող են հոգ ստանալ և հոլովվել՝ իմ մոտից, իմ մոտով, մոտս և այլն։ Վերջին դեպքում այս բառերն ըստ Մ. Արեղյանի արդեն գոյականներ են։

Մ. Արեղյանը կապական բառեր է կոչում այն գոյականները, մակբայներն ու ածականները, որոնք խոսքի մեջ որևէ կախման հարաբերութիւն են ցույց տալիս՝ ձեռնով, երեսից, փոխանակ, ժամանակ, հումանայն, առաջ և այլն։

Անիսկական կապերը և կապական բառերը Մ. Արեղյանը տարբե-

բակում է ըստ հոլովառության: Եթե նկատի ունենանք, որ նրա նշած կապերից դեմ և տեղ բառերը ժամանակակից հայերենում սեռական են պահանջում՝ իմ տեղ, իմ դեմ. այլև այն, որ մյուս անիսկական կապերը ևս կարող են սեռական հոլովի հետ գործածվել՝ իմ մոտ, իմ պես, իմ վրա, իմ շափ, ապա պարզ կդառնա, որ անիսկական կապերի և կուսական բառերի տարբերակումը սոսկ հոլովառությամբ՝ միշտ համարվել չի կարող: Մյուս կողմից՝ արդեն նշված է, որ, ասենք, մոտ, վրա և այլ բառերի հոլովական ձևերը ոչ թե գոյականներ են, այլ կապեր, իսկ այս բառերի հոլովված ձևերը սեռական են պահանջում և ոչ թե տրական (իմ մոտից, քո մոտից, իմ վրայից, քո վրայից):

Այսպիսով նպատակահարմար է դառնում կապերը բաժանել երկու խմբի՝ իսկական կապեր և անիսկական կապեր:

Իսկական են կոչվում այն կապերը, որոնք միշտ հարաբերության իմաստով են գործածվում, չեն կարող հոգ ստանալ ու նույնվել: Ժամանակակից հայերենի իսկական կապերը մուսավորապես հետևյալներն են. առ, առանց, առթիվ, բացի, դեպի, գատ, գերդ, ըստ, ի, ի հեճուկս, ի սեր, ի թրիտուր, ի դեմս, ի վեր, իբրև. համար, հանդեպ, հանդե՞ն, հանձին, հանձինս, հանուն, հոգուտ, մասին, մինչև, միջև, նախքան, ներքո, նկատմամբ, շնորհիվ, վերաբերմամբ, վերաբերյալ, տեղակ, ց, փոխանակ, փոխտեմ, քան (քանց):

Անիսկական են կոչվում այն կապերը, որոնք հարաբերության իմաստից գալիս կարող են արտահայտել նաև նյութական իմաստ, ըստ որում՝ նյութական իմաստը կարող է դրսևորվել հարաբերության իմաստի հետ հավասար չափով, ի՞նչ կամ առավել: Մյուս կողմից՝ դրանց մի մասը կարող է հոգ ստանալ և հոլովվել: Արդի հայերենի անիսկական կապերը մոտավորապես հետևյալներն են. առաջ, առջև, դեմ, դիմաց, դուրս, հետ, հետո, մեջ, մոտ, նման. շուրջ, շափ, պես, վրա, տակ, տեղ, բով, անկախ, անունից, անց, անցած, առնթեր, գծով. երեսից, գուցենքաց, ընդառաջ, ընդդեմ, ընթացքում. ժամանակ, կից, կողմից, հակառակ, համաձայն, համապատասխան, համեմատ, հանգույց, հավասար, հեռու, հետևանքով, ձեռքից, ձեռքով, միջոցով. մոտիկ, ներքև, նպատակով, որպես, չնայած, չնայելով, պատճառով, վերաբերմամբ, վերև, ուղղությամբ և մի քանի ուրիշները:

Ճիշտ է, անիսկական կապերը այս կամ այն չափով պահում են այն խոսքի մասերի հատկանիշները, որոնցից նրանք առաջացել են, բայց մի բան պարզ է, որ անիսկական կապերի մեջ մտնող բոլոր բառերն էլ գտնվում են իսկական կապ դառնալու ճանապարհին:

Կապերի իմաստային դասակարգումը

ԿԱՊԵՐԻ ԱՐՏԱՀԱՅՏԱԾ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՎ ՆՐԱՆՑ ԻՄԱՍ-ՏԱՅԻՆ ԴԱՍԱԿԱՐԳՈՒՄԸ.— Ինչպես նշված է արդեն, կապերն արտա-

հայտում են կախման զանազան հարաբերություններ՝ իրենց դերով մոտավորապես հավասարվելով հոլովներին: Հաճախ միայն հոլովական ձեռքավական է շարահյուսական ամբողջական ու լրիվ հարաբերություն արտահայտելու համար, ինչպես՝ «Մոտենում է գետին»։ «Նա գիրք է կարդում»։ «Գրում է մատիտով»։ «Աշխատում է դաշտում»։ «Խուսափում է ընկերացից» և այլն: Բայց կան բազմաթիվ ու բազմազան հարաբերություններ, չորենք սուսկ հոլովներով արտահայտվել շեն կարող, այլ արտահայտվում են հոլովական ձևերով ու կապերով միասին: Այսպիսի դեպքերում հոլովները մատնանշում են միայն ամենաընդհանուր հարաբերությունները, իսկ կապերը դրանք մասնավորում են պահանջվող ուղղությամբ, ինչպես՝ Աշակերտի առաջ, դեմ, դիմաց, համար, հանդեպ, հետ, մասին, մեջ, միջոցով, մոտ, նկատմամբ, շնորհիվ, պես, վրա, փոխարեն և այլն:

Կապերի արտահայտած հարաբերությունները բազմազան են ու բազմապիսի: Դրանցից հստկանշականներն ու զլխավորները հետևյալներն են:

ՏԱՐԱԾԱԿԱՆ՝ առաջ, առջև, դիմաց, դուրս, ի վեր, ի վար, հանդեպ, մեջ, միջև, մոտ, ներքո, ներքև, շուրջ, վեր, վերև, վրա, տակ, ետև և այլն, ինչպես՝ «Զեր դռան առաջ կանգնում եմ երկար» (Տեր.)։ «Հեծյալն ուժգին թափով հասավ և կանգնեց զորականի առջև» (Դեմ.)։ «Քարի մոտ է բնում ալպիական մանուշակը, պարիսպների տակ» (Բակ.)։ «Նախրից ներքև, մի թմբի վրա վեց պախրա նստած որոճում էին» (Անան.)։ Այսպես և՛ ծառի դիմաց. ամրոցից դուրս, հոսանքն ի վեր, հոսանքն ի վար, դաշտի մեջ, լուսնի ներքո, վարագույրների հեռուում, լեռան շուրջը, սարերից վեր և այլն:

Տարածական հաբաբերության հետ միասին ուղղությամբ հարաբերություն են արտահայտում դեպի, մինչև, առ կապերը, օրինակ՝ «Թողում էր անդու, հաղթական ու վե՛՛ դեպի արև, անմահ արևը» (Իս.)։ «Հստում են մինչև նրա ակունքները, մինչև լեռնային աղբյուրները» (Անան.)։ «Հողու խորքում աղսւղակում էր առ Քրիստոս» (Վերք.)։

ԺԱՄԱՆԱԿԱՅԻՆ՝ աեց, առաջ, ժամանակ, ի վեր, հետո, մեջ, միջև, միջոցին, մոտ, նախան, պահին, պես, օրոք, սկսած, անցած, ընթացում, օրինակ՝ «Արշալույսից առաջ մենք դարան էինք մտած եղնուտի կիճում» (Թում.)։ «Նրան ձերբակալեցին հենց դասախոսության ժամանակ» (Խանգ.)։ «Մինչև ուղ գիշեր, մինչև ուղ գիշեր ասպատակեց» (Չար.)։ «Արևը մայր մտնելու մոտ սկսեց փշել զով քամին» (Մուր.)։ «Զինաստան հասնելուն պես բուրդին տալիս են Մառի գրքից մեկական օրինակ» (Լր.)։ Այսպես և՛ այն օրից ի վեր, տրտմության պահին, Տիգրանի օրոք, երկու շաբաթ անց, մի ամսվա մեջ, չորս տարվա ընթացում և այլն:

ՎԵՐԱԲԵՐՈՒԹՅԱՆ՝ մասին, նկատմամբ, վերաբերյալ, վերաբերմամբ,

շուրջ(ը), առթիվ, հանդես, հասցեին, գծով, ուղղությամբ, ինչպես՝ «Սկզբնեցի մտածել կյանքի ու մահվան մասին» (Թում.). «Կանանց, նկատմամբ պետք է ներողամիտ լինել» (Վերֆ.). «Բացատրություններ պահանջեց հայտնի գործի վերաբերյալ» (Վերֆ.): Այսպես և՛ հայացքների վերաբերմամբ, հայկական հարցի շուրջը, պատերազմի առթիվ, սեփական անձի հանդես, խոսել մեկի հասցեին, արդյունաբերության գծով, ռուսումնական աշխատանքների ուղղությամբ:

ԲԱՅԱՆՈՒՄԱՆ՝ առանց, բացի, դուրս, զատ, բացառությամբ, օրինակ՝ «Կո՛ւյր՝ ու գո՛ւ մարդիկ, առանց երազի, առանց լսելու հեքիաթն այս վսեմ» (Իս.). «Ուրիշ ի՞նչ կարող է ինձ հետաքրքրել, բացի այդ հիմար կտակից» (Շիրվ.). «Իսկ գրքից զատ կա կյանք ու գիրկ, իսկ խաղից զատ կան խաղ ու տաղ» (Սևակ). «Եվ իմ կամքից դուրս ամեն ինչ բանտ է և՛ ստրկացում, և՛ բռնադատում» (Իս.):

ՊԱՏՃԱՌԻ ՈՒ ՀԻՄՈՒՆՔԻ՝ համար, պատճառով, առթիվ, հետևանքով, շնորհիվ, հիման վրա, երեսից, ձեռքից, սիրուն, կապակցությամբ, ինչպես՝ «Ու էն հարսանքից թշնամի դարձան Ախպեր տղերքը էս դիպքի համար» (Թում.). «Առատ ձյան պատճառով խախտվել է հաղորդակցությունը քաղաքների միջև» (Լր.). «Ջերմաստիճանի խիստ անկման հետևանքով կազմալուծվել է երկրի տնտեսական կյանքը» (Լր.). «Քամու շնորհիվ ծառերի զառ-զառ խաշամն է թռչում թավալ առ թավալ» (Դավթ.): Այսպես և՛ ծննդյան առթիվ. տոնի կապակցությամբ, տուժել նրա ձեռքից, երեսից և այլն:

ՆՊԱՏԱԿԻ՝ համար, հանուն, նպատակով, ի, օրինակ՝ «Ժպտաց Վասակը տխուր մտքերի բեռից ազատվելու համար» (Դեմ.). «Հազարամյակներ շարունակ ջանք է թափել հանուն վերելքի, հանուն քաղաքակրթության նվաճումների» (Վերֆ.). «Շինարարությունն արագ ավարտելու նպատակով նոր միջոցներ են ներդրվում» (Լր.). «Սուլթան Համիդը ի փառս Ալլահի, Ի նշան ահի Ամեն մի հայի եվ ի գիտություն իր երկար քթով ամեն տեղ մտնող Այդ Եվրոպայի...» (Սևակ):

ՓՈԽԱՐԻՆՈՒԹՅԱՆ՝ փոխաբեմ, փոխանակ, տեղ, տեղակ՝ «Սպասավորի փոխաբեմ ներս մտավ նրա գեղեցիկ, ոսկեգույն բարակը» (Բաֆֆի). «Փոխանակ ուրախանալու ու պարծենալու՝ դու ինչ-որ ասեկոսների մասին ես մտածում» (Նար-Դոս). «Շատերն էին փող տալիս հացի տեղ» (Բակ.). «էն աստղերն էին աչքերի տեղակ» (Թում.):

ՀԱՄԱՊԱՏԱՍԽԱՆՈՒԹՅԱՆ՝ ըստ, համաձայն, համապատասխան, հավասար, համեմատ՝ «Քստ մեր նախնական պայմանի, ձկների փորը տվի իրեն» (Անան.). «Նախնական տեղեկությունների համաձայն անձնակազմից զոհվել է երեք մարդ» (Լր.). «Նրանք պետք է իրենց գործունեությունը վերակառուցեն նոր պայմաններին համապատասխան» (Լր.). «Տղամարդուն հավասար գործ է կատարում» (Լր.). «Աշխենը, իր սովորության համեմատ, նստած էր բոլորովին լուռ» (Նար-Դոս):

Չեզի եւ ՆՄԱՆՈՒԹՅԱՆ՝ պես, նման, ինչպես, որպես, քիչ գործա-
ծական՝ հանգույն, ժողովրդական՝ ոնց, ոնց որ, օրինակ՝ «եվ գեփյուդի
պես սահելով, քարնան պես բուրելով վազում է մի գեղուհի» (Իս.).
«կանգնել է երազի նման եվ չկա Նաիրի ուրիշ» (Զար.). «Որ երկշոտ
էին ինչպես եղջերուն» (Սևակ). «Դու ինչու ես կարող, որպես մահու
խայթ, Քնքուշ, որպես անդարձ քախտի հիշատակ» (Տեր.). «Երբ իր մա-
հով, խիստով, ահով՝ ծնում է աստղ իր հանգույն» (Զար.). «Պոզեր ունի
ոնց որ մի կաղնի» (Թում.):

ԲԱՅԱՀԱՅՏՄԱՆ՝ իբրև, որպես, ինչպես՝ «Նա իբրև բժիշկ՝ որպես
բժիշկ՝ ինչպես բժիշկ պարտավոր էր օգնել»։ «Իբրև ուսուցիչ՝ որպես
ուսուցիչ՝ ինչպես ուսուցիչ ես կասեմ իմ կարծիքը»։

ԸՆԴԴԻՄՈՒԹՅԱՆ ՈՒ ՀԱԿԱՌԱԿՈՒԹՅԱՆ՝ դեմ, ընդդեմ, հանդիման,
դեմ-հանդիման, ի հեճուկս՝ «Իմ հայրը իմ դեմ մեզանչեց, սակայն չմե-
զանչեցի ես ոչ ոքի դեմ» (Իս.). «Նա տրտնջալով ծերության ընդդեմ՝
Քթքթում էր յուր ծառերի տակին» (Թում.). «110000 զորքի հանդիման
մարտնչում էին 600 քաջեր» (Սևակ). «Որ վառ ցրտի դեմ-հանդիման
Ոնց էլ լինի՝ դուռ է փակում» (Սևակ). «Հայրենի մի կտոր հողի վրա
բոլորանվեր կենտրոնացրել էր իր ամբողջ ուշադրությունը՝ ի հեճուկս
աշխարհում եղած բոլոր գայթակղությունների» (Վերք.):

ՀԱԿԱՌԱԿ ՀԻՄՈՒՆՔԻ՝ հակառակ, շնայած, շնայելով, օրինակ՝ «Սըմ-
բատը համաձայնություն էր տվել՝ հակառակ իր հայացքներին» (Շիրվ.).
«Չնայած Իսկուհու ծանր վիճակին՝ ստիպված եղան ճանապարհ ընկ-
նելու երկրորդ օրը» (Վերք.). «Չնայելով տարիքին՝ ճանապարհն անց-
նում էր ժրուխյամբ» (Մուր.):

ՄԻԱՍՆՈՒԹՅԱՆ՝ հետ, հանդերձ, համընթաց, զուգընթաց՝ «Նրանց
հետ միասին վազվզում էր պարտեզում, նրանց հետ ճաշում էր, նրանց
հետ քնում» (Իս.). «Այս հաջողություններով հանդերձ՝ աշխատանքնե-
րում կան լուրջ թերություններ» (Լր.). «Ռոմանտիզմին համընթաց զար-
գանում էին նաև նոր գրական ուղղություններ» (Լր.). «Երեսույթի աճին
զուգընթաց զարգանում է նաև նրա դիմադրողականությունը» (Լր.),

ՉԱՓԻ՝ չափ, ավել, ավելի, ավելի քան, մինչև, պակաս՝ «Դու փոքր
ես, երկիր, Սրտի չափ ես դու» (Դավթ.). «Նա հազարից ավելի՝ ավելի
դիրք ունի»։ «Նա մինչև հազար գիրք ունի»։ «Նա հազարից պակաս գիրք
ունի»։

ՀԱՄԵՄԱՏՈՒԹՅԱՆ՝ քան, համեմատ, համեմատությամբ՝ «Խոսքերդ
մեր հոգուն հաճո են առավել, քան այս պտուղը քաղցրահամ» (Զար.).
«Արդյունաբերության աճը նախորդ տարվա համեմատությամբ կազմեց
ութ տոկոս» (Լր.). «Իր եղբոր համեմատ նա շատ է զարգացած»։

ՇԱՀԻ՝ հօգուտ, օգտին, համար՝ «Զինովնիկ ծիծաղը հօգուտ Միրի
կրնդունեին» (Բակ.). «Այս գործի օգտին հինգ հարյուր ուրվի և մի-
րում» (Նար-Դոս). «Ահա քեզ համար բերել եմ ավյուն» (Թում.):

ՍԱՀՄԱՆԱՓԱԿՄԱՆ՝ գծով, ուղղությամբ, գործում, մեջ՝ «Պրոռեկտոր գիտահետազոտական աշխատանքների գծով»։ Տնկատելի աշխատանքներ կատարվեցին բնակչության կենցաղային պայմանների բարելավման ուղղությամբ» (Լր.) «Այս գործում ձեռք բերվեցին նոր հաջողություններ» (Լր.)։ «Ուսման մեջ առաջավոր է»։

ՆԵՐԿՈՐՄՈՒԹՅԱՆ՝ կողմից՝ «Աշակերտը պարգևատրվեց դիրեկտորի կողմից»։

ՊԱՅՄԱՆԻ՝ դեպքում՝ «Պատերազմ ծագելու դեպքում մենք անակընկալի չենք գա»։

ԴԻՄԱՌՆՈՒԹՅԱՆ՝ հանձին, հանձինս, ի դեմս՝ «Հանձին մարքսիստական ուսմունքի՝ պրոլետարիատը գտավ իր հոգևոր զենքը» (Լր.)։ «Ամբողջ իշխանությունը պատկանում է ժողովրդին»՝ հանձինս աշխատավորների պատգամավորների խորհուրդների» (Լր.)։ «Ի դեմս նոր կանտականություն՝ մենք գործ ունենք հետադիմական ուսմունքներից սեկի հետ» (Լր.)։

ՍՍԱՅԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ՝ մոտ՝ «Գարրիելի մոտ սկսվել էր ինչ-որ անծանոթ հոգեվիճակ» (Վերջ.)։ «Այս հիվանդությունն ավելի հաճախ զարգանում է ձմռան ամիսներին ծնված երեխաների մոտ. ամռան ամիսներին ծնվածների մոտ նա համարյա չի նկատվում» (Լր.)։ Մոտ կապի մեջ ստացականության իմաստ է զարգացել բուսերենի ազդեցությամբ։

Ննարավոր է նշել մասնակի այլ հարաբերություններ ևս։ Ինչպես արդեն բերված օրինակներից է Լրևում, նույն կապը կարող է հանդես գալ որպես շարահյուսական տարբեր հարաբերությունների արտահայտիչ՝ իր մեջ համատեղելով ամենատարբեր նշանակություններու Այսպես օրինակ՝ առաջ, մինչև, մեջ և այլ կապեր արտահայտում են տեղի ու ժամանակային նշանակություններ, համառ կապը՝ նպատակի, պատճառի, շահի և այլ նշանակություններ։ Իսկ սա էլ նշանակում է, որ մի շարք կապեր բազմիմաստ են։ Իհարկե, այդ նշանակություններից մեկը հիմնական է լինում, և մյուսները կարելի է բխեցնել դրանից։ Որպես ընդհանուր օրինաչափություն՝ հին կապերը բազմիմաստ են, իսկ նորերը՝ մենիմաստ։

Կապերի նշանակությունը հաճախ կախված է լինում կապային խընդիրներից։ Քե ինչու «Մինչև էջմիածին», «Արտի մեջ», «Գետի մոտ» կապակցությունների մեջ կապերը տեղի, իսկ «Մինչև կիրակի», «Մի տարվա մեջ», «Գարնան մոտ» կապակցությունների մեջ ժամանակային իմաստ են արտահայտում, բացատրվում է միայն նրանով, որ առաջին դեպքում կապային խնդիրները տեղի, իսկ երկրորդ դեպքում ժամանակի անուններ են։

Առանձին դեպքերում կապի նշանակությունը կախված է լինում կապային խնդրի հոլովածից, օրինակ՝ «Սուրենի առաջ», «Հոր առաջ» (տեղ), «Սուրենից առաջ», «Հորից առաջ» (ժամանակ)։

Բայց կա նաև հակառակ երևույթը, երբ տարբեր հոլովածուով խընդիր առնելը բոլորովին չի ազդում կապի նշանակության վրա, ինչպես՝ «Մի շաբաթ հետո կգա», «Մի շաբաթից հետո կգա»։ «Քեզ համար ուրիշ գորություն չկա, բացի զենքը», «Բացի զենքից, քեզ համար ուրիշ գորություն չկա»։

Մյուս կողմից՝ կապերի իմաստային նշանակությունները ավելի հաճախ պայմանավորված են լինում նրանով, թե կապը և կապի խնդիրը ի՞նչ կապակցությունների մեջ են գործածվում և ի՞նչ գերադաս բառերից են կախված լինում, ինչպես՝ «Գիրքը դրեց սեղանի վրա»։ «Ժայռների վրա սավառնում էին թռչունները»։ «Մեր տունը Զարենցի փողոցի վրա է»։ «Ծառերն օրորվում էին ճանապարհների վրա»։ «Հարձակվեցին թշնամու վրա»։ «Պատուհանը նայում է պարտեզի վրա»։ «Խոսում էին հացի թանկության վրա»։ «Այս խոսքերի վրա նա ներս մտավ»։ «Գինին վերջանալու վրա է»։ «Տարին տարու վրա ավելի է գեղեցկանում» և այլն։

Հասկանալի է, որ բերվածներով չեն սպառվում և չեն էլ կարող սպառվել վրա կապի՝ բառակապակցությունների մեջ արտահայտված իմաստները, Հայերենի կապերի մի զգալի մասը բազմիմաստ է և գործածվելով տարբեր բառակապակցությունների մեջ՝ դրսևորում է իր նշանակությունների բազմազանությունն ու հարստությունը։

Կապերի հոլովառությունը

ԿԱՊԵՐԻ ՀՈՂՈՎԱՌՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԽՆԴՐԱՌՈՒԹՅՈՒՆԸ).— Ինչպես նշված է արդեն, կապերը գործածվում են այս կամ այն հոլովածեի հետ կամ որ նույնն է՝ կապերը պահանջում են այս կամ այն հոլովը։ Թե ինչու տվյալ կապը հատկապես այս կամ այն հոլովն է պահանջում, բացատրվում է ոչ թե ինչ-որ պատահականությամբ, այլ կապի նշանակությամբ։ Որպես ընդհանուր կանոն, համապատասխանություն գոյություն ունի կապի նշանակության և հոլովական ձևի ընտրության միջև։ Եվ եթե մի քանի կապեր տարբեր հոլովների հետ են գործածվում, օրինակ՝ ա) «դեպի քեզ» և «դեպի ինքը», բ) «փոթորիկի առաջ» և «փոթորկից առաջ», ապա դա բացատրվում է կամ հոլովական ձևերի համանշտությամբ, այսինքն որոշակի դեպքերում տարբեր հոլովների իմաստային հակադրությունների չեզոքացմամբ (առաջին օրինակները), կամ կապերի արտահայտած տարբեր հարաբերություններով (երկրորդ օրինակները)։

Ասված է, որ ժամանակակից հայերենում հայցական հոլով ընդհանրապես գոյություն չունի, իսկ սեռական ու տրական հոլովները տարբերակված են միայն անձնական և մի քանի ցուցական դերանունների մեջ։ Կապերի խնդրառությունը մենք շարադրում ենք հենց այդ տեսա-

կետից, բայց գոյականների համար ևս առանձին դեպքերում գործածում ենք սեռական և տրական տերմինները՝ միայն նկատի ունենալով, որ այդ հոլովները որոշ դերանունների մեջ տարբերակված են:

Ժամանակակից հայոց լեզվում ուղղական հոլովի հետ գործածվում են հետևյալ կապերը. առ (առ Քրիստոս), դեպի (դեպի դաշտ), գերդ (գերդ գազան), ի (ի գիտություն), ի վեր (գետն ի վեր), ի վար (գետն ի վար), մինչև (մինչև տուն, մինչև կիրակի), ց (ցայսօր), անց (մի շաբաթ անց), առաջ (մի տարի առաջ), հետո (մի շաբաթ հետո), նախքան (նախքան նրա գալը), իբրև, որպես, ինչպես (նա աշխատում է իբրև ուսուցիչ, որպես ուսուցիչ, ինչպես ուսուցիչ), քան (Երևանը մեծ է, քան Լենինականը), ժողովրդական՝ ոնց, ոնց որ, քանց, քանց (ոնց երեխա, ոնց որ երեխա, քանց գեղ-գազան, հանց գեղ-գազան): Ուրեմն՝ ուղղական հոլով են պահանջում ուղղություն ցույց տվող կապերը, ժամանակի կապերից մի քանիսը, բացահայտման և նմանության ու ձևի կապերը (պես և նման կապերը սեռական կամ տրական հոլովների հետ են գործածվում) և քան համեմատության կապը:

Սակայն պետք է նկատի ունենալ հետևյալները:

1. Անձնական դերանունների առաջին և երկրորդ դեմքերի հետ ուղղության կապերը տրական են պահանջում, ինչպես՝ դեպի ինձ, դեպի եեզ, մինչև մեզ, մինչև ձեզ:

2. Առաջ և հետո կապերը ուղղական հոլովի հետ են գործածվում միայն ժամանակ ցույց տվող բառերի դեպքում (թեև հետո կապի հետ ուղղականի հետ հավասար գործածվում է նաև բացառականը՝ հինգ օր հետո՝ հինգ օրից հետո, մի շաբաթ հետո՝ մի շաբաթից հետո): Այլ բառերի դեպքում գործածվում է բացառականը՝ ֆնտրություններից առաջ, հետո, ընտրություններից առաջ, հետո: Ուղղական — բացառական զուգահեռությունը նկատվում է նաև անց կապի դեպքում՝ «Յոթանասուն անց տղամարդ էր», «Յոթանասունից անց տղամարդ էր»:

3. Ժողովրդական-խոսակցական լեզվում ուղղական հոլովի հետ են գործածվում նաև առանց և բացի կապերը, օրինակ՝ «Առանց ժամ ու պատարագ, Մեջը դրին Մարոյին» (Թում.): «Ըս նրա համար մի արխալուղացու առա նվիրեցի, բացի ձիու վառնը» (Թում.): Առանց կապի համար օրինաչափականը սեռական-տրական, իսկ բացի կապի համար բացառական հոլովն է:

Ժամանակակից հայերենում յոթ հոլով ընդունող լեզվաբանները վերահիշյալ բոլոր կապերի հետ գործածված հոլովական ձևերը (մինչև Սուրենը, դեպի Սուրենը, մի շաբաթ առաջ, երկու օր հետո և այլն) համարում են հայցական, բացառությամբ այն դեպքերի, երբ իբրև, որպես, ինչպես կապերը մասնակցում են ստորոգելիական վերադրի և մասնական բացահայտիչի ձևավորմանը (Աշխատում է իբրև ուսուցիչ): Վերջին դեպքում այդ կապերի խնդիրը համարվում է ուղղական:

Ժամանակակից հայերենի կապերի ճնշող մեծամասնությունը սեռական հոլով է պահանջում, և դա արդյունք է նրա, որ զգալի թվով կապեր առաջացած լինելով գոյականներից՝ պահանջում են իրենց սեռական խնդրառությունը։ Սեռական հոլովի հետ գործածվող կապերն են. մոտ (իր մոտ), վրա (նրա վրա), առաջ (սրա առաջ), մեջ (դրա մեջ), առջև (իր առջև), միջև (սրա ու նրա միջև), տակ (նրա տակ), ներքո (նրա ներքո), դիմաց (իր դիմաց), հետ (իր հետ), ժամանակ (սրա ժամանակ), ընթացքում (դրա ընթացքում), (սրա) շնորհիվ, առթիվ, պատճառով, հետևանքով, երեսից, ձևից, հիման վրա. դեմ (նրա դեմ), ընդդեմ (ընդդեմ նրա)։ (նրա) փոխարեն, փոխանակ, տեղ (իր) մասին, շուրջ, նկատմամբ, վերաբերմամբ, վերաբերյալ, հասցեին, հանդեպ. (սրա) պես, նման. հոգուտ (սրա), (նրա) օգտին, ըստ (դրա), (սրա) չափ. (իր) համար. նպատակով, ի դեմս (սրա), հանուն (դրա), (նրա) միջոցով, կողմից և այլն։ Օրինակները ցույց են տալիս, որ սեռական հոլովի հետ գործածվում են ամենատարբեր շարահյուսական հարաբերություններ արտահայտող կապեր (տեղ, ժամանակ, պատճառ, նպատակ, վերաբերություն և այլն)։

Նշվածներից մոտ, վրա, հետ, պես, չափ, համար, հոգուտ, հանձինս, ի դեմս, հանուն կապերը անձնական դերանունների առաջին և երկրորդ դեմքերի հետ տրական հոլով են պահանջում, ինչպես՝ ինձ, քեզ, մեզ, ձեզ — մոտ, վրա, հետ, պես, չափ, համար. հոգուտ, հանձինս, ի դեմս, հանուն — ինձ, քեզ, մեզ, ձեզ։ Այսպես նաև հանդես կապը, երբ գործածվում է որպես նախադրություն, օրինակ՝ հանդես ինձ, քեզ, բայց որպես ետադրություն պահանջում է սեռական հոլով՝ իմ հանդես, քեզ հանդես և այլն։

Քննարկվող կապերի խնդրառությունից կարելի է գալ այն եզրակացության, որ անձնական դերանունների առաջին և երկրորդ դեմքերը որպես որոշ կապերի խնդիրներ հակադրվում են երրորդ դեմքին և յուրահատկություն են հանդես բերում։ Դա բացատրվում է նրանով, որ առաջին և երկրորդ դեմքերը ցույց տալով խոսողին և խոսակցին՝ գտնվում են հավասարազոր դրություն մեջ, իսկ երրորդ դեմքը ցույց տալով առարկան կամ անձը, որի մասին գնում է խոսքը, չի կարող հավասարազոր լինել դրանց։ Այս տեսակետից դերանունների երրորդ դեմքը հավասարվում է գոյականներին և նրանց հետ կապակցությունների մեջ միեկնույն օրինաչափություններին է ենթարկվում, օրինակ՝ դեպի նա և դեպի Սուրենը, դեպի ինքը և դեպի Անահիտը, բայց դեպի ինձ, դեպի քեզ և այլն։

Սրանից բխում է, որ եթե գոյականների համար ևս առանձին սեռական և տրական հոլովներ են ընդունվում, ապա այդ հոլովները գոյականների մեջ պայմանականորեն պետք է տարբերակվեն ըստ դերանունների երրորդ դեմքի (բայց ոչ երբեք առաջին ու երկրորդ դեմքերի)

հոլովական համապատասխանության: Այսպես, շնայած որ ունենք ինձ մոտ, քեզ մոտ, մեզ վրա, ձեզ վրա, ինձ համար, քեզ համար, մեզ պես, ձեզ պես և այլ ձևերը, բայց և այնպես՝ սեղանի մոտ, առնի՛քի վրա, հայրենի՛քի համար, երեսայի պես կապակցությունների մեջ գոյականների հոլովածը պետք է համարել սեռական, որովհետև դերանվան երրորդ դեմքի հետ այս կապերը գործածվում են սեռական հոլովով՝ իր մոտ, նրա մոտ, սրա վրա, զրա համար, իր պես և այլն: Պետք է նկատի ունենալ նաև այն, որ ինձ մոտ, քեզ վրա, ձեզ պես և այլ կապակցությունների մեջ դերանունները իմաստով սեռական են և առանձին դեպքերում հենց սեռական ձևով էլ գործածված ենք գտնում գեղարվեստական գրականության մեջ, ինչպես՝ «Այն եմ ես անվերջ խորհում եմ վրա» (Տեր.)։ «Դու անհոգ եայնցիր իմ վրա» (Տեր.)։ «Դարձի՛ր իմ մոտ, վերադարձի՛ր դու նորից» (Տեր.)։

Բացի վերոհիշյալներից, բուն տրական հոլով են պահանջում հետևյալ կապերը. զուգընթաց (սրան զուգընթաց), բնդառաջ (նրան բնդառաջ), կից (սրան կից), հակառակ (դրան հակառակ), համաձայն (սրան համաձայն. նաև՝ սրա համաձայն), հավասար (նրան հավասար), շնայած (շնայած սրան), շնայելով (շնայելով դրան)։

Բացառական հոլով են պահանջում բացառման հարաբերությունն արտահայտող բացի (բացի ընկերներից ու բարեկամներից), զատ (խաղից ու տաղից զատ), տարածական հարաբերությունն արտահայտող դուրս (քաղաքից դուրս), հեռու (հայրենիքից հեռու), ներքև (ծառից ներքև), վերև (սարերից վերև), վեր (ծալո՛րից վեր), ժամանակային հարաբերությունն արտահայտող առաջ (արշալույսից առաջ), հետո (մայրամուտից հետո), սկսած (կեսօրից սկսած), ի վեր (այն օրից ի վեր) կապերը։

Ինչպես նշված է արդեն, բացի կապը գործածվում է նաև ուղղականի հետ (բացի մայրը, բացի եղբայրը)։ Այսպես են նաև առաջ և հետո կապերը, երբ գործածվում են ժամանակի անունների հետ (մի ամիս առաջ, մի ամիս հետո, յոթ օր առաջ, յոթ օր հետո)։

Անացի՛նք, որ վերև, ներքև կապերը բացառական են պահանջում, ինչպես՝ սեղանից վերև, սեղանից ներքև։ Բայց դրանց հոլոված ձևերն արդեն գործածվում են սեռականի հետ, ինչպես՝ սեղանի վերևից, ներքևից. սեղանի վերևում, ներքևում։ «Սուփրի վերև միշտ նստեի, իմ ապրուստը դրստեի» (Թում.)։ «Ամբողջ գյուղը հավաքվել էր գյուղի վերև, տավարի մոտ» (Բակ.)։ Նախադասություններում վերև ձևը սեռական է պահանջել, որովհետև ներգոյականի արժեք ունի (սուփրի վերև = սուփրի վերևում. գյուղի վերև = գյուղի վերևում)։

Գործիական հոլովի հետ է կիրառվում հանդերձ կապը, որը սոսկ ավելի է շեշտում ու բացահայտ դարձնում գործիականի միասնության և հակառակ հիմունքի իմաստները, օրինակ՝ «Այս ամբողջ քաղաքակա-

նությունը, տոհմի հասցեին ուղղված հաճոյախօսութեամբ հանդերձ, պարզապէս չկտրի ծաղր էր» (Վերք.). «Սակայն վշտանալով, ողբալով ու իրեն դատապարտելով հանդերձ, նա այժմ էլ զգում էր, որ րարծրացած պատենշն անխորտակելի է» (Շիրվ.):

Մի երկու կապակցութիւններում շափ կապը գործածվում է գործիական հոլովի հետ, ինչպես՝ «Ուսերն ու կուրծքը կիսով շափ մերկ» (Շիրվ.): «Միրանի տափի բախտը կիսով շափ որոշված համարեցին» (Բակ.): «Ինքս հոգովս շափ հարգել եմ նրան» (Նար-Դոս): Սակայն դժբախտ քարացած, ոչ կենդանի շարահյուսական ձևեր են, որովհետև մեկում են առանձին, և դրանց նմանակութեամբ նոր կապակցութիւններ կազմվել չեն կարող: Չափ կապն ընդհանրապէս սեռական կամ տրական հոլով է պահանջում (նրա շափ, ինձ շափ):

Ներգոյական հոլովն ընդհանրապէս կապերի հետ չի գործածվում:

Կապերի հոլովառութեանը նվիրված այս հատվածը վերջացնելուց առաջ ասենք նաև հետևյալը: Գիտենք, որ այս, այդ, այն ցուցականները թեք հոլովական ձևեր չունեն: Սրանից կարելի էր եզրակացնել, որ այն կապերը, որոնք թեք հոլովներ են պահանջում, այս դերանունների հետ գործածվել չեն կարող: Ընդհանրապէս այդպէս էլ է, բայց պետք է նկատի ունենալ, որ սեռական հոլով պահանջող մի քանի կապեր կարող են այս, այդ, այն դերանունների հետ գործածվել: Այսպիսի կապեր են՝ առթիվ, մասին, նպատակով, պատճառով, ինչպէս՝ այս մասին, այդ առթիվ, այն նպատակով, այս պատճառով և այլն: Դրանք բոլորն էլ գոյականական ծագում ունեն և այս կապակցութիւնները երբեմնի «դերանուն + գոյական» կապակցութիւնների շարունակութիւնն են նոր իմաստավորմամբ:

Այս, այդ, այն դերանունները կարող են գործածվել նաև առանց բացի կապերի հետ, օրինակ՝ «Առանց այդ էլ շատ է շարշարվել». «Բացի այս, պետք է նկատի ունենալ նաև նրա դիրքը» և այլն: Այս գործածութիւնը բացատրվում է նրանով, որ առանց, բացի կապերը ժողովրդական լեզվում կարող են բառի ուղիղ ձևերի հետ գործածվել (բացի գիրքը, առանց ընկեր):

Շ Ա Ղ Կ Ա Պ

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ՇԱՂԿԱՊԵՆԵՐԻ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԲՆՈՒԹԱ-ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ.— Հարցի քննությունն սկսենք հետևյալ հարցադրումով՝ շաղկապները բառային իմաստ ունե՞ն, թե՞ ոչ, Կարծես թե այս հարցը երկընտրանք չի կարող հարուցել. չէ՞ որ խոսքից, նախադասությունից դուրս էլ իրարից բոլորովին տարբեր իմաստներ են արտահայտում, ասենք, ուրպեսզի, Երովհետև, ուստի, Բայց, իսկ, եթե, և, կամ, թե և այլ նման բառերը: Բայց ինչպիսի՞ իմաստներ են դրանք: Հասկանալի է, որ դրանք նյութական իմաստներ չեն, այսինքն շաղկապները չեն անվանում առարկաներ, հատկանիշներ ու գործողություններ: Իսկ ո՞րն է շաղկապների դերը լեզվի մեջ, ի՞նչ են արտահայտում նրանք:

Չունենալով նյութական իմաստ, շանվանելով առարկաներ, հատկանիշներ ու գործողություններ՝ շաղկապներն արտահայտում են վերջիններիս հարաբերությունները, որոնք բաղմամբիվ են ու բազմապիսի, օրինակ՝ «Գնաց, ուրպեսզի ուսումը շարունակի» (նպատակ). «Հարցը սխալ լուծեց, Երովհետև գրգռված էր» (պատճառ). «Դու զինվոր ես, ուստի պետք է կատարես հրամանը» (հետևություն). «Պատասխանեց, Բայց անհաջող» (սահմանափակում). «Եթե հանդիպեցի, ամեն ինչ կասեմ» (պայման). «Մասիսը և Արագածը Հայաստանի ամենաբարձր լեռնագագաթներն են» (միավորում) և այլն: Անվածներից ու օրինակներից կարելի է եզրակացնել, որ շաղկապները լեզվի համակարգում կապակցական դեր են կատարում և պատկանում են լեզվի քերականական միջոցներին:

Շաղկապների բուն էությունը ճիշտ ըմբռնելու համար միշտ պետք է հաշվի առնել հետևյալ երկու հանգամանքները. ա) շաղկապները առանձին, ինքնուրույն, անկախ բառեր են և, որպես այդպիսիք, ունեն իրենց բառային իմաստները (ի միջի այլոց, ահա թե ինչու, ասենք, հայերենի շաղկապները, որպես կանոն, ուսանրենում և գերմաներենում ունեն իրենց բառային համարժեքները, օրինակ՝ բայց—но—aber, և—и—und, կամ—или—oder, եթե—если—wenn, Երովհետև—потому что— weil, ուրպեսզի—чтобы—damit, ոչ միայն այլև—не только но и—n cht nur sondern auch). բ) շաղկապների բառային իմաստները հենց քերականական իմաստներ են:

Նշենելով շաղկապների այսպիսի երկակի դրությունից՝ կարծում ենք,

սխալված շենք լինի, եթե ասենք, որ շաղկապները գտնվում են լեզվի բառապաշարի և քերականական կառուցվածքի հզորերին:

Լեզվի համակարգում ունեցած իրենց այդ երկակի բնույթով շաղկապները անմիջական շփման հզորեր են հանդես բերում կապերի հետ՝ դրանց հետ միասին կազմելով քերականական իմաստ արտահայտող խոսքի մասերի խումբը՝ ի տարբերություն նյութական իմաստ արտահայտող խոսքի մասերի խմբի: Մենք գիտենք, որ կապերը ևս, հանդես գալով որպես առանձին, ինքնուրույն բառային միավորներ, զուրկ են նյութական նշանակությունից, արտահայտում են սոսկ քերականական իմաստներ և կատարում են շարահյուսական դեր՝ դրսևորելով ստորադաս բառերի՝ գերադասների նկատմամբ ունեցած կախման զանազան հարաբերությունները, օրինակ՝ «Մտածում էր իր որդու մասին»։ «Կովն էին թշնամիների դեմ»։ «Տանջվեցի մինչև լուսաբաց»։ «Լաց էր լինում երեխայի պես» և այլն:

Կապերի և շաղկապների շփման աղերսները հանդես են գալիս նաև նրանում, որ շատ դեպքերում նրանց արտահայտած հարաբերությունները նույնանում են կամ նրանց դրսևորած իմաստների միջև գուգահեռություններ են նկատվում: Այսպիսի օրինակներ են.

Նայառակ— Գնաց քաղաք ուսումը շարունակելու համար||Գնաց քաղաք, սրպեսզի ուսումը շարունակի:

Պատճառ— Քննությունները հաջող չհանձնեց լավ չպարապելու պատճառով||Քննությունները հաջող չհանձնեց, քովհետև լավ չէր պարապել:

Պայման— Նրա մասնակցելու դեպքում գործը հաջողությամբ կավարտենք||Նրա մասնակցի, գործը հաջողությամբ կավարտենք:

Ժամանակ— Նրան տեսնելուն պես ինձ իմաց կանես||Նենց քո նրան տեսնես, ինձ իմաց կանես:

Հեկառակ հիմունք— Չնայած նրա գալուն՝ գործը վատ ընթացք ստացավ||Չնայած նա եկավ, գործը վատ ընթացք ստացավ:

Սակայն, չնայած այս գուգահեռությանը, կապը և շաղկապը որպես խոսքի մաս չի կարելի նույնացնել, որովհետև դրանց միջև նկատվում են իմաստային ու կիրառական զգալի տարբերություններ: Այս տարբերություններն ամենից առաջ դրսևորվում են կապերի և շաղկապների, որպես կապակցական բառերի, բուն ֆունկցիայի մեջ:

Ինչպես գիտենք, կապերը մոտավորապես կատարում են հոլովական թեքությունների դեր՝ գոյականը կամ գոյականաբար գործածված բառերը որպես խնդիր կամ պարագա կապելով գերադաս բառերի հետ, այսպիսով ցույց տալով, թե ինչ հարաբերության մեջ է գտնվում ստո-

Հետագա շարադրանքը հմտ. Ս. Աբրահամյան, Զբոսվող խոսքի մասերը... էջ 382. Գ. Շարադրանյան, Գրարարի շաղկապները, Երևան, 1960, էջ 9—10. Գ. Պարեգինյան, Շաղկապները ժամանակակից լայերենում, Երևան, 1963, էջ 49—50:

րադաս բառը գերադաս բառի նկատմամբ՝ որոշելով նրա ֆունկցիան նախադասության մեջ, օրինակ՝ «եսուում էին պատերազմի մասին»։ «Հարձակվեցին հակառակորդի վրա»։ «Վերադարձավ եղբոր հետ»։ «Հանդիպեցին դպրոցի մոտ» և այլն։ Ինչպես օրինակներն են ցույց տալիս, կապերն արտահայտում են ստորադաս բառերի՝ գերադաս բառերի նրկատմամբ ունեցած հարաբերությունները՝ այսպիսով իրենց խնդիրների հետ միասին դառնալով նախադասության մեկ անդամ։

Ի տարբերություն կապերի՝ շաղկապները ստորադաս բառերը գերադաս բառերին կապելու, նախադասության անդամների ձևավորման, բառերի ֆունկցիայի որոշման դեր չունեն։ Եթե կարելի է այսպես արտահայտվել, շաղկապներն անտարբեր են իրենցով կապակցվող միավորների հոլովական ձևերի նկատմամբ։ Պարզ նախադասության կազմում նրանք իրար են շաղկապում նախադասության համազոր անդամներ կամ մասեր, որոնք գտնվում են այս կամ այն համադասական հարաբերության մեջ, օրինակ՝ «Սուրենը և Արամը գնացին» — միավորման հարաբերություն։ «Թե՛ Սուրենը, քե՛ Արամը գնացին» — թվարկման հարաբերություն։ «Սուրենը ևս գնաց» — հավելման հարաբերություն։ «Սուրենը կամ Արամը» — տրոհման հարաբերություն։

Սակայն շաղկապների կիրառության հիմնական ոլորտը բարդ նախադասությունն է, որտեղ շաղկապները հանդես են գալիս ավելի լայն շարահյուսական-կապակցական ֆունկցիաներով՝ արտահայտելով րարդ նախադասության կազմի մեջ մտնող նախադասությունների ամենաբազմազան ու տարբեր համադասական ու ստորադասական հարաբերությունները, օրինակ՝ «Քամին դադարեց, և սկսվեց տեղաշարժի անձրևվը»։ «Նա ուզում էր ասել ամեն ինչ, բայց ուժերը դավաճանում էին»։ «Եղբայրն ուսուցիչ է, իսկ քույրը բժշկուհի»։ «Նրանք նվիրված են իրենց զաղափարներին, ուստի կհաղթեն»։ «Դու հանցանք ես գործել, հետևիվաբար պետք է պատժես»։ «Գնաց մայրաքաղաք, Ուպեզգի ուսումը շարունակի»։ «Գիտեմ, որ դու չես դավաճանի քո սկզբունքներին»։ «Մենք կհաղթենք, որովհետև մեր գործն արդար է»։ «Հենց որ հասան գետափին, իսկույն իջան ձիերից»։ «Եթե դա կատարես, քո մեղքը կթեթևանա»։

Սակայն շատ հաճախ նախադասության կազմում շաղկապներով միավորվում են ոչ թե երկու, այլ իմաստային այս կամ այն հարաբերության մեջ գտնվող մի շարք նախադասություններ՝ կազմելով բազմաբարդ շարահյուսական ամբողջություններ, ինչպես՝ «Իսկ երբ աղան բաղի պես աչ ու ախ երերվելով գնում էր փողոցով կամ անցնում էր խանութից խանութ և կամ կուր էր մտնում, ամենքն աշխատում էին որսալ նրա հայացքը, Երպեսզի բարևին խոնարհ և արժանանան նրա արհամարհական պառուսխանին» (Շիրվ.)։ «Գաբրիելն այս երեք ուսյալ երեկիներինց ուզում էր իմանալ, քե սրանք ինչ լույսի տակ են տեսնում

իրադրութիւնը, քե ինչ են մտադիր անելու, եթե աքսորի հրաման տրվի, և ինչ միջոցներ են գործադրելու, արպեսգի քիչ տանջանքներով կրեն իրենց վիճակված յաշը» (ՎերՖ.):

Այս բոլորից կարելի է եզրակացնել, որ շաղկապները, որպէս լեզվական միավորներ, ունեն իրենց յուրահատուկ իմաստներն ու շարահյուսական կիրառութեան ոլորտները. հատկանիշներ, որոնցով նրանք տարբերվելով մյուս բոլոր բառախմբերից՝ առանձին տեղ են գրավում խոսքի մասերի համակարգում:

Քանի որ այստեղ խոսքը դիւմ է շաղկապների՝ լեզվի համակարգում խաղացած դերի մասին ընդհանրապես, ապա նշենք, որ շաղկապները կարող են գործածվել նաև ինքնուրույն, անկախ նախադասութիւնների, պարբերութիւնների, խոսքի ամբողջական հատվածների սկզբում՝ այդ դեպքում դրսևորելով դրանց և խոսքի շղթայում դրանց նախորդած լեզվական միավորների տրամաբանական, իմաստային կապերն ու աղերսները:

Վերցնենք հետևյալ նախադասութիւնները «Գիքորից»։ «Համբոն ուզում էր իր տասներկու տարեկան Գիքորին տանի քաղաք, մի գործի տա, որ մարդ դառնա, աշխատանք անի: Կինը չէր համաձայնում:— Զե՛մ ուզում, իմ քորփա էրեխին էն անիրավ աշխարհը մի՛ գցիլ, չե՛մ ուզում,— լաց էր լինում կինը: Բայց Համբոն չլսեց: Միանգամայն ակնբախ է, որ վերջին նախադասութիւնը իմաստային ու հնչերանգային տեսակետից ավարտուն, ինքնուրույն ու անկախ նախադասութիւն է և քերականորեն կապակցված չէ նախորդ նախադասութիւնների հետ: Սակայն Բայց շաղկապն այստեղ կատարում է յուրահատուկ ֆունկցիա՝ արտահայտելով իրենով սկսվող և նախորդ նախադասութիւնների տրամաբանական կապը: Նույնպիսին է իսկ շաղկապի դերը «Փառսից» բերվող հետևյալ հատվածի մեջ. «Սանձարձակ ծաղրում էին. զրպարտում, հայհոյում քաղաքի առաջին միլիոնատիրոջ, սակայն միայն հեովից: Իսկ երբ աղան գնում էր փողոցով կամ անցնում էր խանութից խանութ և կամ կլուբ էր մտնում, ամենքն աշխատում էին որսւլ նրա հայացքը»:

Նշենք նաև, որ առանձին շաղկապներ, կիրառվելով ինքնուրույն, անկախ նախադասութիւնների մեջ, ցույց են տալիս, որ այս շաղկապների հետ գործածվող միավորները ունեցել են իրենց համազգրները նախորդ նախադասութիւնների մեջ, օրինակ՝ «Այդ տան պատերը ևս սևագույն քարից էին»։ «Աղոթքներն էլ շօգնեցին»։ «Նաև իմ բարեկամին ազատեցին» և այլն:

Այնուհետև, քե շաղկապով կարող են սկսվել ամբողջական խոսքեր, որպէս վերնագրեր, օրինակ՝ «Թե ինչ պատահեց դոն Կիխոտի և այծարածների միջև» (Սերվ.). «Թե դոն Կիխոտի հետ եղած այծարածներից մէկն ինչ պատմեց» (Սերվ.). «Թե ինչ ուղարկեց Թուրքի սուլթանը Մոսկովի ցարի ընծաների փոխարեն» (Թում.). «Թե ինչպէս հույսն ու հու-

սահաւորութիւնը պարսերաբար հաշորդում էին իրար» (Անան.). «Թե ինչպէս կարիքն առանց հապաղելու սկսեց բախել նրանց դուռը» (Անան.) և այլն: Դրանք փաստորեն ծագմամբ երկրորդական նախադասութիւններ են (Պատմութիւն այն մասին, թե..., Խոսք այն մասին, թե...), որ անկախացել են:

Այսպէս՝ ուրեմն՝ շաղկապները կապերի հետ միասին կազմում են լեզվի բերականական իմաստ արտահայտող բառախմբերը, որոնք զուրկ լինելով նյութական նշանակութունից՝ սոսկ շարահյուսական, կապակցական դեր են կատարում՝ արտահայտելով բառերի և նախադասութիւնների հարաբերութիւնները:

Շաղկապների առաջացումն ու զարգացումը անմիջականորեն ու սերտորեն կապված է բարդ նախադասութիւնի առաջացման ու զարգացման հետ: Իսկ բարդ նախադասութիւնները մարդկային մտածողութիւնի թելադրանքով ու պահանջով զարգացման բարձր մակարդակի են հասնում հատկապես գրավոր-գրական լեզվում՝ ի վիճակի լինելով արտահայտելու լեզվական տարբեր միավորների իմաստային ամենաբազմազան փոխհարաբերութիւնները և ընդգրկելով բազմաթիւ ու բազմապիսի տիպեր ու ձևեր:

Հարցին մոտենալով այս տեսակետից՝ պետք է նշել, որ ժամանակակից գրավոր-գրական հայերենն ունի բավականին հարուստ շաղկապական համակարգ: Մի կողմ թողած հարաբերական դերանունները՝ գրավոր-գրական հայերենում կան հինգ տասնյակից ավելի բառեր, որոնք հատկապես բառերի և նախադասութիւնների կապակցման դեր են կատարում, այսինքն կազմում են ժամանակակից հայերենի շաղկապների համակարգը:

Իսկ ինչ վերաբերում է ժողովրդական-խոսակցական լեզվին և բարբառներին, ապա պետք է նշել, որ գրավոր լեզվի համեմատութեամբ դրանց շաղկապական համակարգը թույլ է զարգացած: Այս տեսակետից բավական է նշել, որ գրավոր-գրական լեզվում այնքան սովորական ու լայնորեն տարածված այնպիսի շաղկապներ, ինչպիսիք են՝ այլ, այլապես, այնինչ, այսպիսով, սակայն, թեև, թեպետ, չնայած, հետևաբար, հետևապես, մինչդեռ, նաև, նույնիսկ, ոչ թե ... այլ, ոչ միայն այլև, որովհետև, որպեսզի, — ժողովրդական-խոսակցական լեզվում և թարբառներում գործածական չեն: Դուցե սխալված չլինենք, եթե ասենք, որ ժողովրդախոսակցական լեզվում և բարբառներում գործածվում են երկու տասնյակից ոչ ավելի շաղկապներ: Դրանցից են՝ ուր, թե, թե չէ, կամ, կամ թե, կամ թե չէ, ու, մինչև, էլ և մի քանի ուրիշները:

Ինչևիցե, մի բան պարզ է, որ գրավոր-գրական լեզուն գերադասութիւնը տալիս է զոգվածական (այսինքն՝ շաղկապական), իսկ ժողովրդական-խոսակցական լեզուն՝ շարահարական (այսինքն՝ անշաղկապ) կապակցութիւններին:

Մ. Աբեղյանը, շատ ճիշտ բնորոշելով այս երևույթը, միանգամայն իրավացիորեն գրում է. «Մարահարությունը խոսքերի կապակցության ամենապարզ, սկզբնական ձևն է և հատուկ է ժողովրդական լեզվին. գրական լեզվի մեջ պահանջվում է, որ կապակցական խոսքերի հարաբերությունն արտահայտվի որևէ բառով»²:

Եվ իրոք, մեր գրավոր-գրական և ժողովրդական-խոսակցական լեզուների հիմնական տարբերություններից մեկը հենց այս է: Սրա համար ցայտուն օրինակ կարող է հանդիսանալ Հ. Թումանյանի լեզուն, որը մետ լինելով ժողովրդախոսակցականին՝ չափազանց առատ է շարահարական կապակցություններով, որոնք գրավոր-գրական լեզվում կդրսևորվեն որպես զոդավածական (շաղկապական) կապակցություններ, ինչպես՝ «(եթե) Մեկան ծերին աքլորը ծուղրուղու կանչի, ձենը ականջը չի հասնիլ» (462). «(եթե, երբ) Ծա գնում,— կարասը լիքն օձ է գտնում, (եթե, երբ) սրանք են գնում— ոսկի» (448). «Մին էլ գնում է (որ) ջուրը կապի, գալիս է (ու) տեսնում՝ (որ) բազալը չկա» (441). «Առավոտը վեր է կենում (ու) տեսնում (որ) մի աղվես է ընկել մեջը» (441). «(Եեև) Բուսել եմ այս պարզ ջրի ափին, բայց սմառ ձեռն չի եմ մնում» (426). «Տեսնում է (սր) մի պառավ փետի է ման գալի (որ) որպեսզի) Թոնիրը վառի, հաց թխի» (433). «Գնում է (ու) տեսնում՝ (որ) մի տեղ հարսանիք են անում, (բայց) մսացու չունեն, որ մորթեն (434)»³:

Կատարված քննություններով ընդհանուր ձևով ուրվագծվեցին շաղկապի խոսքիմասային առանձնահատկությունները, նրա շարահարական կիրառությունների ոլորտները: Այժմ շաղկապի և այլ խոսքի մասերի փոխհարաբերությունների մասին:

Շաղկապների հարաբերակցություններն այլ խոսքի մասերի հետ

ՇԱՂԿԱՊՆԵՐԻ ԵՎ ԱՅԼ ԽՈՍՔԻ ՄԱՍԵՐԻ ՓՈԽՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ.— Լեզվաբանական գրականության մեջ ճիշտ կերպով նշվում է, որ շաղկապները և կապերը պատկանում են համեմատաբար ուշ առաջացած խոսքի մասերի թվին: Դա ամենից ուռաջ հաստատվում է նրանով, որ շաղկապների և կապերի մեջ մտնող բառերը, որպես կանոն, առաջանում են նյութական իմաստ արտահայտող բառերից նրանց նյութական իմաստի մթազնման և հարաբերության իմաստի զարգացման ճանապարհով: Այսպես են, օրինակ, այլ, կամ («կամք»), ուստի, ուրեմն, միայն, ու, սակայն («սակ պայման») շաղկապները, առթիվ, դիմաց, համար, հանդերձ, հանձին, մասին կապերը և այլն:

Խոսքը մասնավորելով շաղկապների մասին պետք է նշել, որ նը-

² Մ. Աբեղյան, Հայոց լեզվի տեսություն, էջ 609:

³ Հ. Թումանյան. Երկեր, Բ. 1. Երևան, 1958 (փակագծերում նշանակված են էջերը):

րանք սովորաբար առաջանում են դերանուններից, կապերից, մակերայ-
ներից, եղանակավորող բառերից, առանձին ղեկաբերում գոյականներից
ու բայական ձևերից: Այսպես օրինակ՝ մենք գիտենք, որ ժամանակա-
կից հայերենի ու շաղկապն առաջանում է ու դերանունից, իսկ վերջինս
գրաբարում բուն շաղկապական կիրառություն չունի: Այսպես և դերան-
վանական ծագում ունեն այլ, այնիճ, այսինքն, քանի շաղկապները:
Հայտնի է, որ կամ շաղկապն առաջանում է կամ բառից, որը գրաբար-
ում հավասարապես նաև գոյական էր, իսկ շաղկապը՝ իսկ բառից, որը
գրաբարում հավասարապես նաև ածական ու գոյական էր: Արդի հայե-
րենի ուստի շաղկապն առաջանում է ուստի մակերայից, որը գրաբարում
միաժամանակ ուներ նաև շաղկապական կիրառություն և այլն:

Այս բոլոր օրինակները խոսքի մասերի փոխներգործության և փո-
խանցման երևույթներ են: Դիտենք, որ լեզուն ոչ թե պատրաստի ու
ավարտուն գործ է, այլ անընդհատ շարժման մեջ գտնվող, հարատև
փոփոխվող ու զարգացող երևույթ է: Դարերի ընթացքում լեզվի աստի-
ճանական փոփոխության հետևանքով փոխվում են բառերի ձևերը, ի-
մաստները, իսկ վերջիններիս հետ կապված կարող են փոխվել նաև բա-
ռերի ֆունկցիաները: Հասկանալի է, որ փոփոխություններն ուղեկցում
են լեզվին նրա պատմության ամբողջ ընթացքում, և իր դարգացման և
սլ մի փուլում լեզուն չի կարող ներկայանալ որպես ինքնաբավ ու ավարտուն համակարգ:

Ասվածներից կարելի է եզրակացնել, որ տարբեր խոսքի մասերի
փոխներգործությունները և փոխանցման երևույթները տեղի են ունենում
նաև լեզվի ժամանակակից փուլում: Եթե մի կողմ թողնենք լեզվի պատ-
մական տվյալները և անդադառնա՞նք սոսկ ժամանակակից հայերենին,
ապա պետք է նկատենք, որ արդի լեզվում ևս շաղկապները ինքնաբավ,
այլ խոսքի մասերից պարփակված համակարգ չեն ներկայացնում:

Նշված է, որ գործառական տեսակետից շաղկապները բնորոշվում
են իրենց կապակցական դերով: Բայց չէ՞ որ նախադասությունների
կապակցությունն իրականանում է ոչ միայն շաղկապների, այլև հարա-
բերական դերանունների միջոցով: Նախադասությունների կապակցման
իրենց ֆունկցիայով հարաբերական դերանունները հավասարվում են
ստորադասական շաղկապներին, բայց վերջիններիցս տարբերվում են
նրանով, որ նախադասության անդամ են դառնում, մյուս կողմից էլ՝
դրանցից առարկայական նշանակություն ունեցողները հոլովվում են:
Հարաբերական դերանունները ղխավոր նախադասությունների մեջ հա-
ճախ ունենում են իրենց համապատասխան հարաբերյալները՝ այսպի-
սով ավելի ցայտուն ձևով դրսևորելով բարդ նախադասության կազմիչ
մասերի հնչերանգային և իմաստային միասնությունը, ինչպես՝ «Վերց-
րեց այն, ինչ իրեն հարկավոր էր»։ «Եկավ այն ժամանակ, երբ արդեն
ուշ էր»։ «Գրեց այնպես, ինչպես ես էի պահանջել»։ «Որքան մեծանում

է, այնքան գեղեցկանում է»¹։ Եւստում էր այնպէս ոգևորված, ինչպէս
երբեք չէր խոսեր և այլև։

Իերված բոլոր նախադասութիւնների մեջ հարաբերական գերանուն-
ները երկրորդական նախադասութիւնները կապում են գլխավորներին՝
այսպիսով, կատարելով շաղկապական ֆունկցիա, բայց բուն շաղկապ-
ներից, ինչպէս նշված է, տարբերվում են նրանով, որ հարաբերական
գերանունները հանդես են գալիս նախադասութիւն անդամների դերով,
որը պայմանավորված է նրանց ունեցած, ճիշտ է, անորոշ, ընդհանուր,
բայց և այնպէս նյութական նշանակութամբ։

Պետք է նշել նաև այն, որ առանձին դեպքերում հարաբերական
գերանունները և շաղկապները հստակորեն չեն սահմանագծվում։ Այս-
պէս, օրինակ՝ հաստատ կարող ենք ասել, որ «Այն մարդը, որը չի հար-
գում իրեն, չի կարող հարգել նաև ուրիշներին» նախադասութիւն մեջ
ուր բառը հարաբերական գերանուն է, իսկ «Ձգացի, որ տխուր է» նա-
խադասութիւն մեջ՝ շաղկապ։ Բայց ի՞նչ է նույն բառը «Այն մարդիկ,
որ չեն հարգում իրենց, չեն կարող հարգել նաև ուրիշներին» նախադա-
սութիւն մեջ՝ շաղկապ, թե՛ հարաբերական գերանուն։ Այստեղ ուր բա-
ռը կարելի է համարել շաղկապ՝ նկատի ունենալով այն, որ թվով չի
համաձայնել մարդիկ որոշյալին, բայց կարելի է համարել նաև հարա-
բերական գերանուն՝ նկատի ունենալով այն, որ կարող է փոխարինվել
մարդիկ որոշյալի հետ թվով համաձայնող ուրեմ հարաբերական դեր-
անվամբ՝ «Այն մարդիկ, որոնք չեն հարգում իրենց...»։ Այս մի հատիկ
օրինակն էլ բավական է ցույց տալու, որ հարաբերական գերանունների
և շաղկապների միջև անանցանելի պատենշնիս չկան։

Շաղկապները հարաբերակցութիւններ են հանդես բերում նաև կա-
պերի նետ։ Դա մի կողմից արտահայտվում է շաղկապների ու կապերի
դրսևորած որոշ հարաբերութիւնների նույնութամբ կամ համապատաս-
խանութամբ, մյուս կողմից՝ նրանով, որ որոշ բառեր ըստ կիրառութիւն
հանդես են գալիս կապական և շաղկապական ֆունկցիաներով միա-
ժամանակ։ Ահա այսպիսի օրինակներ։

Մինչև քննութիւնների վերջը չի կարող այցելել մեզ՝ Մինչև քննու-
թիւնները չվերջանան, չի կարող այցելել մեզ։

Ինչպէս առյուծ հարձակվեց՝ Հարձակվեց, ինչպէս առյուծն է հար-
ձակվում։

Նախքան նրա վերադարձը ամեն ինչ պետք է հարթված լինի։ Նախ-
քան նա կվերադառնա, պետք է ամեն ինչ հարթված լինի։

Փոխանակ ուրախանալու՝ տխրել ես՝ Փոխանակ ուրախանաս, տրիս-
րել ես։

Չնայած ահավոր վտանգի սպառնալիքներին՝ կյանքն ընթանում էր

¹ Հմմտ. Ս. Արքահանյան, Զօքքվող խոսքի մասերը..., էջ 382—383։

նախկին ձևով⁵ Զեյյաձ Կապուր վտանգ էր սպառնում, կյանքն ընթանում էր նախկին ձևով:

Առաջին նախադասություններում ընդգծված բառերը կապեր են, իսկ երկրորդ նախադասություններում՝ շաղկապներ:

Շաղկապները հարաբերակցություններ են հանդես բերում նաև որոշ մակբայների և եղանակավորող բառերի հետ⁵: Այսպես, էլ, ապա բառերը ըստ կիրառության մակբայների և շաղկապների են հավասարապես, իսկ կարծես, կարծես թե, ասես, ասես թե, հենց, միայն բառերը՝ եղանակավորող բառեր և շաղկապներ: Ստորև բերվում են համապատասխան օրինակներ, որտեղ առաջին նախադասություններում ընդգծված բառերը մակբայներ կամ եղանակավորող բառեր են, իսկ երկրորդ նախադասություններում՝ շաղկապներ:

ա) էլ չեմ տեսնելու նրան. բ) Նա էլ դավաճանեց մեր գործին:

ա) Հանգիստ դրեց գլխարկը, ապա վերցրեց ձեռնափայտը. բ) Եթե մեծ եղբայրը մեզմ էր ու համեստ, ապա փոքրը կատաղի էր ու ամբարտապան:

ա) Կարծես հիվանդ է. բ) Այնպես է գունատվել, կարծես հիվանդ է:

ա) Հենց նա ասաց. բ) Հենց եկավ, ասաց:

ա) Միայն դու լսեցիր իմ խորհուրդները. բ) Ամեն ինչի համաձայն եմ, միայն լսիր իմ խորհուրդները:

Եվ վերջապես, խոսքի մեջ շաղկապական դեր են կատարում նաև մի շարք բառեր և կապի ու խնդրի կապակցություններ, ինչպես՝ մեկը մյուսը երրորդը, սկզբում հետո ապա, հախ ապա, մասամբ մասամբ, մերթ մերթ, վերջապես, վերջիվերջո, ի դեպ, այս պատճառով, այդ պատճառով, այս նպատակով, այդ նպատակով, սրա համար. դրա համար և այլն:

Ստորև բերվում են այսպիսի բառերի շաղկապական կիրառության մի քանի օրինակներ:

«Պետրոս Աթուռին սկզբում զարմացավ, ապա ընդունեց այդ օգնությունը» (Վերք-). «Եկա, որ քեզ տեսնեմ՝ մեկ, որսի գնամ՝ երկու, անտառը ծախեմ՝ երեք» (Տոլ-). «Նա կանգնած էր ու նայում էր մերթ ներքև, խոնավ, մամռապատ գետինին, մերթ լուռ ականջ դնող շանը, մերթ անտառի մերկ կատարների ծովին, մերթ երկնքին» (Տոլ-). «Ի դեպ, նա այս գործախմբի մեջ շրջագրեց դասախոսներին» (Վերք-). «Նախ հանգուցյալը հանձնարարում էր Սմբատին աշխատել Միքայելի ուղիղ ճանապարհի բերելու, հետո պատվիրում էր արթուն հսկողություն ունենալ Արշակի վրա... Այնուհետև նա խնդրում էր ուղղել իր սխալը» (Շիրվ-). «Մեկը նավթահոր էր փորել տալիս, և երեկ խողավակը ծովել էր հորի մեջ, մյուսի գործակատարը գողություն էր արել, երրորդը վա-

⁵ Հմմտ. Ս. Աբրահամյան, Նույնը. Գ. Գարեգինյան, Շաղկապները ժամանակակից հայերենում:

զը պիտի բանկից ազատեր իր մուրհակները, մի ուրիշն էլ մտածում էր...» (Շիրվ.):

Շաղկապների կազմաւորումը

ՇԱՂԿԱՊՆԵՐԻ ՏԵՍԱԿՆԵՐՆ ԸՍՏ ԿԱԶՄՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՊԱՐԶ ՈՒ ԲԱՐԴ ՇԱՂԿԱՊՆԵՐ.— Շաղկապներն ըստ կազմութեան բաժանվում են երկու խմբի՝ պարզ շաղկապներ և բարդ շաղկապներ:

Պարզ են կոչվում այն շաղկապները, որոնք ժամանակակից լեզվի տեսակետից ընկալվում են որպէս արմատական բառեր և բաղադրիչների վերածվել շին կարող: Արդի հայերենի պարզ շաղկապները մոտավորապէս հետևյալներն են. այլ, ապա, բայց, եթե, և, ու, երբ, էլ, թե, ինչ, իսկ, կամ, միայն, մինչ, որ, ոչ ... ոչ, սակայն, ուստի, ուրեմն, քանի:

Դրանցից մի քանիսը ստուգաբանորեն բաղադրյալ են ու տարրաւորման, ինչպէս՝ մի+այն, ուր+եմն, քան+ի, բայց հենց դրանք էլ արդի լեզվում ընկալվում ու ըմբռնվում են որպէս արմատական բառեր:

Չնայած պարզ կամ արմատական շաղկապների սակավութեանը, դրանք լեզվի կապակցական միջոցների մեջ առանձին դեր ու կշիռ ունեն իրենց գործածականութեան հաճախականութեամբ, բաղադրյալ շաղկապների մեջ ունեցած դերով և բազմիմաստութեամբ: Այս հատկանիշները հատկապէս բնորոշ են զարգացման երկար ուղի անցած և, ու, թե, էլ շաղկապներին:

Բարդ շաղկապները, ըստ բաղադրիչ անդամների սերտաճման ու միաձուլման տարրեր աստիճանների, բաժանվում են երկու խմբի՝ կցական բարդութիւններ և հարադրական բարդութիւններ: Իսկական բարդութիւնը շաղկապների կազմութեան մեջ դեր չի խաղում:

Ինչպէս գիտենք, կցական բարդութիւններն առաջանում են բառերի պարզ շարահյուսական կապակցութիւններից, որոնք հաճախակի միասին գործածելով՝ միաձուլվում են, ընկալվում որպէս մէկ իմաստ արտահայտող մի բառ և գրվում են միասին: Արդի հայերենի կցական բարդութիւն են երկայացնող շաղկապներն են՝ այնքինչ (այն+ինչ), այսինքն (այս+ինքն), թեև (թե+և), թեկուզ (թե+կուզ), թեպետ (թե+պետ), մինչդեռ (մինչ+դեռ), մինչև (մինչ+և), նաև (նա+և), նույնիսկ (նույն+իսկ), այլև (այլ+և), որովհետև (որով+հետև), որպեսզի (որպես+զի), քանզի (քան+զի), վասնզի (վասն+զի), թեպետև (թեպետ+և), թեկուզև (թեկուզ+և): Վերջին երկու բառերի բաղադրիչները գրվում են և առանձին՝ թեպետ և, թեկուզ և:

Այս բաղադրութիւնների մեջ ուղղորդութիւն է գրավում այն հանգամանքը, որ դրանց մի մասի երկրորդ բաղադրիչները շաղկապներ են:

Ավելի մեծ թիւ են կազմում հարադրական բարդութիւն են երկայաց-

նող շաղկապները: Դրանք այն շաղկապներն են, որոնց բաղադրիչները թեև չեն միաձուլված և գրվում են առանձին, բայց արտահայտում են մեկ ընդհանուր կապակցական, շաղկապական իմաստ: Հասկանալի է, որ լեզվի շաղկապական միջոցների հարստացումը հատկապես բեղմնավոր է ընթանում հարադրական բարդությունների ուղիով, և լեզվի արդի փուլում էլ այսպիսի նորանոր շաղկապներ են առաջանում: Նշելի է նաև այն, որ հարադրական շաղկապների երկրորդ բաղադրիչը սովորաբար շաղկապ է լինում:

Հարադրական շաղկապների կազմության մեջ հատկապես մասնակցում են ու, և, էլ, թե շաղկապները: Բացի սրանցից, շաղկապի դերով են հանդես գալիս նաև երկու կամ երեք բառի սովորական հարադրական այլ կապակցություններ:

Հարադրական շաղկապներ կազմելու տեսակետից ամենագործունը ու շաղկապն է, որով բաղադրվում են մի շարք հարադրություններ, օրինակ՝ այնպես ու, երբ ու, թե ու, հենց ու, մանավանդ ու, նամանավանդ ու, ֆանի ու, մինչև ու, շնայած ու, այնքան ու, այնքանով ու և այլն: Ու շաղկապով բաղադրված այս բոլոր հարադրությունները, որ շաղկապի բնույթին համապատասխան, հանդես են գալիս նախադասությունների ստորադասական կապակցությունների արտահայտման ֆունկցիայով: Նշենք նաև, որ այս շաղկապը որպես թարմատար ընդհանրապես կարող է հարադրվել հարաբերական դերանուններին, օրինակ՝ ով ու, ինչ ու, երբ ու, ուր ու, ուտեղ ու, ինչպես ու և այլն:

Հարադրական շաղկապներ են կազմվում նաև և շաղկապով, որ հարադրվում է համադասականներին, օրինակ՝ բայց և, թեպետ և, թեկուզ և, ինչպես և, նույնպես և, նմանապես և, հետևաբար և, հետևապես և, ուստի և, ուրեմն և:

Որոշ հարադրականներ կազմվում են էլ շաղկապի հարադրությամբ, ինչպես՝ ինչքան էլ, ուրքան էլ, այն էլ, կամ էլ: Նշենք, որ էլ շաղկապը կարող է հարադրվել հարաբերական դերանուններին ընդհանրապես, օրինակ՝ ինչ էլ, ով էլ, ուր էլ, ուտեղ էլ, ինչպես էլ և այլն, որոնք ստորադաս նախադասությունները կապելով գլխավորներին, հարստացնում են արդի հայերենի շաղկապական բառերի համակարգը:

Կան նաև թե շաղկապով կազմված հարադրություններ, ինչպես՝ ապա թե, իբր թե, իբրև թե, միայն թե, քան թե, կարծես թե, ուսես թե, կամ թե:

Բացի նշվածներից, ժամանակակից հայերենում կան նաև այլ բնույթի ու կազմության հարադրական շաղկապներ, օրինակ՝ բե չէ, ապա թե ոչ, եթե ոչ, կամ թե չէ, ոչ թե, և ոչ թե, ֆանի դեռ, այն է, ըստ որում, ընդ որում և այլն: Իհարկե, այսպիսի բաղադրությունները, հաճախ պահպանելով իրենց բաղադրիչների իմաստային երանգները, լեզվի համակարգում խաղացած իրենց դերով չեն կարող հավասարվել ար-

մատական շաղկապներին, որոնք անցած լինելով պատմական զարգացման երկար ճանապարհ, արտահայտում են «մաքուր» կապակցական-քերականական հարաբերություններ, իսկ շատ հարադրական շաղկապների մեջ այդ հարաբերություններն ուղեկցվում են զանազան իմաստներով, որոնք արդյունք են բարդության բաղադրիչների՝ համապատասխան խոսքի մասերի հետ ունեցած կապերի ու աղերսների:

Հարադրական շաղկապներին նվիրված այս հատվածը վերջացնելուց առաջ նշենք, որ հարադրություններ չեն կարող համարվել շաղկապների կից գործածության բոլոր դեպքերը⁶:

Վերցնենք Շիրվանզադեի հետևյալ նախադասությունը. «Պարզ էր, որ եթե բոլոր ներկա եղողները ըուպեաբար և տեղնուտեղը մահանան, դարձյալ նրա աչքերը չպիտի թրջվեն»: Այստեղ միասին, կից գործածված են ու եթե շաղկապները, բայց դրանք մի հարադրություն չեն կազմում, մի բառի արժեք չունեն, քանի որ նրանցից յուրաքանչյուրն արտահայտում է մյուսից բոլորովին տարբեր մի առանձին հարաբերություն՝ հանդես գալով տարրիկ երկրորդական նախադասությունների կապակցման դերով: Այսպես, որ շաղկապը բերված օրինակում արտահայտում է մեկնական իմաստ՝ «դարձյալ նրա աչքերը չպիտի թրջվեն» երկրորդական նախադասությունը կապելով «պարզ էր» գլխավոր նախադասության հետ, իսկ եթե շաղկապն արտահայտում է պայմանի իմաստ՝ «բոլոր ներկա եղողները ըուպեաբար ու տեղնուտեղը մահանան» երկրորդական նախադասությունը կապելով «դարձյալ նրա աչքերը չպիտի թրջվեն» երկրորդական նախադասության հետ: Ըստ այդմ, նախադասությունների այլ շարադասությամբ բերված օրինակը կարտահայտվեր հետևյալ ձևով. «Պարզ էր, որ դարձյալ նրա աչքերը չպիտի թրջվեն, եթե բոլոր ներկա եղողները ըուպեաբար և տեղնուտեղը մահանան»: Ուր և եթե շաղկապների կից գործածությունը նույն բնույթն ունի նաև հետևյալ նախադասության մեջ. «Գիտեին, որ եթե Մարկոս աղան մի օղակ ունի, այդ այն է, որով անխնա սեղմում է իր պարտապանների կոկորդը» (Շիրվ.):

Այս ձևով, առանց հարադրություն կազմելու, միասին, կից կարող են գործածվել նաև այլ շաղկապներ՝ առանձին-առանձին պահպանելով իրենց բառային անկախությունն ու ինքնուրույնությունը և հանդես գալով որպես շարահյուսական-կապակցական տարրեր հարաբերությունների արտահայտիչներ, ինչպես՝ «Եվ երբ ցած էր թեքվում ընկածը վերցնելու, հացի գնդիկները կարկտի պես էին տեղում նրա պարանոցի վրա» (Շիրվ.). «Նրանք համբուրում էին եկեղեցու դուռը և ուռվմետն դեռ վաղ էր, ցրվում էին բակում» (Նար-Դոս). «Արևից քարերը տաքանում են, և երբ ամպերը ծածկում են քար ու պարիսպ, մանուշակը թեքվում է,

⁶ Հմմտ. Ս. Աբրահամյան, Զրեքվող խոսքի մասերը, էջ 398—399:

գլուխը հենում քարին» (Բակ.)։ «Իսկ երբ քամին ցրում է ամպերը, ձորերում հալվում են ամպի ծվենները, պարսպի վրա երևում են մացառներ, աշտարակի խոնարհված գլուխը» (Բակ.)։

Մենադիր, կրկնադիր և զուգադիր շաղկապներ

ՇԱՂԿԱՊՆԵՐԻ ՏԵՍԱԿՆԵՐՆ ԸՍՏ ԿԻՐԱՌՈՒԹՅԱՆ ՁԵՎԻ ԵՎ ՄԵՆԱԴԻՐ, ԿՐԿՆԱԴԻՐ ՈՒ ԶՈՒԳԱԴԻՐ ՇԱՂԿԱՊՆԵՐ.— Զուտ գործածության, կիրառության ձևի տեսակետից պետք է տարբերել շաղկապների երեք տեսակ՝ մենադիր, կրկնադիր և զուգադիր շաղկապներ։

Մենադիր են կոչվում միայնակ, առանձին գործածվող շաղկապները, օրինակ՝ և— Սուրենը և Արամը, ու— ծաղիկ ու ծառ, բայց— գնաց, բայց չհասավ, իոկ— Դու գեղեցիկ ես, իսկ նա ավելի գեղեցիկ է, որ— Գնացի, որ ասեմ, թե— Ասաց թե կգամ, եթե— Եթե գա, լավ կլինի և այլն։

Կրկնադիր են կոչվում կրկնվող շաղկապները, օրինակ՝ և— և— Ե՛վ Սուրենը, և՛ Արամը, թե— թե— Թե՛ Սուրենը, թե՛ Արամը, ոչ ... ոչ— Ո՛չ Սուրենը, ո՛չ Արամը, էլ ... էլ— Սուրենն էլ, Արամն էլ, կամ կամ— Կա՛մ Սուրենը, կա՛մ Արամը։

Զուգադիր են կոչվում սովորաբար զույգերով, միասին կիրառվող շաղկապները։ Այս դեպքում շարահյուսական միավորների կապակցությունը շատ կուտ է լինում, որովհետև կապակցության առաջին եզրում հանդես եկող շաղկապին որպես կանոն համապատասխանում է որոշակի շաղկապ՝ կապակցության երկրորդ եզրում, ինչպես՝ ոչ միայն այլև— Ոչ միայն Սուրենը, այլև Արամը, ոչ թե— այլ— Ոչ թե քաղաքում, այլ գյուղում, թեև— բայց— Թեև շատ խնդրեցինք, բայց ապարդյուն, չնայած— բայց— Չնայած բարեկամներ ենք, բայց համարյա չենք հանդիպում, որովհետև ... ուստի— Որովհետև դու քո մեղքը խոստովանեցիր, ուստի քեզ ներեցին, քանի որ— ուստի||հետևաբար||հետևավապես— Փանի որ նա քաղաքում չի եղել, ուստի||հետևաբար||հետևապես ժողովին չէր կարող մասնակցել և այլն։

Համադասական ու տոթադասական շաղկապներ

ՇԱՂԿԱՊՆԵՐԻ ՏԵՍԱԿՆԵՐՆ ԸՍՏ ՇԱՐԱՀՅՈՒՍԱԿԱՆ ԿԱՊԱԿՅՈՒԹՅԱՆ ԵՂԱՆԱԿԻ ԵՎ ՀԱՄԱԴԱՍԱԿԱՆ ՈՒ ՏՏՈՐԱԴԱՍԱԿԱՆ ՇԱՂԿԱՊՆԵՐ.— Ըստ իրենցով կապակցվող լեզվական միավորների տրամաբանական-շարահյուսական հարաբերությունների բնույթի՝ շաղկապները բաժանվում են երկու խմբի՝ համադասական շաղկապներ և տոթադասական շաղկապներ։

Ժամանակակից հայերենի համադասական շաղկապներն են՝ և, ու,

իսկ, բայց, սակայն, կամ, էլ, նաև, այլև, նույնիսկ, անգամ, մինչև իսկ, մանավանդ, այսինքն, ուրեմն, հետևաբար, հետևապես, բայց և, բայց և այնպես, կամ թե, և կամ, և ... և, թե թե, ոչ ... ոչ և այլև:

Ստորադասական շաղկապներն են՝ որ, թե, երբ, եթե, որպեսզի, որովհետև, մինչև, մինչ, մինչդեռ, թեև, թեկուզ, թեպետ, թեպետև, մինչև որ, հենց որ, քանի որ, թե որ, քանի դեռ, շնայած որ և այլև:

Ավանդական քերականության սահմանմամբ՝ համադասական շաղկապներով կապակցվող միավորները տրամաբանական ու շարահյուսական տեսակետից համազոր են և անկախ ու ինքնուրույն, իսկ ստորադասական շաղկապներով կապակցվող նախադասությունները տրամաբանական ու շարահյուսական տեսակետից հավասարազոր չեն. դրանցից մեկը կախված է մյուսից, ստորադասված է մյուսին, այսինքն՝ ստորադասական շաղկապներով արտահայտվում են նախադասությունների կախվածությունը, ստորադասության հարաբերությունները:

Վերջենք հետևյալ նախադասությունները.

1. Փամին դադարեց, և սկսվեց տեղատարափ անձրևը:

2. Աշոտը դասերն է պատրաստում, իսկ Հասմիկը տունն է գարդարում:

3. Ուսուցիչն անմիջաբար հասկացավ, որ իր սիրելի աշակերտն իրեն վատ է զգում:

4. Գործը հաջողությամբ կավարտենք, եթե ստանանք համապատասխան օգնություն:

Առաջին և երկրորդ օրինակների բարդ նախադասությունների մեջ մտնող մասերը կապակցված են և, իսկ համադասական, իսկ երրորդ և չորրորդ օրինակների մասերը՝ որ և եթե ստորադասական շաղկապներով, և, ըստ այդմ, դրանք իրարից լիովին տարբեր տրամաբանական-շարահյուսական հարաբերություններ են արտահայտում: Առաջին և երկրորդ նախադասությունների բաղադրիչները, հանդես գալով որպես մի ամբողջություն կազմող բարդ նախադասության մասեր, տրամաբանական տեսակետից հավասար դեր ու արժեք ունեն բարդ նախադասության մտքի արտահայտման մեջ, միևնույն ժամանակ շարահյուսորեն համեմատաբար անկախ են ու ինքնուրույն և առանձին գործածություն ևս կարող են ունենալ: Համեմայն դեպս, հաստատ կարող ենք ասել, որ «Սկսվեց տեղատարափ անձրևը» և «Հասմիկը տունն է գարդարում» նախադասությունները, միավորվելով կամ հակադրվելով «Փամին դադարեց» և «Աշոտը դասերն է պատրաստում» նախադասություններին, ո՛չ տրամաբանորեն, ո՛չ շարահյուսորեն ստորադասված չեն, կախված չեն դրանցից, այլ համազոր են դրանց:

Այս նույնը չի կարելի ասել «Իր սիրելի աշակերտն իրեն վատ է զգում» և «Ստանանք համապատասխան օգնություն» նախադասությունների մասին, որոնք լրացնում են «Ուսուցիչն անմիջաբար հասկացավ»

և «Գործը հաջողությամբ կազարտենք» նախադասութիւններին՝ առաջինը հանդես գալով որպէս հասկանալ բայի սեռի և իսկ երկրորդը՝ որպէս ավարտել բայի իմաստի խնդիրը։ Հետեւեալ բերորդ և շորրորդ նախադասութիւնների երկրորդ բաղադրիչները գտնվում են կախյալ, ստորադասական հարաբերութեան մեջ։

Մենք հատուկ նպատակով բերեցինք բարդ նախադասութիւնների երկու հիմնական տիպերի այնպիսի օրինակներ, որոնցում համադասութիւնն ու ստորադասութիւնը հակադրվում են առավել ցայտունությամբ և իրար հետ շփման եզրեր համարյա չունեն։

Սակայն պետք է նկատի ունենալ, որ բոլոր դեպքերում չէ, որ համադասութիւնն ու ստորադասութիւնը այսպէս հստակորեն սահմանազատվում են ու հակադրվում։ Վերևում նշվեց, որ քերականութիւնների մեջ սահմանվում է, թի համադասական կապակցութեան բաղադրիչները իրար միտք չեն լրացնում և կարող են անկախ ու ինքնուրույն կիրառութիւն ևս ունենալ, իսկ ստորադասական կապակցութեան բաղադրիչներից մեկը լրացնում է մյուսին և անկախ ու ինքնուրույն կիրառվել չի կարող։ Բայց լեզվաբանական գրականութեան մեջ ճիշտ կերպով նշվում է, որ հենց համադասական կապակցութեան դեպքում ևս բաղադրիչների բացարձակ անկախութեան ու ինքնուրույնութեան մասին խոսք լինել չի կարող, քանի որ միավորված լինելով մի բարդ նախադասութեան մեջ՝ նրանք իմաստային և արտասանական ու հնչերանգային մի ամբողջութիւն են կազմում, և հետեւեալ բարդ նախադասութիւնը երկու պարզ նախադասութիւնների սոսկական գումար չէ միայն։

Այն էլ պետք է ասել, որ համադաս նախադասութիւններից հատկապէս երկրորդը, կառուցվածքային տեսակետից կախված լինելով առաջինից, հաճախ հանդես է գալիս ոչ լիարժեք քերականական ձևավորմամբ, առաջին նախադասութեան մեջ արտահայտված այս կամ այն անդամի զեղչմամբ և, այսպիսով, առանձին ու անկախ գործածութիւն ունենալ չի կարող, օրինակ՝ «Ծղբայրս ապրում է քաղաքում, իսկ քույրըս՝ գյուղում»։ «Դու փողի ես ձգտում, իսկ նա՝ փառքի»։ «Պարտքով փող էր տալիս, բայց միայն բարեկամներին»։ «Արտասահմանում եղել է, սակայն պատերազմի տարիներին» և այլն։

Մյուս կողմից՝ զուգադիր համադասական շաղկապներով կապակցված բարդ նախադասութիւնների ոչ միայն երկրորդ, այլև առաջին բաղադրիչը, որպէս կանոն, անկախ ու ինքնուրույն գործածութիւն ունենալ չի կարող։ Այսպիսի դեպքերում մենք գործ ունենք բարդ նախադասութեան մեջ մտնող մասերի փոխկապակցութեան ու փոխադասանավորվածութեան հետ. այսինքն՝ ինչքանով որ երկրորդ բաղադրիչը պայմանավորված է առաջինով, այնքանով էլ առաջին բաղադրիչը պայմանա-

վորված է երկրորդով, օրինակ՝ «Նահանջեցի ոչ թե երկյուղից, այլ խղճի խայթից» (Անան.)։ Շնա պիտի լիներ համեստ ոչ միայն վարմունքով, այլև բոլոր զոգացմունքներով» (Շիրվ.)։

Այնուհետև, մի կողմ թողած բարդ նախադասության բնօրինակների համեմատական անկախության կամ կախվածության հարցը, նշենք, որ, ինչպես ճիշտ կերպով արձանագրված է քերականական գրականության մեջ, կան բարդ նախադասության այնպիսի կառուցվածքներ, որոնք տատանվում են համադասության և ստորադասության միջև, կամ համադասական շաղկապներով երբևմն արտահայտվում են ստորադասությամբ հատուկ իմաստներ, օրինակ՝ պատճառահետևանքային, զիջական, իսկ ստորադասական շաղկապներով՝ համադասությունը հատուկ իմաստներ, օրինակ՝ ակադրական, կամ խիստ ասած՝ համադասությունը և ստորադասությունը հստակորեն չեն սահմանազատվում⁸։

Այսպես, «Որովհետև դու քո մեղքը խոստովանեցիր, ուստի և քեզ ներեցին» նախադասությունը պետք է համարվի պատճառահետևանքային հարաբերություն արտահայտող բարդ ստորադասական նախադասություն, իսկ նույն միտքն արտահայտող «Դու քո մեղքը խոստովանեցիր, ուստի և քեզ ներեցին» նախադասությունը՝ կամ համադասական, կամ ստորադասական նախադասություն, երբ կախյալ նախադասությունը, սակայն, վերջինն է։ Կամ՝ եթե... ապա զուգահեռ շաղկապներով կապակցվում են պայմանա-հետևանքային նախադասություններ, ինչպես՝ «Եթե արքան ձեր մորթիները խոտով չլցնի, ապա ուրախ ապրեցեք Անհուշ բերդում» (Դեմ.)։ «Եթե տակավին սիրտ ու հոգի ունեն, ապա պետք է տոշորվեր անմարդկային վրիժառության ծարավից» (Վերք.)։ Բայց եթե ապա զուգահեռ շաղկապներով արտահայտվում է նաև հակադրություն, որն արդեն նախադասությունների համադասական հարաբերություն է, ինչպես՝ «Եթե մեծ եղբայրը համեստ էր ու խնայող, ապա փոքրը մեծամիտ էր ու շռայլող»։ «Եթե քույրը ամբողջ օրը տանը գործերով էր զբաղված, ապա եղբայրը թրև էր գալիս փողոցներում»։

Մեր քերականագիտության մեջ ճիշտ կերպով նշված է նաև, որ իրենց իմաստային փոխհարաբերություններով համադասությանը շատ մոտ են կանգնած նաև զիջական երկրորդական նախադասությունները⁹։ որոնք զիջական շաղկապների գեղյամամբ, առանց իմաստային որոշակի փոփոխություն կրելու, վերածվում են համադասական նախադասությունների, ինչպես՝ «Թեպետ անձամբ չի տեսել նրանց, բայց միշտ լսել ու կարդացել է նրանց մասին»||«Անձամբ չի տեսել նրանց, բայց միշտ լսել ու կարդացել է նրանց մասին»։ «Չնայած երկար տարիներ ամուսնացած էին, բայց նման դեպքերում իրարից դեռևս քաշ-

⁸ Տե՛ս անդ, էջ 89։

⁹ Տե՛ս Ն. Պառնապյան, Ստորադասական կոպակությունը արդի հայերենի բարդ նախադասություններում, Երևան, 1961, էջ 16։

վում էին»¹⁰ «Երկար տարիներ ամուսնացած էին, բայց նման դեպքերում իրարից դեռևս քաշվում էին» և այլն:

Ահա թե ինչու ուսաց լեզվի առանձին տեսարաններ գուցե իրավացիորեն որոշ թերահավատությամբ են մոտենում բարդ նախադասության կապակցական բոլոր տիպերի ստորաբաժանմանը միայն համադասական ու ստորադասական տեսակների, գտնելով, որ այսպիսի մոտեցումը տառապում է որոշ արհեստականությամբ, որովհետև նախադասությունների կապակցության այս երկու ծայրաթևերի միջև կան միջանկյալ տիպեր, որոնք ո՛չ համադասություն են, ո՛չ ստորադասություն, կամ նույնքանով ստորադասություն են, որքանով և համադասություն: Վ. Վ. Վինոգրադովը գրում է. «Նախադասությունների համադասության և ստորադասության փոխարեն ավելի զգույշ կլինեի խոսել նախադասությունների կապակցման տարբեր տեսակների և նրանց կախվածության տարբեր աստիճանների մասին՝ արտահայտված շաղկապներով և այլ քերականական միջոցներով՝ եղանակային ձևերով, բառերի դասավորությամբ, դերանվանական բառերով, հնչերանգով և այլն»¹⁰,

Ռուս քերականների հետևողությամբ նույնանման մտքեր են արտահայտվել նաև հայ քերականությունների մեջ:

Շաղկապների իմաստային դասակարգումը

ՇԱՂԿԱՊՆԵՐԻ ՏԵՍԱԿՆԵՐՆ ԸՍՏ ԻՄԱՍՏԻ.— Շաղկապների իմաստային կամ իմաստաբանական դասակարգումը հիմնված է շաղկապների արտահայտած կապակցական հարաբերությունների վրա: Արդեն նշված է, որ շաղկապներն ունեն իրենց բաղիմաստները: Եթե հարցին մոտենանք այն տեսանկյունից, որ յուրաքանչյուր բառ, և հետևաբար յուրաքանչյուր շաղկապ, ունի միայն իրեն հատուկ և մյուսներից տարբեր իմաստը կամ, համեմայն դեպս, իմաստային նրբերանգը, ապա պարզ կդառնա, որ յուրաքանչյուր շաղկապ արտահայտում է միայն իրեն հատուկ կապակցական հարաբերություն, մի հանգամանք, որ կարծես թե ավելորդ է դարձնում շաղկապների իմաստային դասակարգման բուն գաղափարն իսկ¹¹: Սակայն, համեմայն դեպս, խիստ ասած՝ յուրաքանչյուր շաղկապ արտահայտելով միայն իրեն հատուկ մի որոշ կապակցական հարաբերություն, միևնույն ժամանակ իր արտահայտած այդ իմաստով միայնակ չի մնում՝ միավորվելով մոտիկ նշանակություն արտահայտող շաղկապների մեծ կամ փոքր խմբի հետ: Հենց դա էլ հնարավորություն է տալիս կատարելու շաղկապների իմաստաբանական դասակարգում, այսինքն ելնելով որոշ շաղկապների իմաստային ընդհանրություններից՝ նրանք միավորելու առանձին խմբերի մեջ և այս-

¹⁰ В. В. Виноградов, Русский язык, М.-Л., 1947, стр. 708

¹¹ մտ. Պ. Շարաբխանյան, Գրաբարի շաղկապները:

պիտով գաղափար կազմելու շաղկապների կապակցական ընդհանուր հա-
րաբերությունների մասին:

Ըստ այդմ, կարելի է ընդունել շաղկապների իմաստային հետևյալ
խմբերը:

ՄԻԱՎՈՐԻԶ-ՀԱՎԵԼԱԿԱՆ՝ և, ու, էլ, ևս, նաև, այլև, քե քե, ոչ
ոչ, ոչ միայն ... այլև, ինչպես ... այնպես էլ և այլև, որոնք ցույց են
տալիս, որ կապակցվող շարահյուսական միավորները հավասարաթեք
են և ավելանում են իրար վրա սոսկ թվարկվելով: Առանձին դեպքերում
արտահայտվում է երկրորդի առավել լինելն առաջինից:

Օրինակներ. «Պարիսպների գլխին բույն են դրել ցինը և անգղը»
(Բակ.). «Հայր ու որդի նստած էին բազազ Արտեմի խոհանոցում»
(Թում.). «Դալար խոտաբույսերը ծփում ու ծածանվում էին, և դաշտի
խաղաղ տարածությունը օրորվում էր սքանչելի ալեկոծությամբ» (Բաֆ-
ֆի). «Մահվան հետ գերեզման էլ է բերում թշնամին» (Խանգ.). «Այդ
տան պատերը ևս սևագույն քարից էին» (Խանգ.). «Նա՝ բնությունը,
նաև գիշերը ստիզծարար ճիգերի մեջ էր» (Դեմ.). «Ուտի ճիպոտը շա-
ռաշում էր քե՝ մեղավորների, քե՝ անմեղների գլխին» (Վերֆ.). «Այս
հավատից շեն կարող խախտել մեզ ո՛չ հրեշտակ, ո՛չ մարդիկ, ո՛չ հուր,
ո՛չ սուր» (Դեմ.). «Նա գրգռված էր ոչ միայն Սուլյանի, այլև բոլոր ներ-
կա եղողների դեմ» (Շիրվ.) և այլն:

ՆԵՐՀԱԿԱԿԱՆ՝ իսկ, բայց, սակայն, մինչդեռ, այնինչ, ոչ քե ... այլ,
ոչ քե, և ոչ քե, քե չէ, ապա քե ոչ, այլապես, բայց և այնպես, այսու-
ամենայնիվ, այնուամենայնիվ, այսուհանդերձ, այնուհանդերձ, միայն,
միայն քե, որոնք ցույց են տալիս, որ կապակցվող լեզվական միավոր-
ներն իմաստով իրար համաձայն չեն, այլ հակառակ են ու հակադիր:

Օրինակներ. «Արշակ թագավորը հայի հողով անցնելիս խրոխտա-
նում էր, իսկ Պարսկաստանի հողի վրա խեղճանում» (Դեմ.). «Անիծում
էր, բայց ոսկի սիրտ ուներ» (Անան.). «Պաշտպանեց, սակայն ապար-
դյուն» (Խանգ.). «Մինչդեռ առաջինները պինդ բռնել էին ձիերի բաշե-
րից, վերջին ձիավորը քթի տակ մոմոում էր մի երգ» (Բակ.). «Մենք
տանջվեցինք ու շարչարվեցինք, այնինչ նրանք են վայելում աշխատան-
քի պտուղները». «Գարբիելի ներսում իշխում էր ոչ քե բերկրանքը, այլ
երազախառն տվալստանքը» (Վերֆ.). «Դու պետք է ներողություն խնդ-
րեիր, ոչ քե հոխորտայիր». «Ամեն ինչ անեիր նրա սիրտը գրավելու
համար և ոչ քե աղմուկ բարձրացնեիր». «Ես քեզ էի փորձում, քե չէ
այս խարդախ կտակով ես ոչինչ չէի կարող անել» (Շիրվ.). «Պետք էր
փախչել նրանից, եթե ոչ մի թեթև տաշեղի նման կտաններ քե՝ ձիուն,
թե՛ ձիավորին» (Բաֆֆի). «Արա այս բանը, ապա քե ոչ վատ կլինի».
«Պետք է շահագրգռել նրան, այլապես բաններս բուրդ է». «Սիրտս գայ-
լերին թող բաժին դառնա, Միայն քե մայրս մահս չիմանա» և այլն:

ՏՐՈՂԱԿԱՆ՝ կամ, և կամ, կամ քե, կամ քե չէ, քե (հարցական նա-

խաղաասութիւններում), որոնք կապակցում են այնպիսի միավորներ, որոնց միջև երկրնաւորանք կա կամ ընտրութիւն է կատարվում. եթէ ընդունվում է մէկը, ապա, որպէս կանոն, մերժվում է մյուսը:

Օրինակներ. «Ախպերն ամեն տուն գալով նրա համար մի բան է բերում՝ կամ ծաղիկ, կամ միրգ, կամ հագուստ և կամ թէ չէ մի քաղցր խոսք է ասում» (Թում.). «Վճռել էր կամ մահապատժի արժանանալ, կամ ընկնել ռազմաճակատ» (Խանգ.). «Պապս էլ նրանց պիտի հարցնէր, թե վարը պրծան, կամ թե այսինչ սարի խոտն ինչպէս է» (Բակ.). «Զլան վրա աղվեսի՞, թե շան թաթերի հետք նկատեց» (Խանգ.). «Միտս չի՞ սպանեց, թե վիրավորեց» (Անան.) և այլն:

ԲԱՅԱԶԱՆՅԱՆ՝ այսինքն, այն է, որոնք կապակցում են այնպիսի միավորներ, որոնցից երկրորդը առաջինի բացահայտումն է այլ բանով կամ այլ կապակցութեամբ կրկնելու միջոցով, օրինակ՝ «Սովորական ժամին, այսինքն՝ առավոտյան ժամը ութին զարթնեց». «Գլխավոր մը-թերքները, այսինքն հսցը, միսը, շաքարը առատ են». «Զգուշացիր քո ամենամեծ թշնամուց, այն է՝ քո կրքերից»:

ՄԵԿՆԱԿԱՆ՝ ուր, թե, որոնք ցույց են տալիս, որ իրենցով կապակցվող լեզվական միավորը նախորդի լրացում-մեկնութիւնն ու բացատրութիւնն է, ինչպէս՝ «Պարզ էր, որ աներող մահը մազի չափ չէր խլըրտում նրա ազգակցական զգացումների նիրհը» (Շիրվ.). «Հայրը հասկացավ, որ ձիավորները նստել են իր խսրի վրա» (Բակ.). «Ակնարկեց, թե դէպքի նկարագրութիւնն արդեն պատրաստ է լրագրի համար» (Շիրվ.). «Նա պատմեց, թե հյուրի ծոցում կար մի փայլուն իր» (Բակ.):

ՆՊԱՏԱԿԱՅԻՆ՝ որպէսզի, ուր, որոնք նպատակի հարաբերութիւն արտահայտող ստորադաս նախադասութիւնները կապակցում են գերադաս նախադասութիւններին, ինչպէս՝ «Պետք է անդադար շարժվել, որպէսզի չցրտահարվի, որպէսզի ապրի» (Խանգ.). «Միմօնը Սաքու տըղայի հետ արդեն իջնում էր ձորակը, որպէսզի միանա ուրիշ ձիավորների» (Բակ.). «Ծն էլ բերել եմ, որ բան սովորի» (Թում.). «Մայր ձրկները իրենց լորձուքներով ձկնկիթն ամրացրել են քարերին, որ հոսանքը նրանց շտանի» (Անան.):

ՊԱՅՄԱՆԻ՝ եթէ, թե, թե ուր. միայն, միայն թե, եթէ միայն և այլն, որոնք պայմանի երկրորդական նախադասութիւնները կապում են գերադասներին, օրինակ՝ «Եթէ արքան աստան կազմի, վերջը պիտի բացվի այս հանգամանքը» (Դեմ.). «Մենք ոչինչ չենք շահի, եթէ դրանց կոտորենք, չենք էլ շահի, եթէ պահենք իբրեւ պատանդ» (Վերք.). «Թե սըղո-ղութիւն ունենաս՝ իմացրու, որ մենք էլ ուրախանանք, թե պակասու-թիւն ունենաս՝ իմացրու, որ հարեհաս լինենք» (Թում.). «Գործը համարի վերջացած, եթէ միայն համաձայն ես իմ պայմաններին»:

ՊԱՏՃԱՌԻ ԵՎ ՀԻՄՈՒՆՔԻ՝ որովհետեւ, ուր. քանի որ, չէ՞ որ, մանա-վանդ ուր, նամանավանդ ուր, որոնք պատճառի և հիմունքի երկրորդա-

կան նախադասութիւնները կապում են գլխավորներին, օրինակ՝ «Ծղ-
բոր խոսքերը նրան թվացին ծանր ու դաժան, որովհետև զգաց նրանց
արդարացիութիւնը» (Շիրվ.). «Ժամանակը ծանր էր անցնում, որով-
հետև քաղցած էինք» (Անան.). «Տանտերը գովեց Համբոյին, որ շար-
շարվում էր որդուն մարդ շինի» (Թում.). «Մեզ մնում է գիշանել փիլի-
սոփայութեան, քանի որ մեր ընկերոջ զգացումները լուրջ են» (Շիրվ.).
«Նա մեզ անպայմանորեն կօգնի. չէ՞» որ նա մեր բարեկամն է». «Այս
հարցը հաշտութեամբ կլուծենք, մանավանդ որ խանգարիչ հանգամանք-
ներ չկան»:

ԺԱՄԱՆԱԿԱՅԻՆ՝ երբ, երբ որ, մինչև, մինչև որ, մինչ, հենց, հենց
որ. քանի, քանի դեռ, որ, քե չէ, որոնք ժամանակի իմաստ ունեցող
երկրորդական նախադասութիւնները կապում են գլխավորներին:

Օրինակներ. «Երբ թաղման հանդեսը վերջացավ, արդեն երեք ժամ
էր» (Շիրվ.). «Երբ հեռավոր հարթավայրում արևը նոր է թեքվում դեպի
մայրամուտ, Մթնածորում ստվերները թանձրանում են» (Բակ.). «Երբ
որ նրանք են գնում, իրենց արդար վարձին են գնում, իսկ երբ որ դու ես
գնում, գնում ես ուրիշի բախտը հափշտակես» (Թում.). «Երգն անդադար
կրկնվեց, մինչև կանաչավուն երկնքում հալվեց վերջին աստղը» (Վերֆ.).
«Բաց չէր թողնում, մինչև որ մարդը դուրս չէր գալիս համբերութիւնից»
(Թում.). «Մինչ նա ծանր ու քարակ բարձրանում էր, աչքերը մերթ դե-
պի աչ, մերթ դեպի ձախ պտտելով գնում էին հարուստ տան մուտքը»
(Շիրվ.). «Հենց մոտենում ենք ձագին, նայում է մեզ վայրենի աչքերով»
(Անան.). «Եվ գարունն էր բացվում, և մեր սրտերն էին բացվում, հենց
ուր նա իր զվարթ ճիւղով հայտնվում էր մեր գլուղում ու մեր կտուրի
տակ» (Թում.). «Քանի մարդը կենդանի էր, բամբասում էիք, զրպար-
տում, հացը գլխին հարամ անում» (Շիրվ.). «Քանի լուս է, հնձի» (Թում.).
«Քանի դեռ ցուրտ էր, տնից դուրս չէր գալիս». «Գլուղացիք այս ուր տե-
սան, վաղեցին գլուղամեջ» (Թում.). «Գարունքը վար ու ցանքի ժամա-
նակը որ գալիս է, եզը չի ունենում, թե վարի» (Թում.). «Եկավ քե չէ,
սկսեց կոխվել ու գոռգոռոցը»:

ՀԵՏԵՎԱՆՔԻ՝ հետևաբար, հետևապես, ուստի, ուրեմն, որոնք ար-
տահայտում են եզրակացութիւն, որի համար իբրև հիմունք ծառայում
է նախորդ նախադասութեամբ արտահայտված միտքը, ինչպես՝ «Բոլորս
իրար հետ կապված ենք արցամբ, հետևաբար մեզ համար պարտադիր
են այստեղ սահմանված օրենքները» (Վերֆ.). «Նա այժմ իրեն չի պատ-
կանում, հետևապես չի կարող ծառայել յուր անձին» (Մուր.). «Եղանակը
վատ էր, ուստի փողոցներն ամալի էին». «Հանցավոր չէ, ուրեմն կար-
դարացնեն» Դրանք ավելի հաճախ գործածվում են և շաղկապի հետ
միասին՝ հետևաբար և, հետևապես և, ուստի և, ուրեմն և:

ՋԻՋԱԿԱՆ՝ թեև, թեկուզ, թեկուզ և. թեպետ, թեպետ և, չնայած, չնա-

յաժ ուր, որոնք ցույց են տալիս հակառակ հիմունք, այսինքն այնպիսի հիմունք, որը հակառակ կամ անհարիր է հետևութեանը:

Օրինակներ. «Քեւ նահապետական կին էր, բայց կյանքի ձմռանը շատ էր լսել ժամանակակից կանանց դավաճանութիւնների մասին» (Շիրվ.). «Քեպետ անձամբ չի տեսել նրանց, բայց միշտ լսել ու կարդացել է նրանց մասին» (Մուր.). «Մի կամ երկու մարդուց ոհմակը չի վախենալ, քեկուզ հրացան ունենան» (Քում.). «Քեկուզ և արար աշխարհ գա վրան, Կերթա դեմ ու դեմ, տուր չի տալ իրան» (Քում.). «Մենք էլ էինք տխրում, շնայած մեզնից ոչ ոք չէր տեսել քեռի Եզորին» (Բակ.). «Չնայած որ բացվում էր լույսը, բայց ամրոցից դեռ չէր լսվում ոչ մի շշուկ» (Դեմ.):

Ձեռքի եզրը նման թիթեռնի՝ ինչպես, ինչպես ուր, ժողովրդական՝ ոնց, ոնց ուր, ասես, ասես քե, կարծես, կարծես քե, օրինակ՝ «Մոնչաց, ինչպես ուր՝ ոնց ուր առյուծն է մոնչում». «Այնպես է խոսում մեզ հետ, ասես՝ կարծես մեր իշխանավորը լինի»:

Ինչպես բերված օրինակներից կարելի է եզրակացնել, որոշ շաղկապներ ըստ այդմ, մտնում են մի քանի իմաստաբանական խմբերի մեջ: Այսպես, քե շաղկապն արտահայտում է հավելման, տրոհական, մեկնական, պայմանի իմաստներ, ինչպես՝ «Հավաքվել էին տղաքե աղջիկ», «Մուրե՛նը, քե՛ Արամը», «Ասաց, քե կգամ», «Քե գաս, կանեմ»: Ուր շաղկապն արտահայտում է մեկնական, նպատակային, պայմանի, պատճառի և այլ իմաստներ, ինչպես՝ «Ձգացի, որ հիվանդ է», «Գնաց, որ տեսնի նրան», «Ուր տեսա, կասեմ», «Ուր շատ ես հետաքրքրվում, կպատմեմ» և այլն: Ըստ այդմ, քե շաղկապը էերկայացվում է և՛ հավելման, և՛ տրոհական, և՛ մեկնական, և՛ պայմանի շաղկապների մեջ, իսկ ուր շաղկապը՝ և՛ մեկնական, և՛ նպատակային, և՛ պայմանի, և՛ պատճառի շաղկապների մեջ:

Հասկանալի է, որ հարցին մոտենալով այս ձևով և բազմիմաստ շաղկապները տեղաբաշխելով մի քանի իմաստաբանական խմբերի մեջ՝ մենք այս կամ այն չափով անտեսում ենք նրանց միասնականությունը: Մյուս կողմից՝ որպես նույն հարաբերությունների արտահայտիչներ ներկայացնելով տարբեր շաղկապներ, այսպիսով այս կամ այն չափով անտեսում ենք նրանց իմաստային ու կիրառական առանձնահատկությունները: Շաղկապների ունումնասիրության տեսակետից գուցե ավելի ճիշտ կլիներ յուրաքանչյուր շաղկապ ներկայացնել առանձին և քննել նրա իմաստային ու կիրառական առանձնահատկությունները: Շաղկապների այսպիսի բազմակողմանի և մանրամասն ուսումնասիրությունը կատարվում է շարահյուսության մեջ:

ԵՂԱՆԱԿԱՎՈՐՈՂ ԲԱՌԵՐ

ԵՂԱՆԱԿԱՎՈՐՈՂ ԲԱՌԵՐԻ ԱՆՋԱՏՈՒՄԸ ՈՐՊԵՍ ԱՌԱՆՁԻՆ ԽՈՍՔԻ ՄԱՍ ԵՎ ՆՐԱՆՑ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՀԱՐՑԵՐԸ.— Եղանակավորող բառերը որպես հատուկ բառախումբ առանձնացվել են դեռևս Մ. Արեղյանի կողմից: Նա ընդունում է խոսքի մասնիկների 4 տեսակ՝ կապակցական բառեր (կապեր և շաղկապներ), բ) եղանակական բառեր կամ մասնիկներ, գ) բացասական մասնիկներ (ոչ, չը), դ) պատասխանական բառեր (այո, ոչ): Մ. Արեղյանը գրում է, որ եղանակական բառերը կամ մասնիկները՝ թերևս, զուցե, հո. ապաֆեն, արդյոք, գոնե, գեթ, իբր թե, միթե, գրեթե, կարծես, կարծյոք, անշուշտ, հագիվ թե, հավանորեն և այլն որևէ կերպ եղանակավորում են խոսքը՝ դրվելով հաճախ բայերի և այլ բառերի վրա¹:

Սակայն Մ. Արեղյանին հաջորդած քերականություններում եղանակավորող բառերն ու մասնիկները չեն առանձնացվում որպես առանձին խոսքի մաս և ավանդական ձևով տեղադրվում են մակբայների մեջ: Եղանակավորող բառերի, որպես մյուս բոլոր խոսքի մասերից տարբեր բառախմբի, առանձնացումը և այդ առանձնացման տեսական հիմնավորումը վերաբերում է հայ քերականագիտության վերջին շրջանին²:

Ժամանակակից հայերենի եղանակավորող բառերի ամբողջական ուսումնասիրությունը հատկապես կատարված է Ս. Աբրահամյանի աշխատություններում:

Խոսքի մասերի որոշման իմաստաբանական հիմունքի տեսակետից քննադատելով մակբայների և եղանակավորող բառերի նույնացման տեսակետը և ի մի բերելով հայ ու ռուս քերականների՝ այս բառախմբերի դրսևորած առանձնահատկությունների մասին արտահայտված կարծիքները՝ նա նշում է, որ ի տարբերություն մակբայների, եղանակավորող

¹ Տե՛ս Մ. Արեղյան, Հայոց լեզվի տեսություն, էջ 131:

² Տե՛ս Ռ. Իշխանյան, Մակբայները հայերենում (ԵՊՀ-ի «Ուսանողական գիտական աշխատությունների ժողովածու», 1948, № 4). Ա. Աբրահամյան, Հայոց լեզվի ուսուցման հիմունքները միջնակարգ դպրոցում, Երևան, 1951. Ա. Քյուրքչյան, Եղանակավորող բառերը հայերենում (ԵՄԻ-ի «Գիտական աշխատությունների ժողովածու», № 8, 1961) Է. Աղալյան, Ժամանակակից հայերենի հոլովումը և խոնարհումը, Երևան, 1967, Գ. Զահուկյան, Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները, Երևան, 1974, Վ. Ավագյան, Եղանակավորող բառերը և նրանց ուսուցումը, Երևան, 1975:

բառերը այս կամ այն երանգն են հաղորդում նախադասության մտքին, խոսողի վերաբերմունքն են արտահայտում այս կամ այն իրողության, առարկայի նկատմամբ, նրանք չունեն նյութական իմաստ, գերազանցապես դրվում են նախադասությունների, ինչպես և նախադասության անդամների վրա, անկախ այն բանից, թե վերջիններս ի՞նչ խոսքի մասերով են արտահայտված, և միևնույն ժամանակ նրանք նախադասության անդամ չեն դառնում³:

Որպես խոսողի սուբյեկտիվ վերաբերմունքն արտահայտող բառեր՝ եղանակավորող բառերը կարող են համեմատվել ձայնարկությունների հետ, բայց դրանց միջև կան ձևային (կազմության) և իմաստային զգալի տարբերություններ: Այս բառախմբերի կազմության տարբերությունը արտահայտվում է նրանում, որ «Ծթն բուն ձայնարկությունների ճնշող մեծամասնությունը կազմված է մեկ, երկու, երեք հնչյուններից և հայերենի նույնիսկ յուրաքանչյուր ձայնավոր կարող է ձևավորվել որպես ձայնարկություն, ապա եղանակավորող բառերը իրենց կազմի մեջ ունեն ձևայիններ», ինչպես՝ իճաւկե<ի + ճաւկ + է, իրավ<իր + ավ, ճաւկավ<ճաւկ + ավ, կաւծես<կաւծ + ես և այլն: Այս երկու բառախմբերի իմաստային տարբերությունը հանգում է նրան, որ «ձայնարկությունները հիմնականում զգացական վերաբերմունք են արտահայտում, իսկ եղանակավորող բառերը՝ հիմնականում մտածական, դատողական վերաբերմունք»⁴:

Ս. Աբրահամյանն այնուհետև կատարում է եղանակավորող բառերի իմաստային դասակարգումը, որը «հիմնված է խոսողի տարբեր վերաբերմունքների վրա»: Եղանակավորող բառերն ըստ իմաստի լինում են՝ հաստատական, ցուցական, երկբայական, սաստկական, սահմանափակման, կամային, զիջական, ժխտական, բաղձանքի:

Չնայած հայ քերականական աշխատություններում հիմնավորված է եղանակավորող բառերի անջատման անհրաժեշտությունը, ուրվագրված են այս խոսքի մասի ընդգրկման սահմանները և շարահյուսական կիրառության ոլորտները, բայց, համեմատյալ դեպք, կան նաև բավարար չափով չլուսաբանված կամ վիճաբանությունների ու տարակարծությունների առիթ տվող հարցեր, որոնց վրա և կաշխատենք շեշտը դնել շարադրանքի ընթացքում:

Ամենից առաջ եղանակավորող բառերի, որպես յուրահատուկ բառախմբի կամ խոսքի մասի, առաջացման կամ կազմավորման հարցի մասին:

Լեզվաբանական գրականության մեջ իրավացիորեն այն կարծիքն է իշխում, որ եղանակավորող բառերը պատկանում են համեմատաբար ուշ առաջացած խոսքի մասերի թվին: Այս կարծիքը հավաստվում է նը-

³ Տե՛ս Ս. Աբրահամյան. Զերբվող խոսքի մասերը, էջ 503—504:

⁴ Աճղ, էջ 505:

րանով, որ եղանակավորող բառերի մի զգալի մասը պատմականորեն առաջանում է զանազան խոսքի մասերի պատկանող բառերից՝ վերջիններիս իմաստային յուրահատուկ զարգացման հետևանքով։ Այս տեսակետն ընդհանրապես ճիշտ պետք է համարել, և ոչ մի կասկած չի կարող լինել այն մասին, որ եղանակավորող բառերն առաջանում են «օրյակտիվ» խոսքի մասերի մեջ մտնող որոշ բառերից՝ նրանց մեջ գուցե և ի սկզբանե առկա եղանակավորության, կերպայնության երանգի զարգացմամբ, ծավալմամբ ու գերիշխմամբ։

Սակայն երբ ասում ենք, թե եղանակավորող բառերը պատկանում են ուշ առաջացած խոսքի մասերի թվին, այդ բոլորովին էլ չի նշանակում, ասենք, թե նրանք լեզվի պատմության հին շրջաններում գոյություն չեն ունեցել։ Խոսքը կոնկրետացնելով հայերենի մասին պետք է նշել, որ մեր հին լեզվում՝ գրաբարում արդեն կար նախադասությանը կամ նրա առանձին անդամների սուբյեկտիվ, կերպայնության երանգ հաղորդող բառերի մի զգալի քանակ։

Արդի հայերենի եղանակավորող բառերի մի պատկանելի մասը՝ միքե, գուցե, անշուշտ, արդյո՞ք, հավաստյալ, հիբամլի, արդարև, իբր, բերևս, թող, անա, անավասիկ, այո և այլն, գալիս է գրաբարից, և մեր հին լեզվում բերված բառերը գործածվում են համարյա նույն իմաստներով, ինչ ժամանակակից լեզվում, օրինակ՝ «Միքէ քա՞ր տացէ նմա, միքէ օ՞ձ տացէ նմա»։ «Գուցէ երբէք հափշտակիցէ»։ «Այդ այդպէս է անշուշտ»։ «Արդեօք լուա՞յց, արդեօք տեսի՞ց»։ «Ծանուցաւ հաւատեալ»։ «Հիբամլի կոչեցաւ անուն նորա Յակոբ»։ «Արդարև որդի աստուծոյ են դու»։ «Իբր անկար գոլով ձիաւարել»։ «Իբր թէ ոչ գիտեմք զայս»։ «Թող զրեմ և ցուցանեմ մեծ թագաւորին»։ «Ահա երևցաւ հրեշտակ տեառն»։ «Ահաւասիկ աստ է Քրիստոսն»։ «Ահաւաղիկ հտու ձեզ ամենայն խոռ»։ «Ահաւանիկ ի խորանի անդ է»։ «Այո՛, օրհնելով օրհնեցից զձեզ»։ «Եւ ասացին. այո՛, այո՛, տեսին այք մեր»⁵։

Ժամանակակից հայերենի քերականություններում եղանակավորող բառեր են համարվում նաև սոսկ. գեթ, լոկ, գոնե, միայն, անգամ, մանավանդ բառերը, որոնք ես գայիս են գրաբարից, որտեղ գործածվել են համարյա նույն իմաստներով, ինչ ժամանակակից հայերենում, օրինակ՝ «Ոչ թերահատեաց սիրտ նորա, այլ սոսկ բերան նորա»։ «Գեթ սակաւ ինչ մասնաւորել զնա»։ «Թէ միայն մերձենամ ի հանդերձս նորա, փրկիմ»։ «Ոչ մնաց, բայց միայն ցեղն շուղայ»։ «Գոնէ այդ պատմեա ինձ»։ «Գոնեայ յայսմհետէ զգաստացարուք»։ «Բայց միայն լոկ զմիմիանս քաջալերին»։ «Մորմոքէին մանաւանդ ի վերայ բանին»։

Կան մի քանի բառեր էլ, որ արդի հայերենում եղանակավորության իմաստ ունեն, բայց գրաբարում եղել են ածականներ, մակբայներ կամ

⁵ Սրբ. և հաջորդ գրաբարյան օրինակները վերցված են Նոր հայկազյան բառարանից։

գոյականի կենդանի հոլովական ձևեր, ինչպես՝ անտարակոյս, անկասկած, իրավամբ, իրավ, հարկավ, իհարկե, իրոք, օրինակ՝ «Անտարակոյս վստահութիւն կամ գլուտ»։ «Անկասկած ի դուրս ելեալ ի քաղաքէն»։ «Իրաւամբ մատնէր դատաւորին»։ «Արդար ասէիր, իրաւ ասէիր»։ «Հարկաւ ի ձեռս ետ նոցա գտնիէլ»։ «Ոչ եթէ հարկաւ եկն յաշխարհ, ալլ կամօք և յօժարութեամբ»։ «Պատերազմեցաք ընդ քեզ ի հարկէ և ոչ ի կամաց»։ «Իրօք բարկացուցեա և բանիւք հաշտեցուցեաս»։

Այս բոլորից կարելի է եզրակացնել, որ եղանակավորող բառերի կարգը, համեմայն դեպս, այնքան էլ նոր կարգ չէ, և նրա սկզբնավորումը պետք է փնտրել լեզվի պատմության վաղնջական շրջաններում։ Անշուշտ ուշադրության արժանի է այն հանգամանքը, որ գրավոր ձևով մեզ ավանդված հայերենի հնագույն շրջանում եղանակավորող բառերի կարգն արդեն գոյութիւն է ունեցել։

Սղանակավորող բառերի կազմի քննութեամբ կարելի է գալ այն եզրակացության, որ, որպէս կանոն, եղանակավորող բառերի են վերածվում այնպիսի ձևեր, որոնց բառային իմաստի մեջ արդեն իսկ կան կերպայնութեան, եղանակայնութեան, խոսողի դատողական կամ զգացմունքային վերաբերմունքի երանգներ, ինչպես՝ կարծիք («Կարծոյք նա բանաստեղծութիւններ է գրում»)։ «Կարծես եկել է»։ «Կարծես հիվանդ է»), հարկ («Նա, իհարկե, համաձայն է մեզ հետ»։ «Տունը, հարկավ, սեփական էր»), տարակոյս («Նա, անտարակոյս, մեծ բանաստեղծ է»), իրավունք («Նա, իրավամբ, համարվում է հայ ամենամեծ բանաստեղծը»։ «Հիրավի, այսպիսի պայծառ մտածողութիւն կարող են ունենալ միայն մեծ մարդիկ»), հավաստիք («Հավաստեմ, նա քաջ ու անվեհեր մարդ էր»), հավանականութիւն («Հավանորեն՝ հավանաբար այս հարցը դրականորեն կ'ուծվի») և այլն։

Այժմ եղանակավորող բառերի արտահայտած իմաստների բնույթի մասին։ Ռուս, ինչպէս նաև հայ քերականութիւնների մեջ անվերապահորեն այն դրույթն է զարգացվում, թե եղանակավորող բառերը զուրկ են նյութական իմաստից։ Դրանով էլ, իբր թե, եղանակավորող բառերը հակադրվում են թե մակբայներին և թե նյութական իմաստ արտահայտող մյուս խոսքի մասերին։

Իհարկե, եթե նյութական իմաստ ասելով սոսկ հասկանանք առարկայի և հատկանիշի իմաստ ֆիզիկական առումով, ապա, իրոք, եղանակավորող բառերը զուրկ են նյութական իմաստից։ Բայց այս դեպքում չպետք է մոռանալ նաև այն, որ եթե նյութականութեանը մոտենանք սոսկ ֆիզիկական տեսանկյունից, ապա աննյութական կարող են համարվել անգամ «ամենանյութական» խոսքի մասերից մեկի՝ գոյականի որոշ խմբեր, ինչպես՝ լավութիւն, մեծամասնութիւն, երիմարութիւն, ևրեխայութիւն և ընդհանրապէս բոլոր վերացական գոյականները։ Փանի որ եղանակավորող բառերը դատողական բնույթի բառեր են,

ուստի և որպեսզի ապացուցված համարվեր, թե նրանք զուրկ են նյութական իմաստից, պետք է ապացուցվեր, որ եղանակավորող բառերը, ինչպես, ասենք, կապերն ու շաղկապներն են, խոսքի մեջ սոսկ կատարում են քերականական դեր՝ ծառայելով բառերի ու նախադասությունների կապի իրացմանը։ Այնինչ միանգամայն պարզ է, որ եղանակավորող բառերը կապակցական դեր չեն կատարում։ Մեր կարծիքով, ժամանակակից հայերենի քերականություններում եղանակավորող համարվող բառերի գոնե մի զգալի մասը, օրինակ՝ երևի, գուցե, քերևս, ինքուհի, անշուշտ, անպատճառ, անպայման, դժբախտաբար, բացբախտաբար և այլն, որպես խոսողի դատողական վերաբերմունքի արտահայտություններ, հավասարաբեռն են նյութական իմաստ արտահայտող մյուս բառախմբերին։ Որ եղանակավորող բառերը նյութական իմաստ են արտահայտում, լիարժեք բառեր են, գուցե հաստատվում է միայն նրանով, որ նրանք խոսքի մեջ հաճախ հանդես են գալիս որպես ամբողջական նախադասությունների փոխարինիչներ, օրինակ՝ «— Դու այսօր նրան տեսնելո՞ւ ես— Իհարկե»։ «— Հավատացած եմ, որ կաշխատես ավելին անելու— Անշուշտ»։ «Նա մեզ կպաշտպանի՞ր— Մեկ»։ Չենք խոսում այն և ոչ բառերի մասին, որոնք համարվում են եղանակավորողներ և որոնց հիմնական ֆունկցիան պատասխանական նախադասությունների մեջ ունեցած այսպիսի կիրառությունն է. «— Դու գալո՞ւ ես— Այո՞»։ «— Նա մե՞զ հետ կլինի— Ո՛չ»։

Սրանից բխում է երկրորդ հարցը՝ եղանակավորող բառերը նախադասության անդամ դառնո՞ւմ են, թե՞ ոչ։ Որոշ հայ քերականներ գրում են, թե եղանակավորող բառերը նախադասության անդամ չեն դառնում։ Այս կարծիքն են պաշտպանում, օրինակ, Ռ. Իշխանյանը, Ս. Աբրահամյանը և ուրիշներ։ Այսպես, վերջինս եղանակավորող բառերը հակադրելով մակբայներին՝ գրում է. «Եթե մակբայները կատարում են պարագայի ֆունկցիա, որի տեսակը որոշվում է մակբայի իմաստային առանձնահատկությամբ, ապա եղանակավորող բառերը նախադասության անդամ չեն լինում»։

Հակառակ սրանի՞ Մ. Աբեղյանն ու Վ. Առաքելյանը գտնում են, որ եղանակավորող բառերը նախադասության անդամ են դառնում։ Այսպես, Մ. Աբեղյանը հիմունքի պարագաների մեջ որպես առանձին խումբ առանձնացնում է եղանակի պարագան, որը ցույց է տալիս խոսողի վերաբերմունքը դեպի խոսքի բովանդակությունը, օրինակ՝ «Մենք անպատճառ պետք է գնանք նրան տեսնենք»։ «Նա գուցե վաղը կգա մեզ մոտ»։ «Դու իսկապես խելոք վարվեցիր»։ Անդրադառնալով այս նույն հարցին՝ Վ. Առաքելյանն ընդունում է վերաբերմունքի և ճավաստիության պարագաներ։ Այս պարագաների ֆունկցիայով հանդես են գալիս

⁰ Ս. Աբրահամյան, Զբեղվող խոսքի մասերը..., էջ 503—504։

¹ Տե՛ս Մ. Աբեղյան, Հայոց լեզվի տեսություն, էջ 381։

արդյոք, կարծես, ասես, գուցե, իհարկե, անշուշտ, անպատճառ, անկասկած և այլ բառերը՝

Կարծում ենք, որ Մ. Արեղյանը և Վ. Առաքելյանը հարցի լուծմանը մոտենում են ճիշտ դիրքերից։ Եվ իրոք, չի կարելի պատճառաբանված համարել այն մոտեցումը, որ, ասենք, «Նա երևի գա», «Գուցե գրի», «Թերևս հանդիպի», «Անպայման կտեսնի», «Անպատճառ կասի» !։ Նրանիս տիպի կիրառությունների դեպքում երևի, գուցե, թերևս, անպայման, անպատճառ և նման բառերը նախադասության անդամ չեն համարվում այն հիմունքով, թե դրանք խոսողի սուբյեկտիվ-անձնական վերաբերմունքն են արտահայտում։ Զի կարելի համաձայնել այն կարծիքին, թե, իբր, «Նախադասության մեջ եղանակավորող բառի և նախադասության որևէ անդամի կապը միայն իմաստային է լինում և ոչ երբեք շարահյուսական-իմաստային»⁹։ Նախ՝ պարզ չէ, թե ինչ բովանդակություն է դրվում «իմաստային կապ» և «շարահյուսական-իմաստային կապ» հասկացությունների մեջ։ Մյուս կողմից՝ մենք կապակցության ոչ մի տարբերություն չենք տեսնում և հնարավոր էլ չի տեսնել, ասենք, «Նա իսկույն կգա» և «Նա երևի կգա», «Նա արագ կգա» և «Նա անպատճառ կգա»¹⁰ «Նա դանդաղ կգա» և «Նա գուցե կգա» զուգադրվող ձևերի միջև։ Եթե «Նա իսկույն կգա» նախադասության իսկույն և կգա բառերի կապը շարահյուսական-իմաստային ենք համարում, ապա այդպիսին պետք է համարենք նաև «Նա երևի կգա» նախադասության երևի և կգա բառերի կապը։ Իսկ եթե այդ կապը սոսկ իմաստային ենք համարում առաջին նախադասության մեջ, այդպիսին պետք է համարենք նաև երկրորդ նախադասության մեջ։ Մի խոսքով, «Նա իսկույն կգա» և «Նա երևի կգա» նախադասությունների մեջ բառերի կապակցությունների տարբերություններ ցույց տալ հնարավոր չէ։

Հասկանալի է, որ մեր ասածը չի վերաբերում բոլոր եղանակավորող բառերին և նրանց բոլոր կիրառություններին։ Արտահայտելով խոսողի վերաբերմունքը՝ եղանակավորող բառերը հաճախ հանդես են գալիս որպես միջանկյալ բառեր՝ ամբողջ նախադասությանը հաղորդելով խոսողի դատողական վերաբերմունքի այս կամ այն երանգը։ Այս դեպքում նրանք շարահյուսական հարաբերության մեջ չեն մտնում որոշակի բառերի հետ և այս պատճառով էլ նախադասության անդամի պաշտոն չեն կատարում։ Բայց դեպքերի մեծամասնության մեջ նրանք շարահյուսական հարաբերության մեջ են մտնում որոշակի բառերի հետ՝ հանդես գալով եղանակավորող զանազան պարագաների պաշտոններով, օրինակ՝ «Այդ պատերազմի ավերածության և փլատակների տակ նա երևի կթաղի իր զգացմունքը, երևի կկորցնի մի էակ, որին նվիրել է իր առաջին սերը» (Դեմ.)։ «Կաթավաճարողի քարերն ասես կենդանացել ու

⁹ Տե՛ս Վ. Առաքելյան, Հայերենի շարահյուսություն, Ա. էջ 393—395։

¹⁰ Ռ. Խաճյան, Մակրայնորդ ժամանակակից հայերենում, էջ 174։

խոսում էին հնագետի հետ» (Բակ.). «Արդյո՞ք հիշո՞ւմ ես. անտառ էր, առու» (Տեր.). «Դուք երան նեղում էր խիստ մաքուր և խիստ փայլուն օսլայած շապիկի յարձր ու ամուր օձիքը» (Շիրվ.). «Նոր ուղևորն ըստ երևույթին ուզում էր շարունակել խոսակցությունը» (Նար-Գոս). «— Արածանը քաշե՛լ եք, լա՛վ. որ քաշել եք, դե իմարկե կգամ» (Անան.). «Դու անշուշտ իմացար դժբախտությունը՝ մեր հոգևորների և իշխանների ապերասան պատասխանը» (Դեմ.) և այլն:

Հայ և ռուս քերականագիտության մեջ իրավացիորեն նշվել է, որ, ի տարբերություն մակբայների, որոնք, որպես կանոն, դրվում են րայերի և ածականների վրա, եղանակավորող բառերի գոնե մի զգալի մասը կիրառական այսպիսի սահմանափակում չունի և կարող է դրվել նյութական իմաստ արտահայտող բոլոր խոսքի մասերի վրա, օրինակ՝ «Գուցե գնա», «Գուցե ուսանող է», «Գուցե կարմիր է», «Գուցե երկու հոգի են եղել», «Գուցե դանդաղ է գնացել», «Գուցե նա է եղել» և այլն: Սակայն դրա հո միաժամանակ հատուկ պետք է շեշտել եղանակավորող բառերի կիրառական մի առանձնահատկությունը ևս, որի վրա քերականները, համենայն դեպս, քիչ ուշադրություն են դարձրել: Այդ յուրահատկությունն այն է, որ եղանակավորող բառերը խոսքից, նախադասությունից դուրս, որպես կանոն, անկախ բառակապակցությունների բաղադրիչ հանդես գալ չեն կարող: Այսպես, եթե խոսքից, նախադասությունից դուրս էլ ազատ կազմվում են, ասենք, կարմիր մառիտ, բարձր պատ, մաքուր փողոց, արագ գնալ, դանդաղ գրել, հիանալի խոսել և այլ բառակապակցությունները, ապա երևի մատիտ, գուցե պատ, քերես փողոց, ըստ երևույթին գնալ, անշուշտ գրել, իմարկե խոսել բառակապակցություններ փաստորեն լեզվում գոյություն չունեն: Այսպիսի կապակցություններ հնարավոր են միայն խոսքի, նախադասության մեջ, օրինակ՝ «Քո ձեռքինը երևի մատիտ է». «Գուցե պա՛տ դենք և ոչ թե ցանց». «Սկզբում թերևս փողոցը մաքրենք». «Ըստ երևույթին գնացել է». «Անշուշտ գրել է». «Իհարկե խոսել է»:

Այս երևույթը ամենայն հավանականությամբ կարելի է բացատրել նրանով, որ խոսողի վերաբերմունքը, որպես կանոն, կարող է ձևավորվել ավարտված-կազմավորված մտածության մեջ, որի լեզվական թանձրացական արտահայտությունն է նախադասությունը: Ահա թե ինչու նախադասությունից դուրս ոչ հնարավոր բառակապակցությունները նախադասության մեջ դառնում են հնարավոր:

Այն էլ պետք է ասել, որ եղանակավորող բառերի մեծ մասը սովորաբար վերաբերում է ստորոգյալին, ավելի ճիշտ՝ գուցե ստորոգմանը: Մեզ այդ վերջին մտքին են մղում այն փաստերը, որ, ասենք, եղանակավորող բառերը ազատ կարող են դրվել գոյականով կամ ածականով արտահայտված ամեն մի ստորոգելիական վերադրի վրա, օրինակ՝ «Նա գուցե ուսուցիչ է, բժիշկ է, բանվոր է, ուսանող է». «Նա անշուշտ մեծ

է, ընդունակ է, խելոք է, տաղանդավոր է, բարի է» և այլն, այն դեպքում, երբ, ինչպես նշված է արդեն, երևի բժիշկ, երևի ուսանող, անշուշտ մեծ, անշուշտ ընդունակ և այլ կապակցությունները, որպես անկախ բառակապակցություններ, լեզվում փաստորեն գոյություն չունեն:

Այս հարցի հետ կապված պետք է նշել, որ եղանակավորող բառերն ազատ գործածվում են անդեմ և անվանողական նախադասություններում, օրինակ՝ «Ի՛նչ անել: Հարցի քննարկումը գուցե հետաձգե՛լ»։ «Հարձակվե՛լ, թե՛ պաշտպանվել»։ «Իհարկե հարձակվել»։ «Թերևս գիշերո՞ւմ անցնել գետը»։ «Ահա՛ քաղաքը»։ «Ահա՛ ծովը»։ «Ահավասիկ և սերը» և այլն: Այսպիսի կիրառություններն իրենց հերթին մի անգամ ևս ապացուցում են, որ անդեմ և անվանողական նախադասություններում ստորոգման շարահյուսական կարգը այս կամ այն կերպ արտահայտվում է: Հենց ստորոգման առկայությամբ է պայմանավորված եղանակավորող բառերի գործածությունը անդեմ և անվանողական նախադասություններում:

Այժմ եղանակավորող բառերի հնչերանգի մասին: Որպես խոսողի դատողական-կամային վերաբերմունքն արտահայտող ձևեր՝ եղանակավորող բառերն իրենց հնչերանգով կարծես թե առանձնանում են սովորական բառերից: Երբ նրանք վերաբերում են ամբողջ նախադասությանը և ոչ թե նրա առանձին անդամներին, հաճախ արտասանական դադարով անջատվում են նախադասության մյուս անդամներից, որը գրավոր խոսքում արտահայտվում է ստորակետով, ինչպես՝ «Նրանց պատճառով, թերևս, ինքն ապագայում տանջվի խղճի խայթից» (Մուր.)։ «Հանդուգն խոսքեր ասաց նրան, իբր, նա այնպես չի բժշկում, ինչպես պետք է» (Շիրվ.)։ «Ի՞նչու, այդ աղջիկն իրավունք ունի իրեն վարկաբեկելու» (Շիրվ.)։ «Անփորձությունն էլ, անշուշտ, մի արտոնություն է, որից երբեմն մարդիկ օգտվում են հաջողությամբ» (Մուր.)։ «Մենամարտ ասած բանը մի ժամանակ, արդարև, ունեցել է իր իմաստը» (Շիրվ.)։ «Հիմա, իրոք, կարելի էր ասել, որ պաշտպանության գործն առաջ էր ընթանում բարձր մակարդակով» (Վերֆ.)։

Շատ դեպքերում էլ եղանակավորող բառերը արտասանական դադարով չեն անջատվում, ինչպես՝ «Երևի ծեր տիկնոջը դուր չէր եկել գառան չափ իմ փափախը» (Անան.)։ «Գուցե ապնին պետք է գալիս, գուցե բակատեղը գողեր են գալիս մեզ թալանելու» (Անան.)։ «Անշուշտ կեղտոտ արհեստը ապականել էր նրա բնավորությունը» (Դեմ.)։ «Ախր ես եկա էստեղ մնացի, բա ինչ ես ասում» (Թում.)։ «Ախր ես էլ եմ բեզարել»։ «Գունն քրոջդ տեսնեիր» և այլն:

Գրավոր խոսքում եղանակավորող բառերը տրոհելու կամ շտրոհելու, այսինքն՝ ստորակետով անջատելու կամ շանջատելու հարցում միշտ առաջնորդ պետք է ունենալ կենդանի արտասանությունը:

Եվ վերջապես՝ եղանակավորող բառերի ընդգրկման ոլորտների մա-

սին: Այս խոսքի մասի ուսումնասիրութեանը նվիրված քերականական աշխատութիւններում սովորաբար ընդարձակվում են եղանակավորող բառերի ոլորտները՝ դրանց մեջ հաճախ զետեղելով ամբողջական նախադասութիւններ, որոնք խոսքի մեջ որպէս կանոն միջանկյալ նախադասութիւնների դեր են կատարում, շաղկապներ, դասական թվականներ և մի շարք այլ բառեր, որոնք այլ խոսքի մասային կարգերի մեջ դժվար է տեղավորել, օրինակ՝ ինչ էլ լինի, ինչ ուզում է լինի, ինչ գնով էլ լինի, ինչ գնով ուզում է լինի, ուր մնաց թե, ուր է թե, ով գիտի, ով իմանա, ճիշտ է, ճշմարիտ է, մեկ է, միևնույնն է, արի, տես, բեր, եկ (երբ գործածվում են ոչ ուղղակի նշանակութեամբ), խնդրեմ, կեցցես, կեցցեք, ներեցեք, ներողութեամբ, համմե, նախ, առաջին, երկրորդ, երրորդ (երբ գործածվում են թվարկման նշանակութեամբ)¹⁰:

Այսպիսի մոտեցմամբ խիստ ընդարձակվում և տարտամ ու անորոշ են դառնում եղանակավորող բառերի սահմանները, որովհետև այս կարգի մեջ են ընդգրկվում այնպիսի միավորներ, որոնք իմաստով, կառուցվածքով ու շարահյուսական կիրառութիւններով իրար հետ չփման եզրեր ամենակիս չունեն: Համեմատել, օրինակ, ճիշտ է, ճշմարիտ է, միևնույնն է և արի, տես, բեր, եկ, կեցցես, կեցցեք, խնդրեմ, ներեցեք և նախ, առաջին, երկրորդ, երրորդ զուգադրվող ձևերը:

Ինչևիցէ, այստեղ մենք ուզում ենք հատուկ շեշտել, որ առանձին քերականների աշխատութիւններում եղանակավորողների մեջ են մտնողում մի շարք բառեր, որոնք շաղկապական իմաստ և կիրառութիւն ունեն, ինչպես՝ նույնիսկ, մինչև իսկ, մինչև անգամ, մանավանդ, նամանավանդ, այսուամենայնիվ, այնուամենայնիվ, այսինքն, ուրեմն: Որ այս բոլոր բառերը շաղկապական, կապակցական դեր են կատարում— բացահայտորեն երևում և դրսևորվում է նաև հենց իրենց՝ հեղինակների բերած օրինակների մեջ. ինչպիսի՝ «Այնտեղ նույնիսկ կային մի քանի ավանդութիւններ»: «Նա մինչև անգամ քրտենց իր գիրուկ ուսերի վրա դրած ծանր ու անսովոր բեռան տակ»: «Մի խանութի առաջ հրաշալի պտուղներ էին դարձված: Հրաշալի էին մանավանդ խնձորները»: Ահա այս պատճառով էլ վերոհիշյալ բոլոր բառերը մենք ներկայացնում ենք շաղկապների բաժնում:

Եղանակավորող բառերի իմաստային դասակարգումը

ԵՂԱՆԱԿԱՎՈՐՈՂ ԲԱՌԵՐԻ ՏԵՍԱԿՆԵՐՆ ԸՍՏ ԽՍԱՍՏԻ.— Եթէ մի կողմ թողնենք միջանկյալ նախադասութիւնների ձևով հանդես եկող կապակցութիւնները, այլև տարբեր խոսքի մասերի պատկանող բառերը, որոնք իրենց այս կամ այն կիրառութեամբ կարող են կերպայնու-

¹⁰ Տե՛ս Ս. Աբրահամյան, Չրեքովոյ խոսքի մասերը, էջ 513. В. Авакян, Модальные слова современного армянского языка, էջ 28—31:

թյան կամ եղանակավորության երանգներ արտահայտել, ապա արդի հայերենում կան մոտ վեց տասնյակ բառեր, որոնք կազմում են եղանակավորող բառերի կարգը:

Գիտենք, որ յուրաքանչյուր բառ, հետևաբար և յուրաքանչյուր եղանակավորող բառ, ունի միայն իրեն հատուկ և մյուսներից տարբեր իմաստը: Այսպիսի հարցադրմամբ կարծես թե ավելորդ է դառնում եղանակավորող բառերի իմաստային դասակարգման բուն գաղափարն իսկ: Բայց յուրաքանչյուր եղանակավորող բառ, ունենալով միայն իրեն հատուկ իմաստը, միաժամանակ այդ իմաստով միավորվում է կամ կարող է միավորվել մոտիկ իմաստ արտահայտող կամ իմաստային նույն երանգն ունեցող այլ եղանակավորող բառերի հետ: Հենց դա էլ հնարավորություն է տալիս կատարելու եղանակավորիչ բառերի իմաստային դասակարգում կամ խմբավորում:

Նախ նշենք, որ ժամանակակից հայերենի քերականություններում որպես եղանակավորիչներ ներկայացվող բառերը որոշակիորեն կարելի է բաժանել երկու խմբի՝ ա) բառեր, որ վերաբերելով ամբողջ նախադասությանը կամ նրա առանձին անդամներին՝ արտահայտում են խոսողի անձնական վերաբերմունքը ասվածի նկատմամբ՝ խոսքին հաղորդելով կերպային այս կամ այն երանգը, օրինակ՝ Իհարկե, այդ աղջիկն իրավունք ունի իրեն արհամարհելու. Նա, անշուշտ, մեծ գիտնական է. Հարցը երևի դրականորեն լուծվի. Այսօր նրան անպայման կտեսնեմ, և բ) բառեր, որոնք դրվելով նախադասության տարբեր անդամների վրա՝ առանձնացնում, հատուկ շեշտում են դրանք կամ էլ արտահայտում են սահմանափակման նշանակություն, օրինակ՝ Հենց դու ասացիր. Խմեց վերջին կաթիլն անգամ. Միայն ընկերս օդնեց ինձ. Լոկ ոսկորներն են մնացել և այլն:

Հասկանալի է, որ բառերի այս երկու խմբերից բուն եղանակավորիչներ են առաջինները՝ խոսքին կերպայնության այս կամ այն երանգ հաղորդող բառերը, իսկ երկրորդները եղանակավորող բառերի մեջ են տեղաբաշխվում, որովհետև մի ուրիշ ավելի «հարմար» խոսքի մաս չկա, որտեղ դրանք գտնեին իրենց իսկական տեղը: Ինչևիցե, այդ երկրորդ խմբի բառերը ևս, «առ ի շքոյն լավագույնի», այս աշխատության մեջ ներկայացվում են բուն եղանակավորող բառերի հետ:

Ըստ խոսողի ունեցած տարբեր վերաբերմունքի ու գնահատման՝ եղանակավորող բառերը լինում են հաստատական, եկրեպական, զգուցական, ժխտական, կամային, ցուցական, ռահմանափակման, սաստկական, զիջական:

ՀԱՍՏԱՏԱԿԱՆ ԵՂԱՆԱԿԱՎՈՐԻՉՆԵՐ.— Հաստատական եղանակավորող բառերը արտահայտում են մտքի, ասվածի հաստատական, հավաստի, ստույգ, ճշգրիտ լինելը, ինչպես՝ անշուշտ, իհարկե, իսկապես, իրավ, իրոք, արդարև:

Օրինակներ. «Անշուշա կեղտոտ արհեստը ապականել էր նրա բնավորությունը» (Դեմ.). «Անշուշա ներքևի գլուղից խճուղի կրերեն գլուղ» (Խանգ). «Կոնտր-կտակն, ինքուր, կկազմվի հետին թվականով» (Շիրվ.). «Նա իսկապես արժանի է պատվի և հարգանքի». «Իրավ արժե ժառանգել այս գանձը» (Մուր.). «Նա իրոք տեղյակ էր այդ մասին». «Դա, արդարև, մի լեռնային դրախտ էր» (Մուր.):

Հավաստիականության հետ միասին ասվածի անառարկելիությունն ու անտարակուսելիությունն են ցույց տալիս անպայման, անպատճառ, անկասկած, անառարկույս եղանակավորիչները, օրինակ՝ «Նա անպայման կհամաձայնի մեզ հետ». «Տեսողության ուժերն անպայման կհաղթեն». «Անպատճառ վճիռը մեր օգտին է լինելու». «Անկասկած հաղթանակը մերը կլինի». «Անկասկած նա ինձ կասի ամեն ինչ». «Անտարակույս այս պատերազմում մենք միայնակ չենք լինի». «Անտարակույս մեր կողմն է արդարությունը» և այլն:

Ասվածի իրավացի ու արդարացի լինելն են արտահայտում իրավամբ, ճիշտվի եղանակավորիչները, օրինակ՝ «Իրավամբ նա կարող է ժառանգել հոր հարստությունը». «Վարդն իրավամբ է կոչված ծաղիկների թագուհի». «Հիշավի, լեզուն ազգի ամենանվիրական ստեղծագործությունն է». «Հիշավի, նա մեր ազգային ամենամեծ բանաստեղծն է»:

Հարկավ եղանակավորիչով արտահայտվում է ասվածի անհրաժեշտությունը, օրինակ՝ «Տունը, ճարկավ, սեփական էր» (Շիրվ.). «Հարկավ այս բոլորից հետո այլևս անհնար էր դավաճան կնոջ հետ մի հարկի տակ ապրելը» (Շիրվ.):

Հաստատական բառերի մեջ հատուկ տեղ ունի այն եղանակավորիչը, որը գործածվում է թե նախադասությունների կազմում՝ հավաստելով տվյալ նախադասությամբ արտահայտված միտքը, թե առանձին, որպես պատասխանական բառ՝ փոխարինելով մի ամբողջ նախադասության, որը պատասխան խոսքում կարող է նաև կրկնվել, օրինակ՝ «Թումանյանն, այո՛, մեր ազգային ամենամեծ բանաստեղծն է». «Այո՛, նրանք իրենց ժամանակի ամենամեծ գործիչներն էին». «— Արշակը հիվանդ է:— Այո՛» (Շիրվ.). «— Կարող եմ ասել, որ հայրս գալիս է:— Այո՛, գալիս է Սամվել» (Րաֆֆի):

ԵՐԿՐԱՅԱԿԱՆ ԵՂԱՆԱԿԱՎՈՐԻՉՆԵՐ.— Երկբայական եղանակավորող բառերը արտահայտում են մտքի, ասվածի թվացողական կամ անիրական, հավանական կամ անհավանական լինելը:

Ըստ իրենց իմաստային առանձնահատկությունների՝ հայ թերականությունների մեջ դրանք բաժանվում են երեք խմբի՝ երկբայական-հավանական, երկբայական-անհավանական և երկբայական-հարցական¹¹:

Երկրայական-հավանական եղանակավորիչները, ինչպես՝ երեկ, քեր-
 ևս, գուցե, ըստ երևույթին, միգուցե, կարծեմ, կարծես, կարծես քե, ա-
 սես, կարծյո՛ք և այլն, ցույց են տալիս մտքի, ասվածի հավանական
 կամ թվացողական ու նմանողական լինելը, օրինակ՝ «Երեկ Միքայելը
 ձեզնից ոսկեղեն է վերցրել» (Շիրվ.)։ «Երեկ սա է կարմրախայտի ձկն-
 կիթը» (Անան.)։ «Դուք երկուսդ քերես վաղը ճանապարհվեք Արտա-
 շատ» (Դեմ.)։ «Քերես հանգստանում էր նա Բաբիկի անկեղծ ու կոպիտ
 կշտամբանքներից» (Դեմ.)։ «Գուցե Բասուտա գետը ուրիշ գետի հետ
 խառնվելով հասնում է այն ծովին» (Բակ.)։ «Գուցե մի բան իմանա-
 կա՞նք մասին» (Շիրվ.)։ «Միգուցե մերոնցից մեկը հիվանդացել է»
 (Մուր.)։ Ըստ երևույթին ինչ-որ գրոհ էր պատրաստվել Վասակի դեմ»
 (Դեմ.)։ «Նոր ուղևորն ըստ երևույթին ուզում էր շարունակել խոսակ-
 ցությունը» (Նար-Դոս)։ «Կարծեմ բարձրագույն կրթություն չունի»։ «Կար-
 ծեմ գյուղում է աշխատում»։ «Կարծես հավք էր թառել անտառի մթին
 խորքում» (Բակ.)։ «Կարծես մեր Բողարի հաշոցն էի լսում» (Անան.)։
 «Կարծես քե լսում էր պղնձյա զանգերի տխուր ղողանջները» (Բակ.)։
 «Կաթավաքերդի քարերն ասես կենդանացել ու խոսում էին հնագետի
 հետ» (Բակ.)։ «Ասես կամենում էր հյուրի մոտ ավելի ազդու հրեալ»
 (Խանզ.)։ «Կարծյո՛ք դուք մի ժամանակ բարեկամներ եք ծղել»։

Ասվածի դժվար իրականանալի լինելն են ցույց տալիս դժվար քե,
 հազիվ քե եղանակավորիչները, օրինակ՝ «Դժվար քե նրան տանը գըտ-
 ևենք»։ «Դժվար քե այս տարի բնակարան ստանանք»։ «Հազիվ քե ըն-
 կերները կարողանան օգնել նրան»։ «Հազիվ քե այսօր տեսնեմ նրան»։

Երկրայական-անհավանական եղանակավորիչները՝ իբր, իբր քե,
 իբրև քե, արտահայտում են ասվածի անհավանական, անիրական լինե-
 լը, իրականությանը չհամապատասխանելը, օրինակ՝ «Սկսեց պատմել,
 թե իբր գերմանացիք պայթեցրել են մի ահռելի պարիսպ» (Բակ.)։ «Ծս
 երես շրջեցի, իբր քե սարերին եմ նայում» (Թում.)։ «Ձին էլ դռնը
 ցցած ետևիցն է ընկնում, իբրև քե հալածում է» (Թում.)։

Երկրայական-հարցական եղանակավորիչներն են՝ արդյո՞ք, միթե,
 չի՞նի, չի՞նի քե։ Դրանք հարցական հնչերանգով սրտախալտում են տա-
 րակուսանք, երկմտություն, կամ զարմանք ու անհանգստություն որևէ
 անսպասելի, դժվար հավատալի բանի մասին, ինչպես՝ «Ասացեք, արդյո՞ք
 նա էլ թախծո՞ւմ էր, Արդյո՞ք տրտո՞ւմ էր նա էլ ինձ նման» (Տեր.)։
 «Մի՞թե նրա տառապանքները լուրջ պատճառ չեն ունեցել, մի՞թե անի-
 րավաբար է անիծել որդուն» (Շիրվ.)։ «Մի՞թե շները միշտ մի տեսակ
 չեն հաշում» (Թում.)։ «Ձլինի՞՝ քե ծերունին խենթացավ ու ինձ զրկեց
 ժառանգությունից» (Շիրվ.)։ «Ձլինի՞՝ քե հաղթահարված, ճարը հատած
 թշնամին Դավ է դնում մութն ու մեռած Կես գիշերվա էս ժամին»
 (Թում.)։ «Ձլինի՞՝ հորդ անեծքին արժանանաս»։

ԶԳԱՅԱԿԱՆ ԵՂԱՆԱԿԱՎՈՐԻՉՆԵՐ.— Բոլոր եղանակավորիչների նը-

ման լինելով դատողական բնույթի բառեր՝ զգացական եղանակավորիչները իրենց մեջ պարունակում են ասվածի զգայական գնահատման զգալի տարր, ինչպես՝ երանի, երանի թե, երենկ, երենկ թե, դժբախտաբար, բարեբախտաբար, ախր||ախար, ցավոք, ցավոք սրտի և այլն:

Երանի, երենկ եղանակավորիչները համանիշներ են: Դրանք 1. Արտահայտում են ուժեղ ցանկություն, բաղձանք գործողության կատարման վերաբերյալ. և սովորաբար գործածվում են ըղձական եղանակի բայաձևերի հետ՝ ուժգնացնելով այս բայաձևերի ըղձանքի նշանակությունը, օրինակ՝ «Երանի||երենկ տեսնեի նրան ու հետո թեկուզ գերեզման իշենի»։ «Երանի||երենկ այսօր գային»։ «Երանի||երենկ բարեհաջող ազատվեի այս փորձանքից»։ Այս նշանակությամբ գործածվում են նաև երանի թե, երենկ թե ձևերով: 2. Ցույց են տալիս խոսողի բարյացակամ զգացմունքը մեկի կամ մի բանի նկատմամբ, որին խոսողը համարում է երջանիկ, բախտավոր, երանելի, օրինակ՝ «Երենկ նրան, որ իր գործով կապրի անվերջ, անդադար» (Թում.)։ «Երենկ ծախն, ճյուղքի միջին ծլվում է, թոթոռում» (Թում.)։ «Երանի աղբատներին, երանի արդարենրին, երանի հեղբորին»։ Ինչպես օրինակներն են ցույց տալիս, այս իմաստով կիրառվելիս երանի||երենկ բառերը տրական հոլով են պահանջում:

Բարեբախտաբար (բարեբախտորեն) եղանակավորիչը իր բաղադրիչների իմաստին համապատասխան՝ արտահայտում է գոհունակություն, ուրախություն ըստ հաջողության, պատահմունքի կամ դիպվածի որևէ երևույթի, գործողության առկայության կամ կատարման համար, օրինակ՝ «Բարեբախտաբար անձնագիրը մոտս էր»։ «Բարեբախտաբար աշխարհում ազնիվ ու բարի մարդիկ դեռ կան»։ «Բարեբախտաբար կարկուտը երկար շտկեց»:

Դժբախտաբար եղանակավորիչը նախորդի հականիշն է և արտահայտում է խոսողի դժգոհությունը ըստ անհաջողության, պատահմունքի կամ դիպվածի որևէ երևույթի, գործողության, հատկանիշի առկայության, կատարման կամ դրսևորման համար, օրինակ՝ «Դժբախտաբար նա լավ տրամադրության մեջ չէր»։ «Դժբախտաբար այսօր արդեն մեկնելու է»։ «Դժբախտաբար ինձ վատ աչքով է նայում»:

Ախր||ախար եղանակավորիչը իր մեջ ունենալով ցավակցական, փսսոսանքի, սրտնեղության երանգ՝ արտահայտում է ասվածի համոզելի լինելը, օրինակ՝ «Հերիք է, ախր մեղք են» (Անան.)։ «Ախր ես էլ եմ բեզարել» (Անան.)։ «Ախար վեց փոքրիկ երեխաներ ունի, նրանց պիտի կերցնի, հագցնի»:

Ցավոք, ցավոք սրտի եղանակավորիչները գրաբարից փոխառյալ ձևեր են: Առաջինը նշանակում է «ցավով, ցավերով», իսկ երկրորդը՝ «սրտի ցալով, ցավերով»։ Իրենց բուն բառային իմաստին համապատասխան՝ ցույց են տալիս, որ խոսողը կատարվածը կամ կատարվելիքը

համարում է ցավալի, վշտալի, օրինակ՝ «Ցավո՛ւք պետք է ասեմ, որ ձեր դիմումը մերժել են»։ «Ցավո՛ւք պետք է նշեմ, որ նրան աշխատանքից ազատել են»։ «Ցավո՛ւք սրտի օգնել չեմ կարող»։

ԺԽՏԱԿԱՆ ԵՂԱՆԱԿԱՎՈՐԻՉՆԵՐ.— Ժխտական եղանակավորիչներն են ոչ, չ, բառերը։ Երկրորդը ժողովրդական-խոսակցական է։ Հականիշ են այս, ճա՛րաբանին։ Գործածվում են ժխտական նախադասությունների մեջ՝ ժխտումը մի անգամ ևս հաստատելու համար կամ առանձին իրեր միտողական կամ մերժողական պատասխան տրված հարցին, օրինակ՝ «Ո՛չ, ես չի կարող ներել դավաճան ընկերոջը»։ «Ո՛չ, ես նրան խնդրել չեմ կարող»։ «— Հոգնա՞ծ ես։— Ո՛չ»։ «— Բնակարանդ լա՞վ է տաքացվում։— Ո՛չ»։ «Ձե՛, նրան չեմ սիրում»։ «— Ամառը քաղաքո՞ւմ ես մնալու։— Ձե՛»։

ԿԱՄԱՅԻՆ ԵՂԱՆԱԿԱՎՈՐԻՉՆԵՐ.— Կամային եղանակավորող բառերը արտահայտում են խոսողի կամքը, հորդորը, կոչը՝ ուղղված խոսակցին կամ մի երրորդ անձի՝ նրան դրդելով այս կամ այն գործողության կատարմանը։ Կամային եղանակավորիչներն են՝ քող, ապա||հապա, մի և այլն։

Քող եղանակավորիչը քողենել բայի եզակի հրամայականի ձևն է, որ շատ կապակցությունների մեջ ղրկված լինելով նյութական իմաստից՝ ցույց է տալիս խոսողի կամքը, կոչը գործողության կատարման վերաբերյալ։ Սովորաբար գործածվում է ըղձական եղանակի երրորդ դեմքի բայաձևերի հետ, օրինակ՝ «Քող ինձ չհիշես, քող ինձ մոռանան»։ «Քող արագ վերջացի գործերը և վերադառնա»։ «Քող գա և վերջին անգամ տեսի ինձ»։

Ապա||հապա եղանակավորիչը սովորաբար գործածվում է հրամայական եղանակի բայաձևերի հետ՝ արտահայտելով խոսողի հորդորը, կոչը գործողության կատարման վերաբերյալ, օրինակ՝ «Ապա, եկ տեսնեմ»։ «Ապա, քարը շուտ տուր»։ «Հապա, վազեցեք տեսնեմ»։ «Հապա, ձի՛դ տվե՛ք»։

Մի եղանակավորիչը, որպես կանոն, գործածվում է ըղձական և հրամայական եղանակների բայաձևերի հետ՝ ավելի շեշտելով առաջին ձևերի ցանկության, իղձի, կոչի նշանակությունները և մեղմելով երկրորդների հրամայական նշանակությունը՝ նրանց հաղորդելով խնդրանքի, հորդորի երանգ, օրինակ՝ «Մի գնա նրան ասես գա մեր տուն»։ «Մի վազես հացի»։ «Մի նրան տեսնեի, նոր գերեզման իջնեի»։ «Մի պատմիր տեսնեմ ի՞նչ է պատահել»։ «Մի լավ միտք արա, տես խելքդ ինչ է կտրում»։ Արգելական հրամայականի մի մասնիկից հնչերանգով տարբերվում է նրանով, որ ունենում է մեղմ, շատ թույլ և ոչ թե սուր չեշտ։

ՅՈՒՅԱԿԱՆ ԵՂԱՆԱԿԱՎՈՐԻՉՆԵՐ.— Յուցական եղանակավորիչներն

են ահա, ահա՛վասիկ բառերը: Երկրորդը փոխառություն է գրաբարից, ունի գրքայնության երանգ և քիչ գործածական է:

Դրանցից հատկապես ահա եղանակավորիչը, ունենալով ցայտուն դրսևորված ցուցականության իմաստ, արտահայտում է ցուցում որևէ առարկայի, դրություն, գործողության, հատկանիշի վրա, որը առկա է, գտնվում կամ կատարվում է խոսողի մոտ կամ ներկայացվում է որպես այդպիսին, օրինակ՝ «Ահա Մասիսը վնահափառ». «Ահա գտավ Գիրորին» (Թում.). «Ահա դաշույնը փայլատակեց» (Թում.). «Ահա ճիպոտը թափահարելով թշում եմ ազդուն ուտող հավերին» (Անան.). «Ահա և այն բարը, որի տակ պիտի թաթնվի» (Անան.):

Բերենք նաև ահա՛վասիկ եղանակավորիչի կիրառության մի երկու օրինակ. «Ահա՛վասիկ մեր իմաստուն գուսանք ժամանեցին». «Ահա՛վասիկ և սերը... Նա, որին փնտրե՛լ եմ ես Երազներիս ոսկեներից ավազանում» (Զար.):

Ժողովրդակա՛ն-խոսակցական են ճրես, ճրեղ, ճրեն ցուցական եղանակավորիչները: Դրանք մատնացույց են անում տվյալ երևույթը, գործողությունը, հատկանիշը ըստ առաջին, երկրորդ և երրորդ դեմքերի նկատմամբ ունեցած տարածական հարաբերության, օրինակ՝ «Հրես՝ հրեղ՝հրեն գալիս են». «Հրես՝հրեղ՝հրեն գարունը մոտենում է»: Կազմելով եռանդամ հակադրություն՝ այս բառերը շփման եզրեր են հանդես բերում ցուցական դեբանունների հետ:

ՍԱՀՄԱՆԱՓԱԿՄԱՆ ԵՂԱՆԱԿԱՎՈՐԻՉՆԵՐ.— Արդի հայերենի սահմանափակման եղանակավորիչներն են՝ միայն, միմիայն, զոնև, լոկ, ղեթ. սոսկ և այլն:

Այս բառերը, դրվելով նախադասության զանազան անդամների վրա, դրսևոր առանձնացնում և ներկայացնում են որպես միակը, եզակին, կամ էլ տվյալ երևույթը, գործողությունը, հատկանիշը և այլն ներկայացնում են որպես ամենափոքր, ծայրագույն աստիճան, օրինակ՝ «Միայն մի հույս կար» (Անան.). «Մեր ունեցածը միայն չոր ժայռեր են» (Խանդ.). «Միմիայն իրիկվա հովիթ խշշում էին սիմինդրի կոշտացած տերևները» (Բակ.). «Գոնև երեխաների մասին մտածեր». «Գոնև տունը չվաճառեր». «Լոկ ոսկորներն են մնացել». «Վիշտ ու տառապանք լոկ վաստակեցի». «Վերջինը զեթ մնա ինձ հետ». «Շամբուրի ինձ զեթ մի անգամ». «Սոսկ տանջանքներ եմ տեսել». «Սոսկ նրա սերն էր ինձ մխիթարում»:

ՍԱՍՏԿԱԿԱՆ ԵՂԱՆԱԿԱՎՈՐԻՉՆԵՐ.— Սաստկական եղանակավորիչները՝ հենց, անգամ, իսկ և այլն, դրվելով նախադասության զանազան անդամների վրա՝ հատուկ շեշտում են դրանք՝ այդ բառերը փաստորեն դարձնելով նախադասության տրամաբանական կենտրոնը, օրինակ՝ «Նըրան ձերբակալեցին հենց դասախոսության ժամանակ» (Խանդ.). «Հենց էդ բաց տեղերում պախրաները շարվում են ու արածում» (Թում.). «Պլատոնն անգամ չկարողացավ այդ հարցը լուծել». «Խմեց վերջին կաթիլն

անգամ»։ «Հոգով տկարանում էին ամենաուժեղներն անգամ»։ «Այդ ջերմության մեջ հալվում են ամենահրակայուն մետաղներն իսկ» և այլն։

ԶԻԶԱԿԱՆ ԵՂԱՆԱԿԱՎՈՐԻՉՆԵՐ.— Հայ քերականությունների մեջ զիջական եղանակավորիչներ են համարվում ի դեպ, ի միջի այլոց, ինչևէ, ինչևիցե, համեմայն դեպս, այսուամենայնիվ, այնուամենայնիվ, այսուհանդերձ, այնուհանդերձ և նման իմաստ արտահայտող այլ բառեր։

Դրանցից ի դեպ, ի միջի այլոց «եղանակավորիչները» ցույց են տալիս, որ միտքը, դատողությունը մեջ է բերվում դիպվածաբար, երկրորդաբար, ինչպես՝ «Ի դեպ, նա իմ հեռավոր բարեկամներից է»։ «Ի դեպ, թրոշս նշանեցինք»։ «Ի միջի այլոց, նրա հետ ծանոթացել էի Երեվանում»։ «Ի միջի այլոց, նա ինձ շատ թե քիչ հովանավորում էր»։

Ինչևէ, ինչևիցե, «եղանակավորիչները» ցույց են տալիս, որ խոսողը առանց տվյալ հարցի մասին վերջնական եզրակացության գալու, իր միտքն աւփափելու, անցնում է նոր մտքերի, օրինակ՝ «Ինչևէ, անցնենք փաստերի վերլուծությանը»։ «Ինչևիցե, նա մեր լավագույն գիտնականներից է»։ «Ինչևէ, այս փորձանքից մի կերպ ազատվեցի»։

Այսուամենայնիվ, այնուամենայնիվ, այսուհանդերձ, այնուհանդերձ, համեմայն դեպս «եղանակավորիչները» ցույց են տալիս, որ հակառակ հանգամանքները խոսողի կարծիքով չեն կարող խանգարիչ լինել տրվյալ գործողության, հատկանիշի, երևույթի դրսևորման համար, օրինակ՝ «Այսուամենայնիվ նա աղնիվ մարդ է»։ «Այնուամենայնիվ ես պիտի տեսնեմ նրան»։ «Այսուհանդերձ նրանք պայքարում էին ճշմարտության համար»։ «Այնուհանդերձ նրանք չէին հրաժարվում իրենց գաղափարներից»։ «Համեմայն դեպս, նա մեր բարեկամն է»։ «Համեմայն դեպս, գործը լավ վախճան ունեցավ»։

Ինչպես այս բնութագրումներից և բերված օրինակներից կարելի է եզրակացնել, այսպես կոչված «զիջական» եղանակավորիչները իրենց արտահայտած իմաստներով մոտենում են շաղկապներին և ազատ կերպով շաղկապներ ևս կարող են համարվել։

ԶԱՅՆԱՐԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԶԱՅՆԱՐԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՈՐՊԵՍ ԶԳԱՑԱԿԱՆ ՎԵՐԱԲԵՐՄՈՒՆՔՆԵՐ ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՂ ԲԱՌԵՐԻ ԽՈՒՄԲ.— Դեռևս հայերենի 19-րդ դարի թերականություններում ձայնարկությունը բնորոշվում է որպես այնպիսի խոսքի մաս, որ ցույց է տալիս մարդու զգացմունքներն ու կրքերը: Ա. Այտընյանը գրում է. «Միջարկութիւն կամ ձայնարկութիւն կըսուի այն անփութիոյ մասն բանի, որ մարդուն ալլակալ կիրքն ու զգացմունքը կը հայտնէ, ինչպէս՝ ցաւ, զարմանք և այլն»¹: Ստ. Պալասանյանը ևս ձայնարկությունը համարյա նույն ձևով է բնորոշում. «Այն հնչյուններն ու բառերը, որոնք մեր հոգու կրքերն են արտահայտում, այսինքն՝ զարմանքը, երկյուղը, բարկությունը, ուրախությունը, ցանկությունը և այլն, և այլն, կոչվում են ձայնարկություններ»²:

Մ. Աբեղյանը տալիս է ձայնարկության ավելի խորը բնութագրումը: Նա բառերը բաժանում է երկու խմբի՝ գաղափար նշանակող բառեր, որոնցով մենք խոսում ենք, և զգացմունք ու կամք ցույց տվող բառեր, որոնք խոսքի մեջ ոչ մի պաշտոն չկատարելով՝ խոսքից դուրս են մնում: Դրանք կոչվում են միջարկություններ կամ ձայնարկություններ: «Միջարկությունները,— գրում է Մ. Աբեղյանը,— վայրկեանական տպավորության տակ առաջացած բացազանչություններ են, որոնք ակամա կերպով արտաբերվում են խոսքի գործարանների անդրադարձ շարժումներով: Այսպիսով բացազանչություններն այն սահմանի վրա են, որ լեզուները միմյանցից չեն տարբերվում, և լեզուն դառնում է մի բնական հնչյուն»³: Սակայն ձայնարկությունները չեն մնում բնական հնչյունների մակարդակի վրա, «որովհետև ուրիշներից լսելով նրանց ակամա բացազանչությունները՝ մենք յուրացնում ենք այդ հնչյունները, ինչպես և մյուս բառերը, և ապա հեշտությամբ վերարտադրում ենք դիտավորյալ կերպով՝ մեր սեփական զգացմունքներն ուրիշներին հաղորդելու համար: Այսպիսով լեզվի մեջ առաջանում են մի խումբ սովորական ձայնարկություններ»⁴:

¹ Ա. Այտընեան, ՔՐԵԱԿԱՆ քերականութիւն աշխարհաբար կամ արդի Պալերէն լեզուի, ՎիէՆնա, 1836, էջ 136:

² Ս. Պալասանյան, Քերականութիւն մալթեցի լեզուի, Թիֆլիս, 1894, էջ 82:

³ Մ. Աբեղյան, Հայոց լեզվի տեսություն, էջ 127:

⁴ Աճը:

Սակայն ինչպես էլ որ մոտենանք խոսքի մասերի դասակարգման և ձայնարկությունների, որպես բառերի, գնահատման հարցին, մի բան պարզ է ու որոշակի. ձայնարկությունները իրենց իմաստային առանձնահատկությամբ խիստ տարբերվում են բառերի մյուս բոլոր խմբերից: Այդ տարբերությունն արտահայտվում է նրանում, որ ձայնարկությունները ոչ թե գաղափարներ են արտահայտում, այլ ընդհանուր անորոշ ձևով դրսևորում են խոսողի զգացմունքն ու կամքը: Մի լեզվաբան որոշ չափազանցություն կատարելով գրում է, որ ձայնարկությունները ոչ միայն բառեր չեն, այլ փաստորեն հենց բառերի ժխտումն են. որովհետև մենք բառերը գործածում ենք այն ժամանակ, երբ ուզում ենք խոսել, իսկ ձայնարկությունները գործածում ենք այն ժամանակ, երբ չենք ուզում խոսել:

Ինչևիցե, մի բան ակնհայտ է, որ ձայնարկությունները մարդու ոչ թե դատողական, այլ զգացմունքային աշխարհի արտահայտիչներն են: Ընդհանուր ձևով սահմանելով՝ կարելի է ասել, որ ձայնարկությունները դրսևորում են խոսողի զգացմունքները այս կամ այն երևույթի նկատմամբ: Արտահայտելով այս կամ այն ձայնարկությունները, որոնք գիտակցված են նաև նույն լեզվով խոսող հասարակության մյուս անդամների կողմից, խոսողը հենց դրանով նշում է, որ ինքն անտարբեր չէ տվյալ երևույթի նկատմամբ, անտարբերությամբ չի ընկալում տվյալ երևույթը, դրա նկատմամբ արտահայտում է իր այս կամ այն զգացմունքը՝ ուրախությունը, տրտմությունը, զարմանքը, հիասթափությունը և այլն, որոնք սովորական դատողական բնույթի բառերով արտահայտվելու դեպքում այդքան ուժեղ արտահայտչականություն. հուզականություն ու զգացականություն ունենալ չեն կարող. հմտ. Վշտացա, որ ինձ չսեցին||Ա՛խ, ինձ չսեցին. Դժգոհ եմ, ձանձրացա, վերջ տուր||Մ՛հ, վերջ տուր. Սրանչացած եմ, զարմացած, հիացած՝ գրքերի աշխարհը տիեզերք է անեզր||Օ՛, գրքերի աշխարհը տիեզերք է անեզր: Ահա սրանով պետք է բացատրել այն հանգամանքը, որ ձայնարկություններն առատորեն գործածվում են կենդանի խոսակցական լեզվում և գեղարվեստական գրականության մեջ՝ տեղ չունենալով, ասենք, գիտական և տեխնիկական գրականության մեջ:

Հարցին մոտենալով այս տեսակետից՝ կարելի է ասել, որ ձայնարկությունները նույնքան անհրաժեշտ են լեզվում, որքան բառերի մյուս խմբերը (մյուս խոսքի մասերը): Եվ պատահական չէ, որ մեզ ծանոթ բոլոր լեզուներն ունեն ձայնարկությունների բավականին հարուստ քանակ, թվում է, թե դժվար թե լինի լնգու, որ ձայնարկություններ ընդհանրապես չունենա:

Արտահայտելով մարդու զգացական զանազան վերաբերմունքները և այսքանով էլ կազմելով բառերի յուրահատուկ խումբ՝ ձայնարկություններն ունեն իրենց ձևային առանձնատկությունները և իրենց

հնչյունական յուրահատուկ կերպարանքով ու հնչերանգով տարբերվում են մյուս բոլոր բառախմբերից:

Ձայնարկությունների ձևային-հնչյունական առանձնահատկություններն են՝ սակավահնչյունությունը (օրինակ՝ ա՛, է՛, ի՛, ո՛ւ, օ՛, ա՛յ, է՛յ, վա՛յ, վա՛խ, օհո՛, էհե՛ և այլն), միաձևույթ լինելը (ձայնարկությունները ածանցավոր կամ բարդ լինել չեն կարող) և առոգանության առանձնահատուկ նշանակությունը նրանց, որպես բառերի, ձևավորման համար (օրինակ՝ հայերենի համարյա բոլոր ձայնավորները, հատուկ առոգանությամբ արտասանվելով, դառնում են ձայնարկություններ)⁵:

Ձայնարկություններն ունեն նաև իրենց կիրառական-շարահյուսական առանձնահատկությունները, որոնք արտահայտվում են այն բանում, որ նրանք նախադասության անդամ չեն դառնում, սովորաբար վերաբերում են ոչ թե նախադասության մի անդամին, այլ ամբողջ նախադասությանը՝ նրան հաղորդելով այս կամ այն զգացական երանգը և, այսպիսով, խոսքը հագեցնելով հուզականությամբ ու արտահայտչականությամբ: Նշենք նաև այն, որ ձայնարկությունները հաճախ կրկնվում են, ինչպես՝ վա՛յ-վա՛յ, վույ-վու՛ւյ, այ-այ-ա՛յ և այլն, այսպիսով արտահայտելով տվյալ կրթի, զգացման ուժգնությունը:

Գրավոր խոսքում ձայնարկությունները նախադասության մյուս անդամներից սովորաբար անջատվում են ստորակետով և իրենց վրա ունենում են բացականչական նշան կամ շեշտ՝ որպես նրանց առանձնահատուկ հնչերանգի արտահայտություն, օրինակ՝ «Ա՛խ, չէ, ամա՛ն, ասում են՝ դա Մի դիակ է լուռ, հոտած» (Թում.). «Վույ-վու՛ւյ, Անուշ վույ-վու՛ւյ քուրիկ, Վո՛ւյ քու սերին, քու յարին, Վու՛ւյ-վու՛ւյ, Սարո, վույ-վու՛ւյ, իգիթ, վո՛ւյ քու սիրած սարերին» (Թում.). «— Վա՛յ, փախճճ, եկա՛վ հա՛յ, հաւա՛յ, եկա՛վ» (Թում.). «Օ՛, մանկության մասին գրել են շատ-շատերը» (Չար.). «Պա՛ն, դրանք հո գելեր են,— անցավ մտքովս» (Անան.). «է՛, Բողարը անխե՛լք է, որ նման առաջարկին դեմ լինի» (Անան.):

Երբ ձայնարկությունը վերաբերում է նախադասության մի կոնկրետ անդամի, այդ դեպքում նրանց միջև արտասանական դադար չի լինում, և, հետևաբար, գրավոր խոսքում ձայնարկությունը ստորակետով չի անջատվում, օրինակ՝ «է՛յ հորեղբայր, իմ հերահոտ» (Թում.). «Ա՛յ սարսաղ, էդ ի՛նչ արիր» (Անան.). «Ո՛վ լուսեղեն, դռներդ բաց» (Թում.):

ՋԱՅՆԱՐԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՏԵՍԱԿՆԵՐԸ

ԲԱՅԱԿԱՆՋԱԿԱՆ ԵՎ ԿՈՉԱԿԱՆ ՋԱՅՆԱՐԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ.— Հայերենի թերականություններում ձայնարկությունները սովորաբար բաժանվում են

⁵ Տե՛ս Ա. Արքաճաճյան, Չթեքվող խոսքի մասերը..., էջ 542—544:

երկու խմբի՝ բացականչական ձայնարկություններ, որոնցով արտահայտում ենք մեր զգացմունքները՝ ուրախություն, վիշտ, ցավ, հիացմունք, զարմանք, զզվանք և այլն, օրինակ՝ ջա՛ն, ա՛խ, օ՛հ, վա՛յ, ա՛յ, ո՛ւֆ և այլն, և կոչական ձայնարկություններ, որոնցով ուզում ենք ուրիշների ուշադրությունը հրավիրել, մղել մի բանի, խրախուսել կամ կենդանիներին կանչել, քշել, վանել և այլն, օրինակ՝ հե՛յ, է՛յ, դե՛հ, փի՛շտ, ջո՛ւ և այլն։ Ստորև տրվում են ձայնարկությունների այս երկու խմբերի բնութագրումները։

Բացականչական ձայնարկություններ

ՓԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՀԱՅՆՐԵՆԻ ԲԱՑԱԿԱՆՁԱԿԱՆ ՁԱՅՆԱՐԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ.— Այս բառերի քննությունը ամենից առաջ բերում է այն եզրակացությունը, որ բացականչական ձայնարկությունների մի պատկանելի մասը, եթե կարելի է այսպես արտահայտվել, բազմիմաստ է և գործածվելով շարահյուսական տարբեր շրջապատներում՝ արտահայտում է ամենատարբեր ու ամենաբազմազան զգացական վերբերմունքներ։ Դրանում համոզվելու համար բավական է համեմատել ախ բառի կիրառությունները հետևյալ նախադասություններում.

Ա՛խ, վերջ կունենա՞ն մեր տանջանքները։ Ա՛խ, ինչ երանելի օրեր էին։ Ա՛խ, մեկ էլ տեսնեի նրան։ Ա՛խ, ինչպես է ցավում։ Ա՛խ, լավ պատժվեց։ Ա՛խ դու, ա՛խ դու, այդ ի՞նչ ես արել։ Ա՛խ, վերջապես ընկար ձեռքս։ Ա՛խ, սիրտս անհանգիստ է։ Ա՛խ, ինչ գրավիչ է նրա ձայնը։ Ա՛խ, հասա նպատակիս։

Բերված նախադասություններում ախ բառը զգացական տարբեր վերաբերմունքներ է արտահայտում, որոնք գատնողական բնույթի բառերով դժվար թե հնարավոր լինի ճշգրտորեն վերարտադրել։ Հասկանալի է, որ ախ ձայնարկության տարբեր իմաստները կամ իմաստային երանգները պայմանավորված են նշանակություններով տվյալ նախադասության մեջ մտնող այլ բառերի, որոնք թելադրում են ընկալել ախ բառը այսինչ և ոչ թե այնինչ իմաստով։ Դրանից կարելի է եզրակացնել, որ բացականչական ձայնարկությունների իմաստների զրոսնորման մեջ՝ շարահյուսական շրջապատը բացառիկ նշանակություն ունի։

Պետք է նշել, որ հատկապես աչքի է զարնվում մի քանի շատ գործածական ձայնարկությունների բազմիմաստությունը։ Այսպես, Ստ. Մալխասյանցի «Հայերէն բացատրական բառարանում» վայ ձայնարկության համար 14 իմաստ է նշվում, օրինակ՝ ցավ և վիշտ («Վա՛յ, ես մեռնում եմ»), ափսոսանք («Վա՛յ, խեղճ տղա, իզուր կորար»), տառակուսանք, շվտառություն («— Ոչ մի կառք չկա։— Վա՛յ, հիմա ի՞նչ պիտի անենք»), զարմանք մի անակնկալ բան լսելիս («— Մեր հարևանի որդին եկել է։— Վա՛յ, մենք նրան մեռած էինք համարում»), զարմանք և զր-

վարճութիւն (սեւեռայն կրակ ուտես, տղա՛, որտեղի՞ց այդ բանը հնարեցիր»), ուրախութիւն, զվարթութիւն մի աջողութեան առթիւ (սեւեռայն, էդ ինչ լավ բան եղավ») և այլն:

Կարելի է բոլորովին չկասկածել, որ Մալխասյանցի բառարանում բերված-նշվածներով չեն սպառվում վայն ձայնարկութեան իմաստային երանգները և շարահյուսական տարբեր կապակցութիւնների իմաստներով պայմանավորված՝ այս բառի մեջ նորանոր իմաստային երանգներ կարելի է սահմանել:

Վերցնենք այնքան գործածական օ ձայնարկութիւնը: Սա ցույց է տալիս ուժեղ կիրք, գրգռվածութիւն, հուզմունք, զգացմունք՝ դրական թե բացասական իմաստով— սեր, քնքշութիւն, գութ, կարեկցութիւն, ատելութիւն, արհամարհանք, դժգոհութիւն, կշտամբանք և այլն: Այս իմաստներն ընդհանուր ձևով դրսևորվում են միայն շարահյուսական կապակցութիւնների մեջ, բայց հաճախ վերջիններս էլ որոշակի չեն բացահայտում, թե օ ձայնարկութիւնը ի՞նչ զգացմունք է արտահայտում՝ սե՛ր, թե՛ քնքշութիւն, ատելութիւն, թե՛ արհամարհանք և այլն: Հենց շարահյուսական կապակցութեան մեջ էլ շատ դեպքերում այդ ձայնարկութեան իմաստն ընդհանուր է ու անորոշ, և միայն կարելի է ասել, որ դրանով դրսևորվող խոսողի ուժեղ գրգռմունքը, զգացմունքը, վերաբերմունքը տվյալ երևույթի, առարկայի, անձի նկատմամբ դրական է կամ բացասական: Վերցնենք Զարենցի հետևյալ նախադասութիւնը. «Օ՛, գրքերի աշխարհը— տիեզերք է անեզր»: Ի՞նչ է արտահայտում օ ձայնարկութիւնն այստեղ— հիացմունք, զարմանք, սե՛ր, քնքշանք, մերտախոհութիւն, թե՛ այս բոլորը միաժամանակ:

Իսկ ի՞նչ է արտահայտում նույն ձայնարկութիւնը Շիրվանզադեի հետևյալ նախադասութեան մեջ. «Օ՛, նա շատ է տեսել այդպիսի դատեր».— ատելութիւն, արհամարհանք, տիրութիւն, զզվանք, ծա՛ղր, թե՛ այս բոլորը միաժամանակ:

Բերված մի քանի օրինակներն էլ բավական են համոզվելու, որ շատ հաճախ այնքան էլ հեշտ չէ այս կամ այն ձայնարկութիւնը որոշակիորեն մտցնել այս կամ այն իմաստային խմբի մեջ: Զայնարկութիւնների մի զգալի մասը, ըստ շարահյուսական տարբեր շրջապատներում ունեցած գործածութեան, հանդես է գալիս որպէս ամենատարբեր, իսկ երբեմն էլ հակադիր ու իրար բացառող զգացմունքների արտահայտիչ: Իհարկե կան ձայնարկութիւններ, որոնք «մենիմաստ» են, օրինակ՝ օճո—զարմանք, քյու—զզվանք, բայց դրանք երևույթի ընդհանուր էությունը չեն փոխում: Այն էլ ասենք, որ ձայնարկութիւնների արտահայտած զգացմունքները շատ հաճախ ուղղակի անհնար է սովորական դատողական բնույթի բառերով ճշգրտորեն արտահայտել:

Ինչիցեք, պայմանականորեն իմաստային որոշ խմբավորումներ կատարելով՝ ստորև համապատասխան օրինակներով ներկայացվում են

ժամանակակից հայերենի ձայնարկութիւնների արտահայտած ընդհանուր նշանակութիւնները:

Վիշտ, ցավ, տառապանք— «Ա՛խ, շեմ ուզում ես այսքան հարստութիւնը»։ «Վա՛խ, տղաս, այդ ինչ օրն ես ընկել»։ «Վա՛խ, ի՛մ մայր, մեկ էլ կտեսնեմ քեզ»։ «Օ՛, հոգիս մաշել է»։ «Վա՛յ, տունս քանդվեց»։ «Վա՛յ, ցավում է»։ «Ա՛հ, ժամանակակից երիտասարդութիւնը փչացել է»։ «Վա՛ւյ, բռնանամ ես, ինչո՞ւ ես այդքան նիհարել»։ «Վա՛յ-վա՛յ, վա՛ւյ-վա՛ւյ, ինչի՞ համար ծկա էս սար, Բուն շինեցի, Զագ հանեցի»։ «Օ՛ֆ, սիրտս մաշել է»։ «Ո՛ւֆ, գլուխս պայթում է»։ «Օ՛յ, ոտքս ցավում է»։ «Ամա՛ն, էլ շեմ կարող դիմանալ»:

Դժգոհութիւն, անբավականութիւն, բարկութիւն— «Օ՛հ, գլուխս տարել է»։ «Օ՛հ, երբ պիտի դրա ձեռքից ազատվեմ»։ «Օ՛ֆ, էլ հանգիստ քուն չունի մարդ էս անիրավ մոծակներից»։ «Է՛հ, դուք էլ մարդ գտաք»։ «Գլուխս տարար է՛լի»։ «Ը՛հ, շմեռա էլ պրծնեմ»։ «Ո՛ւն, էլի եկավ»։ «Փիւ՛, էդ լակոտը մեզ խայտառակ կանի»։ «Ամա՛ն, այդքան համբերութիւն չունեմ»:

Մաղր, հեզմանք, Բմծիծաղ— «Էհե՛, թաղավորի անուն ունես, մե՛ր տղա»։ «Համա մոզի ժամանակդ էր հա՛»։ «Հա՛, դու էիր մնացել»։ «Հա՛յ, ես քո մարդ ասողին»։ «Պահո՛, մի զարկով երկու գել է սպանել»։ «Հի՛-հի՛, ուսյալ ես հա՛»։ «Պա՛հ, պա՛հ, պա՛հ, մենակ դու էիր, որ կայիր»:

Ափսոսանք, կարեկցութիւն, ցավակցութիւն— «Է՛յ աշխարհ, քեզ-նից բան չհասկացանք»։ «Է՛յ ջահելութիւն, անցար և քեզ հետ տարար մամեն ինչ»։ «Վա՛յ, խեղճ տղա, իզուր կորար»։ «Ավա՛ղ այս անցավոր փառքին»։ «Ավա՛ղ, այն օրերն էլ ես չեն դառնա»։ «Վա՛ւ-վա՛ւ, Անուշ, վա՛ւ-վա՛ւ քուրիկ, Վա՛ւ քու սերին, քու յարին, Վա՛ւ-վա՛ւ, Սարո, վա՛ւ-վա՛ւ իգիթ, Վա՛ւ քու սիրած սարերին»։ «Փետրում է ծաղկած ափերը հին-հին Ու գոռում գիծ-գիծ— վա՛շ-վի՛շշ, վա՛շ-վի՛շշ»։ «Է՛յ գիղի օրեր, որտե՞ղ եք կորել»։ «Հե՛յ գիղի իմ կորած մանկութիւն»։ «Հե՛յ գիղի գիծ ջահելութիւն»։ «Հե՛յ վախ, կյանքս ցավ ու վշտով անցավ»:

Զգվանք, խօշանք, տհաճութիւն, արհամարհանք— «Ինչ կեղտոտն է, քո՛ւն»։ «Էլի հազում է խոզի ճուտը, քո՛ւ»։ «Թո՛ւն, դե՛ն նետիր»։ «Փո՛ւն, անտա՛շ վայրենի»։ «Յո՛ւ, այստեղ մամեն ինչ ապականվում է»։ «Կինը պետք է կին լինի իր բոլոր արտաքին հատկանիշներով, իսկ այդ բեղիկները ... ֆո՛ւ. իսկ այդ կոպիտ բարիտոնը ֆո՛ւ»։ «Յո՛ւն, ինչ կեղտոտն է»։ «Ի՛, գետինը մտնես դու»։ «Ի՛, շան երես ունի»,

Զարմանք, անսպասելիութիւն, անակնկալութիւն— «Մին էլ, ըհր՛, աղվեսն եկավ»։ «Մեկ էլ տեսնեմ, ըհր՛, արշի բունը առաջիս»։ «Օհո՛, դեղնած խոտերի վրա սառած արյուն կա»։ «Պա՛հ, դրանք հո գելեր են»։ «Պա՛հ, էդ ինչ ուժեղ է եղել այդ մարդը»։ «Ա՛հ, ուրեմն նա ազատվեց»։ «Ուտում է հա՛»։ «— Պատմութիւնից կտրվեցի— Խա՛»:

Ուրախություն, հրեվանք, քավականություն, քավաւրւածություն— «Ջա՛ն, հայրենի ծղրիղներ, Ո՞վ է արդյոք լսում ձեզ»։ «Հեյ ջա՛ն, հեյ ջա՛ն, լանջեր մարջան»։ «Էյ ջա՛ն, հայրենիք, ինչքա՛ն սիրուն ես»։ «Օ՛, այդ ինչ լավ եղավ»։ «Ուխա՛յ, ինչ լավ ջուր է»։ «Օխա՛յ, սիրտս հանգրտացավ»։ «Ա՛խ, լավ պատժեց»։ «Ա՛, եկա՛ր, մե՛ր տղա»։ «Ո՛ւ, շատ լավ բան ես բերել»։ «Ո՛ւ, ո՛ւ, ինչ համեղ է»։ «— Ապի, սրանք ժամ ունե՛ն— Ունեն, քա՛ս։— Էստեղ էլ պրիստավ կա՛ որ— Կա, քա՛ս»։

Հիացմունք, զմայլանք, հուզմունք— «Ա՛յ ձի ... Մի աշխարհ արժի»։ «Օ՛, գրքերի աշխարհը տիեզերք է անեզր»։ «Օ՛, ինչ գեղեցիկ առավոտ է»։ «Օ՛յ, ինչ հրաշագեղ մարգագետին է»։ «Օ՛հ, ինչ վեհապանծ տեսարան էր բացվում մեր աչքերի առաջ»։ «Ո՛ւֆֆ, ինչ լավն է»։

Սպառնալիք, սաստում, սրտենդություն— «Փայտը գլխիդ կտամ, ա՛յ»։ «Խելոք մեա, կծեծեմ հա՛»։ «Ա՛, ուրեմն ինձ չե՛ս լսում»։ «Ի՛նչ ես ուզում ինձնից, իա՛»։ «Դե քավական է է՛լի»։ «Է՛, քավական է, վերջացրո՛ւ»։ «Լոցե՛ք, սիրտ շունեմ, ո՛ւֆ»։

Սարսափ, երկյուղ, վախ— «Ամա՛ն, նա գիժ է, մեզ կսպանի»։ «Վա՛յ, հաւա՛յ, փախե՛ք»։ «Հա՛յ, հաւա՛յ, փախե՛ք»։ «Օ՛, սարսափելի է դրան նայելն իսկ»։

Հանդիմանություն, կշտամբանք— «Յուրտը տարա՛վ վա՛ն տնաշեն, Զեա թող անում մի շունչ քաշեմ»։ «Օհո՛, ձայնդ դողաց. չլինի՛ թե սիրահարված ես»։ «Օ՛յ, գլուխս մի տարեք»։

Անտաճրեւություն, համակեցվում, հուսահատություն— «Է՛, մենք ի՛նչ կարող ենք անել»։ «Է՛հ, մի օր էլ մենք ենք աշխարհից գնալու»։ «Է՛հ, մահից ազատում չկա»։

Խռոխտանք, պաճաճանք— «Հայ-հո՛ւյ, ես քո խոսքերից վախեցողը չեմ»։ «Հայ-հա՛յ, մոտիկ տեղից եկա, Տես որտեղից հիմա կգամ»։

Խրախուսանք— «Ա՛յ, մի ձեզ տեսնեմ»։ «Հա՛յ հող ու ջրի Աստված»։

Երկմտություն, ներքին հարցում— «Հը՛, էս քա՛րն է մեզ բախտ բերելու»։ «Հը՛մ ... բարեկամ. լա՛վ բարեկամ է»։

Հեռաբերականություն— «— Աղջկաս ամուսնացրիս— Է՛։— Նորափեսայի հետ գնացին ճանապարհորդության։— Է՛»։

Այստեղ անհրաժեշտ ենք համարում նշել, որ ձայնարկությունների՝ մեր սահմանած այս նշանակությունները սպառող ու ճշգրիտ չեն կարող համարվել, որովհետև, ինչպես ասված է արդեն, ձայնարկությունների իմաստները հաճախ դժվար կամ ուղղակի անհնարին է սովորական բառերով արտահայտել, իսկ մյուս կողմից էլ դրանք շատ դժպեքում պայմանավորված են լինում շարահյուսական շրջապատով ընգհանրապես և նախադասությունից նախադասություն ւարդեր են լինում։ Մնում է ավելացնել, որ բերվածներով չեն սպառվում հայերենի բոլոր ձայնարկությունները, որովհետև ձայնարկություններն այնպիսի բառեր են, որ ամեն բոլոր կարող են ստեղծվել ամեն մեկի կողմից։

ԿՈՉԱԿԱՆ ԶԱՅՆԱՐԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ.— Այս ընդհանուր անունով են կոչվում այն ձայնարկությունները, որոնք գործածվում են ուրիշի ուշադրությունը գրավելու համար՝ նրան մի բան հաղորդելու, մի գործողության մղելու և այլ նպատակներով, ինչպես, հե՛յ, է՛յ, ա՛յ, տո՛, ֆա՛, դե՛, զե՛ն և այլն։ Սրանք սովորաբար գործածվում են կոչական բառերի կամ հրամայական բայաձևերի հետ։ Կոչական ձայնարկությունների մեջ են զետեղվում նաև կենդանիներին կանչելու կամ քշելու, վանելու ձայները, ինչպես՝ ջո՛ւ-ջո՛ւ, բիժո՛ւ-բիժո՛ւ, հո՛-հո՛, ֆը՛շ, ֆշա՛, փի՛շտ և այլն։

Ստորև բերվում են կոչական ձայնարկությունների գործածության օրինակներ գեղարվեստական գրականությունից։

«— Հե՛յ ուլատեր, հե՛յ գառնատեր, Ելե՛ք, շուտով բացեք դռներ» (Թում.)։ «— Աղանիկ հե՛յ Գելերն ինձ ուտում են ... Օգնեցե՛ք, հե՛յ...» (Թում.)։ «Հե՛յ, զարթնեցե՛ք, առյու՛ծ քաչեր, Պահապաններ Թաթուլի» (Թում.)։ «— Է՛յ, որդի, ասա՛վ, մենեմ իր լուսին» (Թում.)։ «— Է՛յ, շան սարեր, Սասման սարեր» (Թում.)։ «— Է՛յ, Զուրաբի տղա, մա՛րդ ես սպանում» (Զար.)։ «— Ա՛յ տղա, քեզ ի՞նչ է պատահել, հո հետևի՞ցդ շե՛ն ընկել» (Անան.)։ «Ա՛ տղա, ես էլ մեր կունենա Ա՛ տղա, հիմի նրա մերը ճամփա կպահի Ա՛ տղա, կասի, տղես ետ շեկավ» (Թում.)։ «— Ո՛վ լուսեղեն, դռերդ բաց» (Թում.)։ «— Ո՛վ բարեգութ, քեզ եմ խնդրել» (Թում.)։ «— Ի՛նչ ես ներս խցկվում, տո՛ լածիրակ, գնա բու բանին» (Թում.)։ «Նա մնաց անտուն, մնաց բնավեր։— Տո՛ լաճ տնավերու Ծղավ անդադար, եղավ բնավեր։— Տո՛ լաճ տնավեր» (Սևակ.)։ «— Փա՛, խամ է, որդի՛, կսովորի» (Թում.)։ «— Փա՛, ես ի՛նչ իմանամ» (Զար.)։ «— Ի՛նչ ես կծկվել, աղա՛ քեզ տղամարդ պահիր» (Զար.)։ «— Աղա՛, էդ եզները խոտը թափում են, է՛յ...» (Զար.)։ «— Դե՛, վե՛ր կաց, օրն անց է կենում» (Թում.)։ «— Դե՛, գնա՛, քեզ մատաղ, աստված բարի ճամփա տա» (Թում.)։ «— Դե՛ն, տեսներ, դու քո ուսումով, ես իմ փողերով ու խելքով» (Շիրվ.)։ «— Դե՛ն, ասա՛, բողո՛րն ասա այս ղուպեիս, շան աղջիկ» (Շիրվ.)։

«— Փի՛շտ, փի՛շտ,— վեր թռանք մենք» (Թում.)։ «Հացատան նեղ դուռը ճռնչաց։— Զո՛ւ, ջո՛ւ, ջո՛ւ...» (Խանզ.)։ «— Քի՛շ, ֆի՛շ,— շարացավ Աթազ ազին» (Խանզ.)։ «— Հո՛, եզ, համբերի ... — լսվում էր մեկի խանդավառ ձայնը» (Զար.)։

ԲՆԱԶԱՅՆԱԿԱՆ ԲԱՌԵՐ.— Ինչպես նշված է արդեն, ձայնարկությունների մեջ են դրվում նաև քննադատությունները կամ նմանաձայնությունները, որոնցով լեզվի մեջ աշխատում ենք վերարտադրել կենդանիների, առարկաների, բնության երևույթների ձայները։ Ստորև բերվում են այսպիսի օրինակներ գեղարվեստական գրականությունից։

«Հանկարծ մի թփի հետևում լսվեց կաթավի ձայնը:— Կա՛խ-կղա, շա՛խ-կղա» (Բակ.). «Հա՛ֆ-հա՛ֆ, հա՛ֆ-հա՛ֆ, Ահա այսպես Հաշում եմ ես. Հա՛ֆ-հա՛ֆ, հա՛ֆ-հա՛ֆ, Ու տունն այսպես Պահում եմ ես» (Թում.). «— Ղա՛, ղա՛, ղա՛, ղա՛ Պատասխանեց Ագռավն ու թռավ» (Թում.). «Միայն լսում եմ զգույշ ոտնաձայնը, որ խաշամը կոխելով առաջ է գալիս— խը՛շտ, խը՛շտ, խը՛շտ, խը՛շտ ... Բան չի երևում, բայց դարձյալ խը՛շտ, խը՛շտ, խը՛շտ, մոտենում է ավելի ու ավելի» (Թում.). «Կոռնկ-նեբը մոտեցան ու «Կոլո՛ւ-կոլո՛ւ» կանչելով անցան նախարարների գըլ-խի վրայով» (Դեմ.). «Մոտակա ժայռի աշտարակից մի թռչուն «ճը-ճը-չի՛, ճը-ճը-չի՛», էր անում» (Դեմ.). «Նրանք շարունակում էին շրը՛փ հա շրը՛փ ծեծել թաց թաղիքները» (Անան.). «Ըս ջիրիդ եմ խաղում գորգի վրա, մահակով հարվածներ տալիս, որ մաքրվեն՝ «շը՛պ, շը՛պ, շը՛պ» (Անան.). «Ամեն տեղից կաթում էր այդ վրանը՝ շը՛պ, շը՛պ, շը՛պ» (Անան.). «Բակաստեղի կողմից լսում եմ կացնի հեռավոր ձայնը՝ թը՛խկ-թը՛խկ-թը՛խկ...» (Անան.). «Ջրեր՛խկ հա թրեր՛խկ նորից շինեցին» (Թում.). «Շրեր՛խկ ... հանկարծ դուռը բացվեց, Թուրք կանացով տունը լցվեց» (Թում.). «Ըս ու Ակոփը զուռնեն զլեցինք, էս Դավիթն էլ դհուլը— կը՛մբ հա դը՛մբ, կես գիշերից, էս վերանա դաշտումը ածում ենք» (Թում.):

Բնաձայնական շատ բառերից կազմվում են բա՛յեր, որոնցից էլ՝ գոյականներ, օրինակ՝ սվսվալ—սվսվոց, գվգվալ—գվգվոց, թխկալ—թխկոց, շխկալ—շխկոց, թխկթխկալ—թխկթխկոց, շխկշխկալ—շխկշխկոց, խշշալ—խշշոց, խշխշալ—խշխշոց, տզզալ—տզզոց, տզտզալ—տըզ-տըզոց և այլն:

Մ Ա Տ Ե Ն Ա Գ Ր ՈՒ Թ Յ ՈՒ Ն

- Մ. Աբեղյան, Հայոց լեզվի տեսություն, Երևան, 1965:
- Մ. Աբեղյան, Աշխարհաբարի քերականություն, Վաղարշապատ, 1906:
- Մ. Աբեղյան, Աշխարհաբարի հոլովները, Վաղարշապատ, 1908:
- Մ. Աբեղյան, Հայցական հոլովը մեր աշխարհաբարում, Վաղարշապատ, 1909:
- Ա. Աբրահամյան, Հայերենի դերբայները և ցրանց ձևաբանական նշանակությունը, Երևան, 1953:
- Ա. Աբրահամյան, Բայը ժամանակակից հայերենում, Ա, Երևան, 1962:
- Ս. Աբրահամյան, Ժամանակակից հայերենի չթեքվող խոսքի մասերը, Երևան, 1959:
- Ս. Աբրահամյան, Չթեքվող խոսքի մասերը և ցրանց բառական ու քերականական հատկանիշների փոխհարաբերությունը ժամանակակից հայերենում, Երևան, 1965:
- Ս. Աբրահամյան, Ժամանակակից հայերենի քերականություն, Երևան, 1969:
- Ս. Աբրահամյան, Արդի հայերենի դերանունները, Երևան, 1956:
- Ս. Աբրահամյան, Ն. Պատմապաշտ, Հ. Օհանյան, Ժամանակակից հայոց լեզու, Բ. 2, ձևաբանություն, Երևան, 1974:
- Է. Աղայան, Լեզվաբանություն ներածություն, Երևան, 1967:
- Է. Աղայան, Ժամանակակից հայերենի հոլովումը և խոնարհումը, Երևան, 1967:
- Է. Աղայան, Հ. Բարսեղյան, Հայոց լեզու, Երևան, 1971:
- Հ. Աճառյան, Հայոց լեզվի պատմություն, Բ. 1—2, Երևան, 1940—1951:
- Հ. Աճառյան, Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի, Բ. 1—5, Երևան, 1952—1967:
- Հ. Աճառյան, Հայ բարբառագիտություն, Մոսկվա—Նոր-Նախիջևան, 1911:
- Ա. Այտընեան, Քճնական քերականութիւն աշխարհաբար կամ արդի հայերեն լեզուի, Վիեննա, 1866:
- Ա. Այտընեան, Քերականութիւն աշխարհաբար կամ արդի հայերեն լեզուի, Վիեննա, 1883:
- Վ. Առաքելյան, Հայերենի շարահյուսություն, Ա, Բ, Երևան, 1958, 1964:
- Վ. Առաքելյան, Ժամանակակից հայերենի հոլովների և հոլովական կապակցությունների իմաստային առումները, Երևան, 1957:
- Մ. Ասատրյան, Ժամանակակից հայոց լեզվի ձևաբանության Բարցեր, Ա, Բ, Գ, Երևան, 1970, 1973, 1977:
- Հ. Բարսեղյան, Արդի հայերենի քայի և խոնարհման տեսություն, Երևան, 1953:
- Հ. Բարսեղյան, Հատուկ անուն, Երևան, 1964:
- Հ. Բարսեղյան, Մ. Աբեղյանի հինգ հոլովի տեսությունը և նրա հին ու նոր քննադատությունները, Երևան, 1967:
- Հ. Բարսեղյան, Հայերենի խոսքի մասերի ուսմունքը, Երևան, 1980:
- Ս. Գալստյան, Ածանցումը և ածանցները ժամանակակից հայերենում, Երևան, 1978:
- Գ. Գարեգինյան, Ծաղկապները ժամանակակից հայերենում, Երևան, 1963:
- Ս. Գյուլբողաղյան, Թվական անունը ժամանակակից հայերենում, Երևան, 1964:
- Ս. Գյուլբողաղյան, Հայոց լեզվի մեթոդիկա, Երևան, 1978:

Ա. Գրիգորյան, Հայոց լեզու, Դասագիրք տեխնիկոմների և ուսումնարանների համար, Երևան, 1963:

Յ. Դադբաշեան, Արևելահայ աշխարհաբարի քերականությունը, Թիֆլիս, 1913:

Ռ. Խչումյան, Արդի հայերենի հոլովումը և խոնարհումը, Երևան, 1971:

Հ. Հարությունյան, Ածական անուն, դերանուն, Երևան, 1976:

Ս. Ղազարյան, Հայոց լեզվի համառոտ պատմություն, Երևան, 1954:

Ա. Ղարիբյան, Հայ բարբառագիտություն, Երևան, 1953:

Ա. Ղարիբյան, Հայոց լեզվի դասավանդման մեթոդիկա, Երևան, 1954:

Ա. Ղարիբյան, Հայոց լեզվի քերականության դասագիրք, Երևան, 1935 (այլև նույնի հաջորդ հրատարակությունները):

Ա. Ղարիբյան, Հայ մանկավարժական լեզվաբանություն, Երևան, 1969:

Գ. Ղափանցյան, Ընդհանուր լեզվաբանություն, Երևան, 1939:

Ստ. Մալխասեանց, Հայցական հոլովը աշխարհաբարի մեջ, Թիֆլիս, 1910:

Ա. Մարգարյան, Հայերենի հարադիր քայերը, Երևան, 1966:

Ա. Մարգարյան, Արդի հայերենի կապերը, Երևան, 1955:

Ն. Մելիք-Թանգեան, Աշխարհաբարի քերականությունը, Շուշի, 1893:

Ս. Մուրվալյան, Հայոց լեզվի բառային կազմը, Երևան, 1955:

Պ. Շարաբխանյան, Գրաբարի շաղկապները, Երևան, 1960:

Ստ. Պալասանեան, Ընդհանուր տեսություն արևելեան նոր գրավոր լեզուի հայոց, Թիֆլիս, 1870:

Ստ. Պալասանեան, Քերականություն մայրենի լեզուի, Թիֆլիս, 1894, 1906:

Ն. Պառնասյան, Շարահյուսական համանիշները ժամանակակից հայերենում, Երևան, 1970:

Ն. Պառնասյան, Քերականական համանունությունը ժամանակակից հայերենում, Երևան, 1979:

Հ. Պետրոսյան, Գոյականի առումները հայերենում, Երևան, 1960:

Հ. Պետրոսյան, Գոյականի թվի կարգը հայերենում, Երևան, 1972:

Պ. Պողոսյան, Բայի եղանակային ձևերի ոճական կիրառությունները արդի հայերենում, Երևան, 1959:

Գ. Զահուկյան, Ժամանակակից հայերենի հոլովման համակարգը, Երևան, 1967:

Գ. Զահուկյան, Հայոց լեզվի զարգացումը և կառուցվածքը, Երևան, 1969:

Գ. Զահուկյան, Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները, Երևան, 1974:

Գ. Զահուկյան, Է. Աղայան և ուրիշներ, Հայոց լեզու, Երևան, 1980:

Գ. Սևակ, Ժամանակակից հայոց լեզվի տեսություն, Երևան, 1939:

Գ. Սևակ, Ժամանակակից հայոց լեզվի դասընթաց, Երևան, 1955:

Հ. Օհանյան, Ածական անունը ժամանակակից հայերենում, Երևան, 1962:

Н. Адонц, Дионисий Фракийский и армянские толкователи, Петроград, 1915.

Л. Блумфилд, Язык, Москва, 1968

В. В. Виноградов, Русский язык, М.-Л., 1947.

Е. М. Галкина-Федорук и др., Современный русский язык, Москва, 1958.

Грамматика русского языка, т. I, Москва, 1950.

Г. Б. Джаукян, Общее и армянское языкознание, Ереван, 1978.

Յ. Դումանյան, Արդի հայերենի հոլովումը և խոնարհումը, Երևան, 1971:

А. М. Финкел, Н. М. Баженов, Курс современного русского литературного

языка, Кнзв, 1965.

Н. М. Шанский, А. Н. Тихонов, Современный русский язык, Москва, 1981.

J. Karst, Historische Grammatik des Kilikiseh—Armenisehen, Strassburg, 1901.

A. Meillet, Altarmenisehes Elementarbush, Heidelberg, 1914.

J. Schröder, Thesaurus linguae armenicae, Amstelodami, 1711.

ՀԱՄԱՌՈՑԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Աղ. — Ղազարոս Աղայան
 Աճառ. — Հրաչյա Աճառյան
 Անան. — Վախթանգ Անանյան
 Բակ. (ԱԲ) — Ակսել Բակունց
 ԳԱՏ — «Գիտությունների ակադեմիայի տեղեկագիր»
 Դավթ. — Վահագն Դավթյան
 Դեմ. — Դերենիկ Դեմիրճյան
 ԵՊՀԳԱ — Երևանի պետական համալսարանի «Գիտական աշխատություններ»
 Զար. — Նաիրի Զարյան
 Զոր. — Ստեփան Զորյան
 Թում. — Հովհաննես Թումանյան
 Իս. — Ավետիք Իսահակյան
 ԼՈՀ — «Լեզվի և ոճի հարցեր»
 Լր. — Լրագրեր
 Խանգ. — Սերո Խանգաղյան

ՀԾ — Հովհաննես Ծիրազ
 Մուր. — Մուրացան
 Նալբ. — Միրայել Նալբանդյան
 Շիրվ. — Շիրվանդադե
 Չար. — Եղիշե Չարենց
 ՊԲՀ — «Պատմա-քանասիրական հանդես»
 Պատկ. — Ռաֆայել Պատկանյան
 Պար. — Հակոբ Պարոնյան
 Սմբ. — Սմբատ Գունդուտարի
 Վարդ. — Վարդան Այգեկցի
 Վերժ. — Ֆրանց Վերժել
 Տեր. — Վահան Տերյան
 Տոլ. — Լև Տոլստոյ
 Րաֆ. — Րաֆֆի
 Փափ. — Վրթանես Փափազյան
 Օտ. — Երվանդ Օտյան
 ВЯ — «Вопросы языкознания»

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ	3
ԽՈՍՔԻ ՄԱՍԵՐ	27
ԳՈՅԱԿԱՆ ԱՆՈՒՆ	44
Գոյականի թվի քերականական կարգը	53
Գոյականի հոլովի քերականական կարգը	59
Հոլովների համակարգը արդի հայերենում	59
Հոլովում	70
Հոլովների կազմությունը	70
Ընդհանրական, ձևային, իմաստային, ձևաիմաստային և պատմական հոլովումներ	80
Զուգաձևությունները հոլովման համակարգում	85
Առկայացման (որոշյալի ու անորոշի) քերականական կարգը	89
Անձի և ոչ անձի քերականական կարգը	102
Գոյականների կազմությունը	111
Ածանցում	111
Բարդություն	121
Համադրական բարդություն	121
Վերլուծական բարդություն	128
Հապավում	123
ԱԾԱԿԱՆ ԱՆՈՒՆ	125
Ածականի տեսակները	128
Ածականի համեմատության ստորիմանները	133
Ածականների հոլովումը	137
Ածականների կազմությունը	138
Ածանցում	139
Բարդություն	145
Համադրական բարդություն	145
Վերլուծական բարդություն	147
ԹՎԱԿԱՆ ԱՆՈՒՆ	149
Թվականների տեսակները	151
Քանակական թվականներ	151
Կոտորակային թվականներ	156
Դասական թվականներ	157
Բաշխական թվականներ	160
ԴԵՐԱՆՈՒՆ	161
Դերանվան ուսումնասիրության ընդհանուր հարցերը	161
Դերանվան տեսակները	167
Անձնական դերանուններ	167
Ցուցական դերանուններ	170
Փոխադարձ դերանուններ	177
Հարցական դերանուններ	178
	429

Հարաբերական դերանուններ	182
Որոշյալ դերանուններ	188
Ժխտական դերանուններ	185
Անորոշ դերանուններ	186
ԲԱՅ	190
Բայերի կազմությունը	196
Համադրական և հարադրական բայեր	196
Պարզ, սոսկածանցավոր, պատճառական, կրավորական և բազմապարկական տպեր	196
Բայական լծորդություններ և խոնարհումներ	199
Բայաճիմքեր	200
Բայի սեռի քերականական կարգը	203
Ներգործական սեռի բայեր	204
Արավորական սեռի բայեր	211
Չեզոք սեռի բայեր	216
Բայի արտահայտության ձևերը	221
Դերբայներ	221
Անկախ դերբայներ	227
Անորոշ դերբայ	227
Անկատար երկրորդ	233
Հարակատար դերբայ	234
Ենթակայական դերբայ	244
Ապառնի երկրորդ	252
Կախյալ դերբայներ	253
Անկատար դերբայ	258
Վաղակատար դերբայ	259
Ապառնի դերբայ	261
Ժխտական դերբայ	266
Եղանակային ձևեր	269
Բայի դեմքի ու թվի քերականական կարգերը	269
Բայի ժամանակի քերականական կարգը	274
Գործողության կերպի քերականական կարգը	280
Երկրորդական վերլուծական ժամանակներ	281
Բայի եղանակի քերականական կարգը	284
Սահմանական եղանակ	286
Ներկա ժամանակ	287
Անցյալ անկատար ժամանակ	290
Ապառնի ժամանակ	291
Անցյալի ապառնի ժամանակ	292
Վաղակատար ժամանակ	292
Անցյալի վաղակատար ժամանակ	294
Անցյալ կատարյալ ժամանակ	294
Ըղձական եղանակ	297
Ապառնի ժամանակ	298
Անցյալի ապառնի ժամանակ	300
Պայմանական կամ ենթադրական եղանակ	302
Ապառնի ժամանակ	305
Անցյալի ապառնի ժամանակ	307
Հարկադրական եղանակ	307

Ապառնի ժամանակ	308
Անցյալի ապառնի ժամանակ	309
Հրամայական եղանակ	309
Բայի խոնարհման հարացույցի ընդհանուր նկարագիրը	312
Ե կամ առաջին խոնարհում	313
Ե խոնարհման պարզ բայեր	313
Ե խոնարհման սոսկածանցավոր բայեր	315
Պատճառական բայեր	316
Ա կամ երկրորդ խոնարհում	317
Ա խոնարհման պարզ բայեր	317
Ա խոնարհման սոսկածանցավոր բայեր	318
Անկառն բայերի խոնարհումը	320
Պակասավոր բայեր	324
Ժխտական խոնարհում	325
Հարադրական բայերի խոնարհումը	330

ՄԱԿԱՅ	332
Մակբայների կազմությունը	340
Մակբայների իմաստային դասակարգումը	344
Պարագայական մակբայներ	345
Հացկանչային մակբայներ	352
ԿԱՊ	357
Կապերի կազմությունը	362
Նսխադրություններ և ետադրություններ	367
Կապերի դասակարգումը ըստ կազմավորման աստիճանականության և իսկական ու անիսկական կապեր	369
Կապերի իմաստային դասակարգումը	370
Կապերի հոլովառությունը	375

ՇԱՂԿԱԳ	380
Շաղկապների հարաբերակցություններն այլ խոսքի մասերի հետ	385
Շաղկապների կազմությունը	389
Մեճադիր, կրկնադիր և զուգադիր շաղկապներ	392
Համադասական և ստորադասական շաղկապներ	392
Շաղկապների իմաստային դասակարգումը	396

ԵՂԱՆԱԿԱՎՈՐՈՂ ԲԱՌԵՐ	401
Եղնակավորող բառերի իմաստային դասակարգումը	409

ԶԱՅՆԱՐԿՈՒԹՅՈՒՆ	417
Զայնարկությունների տեսակները	419
Բացականչական ձայնարկություններ	420
Կոչական ձայնարկություններ և քնածայնական բառեր	424

ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ	426
ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ	428